

PEK

POLITIK EKONOMİK KURAM

E-ISSN: 2587-2567

Volume/Cilt: 8

Issue/Sayı: 3

September/Eylül 2024

TRDİZİN

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Eylül/ September 2024

Volume/Cilt 8, Issue/Sayı 3

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(3)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç. Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Ali Gökhan GÖLÇEK-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN- Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sariöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğretim Üyesi Ceren OĞUZ KABADAYI-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Özhan DEMİRKOL-Çukurova Üniversitesi

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda Dört Sayı / Four-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Eylül/September 2024

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(3)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

ASOS
indeks

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2024, 8(3)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor, Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF, OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI, ACARINDEX, Index Copernicus

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name	Author(s)	Pages
Makale Türü, Makale Adı	Yazar(lar)	Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Kanada'da Göçmenlerin Algılanan Sosyoekonomik Statüsü: Göçmenlik Durumu ve Çeşitli Faktörlerin Etkileşiminin Rolü <i>Perceived Socioeconomic Status of Immigrants in Canada: The Role of Immigration Status and Various Factors' Interaction</i>	Mustafa Özer	540-558
Research Article/Araştırma Makalesi Savunma Harcamaları Bağlamında Uzay Harcamaları: Türkiye ve Çeşitli Ülkeler Bakımından Bir Değerlendirme <i>Space Expenditure In The Context Of Defense Expenditure: An Evaluation In Terms Of Turkey and Various Countries</i>	İmren Peker Erkan Kılıçer	559-571
Research Article/Araştırma Makalesi Are Development Goals Enough to Attract Foreign Direct Investment? <i>Kalkınma Hedefleri Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Çekmek için Yeterli Mi?</i>	Yunus Gülcü	572-580
Research Article/Araştırma Makalesi Pandemi Sonrası Dönemde Tedarik Zinciri Kesintilerine Uyum: Direnc ve İnovasyon Yaklaşımları <i>Resilience and Innovation Strategies: How Businesses Adapt to Supply Chain Disruptions in the Post-Pandemic Era</i>	Filiz Mızrak	581-600
Research Article/Araştırma Makalesi Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik <i>Political Equality in Ancient Athenian Democracy</i>	Omca Özdemir	601-619
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye'de Tarım Ürünleri Üretici Enflasyonunun Belirleyicileri: Fourier Bootstrap ARDL Yaklaşımı <i>Determinants of Producer Inflation of Agricultural Products in Turkey: Fourier Bootstrap ARDL Approach</i>	Hatice Bozkurt Seval Mutlu Çamoğlu	620-636

Research Article/Araştırma Makalesi

YÖK Ulusal Tez Merkezine Kayıtlı Doktora Tezlerinin İhracat Başlığı Bağlamında İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi

Examination of Doctoral Theses Registered in YÖK National Thesis Center Using Content Analysis Method in the Context of Export Title

Bestami Karakahya
Beyhan Marşap

637-648

Research Article/Araştırma Makalesi

Evlilik Kurumu ile İlişkilenirken “Yurt Çocuğu” Olmak: Kadınların Damgalanma Deneyimleri

Being An “Orphanage Child” In Interaction With The Marriage Institution: Women’s Experiences Of Stigma

Günseli Ayça Şaldırdak
Özlem Cankurtaran

648-666

Research Article/Araştırma Makalesi

Kurumsal Yapılar Bağlamında Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Foreign Direct Investments in the Context of Institutional Structures

Nadide Gülbay Yiğiteli

667-688

Research Article/Araştırma Makalesi

Sürdürülebilir Kalkınma: Nitelikli Eğitim Hedefinde Kamu Eğitim Harcamalarının Rolü

Sustainable Development: The Role of Public Expenditures in Quality Education Goal

Bilgen Taşdoğan

689-708

Research Article/Araştırma Makalesi

Financial and Environmental Performance Analysis of Logistics Company on the Fortune 500 By MEREK-based AROMAN Methods

Fortune 500’de Yer Alan Lojistik Şirketinin MEREK Tabanlı AROMAN Yöntemiyle Finansal ve Çevresel Performans Analizi

Emre Kadir Özekenci

709-724

Research Article/Araştırma Makalesi

Borsa İstanbul’da İşlem Gören Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının TOPSIS ve VIKOR Metoduyla Değerlendirilmesi

Evaluation Of Financial Performance Of Tourism Enterprises Traded In Stock Exchange Istanbul By Topsis and Vikor Methods

Yunus Emre Kahraman
Yılmaz Çalışkan

725-740

Research Article/Araştırma Makalesi

Yeniden Üretilen Sinizm: Türkiye’de Merkez-Çevre Anlatısı ve Emin Alper’in Kurak Günler Filminin Kritiği

Reproduced Cynicism: The Center-Periphery Narrative In Turkey And The Critique Of Emin Alper's Dry Days

Cihan Palancı

741-758

Research Article/Araştırma Makalesi Denizcilerin Ücret ve Güvencesizlik Deneyimleri: Dökme Yük Gemisinde Etnografik Bir Araştırma <i>Seafarers' Experiences of Wages and Precarity: An Ethnographic Study on a Bulk Carrier</i>	Çağatay Edgücan Şahin Meryem Bulut	759-773
Research Article/Araştırma Makalesi The Human Conception of Neuroeconomics: <i>Homo-Neurobiologicus</i> <i>Nöroiktisadın İnsan Anlayışı: Homo-Neurobiologicus</i>	Hüsnü Bilir	774-783
Research Article/Araştırma Makalesi Ticari Dışa Açıklığın Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi <i>The Impact of Trade Openness on Foreign Direct Investments: Time Series Analysis for Türkiye</i>	Samed Tavus Hasan Azazi	784-797
Research Article/Araştırma Makalesi The Impact of Taxation on International Commerce and Exchange Rate on Imports <i>Uluslararası Ticaret Üzerinden Alman Vergilerin ve Döviz Kurunun İthalat Üzerindeki Etkisi</i>	Meltem Keskin Semra Aydoğdu Bağcı	798-813
Research Article/Araştırma Makalesi Paya Dayalı Kitle Fonlaması Literatürünün On Yılına Bibliyometrik Analizi <i>Bibliometric Analysis of a Decade of Equity Crowdfunding Literature</i>	Fatih Güçlü Muhammet Fatih Canbaz	814-833
Research Article/Araştırma Makalesi Post-Partition and Sudanese Nationalisms: Rethinking What It Means to be a Northerner and a Southerner <i>Bölünme Sonrası Sudan Milliyetçilikleri: Kuzeyli ve Güneyli Olmanın Anlamını Yeniden Düşünmek</i>	Sertan Akbaba	834-847
Research Article/Araştırma Makalesi Komplo Güdümlü Siyasal Partilerin Yükselişi ve Türkiye'den Yeniden Refah Partisi Örneği <i>The Rise of Conspiracy-Driven Political Parties and the Example of the New Welfare Party from Turkey</i>	Mustafa Cem Oğuz	848-862

Research Article/Araştırma Makalesi Endüstri 4.0 için SWOT Analizi <i>SWOT Analysis for Industry 4.0</i>	Begümhan Turgut	863-877
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye’de Konut Fiyatlarını Belirleyen Makroekonomik Göstergeler: Uyarlanabilir LASSO Yaklaşımı <i>Macroeconomic Indicators Determining Real Estate Prices In Türkiye: Adaptive Lasso Approach</i>	Nurhan Hande Sevgi	878-892
Research Article/Araştırma Makalesi Time Series Chain Graphical Models in the Inference of Economic Data: A Case Study from S&P 500 <i>Ekonomik Verilerin Analizinde Zaman Serisi Zinciri Grafik Modelleri: S&P500 Üzerine Bir Vaka Çalışması</i>	Hajar Farnoudkia Ayşegül Ak	893-905

Kanada'da Göçmenlerin Algılanan Sosyoekonomik Statüsü: Göçmenlik Durumu ve Çeşitli Faktörlerin Etkileşiminin Rolü

Mustafa ÖZER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis Yedi Aralık Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, mustafaozer@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-002-1279-9273

Öz: Algılanan sosyoekonomik statü (ASS), sosyal hiyerarşideki algılanan konum, çeşitli sağlık sonuçları ve genel refah açısından önemli bir göstergedir. Ancak, ASS'nün belirleyicileri üzerine sınırlı sayıda çalışma mevcut olup, göçmen nüfusu için ASS'nün etkilerini inceleyen birkaç çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, Kanada'daki göçmenlerin algılanan sosyal sınıfı üzerine göçmenlik durumu, demografik ve sosyoekonomik özellikler ve çevresel faktörlerin etkisini değerlendirmek için Dünya Değerler Araştırması'nın 7. dalgasının Kanada örneğinden 4018 bireyi kullanmaktadır. Araştırma, göçmenlik durumunu bireyin ve ebeveynlerinin göçmen olup olmamasına göre ayırarak üç modelde incelemiştir. Demografik faktörlerin göçmenlik statüsü ile etkileşimi, sosyal sınıf algısı üzerinde önemli etkilere sahiptir. Fransızca ve İngilizce dışında bir dil konuşmanın ve beyaz olmamanın, özellikle annenin göçmenlik durumu ile etkileşiminde, sosyal sınıf algısı üzerinde negatif etkileri bulunmuştur. Sosyoekonomik değişkenlerin göçmenlik durumları ile etkileşiminde, göçmen bireylerin ailelerinden daha iyi bir gelire sahip olmaları sosyal sınıf algısını pozitif yönde etkilerken, daha kötü bir gelire sahip olmaları negatif etkiler yaratmaktadır. Çevresel faktörlerin göçmenlik durumu ile etkileşiminde, göçmen bireylerin kırdan yaşaması ve iyi bir mahallede bulunmaları sosyal sınıf algısını olumlu etkilemektedir. Bu bulgular, göçmenlerin sosyoekonomik uyumunu artırmak için dil desteği, etnik kapsayıcılık girişimleri ve finansal iyileştirme programlarının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Algılanan sosyoekonomik statü, göçmenler, sağlık, öznel refah

Jel Kodları: I31, J15, O15

Perceived Socioeconomic Status of Immigrants in Canada: The Role of Immigration Status and Various Factors' Interaction

Abstract: Perceived socioeconomic status (PSS) is an important indicator of perceived position in the social hierarchy, various health outcomes, and overall well-being. However, there are limited studies on the determinants of PSS, and few that examine its effects on immigrant populations. This study evaluates the impact of immigration status, demographic and socioeconomic characteristics, and environmental factors on the perceived social class of immigrants in Canada using data from the 7th wave of the World Values Survey, with a sample of 4018 individuals. The research examines immigration status by separating it into individual and parental immigration status across three models. The interaction of demographic factors with immigration status has significant effects on perceived social class. Speaking a language other than French or English, and being non-white, particularly when interacting with the mother's immigration status, has negative effects on perceived social class. In the interaction of socioeconomic variables with immigration status, having a better income than their family positively affects the perceived social class of immigrants, while having a worse income has negative effects. The interaction of environmental factors with immigration status shows that living in rural areas and good neighborhoods positively affects perceived social class. These findings highlight the importance of language support, ethnic inclusivity initiatives, and financial improvement programs to enhance the socioeconomic integration of immigrants.

Atf: Özer, M. (2024). Kanada'da Göçmenlerin Algılanan Sosyoekonomik Statüsü: Göçmenlik Durumu ve Çeşitli Faktörlerin Etkileşiminin Rolü, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 540-558.
<https://doi.org/10.30586/pek.1481577>

Geliş Tarihi: 10.05.2024
Kabul Tarihi: 24.06.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Perceived socioeconomic status, migrants, health, subjective well-being

Jel Codes: I31, J15, O15

1. Giriş

Algılanan sosyal sınıf, bireylerin kendilerini başka insanlara göre sosyal bir hiyerarşi içinde nasıl konumlandıklarını ifade eder (Destin ve diğerleri, 2017; Lindemann ve Saar, 2014; Harrits ve Pedersen, 2018). Bireylerin sosyal konum algılamaları, sadece gelir, eğitim düzeyi ve meslek gibi objektif özelliklere dayanmakla kalmaz, aynı zamanda toplumu nasıl deneyimlediklerine ve kendilerini başkalarıyla karşılaştırdıklarında mevcut ve gelecekteki pozisyonlarını nasıl algıladıklarına da bağlıdır (Lindemann, 2007). Bu durum, referans grup, göreceli yoksunluk ve statü maksimizasyon teorilerini çağırır. Referans grup teorisi, insanların kendi deneyimlerinden ve medyadan elde ettikleri en kolay bilgileri kullanarak daha geniş toplumun imajlarını oluşturduklarını ve bunun sosyal sınıf algılarını etkilediğini belirtir (Genest-Grégoire ve diğerleri, 2019). Göreceli yoksunluk teorisi ise, insanların kendi ekonomik durumlarını veya yaşam standartlarını başkalarının durumlarına göre değerlendirdiklerini savunur (Langlois ve diğerleri, 2020). Son olarak, statü maksimizasyonu, bireylerin öznel sosyal konumlarını belirlerken gelecekteki sosyal pozisyonları da dikkate aldıklarını belirtir. Burada, bireylerin sınıf kimlikleri sadece mevcut gelir ve sosyal pozisyonlarını yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda gelecekte ne beklediklerini de yansıtabilir (Dorling, 2014). Statü maksimizasyonu, referans grup ve göreceli yoksunluk teorileri, göçmenlerin kendilerini yerli halkla nasıl kıyasladıklarını ve bu kıyaslamaların sosyal statü algılarına nasıl yansıdığını anlamak için kritiktir. Bu kapsamlı teorik yaklaşım, Kanada'daki göçmenlerin sosyoekonomik algılarını etkileyen faktörlerin karmaşık etkileşimini yakalamak için gereklidir.

Bireylerin hem zihinsel hem de bedensel sağlık durumları üzerinde algılanan sosyal sınıfın objektif ölçümlerden daha iyi bir etkisi olduğu vurgulanmaktadır (Choi ve diğerleri, 2015; Goon ve diğerleri, 2024; Gugushvili ve Jarosz, 2024; Langlois ve diğerleri, 2020; Richards ve diğerleri, 2023). Özellikle, düşük algılanan sosyal sınıfın, bireylerin sağlık durumları ve mutlulukları üzerinde olumsuz etkileri olduğu çeşitli çalışmalarca belgelenmiştir (Songül, 2023; Muhammad ve Pai, 2023; Neubert ve diğerleri, 2024; Wang, Hu, ve diğerleri, 2023). Ayrıca, düşük algılanan sosyal sınıfın bireylerin bilişsel işlevleri, duygusal tepkileri ve davranışsal kalıpları üzerindeki negatif etkileri de literatürde sıkça incelenmiş bir konudur (Dizon ve Mendoza, 2023; Niu ve diğerleri, 2023; Vidal ve diğerleri, 2023; Wang, Xu, ve diğerleri, 2023; Worthen ve diğerleri, 2023).

Göçmenlerin entegrasyonu, bugün Batı toplumlarının karşı karşıya olduğu temel bir sorundur ve iş piyasası, kuşaklar arası hareketlilik veya sağlık gibi alanlarda göçmenlerin entegrasyonunun değerlendiren geniş bir literatür ortaya çıkmıştır (Guzi ve diğerleri, 2023; Rezaei ve diğerleri, 2023; Schaeffer ve Kas, 2023; Solano ve De Coninck, 2023). Ancak, göçmenlerin algılanan sosyal konumlarının nasıl şekillendiğine dair çalışmalar oldukça kısıtlıdır (J. Chen ve diğerleri, 2009; Engzell ve diğerleri, 2020; Stock ve Fröhlich, 2021). Göç süreci, bireylerin algıladıkları sosyal statü üzerinde derin ve karmaşık etkiler yaratır (Engzell ve diğerleri, 2020). Göçmenler sıklıkla statü merdiveninin alt basamaklarında bulunan düşük becerili ve düşük ücretli işlerde çalışırlar ve bu da algılanan sosyal statünün göç edilen ülkede negatif bir şekilde şekillenmesine sebep olabilir (Guzi ve diğerleri, 2023; Rezaei ve diğerleri, 2023; Schaeffer ve Kas, 2023). Diğer yandan, göçmenler genellikle daha iyi bir eğitim ve daha iyi maddi kaynağı olan bireylerden pozitif bir şekilde seçilebilir ve bu durum göçmenlerin göç ettikleri ülkedeki hedeflerini yükselterek onların göç sonrası daha yüksek bir sosyal sınıfa ait olmalarına sebep olabilir (Stock ve Fröhlich, 2021). Ancak, göç sürecinde beklenen sosyoekonomik gelişme sağlanamazsa, bu durum algıladıkları sosyal statü üzerinde olumsuz bir etkiye neden olabilir (Schaeffer ve Kas, 2023).

Birinci kuşak göçmenler, yani kendileri doğrudan göç etmiş olan bireyler, özellikle mesleki ve sosyal konumlarındaki değişikliklerle yüzleşirler (Rumbaut, 2004). Birçok durumda, göç etmeden önceki ülkelerindeki mesleklerini, göç ettikleri ülkenin iş piyasası koşulları, yeterlilik ve tanıma süreçleri nedeniyle icra edemeyebilirler, bu da sosyal statülerinde önemli bir düşüşe yol açabilir (Azzolini ve Barone, 2013; Rumbaut, 2004).

İkinci kuşak göçmenler, yani anne veya babası göçmen olan ve göç edilen ülkede doğan bireyler, farklı bir sosyoekonomik bağlamda büyürler (Karthick Ramakrishnan, 2004). Bu grup, birinci kuşak göçmenlerin karşılaştığı zorlukların yanı sıra, kimlik ve aidiyet gibi konularda da karmaşık deneyimler yaşayabilir. İkinci kuşak göçmenler ebeveynlerinin deneyimlerinden, hem göçmen topluluklarından hem de Kanada da yaşayan yerli halkın sosyo-kültürel yapısından etkilenirler (Schaeffer ve Kas, 2023). Göçmen bireylerin ve ailelerinin sosyal sınıf algıları, kendi göçmenlik durumları ve ailevi göçmenlik geçmişlerinin etkilediği demografik, sosyo-ekonomik ve çevresel faktörlerle olan karmaşık etkileşimler sonucunda şekillenmektedir (Yaish, 2002; Engzell ve diğerleri, 2020). Bu çok yönlü etkileşim, göçmenlerin sosyal sınıf algılarını etkileyen faktörlerin göçmen olmayan bireylerin sosyal sınıf algılarını etkileyen faktörlerden farklılaşmasına sebep olabilir. Bu çalışma, Kanada'da yaşayan birinci ve ikinci kuşak göçmenlerin sosyal sınıf algılarını etkileyen faktörleri inceleyerek göçmenlerin sosyoekonomik uyum süreçlerini ve toplumsal adaptasyonlarını daha kapsamlı bir biçimde ele almaktadır.

Tablo 4, 5 ve 6 bireyin ve ebeveynlerin göçmenlik durumlarıyla, diğer bir ifadeyle birinci kuşak ve ikinci kuşak göçmenlik durumuyla, çeşitli açıklayıcı değişkenlerin etkileşimlerinin etkilerini göstermektedir. Etkileşim değişkenleri üç farklı model üzerinden değerlendirilmektedir. Model (1) bireyin göçmenlik durumuyla etkileşim sonuçlarını verirken model (2) babanın göçmenlik durumu etkileşimlerini vermektedir. Son olarak Model (3)' de annenin göçmenlik durumuyla etkileşimlerin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 4, cinsiyet, yaş, evlilik durumu, hane halkı büyüklüğü, dil kullanımı, dini inanışlar ve etnik köken gibi demografik faktörlerin göçmenlik statüsü değişkenleriyle etkileşiminin sosyal sınıf algısı üzerindeki etkilerini incelemektedir. Sonuçlar gösteriyor ki, Kanada'da kullanılan resmi diller olan Fransızca ve İngilizce dışında bir dil konuşuyor olmak göçmenlerin sosyal statüsü üzerinde belirgin negatif etkilere sahiptir. Ayrıca, beyaz olmamanın annenin göçmenlik statüsüyle etkileşimi de sosyal sınıf algısı üzerinde negatif etkilere sahiptir. Bu bulgular, göçmen ailelerin dil bariyerlerinin ve kültürel faktörlerin, sosyal sınıf algısını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 5 ise, bireyin ve babasının eğitim seviyesi, mesleki beceri düzeyleri, işsizlik durumu, finansal durum ve aileleriyle karşılaştırılan yaşam standartları gibi sosyo-ekonomik değişkenlerin ve göçmenlik durumlarının etkileşimlerini, bireyin kendisinin ve ebeveynlerinin göçmen olma durumlarına göre incelemektedir. Analiz sonuçlarına göre, göçmenlik statüsüyle etkileşime giren yaşam standardı değişkenlerinin sosyal sınıf algısı üzerinde farklı etkileri bulunmaktadır. Eğer birey ailesinden daha iyi bir gelire sahipse ve göçmense bu durum sosyal sınıf algısı üzerinde pozitif bir etkiye sahipken eğer daha kötü bir gelire sahip ve göçmense negatif bir etkiye sahiptir. Kendisi veya babası göçmen olan bireylerin finansal durumun iyiye gitmesi de algılanan sosyoekonomik statü üzerinde pozitif etkilere sahiptir ve bu etki istatistiki olarak anlamlıdır.

Tablo 6, kırsal statü, bölgesel konum ve yaşanan çevrenin sosyoekonomik kalitesi gibi çevresel faktörlerin, göçmenlik durumu ile etkileşimlerin sosyal sınıf algıları üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Sonuçlara göre, bireyin göçmen olması ve kırsal yaşamı durumunun algılanan sosyal statü üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkisi bulunmuştur. Ayrıca, kendisi göçmen olan bir bireyin iyi bir mahallede yaşamı da algılanan sosyoekonomik statüsü üzerinde pozitif etkilere sahiptir. Sonuç olarak, yapılan analizler göçmenlik durumuyla çeşitli faktörlerin etkileşiminin algılanan sosyal sınıf üzerindeki etkisinin bireyin veya anne babadan birisinin göçmen olması durumuna göre farklılaştığını göstermektedir. Bu çalışma, böylece, göçmenlik tecrübesi ve sosyal sınıf algısı arasındaki ilişkilerin daha derinlemesine anlaşılması ve bu konuda ileri araştırmalar yapılabilmesi için bir temel oluşturmaktadır. Ayrıca, farklı göçmenlik tecrübesiyle farklı faktörlerin etkileşimleri hem politika yapıcılar hem de toplumsal bilimciler için önemli iç görüler sunmaktadır.

Bölüm 2, ilgili literatürü ve bu çalışmanın literatüre katkısını açıklamaktadır. Bölüm 3,

bu çalışmada kullanılan verileri ve ampirik stratejiyi tanımlamaktadır. Bölüm 4, araştırmanın bulgularını sunmaktadır. Son olarak, Bölüm 5'te elde edilen sonuçların kısa bir özeti ve değerlendirmesini verilmektedir.

2. Literatür İncelemesi ve Araştırmanın Katkıları

Sübjektif sosyoekonomik statüyü neyin yönlendirdiği konusunda devam eden bir tartışma bulunmaktadır (Baquedano-Rodríguez, ve diğerleri, 2023; A. H. Kim ve diğerleri, 2018). Bireylerin toplumdaki konumlarını nasıl algıladıkları üzerine odaklanan literatür, bu algının yalnızca objektif faktörlerle sınırlı olmayacak kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğu hususuna dikkat çekmektedir (Cundiff ve diğerleri, 2013; Haddon, 2015; Lindemann ve Saar, 2014). Diğer taraftan, gelir, meslek ve eğitim gibi objektif faktörler, insanların kendilerini nerede gördüklerinin en önemli belirleyicileridir (Haddon, 2015; Oddsson, 2018). Yüksek eğitim seviyesine sahip kişiler genellikle kendilerini sosyal yapıda daha yüksek bir yerde konumlandırmaktadırlar (Baquedano-Rodríguez ve diğerleri, 2023; Y. Kim ve Sommet, 2023; Kirsten ve diğerleri, 2023). Meslek kategorileri arasında, hizmet çalışanları, büro memurları, teknisyenler, profesyoneller ve yöneticiler, manuel işlerde çalışan bireylere göre kendilerini daha çok orta/üst sınıf olarak tanımlama eğilimindedirler, bu etki özellikle profesyonellerde daha güçlüdür (Lindberg ve diğerleri, 2021; Y. Kim ve Sommet, 2023; Kirsten ve diğerleri, 2023). Ayrıca, yüksek gelir sahipleri, yaş, cinsiyet ve eğitimden bağımsız olarak, düşük kazançlılara göre kendilerini yüksek sınıflarla daha fazla özdeşleştirmektedirler (Haddon, 2015; Kirsten ve diğerleri, 2023; Lindemann, 2007).

Ancak bu değişkenler arasındaki ilişkiler her zaman tutarlı değildir. Eğitim düzeyinin sınıfsal pozisyonları korumada ve yukarı hareketliliği desteklemede önemli olduğu bilinse de (X. Chen, 2020; Kirsten ve diğerleri, 2023), eğitimin artan erişilebilirliği ile eğitim ve eğitimle gelen meslek ve algılarına sosyoekonomik sınıf arasındaki ilişki zayıflamıştır (Maroto ve diğerleri, 2023). Eğitim sertifikaları artık alt ve orta sınıfların çocukları için yüksek maaşlı bir iş garantisi oluşturmadığı gibi, işçi sınıfının çocukları için de etkili bir yukarı hareketlilik aracı değildir (Maroto ve diğerleri, 2023).

Eğitim, gelir ve meslek gibi objektif faktörlerin etkilerinin yanı sıra, sosyoekonomik sınıf kimliği ırk, göçmenlik durumu, yaş, cinsiyet ve aile gibi demografik faktörler tarafından şekillenmektedir. Daha önce yapılan çalışmalar, siyahilerin genellikle işçi sınıfına, beyazların ise çoğunlukla orta sınıfa kendilerini atfettiklerini göstermektedir (Kirsten ve diğerleri, 2023; Shaked ve diğerleri, 2016; Wolff ve diğerleri, 2010). Bunun yanında, Cohen ve diğerleri (2017) tarafından yapılan çalışma tarihsel açıdan farklı ırkların ve milletlerin kendilerini nasıl konumlandıklarını araştırmıştır. Çalışma, düşük gelirli beyazların kendilerini düşük gelirli siyahilere veya hispaniklere göre daha alt sınıfta konumlandırma eğilimlerinin zamanla arttığını bulmuştur. Bu çalışmanın sonucu son zamanlarda Kanada üzerine yapılan başka bir çalışmayla da örtüşmektedir (Maroto ve diğerleri, 2023). Bu çalışmaya göre, beyaz olmayanlar beyazlara göre kendilerini daha yüksek bir sosyal statüde görmektedirler.

Çoğu göçmenin sosyal ağlarını ve ilişkilerini geride bırakması ve yeni bir ülkeye geldiklerinde eğitimlerinin ve becerilerinin değersizleştirilmesi ve ayrımcılıkla karşılaşmaları nedeniyle, göçmenlik durumu da sınıf kimliği için hayati bir faktördür (Nakhaie ve Kazemipur, 2013). Sonuçlar göçmenlikle algılanan sosyal statü arasında negatif bir ilişki gösterse de, Kanada özelinde yapılan başka bir çalışma bu iki değişken arasında pozitif bir ilişki bulmuştur (Maroto ve diğerleri, 2023). Yaş da önemli bir faktördür; yaşlı insanlar genellikle kendilerini genç yetişkinlere göre sınıf hiyerarşisinde biraz daha yüksekte hissederler (Haddon, 2015; Lindemann, 2007). Diğer taraftan son zamanlarda yapılan çalışmalar yaş ile algılanan sosyal statü arasında negatif bir ilişki bulmuşlardır (Y. Kim ve Sommet, 2023). Bazı çalışmalarda yaşın algılanan sosyal statü üzerinde dönemsel etkilerini tespit etmiştir. Örneğin, genç olunan dönemde yaşın artması algılanan sosyal statüyü arttırırken, yaşlı olunan dönemde yaşın artması algılanan sosyal statüyü Kanada için düşürmektedir (Maroto ve diğerleri, 2023). Önceki çalışmalara göre,

işsiz kalmak bireylerde sosyal statü kaybına sebep olmaktadır (Y. Kim ve Sommet, 2023; Shaked ve diğerleri, 2016; Weiss ve Blöchl, 2024). Ancak durum her zaman böyle değildir. Son zamanlarda yapılan bazı çalışmalar işsizlik ve algılanan sosyal statü arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır (Maroto ve diğerleri, 2023). Bireyler sosyal statülerin ev halkındaki diğer üyelerin sosyal statüsüne dayandırdıkları zaman genç olmak, işsiz veya kadın olmak genellikle bireylerin sübjektif sosyal statüsünü etkilememektedir. Örneğin, işsiz gençler veya ev hanımları, ailede çalışan birine sahip olabilirler; bu nedenle, kendilerini ekonomik durumlarından daha yüksek bir pozisyonda görebilirler (Kirsten ve diğerleri, 2023). Bu durum, evlilik durumunun bireylerin sübjektif sosyal statü algıları üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu işaret etmektedir. Evli bireyler, aile içindeki birden fazla gelir kaynağına erişimleri ve paylaşılan ekonomik güvenlik nedeniyle, bekârlara göre kendilerini daha yüksek bir sosyal sınıfta algılama eğilimindedirler (Y. Kim ve Sommet, 2023). Diğer taraftan, evlilik durumu, algılanan sosyal statüyü etkileyebilir çünkü sosyal statü algısı çoğunlukla bireyin kendi ekonomik durumu, eğitim seviyesi, mesleki statüsü ve toplumsal ağları gibi daha kişisel faktörlerle ilişkilendirilmektedir (Damilep ve diğerleri, 2022; Miyakawa ve diğerleri, 2012). Uluslararası cinsiyet ve cinsiyetin sosyal sınıf üzerindeki etkileri üzerine yapılan araştırmalar, net olmayan sonuçlar vermektedir. Bazı çalışmalar, erkeklerin kendilerini kadınlara göre sosyal hiyerarşide daha yüksekte yerleştirdiğini bulurken (Y. Kim ve Sommet, 2023; Durou ve diğerleri, 2023), diğerleri kadınların erkeklere göre daha abartılı algılara sahip olduğunu göstermektedir (Sosnaud ve diğerleri, 2013). Diğer taraftan, bazı çalışmalar, kadınlarla erkekler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulamamıştır (Haddon, 2015; Kirsten ve diğerleri, 2023).

İlahi bir varlığa inancın, öznel sosyal statü üzerinde etkili olması muhtemeldir. Sevgi dolu ve güvenli bir liman olan bir yaratıcıya inanmak ve nihai bağlanma figürü olarak ona bağlanmak (Upenieks ve diğerleri, 2022) yaşamda daha yüksek bir anlam duygusuna sahip olmaya ve kişinin kendisiyle alakalı olumlu değerlendirmeler yapmasına sebep olmaktadır (Stroope ve diğerleri, 2013). Aynı zamanda, güçlü bir diğerine olan olumlu ilişkiler sayesinde, son zamanlarda yapılan bir çalışmada da gösterildiği üzere, insanlar kendilerini daha yüksek bir konumda görmektedirler ve bu da öznel sosyal statüleri üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır (Upenieks ve diğerleri, 2022; Upenieks ve diğerleri, 2023).

Bireylerin yaşamakta oldukları finansal sıkıntılar da öznel sosyal statü (SSS) üzerinde etkisi olması beklenen başka bir değişkendir. Sosyo ekonomik eşitsizliğin yaşanmış deneyimi olarak bilinen finansal sıkıntı sahip olunan kaynakların ihtiyaçları karşılama yetersizliği göstermektedir (Maroto ve diğerleri, 2023; Schieman ve Narisada, 2021). Bu yetersizliğin sonucu olarak, literatürdeki çalışmalar finansal sıkıntıyla bireyin algılanan sosyoekonomik statüsü üzerinde ters bir orantı bulmaktadır (Maroto ve diğerleri, 2023; Schieman ve Narisada, 2021; Upenieks ve diğerleri, 2023). Mahalle memnuniyetsizliğinin öznel sosyal statü (SSS) üzerindeki etkisini inceleyen önceki araştırmalar, ekonomik olarak dezavantajlı bir mahallede yaşamının, bireylerin sosyoekonomik algılarını düşürdüğünü bulmuştur (Kang ve Seo, 2022; A. H. Kim ve diğerleri, 2018; Shaked ve diğerleri, 2016). Bulgular şu şekilde açıklanabilir. Ekonomik olarak dezavantajlı mahallelerde yaşayan bireyler, sınırlı maddi kaynaklar, şiddet ve ayrımcılık gibi çevresel stres faktörlerine daha fazla maruz kalabilirler (J. Chen ve diğerleri, 2009). Finansal kaynakların yetersizliği nedeniyle taşınma imkanının olmaması da maruz kalınan stres miktarını artırarak algılanan sosyal statüyü negatif yönde etkileyebilir (Shaked ve diğerleri, 2016). Diğer taraftan, yaşanan çevredeki ortalama gelir seviyesinden daha yüksek bir gelir seviyesine sahip olmak bireyin kendisini çevresinde yaşayan komşularından daha yüksek bir yerde konumlandırmasına sebep olmaktadır (Woo ve diğerleri, 2018). Bu açıdan bakıldığında da, yaşanan mahalledeki memnuniyetsizlikle sosyal statü arasında pozitif bir ilişki olduğu söylenebilir.

Doğru ebeveynlere, özellikle doğru bir babaya sahip olmanın önemi büyüktür. Geniş kapsamlı nesiller arası hareketliliğe rağmen, daha yüksek sosyal pozisyonlara ve

gelirlere erişim ebeveyn özellikleriyle güçlü bir şekilde ilişkilidir (Bukodi ve Goldthorpe, 2013; Curtis, 2016; Engzell ve diğerleri, 2020). Daha iyi eğitilmiş ve daha üst düzey meslek sahibi bir babaya sahip olmanın, bireyin algılanan sosyal statüsünü pozitif yönde etkilediği bilinmektedir (X. Chen, 2020; Engzell ve diğerleri, 2020; Mare ve Song, 2023). Çünkü kuşaklar boyunca ailelerde gözlemlenen meslek ve eğitim durumundaki süreklilik, genellikle bir nesilden diğerine aktarılan değerler ve becerilerden kaynaklanmaktadır (Hout, 2018). Aile reisinin sosyoekonomik konumunun diğer aile üyelerine nasıl miras alındığının teorik kökenleri Parsons'un çalışmalarına dayanmaktadır. Parsons'un teorisi, aile reisinin sosyoekonomik statüsünün diğer aile üyelerine sağlanan sosyal ve ekonomik fırsatları önemli ölçüde etkilediğini ve bu avantajların veya dezavantajların nesiller boyunca sürdüğünü öne sürer (Parsons, 1951). Bu perspektif, özellikle göçmen ailelerin karşılaştıkları benzersiz zorluklar ve fırsatlar göz önünde bulundurulduğunda, sosyoekonomik statüsünün nesiller arası aktarımını anlamamızı zenginleştirir.

Literatür incelemesi sonucunda, hane halkı büyüklüğünün algılanan sosyal statü üzerindeki etkisini inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hane halkı büyüklüğü, bir bireyin algılanan sosyal statüsü üzerinde etkili olabilir çünkü bu değişken, kişinin sosyal ve ekonomik kaynaklarına, ağlarına ve günlük yaşam koşullarına doğrudan etki edebilir. Örneğin, büyük bir hane halkı, finansal kaynakların paylaşımını gerektirebilir, bu da bireylerin kendilerini sosyal hiyerarşide nasıl konumlandıkları üzerinde etkili olabilir. Ayrıca, hane halkı büyüklüğü, bireylerin sosyal destek ağlarını, eğitim olanaklarını ve iş bulma kapasitelerini de etkileyebilir. Bu nedenle, hane halkı büyüklüğünün algılanan sosyal statü üzerindeki etkilerinin anlaşılması, sosyal politikaların ve toplumsal refah stratejilerinin şekillendirilmesinde önemli olabilir.

Bireysel ve evsel özelliklerin ötesinde, sınıfın ölçüldüğü ortam kritiktir. Farklı coğrafi konumlar ve farklı kültürlerde yaşayan bireyler algılanan sosyal sınıfla alakalı farklı değerlendirmelerde bulunabilirler (Lindemann, 2007; Serre ve Wagner, 2015). Araştırmalar, kentsel alanlarda yaşayanların, kırsal alanlarda yaşayan benzer objektif pozisyonlara sahip kişilere göre sosyal statülerini daha yüksek algıladıklarını göstermiştir (Kirsten ve diğerleri, 2023). Kanada üzerinde yapılan başka bir çalışma da kır/kent durumunun algılanan sosyal statü üzerinde herhangi bir etkisini bulamamıştır (Maroto ve diğerleri, 2023). Başka bir örnekte, daha zengin bölgelerde yaşayan bireyler, benzer pozisyonlardaki daha fakir bölgelerde yaşayanlara göre kendilerini daha yüksek sınıfta algılamaya daha eğilimli olabilirler (Andersen ve Curtis, 2012; Pedersen ve diğerleri, 2012). Baquedano-Rodríguez, ve diğerleri (2023) çalışması yaşanan bölgeyle algılanan sosyal sınıf arasında bir bağlantı bulamamıştır. Ekonomik eşitsizlik, kalkınma, yeniden dağıtım politikaları ve politik kutuplaşma gibi bölgesel politik faktörler de sınıf kimliğini şekillendirebilmektedir (Andersen ve Curtis, 2012; Curtis, 2016). Bu bulgular, bireylerin sosyal sınıf algılarının, sadece kişisel ve objektif ölçütlerle değil, aynı zamanda yaşadıkları coğrafi ve sosyoekonomik bağlamın özellikleriyle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kanada'da da yaşayan toplumun algılanan sosyal statülerini etkileyen faktörleri inceleyen sadece birkaç çalışma mevcuttur (Maroto ve diğerleri, 2023; Upenieks ve diğerleri, 2023). Ayrıca, bildiğim kadarıyla Kanada da yaşayan göçmen nüfusun algılanan sosyal statülerini etkileyen faktörlere ilişkin bir çalışma literatürde bulunmamaktadır. Mevcut araştırmalar, genellikle Kanada'nın belirli bölgelerine odaklanarak, o bölgede yaşayan halkın sosyal sınıf algılarını inceliyor. Bu çalışmalar, özellikle belirli demografik ve sosyoekonomik faktörlerin bu algılar üzerindeki etkilerine dikkat çekiyor. Ancak, bu çalışmaların sınırlılığı, Kanada'nın tamamını kapsamlı bir şekilde incelememesi ve göçmenlere odaklanmamasıdır (Maroto ve diğerleri, 2023; Upenieks ve diğerleri, 2023). Kanada'nın koloni yerleşimci bir devlet olarak sert bir aristokrasi tanımına sahip olmaması ve yüksek göç seviyeleri, bu ülkede sınıf kimliğinin diğer ülkelere göre daha zayıf olabileceğine ve göçmenlerle yerli halk arasında

farklılaşmalar olabileceğine işaret etmektedir (Maroto ve diğerleri, 2023). Kanada'da yaşayan yerli halkla göçmenler arasındaki iş gücüne katılım, eğitim ve gelir farklılaşması giderek göçmenler lehine kapanmaktadır (Dostie ve diğerleri, 2023). Hatta eğitim seviyesi yüksek ve daha kaliteli ülkelerden Kanada'ya göç eden göçmenler yerli halka göre daha yüksek bir objektif sosyo-ekonomik konumda bulunmaktadırlar (Hanson ve Liu, 2023). Diğer taraftan, yapılan çalışmalar Kanada'daki göçmenlerin algıladıkları sosyal statüyü negatif bir şekilde etkileyebilecek karşılanmamış sağlık hizmeti problemiyle yaygın bir şekilde karşı karşıya olduklarını işaret etmektedir (Tsai ve Ghahari, 2023). En yaygın erişim engelleri arasında iletişim, sosyoekonomik ve kültürel bariyerler bulunmaktadır. Gerek giriş kısmında gerek literatürde yapılan tartışma, göçmenlerin Kanada'daki sosyoekonomik yapının içinde kendilerini nasıl bir şekilde konumlandıklarını ve toplumsal hiyerarşideki yerlerini anlamak açısından literatürdeki önemli bir boşluğu işaret etmektedir. İlaveten, Dünya Değerler Araştırması verilerini temel alarak algılanan sosyal statüyü inceleyen bir araştırma da Kanada özelinde literatürde mevcut değildir. Bu bağlamda, bu çalışma, Dünya Değerler Araştırması verilerini kullanarak Kanada'da yaşayan göçmenlerin sosyal sınıf algılarını etkileyen faktörleri analiz etmekte ve literatürdeki bu boşluğu doldurma amacı gütmektedir. Bu geniş kapsamlı analiz, Kanada'nın sosyoekonomik yapısını daha iyi anlamamıza ve göçmenlerin uyum süreçlerine dair daha derinlemesine bilgiler sunmamıza olanak tanıyacaktır.

3. Metot ve Veri Seti

3.1. Veri Seti

Bu projede, Dünya Değerler Araştırması'nın yedinci döngüsü (WVS-7) kapsamında Kanada'daki 4.018 katılımcıdan topladığı veriler ele alınmıştır. Araştırma, 2017 ile 2021 yılları arasında gerçekleştirilmiş ve veriler esas olarak yüz yüze görüşmelerle toplanmıştır. Bu süreç, Kanada'nın demografik dağılımını temsil edecek şekilde düzenlenmiştir. Veri setinde bireylerle ilgili sosyo-ekonomik, çevresel, demografik, kültürel ve politik değişkenleri kapsayan geniş bir bilgi bulunmaktadır. Bu veri setini, Kanada'da yaşayan göçmenlerin algılanan sosyoekonomik sınıflarının belirleyicilerini incelemek için kullanacağız.

3.1.1. Değişken Tanımları

Öznel sosyal sınıf genellikle işçi sınıfı, alt orta sınıf, orta sınıf, üst orta sınıf ve üst sınıf olarak kategorize edilmektedir (Curtis, 2016; D'Hooge, 2018; Sosnaud, 2013; Speer, 2016). Çalışmada kullanılan "Sosyoekonomik Sınıf Algısı" adlı bağımlı değişken de beş farklı kategoriden oluşmaktadır. Bu kategoriler, özellikle Amerikan ekolünden etkilenen ana akım sınıf analizi literatürüne dayanmaktadır (Warner, Meeker, ve Eells, 1949; Wright, 1997). Amerikan ekolü, bireylerin sosyal hiyerarşideki konumlarını yansıtan gelir, eğitim ve meslek kombinasyonuna dayalı olarak sosyoekonomik sınıfları tanımlar (Destin, Rheinschmidt-Same, ve Richeson, 2017; Lindemann ve Saar, 2014; Harrits ve Pedersen, 2018). Bu çerçevede, çeşitli demografik gruplar arasındaki algılanan sosyal statüdeki farkları anlamak için önemlidir. Bu kategorilerin dağılımı incelendiğinde, 'Alt Orta Sınıf' kategorisi katılımcıların %38,86'sını, 'Üst Orta Sınıf' ise %37,19'unu kapsamaktadır. Bu iki kategori toplam katılımcıların büyük bir bölümünü oluştururken, diğer kategoriler ise sırasıyla 'İşçi Sınıfı' (%16,77), 'Alt Sınıf' (%5,41) ve 'Üst Sınıf' (%1,77) şeklinde belirlenmiştir.

Araştırmamızda, katılımcıların göçmenlik statüsünü belirlemek amacıyla kullanılan kukla değişkenler mevcuttur. Bu değişkenlerde, göçmen olan katılımcılar '1' ile, göçmen olmayanlar ise '0' ile gösterilmiştir. Benzer şekilde, katılımcıların ebeveynlerinin göçmenlik durumları da kodlanmıştır: anneleri göçmen olanlar için '1' ve göçmen olmayanlar için '0'; babaları göçmen olanlar için '1' ve göçmen olmayanlar için '0' olarak. Modelde cinsiyet bazında bir kukla değişken kullanıldı; bu değişkende kadınlar '1', erkekler ise '0' olarak kodlanmıştır. Ek olarak, "Katılımcı Etnik Grubu" adlı bir başka

kukla değişken de tahminlemeye dâhil edilmiştir, burada 'Beyaz' etnik grubu referans kategori olup, diğer etnik gruplar '1' olarak belirlenmiştir.

"Bireyin Eğitim Seviyesi" ve "Babanın Eğitim Seviyesi" değişkenleri Dünya Değerler Araştırması kapsamında tanımlanan üç temel kategori kullanılarak modele dâhil edilmiştir. 'Düşük' kategori ilkokul ve altını, 'Orta' kategori lise ve eşdeğerlerini, 'Yüksek' kategori ise üniversite ve üstünü temsil etmektedir. Her bir eğitim düzeyi için oluşturulan kukla değişkenler, ilgili gruplardaki bireyleri '1' olarak, diğer durumları '0' olarak kodlamaktadır. Ayrıca, 'Düşük' eğitim seviyesi modelimizde referans kategori olarak işlev görmektedir.

Çalışmada, katılımcılardan mevcut yaşam standartlarını ebeveynlerinin yaşam standartları ile karşılaştırmaları istenmiştir. Yanıtlar "daha iyi", "daha kötü" ve "aynı" olmak üzere üç farklı seçeneğe ayrılmıştır. İlgili kategoriye ait olanlar '1', diğer durumlar '0' olarak kodlanmıştır. Burada "aynı" kategorisi referans olarak alınmıştır.

Ayrıca, katılımcıların ve babalarının mesleki düzeyleri, 'Yüksek', 'Orta' ve 'Düşük' olarak üç kategoriye indirildi. Bu kategorizasyon, 'Yüksek' için yönetici ve profesyonel rolleri, 'Orta' için idari ve hizmet işlerini, 'Düşük' için ise daha az nitelik gerektiren işçilik pozisyonlarını kapsamaktadır. Her kategori için belirlenen kukla değişkenler, uygun gruplara dâhil olan kişilere '1', diğerlerine '0' değerini atamaktadır. Analizlerde 'Düşük' kategorisi referans grup olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, işsiz bireyler için ayrı bir değişken tanımlanmıştır.

Araştırmada, daha kapsamlı bir analiz sağlamak için yaş bilgisini beş yaş grubuna ayırdık: 18-29, 30-39, 40-49, 50-59 ve 60 yaş üstü. Her grubun kendine özgü kukla değişkeni bulunmaktadır. Bu değişkenler, belirli bir yaş grubundaki bireyler için '1', diğerleri için '0' olarak ayarlanmıştır. Katılımcıların evde konuştukları diller, 'İngilizce', 'Fransızca' ve 'Diğer Diller' olarak kategorilere ayrılmıştır. Her dil için, ilgili dili konuşanlar '1', diğer dilleri konuşanlar ise '0' olarak kodlanmıştır.

Medeni durum, çok kategorili yapıdan 'Evli' ve 'Bekâr' olmak üzere iki ana kategoriye sadeleştirildi. 'Evli' grubu hem resmi olarak evli hem de birlikte yaşayan bireyleri kapsarken diğer durumlar ise 'Bekâr' olarak kategorileştirilmiştir. Ayrıca, "Kırsal Alan Kukla Değişkeni", bireylerin kırsal alanlarda ('1') veya şehir merkezlerinde ('0') yaşayıp yaşamadıklarını belirler. Kanada'nın beş bölgesi olan Quebec, Ontario, Alberta, British Columbia ve Maritimes için oluşturulan kukla değişkenler, söz konusu bölgelerde yaşayanlar için '1', diğer bölgelerdeki bireyler için '0' olarak kodlanmıştır. "Dini İnanç" değişkeni, katılımcıların dini inançlarını 'Hristiyanlar', 'İnanmayalar' ve 'Diğer Dinlere İnananlar' olmak üzere üçe ayırmıştır. İnanmayanlar referans kategori olarak kullanılmıştır. Kukla değişkenler yaratılırken ilgili gruba dâhil olanlar bir olarak tanımlanırken diğerleri sıfır olarak tanımlanmıştır.

Hane halkı büyüklüğü değişkeni, sürekli bir formattan alınarak '1-2 kişi', '3-4 kişi' ve '5 kişi ve üzeri' olmak üzere üç farklı kategoriye bölündü. İlgili hane halkı büyüklüğüne sahip hane halkları '1' olarak tanımlanırken, diğerleri '0' olarak belirlenerek ayrı ayrı kukla değişkenler oluşturuldu.

Veri setinde, yaşanan çevrenin olumsuz yönlerini yansıtan yedi farklı durum bulunmaktadır: soygunlar, sokaklarda alkol tüketimi, polis veya askeri müdahaleler, ırkçı davranışlar, sokaklarda uyuşturucu satışı, sokak şiddeti ve cinsel taciz. Bu durumların her biri için katılımcılar, mahallelerinde bu olayların ne sıklıkta gerçekleştiğine dair düşüncelerini dört seviyeli bir gösterge çizelgesi ('Çok sık', 'Oldukça sık', 'Seyrek' ve 'Hiç') üzerinden cevaplamışlardır. Ayrıca, bireylerin finansal zorluklarını belirlemek için veri setindeki ilgili beş farklı değişken kullanılmıştır: gıda erişimi, sağlık hizmetlerine erişim, konut, konut kalitesi ve giysi ihtiyacı. Katılımcıların finansal sıkıntıları bu temel ihtiyaçları son 12 ay içinde ne sıklıkla karşılayamadıklarını ('Sık', 'Bazen', 'Nadir' ve 'Hiç') belirtmeleri suretiyle değerlendirilmiştir. Faktör analizi kullanılarak çevresel ve finansal zorlukları yansıtan değişkenlerden iki ayrı indeks oluşturulmuştur.

3.1.2. Betimsel İstatistikler ve Ki-Kare Analizi

Tablo 1'de, algılanan sosyoekonomik statüyü etkileyen faktörlerin betimsel istatistiği ve Ki-Kare analiz sonuçları sunulmuştur. Analiz sonuçları incelendiğinde, tüm değişkenlerle algılanan sosyoekonomik statü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Göçmenlik durumu, baba göçmenliği, anne göçmenliği ve kişisel göçmenlik dâhil olmak üzere tüm değişkenlerde benzer bir desen sergilemektedir. Göçmenlerin alt ve işçi sınıflarında daha fazla temsil edildiği gözlemlenirken, göçmen olmayan bireyler arasında üst sınıfların oranı daha yüksektir. Erkeklerde üst sınıf oranı daha yüksekken, kadınlar alt orta sınıfta daha fazladır. Yaş ilerledikçe üst sınıfların oranı artmaktadır. Evli bireylerde üst orta ve üst sınıfların oranı daha yüksekken, bekâr bireyler arasında alt orta sınıf daha yaygındır. Beyaz olmayan bireylerde alt ve işçi sınıfları oranı daha yüksekken, beyaz bireyler arasında üst sınıf daha fazla temsil ediliyor. Çalışanlar arasında üst sınıfların oranı daha yüksekken, çalışmayanlar arasında alt ve işçi sınıfları daha yaygındır. Babanın mesleki düzeyi yüksek olan bireyler daha çok üst sınıflarda yer alırken, babanın düşük meslek düzeyine sahip olduğu bireyler alt ve işçi sınıflarında daha fazla temsil edilmektedir. Babanın eğitim seviyesi yüksek olan bireyler üst sınıflarda daha fazla bulunurken, babanın düşük eğitim seviyesine sahip olduğu bireyler daha çok alt ve işçi sınıflarında yer almaktadır. Kentte yaşayan bireyler daha fazla üst sınıflarda yer alırken, kırdaki yaşayanlar alt ve işçi sınıflarında daha yaygın bulunmaktadır. Yüksek eğitilmiş bireyler üst sınıflarda ağırlıklı olarak bulunurken, düşük eğitim seviyesine sahip bireyler daha çok alt sınıflarda temsil edilmektedir. Yüksek mesleki düzeyde çalışan bireyler üst sınıflarda daha çok bulunurken, düşük mesleki düzeyde çalışanlar alt sınıflarda daha yaygın bulunmaktadır. Quebec, Ontario, Alberta, British Columbia ve Maritimes bölgelerinde üst sınıf oranları birbirinden farklılık göstermektedir. Quebec ve Ontario'da üst orta sınıfların oranı daha yüksekken, Alberta ve British Columbia'da da benzer eğilimler gözlemlenmektedir. Yaşam standardı daha iyi olanlar üst sınıflarda daha fazla bulunurken, anne-babalarına göre yaşam standardı daha kötü olanlar alt sınıf ve işçi sınıfında ağırlıklı olarak yer almaktadır. Herhangi bir ilahi güce inanmayanlar arasında üst sınıfların oranı daha yüksekken, Hristiyanlar ve diğer dinlere inananlar arasında alt orta sınıf daha yaygındır. Üçten az kişi olan hanelerde üst sınıfların oranı daha yüksekken, 2'den fazla ve 5'ten az kişi olan haneler arasında orta sınıf daha baskındır. Beş veya daha fazla kişi içeren haneler arasında ise alt orta ve üst orta sınıflar daha yaygındır. İngilizce konuşanlar arasında üst sınıfların oranı daha yüksekken, Fransızca konuşanlar ve diğer dillerde konuşanlar arasında alt ve işçi sınıfları daha yaygındır. İyi bir çevrede yaşayanlar arasında üst sınıfların oranı daha yüksekken, kötü çevrede yaşayanlar arasında alt ve işçi sınıfları daha yaygındır. Finansal sıkıntısı olmayanlar daha çok üst sınıflarda yer alırken, finansal sıkıntı çekenler arasında alt ve işçi sınıflarının oranı daha yüksektir.

Tablo 1. Betimsel İstatistik: Algılanan Sosyoekonomik Statü Belirleyicileri - Ki-Kare Analizi

Değişkenler	Kategoriler	Gözlem Sayısı	Alt Sınıf	İşçi Sınıfı	Alt Orta Sınıf	Üst Orta Sınıf	Üst Sınıf	p değeri
Baba Göçmenliği	Göçmen Değil	2722	172	452	1036	1014	48	0.000
	Göçmen	1292	45	221	524	479	23	
Anne Göçmenliği	Göçmen Değil	2797	177	465	1059	1042	54	0.001
	Göçmen	1217	40	208	501	451	17	
Kişisel Göçmenlik	Göçmen Değil	3296	200	530	1261	1245	60	0.000
	Göçmen	718	17	143	299	248	11	
Cinsiyet	Erkek	2059	104	304	770	830	51	0.000
	Kadın	1955	113	369	790	663	20	
Yaş Aralığı	18-29	779	35	132	326	266	20	0.000
	30-39	800	38	139	291	307	25	
	40-49	694	60	118	267	237	12	
	50-59	659	47	119	228	258	7	
	60 ve üzeri	1082	37	165	448	425	7	
Medeni Durum	Bekar	1563	150	312	645	437	19	0.000
	Evli	2451	67	361	915	1056	52	
Etnik Durum	Beyaz	3191	180	520	1228	1212	51	0.022
	Beyaz Olmayan	775	31	143	316	265	20	
İş Durumu	Çalışıyor	3777	163	612	1478	1455	69	0.000
	Çalışmıyor	237	54	61	82	38	2	
Babanın Mesleki Düzeyi	Düşük	1206	97	251	482	369	7	0.000
	Orta	1469	76	262	588	522	21	
	Yüksek	1339	44	160	490	602	43	
Babanın Eğitim Seviyesi	Düşük	1142	59	225	456	391	11	0.000
	Orta	1310	58	213	542	472	25	
	Yüksek	1102	34	138	375	521	34	
Kırsal/Kentsel Yaşam	Kent	3093	150	473	1229	1180	61	0.000
	Kır	921	67	200	331	313	10	
Bireyin Eğitim Seviyesi	Düşük	214	34	45	78	48	9	0.000
	Orta	1561	120	369	655	412	5	
	Yüksek	2218	60	250	822	1029	57	
Bireyin Mesleki Düzeyi	Düşük	546	84	145	196	117	4	0.000
	Orta	1091	66	251	451	317	6	
	Yüksek	2377	67	277	913	1059	61	
Bölge	Quebec	1003	44	108	409	419	23	0.000
	Ontario	1003	57	167	381	378	20	
	Alberta	750	40	136	309	252	13	
	British Columbia	752	31	150	282	279	10	
Yaşam Standardı (anne babaya göre)	Maritimes	506	45	112	179	165	5	0.000
	Aynı veya Yakın Yaşam Standardı	1141	61	205	491	376	8	
	Daha Kötü Yaşam Standardı	822	120	204	350	137	11	
	Daha İyi Yaşam Standardı	2051	36	264	719	980	52	
Dini İnanç	İnanmayan	1812	121	333	728	611	19	0.000
	Hristiyan	1813	75	282	691	721	44	
	Diğer Dinler	389	21	58	141	161	8	
Hanedeki Kişi Sayısı	<3	2399	161	406	946	853	33	0.000
	2> ve 5<	1331	45	212	524	517	33	
	5>	284	11	55	90	123	5	
Konuşulan Dil	İngilizce	2811	174	518	1057	1013	49	0.000
	Fransızca	962	38	101	403	398	22	
	Diğer	241	5	54	100	75	7	
Yaşanılan Çevre Kalitesi	İyi	2007	85	309	771	818	24	0.000
	Kötü	2007	132	364	789	675	47	
Finansal Durum	Sıkıntısız	2319	53	298	917	1027	24	0.000
	Sıkıntılı	1695	164	375	643	466	47	

3.2. Metot

İkili lojistik regresyon modeli, ilgilenilen olayın gerçekleşme olasılığını tahmin etmek için aşağıdaki modeli kullanmaktadır:

$$\ln\left(\frac{P}{1-P}\right) = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_k X_k \quad (1)$$

Eşitliğin sol tarafındaki lojit, bir olayın gerçekleşme olasılığının logaritmasını ifade eder. Bu olasılık, olayı deneyimleyen bireylerin sayısının, deneyimlemeyenlere oranı olarak tanımlanır. İkili lojistik regresyon, sadece iki sonuçlu durumlar için uygundur. Eğer bağımlı değişkenlerdeki kategoriler ikiden fazlaysa, model çoklu lojistik regresyona genişletilebilir. Ancak, çoklu lojistik regresyon modeli, sıralı kategorik değişkenlerde kategoriler arası sıralamayı göz ardı eder.

Ordinal lojistik regresyon ise, bağımsız değişkenlerin bir ordinal bağımlı değişken üzerindeki etkilerini sıralı bir biçimde tahmin etmek için kullanılmaktadır. Bu yöntem, sosyal bilimler alanında, özellikle bireylerin tutumları, algıları veya memnuniyet düzeyleri gibi ordinal ölçekte değerlendirilen değişkenler üzerine yapılan araştırmalarda sıklıkla tercih edilir. Örneğin, çalışmamızda kullandığımız "Bireysel Sosyoekonomik Sınıf Algısı" adlı bağımlı değişken, beş farklı kategoriden oluşmaktadır. Bu kategoriler, katılımcıların kendilerini nasıl bir sosyoekonomik sınıfa dâhil gördüklerini yansıtır. Bu kategorik bağımlı değişkeni çeşitli demografik, kültürel, çevresel ve diğer bireysel bağımsız değişkenlere dayanarak sıralı bir bağımlı değişken olarak tahmin edebiliriz. Böylelikle, sıralı regresyon, hangi bağımsız değişkenlerin (varsa) bağımlı değişken üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu belirlememize olanak tanır. Bundan dolayı, bu çalışma, Kanada'da yaşayan göçmenlerin sosyoekonomik sınıf algılarını etkileyen faktörleri sıralı lojistik regresyon yöntemi kullanarak analiz etmektedir.

Maksimum Olabilirlik Yöntemi sıralı ve kategorik bağımlı değişkenlerin analizinde sıkça tercih edilen bir tahmin metodudur. Araştırmada, bireyin sosyal sınıf algısı, 'S' değişkeni olarak etiketlenmiş ve beş farklı kategoriye ayrılmıştır. Bağımsız değişkenler, 1'den k sayısına kadar olan değerlerle ifade edilen ve tüm gözlemleri içeren x' vektörü ile temsil edilmektedir. Modellemeye yönelik olarak, yanıt değişkeni S ve bu açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki, aşağıdaki logit dönüşüm fonksiyonu ile tahmin edilmiştir:

$$\log\left(\frac{P(S \geq s_j | x)}{1 - P(S \geq s_j | x)}\right) = \gamma_j + x'_i \delta \quad j \in \{1, 2, 3, 4, 5\} \quad (2)$$

Bu formülde, $P(S \geq s_j | x)$ olayın $S \geq s_j$ birikmiş olasılığı gösterir; γ_j sabit terimleri gösterir ve δ ise x'_i bağımsız değişkenlerine karşılık gelen ve $k * 1$ boyutunda olan regresyon katsayıları vektörünü belirtir.

Sıralı regresyon kullanılabilmesi için bazı varsayımların sağlanması gerekir: Bağımlı değişkenin sıralı düzeyde ölçülmesi, bağımsız değişkenlerin sürekli, kategorik veya sıralı olması, çoklu doğrusallık olmaması ve paralel çizgiler varsayımının geçerli olması gerekmektedir. Eğer bu varsayımlardan biri sağlanmazsa, modelin sonuçları güvenilir olmayabilir. Bu nedenle, analize başlamadan önce bu koşulların kontrol edilmesi önemlidir. Bağımlı değişkenin sıralı doğası ve bağımsız değişkenlerin sürekli veya kategorik olması, değişkenlerin tanımlandığı bölümlere bakıldığında doğrulanmaktadır.

Doğrusal olmayan bir model olan sıralı lojistik regresyonun modelin doğruluğunun diğer bir ifadeyle modele dâhil edilmeyen önemli bir değişken olup olmadığını değerlendirmek için, doğrusal olan modellere uygulanan RESET testi doğrudan kullanılamamaktadır. Alternatif bir yöntem olarak, modelden tahmin edilen değerler ve bu değerlerin kareleri ile bir ikincil doğrusal regresyon modeli oluşturan LINK testi kullanılmıştır. Tablo 2 göçmenlik durumuna göre LINK testi sonuçlarını karşılaştırmalı olarak göstermektedir. Yapılan tüm testlerde tahmin değişkeni istatistiksel olarak anlamlı bulunurken, tahminin karesi olan değişken istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Bu sonuçlar, çalışmada uygulanan sıralı lojistik regresyon modelinin farklı

göçmenlik statülerine göre tahmin edilen modellerde bir tanımlama hatası olmadığını ve yapısal eksiklikler barındırmadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 2. Göçmenlik statüsüne göre LINK Testi Sonuçları

Göçmenlik Statüsü	Değişken	Katsayı	Standart Hata	P-değeri
Kendisi Göçmen	yhat	0.665	0.361	0.065
	yhat_sq	0.085	0.088	0.337
Anne Göçmen	yhat	1.047	0.178	0.000
	yhat_sq	-0.016	0.056	0.776
Baba Göçmen	yhat	1.077	0.147	0.000
	yhat_sq	-0.031	0.052	0.553

Eğer bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenin her kategorisi üzerindeki etkisi aynısı sıralı lojistik regresyon yöntemi kullanılabilir. Bu, paralel çizgiler varsayımı olarak da adlandırılır. Bu varsayım sağlandığında, kullanılan model orantılı olasılık modeli (OOM) olarak bilinir. OOM, istatistikte geniş kullanım alanı bulan bir yöntemdir ve ilk kez 1967 yılında Walker ve Duncan tarafından 'Kümülatif Logit Modeli' olarak tanımlanmış, 1980'de de McCullagh tarafından 'Orantılı Olasılık Modeli' olarak yeniden adlandırılmıştır (Walker ve Duncan, 1967; McCullagh, 1980). Paralel çizgiler varsayımını Wald testi kullanarak test ettik. Wald testi sonuçlarının istatistiki olarak anlamsız olmasından dolayı, tahmini yapılan model paralel çizgiler varsayımını ihlal etmemektedir. Sonuç olarak, sıralı lojistik regresyon yönteminin kullanılan veri seti ve değişkenler için doğru bir analiz tekniği olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. Wald Testi Sonuçları

Göçmenlik Statüsü	Test İstatistiği	Değer
Kendisi Göçmen	Ki-kare	64.69
	P-değeri	0.3163
Annesi Göçmen	Ki-kare	55.42
	P-değeri	0.211
Babası Göçmen	Ki-kare	63.86
	P-değeri	0.3423

Açıklanan değişkenler arasında çoklu doğrusallığın varlığı, modelin parametre tahminlerinde sapmalara sebep olmaktadır. Bu sorunu varlığı "Varyans Büyütme Faktörü (VIF)" kullanılarak analiz edilebilir. Diğer taraftan, sıralı lojistik regresyo modeli doğrusal bir model olmadığı için, çoklu doğrusallığın varlığını araştırmak için açıklayıcı değişkenler kullanılarak doğrusal bir model kurulur. Sıralı lojit modelin açıklanan değişkeniyle açıklanan değişkenler arasından ilişki en küçük kareler yöntemiyle hesaplanır. Daha sonra, Stata'da "estat vif" komutu ile tahmin edilen modelin "VIF" değerleri hesaplanır. Analiz sonuçlarına göre, elde edilen "VIF" değerlerinin ortalaması iki ve her bir VIF değeri beşin altındadır. Bu durum tahmin ediciler arasında belirgin birçoklu doğrusallık olmadığını göstermektedir (Akinwande ve diğerleri, 2015) ¹.

4. Bulgular ve Tartışma

Tablo 4, 5 ve 6 algılanan sosyal sınıf üzerinde demografik, sosyoekonomik ve çevresel değişkenlerin göçmenlik durumuyla etkileşimlerinin etkisini inceleyen analizleri Kanada için vermektedir. Analizler, üç farklı model üzerinden yapılmıştır. Bunlar, bireyin kendisinin göçmen olması (Model 1), babasının göçmen olması (Model 2) ve annesinin göçmen olmasıdır (Model 3). Her model, ilgili gruptaki bağımsız değişkenlerin göçmenlik statüsü ile olan etkileşimlerini göstermektedir

¹ Yer kısıtı nedeniyle VIF sonuçlarını içeren tablo burada yer almamaktadır. Talep edilmesi durumunda ilgili tablo gönderilebilir.

4.1. Demografik değişkenlerle göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statüye etkisi.

Göçmenlik durumu ve çeşitli demografik faktörlerin (cinsiyet, yaş aralığı, medeni durum, konuşulan dil, etnik köken, dini inanç ve hanehalkı büyüklüğü) etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statü üzerindeki etkileri Tablo 4’de verilmiştir. Sonuçlar, yaş aralıklarından sadece 40-49 yaş grubunun göçmenlik durumuyla etkileşiminin algılanan sosyoekonomik statü üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkileşimler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan, İngilizce ve Fransızca dışında bir dil konuşmanın göçmenlerin algılanan sosyoekonomik statüsü üzerinde oldukça negatif ve anlamlı bir etkisi bulunmuştur, özellikle babanın göçmen olduğu durumda bu etki çok belirgin olmuştur. Etnik durum açısından, beyaz olmayan bir göçmen olmanın sosyoekonomik statü üzerinde negatif etkileri gözlemlenmiş, bu etkiler annenin göçmen olduğu durumda istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. 2’den fazla ve 5’ten az kişi içeren hanelerde yaşamanın göçmenlerin algılanan sosyoekonomik statüsünü negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir ve bu kişinin kendisinin göçmen olduğu modelde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuçlara göre, göçmenlerin sosyoekonomik uyumunu destekleyici politikaların, yaş, dil, etnik köken ve hanehalkı büyüklüğü gibi çeşitli demografik faktörlerin etkilerini göz önünde bulundurarak şekillendirilmesi gerekmektedir.

Tablo 4. Demografik değişkenlerle göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statüye etkisi.

Değişkenler	Kişisel Göçmenlik Model 1	Baba Göçmenliği Model 2	Anne Göçmenliği Model 3
Cinsiyet-Kadın#Göçmen	0.323 (0.202)	0.205 (0.165)	0.219 (0.168)
Yaş Aralığı-30-39#Göçmen	0.038 (0.358)	-0.357 (0.272)	0.085 (0.273)
Yaş Aralığı-40-49#Göçmen	0.860** (0.367)	0.483* (0.287)	0.671** (0.291)
Yaş Aralığı-50-59#Göçmen	0.543 (0.393)	0.078 (0.300)	0.425 (0.310)
Yaş Aralığı-60-69#Göçmen	0.263 (0.337)	-0.224 (0.262)	0.285 (0.266)
Evli#Göçmen	-0.037 (0.221)	0.017 (0.177)	-0.225 (0.180)
Konuşulan Dil-Fransızca#Göçmen	-0.197 (0.282)	0.128 (0.311)	0.034 (0.309)
Konuşulan Dil-Diğer#Göçmen	-0.594 (0.389)	-2.288*** (0.687)	-1.987** (0.960)
Etnik Durum-Beyaz Olmayan#Göçmen	-0.317 (0.242)	-0.237 (0.282)	-0.561** (0.279)
Dini İnanç-Hristiyan#Göçmen	-0.338 (0.244)	-0.222 (0.192)	-0.057 (0.194)
Dini İnanç-Diğer Dinler#Göçmen	0.054 (0.320)	0.304 (0.303)	0.206 (0.305)
Hanedeki Kişi Sayısı-2> ve 5<#Göçmen	-0.412* (0.237)	0.100 (0.191)	-0.161 (0.195)
Hanedeki Kişi Sayısı-5>#Göçmen	-0.203 (0.403)	0.030 (0.333)	-0.052 (0.333)
Gözlem Sayısı	3,966	3,966	3,966

Parantez içinde robust standart hatalar
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

4.2. Sosyoekonomik değişkenlerle göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statüye etkisi.

Tablo 5’deki analiz sonuçları, bireyin ve ebeveynlerinin mesleki ve eğitim düzeylerinin göçmenlik durumuyla etkileşimlerinin istatistiksel olarak anlamsız etkileri olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, yaşam standardının "daha iyi" veya "daha

kötü" olması ve finansal durum değişkenlerinin algılanan sosyal statü üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiler yarattığı bulunmuştur. Araştırma, bireyin ve ailelerinin yaşam standardının anne-babaya göre "daha iyi" olduğu durumlar ve bireyin finansal durumunun iyiye gitmesinin göçmenlik statüleriyle etkileşimlerinin, algılanan sosyal statüyü pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Özellikle, bu durumun istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve modeller arasında tutarlı bir şekilde pozitif bir etki yarattığı belirlenmiştir. Tersine, yaşam standardının "daha kötü" olduğu durumlarla göçmenlik durumu etkileşimleri, algılanan sosyal statü üzerinde negatif bir etki yaratmış ve bu etki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bulgular, göçmen bireylerin sosyal statü algılarının şekillenmesinde yaşam standardının ve finansal durumlarının belirleyici bir rol oynadığını ve göçmen politikaları geliştirilirken bu dinamiklerin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Tablo 5. Sosyoekonomik değişkenlerle göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statüye etkisi.

Bağımsız Değişkenler	Kişisel Göçmenlik Model 1	Baba Göçmenliği Model 2	Anne Göçmenliği Model 3
Bireyin Mesleki Düzeyi Orta#Göçmen	-0.155 (0.382)	-0.390 (0.312)	-0.051 (0.323)
Bireyin Mesleki Düzeyi Yüksek#Göçmen	0.274 (0.352)	-0.164 (0.304)	0.008 (0.317)
Çalışmıyor#Göçmen	-0.059 (0.399)	0.574 (0.401)	0.391 (0.402)
Babanın Mesleki Düzeyi Orta#Göçmen	-0.181 (0.278)	-0.199 (0.223)	0.049 (0.221)
Babanın Mesleki Düzeyi Yüksek#Göçmen	-0.292 (0.348)	-0.358 (0.283)	-0.094 (0.293)
Bireyin Eğitim Seviyesi Orta#Göçmen	-0.008 (0.414)	-0.235 (0.458)	0.195 (0.386)
Bireyin Eğitim Seviyesi Yüksek#Göçmen	-0.473 (0.409)	-0.650 (0.467)	-0.193 (0.395)
Babanın Eğitim Seviyesi Orta#Göçmen	0.153 (0.265)	0.094 (0.219)	-0.104 (0.216)
Babanın Eğitim Seviyesi Yüksek#Göçmen	-0.237 (0.345)	0.183 (0.292)	-0.328 (0.299)
Yaşam Standardı (anne babaya göre) Daha İyi#Göçmen	0.577* (0.306)	0.236 (0.252)	0.537** (0.255)
Yaşam Standardı (anne babaya göre) Daha Kötü#Göçmen	-0.691*** (0.247)	-0.338* (0.202)	-0.381* (0.202)
Finansal Durum(sıkıntısız)	0.271** (0.127)	0.205* (0.111)	0.083 (0.115)
Gözlem Sayısı	3,515	3,515	3,515

Not: Parantez içinde robust standart hatalar. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

4.3. Çevresel faktörlerin göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statüye etkisi.

Tablo 6, çeşitli çevresel faktörlerin ve göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statü üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bireyin kendisinin göçmen olması ve kırsal alanda yaşaması, göçmen bireylerin algılanan sosyoekonomik statüsünü istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir şekilde etkilemiştir. Ancak, baba ve anne göçmenliği durumları için bu etki anlamlı değildir. Ontario, Alberta, British Columbia ve Maritimes bölgelerinde, göçmenlik durumu ile bölgenin etkileşimi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu, bölgesel faktörlerin göçmenlik durumu üzerindeki etkisinin belirgin olmadığını gösterir. İyi çevre koşullarının, sadece kişisel göçmenlik durumunda algılanan sosyoekonomik statü üzerinde pozitif bir etkisi bulunmuştur. Anne ve baba göçmenliği durumları için bu etki istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulgular, göçmenlerle ilgili politikaların ve bölgesel kalkınma stratejilerinin tasarımıyla farklı çevresel faktörlerin önemini vurgulamaktadır.

Tablo 6. Çevresel faktörlerin göçmenlik durumlarının etkileşimlerinin algılanan sosyoekonomik statüye etkisi

Değişkenler	Kişisel Göçmenlik Model 1	Baba Göçmenliği Model 2	Anne Göçmenliği Model 3
Kİr#Göçmen	0.782** (0.333)	-0.152 (0.265)	-0.144 (0.275)
Ontario bölgesi#Göçmen	0.477 (0.331)	-0.012 (0.296)	-0.007 (0.304)
Alberta bölgesi#Göçmen	0.153 (0.359)	0.018 (0.313)	0.203 (0.316)
British Columbia bölgesi#Göçmen	0.100 (0.342)	-0.270 (0.305)	-0.199 (0.316)
Maritimes bölgesi#Göçmen	0.382 (0.641)	0.293 (0.513)	-0.084 (0.559)
Yaşanılan Çevre Kalitesi-İyi	0.260** (0.128)	0.113 (0.096)	0.139 (0.096)
Gözlem Sayısı	3,515	3,515	3,515

Not: Parantez içinde robust standart hatalar
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

5. Sonuç

Bu araştırma, Kanada'daki göçmenlerin algılanan sosyoekonomik sınıfı üzerine çeşitli faktörlerin etkilerini incelemektedir. Bireyin kendi göçmenlik durumu (Model 1), babanın göçmenlik durumu (Model 2) ve annenin göçmenlik durumu (Model 3) olmak üzere üç ayrı model kullanarak yapılan analiz, göçmenlik durumu ile yaş, konuşulan dil, etnik köken ve hanehalkı büyüklüğü gibi demografik değişkenler arasındaki etkileşimlerin göçmenlerin algılanan sosyoekonomik statüsü üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle, İngilizce veya Fransızca dışında bir dil konuşmanın, göçmenlerin sosyoekonomik statüsü üzerinde olumsuz bir etkisi bulunmaktadır ve bu durum özellikle baba göçmen olduğunda daha belirgindir. Ayrıca, beyaz olmayan bir göçmen olmanın sosyoekonomik statü üzerinde olumsuz etkileri vardır ve bu etkiler, anne göçmen olduğunda istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Araştırma öncesi beklentilerimizden biri, dil faktörünün göçmenlerin sosyoekonomik statüsü üzerinde belirleyici bir rol oynayacağıydı. Bulgularımız, bu beklentiyi doğrulamakta ve dil desteğinin göçmenlerin topluma entegrasyonunda kritik bir önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Diğer bir beklentimiz ise, etnik kökenin ve ebeveynlerin göçmenlik durumunun sosyoekonomik statü üzerinde etkili olacağı yönündeydi. Araştırmamız, bu beklentiyi de doğrulamış ve ebeveynlerin göçmenlik durumunun bireylerin algılanan sosyal statüsüne doğrudan etkileri olduğunu göstermiştir.

Çalışma ayrıca, göçmenlik durumu ile ebeveynlerin yaşam koşullarına kıyasla bireylerin yaşam standardı etkileşiminin ve finansal durum ile göçmenlik durumu arasındaki etkileşimin, algılanan sosyal statü üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Bu bulgular, Parsons'un teorisini desteklemektedir; aile reisinin sosyoekonomik statüsünün, diğer aile üyelerine sağlanan sosyal ve ekonomik fırsatları önemli ölçüde etkilediği ve bu avantajların veya dezavantajların nesiller boyunca sürdüğünü öne sürmektedir (Parsons, 1951). Ebeveynlere kıyasla iyileştirilmiş yaşam standartları ve daha iyi finansal koşullar, göçmenlerin algılanan sosyal statüsünü

olumlu yönde etkilemektedir. Bunun tersine, ebeveyn yaşam koşullarına göre bireyin daha düşük bir yaşam standardına sahip olması, algılanan sosyoekonomik statü üzerinde olumsuz bir etkiye yol açmaktadır.

Çalışma ayrıca, göçmenlik durumu ile ebeveynlerin yaşam koşullarına kıyasla bireylerin yaşam standardı etkileşiminin ve finansal durum ile göçmenlik durumu arasındaki etkileşimin, algılanan sosyal statü üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Bu bulgular, Parsons'un teorisini desteklemektedir; aile reisinin sosyoekonomik statüsünün, diğer aile üyelerine sağlanan sosyal ve ekonomik fırsatları önemli ölçüde etkilediği ve bu avantajların veya dezavantajların nesiller boyunca sürdüğünü öne sürmektedir (Parsons, 1951). Ebeveynlere kıyasla iyileştirilmiş yaşam standartları ve daha iyi finansal koşullar, göçmenlerin algılanan sosyal statüsünü olumlu yönde etkilemektedir. Bunun tersine, ebeveyn yaşam koşullarına göre bireyin daha düşük bir yaşam standardına sahip olması, algılanan sosyoekonomik statü üzerinde olumsuz bir etkiye yol açmaktadır.

Kanada'daki göçmenlerin sosyoekonomik uyumunu artırmak için aşağıdaki politika önerileri sunulmaktadır: İlk olarak, İngilizce veya Fransızca konuşamayan göçmenler için kapsamlı dil destek programları uygulanabilir. Bu programlar, hem dil edinimi hem de kültürel uyum üzerine odaklanmalı, böylece işgücüne ve toplum yaşamına göçmenlerin daha sorunsuz girişi sağlanabilir. İkinci olarak, beyaz olmayan göçmenlerin sosyal ve sosyoekonomik yapıya daha fazla dahil edilmesini teşvik etmeye yönelik etnik kapsayıcılık girişimleri geliştirilebilir. Bu, ayrımcılık karşıtı eğitim, topluluk oluşturma faaliyetleri ve iş fırsatlarına ve sosyal hizmetlere eşit erişimi sağlayan politikaları içerebilir. Son olarak, göçmenlerin yaşam standartlarını ve finansal durumlarını iyileştirmelerine yardımcı olacak programlar oluşturulabilir. Bu programlar, finansal okuryazarlık eğitimi, uygun fiyatlı konutlara erişim ve göçmenlerin yeni ortamlarında başarılı olmalarına yardımcı olacak kariyer danışmanlığı içerebilir.

Sonuç olarak, araştırmamız, göçmenlerin sosyoekonomik entegrasyonunu etkileyen kritik faktörleri belirlemekte ve bu faktörlerin göçmen politikalarının geliştirilmesinde dikkate alınmasının önemini vurgulamaktadır. Araştırma öncesi beklentilerimizin karşılanması ve literatürdeki eksikliklerin ortaya konması, bu çalışmanın göçmenlerin sosyoekonomik uyumuna yönelik önemli katkılar sunduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Andersen, R., ve Curtis, J. (2012). The polarizing effect of economic inequality on class identification: Evidence from 44 countries. *Research in Social Stratification and Mobility*, 30(1), 129–141.
- Azzolini, D., ve Barone, C. (2013). Do they progress or do they lag behind? Educational attainment of immigrants' children in Italy: The role played by generational status, country of origin, and social class. *Research in Social Stratification and Mobility*, 31, 82–96.
- Baquedano-Rodríguez, M., Rosas-Muñoz, J., ve Castillo-Cruces, J. (2023). Subjective socioeconomic status in small-scale aquaculture: Evidence from central-southern Chile. *Sustainability*, 15(14), 11239.
- Bukodi, E., ve Goldthorpe, J. H. (2013). Decomposing 'social origins': The effects of parents' class, status, and education on the educational attainment of their children. *European Sociological Review*, 29(5), 1024–1039.
- Chen, J., Gee, G. C., Spencer, M. S., Danziger, S. H., ve Takeuchi, D. T. (2009). Perceived social standing among Asian immigrants in the US: Do reasons for immigration matter? *Social Science Research*, 38(4), 858–869.
- Chen, X. (2020). Influence of parents' education level on household human capital investment. In 2020 International Conference on E-Commerce and Internet Technology (ECIT) (pp. 97–104).
- Choi, Y., Kim, J.-H., ve Park, E.-C. (2015). The effect of subjective and objective social class on health-related quality of life: New paradigm using longitudinal analysis. *Health and Quality of Life Outcomes*, 13, 1–11.
- Cohen, D., Shin, F., Liu, X., Ondish, P., ve Kraus, M. W. (2017). Defining social class across time and between groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(11), 1530–1545.
- Cundiff, J. M., Smith, T. W., Uchino, B. N., ve Berg, C. A. (2013). Subjective social status: Construct validity and associations with psychosocial vulnerability and self-rated health. *International Journal of Behavioral Medicine*, 20, 148–158.

- Curtis, J. (2016). Social mobility and class identity: The role of economic conditions in 33 societies, 1999–2009. *European Sociological Review*, 32(1), 108–121.
- Damilep, J. Z., Saleh, D. A., Dauda, I. A., ve Pandang, S. D. (2022). Impact of marital status and perceived social support on the psychological wellbeing of mothers. *Nigerian Journal of Behavioural Studies*, 1(1).
- Destin, M., Rheinschmidt-Same, M., ve Richeson, J. A. (2017). Status-based identity: A conceptual approach integrating the social psychological study of socioeconomic status and identity. *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 270–289.
- Dizon, J. I. W. T., ve Mendoza, N. B. (2023). Low perceived social rank increases the impact of mental health symptoms on suicidal ideation: Evidence among young adults from the Philippines. *Archives of Suicide Research*, 27(2), 522–539.
- Dorling, D. (2014). Thinking about class. *Sociology*, 48(3), 452–462.
- Dostie, B., Li, J., Card, D., ve Parent, D. (2023). Employer policies and the immigrant–native earnings gap. *Journal of Econometrics*, 233(2), 544–567.
- Durou, G., Maroto, M., ve Brown, D. (2023). Unpacking the Alberta advantage through an intersectional lens: Social class, gender and minority groups in Alberta. *Alternate Routes: A Journal of Critical Social Research*, 33(1).
- Engzell, P., Mood, C., ve Jonsson, J. (2020). It's all about the parents: Inequality transmission across three generations in Sweden. *Sociological Science*, 7.
- Genest-Grégoire, A., Guay, J.-H., ve Godbout, L. (2019). *Never too rich to be middle-class: An assessment of the reference-group theory and implications for redistributive taxation*. In *What Drives Inequality?* (pp. 123–137). Emerald Publishing Limited.
- Goon, S., Slotnick, M., ve Leung, C. W. (2024). Associations between subjective social status and health behaviors among college students. *Journal of Nutrition Education and Behavior*.
- Gugushvili, A., ve Jarosz, E. (2024). A longitudinal study of perceived social position and health-related quality of life. *Social Science ve Medicine*, 340, 116446.
- Guzi, M., Kahanec, M., ve Mýtna Kureková, L. (2023). The impact of immigration and integration policies on immigrant-native labour market hierarchies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(16), 4169–4187.
- Haddon, E. (2015). Class identification in New Zealand: An analysis of the relationship between class position and subjective social location. *Journal of Sociology*, 51(3), 737–754.
- Hanson, G., ve Liu, C. (2023). Immigration and occupational comparative advantage. *Journal of International Economics*, 145, 103809.
- Harrits, G. S., ve Pedersen, H. H. (2018). Class categories and the subjective dimension of class: The case of Denmark. *The British Journal of Sociology*, 69(1), 67–98.
- Harrits, G. S., & Pedersen, M. J. (2018). Class and politics in Denmark: The continuing significance of class in the 21st century. *European Societies*, 20(1), 67–87.
- Hout, M. (2018). Americans' occupational status reflects the status of both of their parents. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(38), 9527–9532.
- Kang, S. J., ve Seo, W. (2022). Do people determine their subjective socioeconomic status based on the housing type and residential neighborhood? Empirical evidence from Seoul. *Land*, 11(11), 2036.
- Karthick Ramakrishnan, S. (2004). Second-generation immigrants? The “2.5 generation” in the United States. *Social Science Quarterly*, 85(2), 380–399.
- Kim, A. H., Kim, M., ve Ryu, S. (2018). Effects of neighborhood inequality on the relative distance between objective position and subjective identification. *International Journal of Japanese Sociology*, 27(1), 85–106.
- Kim, Y., ve Sommet, N. (2023). Income is a stronger predictor of subjective social class in more economically unequal places. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 01461672231210772.
- Kirsten, F., Botha, I., Biyase, M., ve Pretorius, M. (2023). Determinants of subjective social status in South Africa. *Social Indicators Research*, 168(1), 1–24.
- Langlois, S., Zern, A., Anderson, S., Ashekun, O., Ellis, S., Graves, J., ve Compton, M. T. (2020). Subjective social status, objective social status, and substance use among individuals with serious mental illnesses. *Psychiatry Research*, 293, 113352.
- Lindberg, M. H., Chen, G., Olsen, J. A., ve Abelsen, B. (2021). Explaining subjective social status in two countries: The relative importance of education, occupation, income, and childhood circumstances. *SSM-Population Health*, 15, 100864.
- Lindemann, K. (2007). The impact of objective characteristics on subjective social position. *Trames*, 11(1), 54–68.

- Lindemann, K., ve Saar, E. (2014). Contextual effects on subjective social position: Evidence from European countries. *International Journal of Comparative Sociology*, 55(1), 3–23.
- Mare, R. D., ve Song, X. (2023). Social mobility in multiple generations. *Research in Social Stratification and Mobility*, 100806.
- Maroto, M., Brown, D., ve Durou, G. (2023). Is everyone really middle class? Social class position and identification in Alberta. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 60(3), 336–366.
- Miyakawa, M., Magnusson Hanson, L. L., Theorell, T., ve Westerlund, H. (2012). Subjective social status: Its determinants and association with health in the Swedish working population (the SLOSH study). *The European Journal of Public Health*, 22(4), 593–597.
- Muhammad, T., ve Pai, M. (2023). Association between subjective social status and physical frailty in older adults in India: Perceived discrimination and ill-treatment as mediators and moderators. *Aging Clinical and Experimental Research*, 35(11), 2517–2530.
- Nakhaie, M. R., ve Kazemipur, A. (2013). Social capital, employment, and occupational status of the new immigrants in Canada. *Journal of International Migration and Integration*, 14, 419–437.
- Neubert, M., Süßenbach, P., Rief, W., ve Euteneuer, F. (2024). Does subjective social status affect pain thresholds? – An experimental examination. *Psychology, Health ve Medicine*, 29(4), 754–764.
- Niu, L., Hoyt, L. T., Shane, J., ve Storch, E. A. (2023). Associations between subjective social status and psychological well-being among college students. *Journal of American College Health*, 71(7), 2044–2051.
- Oddsson, G. (2018). Class imagery and subjective social location during Iceland’s economic crisis, 2008–2010. *Sociological Focus*, 51(1), 14–30.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. Free Press.
- Pedersen, P. V., Andersen, P. T., ve Curtis, T. (2012). Social relations and experiences of social isolation among socially marginalized people. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29(6), 839–858.
- Rezaei, O., Adibi, H., ve Banham, V. (2023). Integration challenges of immigrants from non-English-speaking backgrounds in Australia: A critical review from 1975 to 2021. *Diaspora Studies*, 16(1), 1–31.
- Richards, L., Maharani, A., ve Präg, P. (2023). Subjective social status and allostatic load among older people in England: A longitudinal analysis. *Social Science ve Medicine*, 320, 115749.
- Rumbaut, R. G. (2004). Ages, life stages, and generational cohorts: Decomposing the immigrant first and second generations in the United States. *International Migration Review*, 38(3), 1160–1205.
- Schaeffer, M., ve Kas, J. (2023). The integration paradox: A review and meta-analysis of the complex relationship between integration and reports of discrimination. *International Migration Review*, 01979183231170809.
- Schieman, S., ve Narisada, A. (2021). A less objectionable greed? Work-life conflict and unjust pay during a pandemic. *Research in Social Stratification and Mobility*, 71, 100564.
- Serre, D., ve Wagner, A.-C. (2015). For a relational approach to cultural capital: A concept tested by changes in the French social space. *The Sociological Review*, 63(2), 433–450.
- Shaked, D., Williams, M., Evans, M. K., ve Zonderman, A. B. (2016). Indicators of subjective social status: Differential associations across race and sex. *SSM-Population Health*, 2, 700–707.
- Solano, G., ve De Coninck, D. (2023). Explaining migrant integration policies: A comparative study across 56 countries. *Migration Studies*, 11(1), 75–102.
- Songül, G. (2023) Mutlak Gelir ve Yaşam Memnuniyeti: Nispi Gelir ve Sosyal Referans Gelir Etkisinin Aracılık Rolü. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(Özel Sayı), 58-68.
- Sosnaud, B., Brady, D., ve Frenk, S. M. (2013). Class in name only: Subjective class identity, objective class position, and vote choice in American presidential elections. *Social Problems*, 60(1), 81–99.
- Stock, I., ve Fröhlich, J. J. (2021). Migrants’ social positioning strategies in transnational social spaces. *Social Inclusion*, 9(1), 91–103.
- Stroope, S., Draper, S., ve Whitehead, A. L. (2013). Images of a loving God and sense of meaning in life. *Social Indicators Research*, 111, 25–44.
- Tsai, P.-L., ve Ghahari, S. (2023). Immigrants’ experience of health care access in Canada: A recent scoping review. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 25(3), 712–727.
- Upenieks, L., Bierman, A., ve Lee, Y. (2023). Divine relations as a basis of subjective social status during later-life: Direct and moderating effects. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 62(S1), 141–162.

- Upenieks, L., Schieman, S., ve Bierman, A. (2022). Jitters on the eve of the Great Recession: Is the belief in divine control a protective resource? *Sociology of Religion*, 83(2), 194–221.
- Vidal, C., Jun, H.-J., ve Latkin, C. (2023). The effects of social rank and neighborhood and school environment on adolescent depression and suicidal ideation: A structural equation modeling approach. *Child Psychiatry ve Human Development*, 54(5), 1425–1437.
- Wang, Y., Hu, M., Ding, R., ve He, P. (2023). The dynamic relationship between subjective social status and health: Evidence from a Chinese cohort study. *British Journal of Health Psychology*, 28(1), 1–21.
- Wang, Y., Xu, S., Chen, Y., ve Liu, H. (2023). A decline in perceived social status leads to post-traumatic stress disorder symptoms in adults half a year after the outbreak of the COVID-19 pandemic: Consideration of the mediation effect of perceived vulnerability to disease. *Frontiers in Psychiatry*, 14, 1217264.
- Wright, E. O. (1997). *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge University Press.
- Weiss, D., ve Blöchl, M. (2024). Loss of social status and subjective well-being across the adult life span: Feeling stuck or moving up? *Social Psychological and Personality Science*, 15(2), 182–192.
- Wolff, L. S., Acevedo-Garcia, D., Subramanian, S., Weber, D., ve Kawachi, I. (2010). Subjective social status, a new measure in health disparities research: Do race/ethnicity and choice of referent group matter? *Journal of Health Psychology*, 15(4), 560–574.
- Woo, B., Wang, K., ve Takeuchi, D. T. (2018). Perceived social position of Asian Americans: Neighborhood context and social comparison. *Social Indicators Research*, 138, 1075–1087.
- Worthen, M., Menchaca, J., ve Laine, M. (2023). An intersectional approach to understanding the correlates of depression in college students: Discrimination, social status, and identity. *Journal of American College Health*, 71(4), 1220–1231.
- Wright, E. O. (1997). *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge University Press.
- Yaish, M. (2002). The consequences of immigration for social mobility: The experience of Israel. *European Sociological Review*, 18(4), 449–471.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Dünya Değerler Araştırması verileri herkese açık ve ikincil olduğu için bu çalışmada etik kurul onayına gerek duyulmamıştır. Bu veri seti, geniş çaplı analizler için kullanıma sunulmuş olup, etik izin gerektirmeyen ikincil bir kaynaktır.

Yazar Katkısı: Mustafa ÖZER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: Since the World Values Survey data is publicly available and secondary, ethics committee approval was not required for this study. This dataset is made available for large-scale analysis and is a secondary source that does not require ethical approval.

Author Contributions: Mustafa ÖZER (100%)

Savunma Harcamaları Bağlamında Uzay Harcamaları: Türkiye ve Çeşitli Ülkeler Bakımından Bir Değerlendirme

İmren PEKER¹ Erkan KILIÇER²

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Büyükkutlu Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Muhasebe ve Finans Yönetimi, imrenkilicer@isparta.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3249-4100

² Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Maliye, erkankilicer@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9330-0165

Öz: Günümüzde uzay faaliyetlerinin her geçen gün hız kazandığı görülmektedir. Küresel ekonomi içinde uzay ekonomisinin payının gittikçe artması birçok ülkeyi bu alanda yatırımlar yapmaya itmektedir. Uzaya ayrılan mali kaynağın yeterli miktarda olması ülkelerin kalkınmasına öncülük ettiğinden, gelişmiş ülkelerin birçoğu uzay araştırmalarına bütçelerinden önemli miktarda kaynak ayırma yoluna gitmektedirler. Özellikle kamu bütçesinden uzaya ayrılan yeterli miktardaki uzay harcamalarının veya kamu bütçesinden uzaya yapılan yeterli düzeydeki yatırımların ülkeler açısından önemli faydalarının olduğu bilinmektedir. Bu çalışmanın amacı, uzay ekonomisine ilişkin ülkelerin gerçekleştirmiş olduğu girişimleri ele almak ve çeşitli ülkelerde ve Türkiye’de uzaya ayrılan harcamaların bütçe içerisindeki payını verilerle irdelemektir. Ayrıca çalışmada, uzay performans göstergeleri bağlamında ülkemizin eksiklikleri ifade edilerek çeşitli öneriler sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, 36 ülkenin ele alındığı uzay ekonomisine ilişkin verilerde Türkiye’nin son sıralarda yer aldığı ortaya konulmuştur. Bu bakımdan ülkemizin gelişmiş ülkelerdeki refah düzeyine erişebilmesi bağlamında uzaya ilişkin yatırımlarda oldukça gerilerde kaldığımız ve ülkemizde uzaya yönelik yatırımların hızlı bir şekilde artırılması gerektiğini ifade etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Uzay harcamaları, Uzay ekonomisi, Uzay bütçesi,

Jel Kodları: H59, H69, O32, M29

Space Expenditure In The Context Of Defense Expenditure: An Evaluation In Terms Of Turkey and Various Countries

Atıf: Peker, İ.; Kılıçer E. (2024). Savunma Harcamaları Bağlamında Uzay Harcamaları: Türkiye ve Çeşitli Ülkeler Bakımından Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 559-571.

<https://doi.org/10.30586/pek.1499545>

Geliş Tarihi: 11.06.2024

Kabul Tarihi: 17.07.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Today, it is seen that space activities are gaining momentum day by day. The increasing share of the space economy in the global economy pushes many countries to invest in this field. Since an adequate amount of financial resources allocated to space leads to the development of countries, many developed countries allocate significant amounts of resources from their budgets for space studies. In particular, it is known that adequate space expenditures allocated from the public budget or adequate investments in space from the public budget have significant benefits for countries. This study aims to examine the initiatives taken by countries regarding the space economy and reveal the share of space expenditures in the budgets of various countries and Turkey. In addition, the study tries to present various suggestions by expressing the shortcomings of our country in the context of space performance indicators. According to the results of the study, it has been revealed that Turkey ranks last in the data on the space economy where 36 countries are discussed. In this respect, it is possible to state that our country is far behind in space-related investments and that space-related investments should be increased rapidly.

Keywords: Space expenditures, Space economy, Space budget,

Jel Codes: H59, H69, O32, M29.

1. Giriş

Savunma sanayi arasında yer alan uzay sektörü toplumların yararına önemli değerler katan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda uzaya yönelik gerçekleştirilen araştırmaların artmasıyla savunma sektörünün odağında yer alan uzay sektörüne ülkelerin ilgisinin arttığı görülmektedir. Uzay araştırmalarına olan ilginin artması gelişmiş birçok ülkeyi bu alanda yatırım yapmaya yöneltmiş, ülkelerin bu alana bütçeden önemli paylar ayırdıkları gözlemlenmiştir. Uzay endüstrileri, çeşitli ekonomilerdeki stratejik hedeflere hizmet ettiğinden, uzaya ayrılan mali kaynağın yeterli miktarda olması ile kalkınma arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu ifade edilmektedir. Uzay ekonomisinde özellikle kamu bütçesinden uzaya ayrılan yeterli miktardaki uzay harcamalarının ülkeler açısından yadsınamaz faydalarının olduğu görülmektedir.

Uzay araştırmalarına ayrılacak kaynağın önemli düzeyde olması ekonomik büyümeye katkıda bulunabilmektedir. Uzay faaliyetleri sosyal refah ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında olumlu dışsallıklar oluşturduğundan bu alanda devletin daha fazla rol üstlenmesi ve uzay araştırmalarının toplum üzerindeki olumlu etkilerinin daha fazla görülmesiyle bu alana önemli düzeyde kamusal finansmanın ayrılması gerektiği açıktır.

Çalışmanın giriş bölümünde konunun önemine değinilmiş, ikinci bölümde uzay araştırmalarının ekonomik boyutu ele alınmış, ardından, Türkiye'nin uzay alanındaki gerçekleştirmiş olduğu girişimlerine yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise, Türkiye'nin uzay alanındaki performans göstergeleri çeşitli verilerle ortaya konmuş, beşinci bölümde Türkiye'de ve seçilmiş ülkelerde uzay harcamalarının gidişatı ortaya konularak elde edilen araştırma sonuçlarından bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise, çeşitli kamusal politika önerilerine yer verilmiştir.

2. Uzay Çalışmalarına Ekonomik Bir Bakış

Uzay çalışmaları, yeni yüzyılın önemli bir pazarı olan, güncel ve özel bir alanı oluşturan, iletişim teknolojileri, akıllı tarım politikaları, iklim ve trafik yoğunluğu gibi önemli birçok konuda topluma hizmet eden veri akışı sağlayan bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Höbel, 2021, s.362).

Uzay alanının sağladığı mal ve hizmetlerin tüketicilerle buluşması, günümüz ve geleceğin uzay faaliyetleri ve teknolojileri kapsamında atılan adımlar, birçok firmayı birbirine bağlayarak hizmet sağladıkları endüstriler etrafında uzay ekonomisini oluşturmakta olup, uzayı keşfetme, anlama, yönetme ve kullanma bağlamında topluma değer ve fayda sağlayan ve yaratan, sürekli değişen ve gelişen dinamik eylemlerin tümü uzay ekonomisi kapsamında değerlendirilmektedir (OECD, 2023, s.32).

Uzay ekonomisi kapsamında, uzay ile ilgili ekonomik çalışma alanları; devlet harcamaları kapsamında uzay hizmetleri, uzayda üretilen mal ve hizmetlerin satışı, uzay yan sanayi, insan uzay araştırması, uzay bilimi, ulusal güvenlik gibi dünya gözlemi, uydu hizmetleri, ticari uzay yolculuğu, uzayda üretim, fırlatma araçları ve fırlatma, tüketici alıcı ekipmanları, uzay hizmeti kullanıcı destek endüstrisi olarak belirtilmektedir (Crane vd., 2020, s.10).

20. yüzyılda insanlığın uzaya erişim imkânına kavuşmasıyla, uzayın bilinmezliklerini keşfetme merakı artmıştır. Uzay çalışmaları insanlığın hayatına dokunan ve değer üreten faaliyetlere dönüşerek bu alanda önemli teknolojik ilerlemeler kaydedilmiştir. Ülkelerin bu alana yönelimi uzay ajanslarını ve uzay idarelerini kurmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bu kapsamda da ülkeler, bu ajans ve idareler vasıtasıyla uzay ekosistemlerinin sağlıklı bir biçimde ilerlemesini sağlayarak, geleceğe ilişkin önemli hedef ve stratejiler oluşturmaya başlamışlardır. Günümüzde ülkeler, uzay ekonomisi kapsamında uzaya ilişkin yeteneklerini artırmak ve geliştirebilmek, özel şirketleri de bu alana yönlendirebilmek amacıyla önemli çalışmalar yürütmektedirler (TUA, 2022, s.1).

OECD'ye göre, uzay sektörü modern toplumların ekonomik gelişimine önemli katkılar sunmaktadır. "Uzay teknolojisinin navigasyon, iletişim, meteoroloji ve yer gözleminde kullanılması, yeni alt kullanımlar ve yeni pazarlar oluşturan hava trafik kontrolü, ulaşım, doğal kaynak yönetimi, tarım, çevre ve iklim değişikliği izleme, eğlence ve benzeri alanlarda artan bir uygulama akışına yol açmaktadır. Uzay ekonomik büyüme, sosyal refah ve sürdürülebilir kalkınma için giderek daha fazla katkıda bulunan bir kaldıraç olarak görülmektedir" (OECD, 2014, s.3).

Teknolojik ilerlemeler ve uzaya ilişkin gerçekleştirilen uygulamaların artmasıyla birlikte uzaya yatırım yapan ülke sayısı da önemli düzeyde artmıştır. Bu bağlamda da, AR-GE faaliyetleri esas olarak yüksek teknoloji gerektiren sektörler için gerçekleştirildiğinden, bu sektörlerden biri de uzay teknolojisi olduğundan söz konusu alana yoğunlaşmanın yaşanacağı da açıktır (Göçer, 2013, s.219).

Uzay ve havacılık alanlarında AR-GE yenilik ve girişimciliğin desteklenmesi altında, "uzay ve havacılık alanında AR-GE ve yüksek teknoloji girişimciliğinin desteklenmesi ile uzay ve havacılık alanında bilim, sanayi, teknoloji ve insan kaynağının geliştirilmesi amaçlarına yönelik olarak belirlenen politika, strateji ve hedefler doğrultusunda projeler geliştirme, uzay sistemleri, araçları ve alt sistemlerinin yurtiçinde tasarımı, üretimi, entegrasyon ve test faaliyetlerini destekleme, astronomi ve uzay bilimleri ile ilgili çalışmalarını destekleme, gözlem ve ölçüm sistemleri teknolojilerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalarını destekleme, uzayın keşfine yönelik araştırmalar yaptırma gibi hizmetler ile iş ve işlemler" yer almaktadır (TUA, 2023 Yılı Performans Programı, s.23).

AR-GE faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi birçok teşebbüs açısından finansman konusunda zorluk oluşturabilmektedir. Bu nedenle teşebbüslerin AR-GE faaliyetlerine ayırdıkları pay oldukça düşük düzeyde kalabilmektedir. Bu noktada devletlerin AR-GE'yi teşvik edecek mekanizmaları devreye sokup, bu alana ilişkin maliyetleri azaltarak, birtakım teknolojik yenilik içeren fırsatların yakalanabilmesi için teşvik edici rol üstlenmeleri gerekmektedir (Guellec ve Potterie, 2003, s.226).

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, uzaya ayrılan mali kaynağın yeterli miktarda olması ile kalkınma arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda da ülkeler etkin kaynak kullanarak özellikle de uzay alanına aktaracağı kaynak ve yatırımlarla, olumlu dışsallık oluşturabilecek katma değeri yüksek ürünlerin meydana gelmesini hedeflemelidirler (Nas, 2024, s.14).

Uzay faaliyetleri ülkeler bakımından maliyetli bir alanı oluştururken, elde edilecek teknolojik ve stratejik güçler bu maliyetleri karşılama noktasında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, NASA'nın Apollo programı için büyük kaynaklar harcansa da bu program ABD'ye hem ulusal hem de uluslararası alanda önemli teknolojik yenilikler sağlamıştır. Bunun yanında, elde edilen başarılar gelecekte uzay çalışmalarına kaynak ayrılabilmesinde kolaylık sağlayabilecektir (TUA, 2022, s.11).

Uzay harcamaları, uzay ile ilgili birçok sektörde etkin talebi canlandırarak toplam talebi ve istihdam imkânlarını da olumlu yönde etkileyebilecektir. Ekonominin durgun olduğu dönemlerde gelir eşitsizliğinin arttığı ifade edildiğine göre, kalkınma evrelerinde gelir eşitsizliğinin biraz daha iyiye gittiği düşünülürse, sonuç olarak uzaya ayrılacak harcamaların artması, ekonomik büyüme ve kalkınmayı olumlu etkileyebilecektir. İncelendiğinde, büyüme ve kalkınma sürdürülebilirliğini yakalayabilmiş ülkelerin uzay alanına ayrıca bir önem atfettiği ve bu alana ayırdığı payın giderek arttığı görülmektedir. Uzay alanına ayrılacak kaynaklarla elde edilecek yeniliklerin diğer birçok alanı da olumlu etkileyeceği düşünüldüğünde teknolojik gelişmelerin sürekli hale geleceği açıktır (Nas, 2024, s.24). Uzay çalışmalarına ayrılacak kaynaklar, yeni teknoloji ve bilgilerin ortaya çıkmasına imkân sağlayacağından, birçok sektörde verimlilik ve istihdam artışları görülebilecektir. Bu bakımdan uzay alanındaki yatırımların artırılması ve gelecek uzay stratejilerinin oluşturulması önem arz etmektedir.

3. Türkiye’de Uzaya İlişkin Gerçekleştirilen Girişimler

Türkiye uzay çalışmalarına ilk olarak haberleşme uyduları ile başlamış olup, 1994 yılında Türksat 1B uydusu ile başladığı bu sürece, Türksat 1C ve sırayla Türksat 2A, Türksat 3A uyduları ile devam etmiştir. 2010 yılı sonrasında ise haberleşme uydularının (Türksat 4A, Türksat 4B ve Türksat 5A) yörüngede olduğunu belirtmek gerekmektedir. Türkiye’nin uzayda haberleşme ve gözlem uydusu olarak altı aktif uydusu bulunmaktadır (TUA, 2022, s.19 ve UB, 2021, s.1).

Türkiye’de 1973 yılında kurulan Türkiye’nin savunma sanayiinde dışa bağımlılığın azaltılması bakımından önem taşıyan Türk Uçak Sanayii Anonim Ortaklığı (TUSAŞ) 2005 yılında yeniden yapılandırılarak TUSAŞ Türk Havacılık ve Uzay Sanayii A.Ş. çatısı altında faaliyetlerini genişletmiş ve havacılık ve uzay sanayi sistemlerinin geliştirilmesi bakımından önemli bir konuma gelmiştir. TUSAŞ proje konularına bağlı olarak bünyesinde Uzay Sistemleri Grubu kurulmuştur (TUSAŞ, 2024a). TUSAŞ 2019 yılında Millî Eğitim Bakanlığı ile ortak bir şekilde “Gökyüzü Çocukları” projesini başlatarak, seçilen pilot okullarda öğrencilere yetkinlikler kazandırılarak havacılık ve uzay alanına ilişkin duyulan ilgileri somut gelecek planlarına dönüştürerek farkındalığı artırmak amacıyla çeşitli eğitimler vermektedir (Yarınların Teminatı Geleceğin Yetenekleri Programı, 2022, s.17).

TUSAŞ havacılık ve uzay sanayisi alanında sürekli kendini geliştirerek uzay sanayiinde yer gözlem ve keşif uydu sistemleri alanında ilk kez 2007’de yapımına başladığı yerli üretim olan GÖKTÜRK-2 uydu sistemi 2012’de fırlatılmıştır. Günümüzde ise, önceki uydulara göre daha gelişmiş ve daha geniş kullanım alanına sahip GÖKTÜRK-3 uydu sisteminin yapım çalışmaları sürdürülmektedir (TUSAŞ, 2024b).

Ülkemizde 2008 yılında Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi (OSTİM) öncülüğünde OSTİM Savunma ve Havacılık Kümelenmesi kurulmuştur. OSTİM Savunma ve Havacılık Kümelenmesinin en önemli amaçlarından biri savunma sanayiinde yerlilik oranını artırarak savunma sanayi işletmelerinin ulusal ve uluslararası pazarlarda rekabet gücünü artırmaktır.

2012 yılında Türkiye’nin uzaya erişiminin bağımsız bir şekilde gerçekleştirilmesi için birtakım çalışmalar yürütülmüş ve 2015 yılına gelindiğinde Roketsan çatısı altında “Uzay Sistemleri ve İleri Teknolojiler Araştırma Merkezi” kurulmuştur. Uzay teknolojilerinin test edilmesi amacıyla bir sonda roketi geliştirilmiş ve 2017 yılında uzaya ilk defa bağımsız bir biçimde erişim gerçekleştirilmiştir (Roketsan, 2024).

Türkiye’nin en büyük savunma sanayii kümelenmesi 2015 yılında kurulan Savunma, Havacılık ve Uzay Kümelenmesi Derneği (SAHA İstanbul)’dur. Türk savunma, havacılık ve uzay sektörünün henüz elde edemediği önemli teknolojilerin elde edilmesi, bu alanlarda üretim kabiliyetinin geliştirilmesi ve rekabet alanında daha iyi düzeylere gelinebilmesi amacını taşıyan SAHA İstanbul’a üye birçok şirket, kamu ve vakıf üniversiteleri bulunmaktadır.

Savunma sanayii alanında gerçekleştirilen üretimler ve çalışmalar kamu alanı ile sınırlı olmayıp, birçok özel kuruluşlar da bu alanda faaliyet göstermiştir. 1980’li yıllardan itibaren savunma sanayisinin geliştirilmesi bakımından pek çok özel sektör teşebbüsü de faaliyetlerine başlamıştır. 1998 yılında Eskişehir’de kurulan havacılık ve uzay alanında faaliyetine başlayan Alp Havacılık; 2001 yılında Ankara’da kurulan bilişim alanında faaliyetine başlayan Bites Savunma Havacılık ve Uzay Teknolojileri ve 2014 yılında Ankara’da kurulan havacılık ve uzay alanında faaliyete başlayan Altoy Savunma özel sektörde faaliyetini sürdüren teşebbüslere örnek verilebilir (Şehitoğlu ve Kurt, 2021, ss. 190-213).

Son yıllarda hükümetlerin kalkınma planlarını hazırlarken, savunma sanayisine oldukça önem verdikleri görülmektedir. Kalkınma planları kapsamında özellikle uzay bitki genetiği, havacılık gibi alanlarda ileri teknoloji ve bilgi birikimi gerektiren olgulara ayrıca önem atfedildiğini belirtmek gerekmektedir (Nas, 2024, s.17).

Türkiye’nin 2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Kalkınma Planında da uzay alanıyla ilgili olarak önemli hedeflere yer verilmiştir. Bilim, Teknoloji ve Yenilik

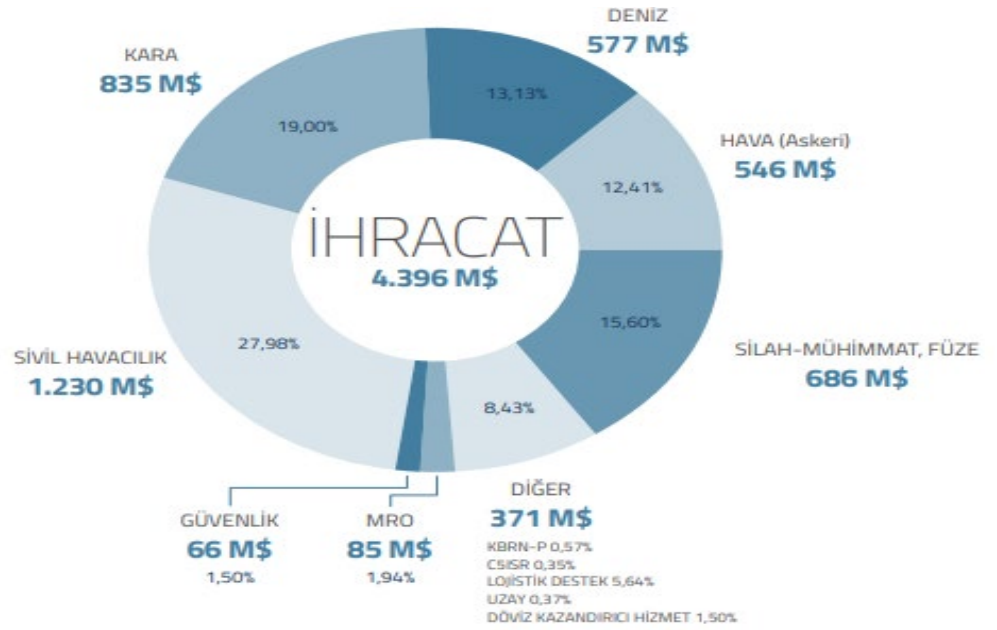
Alanındaki amaçlardan birkaçı da uzay alanına ilişkindir. Bunlar, ülkemizin havacılık ve uzay alanında küresel rekabette konumunun güçlendirilmesinin sağlanması, Milli Uzay Programının hazırlanarak uygulamaya konulması ve Türkiye Uzay Ajansının kurumsal kapasitesinin geliştirilerek etkinliğinin artırılması olarak ifade edilmektedir (On Birinci Kalkınma Planı, 2019, s.102). Bu bağlamda da ülkemizin uzay politikaları alanındaki vizyonunun, stratejilerinin, hedeflerinin ve projelerinin birbiriyle koordineli olarak yürütülmesine yönelik hazırlanan Milli Uzay Programı (MUP) Şubat 2021'de açıklanmıştır. Açıklanan MUP'a göre; *“uydu üretiminin tek çatı altında toplanması, bölgesel konumlama ve zamanlama sistemi kurulması, uzaya bağımsız bir şekilde erişmek için uzay limanı kurulması, uzay havasına ilişkin bilimsel araştırmalar yapılması, uzaydaki nesnelere yerden gözleme kabiliyetlerinin artırılması, uzay sanayi ekosisteminin geliştirilmesi, uzay teknolojileri geliştirme bölgesinin kurulması, toplumda uzay farkındalığının artırılması ve insan gücü yetiştirilmesi”* hedeflenmektedir. Bu kapsamda, MUP 1. safha çalışmalarıyla *“2023 yılında bir Türk vatandaşının bilimsel misyon için uzaya gönderilmesi”* ve *“2024 yılında Ay'a sert iniş yapılması”* planlanmaktadır. MUP 2. safha çalışmaları kapsamında ise, *“2028 yılında Ay'a yumuşak iniş yapılması hedeflenmektedir”* (Yıllık Program, 2023, s.178).

Küreselleşmeyle birlikte sınırların hızla ortadan kalktığı bir coğrafyada uzay ve havacılık alanlarında da birçok yeniliklerin meydana geldiği görülmektedir. Günümüzde ülkelerin ilgilerinin yoğunlaştığı ve bu bağlamda da AR-GE çalışmalarının artış gösterdiği savunma sanayisinin yöneldiği alanlardan biri de uzay konusudur. İçerisinde insanlara yaşama olanağını sunan uzay istasyonları ile uzay araştırmalarına imkân tanıyan roket sistemlerinden oluşan uzay gücü bugünün ve geleceğin önemli konularını oluşturmaktadır.

Teknolojik gelişime katkı sağlayan en önemli unsurlardan biri, savunma sanayine ilişkin gerçekleştirilen AR-GE çalışmaları olduğuna göre, savunma sanayisinin üretmiş olduğu yüksek teknolojiye sahip mal ve hizmetlerin ihraç edilmesi ya da bu mal ve hizmetleri ithal etmek yerine ihtiyaçları kendi savunma sanayisinden karşılaması ülke için döviz tasarrufu sağlayarak ekonomik anlamda önemli kazanımlar elde edilmesini sağlayacaktır. Bu anlamda da ülkelerin sanayi alanındaki en önemli sanayi dalı olan uzay ve havacılık sanayisi alanında AR-GE çalışmalarının yoğun bir biçimde yapılması ve yüksek teknoloji ile büyük yatırımların gerçekleştirilmesi ülke ekonomisinin büyümesine önemli katkılar sunabilecektir.

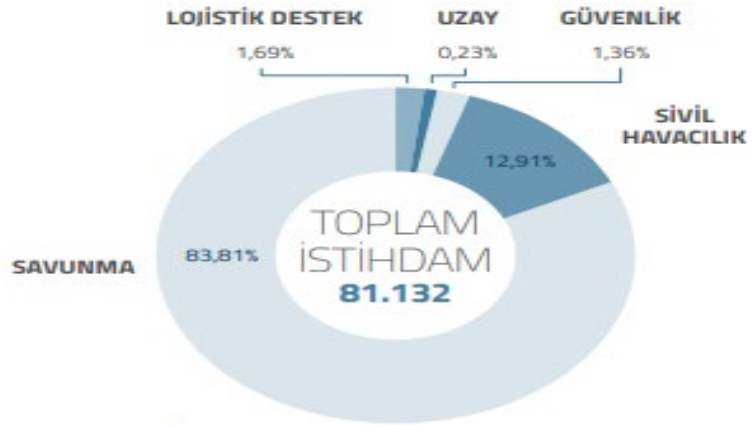
4. Türkiye'nin Uzay Sanayii Performans Göstergeleri

Türkiye'de uzay sanayii faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması ve açıklığa kavuşturulması bağlamında bazı değişkenlere ya da verilere bakılması bu alana ne derecede önem atfedildiğini ifade edebilmek bakımından önem arz etmektedir.

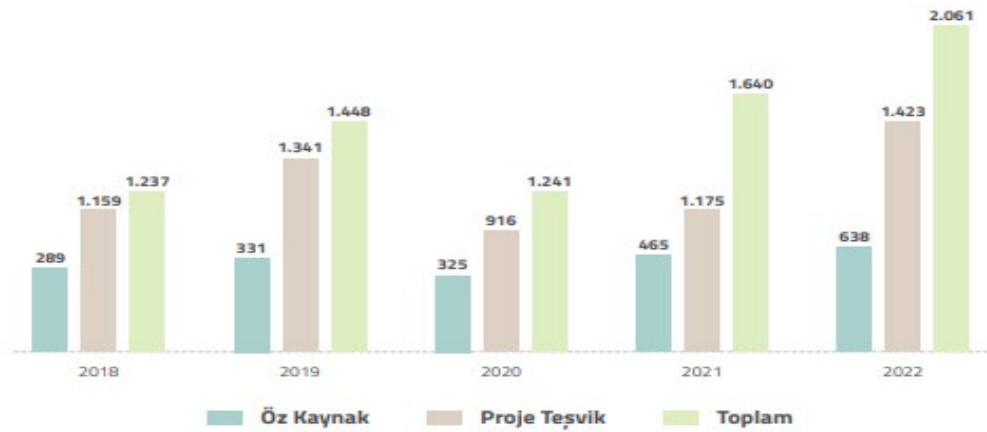
Grafik 1. Türkiye’de 2022 yılı Savunma Sanayi İhracat Verileri Sektörel Dağılımı (Milyon \$)
Kaynak: SASAD, 2022, s.8

2022 yılı ihracatının sektörel dağılımına bakıldığında, hâkim sektörün havacılık olduğu, bunun %40’lık kısmını havacılık sektörünün, havacılık özelinde de, %27 ile sivil havacılığın oluşturduğu görülmektedir. Diğer yandan uzay sektörünün payının ise %0,37 düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.

Grafik 2. Türkiye’de 2022 yılı Savunma Sanayi İstihdam Verileri Sektörel Dağılımı
Kaynak: SASAD, 2022, s.18.

2022 yılının istihdam verilerine bakıldığında ise, toplam istihdamın %83’ünü savunma sektörü oluştururken, uzay alanına ait istihdam oranının %0,2 gibi oldukça düşük düzeyde kaldığı ifade edilebilir. Sektör istihdamının yoğun olarak savunma alanlarında çalışması ve özellikle sivil havacılık alt sektöründe istihdam yoğunlaşması faaliyet alanlarının sınırlarını ortaya koymaktadır. Raporda, lojistik destek, uzay ve güvenlik alanlarındaki istihdam sayısının 2021 yılına göre azaldığı belirtilmektedir (SASAD, 2022, s.18).

Grafik 3. 2018-2022 Yılları Arasındaki AR-Ge Harcamaları

Kaynak: Savunma ve Havaacılık Sanayii Performans Raporu, 2022, s.15

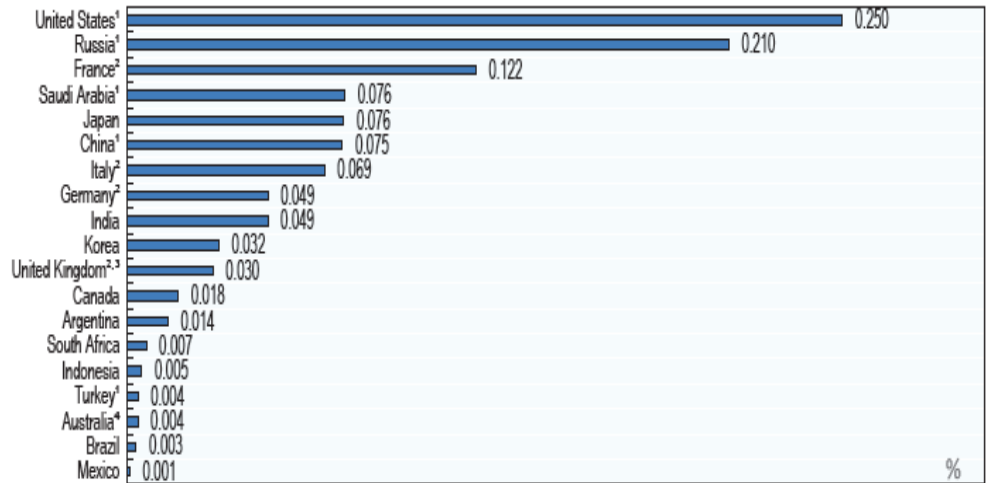
Savunma sektörüne bir diğer ışık tutacak veri AR-GE harcamalarına ilişkindir. Bu alanda üretimlerin oldukça maliyetli olması ve sektörün teknolojik yenilikleri yakalayabilmesi bakımından AR-GE faaliyetlerinin yapılması gerekmektedir. Birçok ülkede savunma sanayiinde kârlılık oranlarının düşük, maliyetlerin yüksek olması sebebiyle AR-GE yatırımları devlet tarafından desteklenmektedir. Grafik 3 incelendiğinde, Türkiye'nin savunma sektörü için AR-GE harcamaları 2021 yılında toplam 1.640 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Önceki yıllara göre bu değer arttığını ifade edebilmek mümkündür. Proje teşvik harcamalarına bakıldığında da, 2019 yılı ile 2020 yılı arası bir azalış, 2020 yılı ve sonrasında ise sürekli bir artış olduğu görülmektedir. Bu bağlamda da AR-GE harcamalarında pozitif yönlü bir gelişmenin olduğu söylenebilir.

2023 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı incelendiğinde, sermaye transferlerinin 37,3 milyar TL ile GSYH'ye oranla %0,2 olup, bu kapsamda Uzay Ajansına 1,5 milyar TL kaynak ayrıldığı ifade edilmektedir (2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı, 2023, s.63).

5. Türkiye'de ve Seçilmiş Ülkelerde Uzay Harcamaları

Ülkeler, ulusal güvenlik ve yönetim hedeflerine ek olarak geniş sosyo-ekonomik amaçları ve bilimsel kapasitelerin gelişimini desteklemek için uzaya yatırım yapmaktadırlar. Uzay programlarına sahip ülkeler, savunma ve havaacılık sanayilerine dayanan ayrıcalıklı bir kulüp olmaktan ziyade, çok çeşitli yeteneklere sahip ülke olma yolunda ilerlemektedirler. Uzayın finansmanının yoğunluğunu ölçmek için en yararlı göstergelerden biri, uzay bütçelerinin GSYH'ye oranıdır (OECD, 2020).

Devletlerin uzay faaliyetleri, görüntü ve iletişim için askeri uygulamalarla birlikte; hava tahmini, bilim ve insan keşiflerini içeren sivil faaliyetleri de içermektedir. Ayrıca devletler, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa devletleri, görev gereksinimlerini karşılamak için fırlatma gibi ticari uzay hizmetleri, uydu görüntüleri ve iletişimlerini de satın almaktadırlar. Ülkeler uzay faaliyetleri yoluyla ekonomik büyümeyi teşvik etmeye çalışabilmektedirler (Bryce Space and Technology, 2016, s.3).

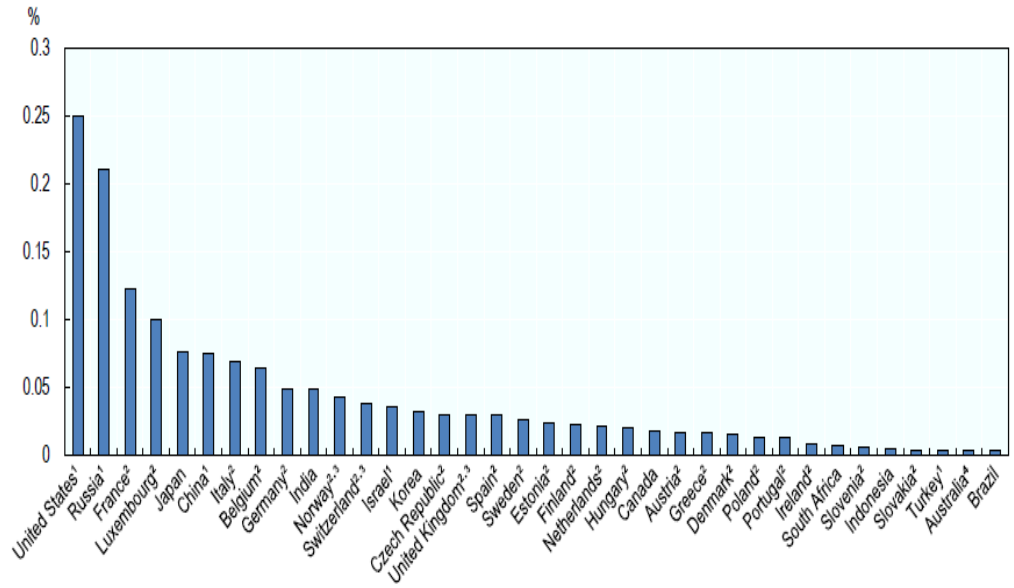
Grafikte gösterilen ülkelerin uzaya ayırdığı bütçe rakamları, sivil ve savunma programlarına ilişkin verileri içermektedir. Bu rakamlara Avrupa Birliği'nin toplam bütçesi dahil değildir. Grafikte 1: İhtiyatlı tahminleri, 2: Avrupa Uzay Ajansı ve Eumetsat'a katkıları, 3: Avrupa Birliği üyesi olmayan ülkelerin AB uzay programlarına (örn. Copernicus ve Galileo/EGNOS) özel katkılarını, 4: Yalnızca sivil AR-GE'yi içermektedir.

Grafik 4. G20 Ülkeleri Uzay Bütçeleri (GSYH içindeki payı) (2020)

Kaynak: OECD, 2021, s.6

Grafik 4'te görüldüğü üzere ABD 2020 yılında, G20 ülkeleri arasında uzay yatırımlarına GSYH'sinin %0,25 oranında en çok bütçe ayıran ülke konumunda yer almaktadır. ABD'yi %0,21'lik oran ile Rusya takip etmektedir. Fransa ise ABD ve Rusya'dan sonra uzay yatırımlarına %0,1 ile en çok bütçe ayıran ülkedir. Suudi Arabistan'ın uzay yatırımlarına en çok bütçe ayıran 4. ülke olması dikkat çekmektedir. Almanya, Hindistan, Kore, Birleşik Krallık, Kanada, Arjantin, Güney Afrika, Endonezya, Türkiye, Avusturalya, Brezilya ve Meksika'nın uzaya ayırdığı bütçeleri 2020 yılında GSYH'lerinin %0,05'inden daha azını oluşturmaktadır. Türkiye G20 ülkeleri içinde uzaya yatırım yapan ülkeler arasında düşük bir bütçeyle 16. sırada yer almaktadır.

Uzay faaliyetlerinin geliştirilmesinde devlet yatırımlarının önemli rolünün, daha fazla özel sektör katılımına rağmen önümüzdeki on yılda da devam ettirmesi beklenmektedir. Ülkeler özellikle uzay bilimi, uzay üretimi ve fırlatma gibi yatırımlara önem vermektedir. G20 ekonomilerinde devlet aktörleri, yatırımcılar, geliştiriciler, mal sahipleri, operatörler, düzenleyiciler ve müşteriler uzay ekonomisinde kilit bir rol oynamaktadır. Devletler ayrıca uzay ürün ve hizmetlerinin ortak geliştirilmesi için özel sektörle giderek daha fazla iş birliğinde bulunmaktadır. Devlet kurumları temel ve uygulamalı bilimin yanı sıra araştırma ve geliştirmeyi finanse etmekte ve uzay ürünleri ve hizmetleri satın almaktadır (OECD, 2021).

Grafikte gösterilen ülkelerin uzaya ayırdığı bütçe rakamları, sivil ve savunma programlarına ilişkin verileri içermektedir. Bu rakamlara Avrupa Birliği'nin toplam bütçesi dahil değildir. Grafikte 1: İhtiyatlı tahminleri, 2: Avrupa Uzay Ajansı ve Eumetsat'a katkıları, 3: Avrupa Birliği üyesi olmayan ülkelerin AB uzay programlarına (örn. Copernicus ve Galileo/EGNOS) özel katkıları, 4: Yalnızca sivil AR-GE'yi içermektedir.

Grafik 5. Seçilmiş Ülkelerde Kamu Uzay Bütçesi Dağılımları (GSYH içindeki payı) (2020)

Kaynak: OECD, 2022, s.63

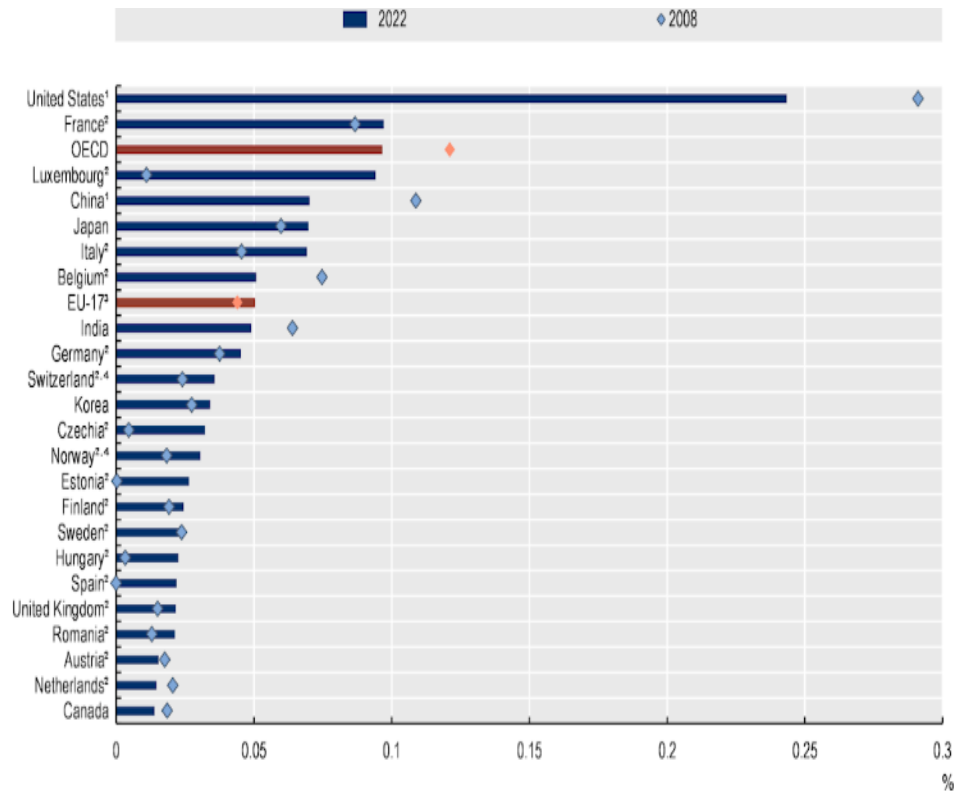
Grafik 5'te veri mevcudiyetine bağlı olarak, ulusal ve uluslararası sivil ve askeri uzay faaliyetlerine kamu bütçesinden ayrılan paylar yer almaktadır. Bütçede aslan payını kamu hibeleri ve satın alımları oluşturmaktadır. Bu harcamalar ya da faaliyetler genellikle ulusal uzay ajansları ve Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (National Aeronautics and Space Administration-NASA) veya Avrupa Uzay Ajansı (European Space Agency-ESA) uluslararası uzay kuruluşları aracılığıyla yapılmakla birlikte giderek daha fazla AB Horizon 2020 AR-GE programı veya Avrupa Küresel Navigasyon Uydu Sistemi Ajansı (Global Navigation Satellite System- GNSS) gibi diğer aktörler aracılığıyla da gerçekleştirilmektedir (OECD, 2022).

Grafik 5'teki veriler, mevcut en son yıl için devlet bütçe tahminleri ve ulusal hesaplarda belirtilen önceki yıllara ait fiili harcamalara dayanmaktadır. Ülkelerin uzay bütçeleri hem nihai mallara hem de ara girdilere tahsis edilmektedir. Uzay faaliyetlerine yönelik kurumsal bütçelerin uluslararası karşılaştırmaları, başta döviz kuru sorunları ve veri kaynakları olmak üzere birçok faktörden etkilenebilir. Son yıllarda çok sayıda döviz kuru dalgalanması görüldüğü için ulusal bütçelerin ABD doları cinsinden karşılaştırılması zorlaşmıştır. Ayrıca, satın alma gücü paritesindeki farklılıklar da hesaba katılmamaktadır. Bu nedenle, bütçeleri ulusal para birimleri bazında Bütçe/GSYİH oranını kullanarak karşılaştırmak, GSYİH büyümesinin veya daralmasının etkilerine rağmen mevcut durumun hala en güvenilir anlık görüntüsünü vermektedir (OECD, 2022).

Grafik 5'ten anlaşıldığı üzere dünyada uzay yatırımlarına bütçede en yüksek payı ayıran ülke ABD iken, en yüksek payı ayıran ikinci ülke ise Rusya'dır. Avrupa ülkeleri arasında ise uzaya en çok yatırım yapan ülke Fransa'dır. Bir Avrupa ülkesi olan Lüksemburg, uzaya yatırım yapan ülkeler arasında 4. sırada bulunmakta ve İtalya, Belçika, Almanya gibi ülkelerin önünde yer almaktadır. Uzak Doğu ülkelerine bakıldığında, yüksek teknolojiye sahip ülke konumunda olan Japonya uzaya en çok

yatırım yapan ülkeler arasında 5. sırada iken, Çin 6. sırada, Kore ise 14. sırada yer almaktadır. Dünyanın en yüksek nüfusuna sahip ve en büyük ekonomilerinden biri olan Hindistan uzay harcamalarında 10. sırada yer almaktadır. Türkiye ise uzaya yatırım yapan seçilmiş 36 ülke arasında sondan ikinci sırada yani 34. sırada yer almaktadır. Seçilmiş 36 ülke arasında uzaya en az harcama yapan ülke Brezilya'dır.

Avrupa ülkeleri temelinde uzay endüstrisi; fırlatıcılar, ticari uydu pazarı ve nano uyduların tasarımı ve üretimi gibi bazı alanlarda küresel olarak önde gelen rekabet gücüne sahiptir. Ancak Çin ve Hindistan gibi uzay yolculuğu yapan diğer ülkeler, özellikle fırlatıcılar konusunda hızla arayı kapatmaktadır. Uzaya yatırım yalnızca endüstriyel rekabet gücü açısından değil, aynı zamanda stratejik bağımsızlık ve dayanıklılık açısından da hayati öneme sahiptir (Whittle vd., 2021, s.13).

1. Sivil ve Askeri faaliyetleri içeren tahminler.
2. Eumetsat ve Avrupa Uzay Ajansına katkıları içerir.
3. AUT, BEL, EST, FIN, FRA, DEU, GRC, IRL, ITA, LUX, LVA, LTU, NLD, PRT, SVK, SVN ve ESP'ye katkıları içerir.

Grafik 6. Seçilmiş Ülkelerde 2008 ve 2022 Yılları Uzay Bütçeleri (GSYH içindeki payı)

Kaynak: OECD, 2023

2022 yılında, devletlerin uzay bütçeleri toplam OECD GSYH'nin tahmini olarak %0,10'unu oluştururken, 2008 yılında bu oran %0,12 olarak gerçekleşmiştir. OECD ortalamasındaki değişiklikler ABD, Avrupa Birliği üyesi ülkeler ve Japonya gibi büyük ve yerleşik uzay ülkelerindeki gelişmelerden etkilenmektedir. 2011 yılında ABD uzay mekiğinin kullanımdan kaldırılması veya 2000'li yılların başında Galileo (uydu navigasyonu) ve 2014 yılında Copernicus (dünya gözlemi) gibi Avrupa programlarının başlatılması bu gelişmelerdendir. Diğer taraftan daha küçük ve yeni ortaya çıkan aktörlerin gelişen rolüyle uzay yatırımlarına ayrılan paylar artmaktadır (OECD, 2023).

ABD'nin uzay yatırımları 2008 yılında yaklaşık %0,3 iken, 2022 yılında %0,25 seviyelerine gerilemiş olmakla birlikte hala dünyada uzaya en çok yatırım yapan ülke

konumundadır. Ayrıca Grafik 6'ya bakıldığında, 2022 yılında ABD'nin uzaya OECD ortalamasının iki katından daha fazla harcama yaptığı anlaşılmaktadır. Fransa uzay yatırımlarını 2008 yılına göre 2022 yılında artıran ülkeler arasında yer almaktadır. Fransa uzay harcamalarında Avrupa ülkeleri arasında 1. sıradaki yerini korumaktadır. 2008 yılına göre 2022 yılında uzay yatırımlarını en çok artıran ülke ise Lüksemburg olmuştur. Lüksemburg uzay yatırımlarında OECD ortalamasına çok yaklaşmış olup AB 17 ortalamasını ise yüksek oranda geçmiştir.

Çin'in 2022 yılında, 2008 yılına göre uzay yatırımları azalmış olmakla birlikte her iki yılda Çin uzay yatırımlarında OECD ortalamasının altında kalmıştır. Japonya 2022 yılında uzaya ayırdığı bütçeyi artırarak Çin'i yakalamış olmakla birlikte OECD ortalamasının altında kalmıştır. İtalya 2008 yılına göre uzay bütçesini artırarak ve Japonya ve Çin'e yaklaşmıştır. İtalya uzay yatırımlarında 2022 yılında OECD ortalamasının altında kalırken, AB 17 ortalamasının üzerine çıkmıştır. Belçika dışında Avrupa ülkelerinin hemen hemen hepsinin uzay yatırımlarını artırdığı görülmektedir.

Lüksemburg, 2018 yılından bu yana uzaya ilişkin harcamalarını önemli ölçüde artırmıştır. Zira Lüksemburg ulusal programı, yeni ulusal tesislerin desteklenmesi ve yeni kurulan şirketlerin ilgisini çeken iddialı bir AR-GE destek programını içermektedir. Kore, uzay programını 1990'ların başında geliştirmeye başlamış olmakla birlikte tamamen otonom ilk roketini 2022 yılında fırlatmıştır. Yeni Zelanda 2017 yılından beri ticari fırlatma hizmetleri sunmaktadır. Kanada, Norveç, İsveç gibi küçük OECD ülkeleri uzay limanları inşa etmektedir. Doğu Avrupa'daki birçok ülke hem ESA hem de Avrupa Birliği'ndeki Avrupa uzay programlarıyla daha yakından ilişkilendirildikçe uzay bütçelerini önemli ölçüde artırmaya devam etmektedirler (OECD, 2023).

Özel sektörün yetenekleri olgunlaştıkça ve kamu kuruluşları kamu dışı aktörlere daha fazla sorumluluk ve risk aktardıkça, kamu-özel ortak yatırımları ve uzayın ticarileştirilmesi eğilimini güçlendirmesi ve hızlandırması beklenmektedir. Bu durum özel sektöre teknolojik transferler, kuralsızlaştırma ve daha kapsamlı uzay hizmeti satın almalarıyla ilişkilidir. Hindistan ve Kore, uydu ve fırlatıcı üretimine ilişkin teknolojileri ve teknik bilgileri özel aktörlere aktarma sürecindedir. NASA, hizmet satın almalarını ve uzay araştırmalarını Çin'i kapsayacak şekilde genişletmekte ve sektöre özel finansman ve girişimleri teşvik etmektedir (OECD, 2021).

Yeni normalde uzay, çoğu devletin aktif olarak dâhil olduğu dinamik bir alandır. Pek çok devlet ve büyük uluslararası kuruluşlar, iklim değişikliği, yoksulluk, terörizm ve zorunlu göç dâhil en acil zorlukların üstesinden gelmek için uzay gelişiminin gerekli olduğu konusunda hemfikirdir. Geniş bir aktör ve kurum yelpazesinin dâhil olduğu uzayın hem iş birliği hem de rekabet için birincil bir alan olduğu ortadadır. ABD, Çin, Japonya, Rusya ve Birleşik Krallık gibi büyük uzay güçlerinin yanı sıra dünyanın dört bir yanında bulunan birçok özel firma, diğer ülkelerin uzay teknolojilerini geliştirmeleri için maliyet açısından rekabetçi araçlar sağlamaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerdeki ticari, araştırmacı ve askeri aktörler, acil güvenlik tehditlerini ve uzun vadeli zayıflıkları ele almak için birbirleriyle ve bir dizi denizaşırı ortakla kolaylıkla iş birliği yapmaktadırlar (Klinger ve Oniosun, 2023, s.3).

6. Sonuç

Gelişmiş ülkelerde stratejik sektörler olarak ifade edilen endüstriyel teknolojiler ve uzay sanayi gibi alanlarda üretimin, tasarrufun, yatırım ve istihdamın artırılmasına ilişkin önemli harcamaların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca uzay alanında gerçekleştirmiş oldukları çalışmalarla ortaya koydukları üretim, ülkelerin önemli teknolojik kazanımlar elde etmesine yol açmıştır. Özellikle ABD, Fransa, Lüksemburg, Rusya, Çin, Japonya ve İtalya uzay çalışmalarına aktarmış olduğu kaynaklarla bu alana olan ilgilerini ortaya koymuş olup, gelecek dönemlerde de bu alandaki çalışmalarını arttırmalarını düşündürmektedir. Ülkemiz açısından bakıldığında, bu alana yönelik kaynak ayrımının zayıflığı, dışa bağımlılık ve girdi maliyetlerinin yüksekliği, toplumsal ilgi ve bilginin az oluşu, uzay çalışmalarını alanında istenilir düzeyde donanımlı insan kaynağının olmaması

önemli sorunları teşkil etmektedir. Bu bakımdan, uzay gibi stratejik bir alanda önemli çalışmalar gerçekleştirmiş ülkelerin hedef ve politikaları incelenerek ülkemizin de bu alanda önemli kazanımlar elde etmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, uluslararası ve ulusal alanda kamu ve özel sektör girişimlerinin teşvik edilmesi, uzay çalışmalarına devlet bütçesinden önemli miktarda kaynak ayrılması ve bu alandaki AR-GE faaliyetlerinin artırılması ve özendirilmesi için çeşitli teşviklerin verilmesi gerekmektedir. Nitekim Türkiye uzaya yatırım yapan seçilmiş 36 ülke arasında sondan ikinci sırada yer almaktadır. Bu bakımdan bütçede uzay yatırımlarına ayrılan kaynaklar artırılmalıdır. Bunun için özellikle kamusal alanda fizibilite raporları objektif kıstaslarla değerlendirilerek pek çok konudaki ölü yatırımdan vazgeçilerek ve gereksiz israflara son verilerek tasarruf sağlanması, sermaye birikimi sınırlı olan az gelişmiş ülkelerin temel sorunu olan kaynak kıtlığı sorununa belirli ölçüde katkı sağlayacaktır. Bu bakımdan hem devlet hem de özel sektörde uzaya yönelik çalışmalar daha çok teşvik edilmelidir. Dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmek ve hem güvenlik hem de ticari rekabet üstünlüğü kazanma kapasitesini güçlendirmek bakımından Türkiye'nin gecikmeli girdiği teknolojik sektörlerde hak kaybına neden olduğundan, ilgili alanlara zamanında yatırım yapılmaması ülke ekonomik kalkınması üzerinde de olumsuz etkiye neden olacaktır.

Kaynakça

- Bryce Space and Technology. (2016). Global Space Industry Dynamics Research Paper For Australian Government. Department Of Industry, Innovation And Science By Bryce Space And Technology, Llc.
- Crane, K. W., Linck, E., Lal, B. & Wei, R. Y. (2020). Estimates Of Economic Output Associated With Space. In *Measuring The Space Economy: Estimating The Value Of Economic Activities In And For Space* (pp. 9–26). Institute For Defense Analyses. <http://Www.Jstor.Org/Stable/Resrep25331.5>, (Erişim Tarihi: 18.03.2024).
- Göçer, İ. (2013). AR-GE Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi*, 165(2), 215-240.
- Guellec, D. & Potterie, B.V.P.D.L. (2003). The Impact Of Public R&D Expenditure On Business R&D. *Economics Of Innovation And New Technology*, 12(3), 225-243.
- Höbel, Z. (2021). Uzay Ekonomisi Odağında Türkiye. 3rd International Ceo Communication, Economics, Organization & Social Sciences Congress, 24-25 December, Ukraine.3rd Proceedings Book,Editors: Razzokov K.K. Cavaliere L.P., Ahmad A. and Ademoğlu 358- 367.
- Klinger, J.M. & Oniosun, T. I. (2023). China's Space Collaboration With Africa: Implications And Recommendations For The United States, Special Report No. 524 | September 2023 United States Institute of Peace.
- Nas, Ş. (2024). Savunma Harcamaları-Kalkınma İlişkinine Bir Bakış: Panel Veri Analizi, *Journal Of Economic Research Foundation*, 1(1), 14-27.
- OECD. (2014). The Space Economy At A Glance 2014. OECD Publishing. <http://Dx.Doi.Org/10.1787/9789264217294-En>, (Erişim Tarihi: 09.05.2024).
- OECD. (2020). Measuring The Economic Impact Of The Space Sector Key Indicators And Options To Improve Data. Background Paper For The G20 Space Economy Leaders' Meeting (Space20), Saudi Arabia 7 October 2020.
- OECD. (2021). Space Economy For People, Planet And Prosperity. OECD Paper For The G20 Space Economy Leaders' Meeting, Rome, Italy 20-21 September 2021.
- OECD. (2022). OECD Handbook On Measuring The Space Economy. 2nd Edition, OECD Publishing, Paris, <https://Doi.Org/10.1787/8bfef437-En> (Erişim Tarihi: 30.04.2024).
- OECD. (2023). The Space Economy in Figures: Responding To Global Challenges. <https://Doi.Org/10.1787/Fa5494aa-En>, (Erişim Tarihi: 30.04.2024).
- Roketsan. (2024). Çözümlerimiz/ Hizmetlerimiz/ Balistik Test Hizmetleri. <https://Www.Roketsan.Com.Tr/Tr/Cozumlerimiz/Hizmetlerimiz/Balistik-Testhizmetleri>, (Erişim Tarihi: 30.04.2024).
- Savunma ve Havaçılık Sanayii İmalatçılar Derneği (SASAD). (2022). 2022 Yılı Savunma ve Havaçılık Sanayii Performans Raporu. Ankara: Sasad.

- Şehitoğlu, Y. ve Kurt, E. (2021). Türk Savunma Sanayi Tarihi (1834-2020) Dönemler ve Aktörler. 1.Baskı, Ötüken Yayınevi: İstanbul.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). On Birinci Kalkınma Planı. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019_2023.pdf, (Erişim Tarihi: 8.5.2024).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2023 Yılı Yıllık Programı. <https://Www.Sbb.Gov.Tr/Wp-Content/Uploads/2022/11/2023-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi.Pdf>, (Erişim Tarihi: 2.5.2024).
- TUSAŞ Engine Industries (TUSAŞ). (2024a). Kurumsal/ Hakkımızda. <https://Www.Tei.Com.Tr/Tr/Kurumsal/Hakkimizda>, (Erişim Tarihi: 22.03.2024).
- Türk Havacılık ve Uzay Sanayii Aş (TUSAŞ). (2024b). Göktürk-2. <https://Www.Tusas.Com/Urunler/Uzay/Yer-Gozlem-Ve-Kesif-Uydulari/Gokturk-2>, (Erişim Tarihi: 2.4.2024).
- Türkiye Uzay Ajansı. (2022). Milli Uzay Programı Strateji Belgesi 2022-2030.
- Türkiye Uzay Ajansı Başkanlığı. 2023 Yılı Performans Programı. <https://Cdn.Tua.Gov.Tr/63b8196b5bbff.Pdf>, (Erişim Tarihi: 10.4.2024).
- Ulaştırma Bakanlığı. (2021). Türkiye'nin 8'inci Uydusu Uzayda. <https://Hgm.Uab.Gov.Tr/Haberler/Turkiye-Nin-8-İnci-Uydusu-Uzayda>, (Erişim Tarihi: 10.4.2024).
- Whittle, Mark vd., (2021). Space Market: How To Facilitate Access And Create An Open And Competitive Market?. European Parliament's Committee On Industry, Research And Energy (Itr).
- Yarınlarnın Teminatı "Geleceğin Yetenekleri Programı. (2022). *Tusaş Kurum İçi İletişim Dergisi*, 126, 17.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İmren PEKER KILIÇER (%50), Erkan KILIÇER (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İmren PEKER KILIÇER (50%), Erkan KILIÇER (50%)

Are Development Goals Enough to Attract Foreign Direct Investment?

Yunus GÜLCÜ¹

¹ Asistant Prof., Dr., Department of Finance, Firat University, ygulcu@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8464-4721

Abstract: This study investigates whether development goals contribute to economic growth in countries with the highest share of foreign direct investment in the world economy. It is concluded that there is cross-sectional dependence and unit root at level value in foreign direct investment, gross domestic product and sustainable development index. Since there is a long-run relationship in the model, a panel vector error correction model is constructed. In the short run, there is no causality from gross domestic product and sustainable development index to foreign direct investment. However, in the long run, such causality is obtained. On a country basis, there is causality from Sustainable Development Goals to FDI in Estonia, Finland and Germany. In Japan, Poland, Colombia, Latvia, Finland and Slovak Rep. there is causality from Gross Domestic Product to FDI. These findings suggest that long-term strategic planning and development goals play a critical role in attracting foreign capital. Moreover, analyzing the effects of different countries' emphasis on development goals and economic structures on foreign capital attraction provides important clues for future policy-making processes.

Keywords: Foreign Direct Investment, Sustainable Development Index, Panel Data

Jel Codes: C23, F21, O11

Kalkınma Hedefleri Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Çekmek için Yeterli Mi?

Öz: Bu çalışmada, dünya ekonomisinde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından en yüksek payı alan ülkelerde kalkınma hedeflerinin ekonomik büyümeye katkı sağlayıp sağlamadığı araştırılmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, gayrisafi yurtiçi hasıla ve sürdürülebilir kalkınma endeksinde yatay kesit bağımlılığı ve düzey değerinde birim kök olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Modelde uzun dönemli ilişki bulunması nedeniyle panel vektör hata düzeltme modeli kurulmuştur. Kısa dönemde gayrisafi yurtiçi hasıla ve sürdürülebilir kalkınma endeksinden doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru nedensellik bulunmamaktadır. Ancak uzun dönemde bu nedensellik elde edilmektedir. Ülke bazında ise Estonya, Finlandiya ve Almanya'da sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru nedensellik bulunmaktadır. Japonya, Polonya, Kolombiya, Letonya, Finlandiya ve Slovakya'da gayrisafi yurtiçi hasıladan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına doğru nedensellik bulunmaktadır. Bu bulgular, uzun vadeli stratejik planlamaların ve kalkınma hedeflerinin yabancı sermaye çekmede kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca, farklı ülkelerin kalkınma hedeflerine verdikleri önemin ve ekonomik yapılarının, yabancı sermaye çekme üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi, gelecekteki politika oluşturma süreçleri için önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırım, Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi, Panel Data

Jel Kodları: C23, F21, O11

Atıf: Gülcü, Y. (2024). Are Development Goals Enough to Attract Foreign Direct Investment?, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 572-580.
<https://doi.org/10.30586/pek.1511629>

Geliş Tarihi: 06.07.2024
Kabul Tarihi: 01.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

Economic development can be defined as the attainment of a higher position on the international economic stage and the consequent increase in living standards. This process is an evolution of mutually interacting structural changes in the economic, social, political,

cultural and technological spheres. It is anticipated that fundamental requirements for economic development will ultimately be met, including sustained growth, a structural shift in the patterns of manufacturing and consumption, technological advancement, organizational, social, and political modernization, and an overall rise in quality of life (Yeldan, 2002, p.24).

Foreign capital inflows are linked to factors such as market demand, structural growth and industrialization, as well as tax incentives. Tax incentives are important instruments that support the rapid development of economic activity. Investment incentives were initially used to encourage entrepreneurs in developing countries, but over time they have served the purpose of attracting foreign capital. Tax incentive policies are shaped by each country's priorities and are constantly under review. For example, in Turkey, various tax incentive policies have been intensively implemented since the late 1960s and especially after the 1980s, and these policies have undergone changes over time. Finally, the effects of the Law No. 5084, in addition to contributing to the national economy, have led to some controversies and required adjustments (Birsev, Ö. 2011,2:3).

The study investigates the assistance of development goals to economic growth in countries with the highest share of foreign direct investment in the world economy. The study focuses on the period between 2000 and 2020 and examines the relationship between gross domestic product (lnGDP) and Sustainable Development Goals (lnSDG) with the impact of foreign direct investment (lnFDI). The countries selected for the investigation are Australia, Austria, Belgium, Canada, Chile, Colombia, Costa Rica, Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Iceland, Ireland, Israel, Italy, Japan, Republic of Korea, Latvia, Lithuania, Mexico, Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Slovak Republic, Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland, Turkey, United Kingdom and United States. Accordingly, horizontal cross-section dependence, unit root test, and co-integration test were applied in the analysis section. Since there is a long-run association in the model, a panel vector error correction model was established, followed by a causality test.

2. Literature Review

Table 1. Literature Review

Author(s)	Period	Method	Conclusion
Özcan, Mert Efe (2014)	1980-2012	Johansen Co-integration test and Granger Causality test	The outcomes of the research provided a comprehensive analysis to understand the influences of FDI on the Turkish economy. The analysis revealed a cointegration relationship between FDI and Turkey's GDP, total investment, and trade openness. However, a unidirectional causality was found from GDP to FDI, while no significant causality was found among other variables.
Koyuncu, Fatma Turan (2010)	1990-2009	Structural Var analysis	The findings show that different nations have different factors influencing FDI inflows. The results show that changes in net international reserves, trade openness, GDP, and the quantity of FDI received in the preceding period all have a substantial impact on FDI inflows. Therefore, FDI inflows in Turkey are affected by the previous level of foreign direct investment and relations with global markets.
Hazman, G. G. (2010)	1980-2007	Toda-Yamamoto Causality Model	As a consequence of the study, no bidirectional causality association was discovered between FDI and incentive certificates. There is no causality between incentive certificate and foreign direct investments. These findings suggest that incentive certificate implementation does not have a strong impact on foreign investors.
Muhsin Kar, Fatma Tatlısöz (2008)	1980-2003	Econometric analysis (EKK Method)	The analysis revealed a favorable correlation among foreign direct investment (FDI) and incentives for investment, as well as the gross national product, openness rate, index of power production, and internationally net reserves. However, there is a negative correlation between labor costs, foreign direct investment, and the actual rate of exchange. As a result, the diversity and complexity of the factors affecting FDI in Turkey are emphasized.
Awolusi et. al.	1980-2013	Granger Causality Test	The dependent variable, FDI inflows, has been expressed by a percentage of FDI flows to GDP, while the causes of FDI inflows were quantified using Anyanwu's five dimensions. The results showed that FDI flows to these continents are benefited by the variables that identify the factors influencing FDI inflows. They concluded that economic stability increases foreign direct investment.
Şaşmaz, Yayla (2018)	2000-2016	Panel data analysis	The present research examines the relationship during economic development and foreign direct investment (FDI) in 34 nations that belong to the OECD during 2000 and 2016 using the Panel data analyses method. The results demonstrate a favorable correlation between economic progress and foreign direct investment (FDI).
Durgan (2016)	2001-2012	Panel data analysis	The analyses were conducted by identifying the countries that invest the most in Turkey and evaluating the relations with these countries in depth. The results show that besides the impact of geographical distance on foreign capital flows, neighborhood relations also play a crucial role. In particular, the intensity of investments between neighboring countries and historical ties are found to be the determining factors affecting FDI flows. These findings provide an important framework to better understand their impact on Turkey's international investment strategies.
Zengin et al. (2018)	1988-2015	Multivariate Adaptive Regression Splines	The study shows that foreign direct investments and the current account deficit issue are inversely related. When the current account deficit to GDP ratio exceeds a certain level, FDI decreases. These findings indicate that foreign investors have reservations about choosing Turkey.
Lucke and Eichler (2016)	1995-2009	Panel data analysis	The findings show that FDI frequently has a regional component, with stable politics serving as its primary indicator, and that institutional and cultural distinctions are significant.
Castellani, Meliciani and Mirra (2016)	2003-2008	Regression Analysis	Utilizing information from 146 NUTS-2 regions, it is discovered that areas with a manufacturing focus—which makes heavy use of business services—are the ones that draw in greater foreign direct investment (FDI) in the business field of services. Foreign investors are shown to be impacted by government policy.

3. Empirical Results

The influence of the Sustainable Development Goals (SDG) and the gross domestic product (GDP) on foreign direct investment (FDI) between 2000 and 2020 is examined in this study. The countries that are included are: Australia, Austria, Canada, Belgium, Chile,

Colombia, Costa Rica, Czechia, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Iceland, Ireland, Israel, Italy, Japan, Korea, Rep., the Republic of Latvia, Lithuania, Mexico, Netherlands, Norway, Poland, Portugal, Slovak Republic, Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland, Turkey, United Kingdom, and the US. These countries attract 80% of total foreign direct investment. The World Bank and United Nations databases are the sources of the data.

Table 2. Horizontal-section Dependence and Heterogeneity Tests

Model with constants	lnFDI		lnGDP		lnSDG	
	Statistic	p-value	Statistic	p-value	Statistic	p-value
CD_{lm} (BP,1980)	1791.742	0.00***	747.432	0.00***	818.508	0.00***
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	32.728	0.00***	3.308	0.00***	5.311	0.00***
CD_{\square} (Pesaran, 2004)	17.623	0.00***	-2.985	0.00***	-3.196	0.00***
LM_{adi} (PUY, 2008)	8.445	0.00***	-0.305	0.62	-0.915	0.82
Cross-section dependency tests:						
LM (BP,1980)	3190.334	0.00***				
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	72.129	0.00***				
CD_{\square} (Pesaran, 2004)	15.474	0.018**				
LM_{adi} (PUY, 2008)	96.015	0.00***				
Homogeneity tests:						
$\tilde{\Delta}$	5.362	0.00***				
$\tilde{\Delta}_{adj}$	5.844	0.00***				

Notes: $\Delta y_{i,t} = d_i + \delta_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \lambda_{i,j} \Delta y_{i,t-j} + u_{i,t}$ In the model, the number of delays (p_i) is taken as 1. Probabilities are in parentheses. ***, **, and * denote statistical significance at the 1, 5, and 10% level of significance, respectively.

The countries that make up the panel have a horizontal cross-sectional dependency based on the probability values based on the factors. A similar situation is also observed in terms of regression. Finally, the slope parameters of the panel countries are different from each other. The alternative hypothesis in the Bai and Ng (2004) PANIC panel unit root test is that the series does not have a unit root, while the null hypothesis is that the series has a unit root.

Table 3. PANIC Panel Unit Root Test

Levels	Constant		Constant and Trend	
	Statistic	p-value	Statistic	p-value
lnFDI				
$\mathcal{L}_{\hat{\epsilon}}$	-1.5989	0.945	2.4571	0.00***
$\mathcal{I}_{\hat{\epsilon}}$	52.8137	0.956	101.4854	0.012**
lnGDP				
$\mathcal{L}_{\hat{\epsilon}}$	10.9142	0.00***	8.2275	0.00***
$\mathcal{I}_{\hat{\epsilon}}$	202.9698	0.00***	170.7302	0.00***
lnSDG				
$\mathcal{L}_{\hat{\epsilon}}$	1.9837	0.023**	4.3341	0.00***
$\mathcal{I}_{\hat{\epsilon}}$	95.8039	0.031**	124.0096	0.00***
First difference				
lnFDI				
$\mathcal{L}_{\hat{\epsilon}}$	11.1186	0.00***	8.7073	0.00***
$\mathcal{I}_{\hat{\epsilon}}$	205.4236	0.00***	176.4873	0.00***
lnGDP				
$\mathcal{L}_{\hat{\epsilon}}$	17.2007	0.00***	15.8313	0.00***
$\mathcal{I}_{\hat{\epsilon}}$	278.4082	0.00***	261.9757	0.00***
lnSDG				
$\mathcal{L}_{\hat{\epsilon}}$	15.1575	0.00***	12.5358	0.00***
$\mathcal{I}_{\hat{\epsilon}}$	253.8896	0.00***	222.4293	0.00***

$P_{\hat{\epsilon}}^c$ is a Fisher's type statistic that is determined by the p-values of each ADF test. is a large N sample standardized Choi's type statistic. Two is considered the maximum number of common components. In parenthesis are the probabilities. At the 1, 5, and 10% levels of significance, respectively, the symbols ***, **, and * indicate statistical significance.

In the model, the unit root of the lnFDI variable is constant at the level value. The model with constant and trend at the level value does not have a unit root issue. At the 1% level of significance, the lnGDP parameter is stable in both the tended and fixed models. The lnSDG parameter is stable at the 1% and 5% levels of significance in the trended models and the fixed approach, respectively. Therefore, given that the data exhibits long memory, the Panel VAR model will assume that the lnFDI variable is stationary at the initial difference of I(1), while the remaining variables are stable at the level value of I (0).

Table 4. Panel Cointegration Tests

Tests	Constant			Constant and Trend		
	Statistic	Asymptotic p-value	Bootstrap p-value	Statistic	Asymptotic p-value	Bootstrap p-value
Error Correction (Ho:no cointegration)						
Group_tau	-32.827	0.00***	0.00***	-33.104	0.00***	0.00***
Group_alpha	-12.729	0.00***	0.00***	-14.352	0.00***	0.00***
Panel_tau	-20.718	0.00***	0.062*	-20.999	0.00***	0.134
Panel_alfa	-13.439	0.00***	0.203	-14.019	0.00***	0.151
LM bootstrap (Ho: cointegration)						
LM_N^+	0.212	0.99	0.416	7.132	0.674	0.00***

Lag and prior are taken as one in the Error Correction test. Values for the bootstrap probability come from a distribution that has 1,000 replications. Values of asymptotic probability are derived from the conventional normal distribution.

Heterogeneous estimation-based cointegration techniques that account for horizontal cross-section dependency are applied. The alternative hypothesis in the ECM test is cointegration, while the null hypothesis is that there is no cointegration. In the bootstrap panel alpha test statistic for the constants model as well as in the panel tau and panel alpha test statistics for the constants and trend model, the null hypothesis is accepted. The alternative hypothesis in the Lm bootstrap cointegration test is that there is no cointegration, whereas the null hypothesis is that there is cointegration between the variables. In the model with constant and trend, the alternative hypothesis is accepted at 1% significance level according to the bootstrap probability value. A thorough investigation has revealed a long-term relationship among lnFDI, lnGDP, and lnSDG. The statistically important error correction coefficients in the Panel VECM panel correction model for errors and the short-run causality in the Panel VAR panel error correction model demonstrate long-term causation from independent factors to the dependent variable as a whole. The null hypothesis states that there is no causality, whereas the alternative hypothesis claims that there is.

Table 5. Panel VAR and Panel VECM Causality

	Short-run causality			Long-run causality
	Δ (lnFDI)	Δ (lnGDP)	Δ (lnSDG)	ECT(-1)
Δ (lnFDI)	-	116.671 (0.00)***	4.092 (0.251)	-0.310 [-8.585]***
Δ (lnGDP)	2.036 (0.564)	-	3.129 (0.372)	0.141 [7.646]***
Δ (lnSDG)	4.897 (0.174)	6.403 (0.093)*	-	0.0015 [1.267]

Notes: The numbers ***, **, and *, respectively, represent the 1%, 5%, and 10% levels. The probability value is displayed by() and the t statistics are displayed by []. In the decision-making phase, the t statistic for PVECM long-run causality (2.57 for 1%, 1.96 for 5%, and 1.64 for 10%) and the prob value for PVAR short-run causation are employed.

There is no causal relationship between lnGDP and lnFDI or lnSDG and lnFDI in the near term. There is a 10% an significance level of causation from lnSDG to lnGDP and a one percent level of causality from lnFDI to lnGDP in the near term. Those imbalances that surfaced in the short run are fixed again in about 3.22 years, based on a long-run error correction coefficients, which is considered statistically significant at the 1% level of significance in the model using lnFDI as the variable that depends. Moreover, there is causality from lnGDP and lnSDG to lnFDI as a whole in the long run.

Again, in the model where lnGDP is the independent variable and lnFDI and lnSDG are the independent variables in the long run, the imbalances that arise in the short run are corrected again in about 7 years. According to this model, there is causality from lnFDI and lnSDG to lnGDP in the long run as a whole.

Table 6. Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Panel Causality

Country	Lag	lnFDI \neq lnGDP	p-value	lnGDP \neq lnFDI	p-value
Australa	2	5.943	0.051*	0.977	0.613
Austria	2	14.132	0.00***	3.450	0.178
Belgium	1	5.065	0.024**	0.176	0.674
Canada	1	8.125	0.00***	0.062	0.803
Chile	3	16.327	0.00***	6.126	0.105
Colombia	1	0.1534	0.695	3.897	0.048**
Costa Rica	2	2.022	0.363	1.395	0.497
Czechia	3	39.506	0.00***	6.097	0.106
Denmark	1	6.172	0.012**	0.743	0.388
Estonia	3	11.769	0.00***	1.366	0.713
France	3	10.614	0.014**	2.046	0.562
Germany	3	26.261	0.00***	4.503	0.211
Finland	3	5.411	0.144	11.618	0.00***
Greece	2	0.907	0.635	0.336	0.845
Hungary	3	26.295	0.00***	1.836	0.607
Iceland	3	4.468	0.215	6.442	0.091*
Ireland	1	0.0736	0.786	1.535	0.215
Israel	3	22.300	0.00***	1.185	0.756
Japan	1	1.171	0.279	2.949	0.085*
Korea Rep.	2	13.245	0.00***	2.520	0.283
Latvia	3	11.010	0.011**	8.898	0.0306**
Lithuania	2	33.842	0.00***	2.221	0.329
Mexico	2	5.523	0.063*	1.189	0.551
Netherlands	1	0.3104	0.577	0.348	0.555
Norway	2	13.721	0.00***	1.125	0.569
Poland	3	8.432	0.037**	7.434	0.059*
Portugal	2	4.654	0.097*	1.939	0.379
Slovak Rep.	3	38.324	0.00***	1.109	0.774
Slovenia	3	6.610	0.083*	18.392	0.00***
Italy	3	24.305	0.00***	4.954	0.175
Spain	2	4.873	0.087*	0.291	0.864
Sweden	3	20.013	0.00***	1.169	0.760
Switzerland	2	3.013	0.221	0.603	0.739
Türkiye	2	7.047	0.029**	5.7196	0.057*
UK	3	26.977	0.00***	2.872	0.411
USA	3	21.590	0.00***	4.134	0.247
Panel		419.565	0.00***	107.354	0.00***

The percentages represented by the numbers ***, **, and * are 1%, 5%, and 10%, respectively. The probability value is displayed by () and the t statistics are displayed by [].

There is causality from lnFDI to lnGDP at the 10% level of significance in Australia, Portugal, Slovenia, Spain, Belgium, Denmark, France, Latvia, Poland, Turkey at the 5% level of significance in Austria, Canada, Chile, Czechia, Estonia, Germany, Hungary, Israel, ItalyKorea Rep, Lithuania, Norway, Slovak Rep, There is causality from lnGDP to lnFDI in Japan, Poland at 10% level of significance, Colombia, Latvia at 5% level of significance, Finland and Slovak Rep. at 1% level of significance. Since there is no causality between lnFDI and lnSDG for the whole panel, it is not possible to examine the causality relationship on country basis.

Table 7. Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Panel Causality

Country	Lag	lnFDI \Rightarrow lnSDG	p-value	lnSDG \Rightarrow lnFDI	p-value
Australia	1	0.093	0.759	0.039	0.843
Austria	1	0.0008	0.976	0.253	0.614
Belgium	1	0.960	0.326	0.372	0.541
Canada	3	2.047	0.562	2.219	0.528
Chile	3	1.056	0.787	4.874	0.181
Colombia	1	0.032	0.856	0.561	0.453
Costa Rica	2	1.936	0.379	0.577	0.749
Czechia	1	0.123	0.725	2.475	0.115
Denmark	1	0.045	0.831	0.056	0.812
Estonia	3	2.098	0.552	18.226	0.00***
Finland	3	6.798	0.078*	8.207	0.041**
France	2	1.230	0.540	0.485	0.784
Germany	2	0.609	0.737	10.950	0.00***
Greece	2	1.810	0.404	0.363	0.833
Hungary	1	0.011	0.915	0.078	0.779
Iceland	2	7.788	0.020**	0.061	0.969
Ireland	2	5.387	0.067*	0.0522	0.974
Israel	3	4.856	0.182	1.951	0.582
Italy	1	1.521	0.217	0.644	0.421
Japan	1	0.223	0.636	0.000	0.983
Korea Rep.	3	9.816	0.020**	2.959	0.397
Latvia	2	9.199	0.010**	1.1607	0.559
Lithuania	2	6.303	0.042**	2.902	0.234
Mexico	1	7.77E-05	0.992	0.304	0.580
Netherlands	1	0.003	0.952	0.193	0.660
Norway	2	2.035	0.361	0.083	0.958
Poland	1	0.044	0.832	1.364	0.242
Portugal	3	3.041	0.385	0.562	0.904
Slovak Rep.	3	0.303	0.959	1.378	0.710
Slovenia	2	3.069	0.215	1.236	0.538
Spain	2	1.884	0.389	1.415	0.492
Sweden	3	3.729	0.292	0.923	0.819
Switzerland	2	0.345	0.841	2.146	0.341
Türkiye	2	1.173	0.556	0.640	0.726
UK	1	0.565	0.452	0.426	0.513
USA	1	0.413	0.520	0.008	0.926
Panel		77.992	0.294	70.337	0.533

The percentages represented by the numbers ***, **, and * are 1%, 5%, and 10%, respectively. The probability value is displayed by () and the t statistics are displayed by [].

There is causality from FDI to Sustainable Development Goals in Finland, Iceland, Ireland, Korea Rep., Latvia, Lithuania. There is causality from Sustainable Development Goals to FDI in Estonia, Finland and Germany.

4. Conclusion

This study supplies an in-depth analysis of the impact of FDI on development goals in the global economy. The results show that FDI has a significant impact on critical indicators such as gross domestic product (GDP) and the sustainable development index (SDI).

Panel data analysis reveals the presence of a strong association between FDI, GDP, and SDG in the long run. This relationship emphasizes the interplay between economic growth and sustainable development. A country-by-country analysis reveals that in some countries, SDG targets have been a driver of FDI, suggesting that sustainable development has become increasingly important for investors. On the other hand, in some countries, economic growth is found to be a determining factor in attracting FDI.

Moreover, it is found that short-run imbalances are corrected over time and that there is a mutual causality association between economic growth, sustainable development,

and FDI in the long run. This emphasizes the importance of understanding and managing the long-term effects of economic policies.

In conclusion, the study makes an important contribution to the global economic development and sustainability debate. Such analyses on the impact of FDI on economic growth and sustainable development goals are expected to guide policymakers, investors, and academics in making strategic decisions.

References

- Awolusi, O. D., Pelser, T., Adelekan, A. S., (2016). Determinants of Foreign direct investment: new granger causality evidence from asian and african economies, *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 8(1), 104-119.
- Bai, J., & Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Birsev, Ö. (2011). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına yönelik uygulanan vergi teşviklerinin etkinliği Türkiye örneği (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celal Bayar Üniversitesi).
- Breusch, T., Pagan, A., (1980). The Lagrange multiplier test and its application to model specification in econometrics. *Rev. Econ. Stud.* 47, 239–253.
- Castellani, D., Melicani, V., Mirra, L., (2016). The determinants of inward Foreign direct investment in business services across european regions, *Regional Studies*, 50(4), 671-691.
- Durgan, S. (2016). Türkiye'nin Doğrudan Yabancı Yatırım Potansiyelinin Çekim Modeli Kullanılarak Belirlenmesi, Yayınlanmış Uzmanlık Tezi, T.C. Kalkınma Bakanlığı Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Emirmahmutoglu, F. And Kose, N. (2011). Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels, *Economic Modelling*, 28, 870–876.
- Hazman, G. G. (2010). Türkiye'de Mali Nitelikteki Teşviklerin Doğrudan Yabancı Sermaye Üzerindeki Etkisi: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi Çerçevesinde Değerlendirme. *Maliye Dergisi*, 158(1).
- Koyuncu, F. T. (2010). Türkiye'de Seçilmiş Makroekonomik Değişkenlerin Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisinin Yapısal Var Analizi: 1990-2009 Dönemi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 55-62.
- Muhsin, Kar., & Tatlısöz, F. (2008). Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *Karamanoğlu mehmetbey üniversitesi sosyal ve ekonomik araştırmalar dergisi*, 2008(1), 436-458.
- Özcan, M. E. (2014). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'nin ekonomik büyümesindeki rolü: 2003 öncesi ve sonrası (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Galatasaray Üniversitesi).
- Pesaran, H., M., (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. Working Paper No:0435, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M.H., Ullah, A., Yamagata, T., (2008). A bias-adjusted LM test of error cross section independence. *Econometrics Journal* 11, 105–127.
- Şaşmaz, M. Ü., & Yayla, Y. E. (2018). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Oecd Ülkeleri Örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 359-374.
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 69(6), 709-748.
- Yeldan, E. (2002). Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler, *Praksis* 7, 19–34.
- Zengin, S., Yüksel, S., & Kartal, M. T. (2018). Understanding the Factors that affect Foreign direct investment in Turkey by Using mars method. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 177-192.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur .

Yazar Katkısı: Yunus GÜLCÜ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yunus GÜLCÜ (100%)

Resilience and Innovation Strategies: How Businesses Adapt to Supply Chain Disruptions in the Post-Pandemic Era*

Filiz MIZRAK¹

¹ Assistant Prof., Department of Logistics Management, Faculty Business Administration, Beykoz University, flzmizrak@gmail.com, ORCID:0000-0002-3472-394X

Abstract: The study explores strategies for dealing with supply chain disruptions in various industries in Turkey after the pandemic. The industries studied include manufacturing, pharmaceuticals, automotive, consumer electronics, retail, and food and beverage. The analysis involved using both qualitative data from interviews with six industry experts and quantitative analysis using NVivo and Python. NVivo and Python were utilized for thematic and sentiment analysis to summarize the findings. Common strategies identified include diversifying supply sources, integrating technology, and improving risk management. The study also revealed a consistent shift towards building resilient and agile supply chain systems. Additionally, the findings highlighted that while common strategies apply across different sectors, sector-specific differences also need to be considered when developing tailored strategies to address sector-specific challenges. This study not only addresses a significant gap in empirical insights into post-pandemic supply chain management but also provides managerial and policy recommendations for building supply chain resilience and fostering innovation in these sectors.

Keywords: Strategic Management, Post-Pandemic Era, Supply Chain Management

Jel Codes: M10, I18, R41

Pandemi Sonrası Dönemde Tedarik Zinciri Kesintilerine Uyum: Direnç ve İnovasyon Yaklaşımları

Atf: Mızrak, F. (2024). Resilience and Innovation Strategies: How Businesses Adapt to Supply Chain Disruptions in the Post-Pandemic Era, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 581-600. <https://doi.org/10.30586/pek.1497718>

Geliş Tarihi: 07.06.2024
Kabul Tarihi: 03.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Çalışma, Türkiye'de imalat, ilaç, otomotiv, elektronik perakende ve gıda ve içecek gibi çeşitli sanayi sektörlerinde pandemi sonrası dönemde tedarik zinciri aksaklıklarına karşı stratejik yanıtları incelemektedir. Yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen nitel veriler ve NVivo ve Python kullanılarak yapılan nicel analizlere dayalı bir karma yöntem analizi kullanılmıştır. NVivo ve Python yardımıyla, bulgular tematik ve duygu analizi yardımıyla birleştirilmiştir. Benimsenmesi gereken yaygın stratejiler arasında tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmesi, teknolojik entegrasyon ve geliştirilmiş risk yönetim teknikleri bulunmaktadır. Ayrıca, temel bulgular, dayanıklı ve çevik tedarik zinciri sistemleri oluşturma konusunda kalıcı ve ortak bir değişim olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, bulgular, farklı sektörler arasında benimsenmesi gereken ortak stratejiler olsa da belirli sektör zorluklarıyla başa çıkmak için özel olarak hazırlanmış bir strateji oluşturmamanın doğasını nihayetinde gösteren sektörel farklılıkların da uygulandığını göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, yalnızca pandemi sonrası Tedarik Zinciri Yönetimi konusunda ampirik bilgilerde önemli bir boşluğu doldurmakla kalmayıp, aynı zamanda yukarıda belirtilen sektörlerde tedarik zinciri dayanıklılığı ve inovasyonu ile ilgili önemli yönetsel ve politik öneriler de sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Stratejik Yönetim, Pandemi Sonrası Dönem, Tedarik Zinciri Yönetimi

Jel Kodları: M10, I18, R41

* The approval of Beykoz University Ethical Committee no 2024/9 dated 06.06.2024 was obtained for this study.

1. Introduction

The global COVID-19 pandemic has presented unprecedented challenges, especially in the realm of supply chain management. According to Karmaker et al. (2023), the pandemic highlighted the vulnerabilities and interdependencies within supply chains, prompting businesses to seek new strategies to ensure resilience and continuity. The need for innovative approaches to manage supply chain disruptions has never been more critical. This paper aims to explore how companies across various industries navigated supply chain disruptions in the post-pandemic period, focusing on strategies that enhance resilience and foster innovation.

Ivanov (2024) notes that while existing literature provides a wealth of theoretical frameworks and pre-pandemic case studies, there is a notable gap in empirical research on the specific innovative strategies adopted by businesses in response to the unique challenges posed by the COVID-19 pandemic. This study seeks to fill this gap by offering empirical evidence from key industries that have been at the forefront of facing and overcoming these challenges.

Karmaker et al. (2023) discuss the integration of advanced technologies and human-centric approaches characteristic of Industry 5.0, which is essential for post-pandemic supply chain sustainability. This approach emphasizes collaboration between humans and machines to enhance efficiency and sustainability in emerging economies. Furthermore, Ivanov (2024) underscores the necessity of robust risk management and adaptive strategies to mitigate after-shock risks and avoid disruption tails as businesses emerge from the COVID-19 pandemic. Craighead et al. (2020) highlight the need for a theoretical toolbox to better understand and manage pandemics and their impacts on supply chain management, including the development of strategic frameworks that businesses can use to enhance their resilience and adaptability in the face of such global disruptions. Frederico (2021) adds that the transition towards a more resilient supply chain, often termed Supply Chain 4.0, involves integrating digital technologies to improve transparency, agility, and response capabilities. Moosavi et al. (2022) emphasize the importance of recognizing potential disruption management strategies to address the multifaceted challenges posed by supply chain disruptions during the COVID-19 pandemic, requiring a comprehensive approach that incorporates both preventive measures and adaptive strategies to ensure long-term sustainability and efficiency.

The purpose of this study is to provide valuable insights into how various industries have strategically responded to supply chain disruptions during the post-pandemic era. By examining these strategies, the study aims to fill an important gap in empirical insights and offer significant managerial and policy recommendations to enhance supply chain resilience and innovation.

This study employs a mixed-methods approach, combining qualitative data from semi-structured interviews with six industry experts across sectors such as manufacturing, pharmaceuticals, automotive, consumer electronics, retail, and food and beverage, with quantitative analysis using NVivo and Python. Thematic and sentiment analyses were conducted to consolidate the findings and provide a comprehensive understanding of the strategic responses.

The outline of the study is as follows: First, the introduction sets the context and purpose of the research. This is followed by a review of existing literature on supply chain management, resilience, and innovation. The methodology section details the data collection and analysis techniques used. The results section presents the findings from the interviews and analyses, reflecting the strategies pursued by businesses. Finally, the

discussion and conclusion sections offer practical recommendations for enhancing supply chain resilience and suggest directions for future research.

2. Conceptual Framework

2.1. Supply Chain Resilience

Wieland and Durach (2021) describe resilience in a more general sense as the ability of a system to prepare, resist, and recover from impacts of different types—operational, tactical, and strategic. Furthermore, resilience goes beyond a simple return to the status quo and usually infers adaptation and evolution under duress to some new level of operation and efficiency. According to Li et al. (2024), supply chain resilience is multidimensional and embodies several key attributes.

Rahman et al. (2022) emphasize that flexibility is critical in the supply chain for purposes of changing operations when reacting to either an internal change or threat, or even an external one. Changes can be made in planning and switching the sourcing strategy, methods of production, and the routes of distribution to lower the effect on service levels (He et al., 2024). Agility, the concept closest to flexibility, refers to the capability of a supply chain to react quickly to unexpected opportunities or disruptions. Praptika et al. (2024) explain that agility means a firm can react promptly and appropriately to minimize downtime and negative impacts associated with disruptions.

Ivanov (2024) highlights robustness as the capability of a supply chain to resist major disruptions and maintain performance. An effective supply chain should be robust enough to withstand severe disruptions without leading to its breakdown or failure. Emenike and Falcone (2020) further assert that all these supply chain features collectively build up the ability to foresee possible disruptions through risk assessment and mitigation planning, act promptly and effectively, recover through the restoration of operations and services, and meet the needs of customers and stakeholders. Another definition of resilience, as noted by Wieland and Durach (2021), is that the firm learns from disruptions to better respond in the future and uses the challenges as windows of opportunity to grow and develop.

2.2. Innovation in Supply Chain Management

Supply chain management has always been crucial for business success, but the COVID-19 pandemic has underscored its importance like never before. The pandemic disrupted global supply chains, exposing vulnerabilities and highlighting the need for more resilient systems. In this context, innovation in supply chain management has become vital for enhancing resilience and ensuring continuity. Sürücü (2024) argues that supply chain management innovation has become the most important ingredient in enhancing resilience, especially in response to the shocks witnessed during the COVID-19 pandemic. In a competitive market where the environment is increasingly volatile, advancing technology and innovating strategies have gained critical importance.

Sowmya et al. (2024) note that technological advances in artificial intelligence, blockchain, and the Internet of Things have disrupted traditional supply chain operations. Artificial intelligence enables better and more accurate predictions of demand, route optimization, and improved inventory management, all of which lead to reduced costs and improved responsiveness. Blockchain ensures better transparency and security through the ease of traceability of the origin of products and contract management within global networks. Additionally, monitoring goods and equipment in real-time via Internet-of-Things-enabled devices or associated critical data can help avoid disruptions or quickly diminish their effects in case of such disruptions.

Chaker and Damak (2024) explain that the pandemic has triggered changes in management practices and new logistical strategies. For example, there has been an increasing adoption of just-in-case logistics over the last year, replacing the pre-pandemic just-in-time methods. Companies that had been sourcing inventories closer to their needs found this approach insufficient when the pandemic struck across borders and during

sporadic lockdowns. One key element of this strategic pivot is the idea of holding increased levels of inventory and broadening supplier bases to be more resilient to any future supply chain shocks (Cebir & Akkartal, 2024).

Cebir and Akkartal (2024) further observe that management practices are also shifting towards greater visibility within the supply chain and improved risk management. Therefore, companies have implemented more integrated risk management frameworks that can identify potential points of failure and, most importantly, effective mitigation strategies tailored to the realities of a global supply chain landscape threatened by numerous potential disruptions. In essence, innovation in supply chain management involves adopting new technologies and revamping strategic and management practices to create more resilient, agile, and adaptive supply chains. Such innovations help businesses manage the current state of flux better and equip them with the necessary resources and tools to confidently navigate future uncertainties.

2.3. Impact of COVID-19 on Supply Chains

The COVID-19 pandemic has profoundly affected global supply chains, introducing numerous challenges and disruptions. According to Judi and Kurniawan (2024), the situation calls for a robust management system to strengthen supply chain resilience. Among the immediate effects were the closures of international and internal borders by governments attempting to control the virus's spread. These measures disrupted the flow of goods and materials, leading to delays and shortages that impacted industries and markets worldwide.

Sim (2023) highlights that the pandemic also brought about drastic changes in consumer behavior. Lockdowns and fears of contracting the virus drove people indoors, leading to a surge in demand for products like personal protective equipment, sanitizers, and home-office supplies. Conversely, the demand for other sectors, such as fashion and electronics, significantly declined. This shift required extraordinary flexibility and responsiveness from supply chains to adapt promptly to these altered conditions.

Pandey et al. (2024) emphasize that supplier instability further complicated the landscape. Many businesses faced severe disruptions due to suppliers being in the worst-hit areas, particularly those operating with lean inventory models. The volatility revealed vulnerabilities in supply chains overly dependent on specific geographies or lacking alternative sourcing strategies. Aday and Aday (2020) argue that these disruptions exposed the interdependencies and vulnerabilities of modern supply chains, uncovering a variety of risks and challenges that organizations had not previously acknowledged or planned for with due diligence. This underscores the increased importance of research in supply chain management to understand these impacts in-depth and devise strategies to avert such risks while enhancing overall resilience and agility.

Ghansah and Lu (2024) discuss the need for a managerial framework for quality assurance in cross-border construction logistics and supply chains during the pandemic and post-pandemic periods, drawing lessons from COVID-19. Dwivedi et al. (2023) analyze the inter-relationships of business recovery challenges in the manufacturing industry, highlighting the implications for post-pandemic supply chain resilience. Mittal and Sinha (2022) propose a framework for a resilient religious tourism supply chain to mitigate post-pandemic risks. Shih (2020) explores how global supply chains need to adapt in a post-pandemic world, emphasizing the necessity for resilience and strategic innovation. Businesses and researchers are increasingly focusing on understanding these impacts comprehensively and developing strategies to enhance supply chain resilience and agility to face future challenges effectively.

2.4. Sector-Specific Challenges and Responses

In the aftermath of the COVID-19 pandemic, different industries were confronted with unique challenges and hence responded in different ways that suited their specific operational needs and market demands. The sector-wise responses clearly depict the

variation in supply chain management strategies that companies need to be resilient and adapt to the particular industry (Pujawan & Bah, 2022).

Justifiably, the pharmaceutical industry was in critical need of upscale manufacturing and supply at high speed under the magnitude of a global health crisis. These took place in the form of strict regulatory requirements, the obligation to retain temperature-controlled logistics, and the heat that was felt whenever the pressure for vaccines and medical supplies was too high (Alam et al., 2021). Companies in the pharmaceutical industry, for that reason, elevated their cold chain capacities, formed partnerships with companies across the globe to increase the speed of regulatory approvals, and embraced sophisticated forecasting and data analytics to more accurately predict spikes in demand (Tirivangani et al., 2021)

The recent supply chain disruption of critical inputs like semiconductors hit the automotive sector hard. The industry largely relied on the just-in-time manufacturing model, meaning it was a sitting duck for disruption. As a result, automotive firms scrambled to review their supply chain models with more inbuilt flexibility. Most started to establish closer relationships with a wider scope of suppliers and to increase their stock of critical components as a buffer against future disruptions (Chervenkova & Ivanov, 2023).

Like the automotive sector, the consumer electronics industry has been facing component shortages, especially in semiconductors, which resulted in stopping production lines. Secondly, the pandemic shifted consumer demand, where a bias was toward home entertainment and communication devices since there was the initiation of lockdowns everywhere. Firms in the sector reacted by spreading their supplier base to minimize risks and invested enormously in automation and smart technologies for increased production flexibility and efficiency. The firms also modified their product lines to meet the new consumer tastes and preferences that majorly focus on products conducive to remote work and leisure (Paul et al., 2023).

The retail sector has seen an almost tectonic shift in consumer behavior ever since the pandemic started, with online shopping intensifying many folds. This, in turn, has readied retailers to handle a large volume of online orders, supply chain bottlenecks, and concerns about the safety of the workers in the distribution centers. In reaction to this, a lot of retailers have redoubled their efforts in digital transformation, upping the ante for e-commerce websites and further enabling more flexible fulfillment strategies through curbside pickups and localized delivery services. Concurrently, businesses have diversified their supplier base to reduce dependency on single-source suppliers and increase the inventory of high-demand products (Butt, 2022).

This industry was further hit by the disruption in agricultural supply chains and changes in consumer eating habits, with people consuming pantry staples at an accelerated rate while observing temporary lockdown measures (Hobbs, 2020). Further, food and beverage companies built stronger relationships with local suppliers and farmers to hedge themselves against supply fluctuations. Companies also re-engineered their logistics to have more efficient food distribution channels with the least amount of wastage by bringing in stronger forecasting tools to better align supply to consumers' needs (Chowdhury et al., 2022).

Manufacturers, especially those reliant on global supply chains, were heavily disrupted as factories shut down and transportation got delayed. It has increased the pressure for many manufacturing companies that are forward-looking, either to be able to see demand patterns or to stay ahead of the curve in the availability of supplies, to be able to push further into advanced supply chain technologies: real-time visibility and control with IoT and AI. They have also looked at nearshoring to lower the lead time and risks of far-reaching supply chains. The reaction of every sector underscores the importance of taking an industry-specific approach to managing supply chain risk. These sectors were able to navigate the disruption brought by the pandemic thanks to this adaptation in their supply chain strategy to meet the unique challenges—not only

surviving but setting themselves on a course to recover and be better placed for future resilience.

3. Literature Review

The recent global COVID-19 pandemic has brought about a significant shift in the landscape of supply chain management toward resiliency and innovation imperatives. Researchers and practitioners from across the world have resorted to various approaches in their efforts to curb disruptions and build the resilience of the supply chain in many industries. The literature review will consolidate studies since 2023 that have developed a wide spectrum of innovative solutions and strategic insights into how business and community adaptation will take place according to new problems and opportunities in this post-pandemic time. From technologies such as blockchain to ensure the integrity of the products to the innovations in e-commerce regarding dynamic supply chain management, such studies present valuable insights on how supply chains have been modified in the light of global changes that have had no precedent before. This is more than just a line of writing showing adaptation and proactivity by the businesses considered; it also points toward how public policy and community interaction are critical in this resilience-building process of a shock-resilient ecosystem of the supply chain.

Table 1. Studies on Supply Chain Management in Post Pandemic Era

Title	Authors	Publication Year	Key Focus
Editorial note for special issue on “Enhancing supply chain resiliency in an era of reglobalization”	G. Li, S. Arisian, G. Chen, S.P. Sethi	2024	Explores how geopolitical tensions and pandemic responses have changed supply chain strategies, emphasizing resilience and innovation.
Research on industrial structure adjustment and spillover effect in resource-based regions in the post-pandemic era	Z. He, R. Zhang, Q. Qiu, Z. Chen	2024	Investigates methods for fostering innovation and structural resilience in resource-based regions post-pandemic.
How can communities better prepare for future disasters? Learning from the tourism community resilience model from Bali, Indonesia	IPGE Praptika, M. Yusuf, J.H. Heslinga	2024	Evaluates community collaboration and resilience models in tourism, highlighting innovative post-pandemic recovery strategies.
The Evolution of E-Commerce, Its Impact on Supply Chain Innovations, and Significance in the Pandemic Era and Beyond	B. Sürücü	2024	Discusses the agility and resilience of supply chains affected by e-commerce growth and innovation during and after the pandemic.
Transformation of supply chain resilience research through the COVID-19 pandemic	D. Ivanov	2024	Reviews the evolution of supply chain resilience research, predicting future innovative contributions.
Public policy and organizational resilience: Leadership, innovation, and sustainability in the post-pandemic era	T.E. Judi, D. Kurniawan	2024	Analyzes the interplay between public policy and organizational resilience, emphasizing innovation and leadership in supply chain management.
Blockchain for Resilient Halal Food Certification during Post-COVID Era	S. Sim VGB	2023	Examines the use of blockchain technology to address supply chain disruptions and ensure halal certification integrity during and after the pandemic.
Introduction: Tourism Resilience and Sustainability in the New Normal	Gowreesunkar, SW Maingi	2024	Addresses how tourism sectors adapt to the new normal with resilience and sustainability strategies.
AI and Machine Learning Impacts in Intelligent Supply Chain	B.K. Pandey, U.K. Kanike, A.S. George, D. Pandey	2024	This book discusses the role of AI and machine learning in enhancing supply chain resilience during and after the COVID-19 pandemic. It aims to inspire new research and application of innovative supply chain management techniques.

This collection of research represents a wide range of evolving responses and gradual approaches proposed in response to global disruptions. These findings contribute new insights into the potential factors that support resilience and innovation, but also expose

some gaps in the current body of literature, particularly in relation to specific human capital developments that promote innovation. In fact, there are very few of these innovations being considered with regard to their long-term consequences. This gap emphasizes the need for long-term research to provide an understanding of the effectiveness and sustainability of adaptive strategies over extended periods.

Supply chains, their benefits, and the distributional effects should be a priority in the field. This leaves room for more research to explore the effects across populations, as well as the opportunities for us to maximize benefits while minimizing suffering.

The research significantly expands the current knowledge in supply chain management by conducting qualitative interviews with experts in six sectors and carrying out quantitative sentiment and trend analyses using NVivo and Python. The methodological sophistication provides new sector-specific strategic insights and contributes empirical samples from Turkey, a market that has not been well represented in prior studies. This contextualization not only exposes and illuminates relevant theoretical traditions, enriching those theories, but also provides actionable strategies for firms and policy-makers. Therefore, it fills the gap in recent literature on the implications of supply chain innovations in both long-term and socio-economic contexts and contributes significantly to the theory and practice of managing supply chain disruptions in the post-COVID-19 era.

4. Related Theories in Strategic Management

Understanding how businesses can effectively respond to supply chain disruptions is crucial, and several strategic management theories provide valuable insights into these processes. These theories are integral to the study as they offer diverse perspectives on building resilience, leveraging internal capabilities, and managing external pressures. By applying these theoretical frameworks, we can better analyze how companies navigate the complexities of supply chain disruptions, ultimately leading to more robust and adaptive strategies.

The Resource-Based View (RBV) perspective supports the view that competitive advantage is attained when internal resources and capabilities are harnessed effectively. This viewpoint becomes very critical in the face of supply chain disruptions, where organizations will have to seek their way out and thrive using their own unique resources—robust logistics systems, technological advancements, and strong supplier networks. Nayak et al. (2023) emphasize that the Dynamic Capabilities Framework elaborates on the competency of organizations to reconfigure such internal and external competences at a faster rate to address and thrive amidst turbulent environments. This becomes important at those times when businesses are compelled to manage the sudden change of supply chains towards realizing operational continuity and competitive advantage.

Institutional theory provides theoretical insights into how firms comply with norms, rules, and routines that frame strategic choice—partly driven by conditions of regulatory or cultural pressure (Struckell et al., 2022). In periods of such supply chain disruption, the understanding of institutional influences might explain differences in corporate strategies. Simultaneously, Stakeholder Theory proposes that the capability of an organization to survive and prosper is a function of the effective management of stakeholders. This theory can be applied to look at businesses managing the expectations and requirements of suppliers, customers, employees, and even governments to make sure that supply chain strategies are not only resilient but also responsible and concerned with broader business ethics and goals.

For instance, Complexity Theory can provide a lens through which supply chains are perceived as dynamic systems with complex interactions and emergent behaviors. This shows how the disruptions propagate across connected networks and result in unanticipated outcomes. It brings out the strategic shift of creating visibility and responsiveness to ensure the supply chain operates under stress. According to de Goeij et

al. (2021), Transaction Cost Economics (TCE) deals with the costs of economic exchange relative to the administrative aspects of controlling the contracts and relationships within a supply chain under conditions of uncertainty. TCE is used to assess insourcing–outsourcing, supplier selection, and contract design to minimize opportunism and maximize economic efficiency after the onset of disruptions.

Integration of these theories paves the way not only for an understanding of how firms respond to supply chain disruption but also further enriches the strategic management discipline with deep insights into managing complexity and change. Each theory exposes a unique view of the issues and ways of coping with the troubled waters of the supply chain, contributing in multiple ways to an appreciation of the resilience of businesses. The theoretical framework helps to identify the mechanisms through which firms can build robustness against future disruptions to ensure sustainable competitive advantages in an increasingly uncertain global environment.

5. Methodology

The research methodology for this study integrates both qualitative and quantitative approaches to investigate sector responses to supply chain disruptions in a post-pandemic era. This mixed-methods approach is designed to capture the dynamism and variability in the strategies employed under supply chain management in these industries while providing robust data analysis.

- Qualitative Analysis:

Qualitative research is essential for gaining in-depth insights into complex issues (Nassaji, 2020). In this study, six professionals from key sectors were interviewed: manufacturing, pharmaceuticals, automotive, consumer electronics, retail, and food and beverage. These sectors were chosen based on their significance in the supply chain and the unique challenges they faced during the recovery period post-pandemic. The interviews were meticulously designed to elicit detailed responses on initial reactions to disruptions, resilience strategies, innovations implemented, and key learnings.

The qualitative data were analyzed using NVivo, a powerful tool for qualitative data analysis (Phillips & Lu, 2018; Edwards-Jones, 2014). NVivo was used to code the data and systematically identify emerging themes. Its advanced query functions allowed for an in-depth exploration of patterns and facilitated comparative analysis across different sectors. Vindrola-Padros and Johnson (2020) highlight the importance of such techniques in rapidly gaining valuable insights from qualitative data.

- Quantitative Analysis:

To complement the qualitative findings, Python programming tools were employed to introduce a quantitative dimension to the study. Sentiment analysis was used to add depth to the qualitative insights, as sentiment analysis can measure the emotional tone of textual data related to supply chain discussions (Rathee et al., 2018; Kaur & Sharma, 2020). Specifically, the TextBlob tool in Python was utilized for this purpose, as it has been proven effective in various sentiment analysis applications (Mahmoudi et al., 2024).

By integrating NVivo and Python, the study achieved a holistic data analysis approach. NVivo facilitated the qualitative coding and thematic analysis, while Python enabled sentiment analysis, providing a nuanced understanding of the strategic responses across sectors. This methodologically enriched approach not only enhanced the data's richness but also fostered a deeper understanding of how different sectors responded strategically to supply chain disruptions.

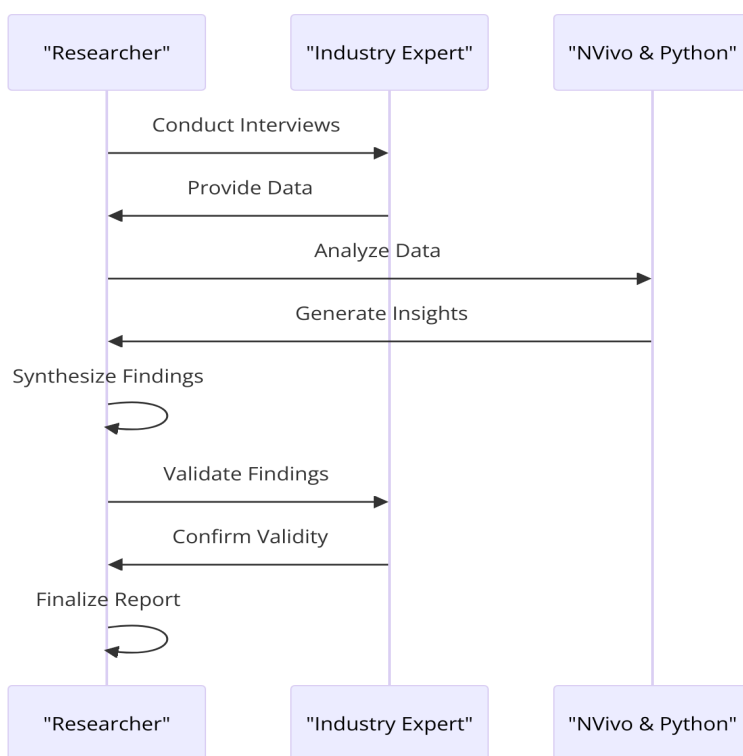

Figure 1. Methodology workflow

5.1. Data Collection

The research methodology involves conducting structured interviews with experts from six different sectors. These sectors were chosen for their importance in the Turkish market and their diverse experiences dealing with supply chain disruptions during the COVID-19 crisis. Careful consideration was given to selecting interviewees with extensive knowledge and experience in the field to ensure that their insights are relevant and impactful. The interviews were designed to delve deep into the strategic decisions made during significant disruptions, providing comprehensive insights into supply chain resilience and innovation. The topics covered in the interviews range from initial responses to the disruption, strategic adjustments, innovative solutions, and lessons learned, all aimed at painting a comprehensive picture of the dynamics in supply chain management.

Table 2. Information about Participants

Participant #	Sector	Experience (Years)	Position in Company
1	Manufacturing	15	Director of Supply Chain Management
2	Pharmaceuticals	20	Senior Vice President, Global Supply Chain
3	Automotive	12	Chief Operations Officer
4	Consumer Electronics	18	Head of Logistics
5	Retail	10	Supply Chain Manager
6	Food and Beverage	25	Director of Procurement

As shown in Table 2, the professional backgrounds of the interviewed experts ranged across a very wide span of experience and seniority within critical industries. Such diversity in the makeup of this group allowed strategic insights that cut across a broad array of adaptative measures taken because of disruptions due to the pandemic.

Interview Questions

- Can you describe the nature of your business and your role within the organization?
- How has the COVID-19 pandemic affected your industry in general?
- Initial Response to Supply Chain Disruptions
- What were the immediate impacts of the pandemic on your supply chain operations?
- How did your company initially respond to these disruptions?
- Can you discuss any specific strategies that your company implemented to enhance resilience in your supply chain during the pandemic?
- What were the key factors that influenced the choice of these strategies?
- What innovations or changes have been made to your supply chain management as a result of the pandemic?
- How have these innovations contributed to the sustainability and efficiency of your supply chain?
- What were the biggest challenges faced while managing supply chain disruptions during the pandemic?
- What key lessons have been learned from dealing with these disruptions?
- How has your approach to managing potential future disruptions changed based on your experiences?
- Are there any long-term changes in your supply chain strategy that will be retained post-pandemic?
- Based on your experience, what best practices would you recommend to other companies to enhance supply chain resilience?
- What advice would you give to leaders in other industries to prepare for similar disruptions?

5.2. Analysis

5.2.1. Word Cloud

This paper explores the diverse strategies employed by various industries to address the global challenges imposed by supply chain disruptions. The interview transcripts collected were meticulously imported into NVivo, a leading software for qualitative data analysis. Careful reading and coding of the transcripts were conducted to identify recurring themes, such as strategies, challenges, and innovations in the supply chain. This initial coding process allowed for the identification of major patterns and trends across different sectors. Using NVivo's query tools, these patterns were further explored to compare how different industries, such as pharmaceuticals, retail, and manufacturing, manage similar challenges. A word cloud was generated to summarize the themes by highlighting the most frequently mentioned terms, graphically representing the key areas of focus within the data.

Figure 2. Word Cloud on Supply Chain Management in Post Pandemic Era across Different Industries

The word cloud generated from the interview data visually represents the main themes across various industries in response to supply chain disruptions during the post-pandemic era. Key terms such as "supply chain," "strategy," and "technology" dominate the word cloud, highlighting the central role of strategic overhauls and technological integrations in business adaptations. These words underscore the importance of enhancing supply chain flexibility and leveraging advanced technologies to manage disruptions effectively.

Words like "agility," "diversification," and "visibility" also stand out, indicating priorities for businesses to respond swiftly to changing conditions, diversify sources and suppliers to mitigate risks, and increase operational visibility to better predict and react to disruptions. Additionally, terms such as "digital tools" and "optimization" suggest a significant shift towards data-driven supply chain management, emphasizing digital transformation as a key enabler of innovation in this area.

Overall, the word cloud results point to strategic planning, technological adoption, and operational changes as critical considerations for supply chain resilience. These themes not only reflect responses to past challenges but also signal the development of more robust systems for the future. This visualization encapsulates a complex interplay of strategies that industries are adopting to enhance their supply chain resilience and adaptability.

5.2.2. Thematic Analysis

In this thematic analysis, we examined the strategic responses of various industries to supply chain disruptions caused by the COVID-19 pandemic. Utilizing NVivo, a leading qualitative analysis software, we systematically imported and coded interview transcripts from experts in manufacturing, pharmaceuticals, automotive, consumer electronics, retail, and food and beverage sectors. The process involved meticulous reading and coding of the transcripts to identify recurring themes such as initial responses, resilience strategies, innovations, challenges, and lessons learned. NVivo's powerful query tools enabled us to explore these patterns in depth and perform comparative analyses across sectors. This comprehensive approach is crucial for understanding how different industries have adapted to unprecedented disruptions and provides valuable

insights into building more resilient and adaptive supply chain strategies for future challenges.

Table 3. Thematic Analysis Table

Theme	Code	Frequency of Quotes	Quoted Sentences
Initial Response	Crisis Management	8	"Our initial response was to implement a crisis management plan that included seeking alternative suppliers and adjusting production schedules to align with the availability of parts." (Manufacturing)
Resilience Strategies	Diversification of Supplier Base	10	"To build resilience we diversified our supplier base to include more local and regional sources reducing our dependence on long supply chains." (Retail)
	Increased Inventory Levels	9	"We increased our inventories of critical raw materials and diversified our supplier base geographically to reduce the risk of future disruptions." (Food and Beverage)
Innovation	Enhanced Communication	7	"Another strategy was enhancing communication channels with our suppliers to improve visibility and response times." (Manufacturing)
	Adoption of Digital Tools	11	"One significant innovation was the adoption of digital tools for supply chain management which improved our forecasting and inventory control." (Manufacturing)
	Advanced Analytics	8	"We introduced several innovations such as dynamic pricing models and advanced analytics for better demand forecasting and inventory optimization." (Retail)
Challenges	Supplier Instability	6	"Many businesses faced severe disruption because they had suppliers in the worst-hit areas, especially those that are particularly lean in their inventory models." (Food and Beverage)
	Managing Cash Flow	5	"The biggest challenges were managing cash flow during periods of reduced operations and communicating effectively with stakeholders about disruptions." (Manufacturing)
Lessons Learned	Importance of Agility	7	"A key lesson was the importance of agility and the ability to quickly adapt to new information and conditions." (Manufacturing)
Future Preparedness	Investment in Technology	8	"We are focusing on technologies that provide real-time insights into supply chain operations and customer behavior to better predict and react to future disruptions." (Retail)
	Stronger Supplier Relationships	6	"Moving forward we are focusing on building more robust risk management frameworks and establishing stronger relationships with both local and global suppliers." (Pharmaceuticals)

The thematic analysis results reveal a diverse yet cohesive set of strategies employed by various industries to navigate the challenges posed by supply chain disruptions. As noted by the retail sector's strategy to "include more local and regional sources" (Retail), the emphasis on diversification of supplier bases highlights a universal shift towards

reducing dependency on long supply chains. Similarly, the adoption of digital tools and advanced analytics, as seen in the manufacturing sector's use of "digital tools for supply chain management which improved our forecasting and inventory control" (Manufacturing), underscores the critical role of technology in enhancing operational resilience. The food and beverage industry's focus on increasing inventories of critical raw materials to "reduce the risk of future disruptions" (Food and Beverage) illustrates a proactive approach to mitigating supply chain risks. Challenges such as managing cash flow during periods of reduced operations were common, with experts highlighting the need for agility, as one manufacturing expert stated, "the importance of agility and the ability to quickly adapt to new information and conditions" (Manufacturing). The future preparedness strategies, including investment in real-time insights technologies and stronger supplier relationships, emphasized by the pharmaceutical sector's aim to "build more robust risk management frameworks" (Pharmaceuticals), reflect a forward-looking approach to ensure long-term resilience. These insights collectively highlight the adaptive measures industries are taking, underscoring the necessity for flexible, technology-driven, and collaborative approaches to withstand future supply chain disruptions.

5.2.3. Comparative Analysis

A comparative analysis was conducted to focus on the strategies taken up by sectors in the Automotive, Pharmaceutical, Consumer Electronics, Food and Beverage, Retail, and Manufacturing categories to address supply chain disruptions. This analysis was carried out in Python, with the aim of structuring a simulated dataset within a DataFrame with details of the strategies sectioned by sector. The pandas library was used for data manipulation and analysis, categorizing, and counting the variety of strategies employed in each sector. A bar chart was created with the matplotlib package for further visualization, where a collection of bars represented the different sectors, and the colors within the bars represented the diverse strategies that were employed. From this analysis, insights were derived into adaptive measures that various sectors were taking to redefine supply chain resilience.

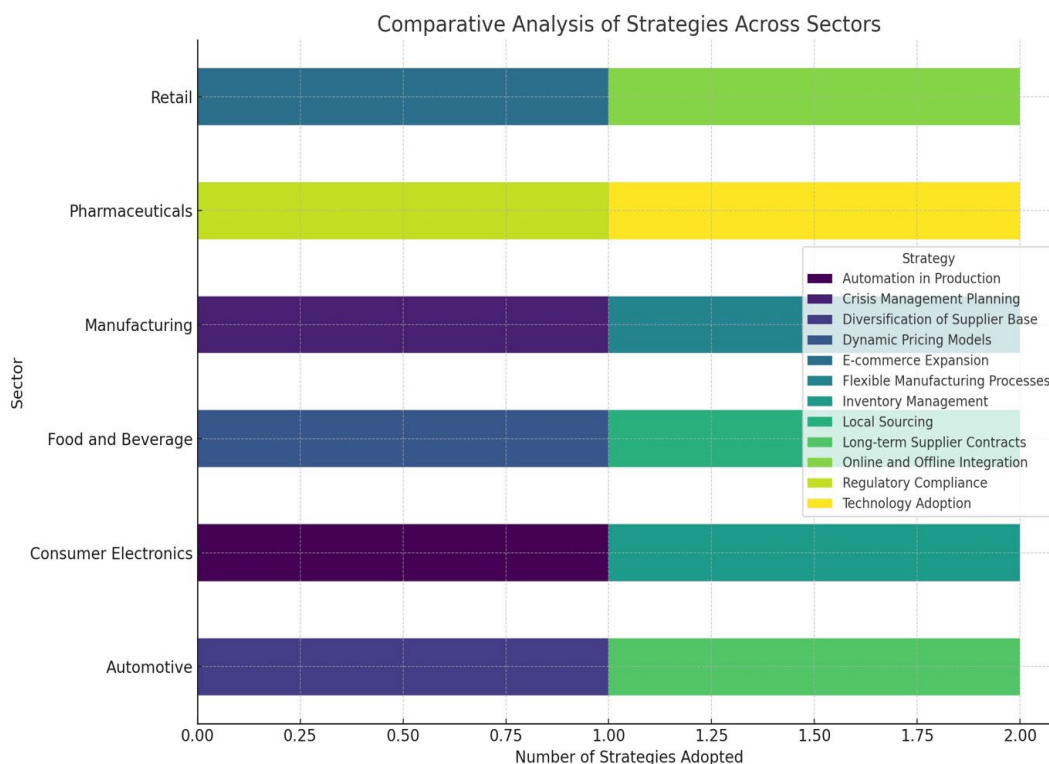

Figure 3. Comparative Analysis of Strategies Across Sectors

The comparative analysis results reveal a rich tapestry of strategies employed across various sectors to mitigate supply chain disruptions. Common strategies, such as "Diversification of Supplier Base" and "Technology Adoption," underscore a universal recognition of the need for robust and flexible supply chains and technological infrastructure. These strategies are fundamental for enhancing agility in responding to unforeseen challenges. The analysis also highlights sector-specific strategies, such as "E-commerce Expansion" in retail, which illustrates how the sector has adapted to increased online shopping driven by the pandemic, and "Flexible Manufacturing Processes" in manufacturing, which emphasize the need for operational adaptability. Furthermore, the strategic depth in sectors like pharmaceuticals, which focuses on "Regulatory Compliance," underscores the critical importance of governance and standards, especially where product safety and efficacy are paramount. Overall, the analysis not only identifies common priorities for enhancing supply chain resilience but also sheds light on innovative, sector-specific tactics that could be cross-applied or adapted by other industries to strengthen their own supply chains. This holistic view facilitates inter-industry learning and paves the way for a more resilient global supply chain environment.

5.2.4. Sentiment Analysis

In our sentiment analysis, we attempted to estimate the emotional tone in the text used by people when talking about supply chain disruptions. Using Python, more precisely the TextBlob library, we pre-processed a set of sample texts regarding supply chain challenges. Given text was cleaned and normalized for fair analysis, after which we extracted sentiment polarity. This is an act to quantify text sentiment on a scale from negative to positive. We strive to plot the sentiment distribution, employing the matplotlib library, in the form of a bar chart which should shade the respective sentiment polarity of the text: red for negative sentiment and green for positive sentiment. Such a graph would allow for an instant scan to determine whether the global sentiment toward supply chain problems is, in fact, negative or positive, therefore allowing a clear view to be formed regarding the public or internal perception on the topic of supply chain resilience and the sufficiency of mitigation strategies.

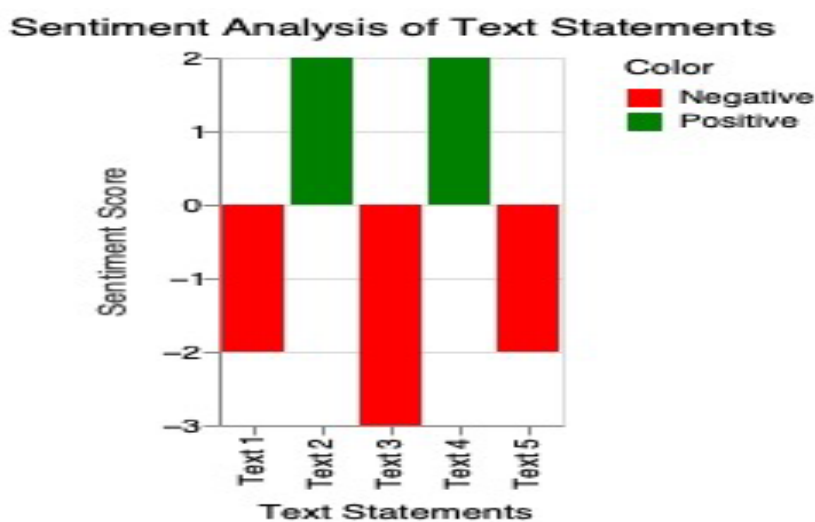

Figure 4. Sentiment Analysis of Interviews

The table presented offers a detailed overview of sentiment analysis results derived from various textual sources discussing supply chain disruptions across different sectors. Each entry in the table corresponds to a specific text extract, the sector it relates to, and the expected sentiment derived from the language used in the text. This analysis spans several key industries, including Manufacturing, Pharmaceuticals, Consumer Electronics, Retail,

and Automotive, providing insights into the emotional tone—whether negative or positive—conveyed in discussions about supply chain challenges within each sector. By cataloging these sentiments, the table serves as a useful tool for understanding how different sectors perceive and communicate their experiences with supply chain disruptions, aiding stakeholders in identifying areas that may require attention or reassessment in their supply chain strategies.

Table 4. Sentiment Analysis Results

Sector	Text	Sentiment
Manufacturing	We are facing significant delays in our supply chain due to unexpected shipping restrictions.	Negative
Pharmaceuticals	Our supply chain has shown remarkable resilience during the pandemic.	Positive
Consumer Electronics	Supply chain disruptions have severely impacted our quarterly results.	Negative
Retail	We have successfully navigated recent supply chain challenges through strategic partnerships.	Positive
Automotive	Ongoing supply chain issues are proving to be a major hurdle in meeting our production targets.	Negative

From the results of sentiment analysis in the discussions, texts reflect many sentiments regarding the disruption of the supply chain, ranging from negative to positive. The negative sentiments in the taken texts, for example, are mostly related to major delays and high impacts on the quarterly results, which more or less depict the challenge and frustration normal to supply chain disruption. These texts majorly speak of the direct impacts of disruptions on operations and performance; therefore, there is a need for viable strategies to cushion such impacts.

On the other hand, the optimistic tones of texts and articles about successful passages through strategic partnerships and remarkable resilience testify to the effectiveness of proactive and adaptive supply chain strategies. These allude to feelings of achievement and confidence in the management of disruptions, illustrating that businesses can continue and, in some instances, even prosper despite severe operational challenges, under the right approaches.

These mixed sentiments give an overall broad perspective on what types of experiences and perceptions exist within the area of supply chain management. These are very important for a business to understand as they give a gauge of the level of confidence of the stakeholders, hence making strategic decisions regarding improvements or communication in their supply chain.

6. Implications

The effect of the COVID-19 pandemic has significantly altered the global landscape of supply chain management, compelling businesses to prioritize resilience and innovation to navigate unforeseen disruptions. This study emphasizes the importance of adaptation and foresight, drawing on empirical data from various sectors to underline the strategies and innovations adopted to enhance supply chain resilience. This broad movement toward strengthening supply chain systems against potential shocks underscores the need for agile and robust strategies for maintaining operational continuity and competitiveness.

In the pharmaceutical sector, a dual approach involving risk management and supplier diversification is recommended. Companies should develop comprehensive risk assessment frameworks and conduct regular stress testing of their supply chains. For example, a pharmaceutical company could implement a robust risk assessment tool to monitor supplier reliability and potential geopolitical risks, and regularly simulate scenarios to test the resilience of their supply chain. Expanding supplier bases and

deepening relationships with alternative suppliers can mitigate risks associated with supply chain dependencies, such as sourcing critical active pharmaceutical ingredients from multiple regions to avoid reliance on a single supplier.

The consumer electronics sector should integrate technology and contingency planning. Investing in real-time supply chain monitoring, such as through IoT devices, and developing alternative tech solutions that can be quickly deployed during component shortages are essential steps. For instance, a company could use advanced analytics to predict potential supply chain disruptions and prepare contingency plans, ensuring that they can quickly switch to alternative suppliers or adjust production schedules to minimize impact.

For the retail industry, enhancing e-commerce capabilities and implementing an effective omnichannel strategy are crucial. Strengthening local supplier networks can reduce the impact of global disruptions and improve supply chain flexibility and responsiveness. An example would be a retailer increasing investment in local warehousing and logistics capabilities to ensure faster and more reliable delivery services, even during global supply chain disruptions.

In the food and beverage industry, predictive analytics can optimize inventory levels to align supply capabilities with shifting demand. Sustainable sourcing practices can also mitigate environmental and social risks within the supply chain. A food and beverage company might implement a predictive analytics tool to better forecast demand fluctuations and adjust procurement strategies accordingly, while also committing to sourcing raw materials from certified sustainable suppliers to reduce environmental impact and enhance brand reputation.

The automotive industry is advised to pursue localization in manufacturing and sourcing strategies to reduce dependence on international supply chains and vulnerabilities to global disruptions. Forming strategic partnerships with technology firms can ensure a stable supply of critical components, such as semiconductors. For example, an automotive manufacturer could partner with a leading semiconductor producer to secure a dedicated supply of chips, while also setting up local production facilities to decrease reliance on international shipments.

The manufacturing sector should consider diversifying its supply base and exploring vertical integration to gain stronger control over the supply chain. Emphasizing product and process innovations will support increased flexibility and quicker responses to supply chain disruptions. For instance, a manufacturing company might acquire a key supplier to ensure a stable supply of critical components, while also investing in advanced manufacturing technologies to enhance production flexibility and efficiency.

These tailored recommendations address sector-specific challenges while aligning with the broader themes of agility and technological innovation identified in the study. Implementing these strategies will enhance supply chain resilience and efficiency, preparing businesses to handle future disruptions better and maintain a competitive edge in the market.

For researchers, this study highlights the importance of further exploring the integration of strategic management theories into practical supply chain resilience strategies. Future research could delve deeper into how the Resource-Based View (RBV) can be applied to identify and leverage unique resources and capabilities in different industries. Additionally, studies could investigate the role of the Dynamic Capabilities Framework in enabling organizations to rapidly reconfigure their supply chains in response to emerging threats. Understanding how Institutional Theory influences corporate responses to regulatory pressures during disruptions can also provide valuable insights. Moreover, applying Stakeholder Theory to examine how effective stakeholder management contributes to supply chain resilience can yield actionable recommendations for businesses. Complexity Theory offers a lens to study the dynamic interactions within supply chains, while Transaction Cost Economics (TCE) can guide research on optimizing economic exchanges and administrative control in uncertain environments.

Future research should focus on longitudinal studies to track the long-term effectiveness of implemented strategies, cross-sector comparisons to identify best practices, and the impact of emerging technologies on supply chain resilience. By aligning these research efforts with strategic management theories, scholars can provide a robust theoretical foundation for practical solutions, ultimately contributing to the development of more resilient and adaptive global supply chains.

7. Conclusion

The COVID-19 pandemic has drastically reshaped global supply chains, emphasizing the critical need for resilience and innovation. This study explores the strategic responses of various industries to supply chain disruptions during the post-pandemic era, highlighting the importance of adaptability and foresight in developing robust supply chain systems.

Thematic analysis reveals a variety of strategies employed across sectors to address supply chain disruptions. Key themes include crisis management, diversification of supplier bases, and the adoption of digital tools. For example, one manufacturing expert noted, "Our initial response was to implement a crisis management plan that included seeking alternative suppliers and adjusting production schedules" (Manufacturing). Similarly, a retail expert emphasized the importance of supplier diversification, stating, "To build resilience, we diversified our supplier base to include more local and regional sources" (Retail). The adoption of digital tools was another common strategy, with a manufacturing expert highlighting, "One significant innovation was the adoption of digital tools for supply chain management, which improved our forecasting and inventory control" (Manufacturing).

Comparative analysis further underscores the diversity of strategies across sectors. The retail sector, for instance, focused on e-commerce expansion, adapting to increased online shopping driven by the pandemic. In contrast, the manufacturing sector emphasized flexible manufacturing processes to enhance operational adaptability. Sector-specific strategies such as "Regulatory Compliance" in pharmaceuticals underscore the critical importance of governance and standards, particularly in industries where product safety and efficacy are paramount.

Sentiment analysis provides additional insights into the emotional tone of discussions about supply chain disruptions. For instance, negative sentiments were prevalent in the manufacturing and consumer electronics sectors, reflecting challenges such as significant delays and severe impacts on quarterly results. Conversely, positive sentiments in the pharmaceutical and retail sectors highlighted successful resilience strategies and effective stakeholder management.

The importance of this topic cannot be overstated. As global supply chains become increasingly complex and interconnected, understanding how different sectors respond to disruptions is crucial for developing effective resilience strategies. The recommendations for various industries emphasize the need for sector-specific strategies aligned with broader themes of agility and technological innovation. For the pharmaceutical sector, a dual approach involving comprehensive risk management frameworks and supplier diversification is recommended. The consumer electronics sector should focus on integrating technology and contingency planning, while the retail industry should enhance e-commerce capabilities and strengthen local supplier networks. The food and beverage industry should leverage predictive analytics for inventory optimization and sustainable sourcing practices. The automotive industry is advised to pursue localization in manufacturing and sourcing strategies, and the manufacturing sector should consider diversifying its supply base and exploring vertical integration.

Future research should further explore the integration of strategic management theories into practical supply chain resilience strategies. Longitudinal studies tracking the long-term effectiveness of implemented strategies, cross-sector comparisons to identify best practices, and the impact of emerging technologies on supply chain resilience are

critical areas for future investigation. Aligning these research efforts with strategic management theories, such as the Resource-Based View, Dynamic Capabilities Framework, Institutional Theory, Stakeholder Theory, Complexity Theory, and Transaction Cost Economics, can provide a robust theoretical foundation for practical solutions.

This study has some limitations, including the focus on specific sectors within the Turkish market, which may limit the generalizability of the findings. Additionally, the reliance on qualitative data from a limited number of interviews may not capture the full complexity of supply chain strategies. Future research should aim to include a broader range of sectors and geographic regions, as well as incorporate quantitative data to complement qualitative insights.

In conclusion, this study provides valuable insights into the strategies employed by various industries to enhance supply chain resilience in the post-pandemic era. By integrating strategic management theories, it offers a comprehensive framework for understanding how businesses can navigate supply chain disruptions and maintain a competitive edge in an increasingly uncertain global environment.

References

- Aday, S., & Aday, M. S. (2020). Impact of COVID-19 on the food supply chain. *Food Quality and Safety*, 4(4), 167-180.
- Alam, S. T., Ahmed, S., Ali, S. M., Sarker, S., & Kabir, G. (2021). Challenges to COVID-19 vaccine supply chain: Implications for sustainable development goals. *International Journal of Production Economics*, 239, 108193.
- Butt, A. S. (2022). Building resilience in retail supply chains: Lessons learned from COVID-19 and future pathways. *Benchmarking: An International Journal*, 29(10), 3057-3078.
- Cebir, Y., & Akkartal, E. (2024). Digital Twin in Logistics and Supply Chain Management. In *Strategic Innovations for Dynamic Supply Chains* (pp. 170-192). IGI Global.
- Chaker, B., & Damak, C. (2024). Integrating Blockchain Technology for Enhanced Transparency and Security in Supply Chains. In *Strategic Innovations for Dynamic Supply Chains* (pp. 147-169). IGI Global.
- Chervenkova, T., & Ivanov, D. (2023). Adaptation strategies for building supply chain viability: A case study analysis of the global automotive industry re-purposing during the COVID-19 pandemic. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 177, 103249.
- Chowdhury, M. T., Sarkar, A., Paul, S. K., & Muktadir, M. A. (2022). A case study on strategies to deal with the impacts of COVID-19 pandemic in the food and beverage industry. *Operations Management Research*, 15(1), 166-178.
- Craighead, C. W., Ketchen Jr, D. J., & Darby, J. L. (2020). Pandemics and supply chain management research: toward a theoretical toolbox. *Decision Sciences*, 51(4), 838-866.
- de Goeij, C., Gelsomino, L. M., Caniato, F., Moretto, A. M., & Steeman, M. (2021). Understanding SME suppliers' response to supply chain finance: a transaction cost economics perspective. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 51(8), 813-836.
- Dwivedi, A., Srivastava, S., Agrawal, D., Jha, A., & Paul, S. K. (2023). Analyzing the inter-relationships of business recovery challenges in the manufacturing industry: Implications for post-pandemic supply chain resilience. *Global Journal of Flexible Systems Management*, 24(Suppl 1), 31-48.
- Edwards-Jones, A. (2014). Qualitative data analysis with NVIVO
- Emenike, S. N., & Falcone, G. (2020). A review on energy supply chain resilience through optimization. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 134, 110088.
- Frederico, G. F. (2021). Towards a supply chain 4.0 on the post-COVID-19 pandemic: a conceptual and strategic discussion for more resilient supply chains. *Rajagiri Management Journal*, 15(2), 94-104.
- Ghansah, F. A., & Lu, W. (2024). Managerial framework for quality assurance of cross-border construction logistics and supply chain during pandemic and post-pandemic: lessons from COVID-19 in the world's factory. *Engineering, Construction and Architectural Management*.

- He, Z., Zhang, R., Qiu, Q., & Chen, Z. (2024). Research on industrial structure adjustment and spillover effect in resource-based regions in the post-pandemic era. *Plos one*, 19(1), e0296772.
- Hobbs, J. E. (2020). Food supply chains during the COVID-19 pandemic. *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue canadienne d'agroeconomie*, 68(2), 171-176.
- Ivanov, D. (2024). Exiting the COVID-19 pandemic: After-shock risks and avoidance of disruption tails in supply chains. *Annals of Operations Research*, 335(3), 1627-1644.
- Ivanov, D. (2024). Transformation of supply chain resilience research through the COVID-19 pandemic. *International Journal of Production Research*, 1-22.
- Judi, T. E., & Kurniawan, D. (2024). Public policy and organizational resilience: Leadership, innovation, and sustainability in the post-pandemic era. *Manajemen dan Bisnis*, 23(1), 197-212.
- Karmaker, C. L., Bari, A. M., Anam, M. Z., Ahmed, T., Ali, S. M., de Jesus Pacheco, D. A., & Moktadir, M. A. (2023). Industry 5.0 challenges for post-pandemic supply chain sustainability in an emerging economy. *International Journal of Production Economics*, 258, 108806.
- Kaur, C., & Sharma, A. (2020, October). Social issues sentiment analysis using python. In 2020 5th international conference on computing, communication and security (ICCCS) (pp. 1-6). IEEE.
- Li, G., Arisian, S., Chen, G., & Sethi, S. P. (2024). Editorial note for special issue on "Enhancing supply chain resiliency in an era of reglobalization". *International Journal of Logistics Research and Applications*, 1-3.
- Mahmoudi, A., Jemielniak, D., & Ciechanowski, L. (2024). Assessing Accuracy: A Study of Lexicon and Rule-Based Packages in R and Python for Sentiment Analysis. IEEE Access.
- Mittal, R., & Sinha, P. (2022). Framework for a resilient religious tourism supply chain for mitigating post-pandemic risk. *International Hospitality Review*, 36(2), 322-339.
- Mızrak, F. (2024). Strategic Innovations for Dynamic Supply Chains. IGI Global.
- Moosavi, J., Fathollahi-Fard, A. M., & Dulebenets, M. A. (2022). Supply chain disruption during the COVID-19 pandemic: Recognizing potential disruption management strategies. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 75, 102983.
- Nassaji, H. (2020). Good qualitative research. *Language Teaching Research*, 24(4), 427-431.
- Nayak, B., Bhattacharyya, S. S., & Krishnamoorthy, B. (2023). Integrating the dialectic perspectives of resource-based view and industrial organization theory for competitive advantage—a review and research agenda. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 38(3), 656-679.
- Pandey, B. K., Kanike, U. K., George, A. S., & Pandey, D. (Eds.). (2024). AI and Machine Learning Impacts in Intelligent Supply Chain. IGI Global.
- Paul, S. K., Chowdhury, P., Chowdhury, M. T., Chakraborty, R. K., & Moktadir, M. A. (2023). Operational challenges during a pandemic: an investigation in the electronics industry. *The International Journal of Logistics Management*, 34(2), 336-362.
- Phillips, M., & Lu, J. (2018). A quick look at NVivo. *Journal of Electronic Resources Librarianship*, 30(2), 104-106.
- Praaptika, I. P. G. E., Yusuf, M., & Heslinga, J. H. (2024). How can communities better prepare for future disasters? Learning from the tourism community resilience model from Bali, Indonesia. *Journal of Tourism Futures*.
- Pujawan, I. N., & Bah, A. U. (2022, January). Supply chains under COVID-19 disruptions: literature review and research agenda. *Supply Chain Forum: An International Journal*, 23(1), 81-95.
- Rahman, T., Paul, S. K., Shukla, N., Agarwal, R., & Taghikhah, F. (2022). Supply chain resilience initiatives and strategies: A systematic review. *Computers & Industrial Engineering*, 170, 108317.
- Rathee, N., Joshi, N., & Kaur, J. (2018, June). Sentiment analysis using machine learning techniques on Python. In 2018 Second International Conference on Intelligent Computing and Control Systems (ICICCS) (pp. 779-785). IEEE.
- Shih, W. C. (2020). Global supply chains in a post-pandemic world. *Harvard Business Review*, 98(5), 82-89.
- Sim, S. (2023). Blockchain for Resilient Halal Food Certification during Post-COVID Era. *Journal of Halal Science and Technology*, 2(2), 1-18.
- Sowmya, G., Sridevi, R., Rao, K. S., & Shiramshetty, S. G. (2024). Integrating AI, ML, Blockchain, and IoT for End-to-End Supply Chain Optimization. In *Strategic Innovations for Dynamic Supply Chains* (pp. 123-146). IGI Global.

-
- Struckell, E., Ojha, D., Patel, P. C., & Dhir, A. (2022). Strategic choice in times of stagnant growth and uncertainty: An institutional theory and organizational change perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 182, 121839.
- Sürücü, B. (2024). The Evolution of E-Commerce, Its Impact on Supply Chain Innovations, and Significance in the Pandemic Era and Beyond. In *Strategic Innovations for Dynamic Supply Chains* (pp. 103-122). IGI Global.
- Tirivangani, T., Alpo, B., Kibuule, D., Gaeseb, J., & Adenuga, B. A. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on pharmaceutical systems and supply chain—a phenomenological study. *Exploratory Research in clinical and social pharmacy*, 2, 100037.
- Vindrola-Padros, C., & Johnson, G. A. (2020). Rapid techniques in qualitative research: a critical review of the literature. *Qualitative health research*, 30(10), 1596-1604.
- Wieland, A., & Durach, C. F. (2021). Two perspectives on supply chain resilience. *Journal of Business Logistics*, 42(3), 315-322.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Beykoz Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 06.6.2024 tarih ve 20214/9 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Filiz MIZRAK (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of Beykoz University Ethical Committee no 2024/9 dated 06.06.2024 was obtained for this study.

Author Contributions: Filiz MIZRAK (100%)

Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik*

Omca ÖZDEMİR¹

¹ Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, omca-ozdemir@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0168-768X.

Öz: Etimolojik kökeni itibarıyla halkın iktidarı anlamına gelen demokrasi genel olarak, yurttaşların ortak yaşamlarını kolektif olarak düzenlemelerini içermektedir. Demokrasinin bir unsuru olan siyasal eşitlik ise genel anlamıyla, yurttaşların siyasal kararların alımı sürecinde eşit konumda bulunmalarını ifade etmektedir. Bir kavram olarak genel bir somutluk içinde tanımlamak mümkünse de siyasal eşitliğin anlamı ve gerekleri üzerinde mutabakat bulunduğu söylemek mümkün değildir. Literatür bakımından geçerli olan bu durum, demokrasi tecrübeleri hakkında da belirleyicidir. Zira demokrasi ve diğer siyasal kavramlar gibi siyasal eşitlik de içinde gerçekleştiği toplumun siyasal yapısı ve paradigması ile siyasal mücadele pratikleri bağlamında şekillenmiştir. Nitekim demokrasinin ilk örneğinin tecrübe edildiği Antik Atina demokrasisi de özgün bir siyasal eşitlik anlayışına ve siyasal eşitliğe dayandırılan incelikli bir örgütlenmeye sahip bulunmaktaydı. Atina demokratik örgütlenmesi yurttaşlara çeşitli aktif siyasal katılım olanakları sunan detaylı bir örgütlenme ve toplumsal yaşam tasarımı ortaya koyarken siyasetin uzmanlık bilgisine dayalı bir pratiğin çok ötesinde yüz yüze ve müzakereye dayalı siyasal pratik içinde oluşturulacak bir ortak iyiye yönelme anlayışını temsil etmekteydi. Bu bakımdan Atina demokrasisi bir yandan yurttaşların kendi koşul, ihtiyaç ve taleplerinden soyutlaştırılmış bir ortak iyiye tabi kılındıkları bir siyasal kavrayış ve rejimden farklıydı. Ancak diğer yandan da özel olanın kamusal alanı istila ettiği, tekil iyilerin diğerleriyle karşılaşarak tartılmadan, törpülenmeden ve dönüşmeden matematiksel olarak ortak kararlara tercüme edildiği, yurttaşların özel yaşamlarındaki serbestliklerini yaşamlarının toplumsal boyutu ve makro düzeydeki siyasal kararlar bakımından derin bir iktidarsızlık duygusu içerisinde tecrübe ettikleri bir demokrasi yaklaşımından ayrılmaktaydı. Bu kapsamda çalışmamızda Antik Atina polisinde siyasal eşitlik anlayışı ve siyasal eşitliğe dayalı örgütlenme birbiriyle bağlantılı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Eşitlik, Demokrasi, Atina Polisi

Jel Kodları: K19, K30, K39

Atıf: Özdemir, O. (2024). Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 601-619.
<https://doi.org/10.30586/pek.1522701>

Geliş Tarihi: 26.07.2024
Kabul Tarihi: 12.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Political Equality in Ancient Athenian Democracy

Abstract: Political equality as a component of democracy, denotes the equal position of citizens within their collective regulation of their common life. Even though it is possible to provide a practical definition of political equality, it is not possible to speak of a consensus on its meaning and requisites. After all political equality, like other political concepts, has been shaped within the political structure and paradigm as well as the praxis of political struggle of the society, in which it has emerged. Indeed, the Ancient Athenian democracy, too, possessed a peculiar understanding of political equality and a political organization based on political equality. While putting forward a nuanced organization and a social life that offers its citizens a variety of opportunities for active political participation, the Athenian democracy represented an endeavor towards a common good that is beyond a notion of division of labor based on specialization, which is based on a face-to-face and deliberative political praxis. In that respect, the Athenian democracy diverged from a political outlook and regime in which citizens are subjected to a common good that is devoid of their own conditions of living, needs, and demands; and in which a conception of democracy, where the private invades the public sphere, where individual goods are mathematically translated into political decisions without being weighed, refined and transformed by

* Bu çalışma, yazarın "Demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin liberal kavranışı -Siyasete karşı hukuk" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

encountering others, where citizens experience their freedom in their private lives with a deep sense of powerlessness in terms of the social dimension of their lives and macro-level political decisions.

Keywords: Political Equality, Democracy, Athenian Polis

Jel Codes: K19, K30, K39

1. Giriş

Etimolojik kökeni itibarıyla halkın iktidarı anlamına gelen demokrasi en genel anlamıyla, yurttaşların ortak yaşamlarını kolektif olarak düzenlemelerini içermektedir. Bu kapsamda yurttaşların siyasal kararların alımı sürecinde eşit statülerine işaret eden siyasal eşitlik, demokrasi kavram ve pratiğinin temelini oluşturmakta ve dolayısıyla demokrasi çalışmalarının önemli boyutlarından birini teşkil etmektedir. Bu çalışmalar bağlamında siyasal eşitliğin ideal olarak tanımlanması ve gereklerinin ortaya konulması önemlidir. Fakat demokrasi ve diğer siyasal kavramlar gibi siyasal eşitlik de içinde gerçekleştiği toplumun siyasal yapısı ve paradigması ile siyasal mücadele pratikleri bağlamında şekillenmiştir. Bu bakımdan siyasal eşitlik tecrübelerinin ortaya konulması; siyasal eşitliğin bir ideal olarak gereklerinin belirlenmesi ve talep edilmesine kavramın nispeten somutlaştırılması suretiyle temel sağlayacağından ve farklı uygulamaların bu bağlamda kıyaslanmasında ölçüt teşkil edeceğinden önem taşımaktadır. Bu kapsamda çalışmamızda demokrasinin ilk örneğinin tecrübe edildiği, siyasal örgütlenmenin incelikli biçimde siyasal eşitlik temelinde tasarlandığı ve yurttaşlara çok çeşitli aktif siyasal katılım olanaklarının sunulduğu Atina polisinde siyasal eşitlik anlayışı ve siyasal eşitliğe dayalı örgütlenme bağlantılı olarak açıklanmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla çalışmada, Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitliğin modern değer, düşünce ve kurumlar esas alınarak değerlendirilmesi amaçlanmamakta, sistemin bütünlüğü ve tarihsel koşulları içinde siyasal eşitliğin kuruluşunun ortaya konulması öngörülmektedir. Diğer yandan makale, konusu itibarıyla Atina polisinin bütün siyasal tarihini kapsamına almamakta; demokrasinin tecrübe edildiği M.Ö. 508 ve M.Ö. 322 arasındaki tarihsel kesitte polis siyasetine odaklanmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümü, bir kavram olarak siyasal eşitliğin Atina demokrasisi bağlamında tartışılmasını mümkün kılacak ölçüde somutlaştırılmasına ayrılmıştır. Bu kapsamda öncelikle demokrasinin unsuru olarak siyasal eşitlik, demokrasi ile bağlantılı biçimde ortaya konulmaya çalışılmış; ardından kapsamının sınırları siyasal eşitlik hakkındaki literatür aracılığıyla tartışılmıştır. İkinci ve son bölüm ise Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitliğe yönelik kavrayış ile siyasal eşitliğe dayalı siyasal örgütlenmenin karşılıklı olarak ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Atina'da siyasal eşitliğin siyasal örgütlenmeye yansımaları temel bir dışlamayı içerdiğinden, siyasal eşitliğin hakim olduğu eşit yurttaşlık alanı ile nüfusun önemli bir kısmını içeren yurttaşlığın dışarısı bölümünde ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Yurttaşların siyasal eşitler olarak hareket ettikleri alan kapsamında siyasal eşitlik öncelikle Atina siyasal topluluğunun genel görünümü ve genel demokrasi algısı içerisindeki yeri çerçevesinde değerlendirilmiş, ardından siyasal eşitliğe dayalı örgütlenme yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise Atina demokrasisinde siyaset kurumları ve karar alım anı içinde tüketilmediğinden *agorada* gerçekleşen siyasetin özelliklerine işaret edilmiş, siyasal eşitler arasındaki iktisadi eşitsizlik sorununa değinilerek bölüm sonlandırılmıştır.

2. Siyasal Eşitlik

2.1. Siyasal Eşitlik ve Demokrasi

Halk (*demos*) ve iktidar (*kratos*) sözcüklerinin bileşiminden meydana gelen *demokratia* iktidarın halka ait olması anlamına gelmektedir. Fakat demokrasinin etimolojik kökenine bu başvuru kelimenin sözcüğü sözcüğüne çevirisi dışında, kavrama ilişkin pek

az açıklama getirmektedir (Sartori, 2014, s. 23). Demokrasinin temel siyasal iddiasını halkın kendini yönetmesi, yani herhangi bir parçasından ziyade bütünü siyasal olarak egemen olması oluştursa da Brown'un işaret ettiği üzere demokrasi kavramı halkın yönetiminin sağlanmasının koşulları olan güçler, yapılar ve kurumlar hakkında detaylı belirlemelerden yoksundur (Brown, 2010, ss. 52-53). Bu sınırlılığın temel nedenlerinden biri, demokrasinin içerdiği güçlerin ve örgütlenmesinin siyasal mücadelelerle tarihsel olarak şekillenmiş olmasıdır. Nitekim demokrasinin uzun tarihi, kavramın farklı tarihsel ortamlar ve ideallerle ilişkili olarak farklı anlamlar kazandığını göstermektedir (Sartori, 2014, s.340). Öyle ki, modern bir yurttaşın demokrasiden anladığı ile Antik Atina demokrasisinde yaşayan bir yurttaşın anladığı arasında radikal bir farklılık bulunmaktadır (Dahl, 1993, s. 2). Bu kapsamda siyasal alandan dışlanan kesimlerin "demokrasinin temel öncüllerinin genişlemesini ve yeniden ifadelendirilmesini dayattığı ölçüde" etkili olan talepleri (Butler, 2009, s.19) ile demokrasi pratiğinin eklenildiği veya içerisinde vücut bulduğu hakim siyasal paradigmanın (Antik ve modern demokrasilerin dayandıkları paradigmalardan genel bir karşılaştırması için bkz. Çınar, 2017, ss. 209-210, 212-219) demokrasi pratiklerini ve özel olarak bu pratiklerin siyasal eşitlik yaklaşımları ve yapılanmalarını şekillendirdiğini tespit etmek mümkündür. Modern demokrasi pratiğini biçimlendiren liberal siyasi paradigma ile burjuva devrimlerine giden hareketler (bu hareketleri ortaya çıkaran ihtiyaçlar ve talepler ile bu çerçevede şekillenen süreç hakkında bkz. Yalçınkaya, 2011, s. 246-247; Habermas, 2015, s. 98; Huberman, 1995, ss. 164-174; Moore, 2011, ss. 29-201; Göze, 2011, ss. 457-479, 499-521, 572-612; Bobbio, 1990, s. 47), 19. yüzyılda mülkiyete dayalı oy hakkı sınırlamalarına başkaldıran işçi sınıfı hareketleri (mülkiyete dayalı oy hakkı kısıtlamaları, bu kısıtlamalar karşısında ortaya çıkan hareketler ve hareketlerin kazanımları hakkında bkz. Hobsbawm, 2017, ss. 22, 26, 28, 34, 35, 37, 114-115, 118-119, 126, 128; Bobbio, 1990, s. 38; Polanyi, 2014, ss. 303-305; Huberman, 1995, ss. 213-214), kadın olmanın başkaları tarafından yönetilmek anlamına gelmediğini savunarak oy hakkı talep eden kadın hareketleri (kadınların oy hakkını kazanmaya yönelik mücadeleleri ve öncesindeki durum hakkında bkz. Hobsbawm, 2013, ss. 99-100; Philips, 1995, ss. 82-83, 219, 233; Paxton & Hughes, 2014, ss. 31-99; Kahan, 2003, ss. 21-149; DuBois, 1998, ss. 68-113; Dahl, 2006, ss. 18-19) ve Afrika kökenli Amerikalıların oy hakkı mücadeleleri (Afrika kökenli Amerikalıların oy hakkını kazanmaya yönelik mücadeleleri ve öncesindeki durum hakkında bkz. Dahl, 2006, ss. 19-20) bu bağlamda dikkate değerdir.

Demokrasinin kapsamının belirlenmesine ilişkin güçlükler rağmen, demokrasi tamamen içeriksiz bir sözcük değildir. Zira demokrasi kavramının anlamındaki belirsizlik herhangi bir anlamın demokrasiye uygun görülmesine neden olmamaktadır (Arblaster, 1999, s. 22). Bu bakımdan demokrasi kavramının temsil ettiği bir şey bulunmaktadır (Sartori, 2014, s. 23). Bu çerçevede çeşitli demokrasi kavramsallaştırmalarında ortak olan nokta, toplumun kamusal yaşamını düzenleyen kuralların yurttaşların görüşlerine dayanan bir karar oluşturma sürecinin ürünü olmasıdır (Weale, 1999, s. 43). Bu kapsamda özerk toplum niteliğinde bulunan demokratik topluluk,¹ üyelerinin kamusal yaşamın kapsamını tanımlayanlar da dahil olmak üzere kamusal yaşamlarının yasalarını karşılıklı olarak oluşturduğu topluma işaret etmektedir (Weale, 1999, ss.43, 62).

Ancak, toplum oluşa dair tarihsel deneyim; insanların bedenleri, tecrübeleri, sınıfları gibi birçok farklılıkları dolayısıyla aralarında eksiksiz bir uyuşmanın yokluğuna işaret

¹ Özerklik, Autos (kendi) ve Nomos (yasa) kelimelerinin birleşiminden oluşan Yunanca aslı "otonomi"nin kelime anlamı itibarıyla, kendi yasasını koyma anlamına gelir. Demokratik topluluk, üyelerinin kolektif yaşamlarının yasalarını karşılıklı olarak oluşturduğu topluluğa işaret ettiğinden özerklik vasfını taşır (Weale, 1999, ss. 46, 62). Özerk toplum niteliğinde bulunan demokrasiler; özerk toplumun yasaların beşeri kökene dayandığı ve dolayısıyla insanlar tarafından yapılanın yine insanlar tarafından değiştirilebileceği kabulüne dayanır (Bauman, 2012, ss. 145-146). Özerk toplumlar ve yaderek toplumlar ayrımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bauman, 2012, s. 90-95, 145-146; Castoriadis, 1997, s. 4; Gauchet, 2013, ss. 214-226, 294-295.

etmektedir.² Bu durum, farklı görüşte olanlar yok sayılmadığı sürece toplumun tüm üyelerinin hiçbir zaman bir bütün olarak aynı fikirde olmaması şeklinde tezahür etmiştir. Böylece her düzen, her zaman olası bulunan diğer olanaklar karşısında bir dışlama hali olarak kurulmaktadır (Mouffe, 2013, s. 26). Bu bağlamda mevcut toplumsal yaşam, birtakım koşullarını benimsemeyen bazı üyelerine rağmen gerçekleşmekte ve bu kişiler bu koşullara tabi kılınmaktadır. Böylece iktidar olgusu, birleşme düşüncesinin içinde mevcut olarak (Coyle, 2010, s. 71) “toplumsal yapıya içkin” bir zorunluluk (Clastres, 2011, s. 20; ayrıca bkz. Mouffe, 2013, s.26) halinde ortaya çıkmaktadır. Toplum oluşun özüne dair bu kavrayış, halkın tüm bileşenlerinin hiçbir zaman tam bir karar birliği içerisinde olmadıkları gerçeğine dayanmaktadır. Bu gerçekler ışığında demokrasi, halkın kendiliğinden bir bütün olarak uyuşma içerisinde olması, dolayısıyla iktidar yokluğu anlamına gelmemektedir.³ Bir başka deyişle demokrasi, herhangi bir kişiyi toplum yaşamına kendini doğrudan ve sürekli olarak dayatma imkanından yoksun bırakmaktadır. Zira bu durumda aksi bir uygulama demokrasinin asgari içeriği ile uyuşmayacaktır. Böylece demokrasi kavramı, yurttaşların mevcut iktidarın eşit ortakları olmalarına yönelik temel bir yönelimi barındırmaktadır. Bu bakımdan siyasal eşitlik, demokrasinin içsel bir unsurunu teşkil etmektedir. Nitekim burjuvazinin siyasal taleplerinin yaşama geçirilmesini ifade eden burjuva devrimleri süreci, genel ve eşit oy hakkına yönelik 19. yüzyılda gerçekleşen siyasi hareketler, kadınların oy hakkı mücadeleleri gibi tarihsel örneklerde görüldüğü gibi demokratikleşme süreci yaşamlarının toplumsal koşullarını belirleyen kurallara ve dolayısıyla siyasi iktidara diğerleri gibi etki edebilme kapasitesine yönelik talepler ile ilerlemiştir.

Siyasal eşitlik, “*iktidar icrasına yönelik barışçıl rekabetin örgütlenmesi*” (Aron, 1997, s. 36’ dan aktaran Bensaïd, 2010, s. 28) olarak demokrasi ile de doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda siyasal eşitlik, demokrasinin barışçıl araçlarla iktidarı paylaşmaya dönük iddiasına işlerlik kazandıran bir unsur teşkil etmektedir. Zira demokrasi fikri, bireylerin uyuşmazlıklarını güç ile bastırmak veya karizmatik bir lidere güven içinde eritmek yerine barışçıl bir şekilde uzlaştırma dileğine dayanır (Letwin, 1989, s. 223). Demokrasi dışındaki yönetim biçimlerinde halkın çeşitli kesimleri, rejimden hoşnut olmadığında (temsili demokrasilerde) yöneticileri devirdiği ve gerektiğinde siyasal kuralları değiştirdiği bir devrim için ayaklanırken demokrasi, “devrim” in siyasal sürecin düzenli ve organize edilmiş bir parçası olacağı bir siyasal sistemin tasarımını ifade eder. Böylece hem kuralların hem de temsili demokrasilerde yöneticilerin halkı asgari düzeyde karmaşaya sürükleyecek ve en az maliyete neden olacak şekilde hızlıca değiştiği bir “devrim sistemi” nin hukuk sistemine eklenmesi sağlanmaya çalışılmaktadır (Hampton, 1994, ss. 32-33, 35). (Hukuki uygulamanın nihayetinde güç kullanımına dayanması ve meşru güç kullanımını dikkate alarak) Mümkün olduğunca şiddete dayanmayan bu siyaset vaadinin gerçekleşmesi; siyasal karşıtlığın, şiddete dayanmayan araçlarla ifade edilebilmesini ve siyasal kararlara etki edebilmesini sağlamak üzere demokratik sisteme dahil edilebilmesine bağlıdır ve bu bakımdan siyasal çatışmanın şiddete başvurmaksızın ifade edileceği ve uzlaştırılabileceği kanalların oluşturulmasını gerektirir.

Barışçıl siyasi yarışma vaadi olarak demokrasi halkın hiçbir unsurunun sistematik ve yapısal olarak siyasal sürecin dışında bırakılmamasını, yurttaşların iktidarın mümkün olduğunca⁴ eşit etki kapasitesine sahip ortakları olmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu durumda demokraside iktidar mahalli, boş bir yer haline gelecek, işgal edilemeyecektir. Bu sahihsizlik; kurumsal aygıtın, kimsenin ve özellikle yöneticilerin iktidarı kendi amaçlarına tahsis etmelerini, kendileriyle birleştirmelerini engellemesi anlamına gelecektir (Lefort, 1988, s. 17). Bu kapsamda demokrasi, yönetenlerin yönetimlerinin

² Diğer yandan bir ölçüde Schmitt’i takip eden Mouffe’a göre her kimlik, “dış” ını kuran bir “öteki” algısına, bir başka deyişle “biz” in “kurucu dışsal” ı olarak “onlar” a dayanarak ilişkisel olarak kurulmakta, böylece kimliğin doğası uyuşmazlığı kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıntılı tartışma için bkz. Mouffe, 2013, ss. 23, 26-27.

³ Demokrasinin iktidar yokluğu anlamına gelmemesinin, herhangi bir iktidar yapısı ile örtüştüğü anlamına gelmediği açıktır.

⁴ Demokrasinin kendisi için zorunlu olan temel haklar sorunu dışarıda bırakılmıştır.

başlangıcındaki niyetleri "kamu yararı"na hizmet etme olsa bile, zaman içinde "kamu yararı" ile kendi iktidar ve ayrıcalıklarını sürdürmeyi özdeşleştirme eğiliminde olduklarına (Dahl, 2006, s. 5)⁵ yönelik tarihsel deneyim karşısında özerk toplumlar içinde gelişmiş tek çözüm olarak görünmektedir. Oysa örneğin totaliter bir rejimde kamusal alan, her şeyi yutarken iktidarı elinde bulunduran ve kullanan totaliter aygıtın mülkiyeti haline geldiğinden aslında hiç de kamusal nitelikte bulunmamaktadır (Castoriadis, 1997, s. 7). Benzer şekilde temsili modern bir demokraside belirli bir zamanda seçimi kazanmaktan aldığı güçle sonraki seçimin ve dolayısıyla iktidarın kaybı ihtimaline karşı farklı görüşleri ve bunların örgütlenmelerini, demokratik prosedür ve kurumları yok etmeye çalışan çoğunluk iktidarı yönetim pozisyonunda kendisini sabitlemeye çalışabilir. Demokratik iktidarın kullanımı ise periyodik yeniden dağıtım prosedürlerine tabidir ve ifade ve örgütlenme özgürlüğü, temsili demokrasilerde serbest ve adil seçimler gibi yerleşik kurullarla kontrol edilen yarışmanın çıktısını temsil eder (Lefort, 1988, s. 17). Dolayısıyla demokraside seçimlerle iktidara gelen yönetim, iktidar aygıtının sahibi değildir. Temsili modern demokrasilerde devletin egemenliği sürekli olsa da demokratik sayılmasını sağlayacak biçimde gerçekleştirilen bir seçimle iktidar aygıtının kullanımı kendisine meşru olarak tahsis edilen yönetimin bu yetkisi, yeniden halkın onayına sunulmak anlamında geçicidir. Bu şekilde demokratik kültür, adil ve serbest seçim usullerinin uygulanması sonrasında azınlık durumunda bulunan görüş veya topluluğun da gelecek seçimlerde daha geniş bir kitleyi barışçıl araçlarla ikna çabasına girmek üzere -bu çabanın sonuç vermesini olanaklı kılacak güvence ve mekanizmaların işler durumda bulunması şartıyla- seçimin sonuçlarını kabullenmesini gerektirecektir. Bu tür bir temsili demokratik kurumsallaşma içinde siyasal eşitlik, iktidara gelme imkanlarında eşitliği içerecektir.

Demokraside iktidar mahallinin sabitlenilemez oluşu, topluluğun siyasal aygıtına ayrıcalıklı erişimden faydalanan kalıtsal veya diğer herhangi bir tür kasta dayanan yönetici sınıf iddiasını dışlamaktadır. Bir başka deyişle demokrasi, siyasal karar alıcıların içinden belirleneceği ayrıcalıklı bir insan havuzunun varlığının reddine dayanmaktadır (Weale, 1999, s. 54). Dolayısıyla siyasal eşitlik anlayışı, sadece bazı insanların sahip olduğu belirli bir siyasal yönetme becerisinin varlığına dayanan düşünceye de karşı çıkar (Weale, 1999, ss. 54, 95-96). Bu bakımdan örneğin sıradan insanın siyasal kapasiteden yoksunluğu bakımından olmasa da tarihin yasalarının özel bilgisi olarak doğru siyasal bilginin toplandığı Leninist partiye dayalı yönetim anlayışı, demokrasi kavramı ile gerilim içerisinde bulunur (Dahl, 1993, ss. 63-64). Genel olarak otoriter rejimlerin ortaya koydukları tarihsel deneyim de bu rejimlerde yönetimin genel iyinin tek ve doğru koruyucuları olarak kendilerini meşrulaştırdıklarını göstermektedir (Dahl, 1993, s. 96). Fakat demokrasi, kamusal iyiye ilişkin herhangi bir kaynaktan doğan tartışılmaz bir bilginin (mutlak siyasal doğru hakkında bkz. Uygun, 2014, ss. 286-345) bulunmaması üzerine temellenir ve demokrasilerde toplumun kamusal yaşamını tanımlayan kural ve politikalar, bunların toplumun yurttaşlarının görüşlerine dayanmasını sağlayan bir karar oluşturma sürecinin ürünü olarak ortaya çıkarlar. Bu bakımdan siyasal eşitlik, kimsenin siyasal karar alımı için diğerlerinden *a priori* olarak daha ehil sayılmamasını ifade etmektedir (Weale, 1999, ss. 43, 62, 94-95). Bu kapsamda siyasal eşitliğin temelini, hiçbiri diğerinden daha uygun bir pozisyonda olmadığı için herhangi bir yurttaşın diğerini yönetemeyeğine ve her yurttaşın siyasal topluluğun karar alımı ve politika belirleme süreçlerine katkı sağlamaya diğeri kadar ehil olduğuna (Weale, 1999, s. 54, 95) ilişkin kabul oluşturur. Nihayetinde siyaset topluluk yaşamının düzenlenmesine ilişkindir ve insanlar farklılıklarından doğan ihtiyaçlarını belirlemede diğerlerine göre daha elverişli konumdadırlar.

Böylece siyasal eşitlik, her yurttaşın yurttaşların ortak yaşamının nasıl düzenleneceğine ilişkin yargıda bulunma kapasitesini diğerleriyle eşit koşullarda kullanarak kolektif kararlara yansıtma yetkili olması anlamına gelmektedir. Bu

⁵ Acton bu deneyimi, ünlü "İktidar yozlaştırır, mutlak iktidar mutlaka yozlaştırır" önermesiyle ifade etmiştir (aktaran Dahl, 2006, s. 5).

bakımdan diğer yurttaşların ve kurumların yurttaşın görüşlerini göz ardı etmeleri veya bu görüşlerin dikkate alınmasını isteğe bağlı veya takdiri olarak değerlendirmeleri siyasal eşitliğe aykırı olacaktır. Ancak elbette siyasal eşitlik, yurttaşlara isteklerinin kolektif kararı şekillendirmesinde eşit başarıyı garanti etmeyecektir (Wilson, 2019, s. 49, 59). Bu tür bir siyasal eşitlik kavrayışı, yurttaşların ortak yaşama ilişkin karar hakkında uyuşmazlık içinde bulunması halinde de siyasal eşitliğin gerçekleşebilir kılınacağını gösterir. Bu bakımdan yurttaşın kimi zaman isteği gerçekleşmese de görüşlerine saygı gösterilen siyasal eşitliğe dayalı bir siyasal ilişki biçimi ile ne düşündüğü veya istediği önemsenmediği için istediğini alamadığı bir siyasal ilişki biçimi arasında fark bulunmaktadır (Wilson, 2019, s. 59).

2.2. Siyasal Eşitliğin Kapsamı

Siyasal eşitliğin demokrasi ile yukarıda işaret edilen mantıksal ilişkisi, literatür içerisinde siyasal eşitliğin kapsamına ilişkin mutabakat bulunduğu anlamına gelmemektedir. Literatürde yaygın olarak ileri sürülen, çıktılar üzerinde eşit iktidarın dağıtımına yönelik görüş; siyasal eşitliği, demokratik kurumların yurttaşlara siyasal kararları etkilemek üzere eşit usuli fırsatlar sağlamak durumunda olması çerçevesinde tanımlamaktadır. Birebir örtüşmese de bu görüşün, her bir yurttaşın ifade ettiği siyasal tercihlerinin karar alım sürecinde eşit ağırlık veya etki sahibi olması şeklinde ileri sürüldüğü de görülmektedir (Beitz, 1989, ss. 4-5). Genel olarak eşit iktidar yaklaşımında siyasal eşitliğin belirlenmesinin temel ölçütünü oyların eşit değeri teşkil etmektedir. Bu kapsamda siyasal eşitliğin genellikle karar alım usulünde eşit ağırlıktaki oylar biçiminde bütün yurttaşlar arasında iktidarın katı eşitliğini gerektirdiği savunulmaktadır (Wilson, 2019, s. 75).

Eşit oy ile özdeşleştirilen eşit iktidarın dağıtımını vurgulayan yaklaşım öncelikle iktidar kavramından doğan bir müphemlikle maluldür. Zira iktidar kavramı müphem olduğu ölçüde eşit iktidar çeşitli ve hatta potansiyel olarak çatışan şekillerde yorumlanabilecektir (Beitz, 1989, ss. 7-8, 12). Bunun da ötesinde iktidar nihayetinde en genel ifadesiyle, bir ilişkiyi temsil eden soyut bir kavramdır. Weber'in tanımıyla bir iradenin ona karşı gelinmesi halinde dahi uygulanabilme imkanına işaret eden bir ilişkiyi ifade etmektedir (Kapani, 2001, s. 46; Beitz, 1989, s. 8). Bir ilişkinin eşit olarak dağıtılması ise fiiliyatta mümkün görünmemektedir. Diğer yandan eşit iktidar görüşü, somut eylem ve kararlar üzerindeki iktidarın dağıtımını kapsamında tek bir siyasi ana odaklanmakta, tek bir seçim veya yasama oylamasında eşit paydaki oyları vurgularken oyların çıktılara tercüme edildiği anı esas almaktadır. Ancak kolektif karar resmi oylama yanında resmi ve resmi olmayan kamusal gündem belirlenmesi, koalisyon inşası, temsil gibi birçok ayrı eylemi içererek uzun bir zamana yayılan siyasi bir süreci içermektedir. Bu koşullarda sürecin son aşamasında oyların eşitliği, süreç boyunca eşitliği garanti etmemektedir.⁶ Oysa yurttaşların eşit siyasi statüsünün kabulü, eşitliğin bütün bu sürece yaygın olmasını gerektirmektedir. Böylece siyasal eşitliğin amacı, yaşamlarının her anında yurttaşların eşit statülerini güvence altına alacak kurumların tanımlanması olmalıdır. Bu bakımdan demokratik bir anayasa kesitlerin ötesinde sürekli siyasal eşitlik amacını yansıtmalıdır (Wilson, 2019, s. 75-76, 79-80, 95). Öte yandan iktidarın eşit dağıtımını yaklaşımı, yurttaşların her zaman, başlangıçta tamamen şekillenmiş isteklere sahip olduklarını varsaymaktadır (Beitz, 1989, s. 12; Wilson, 2019, s. 79). Oysa tercihler, aracılığıyla ifade edildikleri kurumlardan bağımsız değerlerdir. Özellikle karar alımının nihai aşamasının öncesi için geçerli siyasal erişim sınırları yurttaşların görüşlerinin oluşmasında ve diğerlerinin görüşlerini etkileme çabalarında dayandıkları düşünme ve kamusal tartışma sürecine zarar verir (Beitz, 1989, s. 12-13). Böylece eşit iktidar yaklaşımının, iyi temsil ve iyi müzakerenin siyasal eşitlik için önemini göz ardı ettiği görülmektedir (Wilson, 2019, s. 76). Özellikle siyasal eşitliği eşit oy hakkı ile tüketen çeşidi ile eşit iktidar yaklaşımının

⁶ Aslında siyasi amaçlarla seçim bölgelerinin sınırlarının değiştirilmesi (Beitz, 1989, s. 8), az nüfusu seçim bölgesi (rotten-borough) ve diğer birçok tarihsel örnek (Wilson, 2019, ss. 77-78) dikkate alındığında eşit oyun karar alımının nihai aşamasında siyasal eşitliği sağlayabileceği de şüphelidir.

yetersizliği hakkında ayrıntılı tartışma için bkz. Wilson, 2019, ss. 77-94; Beitz, 1989, ss. 4-16.). Siyasal eşitliğin eşit dağıtım merkezli kavranışının bir örneği olarak eşit etki yaklaşımı bakımından ise kamusal kararların alınmasına yönelik etkiyi kavramın genişliği dikkate alındığında katı bir şekilde eşitlemenin resmi iktidarı eşitlemekten çok daha zor olduğu (Wilson, 2019, s. 93) ve bu şekilde anlaşılan siyasal eşitliği eşit oy temelinde ölçmenin çok daha yetersiz sayılması gerektiği belirtilmelidir.

Dağıtım temelli siyasal eşitlik kavrayışlarının eleştirisi üzerinden hareket eden Wilson ise farklı bir siyasal eşitlik yaklaşımı ortaya koymuştur. Bu yaklaşıma göre siyasal eşitlik, kolektif karar alımı kurum ve pratiklerinin siyasal sürece yaygın olarak bütün yurttaşların siyasal yargılarını uygun⁷ biçimde dikkate almasını gerektirmektedir. Bu kapsamdaki bir rejim veya anayasal düzen; yasa ve politikaların üretilmesi sürecinde, siyasal eşitler olarak statülerine uygun biçimde ve hak karşılığı olarak tüm yurttaşların görüşlerine tanıma ve dikkat ile yaklaşmalıdır. Bu tanıma kısmen kolektif kararların yurttaşların yargıları ile eksiksiz olarak bağlantılandırılmasından ve bu yargılara dayandırılmasından oluşmaktadır (Wilson, 2019, s. 96). Kolektif kararları yurttaşların görüşlerine dayandırma gerekliliği, yurttaşların görüşlerinin dikkate alınmasının rastlantısal veya yöneticilerin keyfiliğinin sonucu olmamasını temin etmektedir. Diğer yandan herkes için uygun dikkate alınma tüm yurttaşlar tarafından tanınmış ve bilinir olmalıdır (Wilson, 2019, s. 105). Uygun dikkate alma her yurttaşın dikkate alınmasını gerektirse ve içeriği bağlama göre değişecek olsa da iktidarın belirli bir dağıtımını gerektirmemektedir. Bunun yerine yurttaşlar siyasal karar alım aşamalarının çeşitliliğine uygun olarak dikkate alınmaya yönelik taleplere sahip olacaklardır (Wilson, 2019, ss. 110, 114-115). Bu tür bir yaklaşım, siyasal eşitliğin mevcut olup olmadığına yönelik ikili kesin sonuçların çıkarılmasının ötesinde siyasal eşitlik tartışmasını zenginleştirecek ve eşitlik vaadinin kapsamını genişletecek bir temel sağlamaktadır.

Literatür yanında demokrasi tecrübelerinde de siyasal eşitlik kavrayışı ve siyasal eşitliğin kurumsallaşması kapsamında tek tip bir uygulama söz konusu olmamıştır. Bu durum demokrasinin tarihselliği ile ilişkilidir. Zira siyasal eşitlik kabaca tüm topluma meşru biçimde dayatılacak siyasal kararların oluşturulmasında yurttaşların, eşit biçimde dikkate alınmalarını, bu kapsamda yetkilerinin eşitliğini veya siyasal konumlarının denkliğini⁸ ifade etmektedir. Bu gücün hukuki-siyasal gerekleri mevcut siyasal formasyon bağlamında şekillenecektir. Nihayetinde siyasal olan, eşitliğin nesnesini nitelendirmektedir. Dolayısıyla örneğin egemenlik kurgusuna dayalı bir siyasi yapı içerisinde siyasal eşitlik ile devlet şeklinde örgütlenmemiş bir siyasi topluluk kapsamında eşitlik kavrayışı farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bunun da ötesinde, siyasal olarak eşit olacakları belirleyecek yurttaşlığın çerçevesi de siyasal eşitlik kavrayışını ve kapsamını ortaya koyacak temel unsurlardan birini teşkil edecektir. Bu bakımdan Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitliğin ortaya konulması öncelikle siyasal eşitlikten faydalanan yurttaşların bu bağlamda statülerini belirleyen Antik Atina demokratik yapılanmasının açıklığa kavuşturulmasını, ardından siyasal olarak eşit oldukları kabul edilen insan topluluğunun kapsamının tespit edilmesini gerektirecektir.

3. Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik

3.1. Yurttaşların Siyasal Eşitliği

3.1.1. Yurttaşlar Topluluğu Olarak Antik Atina Demokrasisi

Antik siyaseti anlamak için; onun belki de en kalıcı ve ayırt edici katkısı olan, topluluk yaşamının idealleri ve amaçları hakkında eleştirel sorgulamaya, yani toplumsal yaşamı insani çabanın konusu olarak algılamaya dönük öz bilinçli kararlılığına dikkat çekilmelidir. Bu bağlamda Antik siyaset, iyi yaşam pratiğine yol gösterme ve yurttaşlığın

⁷ Wilson, özdeş olarak dikkate alma çağrısı ile karıştırılmaması için eşit yerine uygun sıfatını tercih etmiştir (Wilson, 2019, s. 111).

⁸ Örneğin kadınların siyasal eşitliğinin gereklerinin genel ve eşit oy hakkı gibi siyasi-hukuksal yetkilerde tüketilemeyecek olması, "konumların denkliği"nin de siyasal eşitlik kapsamına dahil edilmesini gerekli kılmıştır. Kadınların siyasal eşitliği kapsamındaki bu tartışma için bkz. Özdemir, 2019, ss. 609-624.

erdemlerini işleme çabası içinde siyasal düşünümSELLİKLE karakterize olmuştur (Hammer, 2009, s. 34). Bu kapsamda M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısında, Yunanlıların siyasal fikir ve kurumlarında dünyanın ve olanaklarının yeni bir anlaşılışı filizlenmiş, dünyanın bu yeni anlaşılışının sonucu olarak azlık yerine çokluk tarafından yönetilme düşüncesi ve pratiği tarihte ilk kez Antik Yunanlılarda ve daha belirgin olarak Atina polisinde ortaya çıkmıştır (Dahl, 1993, ss. 1, 15). *Demosun* statüsü ve gücü, birliğin yeni siyasal prensipleri tarafından kabilenin geleneksel ilkelerinin yerinden edilmesi ile yükselmeye başlamıştır (Wood, Wood; 1978, s. 15).

Atina demokratları, halkın iktidarının anlamını özgün bir kurumsal ve entelektüel vizyon içinde ifade etmişlerdir (Lane, 2014, s. 127). M.Ö. 4. yüzyıl itibarıyla Atina demokrasisinin merkezi organları olan Meclis, jüri mahkemeleri ve 500'ler Konseyi mülkiyet koşuluna bağlı olmaksızın tüm yurttaşlara açılmış bulunmaktaydı (Samons II, 2007, ss.5-6).⁹ Bu bakımdan insanlık tarihinde Atina'da yeni olan, yurttaşların, en yoksulları da dahil olmak üzere sıradan halkın, sadece kendilerine danışılmasının ötesinde genel olarak tüm yönetim güçlerini kontrol etme noktasına gelmiş olmalarıydı. Bunu; siyasal kararları mecliste oluşturarak, uyuşmazlıkları mahkemelerde yurttaşlar tarafından çözüme bağlayarak ve birçoğu halkın geniş bir kesimi arasında kura ile belirlenen yetkililerin icraatlarını tetkik ederek gerçekleştirmektedirler (Lane, 2014, s. 95).¹⁰ Bu bağlamda *demosun* Atinalılar için ilk anlamı meclis katılımcıları değil, "*Atina yurttaşlarının oluşturduğu bütün*" idi. Zira polisin kurumsal yapısına vücut veren tüm organlar, demokratik yapının temel bileşeni durumunda bulunmaktaydı (Ober, 1996, s. 117). Bu işlevler toplandığında görülmektedir ki, Atina demokrasisinde halk (*demos*) tam yetkili bir iktidar (*kratos*) kullanmaktaydı (Lane, 2014, s. 95).¹¹

"*Siyasi iktidara yabancılaşmamış halk kitlelerinin kontrolündeki yönetim biçimi olan*" (Özenç, 2014, s. 42) Atina demokrasisi, siyasal kararların kolektif olarak oluşturulduğu bir yönetim sistemi idi (Sartori, 2014, s. 350). Bu anlamda yönetim, yurttaş tarafından kendine yabancı, kendinden uzak bir iktidar olarak algılanmamaktaydı (Dahl, 1993, s. 21). Bu bakımdan yurttaşlar topluluğu olarak polisin ayrı bir siyasal aktör olarak karakterize edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla egemenlik, özel bir kurumsal mevkide tezahür eden tek iktidar olarak tanımlanırsa Atina demokrasisi için anlamdan yoksun bir kavramdır (Ober, 1996, s. 120). Akal da Antik düşüncede modern anlamda devlet aygıtının tanınmadığına işaret eder. Zira "*Antik Respublica'da, siyasi mekanizmanın işlemesi için, yurttaşların özel irade ve güçlerini, karar almak ve uygulamak üzere biraraya getirmeleri gerektiğine inanılırdı. Oysa, monark, tahtında, bütünün billurlaştığı nokta, birliğin simgesidir; bütün adına, birlik adına karar alır ve uygular. Böylece, tüm parçaları kendisine bağlı bir aygıtı temsil eder: Devlet Benim.*" (2012, s. 52) Bu anlamda Atinalılar için "demokratik devlet" kavramı da anlamsız bir ifade durumunda olacaktır (Sartori, 2014, s. 341).

Atina polisinde siyasal eşitlikle karakterize olan siyasal katılım vurgusu özgürlüğün anlaşılışına da damgasını vurmuştur. Atina'da özgürlük, temelde kolektif iktidar kullanımına katılıma işaret etmekteydi. Zaten Atina polisi devlet olgusuna yabancı olduğundan özgürlüğün de devlet iktidarı karşısında anlamlandırılması mümkün değildi (Sartori, 2014, s. 356). Dolayısıyla Antik Yunan, devlet ve birey arasında kurulan bir ilişkiye işaret eden modern anlaşılışına benzer bir insan hakları kavramına sahip bulunmamaktaydı (Balot, 2006, s. 55).

Atina'da özgürlük, eşitlik ve güvenlik gibi çekirdek değerlerin, siyasetin günlük pratiği içinde yurttaşların katılımıyla hayata geçirileceği fikrine bağlılık söz konusuydu

⁹ Jüri mahkemelerinde yargıç olma koşulları arasında da servete ve statüye bağlı şartlara rastlanmamaktadır: "Yargıçlığa seçilecekler otuz yaşını geçmiş, devlete borçsuz ve yurttaşlık haklarına sahip olmalıdır." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 72).

¹⁰ "... Kleophon ..., tiyatro temsilcilerini izleyenlere iki obolos verilmesini [theoria] sağladı. Para bir süre için verildi, ama Paianialı Kallikrates miktarı üç obolosa çıkaracağını vaat ettiği halde ödemeleri tamamen durdurdu. Atinalılar bu ikisini daha sonra ölüme mahkûm ettiler. Halk yığınları aldatıldıkları zaman kendilerini kötü şeyler yapmaya özendirilenlere karşı kin besler." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 33).

¹¹ "Halk, meclis kararları ve halkın denetimi altındaki mahkemelerle her şeyi yönetir oldu. Bulenin yasama yetkisi bile halkın eline geçti. [Atinalılar] bu tercihlerinde haklı olmalı, çünkü az sayıdaki yetkili, para ve bağışlarla kalabalıklardan daha kolay yozlaşarak satın alınabilirler." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 47).

(Ober, 2005, s. 33). Zira Atina siyasal algısında insanın kendini hayvandan ayıran erdem ve niteliklere işaret eden yetkinliğe erişmesinin polis yaşamının parçası olmasına bağlı olduğu kabul edilmekteydi (Dahl, 1993, s. 17). Bu bağlamda Yunanlıların çoğu için siyasal faaliyet pozitif bir değere sahipti (Hansen, 1993, s. 314). İnsanların istek ve ihtiyaçlarının güdümünde yaşamalarına işaret eden bizzat yaşamın zorlaması, yani zorunluluğun hâkimiyeti ile karakterize olan hanenin tersine polis özgürlüğün alanını oluşturmaktaydı (Arendt, 2016, ss. 67-68). Bu bakımdan Atina demokrasisinin özgürlük yaklaşımında temel sezgi, siyasal eşitlikten vazgeçilmesi anının bir demokraside yaşamının sona erdiği, özgürlüğün derhal kaybedildiği ve doğrudan köleleştirilmenin gerçekleştiği an olduğudur. Bu yaklaşım, siyasal özgürlüğün diğerlerinin hayatlarının kapsamını dikte etme ve buna müdahale etme gücü sağlamak üzere herkese verilmesine değil, fakat yurttaşın diğerlerinin bu tür müdahalesinden katılım imkanları aracılığıyla korunmasına yöneliktir (Cartledge & Edge, 2009, s. 154). Bu çerçevede Atinanın siyasal ahlakında özgürlük, siyasal yaşama katılım çerçevesinde anlamlandırılırken insanla kastedilen yurttaş haline gelmekteydi (Sartori, 2014, s. 350).

Yurttaşlar bakımından genel olarak değerlendirildiğinde her ne kadar Atina demokrasisinin siyasal temellerini modern anlamında birey ve özgürlük kavramları oluşturmaya da yurttaşların alanlarının sınırsız müdahaleye tabi olmadığını tespit etmek mümkündür. Bu durum, yurttaşların sahip oldukları siyasal katılım imkânlarından ve katılım olanaklarının aktif biçimde kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Özenç, 2014, s. 23). Aristoteles'in "Atinalıların Devleti" eserinde işaret ettiği şu örnek, yurttaşların bütünüyle güvencesiz bir yaşam sürmediklerini göstermektedir: "Bu adam idamını beklerken Alopeke demosundan Eumelides, hiçbir yurttaşın mahkeme kararı olmaksızın öldürülemeyeceğini söyleyerek onu celladın elinden kurtardı. Mahkemede yapılan yargılama sonunda Lysimakhos salıverildi." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 51). Öte yandan Platon'un dahi, eleştiriye tabi tutarken demokrasi içerisinde yurttaşların özgürlüklerinin genişliğine işaret ettiği dikkat çekmektedir (ca. M.Ö. 360/2010a, ss. 222-223). Nitekim ünlü cenaze konuşmasında Perikles de Atina demokrasisinde polisin işlerinin kolektif olarak yönetildiğine, yurttaşların kendi işleri konusunda ise keyfince tasarrufta bulduklarına işaret etmekteydi (Thukydies, M.Ö. 431/2015, s. 35). Atina'da bu çerçevedeki tabloyu Dahl'ın varsayımsal bir Atinalının konuşması olarak oluşturduğu şu pasaj ile ortaya koymak mümkündür: "Şimdi, yurttaşların ortak iyi uğrunda çaba göstermeleri için, demokratik bir polis'te, hepimizin birbirimize benzememiz veya kendimize özgü çıkarlarımızın olmaması yahut yaşamlarımızı polis'e adanmış olmamız gerekmez. Çünkü polis, yurttaşların tam anlamıyla bir yaşam sürdükleri ve her uyanma anında yurttaşlık görevleri için yapılan çağrıya tabi olmadıkları yer değilse, nedir? Bu Spartalıların tarzıdır. Bizim değil. Bir kentin ayakkaçıcılara ve gemi yapımcılarına, marangozlara ve heykeltıraşlara, kırdı zeytin ağaçlıklarını yetiştiren çiftçilere ve kentte hastalarına bakan doktorlara ihtiyacı vardır. Her yurttaş, başkalarının amaçlamadığı bir şeyi amaç edinebilir. İçimizden birinin iyisi, o halde, tam anlamıyla bir diğerinin iyisi olmak zorunda değildir." (Dahl, 1993, ss. 18-19).

Yunan polisinde *res publica* ve *res privata* arasında açık bir ayrım bulunmasa da (Doğan, 2013, s. 35) Atina'daki durum, özel ve kamusal alan arasındaki çizginin modern demokrasilerin çoğundan farklı biçimde çizilmesinden ibaretti (Lane, 2014, s. 122). Atina'da özel alanın kamusal alanın hükmüne tabi olduğuna ve bu bakımdan güvenceli bir alan teşkil etmediğine yönelik eleştiriler bağlamında popüler örnek, Yunanca idiotes sözcüğüdür. Bu aşağılayıcı nitelikteki sözcük, kamusal yaşam yerine yalnız kendi işiyle, özel alanıyla ilgilenen, kaba, cahil, değersiz adam anlamına gelmekteydi (Sartori, 2014, s. 349). Ancak bu yaygın toplumsal algıya rağmen Atina'da yurttaşların Meclise, mahkemelere ve diğer kamusal faaliyetlere katılmaktan imtina etmelerinin hukuken mümkün bulunduğu unutulmamalıdır (Balot, 2006, s. 61). Ancak hayvanlardan farklı olarak insanın varlığının erdemini siyasetin içinde gerçekleştirebileceği kabul edilen yurttaş için siyaset, olağan bir eylem teşkil etmekteydi. Nitekim siyaset alanı, yurttaşın diğer yaşam alanlarından keskin biçimde ayrılmamıştı (Dahl, 1993, s. 21). Bu kapsamda Atinalılar, yaşamın toplumsal kuruluşuna katılımın önemini vurgulayarak tüm

yurttaşlara siyasal katılım yolunu açarken yurttaşlara özel yaşamlarını şekillendirme ve koruma fırsatını sağlamışlardı. Böylece özgürlük, onlar için ancak siyasal olarak gerçekleşecekti. Öte yandan kamusalılık da kaynağını tek tek yurttaşlardan alacaktı. Bu bağlamda Atina'da özgürlük kavrayışında, ortak olan ile özel olanın mesafelerini koruyarak birleştirildiği bir denge kurulmaya çalışıldığı görülmektedir (Rancière, 2007, s. 51). Böylece Atina demokrasisi liberal ve komüniteryen unsurların özgün bir alışımını ortaya koymaktadır (Balot, 2006, s. 62).

3.1.2. Atina Örgütlenmesinde Siyasal Eşitliğin Kurumsallaşması

Atina polisinde yurttaşların siyaseti belirleme ve düzenleme anlamında siyasal katılımının merkezi unsurlarından birini Meclis (*ekklesia*) oluşturmaktaydı. Demokratik veya demokratik olmayan çoğu Yunan rejiminde meclis bulunsa da Atina polisi bakımından dikkat çekici olan, Meclise katılımın yurttaşlar arasında servet veya statüye dayalı herhangi bir şekilde sınırlandırılmamış olmasıdır (Lane, 2014, s. 103). Muhtemelen çoğu yurttaş yaşamı boyunca bir kez bile Mecliste konuşmamışsa da (Lane, 2014, s. 105), Meclise katılan herkes konuşma ve oy kullanma hakkına sahipti (Hansen, 1993, s. 306). Ancak konuşanlar yol göstermeye çalıştıkları insanlar tarafından reddedilebileceklerini, cezalandırılacaklarını veya dışlanabileceklerini bilmekteydiler. Konuşmacılar verdikleri tavsiyelerden sorumluydular. Şöyle ki, tavsiyenin yasalara aykırı veya 4. yüzyıl için geçerli bir alternatif olarak polisin aleyhine olduğunu düşünen herhangi birinin girişimiyle konuşmacının muhtemel bir kovuşturmayla karşı karşıya kalması mümkündü. Meclis çokluğu ise oyları dolayısıyla sorumlu bulunmamaktaydı. Mahkeme üyeleri ise, el kaldırarak oy veren meclis mensuplarına göre daha da az hesap verir durumdaydı. Zira en geç M.Ö. 458'den itibaren halk mahkemelerinde gizli oy pusulaları ile oy kullanılmıştı (Lane, 2014, ss. 104-105).¹² Ayrıca Atina'da siyasal eşitlik anlayışının getirisi niteliğinde bulunan ve demokratik müzakerenin temeli olarak görülen belirli eşitlik kategorileri gelişmişti. Bunlardan biri eşit konuşma imkanı olarak *isegoria*,¹³ diğeri ise yasa önünde eşitliğe işaret eden *isonomia* idi (Balot, 2006, ss. 63-64; Sealey, 1976, s. 158'den aktaran Dahl, 1993, s. 16).

Atina demokrasisinde yurttaşların özellikle yoksul kesiminin siyasal katılım sürecine aktif bir biçimde dahil edilmesinde kura ve ücret sistemleri önemli rol oynamaktaydı. Ücret sistemi, Meclise katılımın maddi imkânlarının getirisi olarak boş zamana sahip olan yurttaşlarla sınırlandırılmaması adına ücretlendirilmeye başlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Her ne kadar paraya dayalı bir motivasyon sağlaması nedeniyle demokrasi eleştirilerinde hedef alınmış olsa da daima küçük miktarlarda gerçekleşen ücret sistemi ile yurttaşların meclise katılım nedeniyle uğradıkları kazanç kaybının telafisi sağlanmaktaydı (Arblaster, 1999, s. 36). Böylece ekonomik konumunun yarattığı boş zaman itibarıyla siyasal katılım bakımından avantajlı durumda bulunan yurttaş kesimi ile geçimini sağlamak için çalışması gereken ve bu bakımdan katılım için ayırdığı her zaman dilimi kendisine kazanç kaybı olarak yansıyan yurttaş kesimi arasında siyasal katılım olanakları bakımından eşitlik sağlanmaya çalışılmaktaydı.

Atina demokrasisi doruk noktasına ulaştığı Perikles döneminde tüm yurttaşların siyasal haklarını tanımakla kalmamış, öncesinde alt sınıflara kapalı olan polis görevlerini de yurttaşlara açmıştı. Bu dönemde uzmanlık gerektirmeyen memurlukların kura ile doldurulması yöntemi uygulanmaktaydı (Yalçınkaya, 2011, ss. 40-41): "*Askeri hazine saymanı, Deniz Birliği'nin hazinesinin saymanları ve su çeşmeleri sorumlusu dışındaki devlet yönetimiyle ilgili bütün makamlar kurayla dağıtılır. Bu makamların sahipleri Panathenaia Bayramı'nda el kaldırma yoluyla seçilerek bir sonraki bayrama kadar görevde kalırlar. Savaşla ilgili bütün askeri makamlar da aynı şekilde el kaldırılarak seçilir.*" (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013,

¹² "Bunun üzerine tellal: "İçerideki oy pusulası ilk konuşan taraf, içerideki oy pusulası da ikinci konuşan taraf içindir," açıklamasını yapar. Her yargıç, iki oy pusulasını, hangisinin dolu olduğunu gizleyecek şekilde tutarak geçerli pusulayı bakır küpe, geçersiz pusulayı ahşap küpe atar." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s.76).

¹³ Isegorianın konuşmacıyı konuşmanın olumsuz sonuçlarından koruyan bir hak olarak tesis edilmemiş olup her bir yurttaşın konuşma imkânına işaret eden bir kavram olduğu dikkati çekmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Chin-Yu Ginny Lu, 2017).

s.49; kurayla seçilen diğer görevliler için bkz. ss.57-62). Bu görevlerin kura ile dağıtımı ve yıllık rotasyona tabi olmaları, yolsuzluk ve ego tatminini önlemeye yardımcı olabilecekti. Bir yıllık süre için kura ile doldurulan görevler, servetin siyasal iktidara tahvili ve siyasal nüfuz veya tahakkümü amaç edinen herhangi biri için uygun ortam sağlayamayacaktı (Lane, 2014, s. 119).

Atinalıların birçok görevlinin belirlenmesi için uyguladıkları kura usulünün altında yatan, her bir yurttaşın herhangi bir kamusal göreve gelmeye doğuştan hakkının olduğu veya herkesin kamusal sorumlulukları üstlenme hususunda eşit kapasiteye sahip olduğu düşüncesi değildi. Yurttaşların, üstlenicileri kurayla belirlenen idari görevlerin işleyişlerini öğrenmelerine yetecek kadar yetkin oldukları varsayılmaktaydı (Lane, 2014, s. 119). Böylece mevkilerin rotasyona tabi olması, kararların tüm siyasal bünyenin müzakeresi sonrasında alınması, seçimler ve halk mahkemeleri gibi diğer prosedürlerle birlikte kura sistemi de uygun yeteneklerin kullanılmasını ve dolayısıyla siyasal eşitlik postülasının toplumun fiili gerçekliğine mümkün olduğunca yakın haline getirilmesini amaçlayan siyasal bir eğitim sürecinin, aktif bir *paideianın* parçası durumunda bulunmaktaydı. Bu bağlamda söz konusu prosedürler, demokratik rejimi var eden süreçlerin sadece araçları olarak değil birer "an"ı olarak kurumsallaştırılmışlardı (Castoriadis, 1997, s. 11).

Polisin siyasal işleyişi ve örgütlenmesinin dizaynı, yurttaşların siyasi ve idari görevlerinde içinde yer alacakları siyasal pratik sürecinde yetkinliklerini hem uygulamaya geçirecekleri hem de geliştirecekleri ve aynı zamanda kendi iyileri ile ortak iyiyi sentezleme olanağına sahip olacakları bir düzenek kurma çabasıyla şekillendirilmiş görünmektedir. Devrimden sonra muhtemelen Meclisin oyu ile, mevcut 139 köy ve kentsel muhit kendini yöneten topluluklar anlamına gelen *demeler* şeklinde örgütlenmişti. *Demelerin* eğitim açısından rolü büyük önem taşımaktaydı. Zira *demenin* kamusal işlerinin mensuplarının işbirliğiyle yürütülmesi, her Atinalıya karar alımına ilişkin siyasal alışkanlıkları öğretmekte veya üretmelerini sağlamaktaydı. Yerel ağlardan müteşekkil dinamik ve iyi entegre edilmiş bir ana ağa dayalı örgütlenme, bilginin yerel bir çerçevede değerli olduğu durumlarda yerel bilginin özgüllüğünü ve özerkliği koruyacaktı. Her *deme*, yerel kaynakların ve yerel olarak geliştirilmiş uzmanlığın etkin kullanımı ile yerel ihtiyaçlara ve acil durumlara cevap vermede serbest kalacaktı. Ancak bu sefer, tüm polisin çeşitli ve daha geniş kaynakları ile uzmanlığının, yerel çözümlerin yetersiz olduğu durumlarda mevcut olmasının güvencesi ile. Bu kapsamda örneğin sınır aşan akınlarla yüz yüze kalan sınır bölgelerinde bulunan *demeler* Atina'nın askeri gücünü yardıma çağırabilecekti (Ober, 2005, s. 36-37).

Demelerin özerk yönetiminden sonraki kurumsal aşama ise, *demelerin* temsil ettiği çok sayıda yerel ağın Atina yurttaşlığından oluşan ana ağa entegre edilmesi sorununun mevcut çözümünü yansıtmaktaydı (Ober, 2005, s. 37). Her *deme*, nüfusuna bağlı olarak üyelerinden bir veya daha fazlasını 500'ler Konseyinde kura aracılığıyla (Uygun, 2014, s. 26) görevlendirmekle yükümlüydü. Görüldüğü üzere 500'ler Konseyi temsili bir organ değildi ve üyelerinin "temsil ettikleri" çevrelerin menfaatlerine hizmet etmeleri beklenmezdi. Coğrafi olarak Atina'nın merkezinde konumlanmış bulunan Konsey, şehrin günlük idaresinin büyük bölümünden mesuldü. Ancak öncelikli sorumluluğu, Meclisin toplantıları için yasama önerilerini hazırlamak ve gündemi belirlemektir (Ober, 2005, ss. 37-38).

Deme mensupları arasından belirlenen 500 Konsey üyesi, tüm Atina polisinin bilgi kaynaklarının insan halinde cisimleşmesini ifade etmekteydi. Konsey içerisinde, *demelerin* mensuplarının taşıdıkları yerel bilgilerin bir bütün olarak polisin istifadesine sunulması öngörülmekteydi. Birçok kendini yöneten bölgesel ağın ana ağa kolayca ve pürüzsüz bir şekilde entegre edilebileceği yanılgısına düşmek mümkünse de, Atina'da entegrasyon sorunu detaylı bir kurumsal tasarım içerisinde inceliklerle çözülmeye çalışılmıştır. Çatışan bölgesel menfaatlerin Konseyde hüküm sürmesi entegre bir ağ yaratma amacını baltalayacağından Konsey sistemi, üyelerinin polisin farklı bölgelerinden gelenlerle günbegün bir arada çalışmalarını sağlamalıydı. Örneğin kıyı şeridindeki *demelerde*

yaşayan Konsey üyelerinin, diğer yerlerde yaşayanlara göre daha fazla ortak deneyimi paylaştıkları kıyıda gelen diğer üyelerin cazibesine kapılma gibi doğal bir eğilimleri bulunabilirdi (Ober, 2005, s. 37-38). Fakat “Herkesin iyisini arayabilmek için, yurttaşlar her birinin iyisini kavrayabilmeli”ydi (Dahl, 1993, s. 19).

Demokratik siyaset, içinde ortak iyinin ve bireysel çıkarın takibi arasındaki ilişkiye yönelik gerilimi barındıran bir siyasettir. Kuramda bu gerilim özellikle Rousseau ve Locke çizgisi arasındaki ayrışmada açığa çıkmıştır. Rousseau bireyin kendisini ancak ortak iyi siyasetine katılarak gerçekleştirebileceğini vurgularken Locke diğerleriyle rekabet halinde özel çıkarlarının peşinde koşarak gerçekleştireceğini kabul etmiştir. Ancak Çınar’ın işaret ettiği üzere “bireyin kendisini sadece özel alanda gerçekleştireceğini söylemek siyasal topluluğu; sadece siyasette gerçekleştireceğini söylemek ise bireyselliği ikincilleştirecektir.” Bu bakımdan demokratik siyaset “bireyselliği kaybetmeden toplumsallığı kuran ve koruyan bir siyaset” (Çınar, 2017, s. 213) olmalıdır. Atinalılar bu sorunu bir ölçüde¹⁴, Konseyin işlerinin çoğunun 50 üyeli takımlar (*prytaneis*) tarafından yerine getirilecek şekilde düzenlenmesi şeklinde çözüme kavuşturmuşlardır. Her takım, kurulan 10 grubun (*phylai*) birinden gelen üyelerden müteşekkildi. Her grup, Atina topraklarının farklı kesimlerinden birkaç *demedan* oluşmaktaydı. Kabaca, her grup nüfusunun üçte biri kıyı muhitlerinden, diğer üçte biri iç bölgelerden ve son kısım ise kentsel alanlardan gelen üyelerden müteşekkildi. Böylece her grup, kıyı kesiminin söz gelimi balıkçılık ve ticarete uzmanlaşmış yerlileri, tarımsal iç alanlardan çiftçileri ve kent merkezi muhitlerinden zanaatkarları kapsamaktaydı. Bu şekilde gruplar, farklı arkaplanlar ve beceriler yanında akrabalık, arkadaşlık ve komşuluğa dayanan farklı çevrelere sahip üyelerden çaprazlama biçimde oluşturulmaktaydı (Ober, 2005, s. 39). Bu çerçevede yurttaşlık erdemi, kamusal sorunlarda çıkarı yerine ortak iyiyi amaçlama yani polis in iyiliğine yüzünü dönme çerçevesinde anlaşılırmaktaydı (Dahl, 1993, s. 17).¹⁵

500’ler Konseyinin bir bütün olarak, polis in bilgi temelini temsil etmesi gibi, her 50 kişilik takım da yerelden gelen ve paylaşılan teknik ve sosyal bilgi topluluğu durumunda bulunmaktaydı. Konseydeki bir yıllık görevine başladığında her üye, Atina’nın çeşitli kesimlerinden gelen takım üyeleriyle yakın bir çalışma içinde bulunacak, sürekli konuşacak ve yılın yarısından fazlasında onlarla aynı odada uyuyacak ve yiyecekti. Konseyin başarısı, takım arkadaşlarıyla etkili bir şekilde çalışma kapasitesine doğrudan bağlı bulunmaktaydı. Bu, konuyla ilgili olduğunda bildiğini paylaşmasını ve daha uygun bilgiye sahip olduklarında diğerlerine riayet etmesini, bir başka deyişle müzakere kapasitesini gerektirecekti. Bu koşullarda her üye, bir takım içerisinde yakından ve işbirliği içerisinde çalışmanın değerini, aynı zamanda polis in çok farklı kesimlerinden gelen üyelere güvenmeyi öğrenmekteydi. Bu güven, üyeler hakkında şahsi bilgi geliştirmeye ve bağlı oldukları örgütün başarısı hakkında paylaşılan bir adanmışlığa dayanmaktaydı. Neticede Atinalılar hiçbir zaman bir yüz yüze toplum olmadırlarsa da yüz yüze toplum duygusuna sahiptirler. Hiçbir Atinalı, sınırlı bir orandan fazlasıyla tanışık olmasa da genel olarak Atinalıların profiline vakıf olmasını sağlayan bir kişisel temaslar ağının parçası durumundaydı (Ober, 2005, s. 39, 41).

Son adımda ise her Konsey üyesi bir yıllık hizmetin ardından *demesine* dönmekteydi (Ober, 2005, s. 39). *Demeye* dönmelerinin ardından eski Konsey üyeleri, makro düzeyde Atina yönetimi düzeyinde entegre olmuş bilginin yerel kaynağı haline gelmekteydiler. Böylece genel polis ağında üretilen ve deneyimlenen bilgi, *demelerin* yerel ölçeğinde yeniden üretilmekte ve toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmekteydi.

Bu koşullarda Atina demokrasisine bir anayasanın ötesinde siyasal kültür olarak bakmak önemlidir. Demokrasilerde siyasal kurumlar önemsiz olduğundan değil. Ancak

¹⁴ Çözümün diğer bir parçasını ise agora aracılığıyla özel olanın kamusal olanla bağlantılandırılmasını sağlayan ve siyaseti kurumlarda tüketmeyen siyasi kültür oluşturmaktadır.

¹⁵ Bu anlayış, siyasal pratik içinde aile bağları veya arkadaşlığa dayanan hiziplerin bulunmadığı, hiziplerin muhaliflerini polisten uzaklaştırmak üzere, oy yoluyla sürgüne gönderme uygulamasına başvurmadan kaçındıkları, yurttaşların modern muadillerine kıyasla özel çıkarlarını önemli ölçüde daha az düşündükleri ve kendilerini ortak iyiyi adanmış oldukları (belki de böyledir, ancak bu yargı bulgularla desteklenmiş değildir) anlamına gelmemektedir (Dahl, 1993, ss. 25-26).

demokratik kurumlar çalışılırken biçimsel otoritenin somut bürokratik düğümleri olarak kurumlara yönelik ilginin bilgi teatisinin, medeni öğrenmenin ve kamusal eğitimin birbirine bağlanmış düğümleri olarak kurumlara bakmak suretiyle beslenmesi gerekmektedir (Ober, 2005, s. 31). Bu kapsamda Antik Atina’da siyasal eşitlik anlayışının temelini oluşturan ve Ober’e göre Atina modelini modern dönemde ilgiye değer kılan, bilginin demokratik kültür tarafından teşvik edilen dolaşımının ayırt edici motifidir (Ober, 2005, s. 33). Bu kapsamda bilginin dolaşım içerisinde ortaya çıkarıldığı görülmektedir.

Bilgi hakkında modern standart düşünüş, müzakereye dayalı olan pahasına teknik bilgiyi ayrıcalıklı kılar. Bu bağlamda “doğru bilgi” alanını sosyal pratikten ayırma ve uzmanlaşmaya bağlılık dikkat çeker. Modern düşünüşünde bilgi, uygun uzmanların iştirakinden edinilmekte ve yönetim süreçlerine katılım aracılığıyla siyasal pratik içerisinde öğrenilebilecek siyasal beceriden farklı bir şey olarak görülmektedir. Bu noktada Ober, insanların elbette içerisinde uçacakları uçakları yapacakların, doktorların, mimarların ve benzerlerinin uzman olmalarını isteyecekleri tespitini yaptıktan sonra bu durumun siyaset alanında uzman bilgisinin aynı derecede merkezi rol oynamasını öngören Platon’u takip etmemizi gerektirip gerektirmediği sorusunu ortaya atmaktadır (2005, s. 33-34). Atinalıların bu soruya cevabı hayır olmuştur.

Platon’un Protagoras diyalogunda da teslim ettiği gibi, Atinalılar çeşitli alanlarda teknik uzmanlığa saygı göstermişler, teknik konularda kolektif kararlar alırken uzmanlığa değer vermişler; ancak yönetimin teknik uzmanlığın üstün olması gereken bir alan olduğu konusunda ikna olmamışlardır.¹⁶ Böylece örneğin adalet meseleleri hakkında belli belirsiz de olsa hukuk uzmanlığını çağrıştıracak herhangi bir yola başvurmaksızın halk mahkemelerinde karar vermişlerdir. Bu çerçevede Atina’nın yargı, yürütme ve yasamaya ilişkin tüm kurumları, yurttaşların aktif katılımı etrafında yapılandırılmıştır. Bu insanların politik hizmetlerine yararlı bir uzmanlaşmamış bilgi gövdesi taşıyacakları, katılımları boyunca devamlı ve aktif bir bilgi teatisi süreciyle meşgul olacakları ve sistemin katılımcıları olarak hareketleri ve kararlarının diğerlerinin eğitimine katkı sunacağı varsayılmaktaydı (Ober, 2005, s. 34). Yurttaşların bu bağlamda eğitimi, erdemi ve erdemsizliği gözlemledikleri kamusal işlere katılımları içerisinde gerçekleşecekti (Balot, 2006, s. 53). Bu nedenlerle bazı özel hizmetler için geçerli olan belirli yaş koşulları dışında sisteme ayrıcalıklı bir giriş noktası oluşturulmamıştı (Ober, 2005, s. 34).

3.1.3. Agoradan Kurumlara Siyaset

Atina demokrasisi, tartışmaya dayalı bir anayasa teşkil etmekteydi (Hansen, 1993, s. 306). Bu bağlamda kamusal tartışma Atina’da siyasal eylem önünde engel olarak değil, “herhangi bir bilgece eylemin vazgeçilmez önkoşulu” olarak anlaşılmıştı (Dahl, 1993, s. 21). Diğer yandan müzakere sürecinin resmi kurumlarda tükenmiyor olması, Atina demokrasisinin dikkate değer bir özelliğini teşkil etmekteydi. Zira Atina’da siyasal yaşam; pazaryerinden spor tesisine, sempozyumlardan ziyafetlere dağılmış bulunmaktaydı (Lane, 2014, s. 109). Bu kapsamda pazar alanı ve buluşma noktasını kapsayan *agora*¹⁷, siyasal bilginin ve söylemin oluşturulmasında özellikle etkili bir işlev görmekteydi.

16 “Bütün öbür Yunanlılar gibi ben de, Atinalıların bilge kimseler olduklarına inanırım; oysa halk kurulu toplantılarında söz konusu bir inşaatsa mimarlara, gemi yapımıysa gemi yapımcılarına başvurduklarını, öğretilir ve öğrenilir her şey için de aynı şekilde davrandıklarını görüyorum. Ama meslekten olmayan biri öğüt vermeye kalkıştı mı, ne kadar güzel, zengin, soylu olursa olsun, iyi karşılanmak bir yana, bu öğüt verici tersine yuhalar karşısında kendiliğinden çekilene kadar ya da okçular tarafından kurul başkanının emriyle sürüklenip götürülene kadar alaya alınır, ısıklanır; işte mesleklerle ilgili görünen konularda böyle davranır Atinalılar. Ama tersine, sitenin yönetimiyle ilgili bir konu açıldı mı, ister dülger olsun, ister demirci, ayakkabıcı, tüccar, gemi sahibi; ister zengin olsun ister yoksul, ister soylu, herkesin düşüncesini söylemek için ayağa kalktığı görülür ve bu konuda hiçbir yerde öğrenim görmedikleri, hiçbir öğretmenden ders almadıkları halde, kimse öncekilere yapıldığı gibi öğüt vermeye kalkıştıkları için suçlamaz onları.” (Platon, ca. M.Ö. 360/2010b, s. 402).

17 Oikos, agora ve ekklesia alanları arasındaki temel ayrım, olgusal düzeyde ve dilde yer almaktaydı, klasik çağ boyunca bu şekilde açık hale getirilmemişti (Castoriadis, 1997, s.7).

Çeşitlilikle karakterize olan¹⁸ *agora*, sözün “serbestçe dolaşıma çıktığı, değiş tokuş edildiği” (Yalçınkaya, 2011, s. 46) ve bu koşullarda ortak iyinin anlamının ve ona ulaşmak için ne yapılması gerektiğinin ortaya çıkarıldığı bir iletişim alanı teşkil etmekteydi. Bu kapsamda *agora*nun hem diyalog ve uzlaşma hem de sürekli bir gerilim ve çekişme mekânı olarak pedagojik ve aydınlatıcı bir işlev görmesi beklenmekteydi: “*Burası, uyuşmaz çıkarların keskin kenarlarının köreltildiği, çelişkili baskıların dengelendiği, birbirleriyle çatışmalar ve uyumlu bir bütün oluştursunlar diye düşlerin ve arzuların kırılıp yoğrulduğu ve bir patlamaya yol açmasın diye ateşli bölgelerin soğutulduğu bir mekândı öncelikle*” (Bauman, 2012, ss. 97, 106-107). Böylece *agora*, siyasal karşıtlığın toplumsal yaşam içerisinde kendine ifade bularak şiddete başvuruya yol açmamasını güvence altına alacak bir iletişim alanı olarak işlev görmektedir. Bu süreçte özel ve kamusal arasında sürekli bir akış sağlanırken hane ve kolektif kararların alındığı alan birbiriyle bağlantılandırılmaktaydı. Bu çerçevede ortak olan ve özel olan arasında tasarlanan siyasal akış, Atina demokrasisinin bir yaşama biçimi olarak da kurulduğunun göstergelerinden birini teşkil etmekte; Atina’da iki rejim çeşidinin, yani siyasal düzenleme olarak *politeia* ile bir yaşama biçimi olarak *politeianın* karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiği görülmektedir (Lane, 2014, s. 109).

3.1.4. Siyasal Eşitler Arasında Sosyal Eşitsizlik

Antik Atina demokrasi yurttaşların siyasal eşitliği üzerine inşa edilmişti. Ancak demokratik Atina’nın yurttaşı sadece siyasal eşitliğin norm olduğu bir siyasal sistem alanında değil, aynı zamanda eşitsizliğin mevcut olduğu bir sosyal matris içerisinde yaşamaktaydı. Mecliste, mahkemelerde ve Konseyde oy kullananlar siyasal eşitler olsalar da sosyal olarak eşitsiz durumda bulunmaktalardı (Ober, 1996, ss. 113-114). Bununla birlikte Atina yurttaşlarının sahip oldukları siyasal katılım imkânları, iktisadi eşitsizlikle siyasal eşitliğin bir arada bulunduğu, fakat yurttaşların sahip oldukları etkili siyasal katılım olanaklarının iktisadi eşitsizliğin ve bu eşitsizliğin siyasal tezahürlerinin bir ölçüde sınırlandırdığı bir durum yaratmıştı. *Demos*’un siyasal iktidarı, bir yurttaş olan en fakir yoksul dilenciye dahi anlamlı özgürlük ve eşitlik imkanları sunmuştu. Bu imkanlar, yurttaşların yurttaş olarak değerlerine yönelik saygısızlığın herhangi bir biçimine karşı kuvvetli bir duyarlılık geliştirmelerine ve birçoğunun bu tür zararların onarımına yönelik olarak hukuk sistemini kullanmaya istekli ve gayretli olmasına neden olmuştur (Lane, 2014, s. 109).

Mülk sahibi olmayanların da koşullarını taşımaları halinde yurttaşlık haklarından faydalanarak siyasal iktidara ortak olmaları, iktisadi konumunu siyasal alana yansıtmak isteyen mülk sahibi sınıfın, kurumsal düzenlemeler aracılığıyla kontrol altında tutulmasını sağlamıştır. Bu anlamda yurttaşların eşit siyasal katılım olanakları, mülk sahibi sınıfın hakim pozisyonundan sınırsızca faydalanmasını engellemiştir (Özenç, 2014, s. 56). Sonuçta demokratik yönetimin yurttaşlara eşit biçimde dağıttığı siyasal kontrol aracılığıyla alt sınıf yurttaşlar geleneksel ekonomik sömürünün ağır vergi uygulaması, borç veya toprak köleliği gibi bazı biçimlerinden kendilerini koruyabilmişlerdir (Wood, 2008, s. 221). Böylece siyasal etkileri sayesinde yurttaşlar topluluğu, artık değer sömürüsünün önemli ölçüde köleler üzerinden yürütülmesini sağlamış, kendilerini ekonomik sömürünün kısmen dışında konumlandırma olanağı bulmuşlardır (Özenç, 2014, s. 43). Diğer yandan Atina sisteminde mülk sahipleri, sahiplikleri korunurken toplumsal faaliyetlerin yürütülmesi için geniş mali katkılardan oluşan sosyal yükümlülüklerle tabi kılınmışlardır (Canfora, 2010, s. 34).

Görüldüğü üzere Atina demokrasisi servet eşitsizliklerini sürdürse de servetten kaynaklanan gücün demokratik kontrolden bağımsız olarak sınırsız siyasal iktidara tahvil edilememesi hususunda kararlı bir tavır sergilemiştir. Zengin yurttaşlar, servetlerini halkın iktidarlarından yalıtarak herhangi bir şekilde nüfuz sağlamak için kullanamazlardı (Lane, 2014, s. 97). Zira siyasal işleyiş, doğrudan etki edilmesini güçleştirecek biçimde dağılmış bulunmaktaydı. Örneğin rüşvetle menfaat sağlamanın önünde kura veya ücret

18 Ancak çalışmak durumunda olan ve bu nedenle sınırlı boş zamana sahip olan yurttaşlarla diğerlerinin agorada tartışma ve söyleşilere katılmak bakımından aynı imkanlara sahip oldukları şüphelidir (Yalçınkaya, 2011, s. 46).

sistemi gibi engeller mevcuttu. Bu koşullarda her yurttaşın siyasal yaşama eşit katılımı dolayısıyla siyasal alanın ekonomik hiyerarşilerin doğrudan belirlediği bir alan olmaması, gündelik polis pratiğinde yurttaşlığın merkeze yerleşmesini olanaklı kılmıştı (Kartal, 2010, s. 16).

3.2. Yurttaşlığın Dışarısı

Antik Atina'da temel siyasal eşitsizlik, aralarında siyasal eşitliğin geçerli olduğu yurttaş kitlesinin belirlenmesi sürecinde ortaya çıkmaktaydı. Yurttaşlık, Atinalı özgür (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçınkaya, 2011, ss. 43-44) erkeklerin sahip olabildikleri bir ayrıcalık durumundaydı.¹⁹ Bu kapsamda Atina'da yaşayan yabancılar (*metoikoslar*); zanaatkar, tüccar veya entelektüel olarak Atina'nın ekonomik ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamış olsalar da yurttaşlık yetkilerinden yoksun bırakılmışlardı (Dahl, 1993, s. 27). Köle olarak kabul edilmemelerine (Yalçınkaya, 2011, s. 43) ve mahkemeler de korunma sağlayan birtakım haklara sahip olmalarına (Dahl, 1993, s. 27) rağmen hukuksal özne sayılmadıkları ve kendi adlarına yurttaşlarla hukuki ilişkiler kuramadıkları gibi servetleri de polis tarafından her an el konulabilir durumdaydı. Köleler ise köle sahiplerinin yaşayan malı sayılmakta ve böylece "insan" olarak değerlendirilmemekteydi (Yalçınkaya, 2011, s. 43; kölelerin sahip oldukları güvenceler için bkz. Uygun, 2014, s. 86). Kadınlar ise bir yandan köle değilken ve hatta evin kölelerini çekip çevirirken bir tür efendiye benzerken, diğer yandan evin efendilerine bağımlı bulunmaktalardı. Çalışmak, evi yönetmek ve özellikle soyu üretmek en önemli işlevleri olarak kabul edildiğinden bir tür olarak insan varlığının sürdürülmesinin gerektirdiği zorunlulukla tanımlanan hane alanına, *oikosa* ait sayılmaktalardı (Yalçınkaya, 2011, s. 44). Kadınlar ve kölelerin karşıladığı insani zorunlulukların yurttaşların siyasi faaliyetleri için önemli bir temel sağladığı açıktır. Nitekim bu durumdan yola çıkan Held (1996, s. 23) ve Parkinson (1958, s. 173) gibi düşünürler, kölelik ve Atina demokrasisi arasında doğrudan bağlantı kurmuşlardır. Büyük ihtimalle her yurttaşın evinde düzeni sağlayan kadınlar bulunmakla birlikte, Atina'da bütün yurttaşların kölesi yoktu ve yurttaşlar bir bütün olarak çalışmayan bir sınıf teşkil etmemekteydi (Uygun, 2014, s. 85). Zaten aksi durumda ücret sistemi tamamen anlamsız bir uygulama haline gelirdi. Bu koşullarda özellikle yurttaşların siyasal faaliyetlere katılmalarını sağlayacak zaman ve temel ihtiyaçları bakımından kölelerin ve özellikle kadınların önemli bir kolaylaştırıcı rolü olsa da, demokratik sistemin yurttaşlıktan dışlananların emeği ile mümkün kılındığını söylemek de doğru olmayacaktır. Atina demokrasisi temel bir dışlamayı ve dışlananların emeğinin kullanımını içeriyorsa da köleci toplumlarda demokrasi norm değildir ve bu bakımdan Atina demokrasisi ile diğer köleci toplumlar arasındaki bu farkı göz ardı etmemek önemlidir.

Nihayetinde Atina polisinin yetişkin nüfusunun büyük bir kesimi yurttaşlıktan dışlanmıştı. Bu kesim, meclis toplantılarına katılarak kamusal kararların yapımına katılma veya kamusal görevleri yerine getirme gibi yollarla siyasal yaşama katılma imkanından yoksun bulunmaktaydı (Dahl, 1993, s. 26). Kesin bir rakam vermek mümkün olmasa da Atina nüfusunun genel olarak 300.000, yurttaş sayısının ise 30.000 ila 40.000 civarında olduğu kabul edilmektedir. Köleler nüfusun yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı (Uygun, 2014, s. 18). Tarih boyunca yurttaşlık dahil etme ve dışlama olarak iki zıt içerikle belirlenmişse de (Kartal, 2010, s. 11) Atina demokrasisi "yönetme hakkını azlıktan çokluğa aktarırken, 'çokluk' gerçekte bir azlık ve dışlanmış olanlar da gerçekte çokluktu." (Dahl, 1993, s.404).

4. Sonuç

İnsanlık tarihindeki ilk demokrasi rejimi, Antik Atina polisinde tecrübe edilmiştir. Bu tecrübe içinde Atinalılar toplumsal yaşamı insani düzenlemenin konusu olarak kabul

¹⁹ "Anne ve babası Atinalı olanlar yurttaş sayılır ve on sekiz yaşlarında Demotes [yurttaş] listelerine kaydedilirler." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 47).

ederken siyasi düşünömselliği vurgulamışlar; toplumsal yaşam üzerine düşünme ve ortak yaşamı şekillendirme pratiğinin faili olarak *demosa* dayanarak azlık yerine çokluk tarafından düzenlenmeyi esas almışlardır. Bu süreçte *demosa* iktidarını yurttaşların siyasal eşitliğine dayalı özgün bir kurumsal tasarım içinde ortaya koymuşlardır. Polis merkezli organları olan Meclis, 500'ler Konseyi ve mahkemeler ile yerine getirilecek idari görevler kapsamında yurttaşlar yönetim güçlerini tamamen kontrol etmekteydi. Yurttaşlar siyasal kararları mecliste bir arada oluşturmakta, birçoğunun görevlisi kura ile belirlenen görevleri yerine getirmekte, mahkemelerde uyuşmazlıkları bir arada çözüme bağlamakta ve yetkililerin icraatlarını denetlemekteydi. Bu kapsamda yönetim faaliyeti, yurttaşlardan ayrılmış bir kurumsal aygıt tarafından değil, yurttaşlar tarafından kolektif olarak gerçekleştirilmekteydi. Bu çerçevede özgürlük de, devlet iktidarı karşısında değil, yurttaşların siyasal katılımı etrafında kavranmaktaydı. Atina demokrasisi; insanın tür olarak devamını sağlayan ihtiyaçlarını içeren zorunluluklar karşısında, polis özgürlüğün alanı olarak kabul edildiği bir paradigma içinde ortaya çıkmıştı. Bu paradigmaya uygun olarak özgürlüğün, siyasal pratik içinde gerçekleşeceği ve yurttaşların eşit katılım olanakları aracılığıyla korunacağı kabul edilmekteydi. Bu kapsamda siyasal eşitliğin kaybedildiği an, özgürlüğün kaybedildiği ana işaret etmekteydi. Zira siyasal eşitlik yokluğu bir diğerinin emrine tabi olmayı getireceğinden özgürlük yoksunluğu olarak tezahür edecekti.

Atina'da siyasal eşitliğe dayalı demokratik örgütlenmenin merkezi unsurlarından biri olan Meclis, bir danışma meclisinin çok ötesinde, yurttaşların servetlerine veya statülerine bağlı olmaksızın üyesi oldukları, hatta ücret sistemi ile fiili katılımlarının desteklendiği ve karşılıklı olarak toplumsal yaşamlarının kurallarını belirledikleri bir alandı. Örgütlenmenin diğer bir merkezi unsuru olan 500'ler Konseyi, kendini yöneten topluluklar olan *demelerden* kura yoluyla seçilen üyelerden oluşmakta ve incelikli çalışma usulleri ile farklı özellikteki bölgelerden gelerek farklı ihtiyaçları ve kaynakları temsil eden üyelerinin günbegün bir arada çalışmalarını sağlamaktaydı. Bu şekilde hedeflenen, Konseyin işleyişinde çatışan bölgesel menfaatlerin hakimiyeti tehlikesine karşı yurttaşların yüz yüze ortak iyiyi oluşturmaları ve yüzlerini ona dönmeleri idi. Diğer yandan siyasal pratik ne sadece Mecliste karar verme anı ne de diğer organlarda gerçekleştirilen faaliyetlerle sınırlandırılmıştı. Özellikle *agorada* gerçekleşen ve özel olanla siyasal karar alım anını birbirine bağlayan yurttaşlar arasındaki iletişim ve müzakere süreci dikkate alındığında Atina'da demokrasinin iktidarı belirli kişilere dağıtan bir anayasanın ötesinde, bir siyasal kültür ve yaşama biçimi teşkil ettiği görölmektedir.

Atina demokrasisinde sistemin her aşaması, yüz yüze, müzakereye ve yurttaşların siyasal pratiğine dayandırılmaktaydı. Yüz yüze, yurttaşın kendini diğer karşısında görmesini, tartmasını, törpülemesini veya görüşünü diğerine ilişkin bilgiyle genişletmesini sağlamakta; dolayısıyla ortak iyiyi, diğerleriyle eşit olarak müzakere sürecinde oluştururken diğerinin özgüllüğü, ihtiyaçları, istekleri ve düşünüşünün bilgisi ile tartmasına yönelmekteydi. Dolayısıyla yurttaşların kanaatleri, siyasal karar alım anına doğrudan yansiyacak belirli sabit görüşler olarak değil birçok durumda siyasal pratiğin tümü boyunca şekillenecek veya en azından sınanacak görüşler olarak kabul edilmişlerdi. Bu kapsamda siyasal eşitlik, her bir yurttaşın toplumun düzenlemesi hakkında en iyiyi bildiği, bir başka deyişe siyasetin bilgisine sahip birer uzman olduğu kabulünde temellenen bir tür doğal hak üzerinden tasarlanmamıştı. Aksine siyasetin ve ortak iyinin nihayetinde bu insanların içinde yaşayacakları ve yaşadıkları topluma ilişkin olduğu, onlar tarafından uygulanacağı ve sonuçlarına onlar tarafından katlanılacağı gerçeğinden yola çıkarak sıradan yurttaşlar tarafından müzakere içerisinde ortaya çıkarılmaları gerektiği düşünölmekteydi. Müzakere sürecinde oluşturulacak ilişki biçimleri ve siyasal alışkanlıklar da bu bakımdan dikkate değerd.

Ortak iyinin oluşturulması sürecinde hiçbir yurttaş diğerinin koşullarının farkındalığı bakımından ondan üstün olmadığından yurttaşların siyasal eşitler olmaları temel önemdedir. Ancak diğer yandan yurttaş kendi koşullarına dayanan görüşlerini siyasal eşiti olan diğer yurttaşlara dayatma olanağından yoksundur. Bu durumda

yurttaşın kendi koşullarının bilgisine sahip olması, ortak iyinin bu görüşlerin dayatılması şeklinde oluşturulması anlamına gelmeyecektir. Zira yurttaşın kendi koşullarına dayanan görüşlerinin diğer yurttaşları etkileyecek sonuçlarını öngörebilmesi bir ölçüde diğerlerinin koşullarının bilgisini gerektirmektedir ve bu bilgi kapsamında diğerleri daha elverişli konumda bulunmaktadır. Bu durumda Atina'da ortak iyinin siyasal kararların müzakereye dayanan bir siyasal pratik içinde oluşturulması önem taşımaktaydı. Bu bakımdan Atina demokrasisi hem yurttaşların kendi koşul, ihtiyaç ve taleplerinden soyutlaştırılmış bir ortak iyiye tabi kılındıkları bir siyasal kavrayış ve rejimden; hem de özel olanın kamusal alanı istila ettiği, tekil iyilerin diğerleriyle karşılaşarak tartılmadan, törpülenmeden ve dönüşmeden matematiksel hesaplarla siyasal kararlara tercüme edildiği, yurttaşların özel yaşamlarındaki serbestliklerini yaşamlarının toplumsal boyutu ve makro düzeydeki siyasal kararlar bakımından derin bir iktidarsızlık duygusu içinde tecrübe ettikleri bir demokrasi yaklaşımından farklıdır.

Atina'da incelikle örgütlenmiş siyasal eşitlik, servete ve statüye bağlı kılınmamış eşit siyasal katılım imkânları aracılığıyla yurttaşlar arasındaki iktisadi eşitsizliklerin yok edilmese de belirli ölçüde sınırlandırılmasını sağlamış olmasına rağmen derin bir siyasal eşitsizlikle bir arada bulunmaktaydı. Zira nüfusun önemli bir kesimini temsil eden kadınlar, köleler ve Atina'da yaşayan yabancılar yurttaşlıktan mahrum bırakılarak diğerinin yönetimine tabi kılınmıştı. Böylece Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitlik bir yandan toplumun yetişkin üyelerinin önemli bir kısmını dışarıda bırakan derin bir eşitsizlikle malulken, diğer yandan siyasal sistemin yurttaşlar arasındaki işleyişinin etrafında incelikli bir biçimde örgütlendiği temel siyasal ilke durumunda bulunmaktaydı.

Kaynakça

- Akal, C. B. (2012). *İktidarın üç yüzü* (5. baskı). Dost Kitabevi Yayınları.
- Arblaster, A. (1999). *Demokrasi*. N. Yılmaz (Çev.). Doruk Yayınları.
- Arendt, H. (2016). *İnsanlık durumu* (8. baskı). B. S. Şener (Çev.). İletişim Yayınları. (Eserin özgün hali 1958'de yayımlanmıştır.)
- Aristoteles (2013). *Atinaluların devleti*. A. Çokona (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin özgün hali M.Ö. 328-322 yılları arasında yazılmıştır.)
- Balot, R. K. (2006). *Greek political thought*. Blackwell Publishing.
- Bauman, Z. (2012). *Siyaset arayışı* (2. baskı). T. Birkan (Çev.). Metis Yayınları.
- Beitz, Charles R. (1989). *Political equality – An essay in democratic theory*. Princeton University Press.
- Bensaïd, D. (2010). Daimi skandal. İçinde E. Hazan (Ed.), *Demokrasi ne alemde?* (ss. 24-50). S. Kılıç (Çev.). Metis Yayınları.
- Bobbio, N. (1990). *Liberalism & democracy*. M. Ryle & K. Soper (Çev.). Verso.
- Brown, W. (2010). Artık hepimiz demokratız. İçinde E. Hazan (Ed.), *Demokrasi ne alemde?* (ss. 51-65). S. Kılıç (Çev.). Metis Yayınları.
- Butler, J. (2009). Evrenseli yeniden düzenlemek: Hegemonya ve biçimciliğin sınırları. İçinde *Olumsuzluk, hegemonya, evrensellik* (ss. 19-55). A. Fethi (Çev.). Hil Yayın.
- Canfora, L. (2010). *Avrupa'da demokrasi – Bir ideolojinin tarihi*. N. Domaniç & N. Avhan (Çev.). Literatür Yayıncılık.
- Cartledge, P. & Edge, M. (2009). Rights, individuals, and communities in Ancient Greece. İçinde R. K. Balot (Ed.), *A companion to Greek and Roman political thought* (ss. 149-163). Wiley-Blackwell.
- Castoriadis, C. (1997). Democracy as procedure and democracy as regime. D. A. Curtis (Çev.). *Constellations*, 4(1), 1-18.
- Çınar, M. (2017). Demokrasi. İçinde Y. Taşkın (Ed.), *Siyaset – Kavramlar, kurumlar, süreçler* (4. baskı, ss. 206-249). İletişim Yayınları.
- Clastres, P. (2011). *Devlete karşı toplum* (3. baskı). M. Sert & N. Demirtaş (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Coyle, S. (2010). Legalism and modernity. *Australian Journal of Legal Philosophy*, (35), 55-84.
- Dahl, R. A. (2006). *On political equality*. Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1993). *Demokrasi ve eleştirileri*. L. Köker (Çev.). Yetkin Basımevi.

- Doğan, İ. (2013). *Sivil toplum anlayışı ve siyasal sistemler* (Gözden geçirilmiş 3. baskı). Astana Yayınları.
- DuBois, E. C. (1998). *Woman suffrage and women's rights*. New York University Press.
- Gauchet, M. (2013). *Yurttaşını arayan demokrasi*. Z. Savaşçın (Çev.). İletişim Yayınları.
- Göze, A. (2011). *Siyasal düşünceler ve yönetimler* (Gözden geçirilmiş, yenilenmiş 13. bası). Beta Yayınları.
- Habermas, J. (2015). Kamusal Alan. İçinde Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* (3. baskı, ss. 95-102). Hil Yayın.
- Hammer, D. (2009). What is politics in the Ancient World. In R. K. Balot (Ed.), *A companion to Greek and Roman political thought* (ss. 20-37). Wiley-Blackwell.
- Hampton, J. (1994). Democracy and the rule of law. *NOMOS*, (36), 13-44.
- Hansen, M. H. (1993). *The Athenian democracy in the age of Demosthenes – Structure, principles and ideology*. J. A. Crook (Çev.). Blackwell.
- Held, D. (1996). *Models of democracy* (2. baskı). Polity Press.
- Hobsbawm, E. (2013). *İmparatorluk çağı, 1875-1914* (5. baskı). V. Aslan (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2017). *Sermaye çağı, 1848-1875* (6. baskı). M. S. Şener (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Huberman, L. (1995). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla* (3. baskı). M. Belge (Çev.). İletişim Yayınları.
- Kahan, A. S. (2003). *Liberalism in nineteenth-century Europe: The political culture of limited suffrage*. Palgrave Macmillan.
- Kapani, M. (2001). *Politika bilimine giriş* (13. baskı). Bilgi Yayinevi.
- Kartal, F. (2010). Dışlayıcı bir kurum olarak yurttaşlığın evrimi: Polis'ten küresel düzene. İçinde F. Kartal (Ed.), *Yurttaşlık tartışmaları – Yeni yaklaşımlar* (ss.11-55). Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Lane, M. (2014). *The birth of politics – Eight Greek and Roman political ideas and why they matter*. Princeton University Press.
- Lefort, C. (1988). *Democracy and political theory*. D. Macey (Çev.). Polity Press.
- Letwin, S. R. (1989). The morality of democracy and the rule of law. İçinde G. Brennan, L. E. Lomasky (Ed.). *Politics and process – New essays in democratic thought* (ss. 221-234). Cambridge University Press.
- Lu, C. G. (2017). *On misconceptions generated by translating parrhesia and isegoria as “freedom of speech”* (Master's thesis, The University of Arizona). Erişim: <https://repository.arizona.edu/handle/10150/625325>.
- Moore, B. (2011). *Diktatörlüğün ve demokrasinin toplumsal kökenleri – Çağdaş dünyanın yaratılmasında soylunun ve köylünün rolü*. Ş. Tekeli & A. Şenel (Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Mouffe, C. (2013). *Siyasal üzerine* (2. baskı). M. Ratip (Çev.). İletişim Yayınları.
- Ober, J. (1996). The nature of Athenian democracy. İçinde *The Athenian Revolution – Essays on Ancient Greek democracy and political theory* (ss. 107-122). Princeton University Press.
- Ober, J. (2005). Classical Athenian democracy and democracy today. İçinde *Athenian legacies – Essays on the politics of going on together* (ss. 27-42). Princeton University Press.
- Özdemir, O. (2019). Siyasal liberalizmin kamusal-özel alan ayrımı karşısında kadınların demokratik katılımı sorunu. İçinde S. S. G. Alica & N. Basa (Ed.), *II. Uluslararası Kadın ve Hukuk Sempozyumu* (C. 1, ss. 609-624). Türkiye Barolar Birliği Yayını.
- Özenç, B. (2014). *Hukuk devleti- Kökenleri ve küreselleşme çağındaki işlevi*. İletişim Yayınları.
- Parkinson, C. N. (1958). *The evolution of political thought*. Houghton Mifflin Company.
- Paxton, P. & Hughes, M. M. (2014). *Women, politics, and power: A global perspective* (2. baskı). Sage Publications.
- Phillips, A. (1995). *Demokrasinin cinsiyeti*. A. Türker (Çev.). Metis Yayınları.
- Platon (2010a). *Devlet* (7. baskı). S. Eyuboğlu & M. A. Cimcoz (Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları. (Eserin özgün hali M.Ö. 360 civarında üretilmiştir.)
- Platon (2010b). *Diyaloglar* (7. baskı). T. Gökçöl (Çev.). Remzi Kitabevi. (Eserin özgün hali M.Ö. 360 civarında üretilmiştir.)
- Polanyi, K. (2014). *Büyük dönüşüm – Çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (12. baskı). A. Buğra (Çev.). İletişim Yayınları.
- Rancière, J. (2007). *Siyasalın kıyısında*. A. U. Kılıç (Çev.). Metis Yayınları.
- Samons II, L. J. (2007). Introduction: Athenian history and society in the age of Pericles. İçinde L. J. Samons II (Ed.), *The Cambridge companion to the age of Pericles* (ss. 1-23). Cambridge University Press.

- Sartori, G. (2014). *Demokrasi teorisine geri dönüş* (2. baskı). T. Karamustafaoğlu & M. Turhan (Çev.). Sentez Yayıncılık.
- Thukydies (2015). Perikles'in cenaze töreni söylevi. S. Y. Baydur (Çev.). İçinde M. Tunçay (Ed.), *Batı'da siyasal düşünceler tarihi – seçilmiş Yazılar – Eski ve Orta Çağlar* (4. baskı, ss. 33-41). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Eserin özgün hali M.Ö. 431'de üretilmiştir.)
- Uygun, O. (2014). *Demokrasi – Tarihsel, siyasal ve felsefi boyutlar* (2. baskı). On İki Levha Yayıncılık.
- Weale, A. (1999). *Democracy*. St. Martin's Press.
- Wilson, J. L. (2019). *Democratic equality*. Princeton University Press.
- Wood, E. M. & Wood, N. (1978). *Class ideology and Ancient political theory – Socrates, Plato, and Aristotle in social context*. Basil Blackwell.
- Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm demokrasiye karşı – Tarihsel maddeciliğin yeniden yorumlanması*. Ş. Artan (Çev.). Yordam Kitap.
- Yalçınkaya, A. (2011). Yunan uygarlığı içinde polis ve siyaset. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da siyasal düşünceler* (2. baskı, ss. 23-90). İletişim Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Omca Özdemir (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Omca Özdemir (100%)

Türkiye’de Tarım Ürünleri Üretici Enflasyonunun Belirleyicileri: Fourier Bootstrap ARDL Yaklaşımı

Hatice BOZKURT¹, Seval MUTLU ÇAMOĞLU²

¹ Dr. Öğr.Üyesi, Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, İktisat; haticeozakan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8177-1338

² Prof.Dr. Ordu Üniversitesi, Ünye İİBF, İktisat; smutlu28@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3056-7895

Öz: Türkiye ekonomisinde 2018 yılında belirginleşmeye başlayan talep, maliyet ve fiyat kaynaklı enflasyonist bir süreç yaşanmaktadır. Ekonominin tüm sektörlerinde olduğu gibi tarım sektöründe de ciddi enflasyon düzeylerine ulaşılmıştır. Bu çalışmada 2010:M1 ile 2024:M2 tarihleri arasında tarım ürünleri üretici fiyat endeksi üzerinden enflasyonun belirleyicileri incelenmiştir. Açıklayıcı değişkenler; gıda tüketici fiyat endeksi, dolar kuru, rafine petrol fiyatı, kimyasal gübre ve azot fiyatı verileridir. Ayrıca yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişken, Türkiye’de para politikasında faiz yoluyla yapılan radikal değişimi içerecek şekilde oluşturulmuştur. Değişkenler arasındaki ilişkiler Fourier fonksiyonlu Bootstrap ARDL modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Kullanılan model sonucunda değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi bulunmuştur. Uzun ve kısa dönemde, gıda ürünleri tüketici fiyat endeksindeki artışlar tarımsal üretici fiyat endeksinde pozitif yönde etkilemiştir. Para politikasındaki değişim hem kısa hem de uzun dönemde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. Bu durum faiz politikasının enflasyonist etkisinin var olduğunu göstermektedir. Kimyasal gübre ve azot fiyatlarındaki yükseliş, tarım ürünleri üretici fiyat endeksinde artırmıştır. Kısa dönem analiz sonuçlarına göre Tarım-ÜFE, rafine petrol fiyatlarının gecikmeli değerlerinden pozitif etkilenmiştir. Döviz kuru değişkeni kısa dönemde anlamlı ve pozitif etkiye sahip çıkmıştır. Model, tarım ürünleri üretici fiyat endeksindeki kısa dönemli sapmaların yaklaşık 3,5 ay gibi bir sürede dengeye ulaşacağını göstermektedir. Bu analiz sonuçları Tarım-ÜFE enflasyonunun para politikası, döviz kuru, tarımsal girdi ve tüketici fiyatlarındaki istikrarsızlıktan kaynaklandığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarım ÜFE, Para Politikası, Fourier Bootstrap ARDL

Jel Kodları: E31, Q11, O13, E52

Atf: Bozkurt, H.; Çamoğlu Mutlu, S. (2024). Türkiye’de Tarım Ürünleri Üretici Enflasyonunun Belirleyicileri: Fourier Bootstrap ARDL Yaklaşımı, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 620-636.
<https://doi.org/10.30586/pek.1499667>

Geliş Tarihi: 11.06.2024
Kabul Tarihi: 14.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Determinants of Producer Inflation of Agricultural Products in Turkey: Fourier Bootstrap ARDL Approach

Abstract: The Turkish economy is experiencing an inflationary period driven by demand, cost and price inflation since 2018. As in all sectors of the economy, serious inflation levels have been reached in the agricultural sector. In this study, the determinants of inflation were examined through the producer price index of agricultural products between 2010:M1 and 2024:M2. Explanatory variables are food consumer price index, dollar exchange rate, refined oil price, chemical fertilizer and nitrogen price. In addition, the dummy variable representing the structural break was created to include the radical change in monetary policy in Türkiye through interest rates. These variables were analyzed using the Bootstrap ARDL model with Fourier functions. The cointegration relationship between the variables was determined in the model. In the long and short term, increases in the consumer price index of food products have positively affected the agricultural producer price index. The change in monetary policy has a significant and positive effect in both the short and long term. This implies that interest policy has an inflationary effect. The rise in chemical fertilizer and nitrogen prices increased the producer price index of agricultural products. Agriculture-PPI was positively affected by the lagged values of refined oil prices in the short-term. The exchange rate variable had a significant and positive effect in the short term. The model indicates that short-term deviations in the agriculture-PPI will reach equilibrium in approximately 3.5

months. Agricultural-PPI inflation in Türkiye is caused by instability in monetary policy, exchange rate, input and consumer prices.

Keywords: Agricultural PPI, Monetary Policy, Fourier Bootstrap ARDL

Jel Codes: E31, Q11, O13, E52

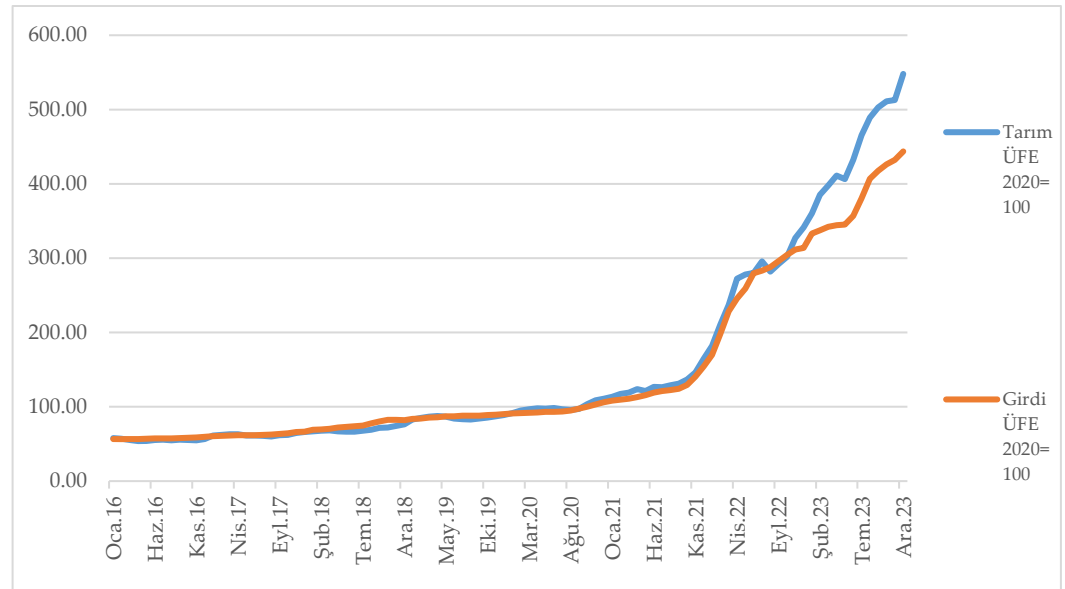
1. Giriş

Sürekli fiyat artışı veya paranın değer kaybetme süreci olarak tanımlanabilecek enflasyonun, literatürde nedenlerini ve sonuçlarını dikkate alan tanımlamaları söz konusudur. Bir tanımlamaya göre enflasyon, paranın satın alma gücünün düşmesi şeklinde ifade edilirken, bir diğer tanımlamaya göre para stokunda ya da parasal gelirlerdeki artış olarak ifade edilmektedir. Başka bir tanıma göre ise, enflasyon paranın döviz kuru veya altın fiyatıyla ölçülen dış değerinin düşmesi olarak da yorumlanmaktadır. Enflasyon nedenlerine göre talep, maliyet ve fiyat enflasyonu şeklinde sınıflandırılabilir. Toplam talebin toplam arzı aşması durumunda genel fiyat düzeyinin yükselmesi talep enflasyonu olarak adlandırılır. Üretimde kullanılan girdilerin fiyat artışları sonucu genel fiyat düzeyinin yükselmesi durumunda maliyet enflasyonu ortaya çıkar. Temel hammadde fiyatlarının ve ücretlerin yükselmesi gibi arz şokları maliyet enflasyonuna yol açabilir. Fiyat enflasyonunda ise, bazı piyasa aktörlerinin gelirlerini artırmak amacıyla üretilen ürünleri gerçek piyasa değerinin üzerinde satması sonucu yükselen nihai fiyat enflasyona neden olabilir. Bu üç enflasyon türü birbirini etkilemektedir. Ekonomi enflasyonist sürece girdikten sonra her üç kanaldan beslenerek fiyat düzeyi yükselir (Yıldırım vd., 2014, s.62). Enflasyon ile firma kârları arasında nedensel bir ilişki kurulabilir. Farklı üretim kollarındaki kâr artırıcı fiyatlandırma davranışları enflasyona neden olmaktadır. Son dönemde yapılan ulusal ve uluslararası araştırmalarda enflasyonun kaynağı olarak kâr itilimli enflasyondan bahsedilmekte ve fiyatlar genel düzeyi artışında talep ve maliyet enflasyonu gibi kar itilimli enflasyon da belirleyici olabilmektedir (Boratav vd., 2023, s.10).

Üretici fiyat endeksleri, ticari işlemlerin ilk aşamasındaki fiyatlara göre düzenlenmektedir. Bu nedenle üretici fiyat endeksi nispeten esnek bir endekstir ve fiyatlar genel düzeyindeki değişikliklerin ilk habercisidir. Dolayısıyla üretici fiyat endeksleri ve bunların alt endeksleri konjonktür dalgalanmalarının ilk göstergesi olarak kullanılmaktadır. Tarım ürünleri üretici fiyat endeksi sepeti, üretimde ağırlık alan ürünler ile il ve bölge ayırımına gitmeden tüm Türkiye için oluşturulmuştur. Endekste yer alan fiyatlar; üreticiler tarafından satılan tarımsal ürünlerin bedeli olarak alınan vergiler, ulaştırma masrafları, perakende ve toptan ticaret payı hariç fiyatları temsil etmektedir. Ürün seçiminde ürünün yurtiçi satışta yeterli pay alması, üretiminin sürekli olması ve fiyatının izlenebilir nitelikte olması gerekmektedir (Parasız, 2006, ss.38-45) Tüketici fiyat endeksi ise kentlerdeki hanehalkının sabit bir mal ve hizmet sepetini satın alma maliyetindeki zamansal değişimi ölçer. Bu nedenle ortalama hanehalkının yaşam maliyetini gösteren bir endekstir (Yıldırım vd., 2014, s.62).

Bu çalışmada tarım ürünleri üretici fiyatlarını etkileyen önemli faktörlerin belirlenmesi ve bu faktörlerin ne derece etkili olduğunun saptanması amaçlanmıştır. Öncelikle tarım ürünleri üretici fiyatlarını etkileyebilecek değişkenler literatür taramasıyla tespit edilmiştir. Tarım ürünleri üretici fiyatlarını etkileyen en önemli faktörün perakende fiyatları yansıtan gıda ürünleri tüketici fiyat endeksi olduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra girdi fiyatlarının da tarım ürünleri fiyatlarında önemli belirleyiciliği olması nedeniyle bu çalışmada girdi fiyatlarını temsilen özellikle makineleşmenin artmasıyla önem kazanan rafine petrol ile gübre ve azot fiyatları ele alınmıştır. Ayrıca Türkiye ekonomisinin girdi bağımlısı olması nedeniyle önemli bir makro belirleyici olan döviz kuru değişkeni analize dahil edilmiştir. Tüm bu belirlenen

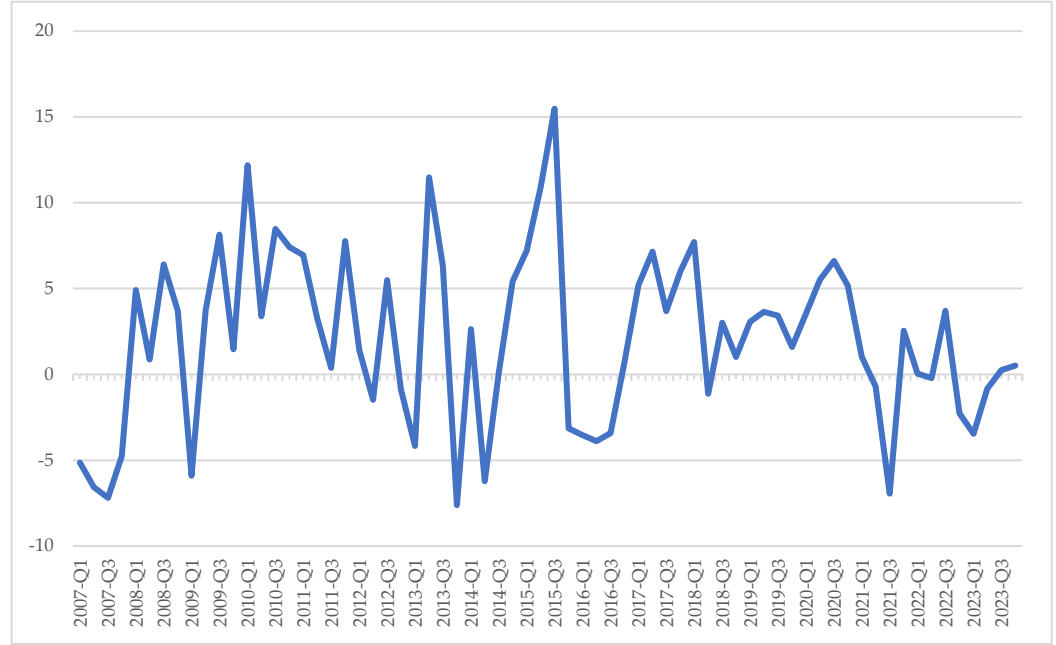
faktörlerin öncelikle grafiksel incelemesi yapılmıştır. Bu değişkenlerin grafikleri incelendiğinde özellikle 2018 yılı itibariyle tüm serilerin artış eğilimine girdiği gözlenmektedir. Yıldırım (2019), gıda fiyatlarındaki artışın temel nedenleri olarak artan girdi fiyatları ve iklim değişimlerinin tarımsal üretimi azaltması olduğunu belirtmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2018) tarafından hazırlanan “2018 Bitkisel Üretim” verileri tarımsal üretimin azaldığını göstermektedir. Üretim düşüşüne ek olarak özellikle aynı yılın ikinci yarısından itibaren dövizdeki artış nedeniyle üretimin ihracata yönelmesi gıda fiyatlarını artıran başka bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Şekil 1’de görülebileceği üzere tarımsal girdi fiyat endeksi, 2018 Nisan’dan yıl sonuna kadar tarım ürünleri üretici fiyat endeksinin üzerinde seyretmiştir. Bu dönem Türkiye ekonomisinde döviz kurunda yaşanan yükselişin başladığı döneme denk gelmektedir. Nisan 2022 tarihine kadar aynı seviyelerde hareket etmiş, hatta aynı yılın Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim aylarında tarımsal girdi fiyat endeksinin tarım ürünleri üretici fiyat endeksinin geçtiği gözlenmiştir. Tarım ürünleri fiyatları girdi maliyetlerindeki artışa gecikmeli olarak uyum sağlamıştır. İzleyen dönemde tarım ürünleri üretici fiyatlarındaki artışın tarımsal girdi fiyatlarının üzerinde gerçekleşmesinde kâr marjının korunması ve arz artışındaki yetersizlik etkili olmuştur (Uysal, 2023, s.4). Türkiye ekonomisinde üretici fiyatlarının ardındaki dinamiklerde kâr itilimli baskıların yattığı gözlenebilmektedir. Kuşkusuz ki, “satıcı enflasyonu” süreci olarak nitelendirilebilecek bu durum son dönemde ekonominin enflasyonist gidişatında önemli rol oynamaktadır (Boratav vd., 2023, s.22). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu son dönemdeki enflasyondan kaynaklanan kâr marjı daha çok tarımsal araçlara yansımıştır. Gerçek tarımsal üreticinin bu durumdan faydalandığını söylemek zordur. Tarımsal girdilerdeki fiyat artışının önemli bir bölümü de söz konusu dönemde döviz kurunda yaşanan oynaklıktan kaynaklanmıştır. Tarımsal girdilerin ithalata bağımlılığı ise girdi fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

Şekil 1. Tarımsal girdi ve tarım ürünleri üretici fiyat endeksleri gelişimi (TÜİK, 2024)

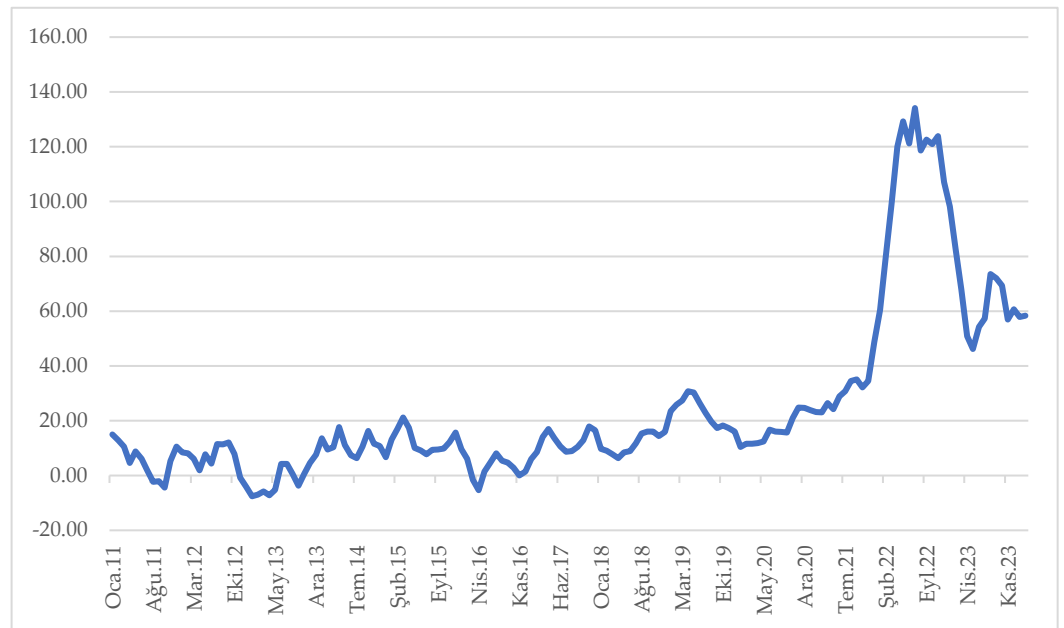
Gayrisafi yurtiçi hasılanın tarımsal üretimdeki artış oranı bir önceki yılın aynı dönemine göre hesaplanmış ve Şekil 2’deki grafikte sunulmuştur. Birçok dönem tarımsal büyümenin sıfırın altında kaldığı görülmektedir. Bu durum iklim, doğa koşullarına bağımlılık gibi tarımın kendine has özelliklerinden kaynaklanmakla birlikte girdi maliyetlerindeki artıştan da etkilenmiştir. Tarım ürünleri üretici fiyatları üzerindeki yükselişte maliyetlerdeki artışın yanı sıra Türkiye’deki gıda ürünleri talebindeki artışın ve arzdaki daralmanın da katkısı olmuştur. Ülke nüfus artışına göçmen-sığınmacı nüfusunun da eklenmesi ve her yıl gelen yabancı turist sayısının da dikkate alınması ile

Türkiye’de gıda ürünlerine olan talep son dönemde hızlı bir artış trendine girmiştir (Uysal, 2023). Talepteki hızlı artış ve arzdaki yetersizlik dikkate alındığında tarım ürünleri fiyatlarının artması son derece doğaldır.

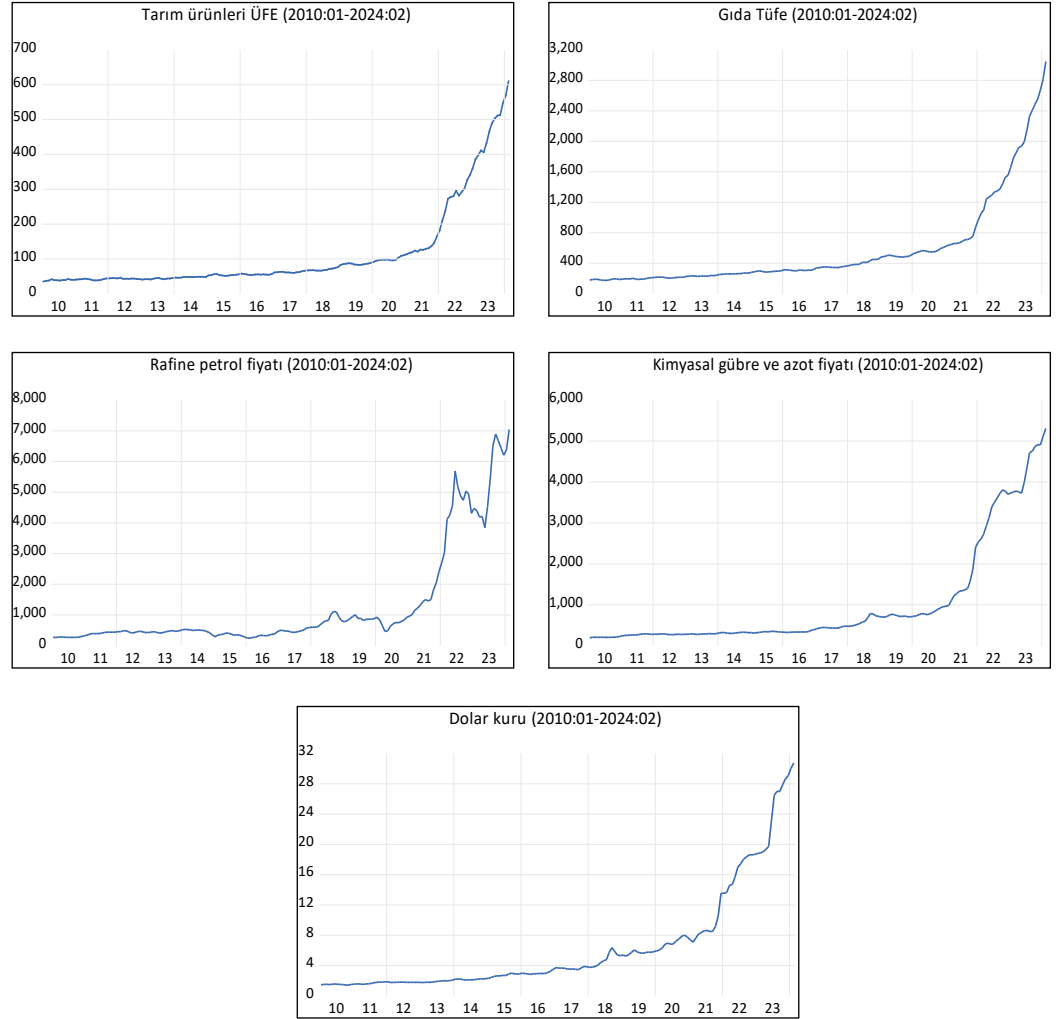
Şekil 2. Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYİH Artış Oranı (%) - Zincirlenmiş Hacim (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2024)

Kasım 2021 tarihinde %34,5 olan tarım ürünleri üretici fiyat endeksi artış oranı sürekli yükselerek Temmuz 2022’de %134,1 ile zirve yapmıştır. Tarım ÜFE’de yaşanan yüksek enflasyonist süreç toparlanamamış Şekil 3’te görüleceği üzere halen devam etmektedir. Bu yüksek enflasyon dönemi para politikasındaki radikal değişimle aynı döneme denk gelmektedir. Bu nedenle çalışmaya para politikasını temsil eden kukla değişken eklenmiştir.

Şekil 3. Bir önceki yılın aynı ayına göre değişim Tarım ÜFE Artış Oranı (%), (TÜİK, 2024)

Araştırmada kullanılan değişkenlere ait grafikler Şekil 4'te verilmiştir. Tarım ürünleri üretici fiyat endeksi (TÜİK), gıda ve alkolsüz içecekler tüketici fiyat endeksi (2003=100) (TÜİK), rafine petrol üretici madde fiyatı (TÜİK), kimyasal gübre ve azot üretici madde fiyatı (TÜİK) ve dolar kuru (TCMB) grafikleri incelendiğinde tüm değişkenlerin 2018 yılından itibaren istikrarsızlaşmaya başladığı görülmüştür.

Şekil 4. Araştırmada Kullanılan Değişkenlere Ait Grafikler

2. Literatür İncelemesi

Bu çalışmanın literatür taraması gıda enflasyonunun belirleyicilerini içeren teorik ve bu araştırma ile benzer metodu kullanan ampirik çalışmalar olmak üzere iki boyutlu olarak incelenmektedir. Gıda enflasyonunun belirleyicileri ve etkili değişkenleri inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır.

Literatür taramasında Türkiye özelinde yapılan çalışmalardan bazıları ele alınmıştır. Canbay vd. (2022) çalışmalarında Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye (BRICS+T) ülkelerinde 2000-2020 dönemi için tarımsal destekler, iktisadi kalkınma ve enflasyon arasında Bootstrap Panel Nedensellik testi ile Çin ve Hindistan haricindeki ülkelerde nedensellik ilişkileri tespit etmişlerdir. Ayrıca İnal vd. (2023) tüketici kredi faiz oranları, reel efektif döviz kurları ve gıda üretim endeksinin uzun vadede gıda fiyatlarını önemli ölçüde etkilediğini bulmuşlardır. Erdem (2017), Türkiye ekonomisinde enflasyon belirsizliği değişkeni için Kalman filtre analizi uygulamış ve gıda enflasyonundan enflasyon belirsizliğine doğru nedensellik ilişkisi bulmuştur. Barbaros

vd. (2019) nedensellik ilişkisini gıda ihracatı ile gıda fiyatları ve gıda fiyatları ile enflasyon değişkenleri arasında tespit etmiştir. Oral (2021) gıda enflasyonu, döviz kuru ve gıda ithalatı değişkenleri arasında uzun dönemde denge ilişkisine ulaşmıştır. Ulusoy ve Şahingöz (2020) gıda ürünleri fiyat artışları ile enflasyon arasında uzun dönemde eşbütünleşik ilişki, kısa dönemde de nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır. Aytekin ve Hatırlı (2021) tarım ürünleri üretici fiyat endeksi, gıda ürünleri imalatı, tarımsal girdi, ithalat birim değer endeksinin işlenmemiş gıda enflasyonu üzerinde artırıcı yönde etkilerini bulmuşlardır.

Gıda enflasyonu konusu üzerine yapılan uluslararası literatür de incelenmiştir. Tarımsal emtia fiyatlarındaki artışın temel etkenlerinden birinin biyoyakıt üretimi olduğu, bunun da araçların kâr farkını artırdığı ve aynı zamanda küresel açlığı da derinleştirdiği belirtilmiştir. Bu bulgular gıda fiyat enflasyonunun bir yeniden dağıtım mekanizması olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir (Baines, 2014, s.79). 2001'de başlayan ve 2007/08 gıda kriziyle doruğa ulaşan gıda emtia fiyatlarındaki artışların, ekonomik büyüme, biyoyakıt kullanımı, döviz kuru dalgalanmaları ve enerji fiyatlarındaki artış da dahil olmak üzere birçok faktörün birleşimini yansıttığı belirtilmiştir. Gıda emtia fiyatlarındaki artışın sorumlusu olabilecek diğer faktörler ise spekülasyonlar, ticaret politikaları ve hava koşullarıdır (Hochman vd., 2011). Üretici fiyatları, tarımsal üretim maliyetleri ile perakende gıda fiyatları arasındaki ilişki sıklıkla araştırma konusu olmaktadır. Pappas ve Papadas (2015), bu değişkenler arasında uzun dönemli denge ilişkisinin olduğu ve üretim maliyetleri ile üretici fiyatlarının perakende gıda fiyatlarını kısa ve uzun dönemde etkilediği sonucuna varmışlardır. Jongwanich ve Wongcharoen (2019), petrol ve gıda fiyatları gibi dışsal maliyet itici faktörlerin üretici fiyat enflasyonunu açıklamada tüketici enflasyonundan daha önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Norazman vd. (2018), gıda fiyatının arz yönlü belirleyicilerini fiyat aktarımı perspektifinden incelemişlerdir. Yatay fiyat aktarım kanalı coğrafi alanlar arasındaki mesafelerin, döviz kurlarının, ticaretin, ulaştırma maliyetinin üretici fiyatlarını nasıl etkilediğiyle ilgilidir. Öte yandan dikey fiyat aktarımı, yurt içi tedarik zinciri boyunca fiyatların gıda işleme ve dağıtım maliyetlerini nasıl yansıttığıyla ilgilidir. Araştırma, reel efektif döviz kuru ve dünya gıda emtia fiyatlarının gıda fiyatlarının temel belirleyicileri olduğunu vurgulamaktadır.

Kullanılan ekonometrik modeli "Bootstrap Fourier Autoregressive Distributed Lag (Bootstrap FARDL)" içeren ampirik çalışmalara ilişkin bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Bootstrap FARDL modeli kullanılan bazı ampirik çalışmalar

Yazar(lar), Tarih	Araştırma Yeri ve Dönemi	Değişkenler	Temel Bulgular
Nawaz, K., Lahiani, A., Roubaud, D., (2019)	Pakistan, 1972–2017	Finansal gelişme, doğal kaynaklar, sermaye, emek, ekonomik büyüme	Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. Finansal gelişme Pakistan'da yerli üretimi artırmaktadır.
Goh, S. K., Sam, C. Y., McNown, R., (2017)	Asya ekonomileri, 1970–2012	GSYİH, ihracat ve doğrudan yabancı yatırımlar (DYY)	Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. Asya ekonomilerinde doğrudan yabancı yatırım ve ihracatın ekonomik büyümenin tek kaynağı olmadığı sonucu çıkarılmıştır.
Tong, T., Ortiz, J., Xu, C., Li, F., (2020)	E7 ülkeleri, 1975- 2001	GSYİH, birincil enerji tüketimi ve CO ₂ emisyon	Ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve CO ₂ arasında bir eşbütünleşme yoktur.
Yurtkuran, S., (2021)	Türkiye, 1970-2017	Karbondiyoksit emisyonları, yenilenebilir enerji üretimi, tarımın GSYİH'deki payı, ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme endeksleri	Eşbütünleşme ilişkisi yalnızca tarım, yenilenebilir enerji üretimi ve ekonomik küreselleşme arasında bulunmuştur.
Yılancı, V., Bozoklu, S., Gorus, M. S., (2020)	BRICS ülkeleri, 1982-2014	Kişi başına ayak izi, kişi başına enerji tüketimi ve doğrudan yabancı yatırım	21 modelde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur.
Goh, S. K., Tang, T. C., Sam, C., Y. (2020)	ABD ve 8 büyük ticaret ortağı ülke, 1967-1989	Ihracat ve ithalat	İkili ticaret için ihracat bağımlı değişken olarak kullanıldığında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur.
David, J., Abu, N., Owolabi, A., (2023)	Nijerya, 1996Q1-2021Q4	Petrol fiyatı, ekonomik büyüme, yolsuzluk	Değişkenler arasındaki eşbütünleşmeye dair kanıtlar sunmaktadır. Petrol fiyatı ve yolsuzluğun büyüme artırıcı olduğunu ancak petrol fiyatının büyüme üzerindeki etkisinin yolsuzluğun düzeyine bağlı olduğunu göstermektedir.
Pata, U. K., Aydın, M., (2020)	Brezilya, Çin, Kanada, Hindistan, Norveç, ABD, 1965-2016	GSYİH, ekolojik ayak izi, hidroelektrik enerji tüketimi	Hidroelektrik enerji tüketimi ile ekolojik ayak izi arasında nedensel bir bağlantı yoktur.
Ozer, M.O., (2022)	Türkiye, 2005: Q1-2021: Q1	Büyüme, işsizlik oranı	Ekonomik büyümedeki artışın Türkiye'de işsizlik oranında önemli bir düşüşe yol açtığını ortaya koymaktadır. Ancak ekonomik büyümenin işsizlik oranı üzerindeki etkisi kısa vadede son derece sınırlıdır.
Elbadri, M., Bsikre, S., Alamari, O., Balcılar, M., (2023)	Cezayir, 1990-2018	Ekonomik büyüme, CO ₂ emisyonları ve yenilenebilir enerji kullanımı	Yenilenebilir enerji kullanımı ve büyümenin, CO ₂ emisyonları ile uzun vadeli bir ilişkisi vardır. Kısa vadede bulgular, yenilenebilir enerji kullanımının CO ₂ emisyonlarını azalttığını göstermektedir.
Inal, V., Canbay, Ş., Kirca, M., (2023)	Türkiye, 2008M04-2020M08	Tüketici kredisi, reel efektif döviz kuru, gıda fiyat endeksi, faiz oranları, gıda üretim endeksi	Tüketici kredi faiz oranları, reel efektif döviz kurları ve gıda üretim endeksinin uzun vadede gıda fiyatlarını önemli ölçüde etkilediği tespit edilmiştir.

3. Yöntem

Tarım ürünleri üretici fiyat endeksini belirleyen olası değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisi incelemek için bu çalışmada Fourier fonksiyonlu Bootstrap ARDL modeli kullanılmıştır. Bu model değişkenlere ait zamanı, sayısı ve şiddeti önceden bilinmeyen yapısal kırılmaları göz önüne aldığı için tercih edilen bir modeldir.

Öncelikle serilerin durağanlığının test edilmesi için Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen Fourier ADF birim kök testi uygulanmıştır. Bu testte birinci adımda $1 \leq k \leq 5$ olacak şekilde k'nin tüm tamsayı değerleri için tahmin yapılır (Denklem 1). Kalıntı korelasyon gösteriyorsa, Δy_t 'nin gecikmeli değerleri artırılır. İkinci adımda: Doğrusal olmayan durumlar için ön test yapılır. Bunun için, $c_3 = c_4 = 0$ sıfır hipotezi için olağan F testi uygulanır. Enders ve Lee (2012) makalesinde verilen kritik değerleri, $F(k)$ 'nin kritik değerleri olarak kullanabiliriz. F istatistiğinin değeri kritik değerden küçükse, doğrusal bir eğilimin sıfır hipotezi reddedilmez. Enders ve Lee (2012) bu durumda geleneksel doğrusal Dickey-Fuller testinin yapılmasını önermektedir. Eğer $c_3 = c_4 = 0$ ise süreç doğrusaldır ve geleneksel birim kök test metodolojileri uygundur. Ancak bir kırılma veya

doğrusal olmayan bir eğilim söz konusu ise veri oluşturma sürecinde en az bir Fourier frekansının mevcut olması gerekir. Bir k frekansı kullanıldığı varsayımı altında test regresyonu aşağıda verilmiştir.

$$\Delta Y_t = \rho \Delta Y_{t-1} + c_1 + c_2 t + c_3 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_4 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t \quad (1)$$

Denklem 1'de; k belirli bir frekansı, t trendi, T gözlem sayısını temsil eder. Bu çalışmada her bir değişken için ADF modelinin içine trigonometrik terimleri içeren Fourier fonksiyonu dahil edilmiştir (Denklem 2).

$$\Delta Y_t = \rho \Delta Y_{t-1} + c_1 + c_2 t + c_3 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_4 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_1 \Delta Y_{t-1} + \dots + \delta_{p-1} \Delta Y_{t-p+1} + e_t \quad (2)$$

p , otoregresif sürecin gecikme sayısını göstermektedir. Uygun frekans değerini bulmak için yalnızca tamsayılar dikkate alınmak kaydıyla kalıntı kareleri toplamını (KKT) minimum yapan frekans değeri tercih edilmiştir. Daha sonra frekans değeri belirlenen modelin uygun gecikme uzunluğu tespit edilmiştir. İzleyen aşamada modele dahil edilen trigonometrik terimlerin anlamlılığı F testi aracılığıyla Enders ve Lee (2012)'nin makalesinde verilen kritik değerler ile sınanmıştır (Özer, 2022, s.281). Doğrusal olmayan bir eğilimin yokluğu hipotezi reddedilirse FADF birim kök testi kullanılabilir; aksi takdirde doğrusal olmayan bir eğilim içermeyen geleneksel birim kök testleri kullanılır (Yılancı ve Tunalı, 2014, s.22).

McNown vd. (2018), değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisini araştırmak için Pesaran vd. (2001)'in otoregresif dağıtılmış gecikmeli (ARDL) modeline bir Fourier fonksiyonu ekleyerek Bootstrap FARDL sınır testi yaklaşımını geliştirmiştir. Bu yöntemin geleneksel eşbütünlüşme testlerine göre bazı avantajları vardır. Bootstrap FARDL modeli açıklayıcı değişkenlerin durağanlık şartı aranmaksızın değişkenler arasındaki eşbütünlüşme ilişkisinin sınanmasına izin vermektedir. Bootstrap testinin performansı boyut ve güç özellikleri sorunlarının üstesinden gelmek için daha başarılıdır. Fourier yaklaşımı hem kademeli hem de keskin bilinmeyen sayıdaki yapısal kırılmaları hesaba katabilir (Becker vd., 2006). Fourier fonksiyonlu Bootstrap ARDL eşbütünlüşme test modelinde hesaplanan frekansın değerinin hem tamsayı hem de kesirli değerlerini dikkate almaktadır (David vd., 2023). Geleneksel ARDL sınır testine göre Bootstrap ARDL testi örnekleme prosedürü doğru uygulandığında önyükleme testi, asimptotik testten daha iyi performans gösterir (Lin vd., 2018). Bootstrap ARDL yönteminde, önyükleme prosedürü kullanılarak her verinin spesifik entegrasyon özelliklerine göre kritik değerler üretilmekte ve böylece sınır testinin kararsızlığı ortadan kaldırılmaktadır (McNown vd., 2018; Pata, 2021).

Bu çalışmanın Fourier fonksiyonlu Bootstrap ARDL Denklemi (3) aşağıda gösterilmektedir.

$$\begin{aligned} \Delta \text{Iftarufe}_{sa_t} = & \alpha_1 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \lambda_1 \text{Iftarufe}_{sa_{t-1}} + \lambda_2 \text{Igtufe}_{sa_{t-1}} \\ & + \lambda_3 \text{Idolar}_{t-1} + \lambda_4 \text{Ipetrol}_{t-1} + \lambda_5 \text{Igubre}_{t-1} + \sum_{j=1}^{p-1} \delta_1 \Delta \text{Iftarufe}_{sa_{t-j}} + \sum_{i=1}^{q_1} \beta_1 \Delta \text{Igtufe}_{sa_{t-i}} \\ & + \sum_{i=1}^{q_2} \beta_2 \Delta \text{Idolar}_{t-i} + \sum_{i=1}^{q_3} \beta_3 \Delta \text{Ipetrol}_{t-i} + \sum_{i=1}^{q_4} \beta_4 \Delta \text{Igubre}_{t-i} + \sum_{i=1}^{q_5} \beta_5 \Delta D_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3) \end{aligned}$$

Denklem 3'te, D_{t-i} yapısal değişiklikleri gösteren kukla değişkeni, α_1 sabit terimi, δ_1 ve β_i kısa dönem katsayılarını, λ_i uzun dönem katsayılarını ve p_i ve q_i optimal gecikme uzunluklarını temsil eder. Bu yaklaşımın temel avantajı, analize dahil edilen değişkenlerin farklı durağanlık derecelerine sahip olmasıdır.

McNown vd. (2018)'in Bootstrap ARDL sınır testi prosedürünü takiben, Denklem (3)'teki seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı, aşağıdaki üç boş hipoteze karşılık gelen alternatiflerinin test edilmesiyle belirlenmektedir:

$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = \beta_5 = 0$ modeldeki tüm değişkenlerin gecikmeli düzeyine ilişkin genel F testi (F_1),

$H_0: \beta_1 = 0$ bağımlı değişkenin gecikmeli düzeyine ilişkin t-testi

$H_0: \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = \beta_5 = 0$ açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli düzeyine ilişkin F-testi (F_2)

Kesirli frekanslar kalıcı kırılmalara, tamsayı frekanslar ise geçici kırılmalara işaret ettiğinden (Christopoulos ve Leon-Ledesma, 2011; Omay, 2015), birçok çalışmada kesirli frekanslı esnek Fourier formulu Bootstrap ARDL yaklaşımı takip edilmiştir (Yılancı vd., 2020; David vd., 2023, s.9).

Araştırmanın verileri, aylık olduğu için maksimum gecikme uzunluğu (maxlag) 12 olarak belirlenmiştir. Model seçiminde bilgi kriteri olarak Akaike info criterion (AIC) kullanılmıştır. Bu çalışmada FARDL (6, 1, 1, 5, 2) modeli tahmin edilmiştir. Önerilen optimal gecikme uzunluğu, AIC'yi en aza indiren optimal kesirli Fourier frekansı (k^*) hesaplanmıştır. Eşbütünleşmenin olup olmadığını ifade eden sıfır hipotezini sınamak için tahmin edilen k^* değeri Fourier fonksiyonlu ARDL modeli içinde düzenlenmiş ve Bootstrap ARDL simülasyonu yapılmıştır. Sıfır hipotezini sınamak için Overall-F (F_1), Exogenous-F (F_2) ve t test istatistikleri (üç test) ve bunlara karşılık gelen Bootstrap tarafından oluşturulan kritik değerler ile karşılaştırılmıştır. F_1 , genel olarak gecikmeli seviye değişkenleri için F istatistiğini temsil eder. F_2 , bağımsız değişkenlerin gecikmeli seviyesi için F istatistiğini, t ise bağımlı değişkenin gecikmeli seviyesi için t istatistiğini temsil eder. Bu üç teste ait değerler, Bootstrap tarafından oluşturulan kritik değerleri aşıyorsa değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığı kabul edilmektedir (Pesaran vd., 2001; David vd., 2023; Yılancı vd., 2020).

Bootstrap ARDL modeli tahmin sonucu Overall-F, Exogenous-F ve bağımlı değişken (Itarufe_sa) %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir. Daha sonra modelin tanı testleri yapılmıştır.

3.1 Araştırma Verileri

Bu çalışmada 2010 yılı ocak ayı ile 2024 yılı şubat ayı aralığındaki aylık zaman serisi verileri (2010:01- 2024:02) kullanılmaktadır. Tarım ürünleri üretici fiyat endeksi "Tarım ÜFE" (Itarufe_sa), bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. Açıklayıcı değişkenler olarak tarım ürünleri üretici fiyatlarını etkileyebilecek piyasa verileri alınmıştır. Bu değişkenler; gıda ve alkolsüz içecekler tüketici fiyat endeksi (Igtufe_sa), dolar satış kuru (Idolar), rafine petrol üretici madde fiyatı (Ipetrol), kimyasal gübre ve azot üretici madde fiyatı (Igubre) verileridir (Tablo 2). Tarımsal üretimde daha çok motorin kullanılmaktadır. TÜİK yurt içi üretici fiyat endeksi kapsamında rafine petrol üretici madde fiyatı içinde yer alan motorini de temsil eden rafine petrol ürünleri fiyat endeksi kullanılmıştır. Bu nedenle rafine petrol üretici madde fiyatı verisi motorin fiyatlarını temsilen kullanılmıştır. Dolar satış kuru Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) elektronik veri dağıtım sisteminden, diğerleri ise Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) alınmıştır.

Fourier ARDL modelinde sabit açıklayıcı terim olarak Fourier modelinin sinüs ve kosinüs terimleri ve yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişken kullanılmıştır. Yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişken (d2021m09), Türkiye'de para politikasında faiz yoluyla yapılan değişimi içerecek şekilde oluşturulmuştur. 2021 yılı Eylül ayı itibarıyla politika faizinde radikal bir değişime gidilmiş faizlerin sürekli olarak indirildiği bir döneme girilmiş ve bu dummy değişken modelde gösterilmiştir.

Araştırmada kullanılan serilerin ilk olarak logaritmik dönüşümleri yapılmıştır. Ardından tarım ve gıda ürünleri fiyat serilerinin tarım sektörünün kendine has mevsimsel yapısı nedeniyle "Seasonally adjusted data from STL Decomposition" yöntemiyle mevsimsellikten arındırma işlemi uygulanmıştır. Bu yöntem herhangi bir veri frekansı üzerinde çalışabilme ve düzensiz kalıplara ve eksik değerlere sahip zaman serisi verileri üzerinden hesaplanabilme avantajlarına sahiptir (E-views, 2019).

Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Değişkenler

<i>Bağımlı Değişken</i>	
tarufe	Tarım ürünleri üretici fiyat endeksi (TÜİK)
<i>Açıklayıcı Değişkenler</i>	
gtufe	Gıda ve alkolsüz içecekler tüketici fiyat endeksi (2003=100) (TÜİK)
petrol	Rafine petrol üretici madde fiyatı (TÜİK)
gubre	Kimyasal gübre ve azot üretici madde fiyatı (TÜİK)
dolar	Dolar kuru satış (TCMB)
d2021m09	2021 Ekim ayından itibaren 1 değerini alan kukla değişken (para politikası değişkeni)

4. Analiz Bulguları

Araştırmada kullanılan veriler zaman serisi yapılarını anlayabilmek için birim kök testlerine tabi tutulmuştur. Bu çalışmada öncelikle modelin değişkenlerine Fourier birim kök testi (FADF) uygulanmıştır. Tablo 3'te verildiği üzere tüm değişkenlerin FADF Test İstatistikleri kritik değerlerin (Enders ve Lee, 2012, s.197) altında kaldığı için trigonometrik terimler anlamlı bulunmamıştır. Bu nedenle geleneksel (ADF) birim kök testine başvurulmuştur.

Tablo 3. Fourier Birim Kök Testi Sonuçları

	Trendsiz				Trendli			
	k	min KKT	FADF Test İstatistiği	Uygun Gecikme Uzunluğu	k	min KKT	FADF Test İstatistiği	Uygun Gecikme Uzunluğu
ltarufe_sa	4	0,141	3,887	4	1	0,139	4,130	11
lgtufe_sa	4	0,079	2,570	8	1	0,078	4,041	1
lpetrol	3	1,174	2,634	2	4	1,160	2,150	7
lgubre	4	0,213	5,298	2	4	0,211	5,295	2
ldolar	4	0,275	3,776	2	1	0,268	3,837	2

Not: FADF test istatistikleri trendsiz model kritik değerleri: 10,02(%1), 7,41(%5), 6,25(%10); trendli model kritik değerleri: 11,70 (%1), 8,88(%5), 7,62(%10) (Enders ve Lee, 2012)

Tablo 4'te kullanılan değişkenlerin ADF birim kök test sonuçları verilmiştir. Bu sonuçlara göre tüm değişkenlerin seviye değerlerinde birim kök içerdiği, birinci farkında durağan seriler olduğu I(1) tespit edilmiştir.

Tablo 4. Değişkenlerin ADF Birim Kök Test Sonuçları

	Düzeyde			Birinci Farkında		
	Sabitli	Sabit ve trend	Sabitsiz ve trendsiz	Sabitli	Sabit ve trend	Sabitsiz ve trendsiz
ltarufe_sa	3.9923	0.9851	3.5014	-3.6956***	-7.1007***	-1.7875*
lgtufe_sa	5.2103	2.1395	3.1685	-2.0749	-9.7893***	-1.1174
lpetrol	0.7760	-0.9198	2.1591	-8.062***	-8.2421***	-7.7156***
lgubre	2.1068	-0.4042	3.7415	-7.0202***	-7.5622***	-2.2885**
ldolar	2.4796	-0.6879	4.8831	-9.066***	-9.6634***	-5.5623***

Not: ***: %1, **: %5 ve *:%10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Geleneksel birim kök testleri sonuçları serilerin seviyede durağan olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan serilerin, eşbütünleşme analizinin güvenilir sonuçlar doğurması için olası ve uygun yapısal kırılmaların değerlendirilmeye dahil edilmesi gerekebilir. Bu nedenle Lee-Strazicich (LS) ve Zivot ve Andrews (ZA) yapısal kırılmalı birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo 5'te verilen LS yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre "Minimum test statistic (*tau*)" mutlak değeri, kritik değerlerin altında çıkmıştır. Bu durumda değişkenlerin birim köke sahip olduğunu ifade eden H_0 hipotezi kabul edilmekte ve serilerin birim kök içerdiği anlaşılmaktadır. LS analizinde seviyede lgtufe_sa ve lgubre değişkeninde %5 düzeyinde, ldolar değişkeninde %10 düzeyinde düşük düzeyli durağanlık görülmektedir. İstatistiksel olarak %1 anlamlılıkta serilerin I(1)

düzeyinde yapısal kırılma içerdiği bulunmuştur. LS yapısal kırılmalı birim kök testi sonucunda ağırlıklı olarak kırılmaların 2021 sonbahar aylarında yoğunlaştığı görülmektedir. 2021 Eylül ayı itibariyle politika faizinin düzenli olarak indirilmeye başlandığı dönem olduğu dikkati çekmektedir. Buradan hareketle para politikasının etkisinin gıda ürünleri tüketici fiyatları üzerinde yansımalarının görüldüğü söylenebilir. ZA yapısal kırılmalı birim kök testi sonucunda düzeyde yapılan testlerde t değeri kritik değerlerden küçük çıktığı için birim kök içermektedir. Serinin farkı alınarak birim kök sınaması yapıldığında %1 anlamlılık düzeyinde durağanlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. LS yapısal kırılmalı birim kök testi gibi ZA testi sonucunda da çok daha net olarak 2021 sonbahar aylarında yapısal kırılmaların varlığı görülmektedir. Bu testler sonucunda tüm değişkenlerin yapısal kırılmalarla I(1) olması nedeniyle serilerin arasında eşbütünleşmenin varlığını incelemek için Fourier fonksiyonlu ARDL Eşbütünleşme yönteminin kullanılması uygun bulunmuştur.

Tablo 5. Değişkenlerin Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları (LS ve ZA)

	LS				ZA			
	Düzyey	Kırılma Tarihleri	Birinci Fark	Kırılma Tarihleri	Düzyey	Kırılma Tarihleri	Birinci Fark	Kırılma Tarihleri
ltarufe_sa	-4,781	2016M05 2021M10	-8,518***	2021M04 2022M01	-3,867	2021M11	-8,209***	2021M10
lgtufe_sa	-5,923**	2017M04 2021M10	-10,964***	2020M10 2022M03	-3,699	2021M12	-11,546***	2021M11
lpetrol	-4,726	2015M05 2021M11	-9,264***	2019M10 2022M05	-3,207	2021M09	-8,797***	2020M05
lgubre	-5,993**	2015M07 2021M09	-8,586***	2020M08 2022M05	-3,578	2021M03	-8,020***	2020M07
ldolar	-5,620*	2014M09 2020M12	-10,251***	2021M05 2022M02	-4,213	2021M10	-9,976***	2021M10

Not: LS ve ZA testleri sabit terimli modelle yapılmıştır. LS için kritik değerler; -6,301287 (%1), -5,713980 (%5), -5,401953 (%10)'dir. ZA için kritik değerler; -5,34 (%1), -4,93 (%5), -4,58 (%10)'dir.***:%1, **:%5 ve *:%10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Serinin durağanlık seviyesini belirlenmesinin ardından, Fourier fonksiyonlu bir Bootstrap ARDL yöntemi kapsamında sınır testi prosedürü kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi incelenmektedir. Model seçimi bilgi kriteri olarak AIC (6, 1, 1, 5, 2) tarafından önerilen optimal gecikme uzunluğu, AIC'yi en aza indiren optimal kesirli Fourier frekansı $k^*=0,62$ olarak bulunmuştur. Eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden sıfır hipotezini sınamak için Overall-F (F1), Exogenous-F (F2) ve bağımlı değişkenin t test istatistikleri (ltarufe_sa-t) ve bunlara karşılık gelen Bootstrap tarafından oluşturulan kritik değerler Tablo 6'da özetlenmiştir. Araştırma sonuçları, bu üç testin Bootstrap tarafından oluşturulan kritik değerleri %10 anlamlılık düzeyinde aştığını göstermektedir. Dolayısıyla seriler arasında eşbütünleşmenin olmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilebilir. Araştırmada kullanılan seriler eşbütünleşme ilişkisine sahiptir.

Tablo 6. Bootstrap Fourier ARDL Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Gecikme Uzunluğu	İstatistikler	Değerler	Bootstrap kritik değerleri (cv)		
			%1	%5	%10
(6, 1, 1, 5, 2)	F_1	4,969	4,636	3,827	3,381
	F_2	5,920	5,347	4,285	3,811
	t	-3,606	-4,352	-3,714	-3,359
k^*	0,6200000000000005				

Model tahmin sonucu elde edilen Fourier Bootstrap ARDL (6, 1, 1, 5, 2) eşbütünleşme denklemi aşağıda sunulmuştur.

$$\begin{aligned} \text{ltarufe_sa} = & c(1)*\text{ltarufe_sa}(-1) + c(2)*\text{ltarufe_sa}(-2) + c(3)*\text{ltarufe_sa}(-3) + c(4)*\text{ltarufe_sa}(-4) + \\ & c(5)*\text{ltarufe_sa}(-5) + c(6)*\text{ltarufe_sa}(-6) + c(7)*\text{lgufe_sa} + c(8)*\text{lgufe_sa}(-1) + c(9)*\text{ldolar} + \\ & c(10)*\text{ldolar}(-1) + c(11)*\text{lpetrol} + c(12)*\text{lpetrol}(-1) + c(13)*\text{lpetrol}(-2) + c(14)*\text{lpetrol}(-3) + \\ & c(15)*\text{lpetrol}(-4) + c(16)*\text{lpetrol}(-5) + c(17)*\text{lgubre} + c(18)*\text{lgubre}(-1) + c(19)*\text{lgubre}(-2) + \\ & c(20)*\cos(2*\text{acos}(-1)*0.6200000000000005*\text{@obsnum}/\text{@obssmpl}) + c(21)*\sin(2*\text{acos}(-1) \\ & *0.6200000000000005*\text{@obsnum}/\text{@obssmpl}) + c(22)*\text{d2021m09} + c(23) \end{aligned}$$

Fourier fonksiyonlu Bootstrap ARDL modeli ile değişkenler arasında eşbütünleşme varlığı tespit edildikten sonra seçilen ARDL modelinin uzun dönem tahminlerinin sonuçları Tablo 7'de sunulmaktadır. Uzun dönem katsayıları test istatistik değerleri, döviz kuru değişkeni dışında istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. İncelenen dönemde uygulanan döviz kurunun uzun dönemde tarım ürünleri üretici enflasyonu üzerinde etkisi olmadığı sonucu bulunmuştur. Bu durumun nedeni olarak, uygulanan kur politikaları ile yüksek miktarda döviz alımı yapılmasının döviz kurundaki dikey hareketliliği sınırlandırma etkisi olduğu düşünülebilir. Uzun dönemde, gıda ürünleri tüketici fiyat endeksinde %1'lik bir artış, teorik beklentiye uyumlu olarak, tarımsal üretici fiyat endeksini %0,79 artırmış ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. 2021 yılı para politikasındaki radikal değişimi ifade eden kukla değişken istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde pozitif ve %0,05'lik etkiye sahiptir. Bu durum faiz politikasının enflasyonist etkisinin var olduğunu göstermektedir. Analiz sonucunda elde edilen sabit terimin negatif işaretli ve %10 düzeyinde anlamlı olması, bağımsız değişkenlerde değişiklik olmaması durumunda tarım ürünleri üretici fiyat endeksinin azalacağını da göstermektedir. Rafine petrol fiyatlarında meydana gelen %1'lik bir artış, tarımsal üretici fiyat endeksini beklentinin aksine %0,14 azaltmıştır ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu beklenti dışı tahminde petrol fiyatlarındaki uluslararası politika ve Covid-19 pandemi sürecinden kaynaklı dalgalanmaların etkili olabileceği düşünülmektedir. Kimyasal gübre ve azot fiyatlarındaki %1'lik bir artış, beklentiye uygun olarak tarımsal üretici fiyat endeksini %0,28 artırmış ve %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu da tarım ürünleri üretici enflasyonun, perakende ve tarımsal girdi fiyatlarındaki istikrarsızlık kaynaklı olduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 7. Fourier-Bootstrap ARDL Modelinin Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık (P)
lgufe_sa	0,788	0,107	7,391	0,000
ldolar	-0,013	0,128	-0,103	0,919
lpetrol	-0,145	0,049	-2,951	0,004
lgubre	0,282	0,125	2,257	0,026
c	-1,160	0,620	-1,872	0,063
d2021m09	0,046	0,015	3,147	0,002

Açıklayıcı değişkenlerin tarım ürünleri üretici fiyat endeksi üzerindeki kısa dönemli etkisi Tablo 8'de sunulmuştur. Tarım ÜFE, rafine petrol fiyatlarının mevcut değerinden etkilenmemiş ancak gecikmeli değerlerinden ekonomik beklentiye uyumlu olarak pozitif etkilenmiş ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Tarımda makineleşmenin artmasıyla motorin kullanımı tarım sektörünün vazgeçilmez girdilerinden biri haline gelmiştir (Aktaş vd., 2020, s.128). Rafine petrol fiyatlarının tarım ürünleri üretici fiyatlarına net etkisi kısa dönemde ortaya çıkmaktadır.

Uzun dönemle uyumlu olarak, kısa dönemde de gıda ürünleri tüketici fiyat endeksindeki %1'lik bir artış, tarım ÜFE'yi pozitif yönde %0,74 artırmış ve %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Hem uzun hem de kısa dönemde tüketici fiyatlarındaki artış etkisi üretici fiyatları üzerinde dominant etkiye sahiptir. Bu durum Türkiye'de fiyat

enflasyonun etkisinin yoğun olduğunu göstermektedir. Döviz kuru değişkeni uzun dönemin aksine kısa dönemde %5 düzeyinde anlamlı çıkmış ve tarımsal ürün üretici fiyat endeksini pozitif yönde etkilemiştir. Kurdaki değişimin tarım ÜFE üzerindeki etkisi kısa dönemde gözlenmekte, uzun dönemde kurun dikey hareketliliği belirli bir aralıkta tutulduğu için ortadan kaybolduğu düşünülmektedir. Kimyasal gübre ve azot fiyatlarındaki değişim kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı çıkmış olmakla beraber teorik beklentinin tersine tarım ÜFE'yi negatif yönde etkilemektedir. Para politikasına tahsil eden kukla değişken istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı bulunmuş ve tarım ürünleri üretici fiyat endeksine pozitif yönde etkisi tespit edilmiştir.

İstatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretli ECT katsayısı, tarım ürünleri üretici fiyat endeksinde kısa vadeden uzun vadeye sapsmaları aylık olarak neredeyse %29 oranında düzeltildiğini göstermektedir. Bu durum kısa vadedeki sapsmaların yaklaşık 3,5 ay gibi bir kısa süre içinde uzun dönem dengesine ulaşacağını göstermektedir.

Tablo 8. Fourier-Bootstrap ARDL modelinin kısa dönem tahmin sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık (P)
d(lgtufe_sa)	0.743	0.081	9.163	0.000
d(ldolar)	0.157	0.068	2.291	0.023
d(lpetrol)	0.010	0.022	0.464	0.643
d(lpetrol(-1))	0.089	0.025	3.579	0.001
d(lpetrol(-2))	0.011	0.023	0.462	0.645
d(lpetrol(-3))	0.004	0.022	0.203	0.839
d(lpetrol(-4))	0.065	0.020	3.192	0.002
d(lgubre)	-0.178	0.085	-2.095	0.038
d(lgubre(-1))	-0.228	0.057	-4.024	0.000
cos(2*@acos(-1))	0.022	0.005	4.853	0.000
k@obsnum/@obssmpl)				
sin(2*@acos(-1))	-0.032	0.005	-5.845	0.000
k@obsnum/@obssmpl)				
d2021m09	0.046	0.009	5.349	0.000
CointEq(-1)*	-0.291	0.040	-7.240	0.000
<hr/>				
R ²	0.701			
Düzeltilmiş R ²	0.666			
<hr/>				
	Değerler	Anlamlılık Düzeyi	I(0)	I(1)
<hr/>				
F-Sınır Testi	8.437	10%	2.20	3.09
		5%	2.56	3.49
		2.5%	2.88	3.87
		1%	3.29	4.37

Bootstrap FARDL modeli ile değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığı ve uzun-kısa dönem ilişkileri incelendikten sonra model için tanı testleri yapılmıştır. Tüm tanı testlerinin sonuçları, tahminlerin güvenilirliğini ve geçerliliğini doğrulamaktadır.

Modelin fonksiyonel formunu inceleyen, Ramsey Reset tanı testine göre t, F ve LR sonuçları olasılık değerleri 0,10'un üzerinde olduğu için oluşturulan model anlamlıdır (Tablo 9). Cusum ve CusumQ test sonuç grafikleri, tahmin edilen modelin hata terimlerinin %95 güven aralıkları içinde kaldığını göstermektedir. Bu durum kullanılan modelin katsayılarının anlamlı olduğunu ifade etmektedir (Şekil 5). LM test sonuçlarına göre modelin hata terimleri arasında ilişki olmadığı görülmektedir. Bu durum otokorelasyon sorunu olmadığını göstermektedir (Tablo 10). F-stat ve n*R² test istatistikleri olasılık değerleri 0,10'un üzerinde olduğu için değişen varyans (Heteroskedasticity) sorununun olmadığı gözlenmiştir (Tablo 11). Bu tanı testleri sonuçları, Bootstrap FARDL(6, 1, 1, 5, 2) modeli tahmin katsayılarının eşbütünleşik ilişkinin yorumlanması için uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 9. Ramsey Reset Tanı Testi Sonuçları

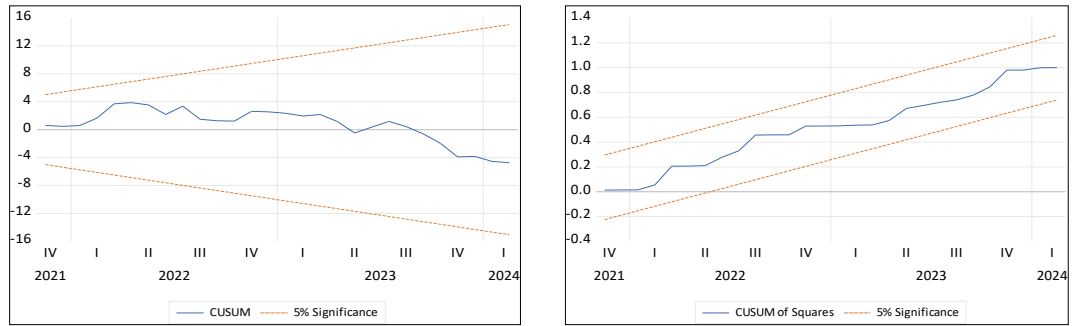
	Değer	df	Olasılık (P)
t-istatistik	0.203	140	0.839
F- istatistik	0.041	(1, 140)	0.839
Likelihood ratio (LR)	0.048	1	0.826

Tablo 10. Breusch-Godfrey LM Test Sonuçları

F-istatistiği	0.975197	Olasılık F(2,139)	0.3797
n*R ²	2.269341	Olasılık Ki-kare(2)	0.3215

Tablo 11. Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans (Heteroskedasticity) Test Sonuçları

F-istatistiği	1.396368	Prob. F (22,141)	0.1258
n*R ²	29.33900	Prob. Chi-Square(22)	0.1354

Şekil 5. Cusum ve CusumQ Test Sonuç Grafikleri

5. Sonuçlar

Türkiye ekonomisinde 2018 yılında belirginleşmeye başlayan talep, maliyet ve kâr itilimli fiyat artışından beslenen enflasyonist bir süreç yaşanmaktadır. Ekonominin tüm sektörlerinde olduğu gibi tarım sektöründe de ciddi enflasyon düzeylerine ulaşılmıştır. Bu çalışmada 2010:M1 ile 2024:M2 tarihleri arasında tarım ürünleri üretici fiyat endeksi üzerinden enflasyonun belirleyicileri incelenmiştir. Tarım ürünleri üretici fiyatlarını etkileyebileceği düşünülen değişkenler tercih edilmiştir. Bu değişkenler; gıda ve alkolsüz içecekler tüketici fiyat endeksi, dolar kuru, rafine petrol üretici madde fiyatı, kimyasal gübre ve azot üretici madde fiyatı verileridir. Ayrıca yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişken, Türkiye’de para politikasında faiz yoluyla yapılan değişimi içerecek şekilde oluşturulmuştur. 2021 yılı Eylül ayı itibariyle politika faizinde radikal bir değişime gidilmiş faizlerin sürekli olarak indirildiği bir döneme girilmiş ve bu durum dummy değişkenle modele dahil edilmiştir. Bu değişkenler Fourier fonksiyonlu Bootstrap ARDL modeli kullanılarak analiz edilmiştir.

Bu model ile değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre gıda ürünleri tüketici fiyat endeksindeki artışlar teorik beklentiye uyumlu olarak tarımsal üretici fiyat endeksinde pozitif yönde etkilemiştir. Uzun dönemde, döviz kurunun tarım ürünleri üretici enflasyonu üzerinde etkisi olmadığı sonucu bulunmuştur. Bu durum uygulanan ekonomi politikalarının döviz kurundaki hareketliliği sınırlandırmasından kaynaklanıyor olabilir. 2021 yılı para politikasındaki radikal değişimi ifade eden kukla değişken anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. Bu durum faiz politikasının enflasyonist etkisinin var olduğunu göstermektedir. Analiz sonucunda sabit terimin negatif işaretli olması bağımsız değişkenlerde değişiklik olmaması durumunda tarım ürünleri üretici fiyat endeksinin azalacağına işaret etmektedir. Rafine petrol fiyatlarında meydana gelen artış, uzun dönemde tarım ürünleri üretici fiyat

endeksini beklentinin aksine azaltmıştır. Bu beklenti dışı tahminde petrol fiyatlarındaki uluslararası politika faktörü ve Covid-19 pandemi sürecinden kaynaklı dalgalanmaların etkili olabileceği düşünülmektedir. Kimyasal gübre ve azot fiyatlarındaki artış, beklentiye uygun olarak tarım ürünleri üretici fiyat endeksini artırmıştır. Bu analiz sonuçları tarım ÜFE enflasyonunun para politikaları, perakende ve tarımsal girdi fiyatlarındaki istikrarsızlıktan kaynaklandığını göstermektedir.

Kısa dönem analiz sonuçlarına göre Tarım-ÜFE, rafine petrol fiyatlarının mevcut değerinden etkilenmemiş ancak gecikmeli değerlerinden ekonomik beklentiyle uyumlu olarak pozitif etkilenmiştir. Uzun dönemle uyumlu olarak, kısa dönemde de gıda ürünleri tüketici fiyat endeksindeki artış, Tarım ÜFE'yi pozitif olarak etkilemiştir. Hem uzun hem de kısa dönemde tüketici fiyatlarındaki artış üretici fiyatları üzerinde baskın etkiye sahiptir. Bu durum Türkiye'de fiyat enflasyonunun etkisinin yoğun olduğunu göstermektedir. Döviz kuru değişkeni uzun dönemin aksine kısa dönemde anlamlı ve tarım ürünleri üretici fiyat endeksi üzerinde pozitif etkiye sahip çıkmıştır. Kurdaki değişimin tarım ÜFE üzerindeki etkisi kısa dönemde gözlenmekte, uzun dönemde kurun dikey hareketliliği belirli bir aralıkta tutulduğu için ortadan kaybolduğu düşünülmektedir. Para politikasını temsil eden kukla değişken anlamlı bulunmuş ve üretici enflasyonunda pozitif yönde etkisi tespit edilmiştir. Modelin hata düzeltme terimi, tarım ürünleri üretici fiyat endeksinde kısa dönemdeki sapmaların yaklaşık %29'unun sonraki dönemlerde düzelebileceğini öngörmektedir. Bu durum uzun dönemden sapmaların yaklaşık 3,5 ay gibi bir sürede dengeye ulaşacağını göstermektedir.

Bu çalışmanın sonuçları hem kısa dönemde hem de uzun dönemde makro ekonomik değişkenlerin tarım sektörünü etkilediğini göstermektedir. Makro düzeyde alınan ekonomi politika kararları mikro düzeyde fiyatlar kanalıyla tarım ürünleri üreticisine ve tüketicisine yansımaktadır. Tarım ürünleri piyasasında talep, maliyet ve fiyat enflasyonları incelenen dönemde piyasa fiyatının belirlenmesinde birbirinden bağımsız hareket etmezler. Ekonomi enflasyonist sürece girdikten sonra fiyatlar her üç kanaldan beslenerek fiyatlar genel düzeyi yükselmektedir. Yatay ve dikey fiyat aktarım kanalları ile üretici fiyat artışları diğer piyasa arz zincirinin aktörlerine yansımaktadır. Tarım ürünleri piyasasında üretici enflasyonu fiyatların artış eğiliminin öncü göstergesidir. Tüketici enflasyonu gecikmeli olarak üretici enflasyonun asimetric bir şekilde takip etmektedir. Tarım sektöründe enflasyonla mücadele kapsamında tarımsal regülasyonlar yapılmalı ve fiyat istikrarını sağlayabilmek için yapısal politikalar uygulanmalıdır. Para politikasının tek başına uygulanması fiyatlar genel düzeyindeki artışları önlemekte yetersiz kalmaktadır. Enflasyon sorunsalı sonuçlardan hareketle değil, nedenleri ortadan kaldırarak çözümlenmelidir. Bu çalışma kapsamı dışında tutulan ve tarımsal üretici fiyatlarını etkileyen diğer unsurların da bilimsel anlamda incelenmesi gerekmektedir. Tarımsal üretici fiyatlarının artışında iklim değişimine bağlı arz daralmaları ve küresel ticaretin gelişmesiyle beraber ihracat ve ithalat kanallarının tarım piyasalarındaki yoğunluğu gibi faktörleri de dikkate alan araştırmaların yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Aktaş, E.; Değirmen, S.; Sofracı, İ.E.; Songur, M. (2020). How Do Diesel Price Fluctuations Affect Economic Convergence over Agriculture Sector among OECD Countries?. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 5(2), 115-131.

Aytekin, M.; Hatırlı, S. A. (2021). Türkiye'de işlenmemiş gıda enflasyonunu etkileyen faktörlerin analizi: ARDL yaklaşımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 203-216.

Baines, J. (2014). Food price inflation as redistribution: towards a new analysis of corporate power in the world food system. *New Political Economy*, 19(1), 79-112. <https://doi.org/10.1080/13563467.2013.768611>

- Barbaros, M.; Kalaycı, S.; Bakır, D. (2019). Türkiye’de gıda ihracatı, gıda fiyatları ve enflasyon arasındaki nedenselliğin analizi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(18), 537-548.
- Becker, R.; Enders, W.; Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27, 381-409.
- Boratav, K.; Köse, A. H.; Yeldan, A. E. (2023). Türkiye’de Derinleşen Yapısal Kriz Eğilimi ve Kâr İtilimli Enflasyonun Dinamikleri. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 158, 8-30.
- Canbay, Ş.; İnal, V.; Kırca, M. (2022). Tarımsal destek, iktisadi kalkınma ve enflasyon arasındaki ilişkilerin bootstrap panel nedensellik testi ile analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 9(19), 347-364.
- David, J.; Abu, N.; Owolabi, A. (2023). The moderating role of corruption in the oil price-economic growth relationship in an oil-dependent economy: Evidence from Bootstrap ARDL with a Fourier Function. *Alternative Economics*, Forthcoming.
- Elbadri, M.; Bsikre, S.; Alamari, O.; Balçılar, M. (2023). Nexus between renewable energy consumption, economic growth, and CO2 emissions in Algeria: New evidence from the Fourier-Bootstrap ARDL approach. In *Natural Resources Forum* (Vol. 47, No. 3, pp. 393-412). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1111/1477-8947.12292>
- Enders, W.; Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199.
- Erdem, H. F. (2017). Gıda Enflasyonunun Enflasyon Belirsizliği Üzerine Etkisi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 425-436.
- E-views, (2019). EViews 10 New Econometrics and Statistics: Computation, Season Adjustment Methods. (2024, 30 Mayıs). Erişim adresi: https://www.eviews.com/EViews10/ev10ecomp_n.html
- Goh, S. K.; Sam, C. Y.; McNown, R. (2017). Re-examining foreign direct investment, exports, and economic growth in Asian economies using a bootstrap ARDL test for cointegration. *Journal of Asian Economics*, 51, 12-22. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2017.06.001>
- Goh, S. K.; Tang, T. C.; Sam, C. Y. (2020). Are major US trading partners’ exports and imports cointegrated? Evidence from bootstrap ARDL. *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 14(1), 7-27. <https://doi.org/10.1177/0973801019886481>
- Hochman, G.; Rajagopal, D.; Timilsina, G. R.; Zilberman, D. (2011). The role of inventory adjustments in quantifying factors causing food price inflation. *World Bank Policy Research Working Paper*, (5744).
- İnal, V.; Canbay, Ş.; Kırca, M. (2023). Determinants of food prices in Türkiye: Fourier Engle-Granger cointegration test. *Journal of Economic Policy Researches*, 10(1), 133-156. <https://doi.org/10.26650/JEPR1132061>
- Jongwanich, J.; Park, D.; Wongcharoen, P. (2019). Determinants of Producer Price versus Consumer price inflation in emerging Asia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 24(2), 224-251.
- Lin, F.L.; Inglesi-Lotz, R.; Chang, T. (2018). Revisit coal consumption, CO2 emissions and economic growth nexus in China and India using a newly developed bootstrap ARDL bound test. *Energy Explore Exploit* 36(3), 450-463. <https://doi.org/10.1177/0144598717741031>
- McNown, R., Sam, C. Y., & Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the Autoregressive Distributed Lag Test for Cointegration. *Applied Economics*, 50(13), 1509-1521. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643>
- Nawaz, K.; Lahiani, A.; Roubaud, D. (2019). Natural resources as blessings and finance-growth nexus: A bootstrap ARDL approach in an emerging economy. *Resources Policy*, 60, 277-287. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.01.007>
- Norazman, U. Z., Khalid, H.; Ghani, G. M. (2018). Food Inflation: a Study on Key Determinants and Price Transmission Processes for Malaysia. *International Journal of Business Society*, 19(1).
- Oral, E. (2021). Türkiye’de Gıda Enflasyonunu Etkileyen Faktörler, Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD.
- Özer, M. O. (2022). Ekonomik Büyüme ve İşsizlik Oranı Arasındaki İlişki: Kesirli Frekanslı Fourier ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *İstanbul İktisat Dergisi*, 72(1), 269-292.
- Pappas, C.; Papadas, C. (2015). Farm Production Costs, Producer Prices and Retail Food Prices: A Cointegration Analysis. *Bulletin of Political Economy*, 9(2), 127-143.
- Parasız, İ., (2006). *Makro Ekonomi Teori ve Politika*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Pata, U. K.; Yılanca, V. (2020). Financial development, globalization and ecological footprint in G7: Further evidence from threshold cointegration and fractional frequency causality tests. *Environmental and Ecological Statistics*, 27, 803-825. <https://doi.org/10.1007/s10651-020-00467-z>

- Pata, U. K. (2019). Environmental Kuznets curve and trade openness in Turkey: bootstrap ARDL approach with a structural break. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(20), 20264-20276.
- Pesaran, M. H., Shin, Y.; Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Economics*, 16(3), 289-326.
- TCMB, (2024). GSYİH-İktisadi Faaliyet Kollarına (A10) Göre-Zincirlenmiş Hacim, (2024, 3 Haziran), Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket>
- TCMB, (2021). Faiz Oranlarına İlişkin Basın Duyurusu, (2024, 10 Mayıs), Erişim adresi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2021/DUY2021-42>
- TCMB, (2023). Faiz Oranlarına İlişkin Basın Duyurusu. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2023/DUY2023-22>
- Tong, T.; Ortiz, J.; Xu, C.; Li, F. (2020). Economic Growth, Energy Consumption, And Carbon Dioxide Emissions in the E7 Countries: a Bootstrap ARDL Bound Test. *Energy, Sustainability and Society*, 10(1), 1-17. <https://doi.org/10.1186/s13705-020-00253-6>
- TÜİK, (2018). Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2018, "Tahıllar ve diğer bitkisel ürünler ile sebzelerde üretim azaldı." (2024, 25 Mayıs). 28 Aralık 2018 tarihli Haber Bülteni (Sayı: 27635), Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Uretim-Istatistikleri-2018-27635>.
- TÜİK, (2024). Tarım Ürünleri Üretici Fiyat Endeksi ve Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi, (2024, 3 Haziran) Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=enflasyon-ve-fiyat-106&dil=1>
- Ulusoy, A.; Şahingöz, B. (2020). Türkiye’de Gıda Ürünleri Fiyatlarının Enflasyon Üzerindeki Etkisi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 45-56.
- Uysal, Y., (2023). Gıda Enflasyonu, Gıda Enflasyonu mudur? *İktisat ve Toplum Dergisi*, 147, 4-14.
- Yılcı, V.; Tunalı, Ç. B. (2014). Are Fluctuations in Energy Consumption Transitory or Permanent? Evidence from a Fourier LM Unit Root Test. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 36, 20-25.
- Yılcı, V.; Bozoklu, Ş.; Görüş, M. Ş. (2020). Are BRICS Countries Pollution Havens? Evidence from a Bootstrap ARDL Bounds Testing Approach with a Fourier Function. *Sustainable Cities and Society*, 55, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2020.102035>
- Yıldırım, A.E. (2019). "Enflasyon düşerken gıda fiyatları neden arttı?" (2024, 28 Mayıs). 03 Ocak 2019 tarihli Dünya Gazetesi Haber Bülteni (Sayı: 436339), Erişim adresi: <https://www.dunya.com/ekonomi/enflasyon-duserken-gida-fiyatlari-neden-artti-haberi-436339>
- Yıldırım, K.; Karaman D.; Taşdemir, M. (2014). *Makro Ekonomi*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yurtkuran, S. (2021). The Effect of Agriculture, Renewable Energy Production, and Globalization on CO2 Emissions in Turkey: A Bootstrap ARDL Approach. *Renewable Energy*, 171, 1236-1245. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.03.009>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hatice BOZKURT (%50), Seval MUTLU ÇAMOĞLU (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Hatice BOZKURT (50%), Seval MUTLU ÇAMOĞLU (50%)

YÖK Ulusal Tez Merkezine Kayıtlı Doktora Tezlerinin İhracat Başlığı Bağlamında İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi

Bestami KARAKAHYA¹, Beyhan MARŞAP²

¹ Arş. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik; bestamikarakahya@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8046-5788

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Finansman; beyhan.marsap@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2139-7169

Öz: İhracat, işletmeler ve ülke ekonomileri için her zaman en önemli ekonomik faaliyetlerden olmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı değişimle ihracat işlem ve süreçleri de değişmekte, işletmeler ve hükümetler bu doğrultuda politikalar geliştirmektedir. Buna paralel olarak ihracatla ilgili bilimsel araştırmaların önemi artmıştır. Araştırmanın amacı, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Tez Merkezinde kayıtlı ve erişime açık olup tez başlığında "ihracat (export)" kelimesi bulunan doktora tezlerinin yıl, üniversite, ana bilim dalı, bilim dalı, konu, tez danışmanı ünvanı, kullanılan araştırma yöntemi ve anahtar kelimeler kategorilerine göre incelenmesi ve mevcut durumun ortaya konularak sonraki çalışmalara katkı sağlanmasıdır. Bu kapsamda 1984-2023 yılları arasında yayınlanan 215 doktora tezi içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma sonucunda tezlerin en fazla iktisat, işletme ve uluslararası ticaret anabilim-bilim dallarında ve konularında yazıldığı; çoğunlukla nicel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı, Prof. Dr. ünvanlı bilim insanlarının daha çok danışmanlık yaptığı; en çok kullanılan anahtar kelime-kelime öbeğinin sırasıyla ihracat, ihracat performansı ve ekonomik büyüme olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Ayrıca anahtar kelime bilgisinde yer alan ifadelerin frekans analizi sonucunda en sık "ihracat, performansı, analizi, panel, ticaret, büyüme, ekonomik, rekabet" ifadelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İhracat, Doktora Tezleri, İçerik Analizi

Jel Kodları: A10, F10, A23

Examination of Doctoral Theses Registered in YÖK National Thesis Center Using Content Analysis Method in the Context of Export Title

Abstract: Export has always been one of the most important economic activities for businesses and national economies. With the rapid change in information and communication technologies, export transactions and processes are also changing, and businesses and governments are developing policies in this direction. In parallel with this, the importance of scientific research on exports has increased. The aim of the research is to examine the doctoral theses on exports that are registered and open to access at the Council of Higher Education (YÖK) Thesis Center and contain the word "export" in the thesis title according to year, university, department, branch of science, subject, thesis advisor title, research method used and the number of used keyword categories. It is also aimed to reveal the current situation and contribute to future studies. In this context, 215 doctoral theses published between 1984 and 2023 were examined using the content analysis method. As a result of the research, it was found that the theses were mostly written in the departments and subjects of economics, business administration and international trade; quantitative research methods were generally used in the theses; the theses were generally supervised by scientists with the title of Prof. Dr.; the most used keywords and phrases were export, export performance and economic growth, respectively. In addition, because of the frequency analysis of the expressions in the keyword information, it was found that the most frequently used expressions were "export, performance, analysis, panel, trade, growth, economic, competition".

Keywords: Export, Doctoral Theses, Content Analysis

Jel Codes: A10, F10, A23

Atf: Karakahya, B.; Marşap, B. (2024). YÖK Ulusal Tez Merkezine Kayıtlı Doktora Tezlerinin İhracat Başlığı Bağlamında İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 637-648

<https://doi.org/10.30586/pek.1492988>

Geliş Tarihi: 31.05.2024

Kabul Tarihi:15.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

İhracat, işletmeler ve ülke ekonomileri için her zaman en önemli ekonomik faaliyetlerden olmuştur. İşletmelerin karlılık, büyüme ve rekabet politikaları üzerinde etkili olan ihracat, ülkelerin de başta ekonomik büyüme ve kalkınma süreçleri olmak üzere ekonomi politikalarında belirleyici role sahiptir. İşletmelerin, politika yapımcıların, araştırmacıların ve uluslararası ticaretle ilgili alanlarda çalışanların ihtiyaç duyduğu nitelikli bilimsel bilginin üretilmesi, geçmişe nazaran bilgi ve iletişim teknolojilerinde hızlı değişimin yaşandığı günümüzde daha stratejik bir öneme sahiptir. Bu stratejik önem, ihracatla ilgili bilimsel çalışmalarda sayı, çeşitlilik ve nitelik artışını ülkeler için gerekli kılmaktadır.

Her alanda farklı düzeylerden mezun (ön lisans, lisans, yüksek lisans, doktora) nitelikli insan gücü ihtiyacını karşılayan üniversiteler, ihracatla ilgili alanlarda yapılan bilimsel çalışmaların sayısının, çeşitliliğinin ve niteliğinin artmasında öncü kurumlardır. Özellikle lisansüstü eğitim süreci, yapılan bilimsel araştırmaların niteliği ve niceliği bakımından önceki düzeylerden ayrılmaktadır. Lisansüstü eğitimde ise en üst düzey olan doktora eğitiminin ve bu süreçte üretilen çıktılarının yüksek lisans düzeyine göre daha nitelikli olması beklenmektedir. Söz konusu çıktılarının en başında doktora tezleri gelmektedir. Bu bağlamda ihracatla ilgili doktora tezlerinin incelenmesi, mevcut durumu ortaya koymak ve sonraki çalışmalara rehberlik ederek ilgili çalışmaların çeşitliliğinin ve niteliğinin artmasına katkı yapması bakımından oldukça önemlidir.

Lisansüstü tezlerin incelenmesine yönelik çeşitli alanlarda çeşitli araştırma yöntemlerinin kullanıldığı çok sayıda çalışma mevcuttur. Bu çalışmalarda en yaygın kullanılan araştırma yöntemlerinden biri de içerik analizi yöntemidir. Bu yöntemle ihracat ve uluslararası ticaret alanında hazırlanan tezlerin incelenmesine yönelik çalışmalara sonraki bölümde yer verilmiştir.

Araştırmanın amacı, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi'nde kayıtlı ve erişime açık olup tez başlığında ihracat (export) kelimesi bulunan doktora tezlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi, bu tezlerin genel yapısının ve eğiliminin belirlenerek gelecek çalışmalara katkı sağlanmasıdır.

2. Kavramsal Çerçeve ve Literatür

Uluslararası ticaretin en temel bileşenlerinden olan ihracat, genel anlamda mal ve hizmetlerin başka bir ülkedeki yerleşik kişilere satılmasıdır. Türkiye'de İhracat Yönetmeliği'nde ise "bir malın, yürürlükteki ihracat mevzuatı ile gümrük mevzuatına uygun şekilde Türkiye gümrük bölgesi dışına veya serbest bölgelere çıkarılmasını veyahut Müsteşarlıkça ihracat olarak kabul edilecek sair çıkış ve işlemler" şeklinde tanımlanmıştır (İhracat Yönetmeliği, 2006).

Yönetmelikte yer alan ihracat tanımında bahsedilen gümrük bölgesi dışına veya serbest bölgelere çıkış, genel anlamda mal ihracatı ile ilgilidir. Hizmet ihracatı ise 5448 sayılı Hizmet İhracatının Tanımlanması, Sınıflandırılması ve Desteklenmesi Hakkında Karar'a göre yurt dışında yerleşik kişi veya kuruluşlara yönelik olarak yurt içinde ya da yurt dışında gerçekleştirilen, yurt içinde ya da yurt dışında faydalanılan hizmet faaliyetleridir.

Teknolojide yaşanan hızlı değişimle birlikte ihracat işlem ve süreçlerinin yapısı da değişmekte, işletmeler ve hükümetler bu doğrultuda politikalar geliştirmektedir. Bu değişimlerin gerektirdiği teknoloji entegrasyonu ile işlem ve süreçler hız kazanmaktadır. Değişen koşullarla beraber ortaya çıkan yeni sorunlar, ihracatla ilgili bilimsel çalışmalara ihtiyacı artırmaktadır. Uluslararası ticaret ve alt başlığı olan ihracatla ilgili çalışmalar içinde tüm bu çalışmaları konu, ana bilim dalı, bilim dalı, tarih aralığı, tür gibi kategorilerde inceleyen çok sayıda çalışma vardır. Bu çalışmalar, ilgili alanda yaşanan gelişmelerin bilimsel çalışmalara nasıl yansındığını ve ilgili alanda yaşanacak muhtemel gelişmelere çalışmalarda nasıl yer verildiğini ortaya koymaktadır.

Literatür taraması sonucunda ulaşılan ihracat ve uluslararası ticaretle ilgili alanlarda yazılan lisansüstü tezlerin analiz edildiği çalışmalar (Gülüm, 2024; Uçan, 2023; Kahveci, 2023; Öçal, 2023; Duran, 2023; Erdoğan, 2023; Bedlek ve Bozyiğit, 2022; Özekenci, 2022; Sağtaş ve Ercoşkun; Yıldırım ve Çelikkaya, 2022; Türkoğlu vd., 2022; Aydın vd., 2021; Çavdar, 2020; Duran ve Çelikkaya, 2019; Korkmaz ve Çetinkaya, 2019) incelenmiştir. Literatürde ihracatla ilgili doktora tezlerini geniş bir yelpazede inceleyen çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bu nedenle tez başlığında ihracat (export) kelimesi bulunan doktora tezlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesine yönelik yapılan bu çalışmanın literatürdeki boşluğu doldurması beklenmektedir.

3. Yöntem

Araştırmanın amacı, YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde erişime açık olarak kayıtlı olan ve tez başlığında ihracat (export) kelimesi bulunan ihracatla ilgili doktora tezlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi, bu doktora tezlerinin genel yapısı ve eğiliminin belirlenerek gelecek çalışmalara katkı sağlanmasıdır.

Araştırmanın kapsamı lisansüstü tezler arasından sadece doktora tez türü ile sınırlandırılmıştır. YÖK Tez Merkezi web sayfasında gelişmiş tarama modülü üzerinden "tez adı" ve "içinde geçen" seçenekleri aracılığıyla ihracat, dış satım ve export kelimeleri ile arama yapılmıştır. Bu kriterlerde 272 doktora tezi arasından erişime açık 218 tez incelenmiş ve "export" kelimesinin çıkarmak anlamı nedeniyle 3 tezin ihracatla ilgili olmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle 215 doktora tezi ile araştırmaya devam edilmiştir. Araştırmanın evreni, YÖK Tez Merkezi'nde kayıtlı ve başlığında ihracat (export) kelimesi bulunan 272 doktora tezinden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise erişime açık ve ihracatla ilgili olan 215 doktora tezi oluşturmaktadır. 1984-2023 yılları arasında yayınlanan 215 doktora tezi yayın yılı, yayımlandıkları üniversite, yayın dili, anabilim dalı, bilim dalı, konusu, tez danışmanlarının ünvanı, kullanılan araştırma yöntemi ve anahtar kelimeler bakımından içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi yöntemi, nitel verilerin belirlenen kategoriler çerçevesinde sistematik olarak betimlenmesi olarak tanımlanmaktadır (Schreier, 2012:1). Ayrıca tezlerde kullanılan anahtar kelimeler NVIVO 14 programı aracılığıyla analiz edilmiş ve kelime bulutu oluşturulmuştur. Araştırmaya 2024 yılında kabul edilen az sayıda çalışma dahil edilmemiştir.

Çalışmada, tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezleri ile ilgili belirlenen araştırma soruları şu şekildedir;

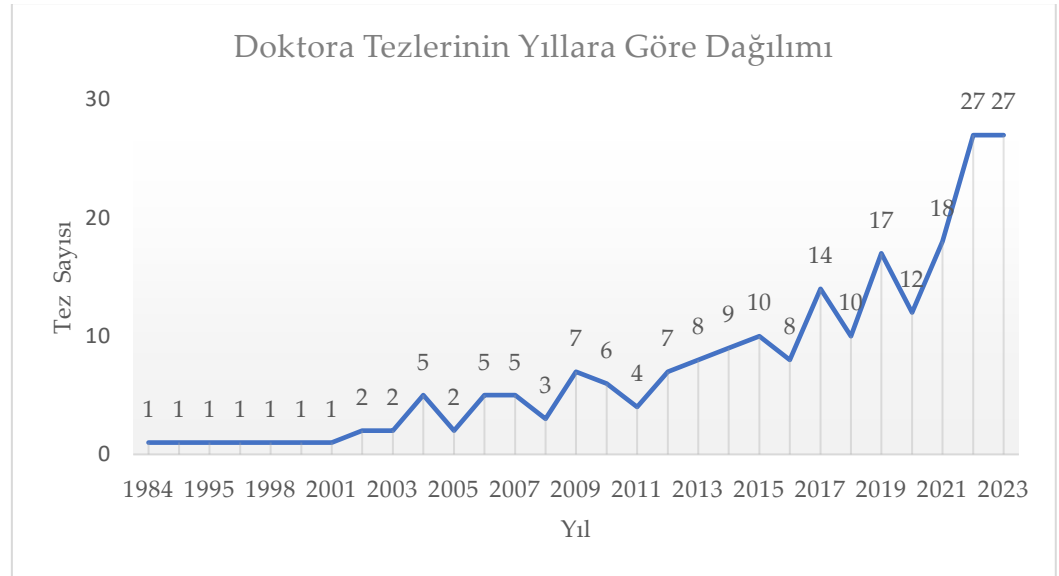
1. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinin yıllara göre dağılımı ne şekildedir?
2. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinin üniversitelere ve yazım diline göre dağılımı ne şekildedir?
3. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinin ana bilim dallarına, bilim dallarına ve konularına göre dağılımı ne şekildedir?
4. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinin kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımı ne şekildedir?
5. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinin danışman akademik ünvanına göre dağılımı ne şekildedir?
6. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinde kullanılan anahtar kelimelerin dağılımı ne şekildedir?
7. Tez başlığında "ihracat" kelimesi geçen doktora tezlerinde kullanılan anahtar kelimelerde yer alan ifadelerin frekans dağılımı ne şekildedir?

4. Bulgular

Tez başlığında ihracat (export) kelimesi bulunan ve YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanında erişime açık olarak yer alan 1984-2023 yılları arasında yayınlanan doktora tezleri yayın yılı, yayımlandıkları üniversite, yayın dili, anabilim dalı, bilim dalı, konusu, tez danışmanlarının ünvanı, kullanılan araştırma yöntemi ve anahtar kelimeler

bakımından incelenmiştir. Kullanılan anahtar kelimeler NVIVO 14 programı aracılığıyla analiz edilmiş olup elde edilen veriler tablolar ve kelime bulutu görseliyle sunulmuştur.

Grafik 1’de yer alan verilere göre ihracata ilişkin yazılan doktora tezlerinin sayısı 2016, 2018 ve 2020 yıllarındaki düşüğe rağmen son 10 yılda önemli ölçüde artmıştır. Özellikle son üç yılda yayınlanan doktora tezi sayısındaki artış, araştırmacıların ihracatla ilişkili konulara ilgisinin arttığını göstermektedir. Bu artışın bir diğer nedeni de uluslararası ticaret doktora programlarının sayısının son yıllarda artmış olmasıdır. Son iki yılda en yüksek tez sayısına (27 adet) ulaşılmıştır.

Grafik 1. Doktora Tezlerinin Yıllara Göre Dağılımı

Tablo 1’de ihracata ilişkin yazılan doktora tezlerinin yayınlandıkları üniversitelere ve yazım dillerine göre dağılımı yer almaktadır. Tezler 62 farklı üniversitede 3 farklı dilde yazılmıştır. 212 tez Türkiye’deki üniversitelerde yayınlanırken 3 tez yurtdışı üniversitelerde yayınlanmıştır. En fazla tez İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. İstanbul Üniversitesi (17 adet), Gazi Üniversitesi (14 adet), İstanbul Ticaret Üniversitesi (14 adet) ve Marmara Üniversitesi (11 adet) tarafından yayınlanan tezler tüm tezlerin %26,05’ine karşılık gelmektedir.

Tezlerin yazım dili Türkçe, İngilizce ve Almancadır. Türkçe yazılan 186 tez tüm tezlerin %86,51’ine, İngilizce yazılan 28 tez tüm tezlerin %13,02’sine karşılık gelmektedir. Almanca dilinde ise 1 tez yazılmıştır. 62 farklı Üniversite içinde 29 Üniversitede yabancı dilde tez yazılmıştır.

Tablo 1. Doktora Tezlerinin Üniversitelere ve Yazım Diline Göre Dağılımı

Sıra No	Üniversite	Yazım Dili			Toplam
		Türkçe	İngilizce	Almanca	
1	Istanbul Üniversitesi	17	-	-	17
2	Gazi Üniversitesi	14	-	-	14
3	Istanbul Ticaret Üniversitesi	14	-	-	14
4	Marmara Üniversitesi	10	1	-	11
5	Atatürk Üniversitesi	9	-	-	9
6	Süleyman Demirel Üniversitesi	9	-	-	9
7	Ankara Üniversitesi	8	-	-	8
8	Hacettepe Üniversitesi	4	4	-	8
9	Manisa Celal Bayar Üniversitesi	7	-	-	7
10	Selçuk Üniversitesi	6	1	-	7
11	Çukurova Üniversitesi	5	1	-	6
12	Dokuz Eylül Üniversitesi	4	2	-	6
13	Karadeniz Teknik Üniversitesi	5	-	-	5
14	Ege Üniversitesi	4	-	-	4
15	Akdeniz Üniversitesi	4	-	-	4
16	Anadolu Üniversitesi	3	1	-	4
17	Hasan Kalyoncu Üniversitesi	4	-	-	4
18	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	4	-	-	4
19	Sakarya Üniversitesi	4	-	-	4
20	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi	4	-	-	4
21	Boğaziçi Üniversitesi	-	3	-	3
22	Ortadoğu Teknik Üniversitesi	-	3	-	3
23	Bursa Uludağ Üniversitesi	3	-	-	3
24	Istanbul Okan Üniversitesi	1	2	-	3
25	İnönü Üniversitesi	3	-	-	3
26	Alanya Alaaddin Keykubat Univ.	2	-	-	2
27	Afyon Kocatepe Üniversitesi	2	-	-	2
28	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	2	-	-	2
29	Istanbul Beykent Üniversitesi	2	-	-	2
30	Erciyes Üniversitesi	2	-	-	2
31	Gaziantep Üniversitesi	2	-	-	2
32	Gebze Teknik Üniversitesi	2	-	-	2
33	Maltepe Üniversitesi	2	-	-	2
34	Kadir Has Üniversitesi	1	1	-	2
35	Kahramanmaraş Sütçü İmam Univ.	1	1	-	2
36	Kocaeli Üniversitesi	2	-	-	2
37	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	2	-	-	2
38	Yalova Üniversitesi	2	-	-	2
39	Yeditepe Üniversitesi	-	2	-	2
40	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	1	-	-	1
41	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	-	1	-	1
42	Atılım Üniversitesi	-	1	-	1
43	Bahçeşehir Üniversitesi	-	1	-	1
44	Başkent Üniversitesi	1	-	-	1
45	Düzce Üniversitesi	1	-	-	1
46	Freie Universität Berlin	-	-	1	1
47	Fırat Üniversitesi	1	-	-	1
48	Haliç Üniversitesi	1	-	-	1
49	Istanbul Medipol Üniversitesi	1	-	-	1
50	Istanbul Teknik Üniversitesi	1	-	-	1
51	Karamanoğlu Mehmetbey Univ.	1	-	-	1
52	Kastamonu Üniversitesi	1	-	-	1
53	Kırıkkale Üniversitesi	1	-	-	1
54	Necmettin Erbakan Üniversitesi	-	1	-	1
55	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Univ.	1	-	-	1
56	Pamukkale Üniversitesi	1	-	-	1
57	Syracuse University	-	1	-	1
58	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi	1	-	-	1
59	University of Leeds	-	1	-	1
60	Uşak Üniversitesi	1	-	-	1
61	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	1	-	-	1
62	Yıldız Teknik Üniversitesi	1	-	-	1
Toplam		186	28	1	215

Doktora tezlerinin ana bilim dalına göre dağılımında (Tablo 2) en fazla iktisat (80 adet) ve işletme (64 adet) ana bilim dallarında tez yazıldığı görülmektedir. Bu tezler, tüm tezlerin %66,98'ine karşılık gelmektedir. İsminde "uluslararası ticaret" bulunan ana bilim

dallarında yazılan 27 tezin tüm tezler içindeki oranı % 12,56'dır. İktisat, işletme ve uluslararası ticaret gibi temel alanlarla ilişkili ana bilim dallarının dışında arkeoloji, biyomühendislik, fizik, gıda mühendisliği, hukuk, maden mühendisliği, su ürünleri, tarım ve tekstil alanlarıyla ilişkili ana bilim dallarında da ihracatla ilgili interdisipliner çalışmalar yapılmıştır. İki tezin ana bilim dalı belirtilmemiştir. Arkeoloji ana bilim dalında yazılan tez antik çağda mermer ihracatı ile ilgilidir.

Tablo 2. Doktora Tezlerinin Ana Bilim Dalına Göre Dağılımı

Ana Bilim Dalı	Sayı	Oran (%)	Ana Bilim Dalı	Sayı	Oran (%)
Arkeoloji	1	0,47	Maliye	2	0,93
Avrupa Birliği	1	0,47	Orman Endüstri Mühendisliği	1	0,47
Bankacılık	1	0,47	Özel Hukuk	2	0,93
Bankacılık ve Finans	1	0,47	Para ve Bankacılık	1	0,47
Belirtilmeyen	2	0,93	Su Ürünleri Mühendisliği	1	0,47
Biyomühendislik ve Bilimleri	1	0,47	Su Ürünleri Yetiştiriciliği	1	0,47
Ekonometri	2	0,93	Tarım Ekonomisi	7	3,26
Ekonomi	1	0,47	Teknoloji ve Bilgi Yönetimi	1	0,47
Finans ve Bankacılık	1	0,47	Tekstil Eğitimi	1	0,47
Fizik	1	0,47	Turizm İşletmeciliği Eğitimi	1	0,47
Gıda Mühendisliği	1	0,47	Uluslararası İlişkiler	1	0,47
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	1	0,47	Uluslararası İşletmecilik	1	0,47
Hukuk	1	0,47	Uluslararası Ticaret	20	9,30
İktisat	80	37,21	Uluslararası Ticaret ve Finansman	2	0,93
İktisat Politikası	1	0,47	Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik	1	0,47
İktisat Teorisi	1	0,47	Uluslararası Ticaret ve Lojistik	4	1,86
İstatistik	1	0,47	Yönetim Bilimleri	1	0,47
İşletme	64	29,77	Yönetim Bilişim Sistemleri	1	0,47
Kamu Hukuku	1	0,47	Yönetim ve Organizasyon	1	0,47
Maden Mühendisliği	1	0,47	Yönetim ve Strateji	1	0,47
			Genel Toplam	215	100

Doktora tezlerinin bilim dalına göre dağılımında (Tablo 3) bilim dalı belirtilmeyen tezler hariç olmak üzere en fazla iktisat (24 adet) ve işletme (22 adet) bilim dallarında tez yazıldığı görülmektedir. Bu tezler, tüm tezlerin %21,39'una karşılık gelmektedir. İsminde "uluslararası ticaret" bulunan ana bilim dallarında yazılan 24 tezin tüm tezler içindeki oranı % 11,16'dır. İktisat, işletme ve uluslararası ticaret gibi temel alanlarla ilişkili bilim dallarının dışında klasik arkeoloji, gıda teknolojisi, istatistik, özel hukuk, tarım ekonomisi ve tarım işletmeciliği bilim dallarında da ihracatla ilgili interdisipliner çalışmalar yapılmıştır. Bilim dalı belirtilmeyen 107 tez de tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Doktora Tezlerinin Bilim Dalına Göre Dağılımı

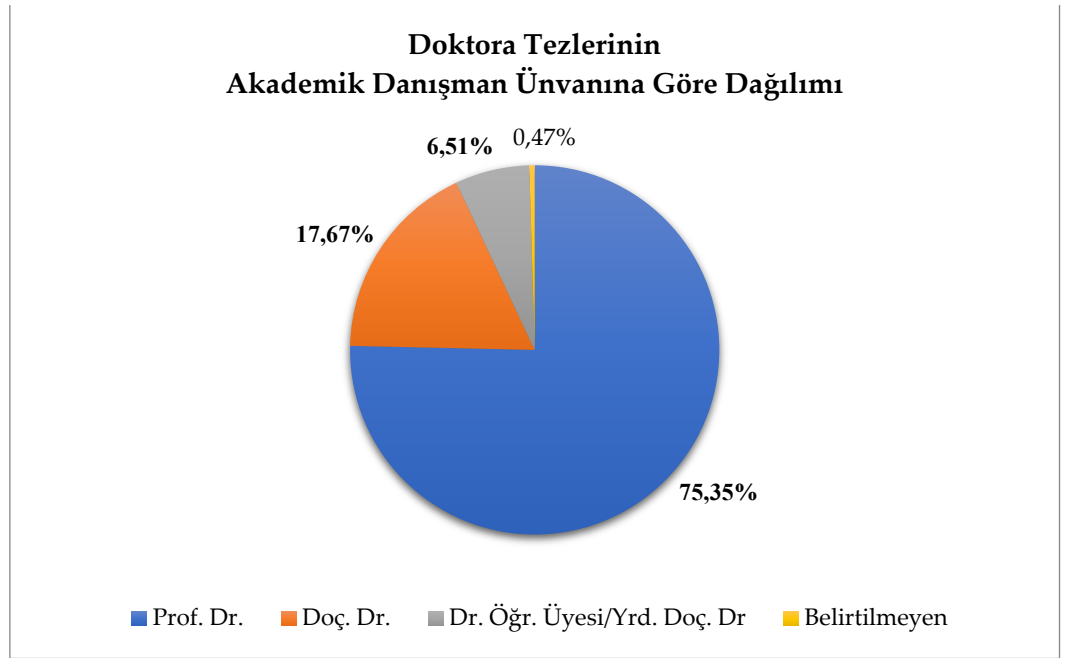
Bilim Dalı	Sayı	Oran (%)	Bilim Dalı	Sayı	Oran (%)
Bankacılık ve Finans	1	0,47	Muhasebe	1	0,47
Belirtilmeyen	107	49,77	Muhasebe Denetimi	1	0,47
Finans	1	0,47	Muhasebe Finansman	1	0,47
Gıda Teknolojisi	1	0,47	Özel Hukuk	2	0,93
İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat	3	1,40	Pazarlama	7	3,26
İktisat	24	11,16	Tarım Ekonomisi	1	0,47
İktisat Politikaları	1	0,47	Tarım İşletmeciliği	1	0,47
İktisat Tarihi ve İktisadi Teori	1	0,47	Tarım Politikası ve Yayım	1	0,47
İktisat Teorisi	1	0,47	Uluslararası İktisat	1	0,47
İstatistik	1	0,47	Uluslararası Ticaret	20	9,30
İşletme	22	10,23	Uluslararası Ticaret ve Finansman	2	0,93
İşletme Yönetimi	2	0,93	Uluslararası Ticaret ve Lojistik	2	0,93
İşletme Yönetimi ve Organizasyon	1	0,47	Üretim Yönetimi ve Pazarlama	2	0,93
Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme	1	0,47	Yönetim Bilişim Sistemleri	1	0,47
Klasik Arkeoloji	1	0,47	Yönetim ve Organizasyon	1	0,47
Lojistik ve Tedarik Zinciri Yönetimi	1	0,47	Yönetim ve Strateji	1	0,47
Maden Mühendisliği	1	0,47	-	-	-
			Genel Toplam	215	100

YÖK Tez Merkezi'nde ilgili tezlerin künye bilgisinde belirtilen konular incelenmiştir. Doktora tezlerinin konularına göre dağılımında (Tablo 4) en fazla ekonomi (78 adet), işletme (70 adet) ve ekonomi-işletme (16 adet) konularında tez yazıldığı görülmektedir. Bu tezler tüm tezlerin %76,28'ine karşılık gelmektedir. "Ekonomi", "ekonomi-işletme" konu kategorileri dışında kalan ve iki veya daha fazla konu belirtilen 18 tezde konu olarak ekonomi belirtilmiştir. "İşletme", "ekonomi-işletme" konu kategorileri dışında kalan ve iki veya daha fazla konu belirtilen 9 tezde konu olarak işletme belirtilmiştir. Bir veya daha fazla konunun belirtildiği tüm tezler içinde 112 tez ekonomi ve 95 tez işletme konu kategorisinde yer alırken, bu temel konular dışında ekonometri (12 adet), bankacılık (6 adet), ziraat (6 adet), istatistik (4 adet) ve hukuk (4 adet) konuları en sık yer alan konulardır.

Tablo 4. Doktora Tezlerinin Konularına Göre Dağılımı

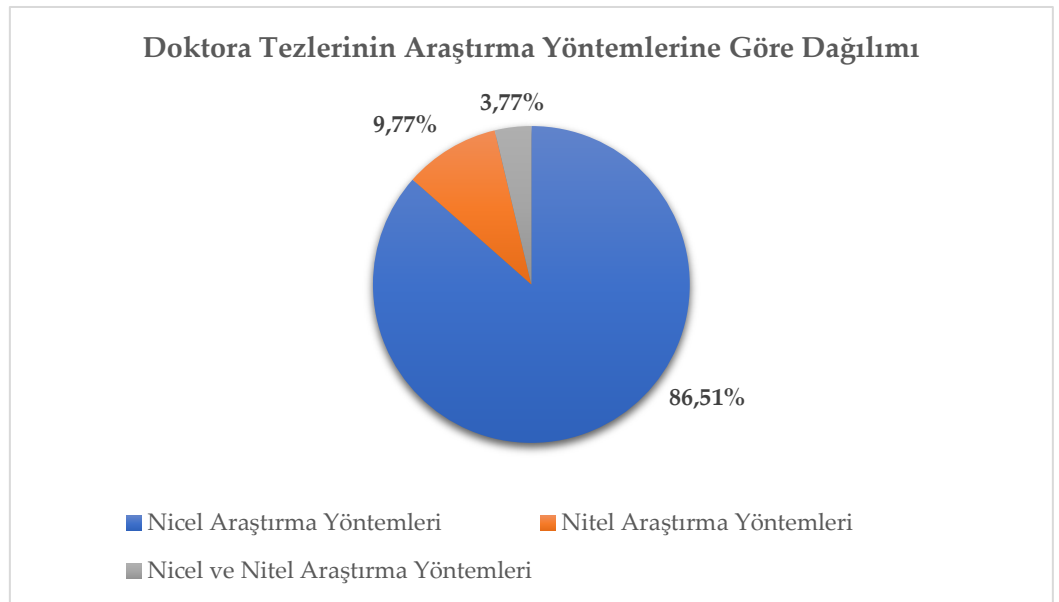
Konu	Sayı	Oran (%)	Konu	Sayı	Oran (%)
Arkeoloji	1	0,47	Endüstri ve Endüstri Mühendisliği; İstatistik; İşletme	1	0,47
Bankacılık	2	0,93	Gıda Mühendisliği	1	0,47
Bankacılık; Ekonomi; İşletme	1	0,47	Hukuk	3	1,40
Bankacılık; Hukuk; Sigortacılık	1	0,47	İstatistik	2	0,93
Bankacılık; İşletme	1	0,47	İşletme	70	32,56
Bankacılık; Maliye	1	0,47	Maliye	2	0,93
Bilim ve Teknoloji	1	0,47	Mikrobiyoloji	1	0,47
Ekonometri	1	0,47	Ormanlık ve Orman Mühendisliği	1	0,47
Ekonometri; Eğitim ve Öğretim	1	0,47	Otomotiv Mühendisliği	1	0,47
Ekonometri; Ekonomi	7	3,26	Radio-Televizyon	1	0,47
Ekonometri; Ekonomi; İşletme	3	1,40	Siyasal Bilimler; Uluslararası Ticaret; Uluslararası İlişkiler	1	0,47
Ekonomi	78	36,28	Su Ürünleri; İstatistik	1	0,47
Ekonomi; Enerji, İşletme	1	0,47	Teknik Eğitim; Tekstil ve Tekstil Mühendisliği	1	0,47
Ekonomi; Fizik ve Fizik Mühendisliği	1	0,47	Turizm; İşletme	1	0,47
Ekonomi; Halkla İlişkiler	1	0,47	Uluslararası İlişkiler	1	0,47
Ekonomi; İşletme	16	7,44	Uluslararası İlişkiler; İşletme	1	0,47
Ekonomi; Maden Mühendisliği ve Madencilik, İşletme	1	0,47	Yönetim Bilişim Sistemleri	1	0,47
Ekonomi; Sağlık Yönetimi, Turizm	1	0,47	Ziraat	4	1,86
Ekonomi; Ziraat	2	0,93	-	-	-
			Genel Toplam	215	100

Tez danışmanının mesleki tecrübesini ifade eden ve çalışma kapsamında incelenen 215 doktora tezi hakkında önemli bir veri olduğu düşünülen tez danışmanı ünvan bilgisine ilişkin dağılım Grafik 2'de verilmiştir. Çoğunlukla tezlere Prof. Dr. ünvanlı bilim insanları danışmanlık yapmıştır. 215 tezin 162'sine Prof. Dr., 38'ine Doç. Dr., 14'üne Dr. Öğr. Üyesi/Yrd. Doç. Dr. ünvanlı bilim insanlarının danışmanlık yaptığı görülmektedir. 1 tezin danışman bilgisi belirtilmemiştir.

Grafik 2. Doktora Tezlerinin Danışman Akademik Ünvanına Göre Dağılımı

Çalışma kapsamında incelenen 215 doktora tezinde kullanılan bilimsel yöntemlerin dağılımı Grafik 3'te verilmiştir. Tezlerde genel olarak nicel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. 215 tezin 186'sında nicel araştırma yöntemleri, 21'inde nitel araştırma yöntemleri ve 8'inde her iki yöntemi içeren karma yöntem kullanılmıştır.

Grafik 3. Doktora Tezlerinin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımı

Bilimsel çalışmalarda yer alan bir kelime veya kelime öbeğinden oluşan anahtar kelime bilgisi, çalışmaya erişimi kolaylaştıran ve çalışmanın konusu hakkında bilgi veren bir veri olması nedeniyle önemlidir. Çalışma kapsamında incelenen 215 tezden 177'sinde anahtar kelime kullanılmış olup 38 tezde ise anahtar kelime bilgisi yer almamaktadır. 177 tezde kullanılan 877 anahtar kelime-kelime öbeği içinde en sık yer alan ilk on anahtar kelime bilgisi Tablo 5'te belirtilmiştir.

Tablo 5. Tezlerde Kullanılan Anahtar Kelimeler (Kelime Öbekleri)

Sıra	Anahtar Kelime	Sıklık
1	İhracat	49
2	İhracat Performansı	34
3	Ekonomik Büyüme	12
4	Dış Ticaret	10
5	Panel Veri Analizi	8
6	Rekabet Gücü	8
7	Türkiye	8
8	Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler	7
9	Uluslararasılaşma	6
10	Uluslararası Ticaret	5
10	Doğrudan Yabancı Yatırımlar	5
	Diğer Anahtar Kelimeler	725
Toplam		877

177 tezde kullanılan 877 anahtar kelime (kelime öbeği) Nvivo 14 Programı ile analiz edilmiştir. 877 anahtar kelimeyi oluşturan ve en az 2 karakterden oluşan benzersiz 723 ifadeden “ve” bağlacı çıkarılarak kalan 722 ifade arasından en az 10 defa kullanılanlar Tablo 6’da verilmiştir. Ayrıca analiz sonucunda 722 ifade ile elde edilen kelime bulutu Şekil 1’de verilmiştir.

Tablo 6. Tezlerde Kullanılan Anahtar Kelimelerin Frekans Analizi

Sıra	Kelime	Sıklık	%	Sıra	Kelime	Sıklık	%
1	ihracat	150	7,63	15	Türkiye	14	0,71
2	performansı	43	2,19	16	bütünleşme	13	0,66
3	analizi	41	2,09	17	eş	13	0,66
4	panel	31	1,58	18	firma	13	0,66
5	ticaret	29	1,48	19	döviz	12	0,61
6	büyüme	22	1,12	20	gücü	12	0,61
7	ekonomik	22	1,12	21	hizmet	12	0,61
8	rekabet	22	1,12	22	kaynak	12	0,61
9	dış	21	1,07	23	lojistik	12	0,61
10	pazarlama	19	0,97	24	modeli	12	0,61
11	ihracatı	18	0,92	25	karşılaştırmalı	11	0,56
12	veri	18	0,92	26	testi	11	0,56
13	uluslararası	17	0,87	27	ürün	11	0,56
14	kuru	16	0,81	28	nedensellik	10	0,51

Şekil 1. Doktora Tezlerinde Kullanılan Anahtar Kelimelere İlişkin Kelime Bulutu

Tez adında “ihracat” kelimesi geçen doktora tezlerine ilişkin yapılan analiz sonucunda elde edilen ve Tablo 6 ile Şekil 1’de sunulan veriler birlikte değerlendirildiğinde spesifik olarak ihracat performansı, ekonomik büyüme, rekabet, pazarlama, döviz kuru, çeşitli ürün ihracatı gibi konuların öne çıktığı; bununla birlikte çalışmalarda analiz yöntemi olarak panel, eş bütünlük ve nedensellik analizlerinin sık kullanıldığı görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, tez başlığında ihracat (export) kelimesi bulunan ve YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde kayıtlı olan ihracatla ilgili erişime açık doktora tezleri; yıl, üniversite, anabilim dalı, bilim dalı, konu, tez danışmanı ünvanı, tezde kullanılan yöntem ve anahtar kelimeler kategorilerinde içerik analizi yöntemiyle incelenerek elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. “Tez başlığı içinde geçen” seçeneği ile yapılan aramada 218 erişime açık doktora tezine ulaşılmış ancak 3 tezin ihracatla ilgili olmadığı tespit edilerek sadece 215 tez araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca 2024 yılında yazılan tezler araştırmaya dahil edilmemiştir.

İlgili tezlerin 1984-2023 yılları aralığında yazıldığı, yıllar itibarıyla genel olarak tez sayısının artış trendinde olduğu, özellikle son 3 yılda tez sayısının yüksek oranda arttığı ve en yüksek tez sayısına (27 adet) son 2 yılda ulaşıldığı tespit edilmiştir. Bu bulgular ihracata ilişkin konulara ilginin artmaya devam ettiğini göstermektedir. 62 farklı üniversitede 3 farklı dilde yazılan 215 tezin 3’ü yurtdışı üniversitelerde hazırlanmış ve en fazla tez İstanbul Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. İstanbul Üniversitesi (17 adet), Gazi Üniversitesi (14 adet), İstanbul Ticaret Üniversitesi (14 adet) ve Marmara Üniversitesi (11 adet) tarafından yayınlanan tezler tüm tezlerin %26,05’ine karşılık gelmektedir. Tezlerin %86,51’i Türkçe, %13,02’si İngilizce ve %0,47’si Almanca dilinde hazırlanmıştır.

Yayınlanan ana bilim dalına göre doktora tezlerinin dağılımında iktisat (80 adet), işletme (64 adet) ve uluslararası ticaret (20 adet) ana bilim dallarında yazılan tez sayısı diğer ana bilim dallarına göre oldukça fazladır. Bu üç ana bilim dalında yazılan tezlerin oranı %76,27’dir. Yayınlanan bilim dalına göre doktora tezlerinin dağılımında bilim dalı belirtilmeyen 107 tez hariç olmak üzere en fazla iktisat (24 adet), işletme (22 adet) ve

uluslararası ticaret (20 adet) bilim dallarında tez yazılmıştır. Doktora tezlerinin konularına göre dağılımında en fazla ekonomi (78), işletme (70 adet) ve ekonomi-işletme (16 adet) konularında tez yazıldığı, bu tezlerin tüm tezlerin %76,28'ine karşılık geldiği tespit edilmiştir. Bir veya daha fazla konunun belirtildiği tüm tezler içinde 112 tez ekonomi ve 95 tez işletme konu kategorisinde yer alırken, bu temel konular dışında ekonometri (12 adet), bankacılık (6 adet), ziraat (6 adet), istatistik (4 adet) ve hukuk (4 adet) en sık yer alan konulardır.

Tez danışmanının ünvanına göre yapılan incelemede tezlerin %75,35'ine Prof. Dr., % 17,67'sine Doç. Dr., % 6,51'ine Dr. Öğr. Üyesi/Yrd. Doç. Dr. ünvanlı bilim insanlarının danışmanlık yaptığı tespit edilmiştir.

Tezlerde kullanılan araştırma yöntemine göre yapılan incelemede nicel araştırma yöntemlerinin %86,51, nitel araştırma yöntemlerinin %9,77 oranında tercih edildiği ve her iki yöntemi içeren karma yöntemin kullanıldığı tezlerin % 3,72 oranında olduğu belirlenmiştir.

Tezlerde kullanılan anahtar kelimelerin analizi sonucunda en çok kullanılan anahtar kelime-kelime öbeğinin sırasıyla ihracat, ihracat performansı ve ekonomik büyüme olduğu; anahtar kelime bilgisinde yer alan ifadelerden en sık kullanılanların ise "ihracat, performansı, analizi, panel, ticaret, büyüme, ekonomik, rekabet" olduğu bulgularına ulaşılmıştır.

İhracatla ilgili doktora tezlerinin tüm üniversitelerde teşvik edilmesinin, interdisipliner çalışmaların sayısının artmasının, nitel ve karma araştırma yöntemleri tercih oranının artmasının, analizlerde güncel yaklaşımların tercih edilmesinin ihracat alan yazını zenginleştireceği düşünülmektedir. Çalışma sonuçları bu yönüyle bilim insanları, karar vericiler ve alan uzmanları açısından önemlidir.

İhracatla ilgili yapılan bilimsel araştırmaların inceleneceği sonraki çalışmalarda farklı bilimsel yayın türleri farklı araştırma yöntemleri kullanılarak incelenebilir. Özellikle çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler yıllara göre karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir. Bununla birlikte ihracatla ilgili yayınlarda kullanılan araştırma yöntemleri ve analiz türleri özelinde detaylı çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Aydın, H.; Ramazan, S.; Altınok, H. (2021). Lojistik ve faaliyetleri konusunda yapılan lisansüstü tezlerin içerik analizi. *Journal of Management and Economics Research*, 19(1), 288-303. <https://doi.org/10.11611/yead.877240>
- Bedlek, P.; Bozyiğit, S. (2022). Uluslararası ticaret ve lojistik ile uluslararası ticaret ve lojistik yönetimi ana bilim dallarında yazılan tezlerin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 25(1), 236-253. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1084597>
- Çavdar, E. (2020). Lojistik alanındaki lisansüstü tez çalışmalarının sosyal ağ analizi ile incelenmesi. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 15(3), 1267-1284. <http://dx.doi.org/10.47644/TurkishStudies.42248>
- Duran, B. (2023). Türkiye'de organize lojistik kümelenmeler üzerine yazılmış tezlerin bibliyometrik analizi. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 19(1), 1-26.
- Duran, G.; Çelikkaya, S. (2019). Türkiye'de lojistik üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *G.Ü. İslahiye İİBF Uluslararası E-Dergi*, 3(3), 152-167.
- Erdoğan, U. (2023). Uluslararası pazarlama konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(3), 2249-2261.
- Gülüm, Z. (2024). Lisansüstü eğitimde uluslararası ticaret teorilerini ele alan tezlerin incelenmesi: bir içerik analizi çalışması. Yüksek Lisans Tezi. KTO Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- İhracat Yönetmeliği. (2006, 06 Haziran). T.C. Resmi Gazete (Sayı: 26190). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060606-10.htm>
- Hizmet İhracatının Tanımlanması, Sınıflandırılması ve Desteklenmesi Hakkında Karar. (2022, 20 Nisan). T.C. Resmi Gazete (Sayı: 31815). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220420-10.pdf>

- Kahveci, A. (2023). İhracat performansı üzerine Türkiye’de yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 2223-2235.
- Korkmaz, İ. H.; Çetinkaya, C. (2019). Post-graduate thesis on logistics and supply chain in Turkey: a bibliometric analysis. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(1), 479-493. <https://doi.org/10.21547/jss.427357>
- Özekenci, E. K. (2022). Uluslararası ticaret ve yeşil lojistik alanında yazılan lisansüstü tezlerin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi: ulusal tez merkezi örnekleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(Özel Sayı), 238-266. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1189619>
- Öçal, B. (2023). Türkiye’de konteyner taşımacılığı alanında hazırlanan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(85), 340-360. <https://doi.org/10.17755/esosder.1201792>
- Sağtaş, S.; Ercoşkun, S. (2022). YÖK ulusal tez merkezine kayıtlı e-ticaret alanında yazılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Journal of Awareness*, 7(1), 47-55.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. 1. basım.; Sage Publications: London, 2012.
- Türkoğlu, M.; Duran, G.; Yetişen, S. (2022). Türkiye’de e-ticaret üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 462-476. <https://doi.org/10.55179/dusbed.1013372>
- Uçan, E. (2023). Uluslararası ticaret ve finans anabilim dalında yapılan tezlerin bibliyometrik analizi. Yüksek lisans tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, S.; Çelikkaya, S. (2022). Türkiye’de iktisat alanında hazırlanmış olan doktora tezlerin bibliyometrik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (44), 251-284.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Bestami KARAKAHYA (%50), Beyhan MARŞAP (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Bestami KARAKAHYA (50%), Beyhan MARŞAP (50%)

Evlilik Kurumu ile İlişkilenirken “Yurt Çocuğu” Olmak: Kadınların Damgalanma Deneyimleri*

Günseli Ayça ŞALDIRDAK¹, Özlem CANKURTARAN²

¹ Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ayca.yildirim@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7843-1359

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İİBF, cankurtaranoz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2243-0274

Öz: Ailesi tarafından çeşitli nedenlerle bakım ve korunması sağlanamayan bireylerin kurum bakımında yetişmiş olması pek çok toplumda olumsuz özelliklerle damgalanmaktadır. Türkiye gibi ataerkil toplumlarda, kurum bakımı alan bireyin kadın olması bu damgalanmayı derinleştirmektedir. Bu araştırmanın amacı, aile ve evlilik kurumunu kutsallaştıran, kadını bu kurumlar üzerinden tanımlayan bireylerden oluşan egemen topluluğun, kurum bakımında yetişmiş kadın kimliğini evlilik kurumuyla ilişkilendiğinde nasıl bir damgalamaya maruz bıraktığını ortaya koymaktır. Günlük yaşamda sorgulamadan kabul ettiğimiz, düşünce ve tavırlarımızla yeniden ürettiğimiz bu damgalamaları kadınların nasıl deneyimlediğini anlamak için bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Kurum bakımı almış 20 kadınla yüz yüze gerçekleştirilen görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma öznelerinden elde edilen bilgiler analiz edilirken Maxqda 2022 programından faydalanılmıştır. Tematik analiz tekniği kullanılarak elde edilen bulgularda kurum bakımı almanın toplumsal algısı, evlenmeden önce, evlenme sürecinde ve evlendikten sonra damgalanma deneyimleri olarak dört ana tema ortaya çıkmıştır. Kurum bakımında yetişmiş kadınların, evlilik kurumuyla etkileşime girdikleri her süreçte cinsiyetlendirilmiş damgalanmaya maruz bırakıldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Damga, cinsiyetlendirilmiş damgalanma, kurum bakımı, evlilik, kadın.

Jel Kodları: J12, J13, JI31

Being An “Orphanage Child” In Interaction With The Marriage Institution: Women’s Experiences Of Stigma

Atıf: Şaldırdak, G. A.;

Cankurtaran Ö. (2024). Evlilik Kurumu ile İlişkilenirken “Yurt Çocuğu” Olmak: Kadınların Damgalanma Deneyimleri. *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 649-666. <https://doi.org/10.30586/pek.1517729>

Geliş Tarihi: 17.07.2024

Kabul Tarihi: 19.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The fact that individuals who cannot be cared for and protected by their families for various reasons are raised in institutional care is stigmatized with negative characteristics in many societies. In patriarchal societies like Türkiye, the fact that the individual receiving institutional care is a woman deepens this stigma. The aim of this research is to reveal how the dominant community, consisting of individuals who sanctify the institution of family and marriage and define women through these institutions, stigmatizes the identity of women raised under the care of the institution when it is associated with the institution of marriage. In this research, an in-depth interview technique, one of the qualitative research methods, was used to understand how women experience these stigmas that we accept without questioning in daily life and reproduce with our thoughts and attitudes. A semi-structured interview form was used in face-to-face interviews with 20 women who received institutional care. Maxqda 2022 program was used when analyzing the information obtained from the research subjects. In the findings obtained using the thematic analysis technique, four main themes emerged: the social perception of receiving institutional care, and stigmatization experiences before marriage, during marriage and after marriage. It has been determined that women raised in institutional care are exposed to gendered stigmatization in every process they interact with the institution of marriage.

Keywords: Stigma, gendered stigma, institutional care, marriage, women.

Jel Codes: J12, J13, JI31

* Bu çalışma Günseli Ayça Şaldırdak'ın Prof. Dr. Özlem Cankurtaran danışmanlığında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir. Bu çalışma için etik onay, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Etik Kurulu'ndan 22.11.2022 tarihli ve E-12908312-300-00002495032 sayılı olarak alınmıştır.

1. Giriş

Günlük yaşamda karşılaşılan yeni bilgileri anlamlandırmak için toplumsal normlarla belirlenmiş kategoriler kullanılır. Bu kategoriler hem kişilerarası hem de yapılarla ilişkilerle aktarılır. Verilen bu bilgilerle etkileşime girilen bireyler değerlendirilir, toplumsal kimliği kestirmeye çalışılır (Berger ve Luckmann, 2008, s.46). Kullanılan bu kategoriler sabit olmamakla birlikte, içinde bulunulan durum ve bağlama göre değişiklik gösterir. Bu kategoriler, sosyal bağların ve sosyal inançların fikir birliği, paylaşılan gerçeklikler yoluyla sürdürülür. Belirli sosyal etkileşimlerde paylaşılan gerçekliklerin oluşturulması hem sosyal bağları yaratır hem de bireyin ve toplumun dünyayı anlamlandırma biçimlerini yapılandırır. Başka bir deyişle, sosyal inançlar, sosyal etkileşim ortaklarının bunları paylaştığı ölçüde kurulur ve varlığını korur (Sinclair ve Huntsinger, 2006, s.236).

Paylaşılan gerçeklikler bireyin kim olduğunu ve onunla nasıl etkileşime girileceğini belirler. Toplumsal olarak belirlenmiş kimlikler üzerine değer, düşünce ve davranışlar geliştirilir. Diğer bireyler, önceden egemen grup tarafından belirlenmiş şemalar aracılığıyla kavranır, gündelik hayatın rutinleri içinde ortaya çıkan etkileşimler bu kalıba göre gerçekleştirilir (Berger ve Luckmann, 2008, s.46). Önyargılı bir değerlendirme ile bireyleri belli sınıflara yerleştirmek ve yerleştirdiğimiz kategorisine göre ilişki kurmak tektipleştirme olarak kavramsallaştırılmıştır ve genellikle toplumsal olarak olumsuz değerlendirmeler barındırır (İsen ve Batmaz, 2006, ss.214-216). Bir başka ifadeyle etkileşime girdiğimiz bireylerin her bir özelliğini önceki bilgilerimize uygun kategorilere yerleştirerek düşünür, bu özellikler üzerinden statülerini belirleriz. Kullanılan kategoriler için fiziksel özellikler, jest ve mimikler, bireyin giyimi gibi ip uçlarından biri de damgalardır.

Damga kelimesi, toplumsal normlara uymayan yani sapma davranışlarda bulunan bireylerin toplum tarafından tanınabilmesi için vücutlarına kazınan işaretler anlamında ilk defa Yunanlılar tarafından kullanılmıştır. Toplum, sapan birey konusunda uyarmak ve korumak için kullanılan bu işaretler, suçluların kimlikleri hakkında bilgi vererek toplumda dışlanmalarını sağlamıştır (Goffman, 2014, s.27). Günümüzde ise damga ve damgalama kavramlarının anlamı ve kullanımı, toplumu uyaran fiziksel bir işaretten çok daha fazlasıdır. Goffman'a göre (2014, s.21) damga, toplumsal olarak kabul edilebilir olma özelliğinden mahrum bırakılmış bireyin durumudur. Kişinin belirli bir sosyal bağlamda değersizleştirilen bazı nitelik veya özelliklere sahip olması veya sahip olduğu inancıdır (Major, 2006, s.193). Ancak yalnızca bir sıfat ile bireyi ilişkilendirmek anlamında değil, aynı zamanda damgalı ile kurulacak ilişkinin şeklini de belirler niteliktedir (Goffman, 2014, s.29).

Damgalı birey, toplumun normal olarak kabul edilmişleri tarafından damganın görünür olup olmama durumu veya başkalarının damgalanmış statü hakkında önceden bilgi sahibi olup olmama durumuna göre, itibarsızlaştırılmış yani gözden düşürülmüş veya itibarsızlaştırılabilir-gözden düşürülmesi ihtimal dahilinde- bir özelliğe sahiptir (Quinn, 2006, s.83). Günlük etkileşimlerde bu özelliği bireyi tehlikeli, kötü, lekeli veya zayıf şeklinde küçümseyen, diğerlerinden daha aşağı görülen kategorilere sokabilir. Bu kategorileştirme sonucu algımızda bu kişi sağlıklı, sıradan, normal bir birey olarak değil anormal, ciddiye alınmaması gereken, hastalıklı, mesafe koymayı gerektiren, değersiz biri olarak belirlenebilir. Böyle bir sıfat itibarsızlaştırıcıdır ve damgalanmış kişiyle ilişkiyi de belirler niteliktedir. Bireyin damgalanmış bir özelliği, her etkileşimde damgalanabilecek sabit bir durum değildir; içinde bulunulan zaman, toplum ve bağlama göre değişebilen göstergelerdir.

Goffman (2014) damga tiplerini üç farklı kategoride ele almaktadır: (1) engelli olmak veya yara izi, doğum lekesi gibi toplumun genelinden fiziksel bir farklılığa sahip olmak, (2) toplum tarafından normal kabul edilmeyen özelliklere sahip olmak (alkol veya madde bağımlısı olmak, ruh sağlığı bozukluğu olmak, hüküm giymiş olmak, sex işçisi olmak gibi), (3) doğuştan getirdiğimiz özelliklerle belirlenmiş sınıfsal özelliklere sahip olmak (ırk, din, etnik köken gibi sınıfla ilgili). Bu üç kategori dışında da her birey, kimlik ve etkileşimlerin akışkanlığı içinde damgalanma riskiyle karşı karşıyadır.

Damgalanma sürecini Link ve Phelan (2001) beş bileşenli bir şema olarak tasvir etmiştir. İlk bileşende insanlar, egemen grubun normalinden farklı olan insani özellikleri ayırt eder ve damgalar. İkincisinde, baskın kültürel inançlar, damgalanan kişileri istenmeyen özelliklere, yani olumsuz kalıp yargılara bağlar. Bu yaygın inançlar, olumsuz olarak damgalanan kişilerin, damgayı paylaşmayanlardan temel olarak farklı olduğuna inanmanın gerekçesi haline gelir. Üçüncüsünde, damgalanan bireyler, "biz"i "onlar"dan ayırmayı sağlayacak şekilde farklı kategorilere yerleştirilir. Kişilerin açıkça farklı olduğuna inanıldığında kalıp yargılar sorunsuz bir şekilde gerekçelendirilebilir, çünkü damgalılara her türlü kötü özelliği atfetmenin pek bir zararı yoktur. Dördüncüsünde, damgalılar eşitsiz sonuçlara yol açan statü kaybı ve ayrımcılığa maruz kalırlar. Son olarak, damgalama tamamen farklılığın tanımlanmasına, basma kalıp düşüncelerin oluşturulmasına ve damgalanan kişilerin farklı kategorilere ayrılmasına neden olur. Bu durum bireylerde onaylamama, korkma, reddetme, dışlama ve ayrımcılığın tam olarak uygulanmasına motive eden ve imkân tanıyan sosyal, ekonomik ve politik bir dizi tutum ve inancı üretir (Burke, 2007, s.16). En uç noktada, damgalanan kişinin "biz"den çok farklı olduğu ve aslında insan olmadığı düşünülür. Ve yine aşırı uçta, "onlara" her türlü korkunç muamele mümkün hale gelir (Link ve Phelan, 2001, ss.366-370).

Damga, insan yaşamının birçok alanını etkiler. Gelir, eğitim, istihdam, statü, barınma, sağlık ve yaşam kalitesi gibi alanlarda bireyin eşit katılımını sınırlandırır ve günlük ilişkilerine çarpıcı bir etkisi vardır. Bu olumsuz etkileri deneyimleyen, toplum tarafından dezavantajlı kılınmış gruplardan biri kurum bakımı almış bireylerdir. Kurum bakımı, korunmaya ihtiyacı olan çocukların çeşitli nedenlerle ailesinin yanında bakım ve korumasının yapılamadığı durumlarda ailenin bu işlevini yerine getiren en eski çözüm yolu ve bakım yöntemidir. Türkiye tarihinde çocuk koruma ve bakım kurumlarının gelişimi Dünya genelinde çocuk koruma politikalarının gelişimi ile benzer şekilde hayırseverlik ve dini inanç esasına dayalı olarak sunulan hizmetlerle başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde uzun yıllar süren savaşlarla ebeveynsiz kalan çocukların artması, hayırseverlerin bağışları ile hizmet sunan kurumlar yerine kamu kurumları ve çok sayıda derneklerin kurulmasını sağlamıştır. 1990'lı yıllardan bu yana Birleşmiş Milletler (BM) çocukların büyük kurumlarda bakımına alternatif bakım modelleri teşvik etmekte; aileden çocuğun ayrılmasını önlemenin yollarını aramaktadır (Anghela ve diğerleri, 2013, s.240). Çocuk koruma sistemi reformu sırasında çocuğun sağlıklı bir birey olarak topluma katılabilmesinin temeli, aile odaklı bakım modeli olarak belirlenmiştir. Hedef modelin aile odaklı bakım olması, farklı kıtalarda kurum tipi bakım modeline alternatif olarak koruyucu aile, akraba yanında bakım ve aile yanında bakımı teşvik eden makro ve mikro düzeyde çalışmaları artırmıştır (Anghela ve diğerleri, 2013, s.248; Flagothier, 2016, s.48; Sellick, 1998, s.301; Knuiman ve diğerleri, 2015; Khoo ve diğerleri, 2015, s.8; Kendrick ve diğerleri, 2011). Türkiye'de ise aile odaklı çocuk koruma modelleri uygulaması 2000'li yıllarda hızlanmıştır. Kurum bakımında kalan çocukların büyük fiziksel binalar ve koğuş tipi yapılar yerine, aile odaklı hizmetler veya ev tipi hizmet modelinde bakımlarına 2011 yılında başlanmış, 2017 yılında tamamlanabilmiştir.

Türkiye'de bugün kurum bakımı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına (ASHB) bağlı Çocuk Evleri (aralarında en fazla 3 yaş fark bulunan 0-18 yaş arası, 5 ila 8 çocuğun bakım personeli denetiminde birlikte yaşadığı evler), Çocuk Evleri Siteleri (ev tipi birimlerde çocukların yaş gruplarına göre evlere yerleştirildikleri kampüs biçimindeki kuruluşlar) ve Çocuk Destek Merkezlerinde (ÇODEM) (suç mağduru olma, suça sürüklenme, sokakta yaşama, gebelik, madde bağımlılığı gibi alanlarda ihtisaslaşmış yaş gruplarına (11-14/ 15-18) ve cinsiyete göre ihtisaslaşmış kampüs içerisinde villa tipi kuruluşlar) devlet tarafından sağlanmaktadır (ASHB, 2024). Türkiye'de geçmiş yıllarda koruma ve bakım ihtiyacı olan çocuklara verilen hizmetlerde kurum bakımı öncelikli iken son yıllarda öncelik aile yanında bakım, koruyucu aile ve evlat edinme hizmetlerinden yararlandırma; bunların mümkün olmadığı durumlarda çocuk evi ve çocuk evi sitelerine yerleştirme şeklindedir. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü

2022 yıl sonu istatistiklerine göre halen kuruluş bakımı altında 14.141 çocuk bulunmaktadır.

Toplumda hâkim görüş, aile yanında yetişmeyi normalleştirmiş, “normal”ini aile yanında büyümüş olmaya attığı özelliklerle sınırlandırmış bireylerden oluşan egemen düşünce, ailesi yanında büyümemiş bireye genellikle yetim, kimsesiz, anasız babasız, ne olduğu belli olmayan, yetimhane çocuğu, piç, besleme, sepet çocuğu, camii avlusu çocuğu, anasının-babasının bakmadığı ekmek düşmanları, anasının avutamadığı-babasının büyütemediği gibi çeşitli lakaplarla (Akyüz, 2017) olumsuz sıfatlar yüklemektedir. Kurum bakımında yetişmiş bireylerin toplum tarafından atfedilen özellikleri ve günlük etkileşimleri, bu damgalamalar ile çerçevelenmektedir. Hali hazırda damgalanmış bir cinsiyet, etnik köken, dini inanç, etnisite sahibi olan kurum bakımı almış bireyler ise bu sınırlandırmayı daha derin deneyimlemektedir. Kurum bakımı deneyimi olan kadınlar bu kesişimsellikte, damgalanmayı yoğun biçimde yaşayan grupların başında gelmektedir.

Kadınlar belirli kültürlerde ve belirli zamanlarda yalnızca bir kadın bedenine sahip oldukları için derinden damgalanırlar. Biyolojik cinsiyetin kendisi görünür bir özelliktir, her zaman dikkat çekicidir ancak bir kadının cinsiyetinin değersizleştirilmiş veya değersizleştirilebilir bir kimlikle bağlantılı olup olmadığı, damgalayıcı bir işaret veya özellik aracılığıyla deneyimlenebilecek etkileşimlere, bağlama bağlıdır. Kadınların cinsiyet kimliklerinden ne zaman etkileneceğini anlamaya çalışırken, çevrenin içeriğine, kesişimselliklere odaklanılmalıdır (Quinn, 2006, ss.92-93).

Kadın kimliği ve bu kimliğe yüklenen anlamlar toplumdaki egemen ideolojiye, bakış açısına göre şekillenmektedir. Türkiye gibi muhafazakâr ideolojinin hâkim olduğu toplumlar, aileyi toplumun temeli olarak tanımlar ve genellikle toplumu oluşturan yapıların en basiti, yapıtaşı olarak görürler. Ailenin tanım ve görevleri ise kadın üzerinden yapılır. Kadının en temel toplumsal görevi, nesillerin devamını sağlamak için çocuk yapma, çocukların bakım ve korumasını sağlama, hanedeki yaşlıların bakımını sağlama, ev düzeninden sorumlu olmadır. Kadınlık, bu yükümlülüklerin kadınca yerine getirilmesi üzerinden kurgulanmaktadır (Connell, 2017, ss.183-201). Kadın kimliği ise, erkek üzerinden belirlenir. Bir adamın kızı, kardeşi veya eşi olarak nitelenen kadın, kendine has özellikleri veya başarıları üzerinden tanımlanmaz. Kadın, babasına, eşine yani eril otoriteye kendisine sunulanlar için borçludur. Bu borcun karşılığında minnet duymalı, şükretmeli ve otoriteler tarafından uygunsuz, makul olmayan davranışlarda bulunarak ailenin şerefine leke sürmemelidir (Kandiyoti, 2015).

Aile kurumunun idealleştirilerek kutsandığı Türkiye gibi toplumlarda kadının evlenerek bir aileye dahil olması, ailenin devamlılığını sağlaması, kadına yüklenen bakım görevlerinin ne kadar iyi yerine getirildiği, ne kadar makul bir eş olduğu ile ilişkilendirilir. Verilen görevler ve atfedilen kutsal değer nedeniyle aile tartışmaya kapalıdır. Aile kavramının kutsanması, yüceltilmesi, bu kültürel algının yeniden üretilmesine bağlıdır. Bu nedenle aile, artan boşanmalar, evlenme oranlarının düşmesi gibi anlatılarla tehdit altında ve savunulma ihtiyacı duyan bir yapı olarak gösterilir (Ahmed, 2014, s.181).

Aile kurumunun kutsanması, aile içinde yetişmemiş her bireye olumsuz özellikler atfederek bireyi damgalar, itibarsızlaştırır, marjinalleştirir. Ailenin bireyi koruyucu kollayıcı özellikleri olabildiği gerçektir lakin bugün ortaya çıkarılabildiği kadarıyla aile içi şiddet, ailede çocuğun, kadının, yaşlının ihmal ve istismar konuları ortadayken bu kurumu tartışılmaz bir biçimde kutsamak bu sorunları görmezden gelmeye neden olmaktadır. Aile içinde yetişmiş olmak -sanki her bir üyesini fiziksel, psikolojik, sosyal anlamda sağlıklı, ihmal ve istismardan uzak-mış gibi- normalin sınırları içinde tanımlanmayı sağlamaktadır. Aile kurumunda büyümemiş, “aile terbiyesi almamış” bireyi normalin dışında bırakır. Bu birey kadın olduğunda ise evlenilebilecek değerlere sahip, makul bir kadın olmaktan çıkarılabilir. Toplum, aile dışında büyümüş kadını baba ve/veya annenin iktidarı-gözlemi-disiplini olmadan büyümüş olmak ile ilişkilendirir. Koruma bakım rolünü çeşitli nedenlerle gerçekleştirmediğinde toplum aileyi değil, ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan çocuğu damgalar. Bu çocuk, yetişkin bir kadın

olduğunda ise kadını ailesiz, aile disiplini uzak büyümüş olmakla normallerden aşağı bir kategoriye yerleştirir. Bu damgaya ilişkin kalıp yargılarla atfedilmiş bir kimliğe kadını hapseder. Bu kimlikle ilişkilene biçimlerini de bu damga üzerinden tanımlar.

Kurum bakımında büyümüş bireylerle ilgili yapılmış araştırmalara bakıldığında kadınların damgalanma deneyimleri ile ilgili daha önce yapılmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Kurum bakımı alan bireylerle ilgili yapılmış araştırmaların büyük çoğunluğu, kurum bakımında kalan çocuk ve gençlerle aile yanında kalan çocuk ve gençlerin farklı konulardaki eğilimlerinin karşılaştırılması şeklindedir (Erol ve Şimşek, 2007; Golubeva ve Golubeva, 2015; Kut ve Özalın, 1987; Kutlu, 2006; Saral, 2013; Yılığör-Tekelioğlu, 1993). Bu gibi karşılaştırmalı çalışmalar büyük ölçüde sorunlu ve olumsuz sonuçlar ortaya koymaktadır (Pösö ve diğerleri, 2014, s.482). Bu araştırmaların genel bulguları, kurum bakımı almış bireylerde agresyon, şiddet eğilimi, kaygı, depresyon, stres, ruh sağlığı sorunları, bağlanma bozuklukları gibi yatkınlıklar olabileceğini iddia etmekte ve damgalanmayı yeniden üretebilmektedir. Son yıllarda yapılan araştırmalar ise kurum bakım sonrası deneyimlenen zorluklar, kurum bakımı almış olmanın annelikle ilişkisi ve kurum bakım yaşamının damgalanmaya etkisi gibi konulardadır (Çolak, 2022; Kucur ve diğerleri, 2023; Kaya-Kılıç ve Uğur, 2022; Tuncer ve Avcı, 2018). Ancak egemen söylemin kadını, ailesi hatta baba veya erkek kardeşi üzerinden bir kimlikle tanımladığı, aileyi kutsadığı bir toplumda aile terbiyesinde, ana-baba disiplini yetiştirmemiş bir kadın olmaya atfedilen kimlik üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Bu araştırma ile kurum bakım deneyimi olan kadınların evlilik gibi toplumsal öneme sahip bir yapıyla ilişkilendiklerinde nasıl damgalandıkları ve bu damganın bireye yüklediği olumsuz özellikleri ortaya koymak hedeflenmiştir. Günlük yaşamda sorgulamadan normalimiz olarak kabul ettiğimiz damga ve baskıların örtük anlamlarını açığa çıkarıp yüzleşmek, bu kalıp yargılarla mücadele etmenin yollarından biridir. Bu amaçla üç araştırma sorusu belirlenmiştir:

1: Kurum bakımı almış kadınlar toplum tarafından nasıl bir damgalamaya maruz bırakılmaktadır?

2: Kurum bakımı almış kadın damgası, romantik ilişkilerde konu evliliğe geldiğinde nasıl deneyimlenmektedir?

3: Kurum bakımı almış kadın damgası evlenirken ve evlendikten sonra nasıl deneyimlenmektedir?

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın modeli

Normalini aile yanında büyümeye atfettiği özelliklerle sınırlandırmış bir toplumda, kurum bakımında büyümüş kadınların evlilik öncesi-evlenirken-evlilik içinde kurum bakımı almış olmalarına ilişkin damgalanmayı nasıl deneyimlediklerini ortaya koymak bu araştırmanın amacıdır. Damgalanmaya dair deneyim, izlenim, tepki ve algıların bir betimlemesini gerektirdiğinden nitel araştırma yöntemi seçilmiştir. Araştırmanın kuramsal bakış açısı metnin içindeki yerleşik anlamı keşfetmek için yorumlamacı yaklaşım (yorumlamacılık) olarak belirlenmiştir (Neuman, 2016, ss.131-138). Yorumlayıcı yaklaşım çatısı altında ise insan davranışlarını anlamak için bireylerin etkileşimlerine odaklanan ve bu etkileşimlerin altında yatan ortak anlam ve oluşturulan gerçeklikleri ortaya koymaya çalışan sembolik etkileşim, kadınların anlam sistemini nasıl ürettiklerini ve yeniden inşa ettiklerini anlamak için elde edilen bilgileri yorumlarken yardımcı bir teorik perspektif olarak kullanılmıştır (Patton, 2014, s.113).

2.2. Katılımcıların belirlenmesi ve veri oluşturma süreci

Araştırmanın etik kurul izni için Hacettepe Üniversitesi Etik Kurul Komisyonuna yapılan başvuru 22.11.2022 tarihinde incelenmiş ve araştırma etik açıdan uygun bulunmuştur.

Araştırmada veri toplama aracı olarak kişilerin görüş, düşünce, fikir, bakış açısı ve deneyimlerinin kavranmasında ayrıntılı ve derin bir kavrama sağlayan (Kümbetoğlu,

2015, ss.71-82) derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşmelerde kullanılmak üzere yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmış ve görüşmelerin hepsi yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, katılımcıların kendilerini rahat ifade edebilecekleri, özellikle kendi önerdikleri ancak görüşmeye uygun mekanlar seçilerek, birinci yazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Görüşmeye başlamadan önce her bir katılımcıya gönüllü onam formu imzalatılmıştır. Görüşmecilerin izni ile görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Araştırma öznelerinin belirlenmesinde ise amaçlı örnekleme ve kartopu yöntemi birlikte kullanılmıştır. Görüşmeler 2023 yılı Mart-Ağustos ayları arasında gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın dahil etme kriterlerine, ilk hangi yaşta kurum bakım tedbiri aldığına bakılmaksızın, kadınların kurum bakımını deneyimlemiş olabilmeleri için en az 2 yıl kalmış olmak ve kurum bakım sonrası hayatı tecrübe etmiş olmaları için en az 1 yıl önce kurumdan ayrılmış olmak şartı konulmuştur. Araştırmanın doyuma ulaşmasına bağlı olarak elde edilecek bilgilere göre (Given, 2016, s.135) ve zaman ve kaynaklara bağlı olarak katılımcı sayısının değişebileceği göz önüne alınmıştır (Patton, 2014, s.244). Saunders ve diğerlerinin (2018) nitel araştırmalar için tanımladıkları farklı doygunluk modellerinden araştırmacıların aynı yorumları tekrar tekrar duymaya başladığında ulaşılan "veri doygunluğu" kavramsallaştırmasına uygun şekilde, 20 kadın ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanırken görüşme sorularında araştırma öznelerine hitap "kurum bakımı alan" "kurum bakımı almış olmak" şeklinde kullanılmıştır. Ancak pilot görüşmelerde kadınların kendilerini tanımlarken kullandıkları terimin "yurt çocuğu" olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle görüşme formunun öznelerin kendi söylemlerine uygun olması için yurt çocuğu kavramı kullanılmıştır.

Ek olarak, görüşmeleri yapmadan önce araştırmacılar kendi kültür ve birikimlerinin dünyaya bakış açılarını belirlediğinin farkındalığıyla çalışmaya başlamıştır. Bu nedenle konu hakkında bilinen, duyulan her şey not alınmış ve bunların araştırmaya etkilerinin neler olabileceği ile ilgili düşünülmüştür. Çalışmaya pasif bir araştırmacı olarak değil yansıtıcı (reflexive) olarak kendilerini katacakları bilgisiyle başlanmıştır (Creswell, 2017, s.8).

2.3. Analiz prosedürü

Araştırmada elde edilen ses kayıtlarını birinci yazar dinlemiş ve Word programında deşifre etmiştir. Görüşmelerde, araştırmada kullanılmak üzere kadınlardan birer mahlas seçmeleri istenmiş ancak yanıt alınmamıştır. Bilgiler analiz edilirken Maxqda 2022 programından faydalanılmıştır. Elde edilen deşifreler program aracılığıyla kodlanarak sistematize edilmiştir. Kodları oluştururken tematik analiz tekniği kullanılmıştır (Braun ve Clark, 2006). İlk aşamada, görüşmeler birkaç kez okunarak verilere aşinalık kazanılmıştır. İkinci aşamada, temel anlam birimlerinin belirlenmesini kolaylaştıran açık kodlamaya başlanmıştır. Üçüncü aşamada, kodlar kategoriler halinde birleştirilmiş ve ardından potansiyel temalar belirlenmiştir. Daha sonra temalar tanımlanmış ve tematik bir harita oluşturmak için geliştirilmiştir.

Görüşmelerden elde edilen bilgiler metin içinde olduğu gibi aktarılmış, herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Metin içinde açıklanan temayı en iyi ifade eden örnekler seçilerek kullanılmıştır.

2.4. Araştırma öznelerinin demografik bilgileri

Tablo 1'de özetlendiği üzere katılımcıların yaş dağılımı 22 ile 54 arasında değişmektedir. Kadınlardan 11'i lise mezunu, 1 kadın önlisans öğrencisi, 5 kadın lisans mezunu, 3 kadın lisans öğrencisidir. Kadınlar çalıştıkları kamu kurumunda terfi almak için lisans bitirmeye oldukça önem verdiklerini belirtmiştir.

Görüşmecilerden 10 kadın evli (2 kadının 2. evliliği), 4 kadın boşanmış (1 kadın 2 kez boşanmış, 1 kadın eski eşiyle aynı evde yaşıyor), 6 kadın bekar (1 kadın daha önce evli bir adamla imam nikahlı yaşamış ancak bu nikah tipi Türkiye'de resmi olarak geçerli değil). Görüşülen kadınların hepsi şu an bir kamu kurumunda çalışıyor. Koruma altına alınma

yaşları 20 günlük ile 16 yaş arasında değişiyor. Kurumdan ayrılma yaşları ise aileden birinin koruyucu aile olma durumu, eğitimin devam etmesi, kurumdan kaçma, kurum yönetimi ile kurulan ilişki durumlarına göre 16-23 yaş arası değişiklik göstermiş. Kurumda kalma yılları ise en az 2 yıl, en çok 18 yıl olarak değişiyor.

Tablo 1. Araştırma Öznelerinin Bilgileri

No	Yaş	Eğitim	Medeni Durum	Kuruma Girme Yaşı	Kurumdan Ayrılma Yaşı
K1	29	Lise	Evli	12 yaş	17
K2	42	Lisans	Evli	20 günlük	18
K3	43	Lise	Evli (2.evliliği)	6 yaş	17
K4	40	Lise	Evli	7 yaş	19
K5	25	Önlisans Öğr.	Boşanmış	6 yaş	16
K6	26	Lise	Evli	11 yaş	18
K7	35	Lise	Evli (2. evliliği)	5 yaş	15
K8	29	Lisans Öğr.	Bekar	6yaş	21
K9	27	Lise	Evli	16 yaş	18
K10	27	Lise	Boşanmış-aynı evde yaşıyor	7 yaş	16
K11	24	Lisans	Bekar	9 yaş	18
K12	44	Lisans	Evli	2 yaş	18
K13	44	Lisans	Evli	8 aylık	18
K14	42	Lisans	Boşanmış	6 yaş	18
K15	43	Lise	2 kez evlenip boşanmış	6 aylık	16
K16	25	Lise	Bekar	15 yaş	19
K17	54	Lise	Evli	5 yaş	19
K18	22	Lise	Bekar	11 yaş	18
K19	30	Lisans Öğr.	Bekar (dini nikahlı bir beraberliği olmuş)	11 yaş	23
K20	26	Lisans Öğr.	Bekar	5 yaş	18

3. Bulgular

Kurum bakımı almış kadınlarla yaptığımız görüşmelerden elde edilen bilgiler sonucunda, Tablo 2’de detaylandırıldığı üzere, toplum tarafından kurum bakımı almış olmanın nasıl damgalandığı ve damgalı bir kadın olduğunda kişiye hangi özellikler atfedildiğine ilişkin ilk tema toplumsal algılar olarak belirlenmiştir. Diğer üç tema ise kadınların evlilik kurumuyla ilişkilendikleri evlilik öncesi, evlenme süreci ve evlendikten sonra damgalanma deneyimleri olmak üzere belirlenmiştir.

Tablo 2. Temaların Genel Görünümü

Ana Temalar	Alt Temalar
1. Toplumsal Algılar	1.1. Atfedilen kimliğe ilişkin dayatılan özellikler
2. Evlenmeden Önce	1.2. ‘Yurt Çocuğu’ kadın olmak
	2.1.Evlenilebilir kadın olmamak
3. Evlenme Süreci	2.2. Kriterleri düşürmek zorunda olmak
	3.1. Makbul olmayan kadın olmak
	3.2. Geleneksel evlenme adetlerinden vazgeçmek
4. Evlendikten Sonra	3.3. Sevaba aracı olmak
	4.1. Evliliğin damgalanmaya etkisizliği
	4.2. Damga bilgisinin denetimi

3.1. Toplumsal algılar

Bireyin kimlik özellikleri hem kendini algılama biçimi hem de başkaları tarafından nasıl algılandığı üzerinden belirlenir. Günlük yaşamda, etkileşimlerimiz ve kimlik arasındaki ilişki tek taraflı değildir. Kimliğe şekil veren etkileşimlerimiz de aynı zamanda

kim olduğumuza ilişkin algılarımız, düşüncelerimiz, içinde bulunduğumuz sosyal çevre, ilişkilendiğimiz toplum tarafından belirlenmiş yasalar, sosyo-kültürel politik ve ekonomik yapılar tarafından belirlenir. Araştırma özneleri ile yapılan görüşmelerde toplumun “yurt çocuğu” olma algısı ve bu kimliğe atfettikleri özellikler üzerinden hem kurum bakımında kalmış olmanın hem de kurum bakımı almış bir kadın olmanın damgalandığı ortaya çıkmıştır. Toplumun bu algısı iki alt temada ele alınmıştır: Atfedilen kimliğe ilişkin dayatılan özellikler ve ‘yurt çocuğu’ kadın olmak.

3.1.1. Atfedilen kimliğe ilişkin dayatılan özellikler: “tek sebep de yurttan büyümemiz”

Her toplum, üyelerinin uyması gereken çeşitli değer ve normlar üretir. Toplum, kabul gören egemen düşünce ve davranışlarımızı belirleyen bu değer yargıları aracılığıyla neyin iyi neyin kötü olduğunu ve “normal”in sınırlarını belirler. Bu sınırlar belirlenirken tıp, psikiyatri, psikoloji, kriminoloji ve sosyal çalışma gibi pek çok disiplin “normal”in aile, çocuk, eş, erkek, kadın, anne, baba gibi tanımlamalarını yapmıştır. Bu tanımlamalar üzerinden kurulan iktidar alanıyla normalite belirlenmiş, toplum tarafından kabul görebilmek için onaylanan davranışlar şekillendirilmiştir (Akbaş, 2014, s.6). Bauman’a göre (2018, s.40) günlük kullandığımız bilgilerin nasıl üretilip nasıl elimize hazır verildiğini incelediğimizde doğal görünen sıradan bilgilerimizin bile dayanağı toplumdaki pek çok gruptan otoriter grubun bilgisinden üretilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Kimliğimizi, algılarımızı, etkileşimlerimizi, davranışlarımızı, başkaları hakkında düşüncelerimizi belirleyen bu bilgi öyle güçlü kök salmıştır ki doğal bir bilgi olarak kabul edilir ve sorgulanma gereği duyulmaz. Yapılan görüşmelerden elde edilen bilgilerde de toplumun kurum bakımı almış birey damgası asabi, kavgacı, psikolojisi bozuk, sorumsuz, güven vermeyen, kolay kandırılabilir, tehlikeli, tembel gibi olumsuz sıfatlarla donatılmıştır. Bu kalıp yargılar nedeniyle insanların damgalanmış bireylerle ilişki kurmaktan kaçındığı ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de yapılmış önceki araştırmalarda da kurum bakımı almanın güvenilmez olmakla ilişkilendirildiği ve yaygın olarak aile sevgisi görmemiş, sevgiye aç, köprü altı çocuğu, arsız, hırsız, serseri, o yolun yolcusu, her türlü kötülük beklenebilen kişi gibi damgalarla ötekileştirildikleri anlaşılmıştır (Kaya-Kılıç ve Uğur, 2022, s.235).

“İyi bir gözle bakılmıyor. Çünkü yurtdun ve yurt kavramının ne olduğunu pek fazla bilmedikleri için birazcık iyi gözle bakılmıyor. Yani kaogacı, gürlütlü çocuklar, sıkıntılı, problemlili insanlar. Hala 40 yaşında, 50 yaşında yurttan çıkmış tanıdığım hani, şu an işi gücü, evi, arabası olan, standart bir yaşam tarzında olan insanlar bile şu an aynı durumdadır. Ben yurt çocuğuyum dediğimde insanlar şöyle bir bakıyor. Hani kurumun içinde dahi olsa (çalıştığı kurumdan bahsediyor) iyi gözle bakılmıyor yani. Ya da bilmedikleri için iyi gözle bakılmıyorlar.” (K18, Y22)

“Diyorlar şu yurttan gelmiş, böyle olur, bu yapmaz, ya da bir şey olursa o yapmıştır. Ben yurttan kaldığımı sakladım, burada öğrenildi. Böyle hep kötü gözle baktıkları için, mesela bu yurttan gelmiştir böyledir, bu zaten şöyle... mesela sorumsuz ya da böyle kabadayı derler ya da bu çalışmaz derler, böyle derler mesela.” (K1, Y29)

“Hatta ben bunu merak ettim. Ben bunu da sormuştum onlara, işte onların her yeri işte kesik. Ondan sonra güvenilmeyecek yani hani güvenilmez sonra işte nerede, nasıl konuşacaklarını bilmeyen tipler, çabuk kandırılmaya müsait olan çocuklar.” (K6, Y26)

“Yurttan kaldım, yurttan yetiştim deyince şöyle diyeyim, insanlar bu hep bir tehlikelidir. Annesi babası yok, bu kötü yoldadır. Yurt çocukları hep böyledir, psikolojileri bozuktur. Aman bunlardan uzak durun, bunlardan arkadaş olunmaz gözüyle bakıyorlar. Yani tek sebep de yurttan büyümemiz. Annemizin babamızdan ayrı olması ya da ölmesi ya da falan filan yani.” (K7, Y35)

3.1.2. “Yurt çocuğu” kadın olmak: “yağmur yağmıyor bizim yüzümüzden”

Normaller damgalı bireylerle etkileşimlerini en aza indirmeye çalışır. Karşılaşmalar olabildiğince az ve resmi ilişki sınırları içine çerçeveslenir. Böylece önyargular karşılaşmalarda rahatsızlık bile hissedilmeyecek kadar rahatlıkla sürdürülür. Damgalı bireylerle etkileşimden sakınmak övülürken, etkileşmek kirlenmek korkusuyla şışirilir. Sadece normallerin sahip olduğu, hijyen kurallarına uymak, hastalık taşımayan olmak,

kötü alışkanlıkları olmamak, ahlak kurallarına uymak gibi üstün görülen özelliklere sahip olmadıkları iddia edilir. Onlara dair kıyafet, yaşam biçimi, konuşma şekli gibi göstergeler aşağılanır (Bauman, 2018, s.82). Her ne kadar tüm kurum bakımı almış bireyler damgalansa da yuvada-yurtta büyümüş bir kadın olmanın damgalanması, erkeklerden farklı olarak, anne-baba gözetiminde büyümediği için serbest yetişmiş olmak ile ilişkilendirilmektedir. Buradaki serbestlik, özgürlük ifadesi, birden çok partnerle cinsel deneyimlerinin olmasına ilişkin ve temiz, namuslu kadın olmanın karşısına koyulmayı içermektedir. Kurum bakımı almış kadın bedeni ve cinselliği ile ilgili bu damgalama, damganın nasıl cinsiyetlendirildiğini ortaya koymaktadır.

“Bir dönem biz yuvayla karşılıklıydık yetiştirme yurduyla yuva. Oranın mutfağı tadilat olunca bizde pişiyordu yemekler, oraya gönderiliyordu. Şimdi birisi düşünün, geliyor yuvaya başışçı, ben kurban başışlıycam diyor yuvaya. Adam veriyor kurbanı, bizim yurda doğru götürüldüğünü görünce geri götürüyor. Ben kız yurduna vermedim diye. Çünkü biz onların gözünde bambaşka bir dünyadayız. Halbuki o çocuk da büyüyünce biz oluyoruz. İşte yağmur yağmıyor bizim yüzümüzden. İşte yurttan kaçıyorlar, erkeklerle beraber oluyorlar gibi görüyorlar. Fuhuş yapıyor. Kafalar bambaşkaydı yani.” (K14, Y42)

“Damga gibi bir şey oluyor ya, yurt çocuğu orospudur. Yani çok serbest büyümüşler. Bunlar ona buna yaptırmıştır, vermiştir. O tarzda, o gözlen bakıyorlar. Ya da bunu elde etmesi çok kolay. Ya hiç şey yapsak kanar öyle düşünüyorlar.” (K4, Y40)

“Ben 42 yaşındayım. Benden beklenen de fuhuş yapmam. Benden boynumu büküp muhtaç olmamı bekliyorlar.” (K2, Y42)

3.2. Evlenmeden önce

Araştırmanın öznesi kadınların romantik ilişkilerde yurt çocuğu damgaları ve bu damgaya atfedilen olumsuz özellikler nedeniyle erkeklerin evlenmek için kendilerini tercih etmedikleri; bu nedenle de eş seçme kriterlerini düşürmek zorunda oldukları ortaya çıkmıştır. Her iki durum evlenmeden önce teması altında birer alt tema olarak ele alınmaktadır.

3.2.1. Evlenilebilir kadın olmamak: “aileme seni tanıştıramam”

Bir şeyi tanımlarken ne olmadığından bahsederiz. Olduğu ve olmadığı olarak iki gruba ayırdığımız özellikleri üzerinden bir kategorileştirme yaparız. Bu nedenle kimlik ve her bir kimlik özelliği, olmadığı şeyin karşıtı olarak var olur. Bir kimliğin anlaşılması hatta var olması için olmadığı bir kategoriye ihtiyaç duyarız. Bu kategorilerin çoklu olduğu durumlarda bile aynılık ve farklılıklar üzerinden biz ve onlar şeklinde bir ayrıştırma yaparız (Bucholtz ve Hall, 2005, s. 607). Bu aynılıklar fiziksel, sosyal, ekonomik, politik alanları da içerecek şekilde bir kişi ya da grubu diğerlerinden ayırır. Bu ayrıştırmada, kategorilerden biri diğerinden daha üstün veya daha aşağı olarak algılanan özellikleri belirtir. Bu özelliklere atfedilen üstün veya daha aşağı olma durumu gündelik yaşamda çeşitli temsillerle sunulur ve etkileşimlerimizle aktarılır. Bir gruba çeşitli ayrıcalıklar verilirken diğer grup dışlayıcı süreçleri ve baskıyı deneyimler (Dominelli, 2021, s.62). Katılımcılardan K2, K19 ve K17'nin de belirttiği üzere, yurtda büyümüş olmakla ilişkilendirdikleri kadın kimliği “evlenilebilecek kadın” kategorisinde değerlendirilmemektedir. Bu kategoride olmamak ise kolay elde edilebilir, evlilik kurumunun getirdiği sorumlulukları almadan ilişki kurulabilir algısını beraberinde getirmektedir. Toplum bu kadınları, kadın olarak zaten ikincil olan toplumsal konumlarında tabakalaşmış ve cinsiyetlendirilmiş bir damgalanmaya maruz bırakmaktadır. Yüceer-Kardeş (2018, s.39) kurum bakımı deneyimi olan erkeklerin dahi kurum bakımı deneyimi olan kadınları damgaladıklarını, ataerkil ve dışlayıcı bir söylemle “evlenilecek kadın” kategorilendirmesinin dışında bıraktıklarını belirtmiştir.

“Mesela ‘çok iyi dostsun’ hep bunu duydum hep çok iyi dostsun ama eş olamam. Anaç bir karakterim ama olmaz ya yetiştirme yurdunda büyümüşüm. Ben bu konuda çok ciddiğim. Ama mesela erkeklerin seninle kurduğun ilişkiler şu, birine ihtiyacı var, bekarsın, çalışıyorsun, çok uygunsun. Anne yok, baba yok, abi yok, kardeş yok... Adamları şöyle anlıyorsun. Ailelerine sokacakları kadınlarıyla gurur duymak istiyorlar. Ama şimdi şöyle bir kafalarında şu var yetiştirme

yurdunda kalanlar tecavüze uğramış, şiddet görmüş. Ama o fırsatı kendi de kolluyor. Bak bu benim hayatımda da bu teklifler bu zarflar hep oldu. Sivil toplumda edindiğim yer dernek yöneticisiyim ya da ben bir artık üniversitelerde konferans veren bir kadını. Ama ben bir de yetiştirme yurdundan çıkmışım. Bu bütün kadınlara yapılıyor olabilir ama bana biraz daha rahat yapılıyor olması sanki ben buna daha çok ihtiyacım olacak, o alışveriş benim de lehime olacak, yani zaten kimsen yok yanında, benim desteğimi istiyorsan bir kahve içelim. Bunların imalı birçok şeyini yaşadım. Sen diyecsin ki bu senin yetiştirme yurdundan çıkmış olmanla alakalı değil ama ben diyorum ki adımın önüne ne koyarsam koyayım arkamdan getirdiğim hepsinin önüne geçiyor.” (K2, Y42)

“Herkes diyor ki çok güzelsin. Aynı evde yaşarız ama ben evlenmek isteyemem seninle, aileme seni tanıştıramam diyor.” (K19, Y30)

“Önyargılar tabi ki yaşadık, sanki hem ön yargıyı yaşadık hem de bize hissettirdikleri duygu çok kötüydü sanki hani seninle evlenmeyecek, seninle beraber olacak, bırakacak ama nasılsa yurtlu filan bırakayım gitsin ortada kalacak hissiyatını hissettik... Mesela yurt öğretmenimin oğlu bana aşık olmuştu. Annesi bana dedi ki ayrı dünyanın insanlarısınız siz dedi. Ya hayat bana vurmuş zaten, darbeyi yemişim zaten, sen niye bu cümleyi bana kullanıyorsun ya ay işte yurttan olduğum için beni kabul etmiyor, beni istemiyor. Yani ben bu hayatı ben seçmedim arkadaş benim annem babam evlenmiş, babam genç yaşta vefat etmiş. Annem zor durumda beni yatılıya vermiş ya... Mesela bir erkeğin bakış açısı değişiyor. Yani seninle aklında olmayan bir şeyi eğer sen yurttan büyüdüyse aklına getiriyor, yani bununla yaşarım diyor. Sahipsiz nasılsa diyor, anladınız mı? Sahipsiz diyor. Ben bununla yaşarım diyor. Bunu hissediyorsun çünkü hissettiriyorlar yani.” (K17, Y54)

3.2.2. Kriterleri düşürmek zorunda olmak: “seni bir adım geriye, alttakilere itekliyor”

Damgalanmanın oluşturduğu baskı, normlar aracılığıyla kabul edilebilir ve baskı ile kabullenilen bu normlar içselleştirilmiş bir baskıya yol açabilir. İçselleştirilmiş baskının kendinden nefret etme, öz sansür, utanç, bireysel ve kültürel gerçekliklerin reddedilmesi gibi etkileriyle insanlar olabilecekleri kimliklerinden, potansiyellerinden uzaklaşarak egemen grup tarafından atfedilmiş özelliklerle tutarlı olacak şekilde tutum sergileyebilirler (Baines, 2011, s.2). İçselleştirme, dış gerçekliklerin kişinin öznel dünyasının bir parçası haline geldiği süreçtir. İnsanlar kendilerini baskın yapı açısından aşağı ve güçsüz görmeye başlarlar. Damgalananlar, baskı ile ilişkisini toplumsal normların kabulü üzerinden kurduğunda, mevcut sisteme alternatif göremezler ve bu ezildikleri sistemi meşru olarak algırlar (Sonn ve Fisher, 2003, s.118). Araştırmanın öznesi kadınlar, yurt çocuğu damgası nedeniyle kendilerine uygun buldukları insanlarla değil kendilerini kabul edebilecek insanlarla evlenmek zorunda kaldıklarını belirttiler. Bu zorundalık kusurlu kabul edilmiş bu kadınların yine toplum tarafından kusurlu sayılabilecek özelliklere sahip erkeklerle evlenebilmeleri baskısı ile oluşmaktadır. Kadınlar damgalanmayı içselleştirerek, kendilerinden yaşça büyük, sabıka kaydı olan, meslek olarak kendilerinden aşağı gördükleri veya fiziksel özellikleri bakımından denk olmadıklarını düşündükleri erkeklerle evlenebileceklerini kabullenmişler. Damgalanmanın içselleştirilmesi ile evlenmek istedikleri kişi için arzu ettikleri kriterlerden vazgeçmek zorunda kalan kurum bakımı almış kadınların aksine önceki araştırmalarda kadınların eş seçiminde benzer ideolojik görüş, aynı dini inanç, erkeğin daha fazla gelir elde ediyor olması, erkeğin eğitim seviyesinin daha yüksek olması gibi kriterler ön plana çıkmıştır (Ceylan, 1994; Durmazkul, 1991; Ondaş, 2007).

“Benim çok arkadaşlarımda öyle oldu, aileme seni tanıştıramam. Sen yurttansın işte çok evliliklerin ucundan dönenler oldu yani. Biz sırf onun için bile kriterlerimizi düşürmek zorunda kalabiliyoduk yani. Herkesle aynı istekler yok çünkü sen kimsin ki? Yurttan çıkmışsın. Ama toplum bunu öğretiyor.” (K14, Y42)

“Bak bize kim kalıyor biliyor musun, bize maalesef mesela eski sevgilimle benim yakın bir arkadaşlığımız vardı. Dostluğumuz çok güzeldi, çok eğleniyorduk. Ama niye eş olarak istemiyor, ailesine yakıştıramıyor. Çünkü ailesine benim ailem de yakışmalı hani godoman babalar, omuz

omuza vermeli ama yok. Ben ne yapayım. Ben iyi bir kadıyım. Ama sana baba getiremedim. Senin babana bir tane adam getiremedim. Onun şimdiye kadar hayatındaki adamlar ona yetmiyor mu. Neyse bu saçma sapan şeyler seni bir adım geriye, alttakilere itekliyor. Ciddi söylüyorum. Mesela benim ev arkadaşlarım bana dediler ki ya hiç sana yakışmayan bir insan buldun.” (K2, Y42)

“Benim çok altımda bir adamdı, şimdiki de öyle. Fark eden bir şey yok ki...” (K3, Y43)

“Ya senin böyle evlilik yapacağını hiç düşünmemiştik, çok farklı, mesela beni tanıyanlar, çok daha farklı bir kişilikle, çok daha iyi yerlerde birileriyle evleneceğimi düşünmüşler. Ben çok küçük evlendim. 19 yaşında evlendim, ben seçmedim ki evleneceğim kişiyi. Ama diyorlar, biz hiç öyle hayal etmemiştik diyorlar... Benim beğendiklerim yurttan olduğum için beni istemedi.” (K13, Y44)

3.3. Evlenme süreci

Araştırmaya katılan kadınlardan evlilik deneyimi olanlarla yapılan görüşmelerde, evlenirken yurt çocuğu olarak damgalanmaya ve kendileriyle kurulan ilişkilerin bu damga üzerinden kurulmaya devam edildiği ortaya çıkmıştır. Evlilik sırasında deneyimlenen damgalanmalar üç alt temada ele alınmıştır:

3.3.1. Makbul olmayan kadın olmak: “başına bir iş gelmiş mi?”

Ataerkinin egemen olduğu Türkiye gibi toplumlarda bekaret, toplumsal cinsiyete dayalı olarak kadınlarla ilişkilendirilir. Kadın bedeni ve cinselliği aile ve diğer yapılar aracılığıyla denetlenir. Namus kavramıyla birlikte değerlendirilen bu olgu denetleme mekanizmalarından biridir. Evlilik ölçütünün ise en önemlilerindedir (Ergün, 2019). Bir erkek kontrolünde büyümediği için cinselliği deneyimlemiş olması muhtemel, makbul olmayan kurum bakımı almış kadınlar evlenirken, tecavüze uğramış mı, bir erkekle münasebeti olmuş mu gibi sorulara maruz bırakılmışlar.

“İşte bu yurttan kaldıysa onun başına her şey gelmiştir. Düşünürsek, alakası yok. Tecavüz falan, onları düşünenler var. Hani biz mesela dışarı çıktığımızda yanımızda bir yardımcı kurum müdürü herkes geliyor. Bunları bilmedikleri için şey cahil düşünceli insanlar saçma sapan yorum yapabiliyorlar.” (K16, Y25)

“Çok kötü zannediyorlar. Tecavüz şeyini söylüyorlar mesela bizde hastalıklar var. Hiv miv var diye düşünüyorlar. Açık açık hepsini konuşuyorlar ben kırılmıyorum ya. Ben de onlara anlatıyorum... İstemeye gelmeden önce sorunlar oldu. Yurttan kaldığım için kız değıldir dediler.” (K19, Y30)

“Şimdi ben bu eşim olan kişiyle nikaha gideceğiz. Babaannem halama demiş ki, biz kızın yanında değıldik. Gençliğinde de yanımızda değıldik. Başına bir iş geldiyse bunlarla perişan olmayalım. Hani perişan olmayalım, nikaha götürüyorlar kız, halama diyor. X'nin diyor bir ağzımı ara bir şey var mı, bir sevdiği var mı ya da başına bir iş gelmiş mi?” (K4, Y40)

3.3.2. Geleneksel evlenme adetlerinden vazgeçmek: “sen kendin hem bir şey vermemişsin çocuğuna hem karşı taraftan ben utanırım yani istemeye”

Toplum tarafından damgalanmış bireyin hissettiği baskıyla ilişkilenebilecek biçimlerinden biri uzlaşmadır. Egemen gruptan bazı ayrıcalıkları almak, çoğunluğun değer verdiği kaynakları elde etmek için eğitim alma, bir başarıya imza atma, daha fazla para veya mala sahip olma, toplumsal olarak kabul gören davranışlarda bulunma gibi bir çaba gösterilebilir (McDonald ve Coleman, 1999, s.22). Araştırmanın öznesi kadınlar görüşmelerde evlenirken Türkiye’de gelenek olan kına gecesi, düğün, altın takı, gelinlik gibi evlilik merasimlerinin normali olarak kabul gören adetleri istemediklerini belirttiler. Bunlardan vazgeçmeleri yurt çocuğu olma damgalanması ile ilgili olarak evliliğin bir başarı olarak görülmesidir. Evli bir kadın olmak, bir erkeğin eşi olmak toplumsal olarak kabul görmektedir. Bu kabule ulaşmak için geleneksel adetlerden vazgeçmektedirler. Diğer bir neden ise aileleri tarafından bakım ve korumaları sağlanmadığı için başka bir aileden bu gelenekler için masraf yapmalarını isteyemeyeceklerini düşünmeleridir.

“Biz işte karar verdik, formaliteden istettim yani. İsteme olayı olsun istedim. Annemle görüşüyorum ama çok nadir gidiyordum. Ama araşıyordum yani, sonra annemden iste dedim. Sonra annem süt parası diyince anne saçmalama dedim. Süt parası istiyecem dedi, ama süt verdi doğru o

da yalan değildi (gülüyor). Dedim ki öyle bir şey yaparsan, hani ben şu kadar bilezik istiyorum falan öyle bir talebim de olmadı. Hani ben evlensek yeter.” (K14, Y42)

“Düğün yapmadım mesela. Nikah ve kına gecesi yaptım. Ya ben de hep mütevazı oldum hep yani hiç böyle açgözlü. Mesela gelinliğim ikinci, üçüncü eldi. Bir tane inci kolye takmıştım...yani kolye birinindi, ayakkabı birinin, gelinlik birinin, hiç umurumda değil (gülüyor). Benim ev arkadaşlarım böyle ‘ya kızım gittin fakirle evlendin, gelinliğin bari bize kalsın’. İlk evlenen bendim ya. İç çamaşırı benimdi, bir tek o benim (gülüyor)... Ben herhâlde hep sadece evleniyor olmanın mutluluğu vardı, o detaylarda hiç kaybolmamışım. O yüzden de eşimin ailesinin kimin ne dediği ne yaptığı bana nasıl baktığını bile umursamamışım. Bir yere hedef koymuşum kendi yuvamı kurmayı.” (K2, Y42)

“Baba dedim hani ben düğün falan istemiyorum dedim. Biz dedim, Ankara’da da düğün yapamıyoruz, nikah yapacağız, kendi halimizdeyiz ama babam hani ben böyle hani kendi kendimize, B.’nin tarafına da bana da yük olmayalım, kendi yağımızda kavrulmak istiyoruz ya, babam böyle şey çıkarttı yok düğünsüz olur muymuş, bilezik istiyormuş. Baba dedim lütfen böyle şeyler söyleyip beni rezil etme dedim, hani oluyor mu öyle şey, hani sen kendin hem bir şey vermemişin çocuğuna hem karşı taraftan ben utanırım yani istemeye, olmaz. Böyle istemesi falan beni rahatsız etmişti. Hiç kesinlikle dillendirme böyle şey söyleme falan diyordum. Ama bunu da karşı tarafın suistimal ettiğini gördüm.” (K12, Y44)

3.3.3. Sevaba aracı olmak: “annesi babası yokmuş cennetlik olursun”

Kadınlar evlenirken kurum bakımında kalmış olmanın damgalaması ve bunun gündelik yaşamda etkilerini deneyimlerken bu kadınlarla evlenecek erkekler ve bu evliliğe izin veren aileleri, kusurlu bir malı kabul etmiş, mütevazilik göstermiş gibi alkışlanmaktadır. Yurttan çıkmış, annesi babası olmayan bir kıza sahip çıkmış olmanın toplumsal övgüsünü alma hazzını yaşayan bu bireylere göre, kendileri bu tevazuyu göstermese kadın kötü yola düşebilecek, asla aile kuramayacak ve evlilik üzerinden elde edilecek toplumsal statüye ulaşamayacakları için kendilerine borçludur.

“Ben damgalıyım, ben zaten gidecek yeri olmadığı için onun lütfedip evlendiği bir insanım. Sevap işlemiş. Ben bunu da duydum. Ben olmasaydım kim bilir kimler senin kalbini kırardı diyor mahsus. Ama ben onun açılımının başka bir şey olduğunu biliyorum. O da ona şunu söyleme hakkı veriyor işte ben seni kurtardım... Mesela eşimin annesi demişti ki ‘annesi babası yokmuş cennetlik olursun.’ Cennetlik bir hayat mı yaşattın yani cennetlik hayat mı yaşatıyorsunuz. ‘Cennetlik olursun al!’... Ama muhtaç bir kıza düşünsene. Tam sömürmek için uygun bir profil. E sen sömürdüğün halde sen kendini hala üstün görüyorsun. Ezik olan sensin ama onun kaderi, ya benim eşim de yurttan çıktı, ne kadar rahat, ayy ne güzel bi kıza sahip çıkmışsın övgüsünü de sen alıyorsun... Yurtta yetiştigini sen ne olarak biliyorsan ben senin bildiğin kadarıyla varım, yani sen ne anladıysan.” (K2, Y42)

“Şöyle örnek verebilirim, bir kızın düğünü oluyor... Düğünde kayınvalide gelmiş. Komşusu kayınvalideye diyor ki, ben de yanlarında oturuyorum. Ondan sonra, nedime gibiyim, ay diyor nasıl sevap aldın, nasıl sevap aldın. Sonra böyle ne yaptı ki acaba? Güzel bir şey yaptı herhalde diye bir jest yaptı sandım, yani ne yapmış acaba falan diye kulağımı da kabarttım, dinliyorum şey diyor ay diyor bu kıza almakla diyor nasıl büyük sevap işledin diyor. Ama ev eşyalarını falan her şeyi yurt aldı. Yurt derken derneğimiz, sonra arkadaşımız da devlet memuru, damat da evet çalışkan ama sonuçta işi yok, yani gelin çalışıyor. Gelin çalışacak, oğlan yiyecek parasını. Ondan sonra pardon ama dedim. Biz deriz hiç çekinmeyiz, teyze dedim pardon ama dedim burada dedim sevabı kim işliyor? Gelin işledi sevabı, senin aç açığıdaki oğlunu aldı, evlendi şey yaptı, hayır her şeyini aldılar, oğlan hiçbir şey yapmadı yani bizimkiler de o zaman ilk kez böyle kızlar evlendiriliyordu. Bizimkiler de anne baba gibi heveslilerdi öğretmenlerimiz yani onun gibi şeyden anlayabilirsin, yani insanların ay sevap işledin de naptınız teyze kerhaneden mi aldınız evlendirdiniz de sevap işlediniz, ne yaptınız? Terbiyesiz dedi. Tabii ki sonra hiçbirimizi evine koymadılar. Bir daha görüşemedik.” (K13, Y44)

3.4. Evlendikten sonra

Evlendikten sonra ise yurt çocuğu olmanın cinsiyetlendirilmiş damgası devam etmektedir. Kadınlar, eş ve eşlerinin ailelerinden kurum bakımı almış olmaları ve bu

damgaya atfedilen olumsuz özellikler üzerinden sözel şiddete maruz bırakılmaktadır. Erkekler ev dışında kadınların kurum bakımı aldıklarının gizlenmesi konusunda baskı görmektedirler. Evlilik sonrası deneyimleri iki alt temada incelenmiştir:

3.4.1. Evliliğin damgalanmaya etkisizliği: “sen zaten yurttan büyüdün”

Özellikle eşler ve aileleri, kadınların aile kontrolünde büyümemiş olmaları ile ilişkilendirdikleri kadın bedeni ve cinselliği algıları, evlilik içinde kadınları aşağılanmaya maruz bırakmaktadır. Evlilik, vaat ettiği güvenli alan yerine aile içinde de kadınların damgalanmasını sürdürmektedir.

“Eşimin dediği kelime ben seni sokakta buldum, ben seni sokakta topladım. Yurt çocuğu değil misin?” (K10, Y27)

“Yani bu yurt meselesi aile içinde de çok kafaya vuruldu böyle. Yani ağır konuşuyorlardı özellikle çocuğum hakkında, çok ağır ithamlar... Düşünsenize siz çayı kahveyi nerde içersiniz yazın ortasında ya balkonda içersiniz ya dışarda içersiniz ya kapının önünde. Ben balkonda kapalı bir balkonda, bildiğiniz demirle, öyle şey değil kapkaranlık oluyor. Zindan gibi, yapmışlar işte. Kapalı balkonda çay içiyorum, kapılar kapalı, her yer kapalı, karanlık. Ben balkonun ışığını yakmak zorundayım, gündüz vakti bakın düşünün. Ve kayınvalidem dedi ki “yurt çocuğu değil mi işte, aşağıda dostu var.” (K9, Y27)

Yurt çocuğu damgasına atfedilmiş bir diğer olumsuz özellik olan psikolojinin bozuk olması algısı evlilik sonrası tartışmalarda eşlerin sık kullandığı bir argüman haline gelmektedir.

“Yurtta şunu yaşamışsınızdır, bunu yaşamışsınızdır. Ya da yurt sonrasında illaki bir şeyler olup da biriyle olmuşsundur gibisinden damga vuruyordu, ya şimdi şöyle görüyordu nasıl söylüyüm size işte, sen yurt kızısın sen serbest büyümüşsün gibisinden görüyordu. Aile yok ya, sen işte şimdiye kadar her şeyi yaşamışsındır. Evlendikten sonra ben yüzünü gördüm. Bana bunları evlendikten sonra söylemeye başladı. İşte senin ailen şöyle olsaydı, sahip çıkardı. Senin ailen böyle olsaydı sahip çıkardı. Ondan sonra senin psikolojin bozuk bunu sürekli yüzüme vuruyordu. Hani yurttan kalmışsın şöyle olmuşsun böyle olmuşsun. Senin psikolojin bozuk işte. Ondan sonra sen önce git bir tedavi ol gibisinden hakaretler ediyordu.” (K5, Y25)

“Mesela tartışmada bir ara eşim de demişti hani sen zaten yurttan büyüdün. Sen işte psikopatsın falan dedi böyle.” (K7, Y35)

3.4.2 Damga bilgisinin denetimi: “ailenden kimseye bahsetme”

Görünmeyen ancak toplumsal olarak atfedilen olumsuz özellikler yüklenmiş bir damgayı gizlemek, mevcut başa çıkma tepkilerinden biridir. Damgalanmadan kaynaklanabilecek önyargı, değersizleştirilme, ayrımcılık gibi sorunlardan kaçınmayı sağlar (Miller, 2006, s.37). Göze çarpan bir damgaya sahip insanlardan farklı olarak, gizli bir damgaya sahip olanlar genellikle statülerini ne zaman açıklayacakları veya açıklayıp açıklamayacakları ve bunu kime açıklayacakları konusunda daha fazla kontrole sahiptirler. Bu düzeydeki kontrolün bazı faydaları vardır. Gizlenebilir ancak itibarsızlaştırılabilir bir damgaya sahip kişiler, kimliklerini açığa çıkarmak için kendilerini rahat ve güvende hissettikleri durumları seçebilirler. Bu, kişisel sınırların korunmasına yardımcı olabilir ve başkalarıyla yakınlık düzeyleri üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlar (Quinn, 2006, s.84). Ancak araştırmaya katılan kadınların deneyimleri kendilerinin değil partnerlerinin kadınların kurum bakımı almış olmalarını gizleme isteğini ortaya çıkarmaktadır. Bu gizleme damgalanmadan koruma stratejisi olarak görünse de damgaya ilişkin bilginin yeniden tanımlanmasını talep etmek yerine damganın sürdürülmesine ve yeniden üretilmesine olanak sağlamaktadır.

“Benim eşim çok saklar mesela yurt çocuğu olduğumu, ayıp bir şey değil ki yurt çocuğu olmak. Yurttan büyüdün falan demez. Çalıştığı yerde kadınlar bana sordular. Eşim bana dedi ki ben dedi KPSS ile atandığımı söyledim yurttan atandığımı söylemedim dedi. Niye gizliyor anlamıyorum.” (K10, Y27)

“Eşim benim yurttan kaldığımı söylemekten çekiniyordu. Ama şöyle de mesela ben, mesela kız arkadaşımın erkek arkadaşı var. Ona mesela benim yurttan kaldığımı söylemezdi.” (K14, Y42)

“Eşim mesela ailesi yurttan çıkmamı büyütmedi ama eşim dönem dönem bunu kendine stres yaptı. Bunu ben fark ediyordum. Arkadaşlarıyla tanışmaz ya aileden bahsetme, yani bunları duydu kulağım. Ama bunları ben evlilik yoluna girdiğimde duydum.” (K2, Y42)

4. Sonuç ve değerlendirme

Damgalanma sabit, değişmez bir durum olmasa da kadın olmak, ataerkil düzenin hâkim olduğu toplumlarda damgalanması muhtemel, itibarsızlaştırılabilir bir göstergedir. Toplumun, kadın olmaktan beklediği normlara uyulmadığı durumlarda kolaylıkla olumsuz özelliklerle ilişkilendirilebilir bir kimliktir. Bu araştırmanın sonucuna göre, hali hazırda itibarsızlaştırılabilir bir damga olan kadın kimliği, kadın kurum bakımı almış ise itibarsızlaştırılması ihtimal dahilinde olmaktan, itibarsızlaştırılmış bir kimliğe bürünmektedir. Evlilik, aile gibi kurumların kutsandığı, bu kurumlarla ilişki içinde olmanın başarı olarak görüldüğü Türkiye gibi toplumlarda ise bu damga daha da derinleşmektedir.

Önceki araştırmalar Türkiye’de kurum bakımı deneyimi olan bireylerin damgalandığını, özellikle iş yaşamlarında bu damgalamanın çok yaygın olduğunu ortaya koymaktadır (Kaya-Kılıç ve Uğur, 2022; Yanardağ, 2019, s.73). Bu araştırmada kurum bakımı almış bireyin kimliğine atfedilen özelliklerin önceki çalışmalarla benzer şekilde güvenilirmez, psikolojileri bozuk, tehlikeli, kabadayı, kavgacı, tembel, nerde nasıl davranacağını bilmez, sorumsuz, kandırılması kolay gibi olumsuz kalıp yargılar içerdiği bulunmuştur. Bu araştırmanın odak noktası olan evlilik kurumu ve kadınların damgalanma deneyimleriyle ilgili, kadınların kolay lokma, birden çok partnerinin olmuş olması, tecavüze uğramış olması gibi cinsiyetlendirilmiş bir damgalanmaya maruz bırakıldıkları sonucuna varılmıştır. Bu bilgi önceki araştırmalardan farklı olarak literatüre yeni ve önemli bir katkı sunmaktadır.

Ailede büyümemiş olmanın toplumsal damgasına atfedilen özellikler, kadınları beden ve cinsellik üzerinden “evlenilebilir” kategorisinin dışında bırakır niteliktedir (Gibbons, 2005, ss.266-270). Romantik ilişkilerinde toplumun bu gerçekliği ile yüzleşen araştırmanın öznesi kadınların en sık duyduğu bahane, aileleriyle tanıştıramayacak olmalarıdır. Bu sebeple konu evlilik olduğunda reddedilen kadınların, evlenmek istediklerinde eş seçim kriterlerini düşürdükleri ortaya çıkmaktadır. Çolak (2022, s.284) yaptığı araştırmada kurum bakımı almış kadınların eş profillerini değerlendirmiş ve kadınların olumsuz seçenekler arasındaki iyiyi seçmek durumunda kaldıklarını belirtmiştir. Ancak araştırmasında bu seçimin, damgalanmanın bir dayatması olduğunu değil, kurumda kalmış olmanın olumsuz etkilerinden kadınların sağlıklı kararlar alamadıkları, bağımsız değerlendirmede bulunamadıkları gibi nedenlerle gerekçelendirmiştir. Oysaki kadınlara kendilerini kusurlu gösteren damgalarından dolayı yine kendileri gibi bir kusura sahip olduğu varsayılan erkeklerle evlenebilecekleri toplum tarafından öğretilmiştir. İçselleştirilen bir baskı olarak da yaşamlarını etkilemektedir.

Goffman (2014, ss.45-47) egemen grup ve damgalıların etkileşimlerinde, damgayı oluşturan duruma dair rahatlıkla sorular sormak, aynı damgaya sahip tanıdıkları olduğunu anlatmak, damganın getirdiği sıkıntıların ne kadar zor olduğunu anladıklarına dair bir yaklaşım sergilemek, karşı tarafın rahatsız olabileceğini düşünerek damgaya neden olan durumu yok saymak, damgalanmış birey konuyu açmamasına rağmen damgaya ilişkin duygu ve düşüncelerini ısrarla paylaşmanın yaygın tepkiler olduğunu belirtmiştir. Bu araştırmanın öznesi kadınlar evlenme sürecinde bu tepkilerden sıklıkla “damgayı oluşturan duruma dair rahatlıkla sorular sorulmasını” deneyimlemektedir. Kadınlara kendi yakınları, partnerleri ve partnerin aile fertleri tarafından kadının beden ve cinselliğine ilişkin sorular rahatlıkla sorulabilmektedir.

Bilgiler, kadınların evlenme sürecinde hem evlenilebilir kategorisine sokulmanın başarısı hem de eş ve ailesinin olması güvencesine ulaşmak için uzlaşma olarak ele aldığımız ataerkil pazarlık kavramını (Kandiyoti, 1988) ortaya çıkarmaktadır. Kadınlar elde edebilecekleri kazançlar için isteme, söz, nişan, kına gecesi, düğün, takı, gelinlik giymek gibi kutsal evlilik ritüellerinin bazılarını veya hiçbirini talep etmemişlerdir.

Türkiye’de “dul kadın mı evlendiriyoruz” diye bir tabir kullanılmaktadır. Dul olmaya (eşin vefatı veya boşanma nedeniyle ikinci kez evleniyor olmak) kadını değersizleştiren bir anlam yüklenerek kına gecesi, düğün gibi müzikli, eğlenceli evlilik ritüellerini sanki ilk defa evleniyormuş, kusurlu değilmiş gibi yapması hoş karşılanmamaktadır. Dul olmayan ama ritüelleri gerçekleştirilmeyen evlilik süreçlerinde bu tabir kullanılır. Türkiye’de evlilik sürecinde ritüellerin yapılmamasının garipsendiğinin ve ancak “daha az değerli” kadınlar için geçerli olabileceğinin bir göstergesidir. Kurum bakımında büyümüş kadınların bu ritüellerden vazgeçmesi ise toplum tarafından değersizleştirilmiş kadın olmanın içselleştirilmesi olarak açıklanabilir (Goffman, 2014, s.34) Freire (2018, s.48) bu durumu, ezilenlerin kendilerine atfedilen olumsuz özelliklere ilişkin çok fazla tutumla karşılaştıklarından bir süre sonra ikna oldukları şeklinde belirtmektedir.

Yine evlenme sürecinde, evleniyor olmanın mutluluğu ile talepkâr davranmayan bu kadınlar, fedakarlıklarından dolayı herhangi bir takdir görmediklerini ifade etmiştir. Fakat onları “kusurlu-normal olmayan” şartlarda kabul etmiş eş ve aileye, böyle bir kadına ailelerini açtıkları için minnet duyulmakta, sevap kazandıklarına dair yorumlar yapılmaktadır.

Evlilik gerçekleştiğinde ise cinsiyetlendirilmiş damgalamanın devam ettiği, hatta sözel şiddete neden olduğu anlaşılmıştır. Ataerkil toplumlarda kadının yeri evi, görevi ise iyi bir ev kadını olmak, ailesine bakım vermek, aile üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamaktır (Hooks, 2020, s.32). Kadının bu görevleriyle ilgili onaylanmayan bir davranışı herhangi bir kadın yaptığında pek çok neden sunulabilir. Kadın pasaklı olabilir, annesi öğretmemiş olabilir, çalıştığı için eve yetemiyor olabilir ya da sadece beceriksiz olabilir. Ancak kurum bakımında büyümüş bir kadın evlenir ve toplumsal cinsiyet rollerinin yüklediği görevleri gerçekleştiremezse sebebi yuvada-yurtta büyümesi olmaktadır. Aile içinde kadınların bu damgası sıklıkla dillendirilen bir aşağılama aracıyken sosyal yaşamda kurum bakımı aldıklarını paylaşmamaları için eşleri tarafından kadınlara baskı uygulanmaktadır. Görünmeyen ancak toplumsal olarak atfedilen olumsuz özellikler yüklenmiş bir damgayı gizlemek, mevcut başa çıkma tepkilerinden biridir. Damgalanmadan kaynaklanabilecek önyargı, değersizleştirilme, ayrımcılık gibi sorunlardan kaçınmayı sağlar (Miller, 2006, s.37). Fakat burada damgayla ilişkin bilgiyi gizlemek isteyen kadın değil, kadının kimliği ile ilgili söz sahibi erkek-eştir.

Bu araştırmada görüşülen kadınların hepsi 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunuyla Ankara’da bir devlet kurumuna atanmış olarak çalışmaktadır. Farklı sosyo-kültürel, demografik özellikleri olan illerde, ilçelerde çalışan kadınların veya devlet kurumuna atanamamış, farklı sektörlerde çalışan veya herhangi bir işte çalışmayan kadınların birey ve yapılarla gündelik etkileşimleri farklı olabileceğinden damgalanma deneyimlerinin değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Tabakalaşmış damgalanmanın cinsiyetlendirilmiş boyutunu bireysel ve yapısal boyutları ile anlamak toplumsal adaletin sağlanması için etkili politika üretiminde önem arz etmektedir. Toplumun devlet korumasında yetişen/yetişmiş bireyler ile ilgili algıları ve bu algıların neden olduğu deneyimler ile ilgili çalışmalar olsa da, bu algının yarattığı baskıyla mücadele edebilmek ve bu algıyı değiştirebilmek için daha çok araştırma yapılmalı, müdahaleler planlanmalıdır. Toplumun kurum bakımı sağlayan kurumlar ve burada yetişenlerle ilgili damgalamalarını engellemek için bu kurum bakımı sağlayan kuruluşlar daha şeffaf olmalıdır; toplum ile hareket sağlayabilecek projeler üretilmeli ve desteklenmelidir. Toplumun kurum bakım ve bu kurumlarda yetişenlerle ilgili damgalamasını önlemek için kuruluşlardaki ev ve yaşam düzenini gösteren tanıtıcı film ve yayınlar, toplumun olumsuz özelliklerle kodladığı yurt çocuğu kimliğini olumlu yönde değiştirecek mesajlar içeren dizi, film ve sosyal medya içerikleri, kuruluştaki çocukların mahremiyetlerine zarar vermeyecek biçimde gönüllülük projeleri yapılması önerilmektedir. Heijnders ve Van Der Meij (2006) damgalanma ve ayrımcılığı önemli ölçüde azaltmak için tek düzeyli ve tek hedefli yaklaşımların yeterli olmadığını, özellikle etkilenen kişileri diğer düzeylerde damgalanmayı azaltma programlarının geliştirilmesine ve uygulanmasına yardımcı olacak şekilde güçlendirmek için kişisel

düzei hedef alan müdahalelerle başlanmasını önermektedir. Bu kapsamda kurum bakımından ayrılan kadınların hem bireysel hem de evlilik, aile gibi yapısal kurumlarla ilişkilerinde damgalanmayla mücadele edebilmeleri için güçlendirme çalışmaları yapılmalıdır.

Evlilik ve aile kurumuna bu kadar görev ve anlam yüklenmeyen başka bir toplumda, kurum bakımı almış kadın olmaya yüklenen anlam, yurt çocuklarına atfedilen kimlik ve bu kimlikten beklenen özellikler farklı olabilir. Gelecekte bu konu ile ilgili farklı toplumlarda kurum bakımı almanın toplumsal algıları ile ilgili araştırmalar karşılaştırmalı şekilde yapılabilir. Bu tür karşılaştırmalı araştırmalar toplumsal baskıların yapısal boyutlarını ortaya koymaya yardımcı olabilir.

Kaynakça

- Ahmed, S. (2014). *Duyguların Kültürel Politikası*. Sel Yayıncılık: İstanbul.
- Akbaş, E. (2014). *Sosyal Çalışmada Çağdaş Eleştirel Perspektifler*. SABEV: Ankara.
- Akyüz, S. (2017). *Devletin Kızı Lülü*. Hayykitap Yayıncılık: Ankara.
- Anghela, R.; Herczogh, M.; Dimac, G. (2013). The challenge of reforming child protection in Eastern Europe: The cases of Hungary and Romania. *Psychosocial Intervention*, 22, 239-249.
- Baines, D. (2011). *Doing Anti-Oppressive Practice: Social Justice Social Work*. Fernwood Publishing: Nova Scotia.
- Bauman, Z. (2018). *Sosyolojik Düşünmek*. İstanbul: Ayrıntı.
- Berger, P. L.; Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. Paradigma Yayıncılık: İstanbul.
- Bucholtz, M.; Hall, K. (2005). Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach. *Discourse Studies*, 7(4-5), 585-614.
- Braun, V.; Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Burke, P. (2007). Disadvantage and Stigma: A Theoretical Framework for Associated Conditions Social Work and Disadvantage: Addressing the Roots of Stigma Through Association içinde; Ed., P. B., J. P., Jessica Kingsley Publishers: London, ss. 11-26.
- Ceylan, F. G. (1994). Üniversite öğrencilerinin eş seçimindeki tercih ve beklentileri. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Connell, R. W. (2017). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*. Ayrıntı Yayınları: İstanbul.
- Çolak, B. (2022). Çocukluk çağı cinsel istismarına maruz bırakılan genç kadınlar: kurum bakımı ve sonrası yaşam deneyimlerinin feminist bakış açısıyla değerlendirilmesi. Yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Creswell, J. W. (2017). *Nitel Araştırmacılar İçin 30 Beceri*. Anı Yayıncılık: Ankara.
- Dominelli, L. (2021). *Baskı Karşısı Sosyal Çalışma: Teori ve Pratik*. Nika Yayınevi: Ankara.
- Durmazkul, A. (1991). Cinsiyete göre üniversite öğrencilerinin eş seçimi tercihleri. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ergün, E. (2019). Önsöz: Türkiye’de Bekâretin “El Değmemiş” Tarihi Bekâretin “El Değmemiş” Tarihi içinde; Yazan, H.B., İletişim Yayıncılık: İstanbul.
- Erol, N.; Şimşek, Z. (2007). Korunma Gereksinimi Olan Çocuklar, Kurum Bakımı ve Koruyucu Aile Sistemi *Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Hastalıkları* içinde; Ed., A. A., Y. I. T. Golden Print: İstanbul.
- Flagothier, C. (2016). Alternative child care and deinstitutionalisation in Asia: Findings of a desk review. *Sos Children Villages International*, 1-56.
- Given, L. M. (2016). *100 Questions (and Answers) About Qualitative Research*. Sage: Thousand Oaks.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. Heretik Yayıncılık: Ankara.
- Golubeva, E. V.; Golubeva, I. V. (2015). Deformations in economic consciousness of children raised in orphanages. *Sage Open*, 1-7.
- Heijnders, M.; Meij, S. V. D. (2006) The fight against stigma: An overview of stigma-reduction strategies and interventions, *Psychology, Health & Medicine*, 11(3), 353-363, DOI: 10.1080/13548500600595327
- hooks, B. (2020). *Duygu Yoldaşlığı: Kadınların Sevgi Arayışı*. İstanbul: Bgst yayınları.

- İsen, G.; Batmaz, V. (2006). *Ben ve Toplum*. Salyangoz Yayınları: İstanbul.
- Kandiyoti D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society*, 2(3), 274-290.
- Kandiyoti, D. (2015). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Metis: İstanbul.
- Kaya-Kılıç, A.; Uğur, S. B. (2022). Kurum bakımında yetişmiş kişilerde damgalanma, *SEFAD*, 48, 221-242.
- Kendrick, A.; Steckley, L.; McPheat, G. A. (2011). Residential Child Care: Learning From International Comparisons Early Professional Development for Social Workers içinde; Ed., R. T., M. H., F. M. British Association of Social Workers: Birmingham, 81-87.
- Knuiman, S.; Rijk, C. H.; Hoksbergen, R. A.; van Baar, A. L. (2015). Children without parental care in Poland: Foster care, institutionalization and adoption. *International Social Work*, 58(1), 142-152. <https://doi.org/10.1177/0020872812473138>
- Kucur, F.; Kelebek, Ö.; Semerci, M. (2023). Kurum bakımı geçmişli olan bireylerin ebeveynlik deneyimleri: "Bana göre anne olmak hep eksik hissetmek" *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 43, 1-14. DOI: 10.26650/SJ.2023.43.1.0029
- Kut, S.; Özalın, G. (1987). Bakırköy Çocuk Yuvasında 3-12 yaş çocuklarının davranış sorunları üzerine bir araştırma. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Yüksekokulu Dergisi*, 133-159.
- Kutlu, M. (2006). Loneliness among Turkish adolescents growing up in orphanages and family settings. *International Journal of Educational Reform*, 15(3), 386-399.
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Bağlam Yayıncılık: İstanbul.
- Link, B. G.; Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363-385.
- Major, B. (2006). New Perspectives on Stigma and Psychological Well-Being *Stigma and Group Inequality: Social Psychological Perspectives* içinde; Ed., S. L., C. L., Lawrence Publishers: London.
- McDonald, P.; Coleman, M. (1999). Deconstructing hierarchies of oppression and adopting a 'multiple model' approach to anti-oppressive practice. *Social Work Education*, 18(1), 19-33.
- Miller, C. T. (2006). Social Psychological Perspectives on Coping With Stressors Related to Stigma *Stigma And Group Inequality: Social Psychological Perspectives* içinde; Ed., S. L., C. L., Lawrence Publishers: London.
- Neuman, W. L. (2016). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. Yayıncısı: Ankara.
- Ondaş, B. (2007). Üniversite öğrencilerinin evlilik ve eş seçimiyle ilgili görüşlerinin incelenmesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Pegem Akademi: Ankara.
- Pösö, T.; Skivenes, M.; Hestbæk, A. D. (2014). Child protection systems within the Danish, Finnish and Norwegian welfare states—time for a child centric approach? *European Journal of Social Work*, 17(4), 475-490. <https://doi.org/10.1080/13691457.2013.829802>
- Quinn, D. M. (2006). Concealable Versus Conspicuous Stigmatized Identities *Stigma And Group Inequality: Social Psychological Perspectives* içinde; Ed., S. L., C. L., Lawrence Publishers: London.
- Saral, K. (2013). Yetiştirme yurdunda kalan ergenlerin stresle başa çıkma tarzları eğitim-öğretim yaşantılarında stresle başa çıkma ve sosyal karşılaştırma düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saunders, B.; Sim, J.; Kingstone, T.; Baker, S.; Waterfield, J.; Bartlam, B.; Burroughs, H.; Jinks, C. (2018). Saturation in qualitative research: exploring its conceptualization and operationalization. *Quality & quantity*, 52(4), 1893-1907. <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0574-8>
- Sellick, C. (1998). The use of institutional care for children across Europe. *European Journal of Social Work*, 1(3), 301-310.
- Sinclair, S.; Huntsinger, J. (2006). The Interpersonal Basis of Self-Stereotyping *Stigma and Group Inequality: Social Psychological Perspectives* içinde; Ed., S. L., C. L., Lawrence Publishers: London.
- Sonn, C. C.; Fisher, A. T. (2003). Identity and oppression: Differential responses to an in-between status. *American Journal of Community Psychology*, 31(1-2), 117-128. <https://doi.org/10.1023/a:1023030805485>
- Tuncer, N.; Avcı, N. (2018). Yetiştirme yurdundan anneliğe giden yolculuk: Koruma altında büyümüş kadınların annelik deneyimlerinin incelenmesi üzerine nitel bir çalışma. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 1060-1087.
- Yanardağ, U. (2019). Kurum bakımı hizmetlerinden yararlanmış bireylerin kurum bakımı sonrası yaşam deneyimleri üzerine nitel bir araştırma. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 61-77.

Yilgör-Tekelioğlu, F. (1993). Yetiştirme yurdunda yaşayan 13-17 yaş grubu Okuyan gençler ile aileleri yanında yaşayan ve okuyan aynı yaş grubu gençlerin ergenlik problemlerinin karşılaştırılması. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüceer-Kardeş, T. (2018). Çocukluk çağında kurum bakımı deneyimi olan evli bireylerin bağlanma stillerinin ve aile ilişkilerinin incelenmesi. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma için etik onay, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Etik Kurulu'ndan 22.11.2022 tarihli ve E-12908312-300-00002495032 sayılı olarak alınmıştır.

Yazar Katkısı: Günseli Ayça şALDIRDAK (%60), Özlem CANKURTARAN (%40)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: The approval of the Hacettepe University Social Sciences Ethical Committee no E-12908312-300-00002495032 dated 22.11.2022 was obtained for this study.

Author Contributions: Günseli Ayça şALDIRDAK (60%), Özlem CANKURTARAN (40%)

Kurumsal Yapılar Bağlamında Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Nadide GÜLBAY YİĞİTELİ¹

¹ Dr., Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü; nadidegulbay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0632-7253

Öz: Doğrudan yabancı yatırımlar, doğrudan veya ülkelerin uluslararası entegrasyonuna katkı sağlayarak dolaylı bir şekilde ekonomik büyüme ve kalkınmanın itici güçleri arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, doğrudan yabancı yatırımların, teknoloji ve bilgi transferi ile beşerî sermaye üzerindeki etkileri, akademik çalışmacılar ve politika yapımcılar tarafında konuya olan ilgiyi daha da artırmaktadır. Bu makalede, kurumsal yapıları yansıtan farklı faktörlerin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi panel düzeltilmiş standart hatalar (PCSE) tahmincisi kullanılarak araştırılmaktadır. Çalışma, 1996-2022 dönemini ve E20+1 ülkelerini içermektedir. Bulgular, güçlü ekonomik, hukuki ve politik kurumsal yapıların doğrudan yabancı yatırım girişlerini anlamlı ve güçlü bir şekilde artırdığına dair kanıtlar sunmaktadır. Bu kapsamda, yolsuzluğun kontrolünü, kamunun etkinliğini, siyasi istikrarı, regülasyon kalitesini, hukukun üstünlüğünü, ifade özgürlüğünü ve hesap verilebilirliği içeren yönetim endeksi ile sağlık ve finansal özgürlük endeksleri doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde etki gücü yüksek değişkenler olarak tespit edilmiştir. Çalışmanın bir diğer bulgusuna göre, etki gücü daha düşük olmakla birlikte, ekonomik olarak daha özgürlükçü bir vergi sistemi de doğrudan yabancı yatırımları teşvik edici etkiye sahiptir. Makroekonomik değişkenlere yönelik bulgular ise reel kişi başı gelir düzeyindeki, işgücündeki ve ticari açıklıktaki artışların doğrudan yabancı yatırımlardaki artışla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Yapılar, Doğrudan Yabancı Yatırım, Finansal Özgürlük

Jel Kodları: E02, F21, F36

Foreign Direct Investments in the Context of Institutional Structures

Abstract: Foreign direct investments are among the driving forces of economic growth and development, either directly or indirectly, based on their contribution to the international integration of countries. In addition, the effects of FDI on technology, knowledge transfer, and human capital keep the issue on the agenda of academic studies and policymakers. This paper investigates the impact of different factors representing institutional structures on FDI using the panel-corrected standard errors (PCSE) estimator. The study includes the period 1996-2022 and E20+1 countries. The findings prove that efficient economic, legal and political institutional structures significantly and powerfully affect FDI inflows. In this context, the governance index, which includes the control of corruption, government effectiveness, political stability, quality of regulation, the rule of law, voice and accountability, the health index and the financial freedom index are found to be variables with a high impact on FDI. According to another study finding, a more economically liberal tax system also incentivises FDI, although it has a lower impact. The study's findings on macroeconomic variables show that increases in real per capita income, labour force and trade openness are associated with FDI growth.

Keywords: Institutional Structures, Foreign Direct Investment, Financial Freedom

Jel Codes: E02, F21, F36

Atıf: Gülbay Yiğiteli, N. (2024). Kurumsal Yapılar Bağlamında Doğrudan Yabancı Yatırımlar, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 667-688.

<https://doi.org/10.30586/pek.1519985>

Geliş Tarihi: 21.07.2024

Kabul Tarihi: 20.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) gerek doğrudan gerekse teknoloji ve bilgi transferi mekanizmalarına bağlı olarak özellikle gelişmekte olan ekonomiler için ekonomik büyümenin itici güçleri arasında yer almaktadır (Borensztein vd., 1998). Uluslararası entegrasyon ve beşerî sermaye açısından da destekleyici bir role sahip olması, konunun politika yapıcıların ve akademik çalışmaların gündeminde önemli bir yer edinmesine neden olmaktadır (Nicet-Chenaf & Rougier, 2009). DYY'ler aracılığıyla yatırımcı, diğer küresel ekonomik entegrasyon formlarından farklı olarak, ev sahibi ülkenin sosyo-ekonomik ve hukuki zemininde fiilen faaliyet göstermektedir. Bu yapısı gereği uzun vadeli bir bakış açısıyla yatırımcı tercihleri şekillenmekte ve ev sahibi ülkenin siyasi, hukuki ve ekonomik kurumlarındaki farklılıklar yatırımcılar açısından farklı sonuçlar doğurmaktadır. Şöyle ki, hükümet müdahaleleri, yatırımcıların herhangi bir idari, finansal veya hukuki soruna çözüm bulma hız ve kolaylığı, yatırım sürecinde ve sonrasında gerçekleştirilen işlemlere ilişkin maliyetler, uluslararası piyasalara erişim kolaylığı, mülkiyet hakları ve işgücü sorunları gibi faktörler DYY kararı açısından hayati öneme sahiptir (Gao vd., 2024).

DYY'ler ile ev sahibi ülkenin makroekonomik koşulları arasındaki ilişkileri mikro veya makro bir perspektifle analiz eden oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır (Abdi vd., 2024; Chebli & Saidi, 2024; Dinh vd., 2019; Houndoga & Picone, 2024; Iwasaki & Tokunaga, 2014; Lee & Chang, 2009; Skare & Cvek, 2020; Sothan, 2017; Veeramani vd., 2020). DYY'lerin temel dinamiklerini açıklamak üzere, pazar büyüklüğü, işgücü maliyetleri, ticari açıklık, beşerî sermaye, döviz kurları, faiz oranları, enflasyon oranları ve altyapı gibi makroekonomik faktörler analizlere dahil edilen başat değişkenlerdir. Bununla birlikte, piyasa mekanizmasının kendiliğinden etkin kurumsal yapıları temin edip etmediğinin sorgulanmaya başladığı noktada, neoklasik modelin matematiksel ilişkiler çerçevesinde sunduğu açıklamalar tamamlanmaya muhtaç hale gelmektedir. Kurumsal iktisatçılar tarafından kurumların önemine vurgu yapılarak işlem maliyetlerinin olmadığı katı neoklasik varsayımın esnetilmesiyle birlikte, kurumsal yapıların analiz dışı olduğu modellere tamamlayıcı yaklaşımlar sunulmuştur (Williamson, 2008). Bu yaklaşımlar, ekonomik yapıların doğasında var olan karmaşık ilişkiler setinin analizlere dahil edilmesine ve politika setlerinin de bu zeminde şekillenmesine ve tartışılmasına olanak sağlamıştır.

Gerek akademik çalışmalarda gerekse politika yapıcıların gündeminde giderek artan bir ilgiye sahip olsa da DYY'ler ile yönetim göstergeleri, yolsuzluk, vergi oranları, siyasi istikrar ve hukuk sistemi gibi kurumsal yapılar arasındaki ilişkiye odaklanan görece olarak daha dar bir ampirik literatür bulunmaktadır. Konu, yükselen piyasa ekonomileri bağlamında değerlendirildiğinde ise daha sınırlı bir yazın karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, ampirik literatürdeki bu araştırma boşluğunun giderilmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, DYY'leri etkileyen faktörler ev sahibi ülkenin kurumsal yapılarıyla birlikte analiz edilmekte olup farklı bakış açıları içeren birçok teorik çerçeve bir arada ele alınmaktadır. Spesifik olarak belirtecek olursak bu makalenin katkısı üç yönlüdür. İlk olarak, kurumsal yapıların DYY'ler üzerindeki etkisine ilişkin teorik çerçevenin bütüncül bir incelemesi sunulmaktadır. İkinci olarak, hangi faktörlerin DYY'leri güçlendirdiği veya zayıflattığını ortaya koyacak şekilde, değişkenler alternatif modeller çerçevesinde ele alınmaktadır. Son olarak, konunun Çin'i ve gelişmekte olan 20 ekonomiyi kapsayan E20+1 ülkeleri¹ örneğinde ele alınmasıyla, yükselen piyasa ekonomileri açısından, literatüre güncel bir katkı sunulmaktadır.

Bu makalenin geri kalanı şu şekilde organize edilmektedir. Takip eden bölümlerde sırasıyla konuya yönelik teorik çerçeve, ampirik literatür ve metodoloji sunulmaktadır.

¹ E20+1 ülkeleri: Arjantin, Bangladeş, Brezilya, Şili, Çin, Kolombiya, Mısır, Hindistan, Endonezya, İran, Malezya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Romanya, Rusya Federasyonu, Güney Afrika, Tayland, Türkiye ve Vietnam. Bu ülkeler küresel GSYH'nin yaklaşık %45'ini ve dünya nüfusunun %64'ünü oluşturmaktadır. Çin'in bu ekonomiler içindeki farklı yeri E20+1 gösterimi kullanılarak ifade edilmektedir (Cornell University, 2023: 55).

Sonraki bölümde veri seti ve model tanıtılmaktadır. Altıncı bölümde E20+1 ülkeleri için tanımlayıcı temel istatistiki görünüm sunulmakta ve çok değişkenli regresyon modeli çerçevesinde kurumsal yapıların DYY üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Son bölümde modelin çıkarımları ortaya koyulmakta ve araştırmacılar için yeni araştırma konuları önerilmektedir.

2. Teorik Çerçeve

DYY, bir ekonomideki yerleşik bir kuruluş tarafından, diğer ekonomideki yerleşik bir kuruluşa yatırım yapılmasıdır. Uluslararası ölçekte olan bu yatırımda amaç, diğer ekonomideki kuruluşa kalıcı bir pay elde etmektir. Yatırımcı kuruluş, yapmış olduğu bu yatırımla uzun vadeli bir ilişki ve yönetimde de etkin bir rol elde etmektedir. Yatırımcı tarafından yapılan ilk yatırımın yanı sıra bu işletmeler veya bağlı kuruluşlar arasında takip eden diğer işlemler de DYY'ler arasında yer almaktadır (IMF,1993). DYY'lerin arkasındaki temel dinamikleri ve Çok Uluslu Şirketlerin (ÇUŞ) yatırım yeri tercihlerini açıklamaya yönelik konuyu farklı açılardan ele alan birçok teorik model bulunmaktadır (Hong & Cong, 2024). Bu modeller neden bazı ülkelerin diğer ülkelere kıyasla DYY çekme açısından daha başarılı olduğuna ilişkin de bir çerçeve sunmaktadır. Bunlardan her birinin DYY'lere sundukları açıklamalar açısından güçlü veya zayıf yanları bulunmakla birlikte, makul bir kavrayış bütüncül bir değerlendirmeye mümkün gözükmemektedir. Tablo 1, DYY'lerin temel dinamiklerini sunan farklı yaklaşımlara ilişkin özet bir sunum içermektedir.

Tablo 1. DYY'lerin Temel Dinamikleri

Tam Rekabet Varsayımı Çerçevesindeki Teoriler	Eksik Rekabet Varsayımı Çerçevesindeki Teoriler	Diğer Teorik Açıklamalar ve Değişkenler
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Farklı getiri oranları ➤ Portföy çeşitlendirme ➤ Çıktı ve pazar büyüklüğü 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Piyasa gücü <ul style="list-style-type: none"> ○ Finansman ○ Yönetim ○ Teknoloji ○ Pazarlama ○ Hammadde ve ucuz girdi ○ Ölçek ekonomileri ➤ İçselleştirme ➤ Ekletik (OLI) yaklaşım ➤ Ürün yaşam döngüleri 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ İç finansman-kârın kullanım fırsatları ➤ Döviz kuru avantajı ➤ Sermaye kısıtlarına karşı çeşitlendirme ➤ Faktör donatımı-sermaye, teknoloji, yönetsel beceri transferi ➤ Politik ve ekonomik ülke riski ➤ Vergi politikaları ➤ Ticaret engelleri ➤ Diğer kamu düzenlemeleri

Kaynak: Lizondo (1991), Lall & Streeten (1977) ve Moosa (2002) çalışmalarından hareketle yazar tarafından oluşturulmuştur.

Literatürde farklı sınıflamalar yapılmakla birlikte, bu çalışma kapsamında DYY'lerin teorik arka planına ilişkin getirilen açıklamalar üç başlıkta gruplandırılmıştır: Tam rekabet ve eksik rekabet varsayımları çerçevesinde yapılan teorik açıklamalar ile diğer teorik açıklama ve değişkenler. Bununla birlikte, kuramsal olarak getirilen açıklamalar arasında keskin bir ayırım bulunmamakta olup birçok noktada teorik temeller arasında kesişim ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, ekonomilerin sahip olduğu farklı sosyo-ekonomik ve kurumsal özelliklere dayalı olarak yatırımcılar açısından kuramsal açıdan farklı getiri oranları mevcuttur. Kârını en çoklamak isteyen rasyonel yatırımcılar, bu motivasyonla, diğer ekonomilerde doğrudan yatırım yapmayı tercih etmemektedirler. Bu açıklama farklı getiri oranları hipotezi olarak literatürde anılmaktadır. Diğer yandan, yatırımcının riski en aza indirme isteğine dayanan portföy çeşitlendirme hipotezi de DYY'nin arka planına ilişkin sunulan bir diğer açıklamadır. Yatırımcılar, risk algısına bağlı olarak, çeşitlendirme yoluyla yatırımlarını farklı ekonomilerde gerçekleştirmeye karar vermektedir (Moosa, 2002: 23-58). Pazar büyüklüğü hipotezi ise ülkenin gayrisafi yurt içi hasılası (GSYH) ile

nüfus büyüklüğü ve kompozisyonuna bağlı olarak şekillenmektedir. Pazar büyüklüğü, çıktı açısından önemli bir talep unsuruyken, ölçek ekonomilerine imkân sağlaması nedeniyle maliyet açısından da önemli bir arz faktörüdür (Asiedu, 2006; Zheng, 2009).

Tam rekabet varsayımına dayanan teorik açıklamalar, firmaların tüm üretim faktörlerine eşit erişebildiği ve uzun vadede ölçeğe göre azalan getiri koşullarınca belirlenen optimum ölçek büyüklüğüne ulaştığı gibi katı varsayımlara tabidir. Firmalar bu durumda piyasa gücüne sahip değildirler. Buna karşın piyasa aksaklıklarını temel alan teorik açıklamalar, oligopolistik ve tekelci avantajlara dayalı alternatif yaklaşımlar sunmaktadır (Lall & Streeten, 1977). Bu yaklaşım, yatırımcı firmanın, ev sahibi ülkenin karakteristik koşullarına bağlı olarak bazı tekeli ve oligopolistik avantajlara sahip olmasına dayanmaktadır. Yatırımcı firmalar sahip ev sahibi ülkede sahip olduğu kredibilitate ve ölçeğe bağlı olarak sermaye açısından yerel firmaya göre daha avantajlı bir konum elde edebilmektedir. Bununla birlikte, bu avantajın ev sahibi ülkenin sermaye alt yapısı ile doğrudan ilişkili olduğu açıktır (Li & Resnick, 2003; Panigrahi & Panda, 2012). Yatırımcı firma idari, teknolojik ve pazarlama kabiliyetleri anlamında yerel firmaya göre daha avantajlı bir konuma sahip olabilmektedir. Yatırımcı firmaların ÇUŞ olduğu dikkate alındığında, ölçekleri, ARGE geçmişleri, deneyimleri, pazarlama ve lojistik ağları bu avantajın temel nedenleridir. Lojistik, üretim süreçleri veya diğer kısıtlamalara bağlı olarak diğer ekonomilerde doğrudan yatırım yapılması hammadde ve girdilere erişim avantajı sağlayabilmektedir (Asiedu, 2006; Islam & Beloucif, 2023; Upadhyaya vd., 2024). Yatırımcı firmanın piyasa gücü elde etmesi açısından esaslı bir diğer faktör ise ölçek ekonomileridir. Bu faktör diğer değişkenlerle de etkileşim içindedir. Firma büyüklüğü, üretim sürecinden kaynaklı avantajların yanı sıra pazarlama, finansman ve ARGE açısından da ilave özel avantajlar sağlamaktadır (Lall & Streeten, 1977). Bu çerçevede, yatırımcı firma piyasa gücü elde etmek amacıyla rekabet açısından daha avantajlı olabileceği bir ekonomi tercih edebilmektedir.

Firmaların işlem maliyetlerini dikkate alarak bunları iç işlemler olarak yapılandırılmaları da DYY'lerin temel dinamikleri arasında yer almaktadır. İşlem maliyetlerinin olmadığı neoklasik varsayımın esnetilmesiyle birlikte bu maliyetler DYY analizlerine de girmeye başlamıştır. Bu nedenle, bu faktörün analize dahil edilmesi kurumsal yapıların analiz dışı olduğu neoklasik iktisadı tamamlayıcı bir yaklaşım da sunmaktadır (Williamson, 2008). Buradaki maliyetler tam bilgi ve rasyonellik gibi neoklasik iktisadın temel varsayımları esnetildiğinde ortaya çıkan işlem maliyetleridir. Mülkiyet, yerleşim yeri ve içselleştirme avantajlarının bütüncül bir analizi ise eklektik yaklaşım (Ownership-Location-Internalization-OLI) çerçevesinde Dunning (1988) tarafından yapılmaktadır. Bu yaklaşımda, DYY'nin arka planı, ev sahibi ülkenin konumundan kaynaklı avantajlar, iş süreçlerinin verimliliği artıracak şekilde içselleştirilmesi ve mülkiyet avantajlarına göre şekillenmektedir (Hong & Cong, 2024). Patentler, teknik bilgi, yönetim becerileri ve saygınlık açısından firmanın sahip olduğu avantajlar eklektik yaklaşımın mülkiyet boyutunun içerisinde değerlendirilmektedir. Konumsal boyut ise ev sahibi ülkenin görelî durumunu içermektedir. Pazarlara erişim, düşük üretim ve lojistik maliyetler, vergi avantajları, kaynaklar, stratejik varlıklar, piyasadaki rekabet yapısı ve daha düşük risk DYY'ler için motive edici konumsal avantajlar olarak tanımlanmaktadır. İçselleştirme boyutu ise işlem maliyetini düşürme, teknoloji taklidinden korunma, idari süreçleri ve kalite süreçlerini etkinleştirme avantajları sağlayarak DYY'ler için yatırımcıları motive etmektedir (Faeth, 2009; Gao vd., 2024). Eklektik yaklaşım, DYY'lerin arka planındaki dinamikleri anlamak ve analiz etmek açısından bütüncül ve faydalı bir çerçeve sunmaktadır.

DYY girişlerine yönelik yapılan diğer teorik açıklamalar Tablo 1'de sunulmakta olup makalenin kapsamı itibarıyla tüm başlıklar detaylandırılmamaktadır. Bununla birlikte, kurumsal yapılar DYY'leri motive eden tüm faktörler için önemli bir tamamlayıcı bileşen olarak görülmektedir. Neoklasik iktisadın teorik temellerine dayanan modellerde, güvenilir mülkiyet hakları, iyi işleyen sermaye piyasaları ve yönetim sistemleri gibi kurumların zımnen var olduğu ve maliyetsiz olarak mükemmel bir şekilde işlediği

varsayılmakta veya bu kurumsal yapılar göz ardı edilmektedir (Joskow, 2008). Buna karşılık, kurumsal iktisatçılar kurumların incelenmesine operasyonel yaklaşarak hangi noktalarda analize açık olduklarını göstermiştir². Williamson (2008), kurumların analizlere dahil edilmesini, “ekonominin kara kutusunun açılması” şeklinde ifade etmektedir. North (1990) ise bu kurumları, bir toplumdaki oyunun kuralları olarak tanımlamaktadır. Ona göre kurumlar, insan etkileşimini şekillendiren, insan tarafından tasarlanmış kısıtlamalar olup insanların politik, sosyal veya ekonomik davranışlarını yapılandırmaktadır (North, 1990: 3). North'un (1990) çalışması sonrasında, DYY'leri konu edinen çalışmalar da dahil olmak üzere iktisat yazınındaki ampirik çalışmalarda kurumların etkisi daha fazla odaklanılan bir konu olmaya başlamıştır. Bu şekilde analizler işlem maliyetlerini, yönetim yapılarını ve oyunun kurallarını içerecek şekilde daha kapsayıcı hale gelmiştir (Williamson, 2008).

3. Ampirik Literatür

DYY'ler ile ev sahibi ülkenin sosyoekonomik, demografik, politik ve hukuki koşulları arasındaki ilişkileri konu edinen oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu çalışma kapsamındaki ampirik literatür, DYY'leri kurumsal yapılar bağlamında analiz eden çalışmalarla sınırlı kalarak oluşturulmuştur. Kurumsal yapılar literatürde, temsil kabiliyetine sahip olduğu düşülen vekil değişkenler çerçevesinde analizlere dahil edilmiş olup bu bölümde de bu değişkenler bazında gruplandırılarak sunulmaktadır. İlk olarak, DYY'lerin makroekonomik belirleyicilerine yönelik yapılan çalışmalar sunulmaktadır. Sonrasında ise kurumsal yapıların analiz edildiği çalışmalar, benzer değişkenlere göre gruplandırılarak, verilmektedir.

Woodward ve Rolfe (1993), 1988 ve 1989 yıllarına ilişkin Karayip Havzasına yönelik yaptıkları çalışmada, kişi başına düşen GSYH, döviz kuru devalüasyonu, serbest ticaret bölgelerinin büyüklüğü, siyasi istikrar ve imalat yoğunlaşmasının yatırımın konumuyla anlamlı ve pozitif bir ilişki sergilediğini bulmuşlardır. Ücret oranı, enflasyon oranı, ulaşım maliyeti ve kârın ülkeye geri gönderilmesi kısıtlamalarına yönelik ise negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Nonnemberg ve De Mendonça (2004), 38 gelişmekte olan ülke için 1975-2000 dönemi verileriyle yaptıkları çalışmada GSYH'den DYY'lere doğru tek yönlü bir nedensellik tespit etmişlerdir. Asiedu (2006) ise Afrika ülkeleri için, büyük yerel pazarların, doğal kaynakların, iyi altyapının, düşük enflasyonun ve iyi bir yatırım çevresinin DYY'leri teşvik ettiğini göstermiştir. Zheng (2009) tarafından Hindistan ve Çin örneğinde yapılan çalışmaya göre, işgücü maliyetleri, pazar büyüklüğü, ülke siyasi riski, ithalat ve politika liberalizasyonu Hindistan ve Çin için temel DYY belirleyicileridir. Buna karşılık, kültürel ve coğrafi faktörler Hindistan; pazar büyüklüğü, ihracat ve borçlanma maliyetleri ise Çin açısından etki gücü daha yüksek olan değişkenlerdir. Singhanian ve Gupta (2011), 1991-2008 dönemine ilişkin Hindistan örneğinde yaptığı çalışmada enflasyon oranlarının ve GSYH'nin DYY'ler açısından önemli bir rol oynadığını göstermişlerdir. Panigrahi ve Panda (2012), 1991-2010 dönemi verilerini kullanarak Hindistan, Çin ve Malezya ülkelerindeki DYY'leri analiz etmişlerdir. Yurt içi yatırımların her üç ülke için de DYY üzerinde anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık çalışmanın bulguları, GSYH, dış borç, sermaye altyapısı, ithalat ve ihracat hacminin sadece Hindistan ve Çin'in DYY'leri üzerinde anlamlı etkisinin olduğunu göstermiştir. Islam ve Beloucif (2023), 2000-2018 döneminde yapılan 112 ampirik çalışmayı içeren bir literatür incelemesi yapmıştır. Çalışmanın sonucu ev sahibi ülke açısından pazar büyüklüğünün etki gücü yüksek bir DYY belirleyicisi olduğu yönündedir. Bu değişkeni, ticari açıklık, altyapı kalitesi, işgücü maliyeti, makroekonomik istikrar, beşerî sermaye büyüme beklentisi takip etmiştir. Sultana vd. (2024), N-11 ülkeleri³ kapsamında 1993-2020 dönemine ilişkin olarak dış borç, döviz kurları, ekonomik büyüme, enflasyon ve

² Yeni kurumsal iktisat eski kurumsal iktisattan farklı olarak ve onlardan bir adım öteye geçerek kurumların hangi noktalarda analize açık olduklarını göstermiştir (Williamson, 2008).

³ İran, Nijerya, Türkiye, Mısır, Bangladeş, Endonezya, Güney Kore, Pakistan, Filipinler, Vietnam ve Meksika

vergi gelirlerinin DYY'ler üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmanın bulgularına göre, uzun vadede DYY üzerinde ekonomik büyümenin ve döviz kurunun olumlu etkisi, enflasyonun ise olumsuz etkisi bulunmaktadır. Upadhyaya vd. (2024), 1995-2022 dönemine ilişkin olarak Brezilya için yaptıkları çalışmada, GSYH ile temsil edilen pazarın büyüklüğü, cari işlemler dengesi ve ekonomik özgürlük endeksinin DYY'leri önemli ölçüde etkilediğini tespit etmişlerdir. Cari işlemler açığındaki artışlar yatırımcıların ekonomik istikrarsızlığa karşı ihtiyatına bağlı olarak DYY'ler üzerinde caydırıcı etkiye sahiptir. Çalışmada ticari açıklık ve reel döviz kurunun ise anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir.

Wei (1997), doğrudan yabancı yatırımların yolsuzluğun belirsizliğinden nasıl etkilendiğini anket verileri kullanarak araştırmıştır. Elde edilen bulgular bu iki değişken arasında negatif ilişki olduğu yönündedir. Bu bulgu, yolsuzluk düzeyinin DYY'leri azalttığını içeren, Smarzynska ve Wei (2000) ve Habib ve Zurawicki (2002) çalışmalarının bulgularıyla tutarlıdır. Uhlenbruck vd. (2006) ise 1990-1998 dönemine yönelik olarak 64 gelişmekte olan ülke için yaptıkları çalışmada bu araştırmaların aksi yönde sonuca ulaşmışlardır. Şöyle ki, ÇUŞ'ların, yüksek yolsuzluk düzeylerine ve keyfi uygulamalara kısa vadeli yönetim sözleşmeleri tercihleriyle yanıt verdiklerini tespit etmişlerdir. Bu sonuç, firmaların yatırımdan bütünüyle kaçınarak değil bunun yerine yolsuzluğa karşı, sermayesiz girişi tercih ederek davranışlarını değiştirdiklerini göstermektedir. Cuervo-Cazurra (2006), 103 ev sahibi ekonominin ikili DYY'lerine ilişkin 1996-2002 dönemi verilerini kullanarak, yolsuzluğun, düşük olduğu ülkelere, yüksek olduğu ülkelere gelen DYY'leri caydırdığı sonucuna ulaşmıştır. Bulgular, yolsuzluğun yüksek olduğu ülkelerdeki yatırımcıların yolsuzluğun düşük olduğu ülkelere yatırım yapmayı tercih edebileceğini ortaya koymaktadır. Hanousek vd. (2021), 2001-2013 yıllarına ilişkin olarak 13 Avrupa ülkesindeki özel firmalardan oluşan bir örneklem üzerinden yolsuzluğun DYY üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmada, yolsuzluğun düzeyinin ve belirsizliğinin ÇUŞ'ların yatırımları üzerinde bir etkisinin olmadığı gösterilmiştir.

Li ve Resnick (2003), 1982-1995 dönemi verileriyle 53 ülke kapsamında yaptıkları çalışmada mülkiyet haklarının korunmasının DYY'leri teşvik ettiğini tespit etmişlerdir. Bulgulara göre, mülkiyet haklarının korunmasının DYY'ler üzerindeki pozitif etkileri kontrol edildikten sonra demokratik kurumlar DYY'leri azaltmaktadır. Ayrıca, döviz kuru volatilitésinin ve sermaye kısıtlamalarının da DYY'leri azalttığı tespit edilmiştir. Blanton ve Blanton (2007), 1980-2003 verileriyle OECD üyesi olmayan ülkeler kapsamında DYY'ler ile insan hakları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Eşanlı denklem sistemi kullanılarak insan haklarının hem doğrudan hem de beşeri sermaye üzerinden DYY'ler üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermişlerdir. Khoury ve Peng (2011), 18 Latin Amerika ve Karayip ülkeleri için 14 yıllık bir zaman dilimini içeren veri setiyle kurumsal göstergelerin DYY üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulguları, daha büyük bir işgücü büyüklüğüne, daha büyük kişi başına GSYH'ye, daha fazla toplam ticarete, daha fazla siyasi haklara ve daha güçlü bir hukuk sistemine sahip ülkelere daha fazla DYY girişi olduğunu göstermiştir. Demokratik yönetime yönelik her puanlık artışın, alternatif modellere göre DYY'ler üzerinde %0,08 ila %0,09'luk bir azalma ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Gao vd. (2024), hukuk sistemlerindeki farklılıklar temelinde ABD ve Çin'den, Afrika kıtasına yapılan DYY'leri araştırmışlardır. 2007-2019 yılları arasında ve 43 ülkeyi kapsayan çalışmada hukuki alt yapının etkisi analiz edilmiştir. Afrika'nın hukuki altyapısının, ABD'li ve Çin'li yatırımcıların DYY kararlarını etkilemede önemli rolü olduğu, şöyle ki, Afrika ülkesi yasal kökenini medeni hukuktan genel hukuka değiştirirse, ülkenin DYY girişlerinin GSYH payının %0,013 puan artacağı tespit edilmiştir.

Globerma ve Shapiro (2003), kamu politikalarının sermaye girişlerini nasıl etkilediğini 1950-1995 dönemi ve Kanada örneğinde araştırmışlardır. Çalışmada, serbest ticaret anlaşmalarının DYY'leri önemli ölçüde artırdığı tespit edilmiştir. Ayenagbo (2024), 2002-2019 yılı verileriyle 44 Sahra Altı Afrika ülkesi için yönetişimin DYY üzerindeki etkisini analiz etmiştir. GMM metodolojisinin kullanıldığı çalışmada, daha iyi bir

yönetişimin DYY'leri teşvik ettiği, DYY'lerin ise özellikle de iyi yönetişimin olması durumunda sağlık durumunu önemli ölçüde iyileştirdiği ve yaşam beklentisini artırdığı tespit edilmiştir. Rao vd. (2024), 49 ülke ve 14 yıllık bir dönemi kapsayan panel veri setiyle yaptığı çalışmada, DYY ile yurt içi yenilik arasında pozitif bir ilişkinin ortaya çıkmasının ev sahibi ülkelerdeki yönetim kalitesine ve bilgiyi özümseme becerisine bağlı olduğunu göstermişlerdir. Mülkiyet haklarının daha güçlü korunduğu, yüksek özümseme kapasitesine ve yüksek düzenleme kalitesine sahip ülkelerde DYY'lerin yerli inovasyonu olumlu yönde etkilediğini göstermişlerdir. Tabash (2024), 8 Güney Asya ekonomisinin 2000-2019 dönemi verileriyle yaptığı çalışmada, toplam yönetim endeksinin DYY girişi üzerinde anlamlı ve pozitif bir rolünün olduğunu göstermiştir. Çalışmanın ikincil bulguları ise DYY girişini enflasyon oranının olumsuz, ticaret hacmi, nüfus artışı, işgücü ve finansal gelişmenin olumlu etkilediğine ilişkindir.

Henisz (2000), 112 ülkedeki 461 firma örneğinde iki aşamalı ve iki değişkenli bir probit tahmin tekniği kullanarak siyasi tehlikeler ve DYY ilişkisini analiz etmiştir. Ev sahibi ülke hükümeti ile etkileşimde avantaja sahip olunmasının ÇUŞ'lar açısından kamulaştırma tehlikesine karşı koruma sağlayacağını göstermiştir. Kolstad ve Villanger (2008), 57 ülke ve 1989-2000 yılları kapsamında endüstri düzeyindeki verileri kullanarak hizmet sektöründeki DYY girişleri için kurumsal kalite ve demokrasinin, genel yatırım riski veya siyasi istikrardan daha önemli olduğunu göstermişlerdir. Çalışmanın bulguları, demokrasinin yalnızca gelişmekte olan ülkelere yönelik DYY'leri etkilediğini; hizmet sektörüne yönelik DYY'lerin ticari açıklıktan etkilenmediğini ve imalat sektöründeki DYY'ler ile finans ve ulaştırma sektöründeki DYY'ler arasında güçlü bir korelasyon olduğunu göstermiştir. Bailey (2018), metaanalitik teknikler kullanarak siyasi istikrar, demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi kurumsal faktörlerin DYY'leri çektiğini, buna karşılık, yolsuzluk, vergi oranları ve kültürel farklılık faktörlerinin DYY'ler üzerinde caydırıcı etkiye neden olduğunu göstermişlerdir. Chebli ve Saidi (2024), 48 orta gelirli ülke için DYY, gayrisafi sabit sermaye oluşumu ve ekonomik büyüme ile siyasi istikrar, yolsuzluk ve kamu yönetimi arasındaki karşılıklı ilişkileri araştırmışlardır. 1996-2016 dönemini içeren çalışmada DYY, gayrisafi sabit sermaye oluşumu ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. DYY, gayrisafi sabit sermaye oluşumu ve ekonomik büyümeden yolsuzluğa, kamunun etkinliğinden ise DYY ve gayrisafi sabit sermaye oluşumuna doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı tespit edilmiştir. Ashine (2024), 2018-2022 yılı verileriyle Etiyopya özelinde ve tanımlayıcı bir çalışma kapsamında DYY'leri analiz etmiştir. Çeşitli etnik çatışmalardan kaynaklı siyasi istikrarsızlık ve güvensizlik ortamı ile akut döviz kıtlığı DYY'ler açısından zorlayıcı unsurlar olarak tespit edilmiştir.

4. Metodoloji

Çalışmada, tahminlerin güvenilirliğini artırmak amacıyla her bir değişken için, mümkün olan en fazla sayıda veri ilgili veri kaynaklarından derlenmiş olup veri seti bu nedenle dengesiz panel yapısındadır. Veri seti tanı testleri çerçevesinde analiz edilerek uygun modele karar verilmiştir. Bu kapsamda uygun referans yöntemi, Breusch-Pagan LM (Breusch & Pagan 1980) ve Hausman (1978) testleriyle belirlenmiş olup modifiye edilmiş Wald ve Wooldridge (2002) testleriyle sırasıyla hata terimlerinin sabit varyanslı olup olmadığı ve hata terimleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır. Yatay kesit bağımlılığı ise Pesaran (2004) tarafından önerilen CD testi aracılığıyla kontrol edilmiştir. Serinin durağanlığı, yatay kesit bağımlılığı dikkate alınarak Pesaran (2003) CADF testiyle sınanmıştır. Analiz edilecek veri setinin durağan olmayan bir panel veri seti olarak tespit edilmesi nedeniyle ikinci adım olarak değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı Kao (1999) tarafından önerilen panel eşbütünleşme testiyle sınanmıştır.

Çalışma kapsamında tüm modellerin tahmininde değişen varyans ve serisel korelasyonu kontrol eden panel düzeltilmiş standart hatalar (PCSE) regresyon modeli kullanılmıştır. Beck ve Katz (1995) tarafından önerilen iki adımlı bu tahminde öncelikle

veriler serisel korelasyonu ortadan kaldıracak şekilde dönüştürülmektedir. İkinci aşamada ise dönüştürülen verilere SEKK (Sıradan En Küçük Kareler) uygulanmakta ve yatay kesit korelasyonu için standart hatalar düzeltilmektedir (Chen vd., 2010). Bu tahminciyle değişen varyans, AR(1) tipi otokorelasyon ve birimler arası eşanlı korelasyon olması durumunda robust standart hatalar elde edilmektedir. Beck ve Katz (1995), birimler arası eşanlı korelasyonu düzeltilmiş standart hatalara dayanan büyük T asimptotiklerinin küçük panellerde iyi performans sergilediğini göstermektedir. Ancak, panelin kesit boyutu N, zaman boyutu T'den büyük olduğunda, PCSE tahmincisinin sonlu örnek özelliklerinin zayıf olması beklenmektedir (Hoechle, 2007).⁴

5. Veri Seti ve Model

Çalışma 1996-2022 dönemini ve E20+1 ülkelerini içermektedir. E20+1 ülke grubu⁵, Çin ve 20 gelişmekte olan ekonomiyi kapsamaktadır. Bu ülke grubu, IMF tarafından gelişmiş ekonomi olarak tanımlanan, nüfusu 1,5 milyonun altında olan ve güncel GSYH verileri bulunmayan ülkeler hariç olmak üzere, kişi başına GSYH, küresel ticaret hacmi, yoksulluk ve aşırı yoksulluk seviyesi göstergeleri dikkate alınarak belirlenmektedir (Cornell University, 2023:55).

Çalışmada kurumsal kalitenin DYY'ler üzerindeki etkisi, teorik olarak işaret edilen birçok temel makroekonomik ve kurumsal gösterge bir araya getirilerek analiz edilmektedir. Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin veriler ve veri kaynakları Tablo 2'de özetlenerek ampirik çalışmanın temel çerçevesi sunulmaktadır.

Tablo 2. Değişkenler

Değişken	Tanım	Birim	Kaynak
<i>fdi</i>	Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Net Girişler	% GSYH Payı	WDI-Veri Tabanı
<i>gdppc</i>	Kişi Başı GSYH	2015 Yılı Fiyatlarıyla ABD Doları	WDI-Veri Tabanı
<i>lf</i>	İşgücü	Kişi Sayısı	WDI-Veri Tabanı
<i>topn</i>	Ticari Açıklık	% GSYH	WDI-Veri Tabanı
π	GSYH Deflatörü Değişim Oranı	% Yıllık	WDI-Veri Tabanı
<i>ige</i>	Yönetişim Endeksi	Endeks Değeri	WDI-Veri Tabanı ve Yazarın Hesabı
<i>edu</i>	Eğitim Endeksi	Endeks Değeri	UNDP-İnsani Gelişme Raporu ve Yazarın Hesabı
<i>health</i>	Doğuşta Yaşam Beklentisi	Endeks Değeri	WDI-Veri Tabanı
<i>ff</i>	Finansal Özgürlük Endeksi	Endeks Değeri	Heritage-Ekonomik Özgürlük Endeksi
<i>tax</i>	Vergi Yükü Endeksi	Endeks Değeri	Heritage-Ekonomik Özgürlük Endeksi

Tabloda yer alan ilk değişken olan DYY (*fdi*) verisi bağımlı değişken olarak modele dahil edilmiş olup E20+1 ülkelerine ilgili yılda giren net doğrudan yatırım düzeyini ölçmektedir. *fdi*, yatırımcıların farklı ülkelerdeki kuruluşların oy hakkına sahip hisselerinin %10'undan fazlasına sahip olacak şekilde yaptıkları yatırımları içermektedir. Bu yatırımlar net giriş olarak tanımlanmakta olup yeni yatırım girişleriyle yatırım kayıplarının farkının GSYH'ye bölümüyle ifade edilmektedir. *fdi*'yi açıklamak üzere analize dahil edilen ilk açıklayıcı makroekonomik değişken kişi başı GSYH (*gdppc*)'dir. Bu veri, toplam GSYH'nin yıl ortası nüfusa bölünmesinden elde edilmekte olup ekonomide yaratılan brüt katma değere ürün vergileri ilave edilerek ve sübvansiyonlar çıkarılarak hesaplanmaktadır. Kişi başına düşen gelir, ülkenin iç talebini temsil etmesi bakımından temel bir teorik değişken olarak modele dahil edilmiştir. Bir diğer açıklayıcı

⁴ Ayrıntılı denklemler için bakınız: Beck ve Katz (1995).

⁵ E20+1 ülkeleri: Arjantin, Bangladeş, Brezilya, Şili, Çin, Kolombiya, Mısır, Hindistan, Endonezya, İran, Malezya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Romanya, Rusya Federasyonu, Güney Afrika, Tayland, Türkiye ve Vietnam.

değişken olan işgücü (lf) verisi, 15 ve üzeri yaş grubunda olup işgücüne katılan kişileri içermektedir. Dolayısıyla bu veri istihdamda olanların yanı sıra işsiz kişileri de kapsamaktadır. Sermayeyi tamamlayıcı olarak üretim fonksiyonunda yer alan işgücü verisi DYY açısından da önemli bir açıklayıcı değişkendir. Ayrıca iç pazarın büyüklüğünü de yansıtmaktadır. Ticari açıklık verisi ($topn$), mal ve hizmet ihracat ve ithalat toplamının GSYH'ye oranını içermektedir. Bu değişken, ekonomide dış pazarlara erişimi temsil etmek üzere modele dahil edilmiştir. Enflasyon verisi (π), GSYH deflatörünün yıllık % değişimi cinsinden olup ekonomideki fiyat istikrarını temsil etmek üzere modelde yer almaktadır (WDI, 2024).

Analizin temel amacı, E20+1 ekonomilerindeki kurumsal yapıların DYY üzerindeki etkisinin ölçülmesidir. Bu kapsamda modele dahil edilen ilk değişken yönetim endeksidir (ige). Bu değişken, yolsuzluğun kontrolü, kamunun etkinliği, siyasi istikrar, regülasyon kalitesi, hukukun üstünlüğü ile ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endekslerinden oluşan 6 göstergenin ortalamasından oluşmaktadır. Yolsuzluğun kontrolü endeksi, kamu gücünün özel kazanç elde etmek amacıyla kullanılmasına yönelik algıları ölçmektedir. Kamunun etkinliği endeksi, kamu hizmetlerinin siyasi etkilere maruz kalması, kamunun politika oluşturma ve uygulama kalitesi, hükümetin bu politikalara bağlılığı gibi konuları içermektedir. Siyasi istikrar ve şiddetin yokluğu endeksinde ise terör ve şiddet olayları dahil siyasi istikrarsızlıklar konusundaki algılara odaklanılmaktadır. Regülasyon kalitesi endeksi, kamunun özel sektörü teşvik edici politika ve düzenlemelere ilişkin algıları ölçmektedir. Söz konusu politika ve düzenlemeler oluşturma ve uygulama becerisi arttıkça endeksin değeri de yükselmektedir. Hukukun üstünlüğü endeksi, insanların toplum kurallarına güvenlerini ve bunları uygulamalarını ölçmektedir. Mülkiyet hakları endeksi, sözleşmelerin uygulanması ve yargı süreçlerini kapsamaktadır. Son olarak ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik endeksi ise seçimlere katılım, ifade, örgütlenme ve basın özgürlüğü algılarını ölçmektedir. Nihai endeks, bu alt endekslerin ortalaması alınarak hesaplanmış olup daha yüksek değerler, daha olumlu bir algıya işaret etmektedir (WDI, 2024). Bir diğer kurumsal yapı değişkeni olan eğitim endeksi (edu) ise beklenen ve ortalama eğitim yılı değişkenleri normalize edildikten sonra ortalamaları alınarak hesaplanmıştır. Bu değişken, beşerî sermayenin gelişimine ilişkin ülke politikalarının bir göstergesi olarak analize dahil edilmiştir. Ülkenin hem bugünkü hem de gelecekteki büyüme potansiyeli açısından önemli bir değişken olduğu için ev sahibi ülkenin DYY çekici faktörleri arasında yer almaktadır. Doğuşta yaşam beklentisi ($health$) değişkeni ise ülkenin sağlık politikalarının etkinliğini temsil eden bir diğer kurumsal gösterge olarak modelde yer almaktadır. Söz konusu değişkenin, kişi başına düşen doktor sayısı ve sağlık harcamaları gibi sağlıkla ilgili birçok girdinin sonucunu yansıtması açısından kapsayıcı olduğu değerlendirilmektedir (Yiğitli & Şanlı, 2019). Ayrıca bu değişken gıda güvenliği ve gıdaya erişim gibi birçok farklı faktörün de bir çıktısıdır. ige , edu ve $health$ endeksleri 0 ila 100 puan arasında olacak şekilde UNDP metodolojisi⁶ temelinde ölçeklendirilerek analize dahil edilmiştir. Finansal özgürlük endeksi (ff), finansal sektörde devlet müdahalelerini ve bankacılık sektörünün verimliliğini temsil etmek üzere analizde yer almaktadır. Banka ve sigortacılık sektöründe devlet mülkiyeti, krediye erişimde devlet müdahalesi, finans ve sermaye piyasalarının gelişmişliği ve dış rekabete açıklığı bu değişken tarafından yakalanmaktadır. Ülke puanının artması, finansal özgürlük anlamında daha gelişmiş bir yapıya işaret etmektedir. Vergi yükü endeksi (tax) ise şahısların ve kurumların üzerindeki en yüksek marjinal vergi oranı ve toplam vergi yükü (GSYH payı olarak) bileşenlerini eşit ağırlıklarda içermektedir. Daha yüksek vergilerin bireyin ekonomik özgürlüğünü kısıtladığı varsayımıyla endeks hesaplanmaktadır. Endeksin daha yüksek değerleri ekonomik olarak daha özgürlükçü bir vergi sistemi anlamı taşımaktadır. Bu değişken GSYH'nin hem talep boyutuyla hem de arz boyutuyla

⁶ Ayrıntılı denklemler için bakınız: UNDP (2020)

ilişkilidir. Ayrıca yabancı yatırımcı açısından yatırımın geri dönüşü hesaplarında dikkate alınması gereken bir değişkendir. Finansal özgürlük ve vergi yükü endeksleri 0 ila 100 puan arasında olacak şekilde ölçeklendirilerek hesaplanmaktadır (Heritage, 2024).

Veri setindeki tüm değişkenler reel büyüklükler ve logaritmik dönüşümleriyle modellere dahil edilmiştir. Analizde kullanılan veriler, kalite ve güvenilirliklerini temin etmek üzere, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI-Veri Tabanı), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Raporu (UNDP-İnsani Gelişme Raporu) ve Heritage Vakfı'nın Ekonomik Özgürlük Endeksi (Heritage-Ekonomik Özgürlük Endeksi) olmak üzere uluslararası kabul görmüş veri tabanlarından alınmıştır. Bu veriler kapsamında, çalışmanın analitik çerçevesini oluşturan model ve denklemler takip eden eşitliklerde ifade edilmektedir.

$$\ln fdi = f \{ \ln gdppc, \ln lf, \ln topn, \ln \pi, \ln ige, \ln edu, \ln health, \ln ff, \ln tax \} \quad (1)$$

$$\ln fdi = \beta_0 + \beta_1 \ln gdppc_{it} + \beta_2 \ln lf_{it} + \beta_3 \ln topn_{it} + \beta_4 \ln \pi_{it} + \beta_5 \ln ige_{it} + \beta_6 \ln edu_{it} + \beta_7 \ln health_{it} + \beta_8 \ln ff_{it} + \beta_9 \ln tax_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Ayrıca birden fazla değişkeni içeren bütünleşik endeksler şu şekilde tanımlanmaktadır;

$$ige = f \{ cor, ge, ps, rq, rol, va \} \quad (3)$$

$$edu = f \{ mys, eys \} \quad (4)$$

Eş-3'te yer alan *cor* yolsuzluğun kontrolü, *ge* kamunun etkinliği, *ps* siyasi istikrar, *rq* regülasyon kalitesi, *rol* hukukun üstünlüğü ve *va* ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik alt endekslerini göstermektedir. Eş-4'te yer alan *mys* ortalama eğitim yılını, *eys* ise beklenen eğitim yılını ifade etmektedir.

$\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(gdppc)} = \beta_1$, $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(lf)} = \beta_2$, $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(topn)} = \beta_3$, $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(ige)} = \beta_5$, $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(edu)} = \beta_6$, $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(health)} = \beta_7$, $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(ff)} = \beta_8$ ve $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(tax)} = \beta_9$ katsayılarının pozitif; $\frac{\partial \ln(fdi)}{\partial \ln(\pi)} = \beta_4$ katsayısının ise negatif değer alması beklenmektedir.

6. Ampirik Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, kurumsal yapıların DYY giriş performansını nasıl etkilediğine ilişkin farklı veri kaynaklarından elde edilen veriler analiz edilmektedir. Tablo 3'te E20+1 ülkelerinin 2022 yılına ilişkin DYY'leri ve analiz kapsamında yer alan temel makroekonomik verileri sunulmaktadır.

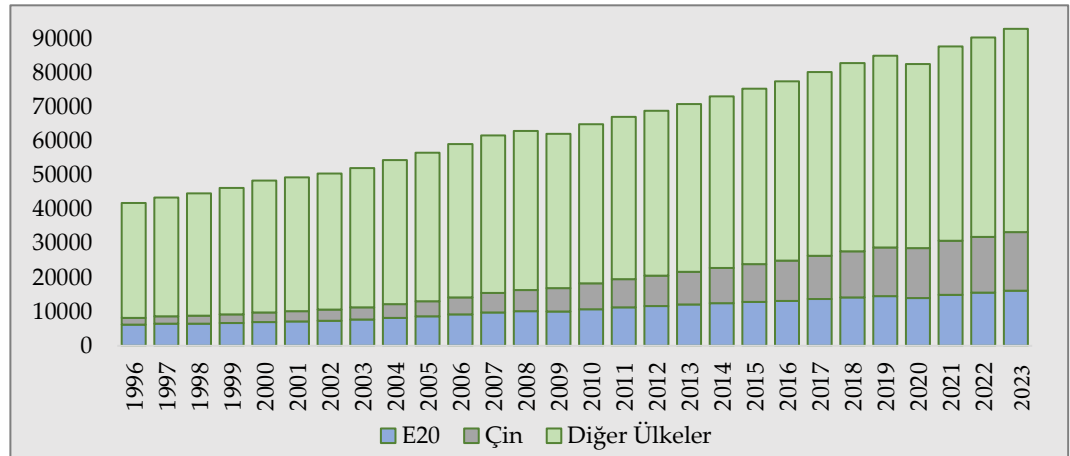
Tablo 3. Temel İstatistikî Büyüklükler (2022)

No	Ülkeler	<i>fdi</i> * (%)	<i>fdi</i> ** (%)	<i>gdppc</i> (ABD Doları)	<i>lf</i> (Milyon Kişi)	<i>topn</i> (%)	π (%)
1	Şili	6,9	4,3	14.235,4	9,6	75,0	7,9
2	Kolombiya	5,0	3,5	6.836,2	26,0	48,1	14,9
3	Vietnam	4,4	3,7	3.658,7	56,0	183,8	4,1
4	Romanya	3,8	2,4	12.131,7	8,3	93,2	13,2
5	Brezilya	3,8	15,4	8.822,0	110,0	38,8	8,6
6	Malezya	3,6	3,0	11.399,4	17,0	146,7	6,4
7	Meksika	2,7	8,1	10.078,6	59,0	88,4	6,4
8	Arjantin	2,4	3,2	12.940,7	22,0	31,7	69,5
9	Mısır	2,4	2,3	4.088,9	33,0	37,0	10,4
10	Filipinler	2,3	2,0	3.528,3	48,0	72,4	5,5
11	Güney Afrika	2,3	1,9	6.022,4	24,0	65,1	4,8

No	Ülkeler	<i>fdi*</i> (%)	<i>fdi**</i> (%)	<i>gdppc</i> (ABD Doları)	<i>lf</i> (Milyon Kişi)	<i>topn</i> (%)	π (%)
12	Tayland	2,3	2,3	6.275,9	41,0	132,9	4,8
13	Endonezya	1,9	5,1	4.073,6	140,0	45,5	9,6
14	Türkiye	1,5	2,8	14.055,1	35,0	81,2	96,0
15	Hindistan	1,5	10,3	2.098,2	550,0	50,0	6,7
16	Çin	1,0	37,1	11.560,2	780,0	38,4	1,8
17	Pakistan	0,4	0,3	1.697,0	79,0	33,0	13,9
18	İran	0,4	0,3	5.507,5	29,0	51,6	50,6
19	Bangladeş	0,4	0,3	1.785,4	74,0	33,8	5,0
20	Nijerya	-0,04	-0,04	2.449,6	73,0	-	11,3
21	Rusya	-1,8	-8,2	10.030,0	74,0	43,3	16,7

Not:* İlgili ülkenin net DYY girişlerinin GSYH içindeki payıdır. **İlgili ülkenin net DYY girişlerinin, E20+1 ülkelere gelen toplam DYY'ler içindeki payıdır.

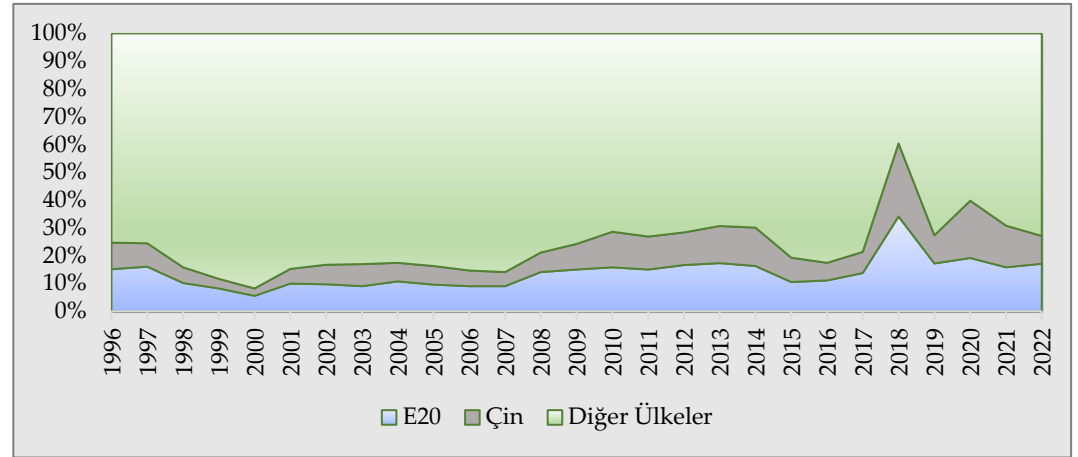
DYY net girişlerinin ilgili ülkenin GSYH'si içindeki payına göre tablo sıralanmış olup 2022 yılında %6,9'luk oranıyla Şili birinci sırada yer almaktadır. Bu gösterge açısından Türkiye 14. sırada, Çin ise 16. sırada bulunmaktadır. Rusya, çalışma dönemi itibarıyla içinde bulunduğu savaş koşullarının da etkisiyle, DYY açısından net çıkış yaşamıştır. Nijerya net DYY girişi negatif olan diğer ülkedir. Çin, DYY'nin GSYH içindeki payı açısından 16. sırada yer almasına rağmen E20+1 ülkelere gelen toplam DYY'nin %37,1'i gibi büyük bir payı almıştır. Çin'i sırasıyla Brezilya (%15,4) ve Hindistan (%10,3) takip etmektedir. Pakistan, İran, Bangladeş, Nijerya ve Rusya her iki açıdan da en az DYY girişi olan ülkelerdir. 2015 yılı fiyatlarıyla kişi başına düşen GSYH değeri en yüksek olan ülke Şili'dir. Şili'yi sırasıyla Türkiye ve Arjantin izlemektedir. Çin ve Hindistan nüfus büyüklüklerine bağlı olarak işgücünün en fazla olduğu ülkeler olarak görülmektedir. Vietnam, Malezya ve Tayland dışa açıklığı; Türkiye, Arjantin ve İran ise enflasyonu en yüksek olan ülkelerdir. Şekil 1, E20, Çin ve diğer dünya ülkelerinin GSYH'lerini göstermektedir.

Şekil 1. E20, Çin ve Diğer Ülkelerin GSYH Değerleri (2015 Yılı Fiyatlarıyla-Milyar ABD Doları)
Kaynak: WDI-Veri Tabanı ve Yazarın Hesabı.

Çin, analiz kapsamındaki diğer ülkelerden ayrı bir şekilde grafikte yer almaktadır. Gerek GSYH ve gerekse DYY değerleri açısından diğer E20 ülkelerinden farklılaşması bu gösterimin temel nedenidir. Grafik reel GSYH değerlerini göstermekte olup analiz dönemi boyunca, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandeminin ilan edildiği 2020 yılı dışında hem dünya hem de E20+1 ülkelerinin GSYH'sinde istikrarlı bir artış ortaya çıkmıştır. E20+1 ülkeleri incelendiğinde, analiz döneminde bu ülkelerin GSYH'sinin dünya GSYH'si içindeki payı da artmıştır. Ancak Çin'in dünya üretimine sağladığı katkı belirgin bir şekilde diğer ülkelerden daha fazla yükselmiştir. Analiz dönemi başlangıcı olan 1996 yılında Çin'in dünya GSYH'si içindeki payı %4,8 iken 2022 yılında bu oran %18,5 olarak gerçekleşmiştir. Tüm E20+1 ülkeleri için bu oranlar sırasıyla %19,7 ve %35,9

olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla analiz döneminde gerçekleşen 16,3'lük yüzde puanlık artışın 13,7'si Çin'in GSYH artışından kaynaklanmaktadır. Şekil 2'de ise E20, Çin ve diğer dünya ülkelerinin dünya net DYY girişleri içindeki payları sunulmaktadır.

Şekil 2. E20, Çin ve Diğer Ülkelerin Dünya Net DYY Girişlerinden Aldığı Paylar (%)

Kaynak: WDI-Veri Tabanı ve Yazarın Hesabı.

Çin net DYY girişi açısından da diğer E20 ülkelerinden pozitif yönde ayrılmaktadır. Analiz dönemi içerisinde E20+1 ülkelerinin dünya toplam DYY'lerinden aldığı payın arttığı görülmektedir. 1996 yılında toplam dünya DYY'sinin %24,7'sini E20+1 ülkeleri alırken 2022 yılına gelindiğinde bu oran %27,1 olmuştur. Çin özelinde baktığımızda ise bu oranlar sırasıyla %9,6 ve %10,1 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla E20+1 ülkelerinin dünya DYY payındaki artış Çin'in yanı sıra diğer E20 ülkelerinin DYY artışından da kaynaklanmıştır.

Kurumsal yapıları temsil etmek üzere analize dahil edilen yönetim endeksi (*ige*), eğitim endeksi (*edu*), doğuştan yaşam beklentisi (*health*), finansal özgürlük endeksi (*ff*) ve vergi yükü endeksi (*tax*) değişkenleri, ülkelerin 2022 yılında sergiledikleri performansa göre sıralanarak Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Kurumsal Kalite Değişkenlerine İlişkin Ülke Sıralamaları (2022 Yılı)

No	<i>ige</i>	<i>edu</i>	<i>health</i>	<i>ff</i>	<i>tax</i>
1	Şili	Arjantin	Tayland	Şili	Romanya
2	Malezya	Rusya	Şili	Kolombiya	Rusya
3	Romanya	Türkiye	Çin	Tayland	Mısır
4	Endonezya	Şili	Türkiye	Türkiye	Endonezya
5	Hindistan	Güney Afrika	Malezya	Arjantin	Nijerya
6	Güney Afrika	Romanya	Arjantin	Meksika	Malezya
7	Tayland	İran	Romanya	Filipinler	Bangladeş
8	Kolombiya	Tayland	Meksika	Endonezya	Tayland
9	Arjantin	Malezya	Vietnam	Malezya	Vietnam
10	Filipinler	Meksika	İran	Romanya	İran
11	Brezilya	Brezilya	Bangladeş	Vietnam	Hindistan
12	Çin	Kolombiya	Kolombiya	Brezilya	Pakistan
13	Meksika	Çin	Brezilya	Mısır	Filipinler
14	Türkiye	Mısır	Rusya	Güney Afrika	Meksika
15	Mısır	Endonezya	Filipinler	Bangladeş	Türkiye
16	Bangladeş	Filipinler	Mısır	Hindistan	Arjantin
17	Pakistan	Vietnam	Endonezya	Pakistan	Şili
18	Rusya	Bangladeş	Hindistan	Nijerya	Kolombiya
19	Nijerya	Hindistan	Pakistan	Rusya	Çin
20	İran	Nijerya	Güney Afrika	Çin	Brezilya
21	Vietnam*	Pakistan	Nijerya	İran	Güney Afrika

Not: 2022 yılına ilişkin Vietnam verisi bulunmamaktadır.

Kaynak: WDI-Veri Tabanı ve Yazarın Hesabı.

Kurumsal kalite açısından en iyi performans gösteren ülkeler tabloda birinci sırada yer almaktadır. Son sırada yer alan ülkeler ise ilgili kurumsal göstere değerinde en başarısız konumda yer almaktadır. Şili yönetim endeksi (*ige*) ve finansal özgürlük endeksi açısından birinci sırada yer almaktadır. Arjantin eğitim, Tayland sağlık, Romanya ise vergi düzenlemeleri açısından uluslararası kabul görmüş standartlara göre daha avantajlı konumda bulunmaktadır. Modelde yer alan yönetim endeksi (*ige*), 6 alt bileşenin ortalamasından elde edilmiş olup bu alt bileşenlere ilişkin 2022 yılı ülke sıralamaları ise Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Yönetişim Endeksi (*ige*) Alt Bileşenlerine İlişkin Ülke Sıralamaları (2022 Yılı)

No	<i>ige</i>	<i>cor</i>	<i>ge</i>	<i>ps</i>	<i>rq</i>	<i>rol</i>	<i>va</i>
1	Şili	Şili	Malezya	Romanya	Şili	Şili	Şili
2	Malezya	Malezya	Şili	Malezya	Malezya	Malezya	G. Afrika
3	Romanya	Romanya	Çin	Şili	Romanya	Romanya	Romanya
4	Endonezya	Çin	Endonezya	Arjantin	Endonezya	Hindistan	Arjantin
5	Hindistan	G. Afrika	Hindistan	Brezilya	Tayland	Tayland	Brezilya
6	G. Afrika	Hindistan	Tayland	Tayland	Kolombiya	G. Afrika	Kolombiya
7	Tayland	Kolombiya	Filipinler	Endonezya	Filipinler	Çin	Endonezya
8	Kolombiya	Endonezya	Kolombiya	Çin	Hindistan	Endonezya	Hindistan
9	Arjantin	Arjantin	Romanya	Hindistan	Meksika	Brezilya	Malezya
10	Filipinler	Tayland	G. Afrika	Kolombiya	G. Afrika	Mısır	Filipinler
11	Brezilya	Türkiye	Türkiye	Meksika	Brezilya	Kolombiya	Meksika
12	Çin	Filipinler	Meksika	Filipinler	Türkiye	Türkiye	Nijerya
13	Meksika	Brezilya	Arjantin	G. Afrika	Çin	Arjantin	Tayland
14	Türkiye	Mısır	Mısır	Rusya	Arjantin	Filipinler	Bangladeş
15	Mısır	Pakistan	Brezilya	Mısır	Mısır	Bangladeş	Pakistan
16	Bangladeş	Rusya	Pakistan	Türkiye	Pakistan	Pakistan	Türkiye
17	Pakistan	Meksika	Rusya	Bangladeş	Bangladeş	Meksika	Rusya
18	Rusya	Bangladeş	Bangladeş	İran	Rusya	Nijerya	Mısır
19	Nijerya	Nijerya	İran	Nijerya	Nijerya	İran	İran
20	İran	İran	Nijerya	Pakistan	İran	Rusya	Çin
21	Vietnam	Vietnam	Vietnam	Vietnam	Vietnam	Vietnam	Vietnam

Not: 2022 yılına ilişkin Vietnam verisi bulunmamaktadır. Bu nedenle son sırada gösterilmiştir.

Kaynak: WDI-Veri Tabanı ve Yazarın Hesabı.

Yönetişim endeksinin tüm alt bileşenlerinde Şili ilk üç sırada yer almaktadır. Yolsuzluğun kontrolü (*cor*), regülasyon kalitesi (*rq*), hukukun üstünlüğü (*rol*) ve ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirlik (*va*) alt endekslerinde birinci sırada yer alan Şili, kamunun etkinliğinde (*ge*) ikinci ve siyasi istikrarda (*ps*) üçüncü sırada yer almaktadır. Malezya ve Romanya da yine başarılı performans sergileyen ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. İran, Nijerya ve Pakistan ve Bangladeş ise uluslararası kabul görmüş standartlara göre nispeten dezavantajlı konumda bulunmaktadır.

Analiz edilen ülke ve dönem kapsamında, her bir değişkenin merkezi eğilim ve dağılımına ilişkin genel yapısını gösteren tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 6'da sunulmaktadır. Bu istatistikler verilerin anlaşılması için gerekli bağlamı sunmakta olup sonraki ekonometrik analizlere yönelik de zemin oluşturmaktadır.

Tablo 6. Tanımlayıcı İstatistikler (1996-2022)

Değişken	Birim	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Değişim Katsayısı	Min	Maks
<i>fdi</i>	%	567	2,5	2,0	0,8	-2,8	11,9
<i>gdppc</i>	ABD Doları	567	5.531,1	3.627,7	0,7	575,0	14.235,4
<i>lf</i>	Milyon Kişi	567	95,3	176,0	1,8	5,9	780,0
<i>topn</i>	%	540	61,6	38,7	0,6	15,6	220,4
π	%	567	10,6	14,5	1,4	-6,0	143,6
<i>ige</i>	Endeks	540	-0,3	0,5	-1,7	-1,3	1,2
<i>edu</i>	Endeks	560	0,6	0,1	0,2	0,2	0,9
<i>health</i>	Endeks	567	70,4	6,6	0,1	45,6	80,3

Değişken	Birim	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Değişim Katsayısı	Min	Maks
<i>ff</i>	Endeks	567	45,2	15,9	0,4	10,0	70,0
<i>tax</i>	Endeks	567	75,5	9,1	0,1	40,9	94,3

Analiz edilen ülke ve dönem bağlamında, DYY'nin GSYH içindeki payı ortalama %2,5 olarak gerçekleşmiştir. Tüm veri seti kapsamında bu değişken en fazla %11,9 değerini almıştır. İşgücü, yönetim endeksi ve GSYH deflatörü değişim oranı değişkenleri değişim katsayısı en yüksek olan değişkenlerdir. Dolayısıyla, bu değişkenler E20+1 ülkeleri arasında, diğer değişkenlere göre, ortalama değer etrafında daha fazla bir yayılım göstermektedir. Ülkenin sağlık politikalarını temsil etmekte üzere modelde yer alan doğuştan yaşam beklentisi ve vergi yükü değişkenlerinin ise ortalama etrafında daha homojen bir dağılım sergiledikleri görülmektedir. Analiz kapsamında yer alan ikili değişkenler arasındaki ilişkinin yön ve büyüklüklerini gösteren korelasyon matrisi Tablo 7'de sunulmaktadır.

Tablo 7. Korelasyon Matrisi

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
(1) $\ln fdi$	1,00									
(2) $\ln gdppc$	0,33*** (0,00)	1,00								
(3) $\ln lf$	-0,08* (0,05)	-0,40*** (0,00)	1,00							
(4) $\ln topn$	0,34*** (0,00)	0,15*** (0,00)	-0,29*** (0,00)	1,00						
(5) $\ln \pi$	-0,21*** (0,00)	0,02 (0,72)	-0,11*** (0,01)	-0,24*** (0,00)	1,00					
(6) $\ln ige$	0,42*** (0,00)	0,46*** (0,00)	-0,22*** (0,00)	0,30*** (0,00)	-0,27*** (0,00)	1,00				
(7) $\ln edu$	0,29*** (0,00)	0,82*** (0,00)	-0,34*** (0,00)	0,29*** (0,00)	-0,00 (0,97)	0,37*** (0,00)	1,00			
(8) $\ln health$	0,29*** (0,00)	0,38*** (0,00)	-0,08 (0,07)	0,27*** (0,00)	-0,13*** (0,00)	0,44*** (0,00)	0,45* (0,00)	1,00		
(9) $\ln ff$	0,37*** (0,00)	0,28*** (0,00)	-0,22*** (0,00)	0,09** (0,03)	-0,21*** (0,00)	0,53*** (0,00)	0,12*** (0,00)	0,09** (0,02)	1,00	
(10) $\ln tax$	0,16*** (0,00)	0,07* (0,09)	0,06 (0,17)	0,13*** (0,00)	-0,22*** (0,00)	-0,15*** (0,04)	0,11*** (0,00)	-0,09* (0,04)	0,14*** (0,15)	1,00

Not: *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

Korelasyon matrisindeki katsayılar, modele dahil edilen açıklayıcı değişkenler arasında sorun teşkil edecek önemli bir çoklu doğrusal bağlantının olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte bu bulguyu desteklemek amacıyla VIF değerleri de hesaplanmış olup regresyon tablosunda raporlanmıştır. $\ln fdi$ ile en yüksek korelasyona sahip değişkenler $\ln ige$, $\ln ff$ ve $\ln topn$ 'dir. Aralarında korelasyonun en yüksek olduğu ikili değişkenler ise $\ln gdppc - \ln edu$, $\ln gdppc - \ln ige$ ve $\ln gdppc - \ln health$ değişkenleridir.

Güvenilir tahmin sonuçları elde etmek amacıyla, uygun tahmin yönteminin tespiti önem arz etmektedir. Bu kapsamda veri seti, tanı testleri çerçevesinde incelenmiştir. Uygun referans yöntemi, Breusch-Pagan LM (Breusch ve Pagan 1980) ve Hausman (1978) testleriyle belirlenmiş olup bu testlere ilişkin test istatistikleri ve p-değerleri Tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 8. Referans Yöntemin Seçilmesi

Test Adı	Test İstatistiği	P-Değeri	Sonuç
Breusch-Pagan LM	144,56	0,0000	Referans Yöntem Panel Sabit Etkiler
Hausman	62,32	0,0000	

Not: Breusch-Pagan LM testi: H_0 : Panel etki yok-havuzlanmış SEK uygun. Hausman testi: H_0 : Katsayılar arasındaki fark sistematik değil-Rassal etki modeli uygun.

Breusch-Pagan LM ve Hausman test istatistikleri sonuçlarına göre Panel Sabit Etkiler dikkate alınarak varsayımsal sınamalar yapılmıştır. Bu kapsamda, hata terimlerinin sabit varyanslı olup olmadığı Modifiye edilmiş Wald testiyle, hata terimleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı da Wooldridge (2002) testiyle sınanmıştır. Test sonuçları Tablo 9'de yer almaktadır.

Tablo 9. Regresyon Artıkları İçin Değişen Varyans ve Ardışık İlişki Test Sonuçları

Test	Test Tipi	Test İstatistiği	P-Değeri	Sonuç
Değişen Varyans	Modifiye Edilmiş Wald Test	289,39	0,0000	Değişen Varyans ve Otokorelasyon Sorunu Var
Otokorelasyon	Wooldridge F Test	4,735	0,0424	

Not: Modifiye Wald Testi H_0 : Değişen Varyans Yok; Wooldridge Testi H_0 : Otokorelasyon Yok.

Modifiye edilmiş Wald testi ve Wooldridge testi sonuçlarına göre H_0 hipotezi reddedilmektedir. Wald testinin sonuçları, güvenilir bir SEKK tahmini için gerekli olan sabit varyans varsayımının ihlal edilmekte olduğunu yani gözlemlenemeyen hatanın varyansının açıklayıcı değişkenlerin farklı değerlerine göre değiştiğini göstermektedir. Bu durumda SEKK, güven aralıkları ve test istatistikleri oluşturmak için artık geçerli olmamaktadır. Bu nedenle değişen varyans robust yöntemlerin kullanılması gerekmektedir. Wooldridge testi sonuçları ise modelin hata terimlerinde serisel korelasyon olduğuna işaret etmektedir. Hataların serisel olarak korelasyonlu olması durumunda SEKK tahmincisi artık en iyi doğrusal sapmasız tahminci değildir. Standart SEKK hataları ve test istatistikleri de geçerli değildir (Wooldridge, 2013: 265, 409). Dolayısıyla, veri setinin mevcut yapısı sonucu ortaya çıkan bu ihlalleri dikkate alan robust bir tahminci gerekmektedir.

Diğer yandan uygun birim kök testi ve tahmincinin belirlenmesi açısından panel veri setlerinde önemli olan bir diğer konu ise yatay kesit bağımlılığıdır. Yatay kesit bağımlılığının varlığı Pesaran (2004) tarafından önerilen CD testi kullanılarak incelenmiştir. Yatay kesit bağımlılığı testi için sıfır hipotez yatay kesit bağımlılığının olmadığını içermektedir. Sıfır hipotez reddedilmiş olup yatay kesit birimleri arasında yatay kesit bağımlılığının var olduğu sonucuna ulaşılmış ve sonuçlar Tablo 10'da raporlanmıştır.

Tablo 10. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	$\ln fdi$	$\ln gdppc$	$\ln lf$	$\ln topn$	$\ln \pi$	$\ln ige$	$\ln edu$	$\ln health$	$\ln ff$	$\ln tax$	Artık
CD-Test	5,92	67,76	56,44	12,19	12,49	0,59	69,89	60,82	6,08	13,39	2,04
P-value	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,56	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04

Not: H_0 : Yatay Kesit Bağımlılığı Yok boş hipotezi altında $CD \sim N(0,1)$.

Olası bir sahte regresyondan kaçınmak için değişkenlerin durağanlığı araştırılmıştır. Durağanlık, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testi olan Pesaran (2003) CADF testiyle sınanmıştır. Yanıltıcı sonuçlardan sakınmak için sabit ve sabit+trend modele dahil edilerek birim kök testi yapılmış olup sonuçlar Tablo 11'de sunulmaktadır.

Tablo 11. CADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabit			Sabit + Trend		
	t-bar	Z[t-bar]	P- Değeri	t-bar	Z[t-bar]	P- Değeri
$\ln fdi$	-	-0,601	0,274	-	-1,272	0,102
$\ln gdppc$	-1,598	0,711	0,761	-1,826	2,386	0,991
$\ln lf$	-1,851	-0,474	0,318	-1,948	1,783	0,963
$\ln topn$	-1,261	2,253	0,988	-2,099	1,013	0,844
$\ln \pi$	-	1,007	0,843	-	2,013	0,978
$\ln ige$	-	2,751	0,997	-	0,423	0,664
$\ln edu$	-	-0,576	0,282	-	0,837	0,799
$\ln health$	-1,960	-0,982	0,163	-2,359	-0,239	0,406
$\ln ff$	-1,601	0,697	0,757	-2,336	-0,129	0,449
$\ln tax$	-2,000	-1,168	0,121	-2,248	0,303	0,619
Birinci Farklar (Δ)						
$\ln fdi$	-	-6,268	0,000	-	-3,281	0,001
$\ln gdppc$	-2,977	-5,738	0,000	-3,339	-5,072	0,000
$\ln lf$	-2,760	-4,725	0,000	-3,121	-3,996	0,000
$\ln topn$	-2,195	-2,050	0,020	-2,651	-1,638	0,051
$\ln \pi$	-	-3,617	0,000	-	-2,905	0,002
$\ln ige$	-	-2,520	0,006	-	-6,407	0,000
$\ln edu$	-	-5,606	0,000	-	-3,528	0,000
$\ln health$	-2,666	-4,283	0,000	-2,841	-2,617	0,004
$\ln ff$	-2,973	-5,721	0,000	-3,267	-4,714	0,000
$\ln tax$	-2,389	-2,986	0,001	-2,890	-2,860	0,002

Not: H_0 : Seriler birim kök içerir (durağan değildir). Sabit terim kritik değerler: %10: -2,07 %5: -2,15, %1: -2,30. Sabit terim + trend kritik değerler: %10: -2,58, %5: -2,66, %1: -2,81.

CADF birim kök test sonuçları, modelde kullanılan değişkenlerin, düzeyde hem sabit hem de sabit+trend etkili durumda durağan olmadığını göstermektedir. Birinci farklarda ise tüm değişkenlerin durağan olduğu tespit edilmiştir. Serilerin durağan olmaması nedeniyle sahte regresyon ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ancak, durağan olmamakla birlikte, modeldeki değişkenler arasında uzun vadeli yapısal bir ilişkinin olması SEKK'in tutarlı sonuçlar vermesini sağlamaktadır. Verilerin içerdiği bilgileri kaybetmemek adına, değişkenler modele düzey olarak dahil edilmiş olup sahte regresyon sorununun ortaya çıkma ihtimaline karşılık da serilerin eşbütünlük olup olmadığı araştırılmıştır (Tablo 12).

Tablo 12. Eşbütünlük Analizi

Kao Eşbütünlük Testi	Test İstatistiği	P- Değeri	Sonuç
Modifiye Dickey-Fuller t	-9,296	0,000	Seriler Eşbütünlüktir
Dickey-Fuller t	-7,827	0,000	
Genişletilmiş Dickey-Fuller t	-5,323	0,000	
Düzeltilmemiş Modifiye Dickey-Fuller t	-13,226	0,000	
Düzeltilmemiş Dickey-Fuller t	-8,697	0,000	

Not: H_0 : Seriler eşbütünlük değildir.

Yatay kesit bağımlılığı da dikkate alınarak yapılan Kao eşbütünlük testi sonuçlarına göre sıfır hipotez reddedilmektedir. Bu sonuç serilerin eşbütünlük olduğunu göstermektedir. Aynı dereceden entegre seriler eşbütünlük ise bu seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler. Dolayısıyla bulgular sahte regresyon durumuna işaret etmemektedir. Veri setinde yer alan değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmekle birlikte, değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı ihlallerinin olduğu dikkate alınarak, bu durumlara robust olan bir tahminci çerçevesinde regresyon analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, tanımlayıcı testler birlikte değerlendirilerek PCSE metodolojisi kullanılmış ve regresyon sonuçları Tablo 13'te sunulmuştur.

Tablo 13. Panel Düzeltilmiş Standart Hatalar (PCSE) Regresyon Modeli Sonuçları

Değişken	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
$\ln gdp$	0,406*** (0,0614)	0,525*** (0,0889)	0,372*** (0,0905)	0,334*** (0,102)	0,360*** (0,103)
$\ln lf$	0,121*** (0,0392)	0,123*** (0,0400)	0,0994*** (0,0359)	0,122*** (0,0377)	0,111*** (0,0359)
$\ln topn$	0,405*** (0,0968)	0,431*** (0,102)	0,364*** (0,0999)	0,377*** (0,105)	0,316*** (0,109)
$\ln \pi$	-0,0523* (0,0299)	-0,0537* (0,0293)	-0,0393 (0,0303)	-0,0309 (0,0303)	-0,0189 (0,0314)
$\ln ige$	0,327*** (0,0662)	0,316*** (0,0673)	0,353*** (0,0650)	0,225*** (0,0693)	0,268*** (0,0737)
$\ln edu$		-0,440 (0,304)	-0,480 (0,307)	-0,335 (0,348)	-0,452 (0,335)
$\ln health$			0,909** (0,396)	0,947** (0,414)	0,877** (0,410)
$\ln ff$				0,405*** (0,113)	0,360*** (0,116)
$\ln tax$					0,0147*** (0,00544)
Sabit	-7,634*** (1,273)	-6,932*** (1,375)	-8,849*** (1,738)	-10,82*** (1,936)	-10,93*** (1,840)
Gözlem	489	489	489	489	489
R ²	0,190	0,192	0,213	0,220	0,237
Birim Sayısı	19	19	19	19	19
Wald chi2	192,46	268,57	321,72	256,51	282,78
Prob > chi2	[0,000]	[0,000]	[0,000]	[0,000]	[0,000]
VIF	1,35	2,06	2,08	2,11	2,07

Not: Parantez içi sayılar standart hataları, köşeli parantezler p-değerlerini göstermektedir.

*** p<0,01, ** p<0,05, * p<0,1.

Modelin bağımlı değişkeni DYY'nin GSYH'ye oranıdır (fdi). Modelin açıklayıcı değişkenleri ise iki temel grup bazında modele dahil edilmiştir. İlk olarak teorik ve ampirik çalışmalar dikkate alınarak kişi başı GSYH ($gdppc$), işgücü (lf), ticari açıklık ($topn$) ve enflasyon (π) oranı verileri DYY'nin yöneleceği ev sahibi ülkeye özgü temel makroekonomik büyüklükler olarak modele dahil edilmiştir. İkinci grup olarak ise ev sahibi ülkenin kurumsal kalitesini temsil edeceği değerlendirilen değişkenler aşamalı olarak modele dahil edilmiştir. Bu kategoride yer alan değişkenler yönetim endeksi (ige), eğitim endeksi (edu), doğuştan yaşam beklentisi endeksi ($health$), finansal özgürlük endeksi (ff) ve vergi yükü endeksi (tax) değişkenleridir. Tüm değişkenler doğal logaritmaları alınarak modellere dahil edilmiştir. Çalışmanın dönemi, 1996 yılından 2022 yılına kadar sınırlandırılmıştır. Çalışmada, E20+1 ülkelerinin analiz edilmesi amaçlanmakla birlikte, Nijerya ve Vietnam ülkelerine ilişkin veri eksiklikleri nedeniyle regresyon sonuçları 19 ülkeyi içermektedir.

Regresyon bulgularından Wald test istatistikleri, tüm modellerin genel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Her bir model için hesaplanan VIF değerleri bu modellere dahil edilen değişkenler açısından önemli bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir. Sonuçlar, alternatif model spesifikasyonlarına, değişen varyans, AR(1) tipi otokorelasyon ve birimler arası eşanlı korelasyona karşı robusttur.

Tüm modellerde, DYY'nin GSYH'ye oranı (fdi) modelin bağımlı değişkenidir. Model 1, çalışmada temel model olarak kurgulanmış olup modelin açıklayıcı değişkenleri kişi başı GSYH ($gdppc$), işgücü (lf), ticari açıklık ($topn$), enflasyon (π) oranı ve kurumsal kalite göstergesi olarak dahil edilen yönetim endeksidir (ige). Model 2, Model

3, Model 4 ve Model 5 ise diğer kurumsal kalite göstergelerinin aşamalı olarak dahil edildiği modellerdir.

Bulgulara göre, yurt içi talebi temsil etmek üzere analize dahil edilen reel kişi başı gelirin (*gdppc*), DYY'nin GSYH'ye oranı (*fdi*) üzerinde, tüm modeller için, pozitif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Reel kişi başı gelir düzeyindeki %1'lik bir artış, DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını (*fdi*) alternatif modellere göre %0,33 ila %0,53 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. DYY ile gelen sermaye açısından tamamlayıcı bir unsur olmasına bağlı olarak modele dahil edilen işgücü (*lf*) değişkeni de DYY'yi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir. İşgücü kapsamında bulunan kişi sayısındaki %1'lik bir artış, DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını (*fdi*) alternatif modellere göre %0,09 ila %0,12 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. Ev sahibi ülkenin ticari açıklığını dolayısıyla yurtdışı piyasalara erişimini temsil etmek üzere analizde yer alan ticari açıklık (*topn*) değişkeni de DYY'nin GSYH'ye oranı (*fdi*) üzerinde, tüm modeller için, pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna göre ticari açıklıktaki %1'lik bir artış DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını alternatif modellere göre %0,31 ila %0,43 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. Çalışmanın bu bulguları, Woodward ve Rolfe (1993), Asiedu (2006), Panigrahi ve Panda (2012), Islam ve Beloucif (2023) ve Upadhyaya vd. (2024), çalışmalarının bulguları ile tutarlıdır. Analize dahil edilen enflasyon (π) değişkenine yönelik olarak beş modelin üçünde anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Kurumsal kalite göstergeleri açısından modeller incelendiğinde sonuçların teorik çerçeve ile tutarlı olduğu ve analize dahil edilen kurumsal kalite göstergelerinin, temsil kabiliyetleri ölçüsünde, DYY ile pozitif ve anlamlı bir ilişki sergilediği görülmektedir. İlk olarak yönetim endeksi (*ige*) tüm modellerde anlamlı bir değişken olarak görülmektedir. Şöyle ki, *ige*'deki %1'lik bir artış DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını alternatif modellere göre %0,23 ila %0,35 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. Benzer şekilde doğuştan yaşam beklentisi (*health*) ile temsil edilen sağlık göstergesindeki %1'lik bir artış DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını alternatif modellere göre %0,88 ila %0,95 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. Finansal özgürlük endeksi (*ff*) ve vergi yükü endeksi (*tax*) açısından da DYY lehine bir anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. *ff*'deki %1'lik bir artış DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını alternatif modellere göre %0,36 ila %0,41 arasında değişen oranlarda artırmaktadır. Vergi yükü endeksinin (*tax*) etki gücü diğer kurumsal göstergelere göre daha düşük olmakla birlikte *tax*'daki %1'lik bir artış DYY net girişlerinin GSYH içindeki payını %0,02 artırmaktadır. Kurumsal yapılarla ilişkin olarak elde edilen bu bulgular, Wei (1997), Smarzynska ve Wei (2000), Habib ve Zurawicki (2002), Khoury ve Peng (2011), Bailey (2018), Ayenagbo (2024), Rao vd. (2024), Tabash (2024), Chebli ve Saidi (2024) çalışmalarının bulgularını desteklemektedir. Kurumsal kalite kapsamında analize dahil edilen bir diğer gösterge olan eğitim (*edu*) değişkeni açısından herhangi bir modelde anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Her ekonominin kendi sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik zemininde şekillenen kurumsal yapıları, uygulanan politikalardan beklenen sonuçları da ülkeye özgü kılmaktadır. Bu nedenle, kendine özgürlük, politika setlerinin de ülkeye özgü tasarlanmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, politika setlerinin oluşturulmasında uluslararası genel kabul görmüş standartlar özellikle de gelişmekte olan ülkeler açısından bir yol gösterici veya rehber niteliğinde kabul edilmektedir.

Çalışma kapsamında, kurumsal faktörlerin DYY üzerindeki etkisi teorik çerçevenin sunduğu farklı bakış açılarını sentezleyen bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Sonuçlar ev sahibi ülkenin kurumsal yapılarının DYY'lerin ülkeye girişi açısından anlamlı ve önemli olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, yönetim endeksi, tüm modellerde etki gücü yüksek ve istatistiksel olarak anlamlı bir değişken olarak görülmektedir. Bu değişken

yolsuzluğun kontrolünü, kamunun etkinliğini, siyasi istikrarı, regülasyon kalitesini, hukukun üstünlüğünü, ifade özgürlüğünü ve hesap verebilirliği içermektedir. Etkin kurumlar, öngörülebilirliği artırması, mülkiyet haklarına yönelik güvence sağlaması ile istikrar ve güven ortamı sunmasına bağlı olarak DYY'leri teşvik etmektedir. Etkin ve uluslararası genel kabul görmüş ilkeler temelinde şekillenen kurumsal yapılar, belirsizliği azaltarak işlem maliyetini düşürmekte, verimliliğe ve kârlılığa katkı sunmaktadır. Bu çalışma kapsamında DYY'ler incelenmiş olsa da yurt içi yatırımlar açısından da bu faktörler başat değişkenler olarak görülmektedir. Bu konu çalışmacılarını beklemektedir.

Etkin yönetişime benzer şekilde doğu'da yaşam beklentisinin de DYY'ler açısından anlamlı bir değişken olduğu sonucu elde edilmiştir. Bu değişken ülkenin sağlık sisteminin etkinliği ile gıda güvenliği ve gıdaya erişim gibi birçok faktörü bünyesinde barındırmaktadır. Sağlıklı bireyler ülkenin hem bugünkü hem de gelecekteki konumuna ilişkin önemli bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek beşerî sermaye gerekse tüketim kalıpları açısından da takip edilmesi gereken önemli bir değişkendir. Finansal özgürlük endeksi ve vergi yükü endeksi açısından da DYY lehine anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Finansal sektörde devlet müdahalelerini temsil eden finansal özgürlük, özellikle finansmana erişim, portföy yönetimi ve kâr transferleri açısından yatırımcılar tarafından takip edilen, karar ve tercihlerini etkileyen bir göstergedir. Finansal sektöre devlet müdahaleleri özellikle veri alt yapısı ve teknik kapasitesi zayıf ülkelerde önemli bir endişe kaynağı olabilmektedir. Şöyle ki, regülasyon veya düzenleme faaliyetleri için kaliteli verilere dayanan doğru sinyaller alınmazsa veya alınan veriler doğru şekilde yorumlanmazsa amaçlananın tam tersi sonuçlarla karşılaşmak olasıdır. Bu nedenle geçerli politika setleri, etkin kurumsal yapılar temelinde, kaliteli veri setleri ve güçlü beşerî sermayeyle mümkün hale gelmektedir.

Bu çalışmanın, farklı tahmin yöntemleriyle ve ülke örnekleriyle duyarlılığının sınanması farklı bir çalışma konusu olarak araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Yine ülkeler arasında kurumsal yapıların görece durumları dikkate alınarak, ikili ülke grupları için DYY dinamiklerini belirlemek bir diğer çalışma konusu olarak gözükmektedir. Böylece DYY'leri çekici faktörlerin yanı sıra itici faktörlerin de modellere dahil edilmesi sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

- Abdi, A. H., Zaidi, M. A. S., Halane, D. R., & Warsame, A. A. (2024). Asymmetric effects of foreign direct investment and trade openness on economic growth in Somalia: Evidence from a non-linear ARDL approach. *Cogent Economics & Finance*, 12(1). <https://doi.org/10.1080/23322039>
- Ashine, S. G. (2024). Assessment of foreign direct investment inflows into Ethiopia in light of peace and security challenges from 2018 to 2022. *Cogent Economics & Finance*, 12(1). <https://doi.org/Artn 2308670>
- Asiedu, E. (2006). Foreign direct investment in Africa: the role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability. *The World Economy*, 29(1), 63-77. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00758.x>
- Ayenagbo, K. (2024). Effect of foreign direct investment on health in sub-Saharan Africa: what role does governance play? *Canadian Journal of Development Studies-Revue Canadienne D Etudes Du Developpement*. <https://doi.org/10.1080/02255189.2024.2327025>
- Bailey, N. (2018). Exploring the relationship between institutional factors and FDI attractiveness: A meta-analytic review. *International Business Review*, 27(1), 139-148. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2017.05.012>
- Beck, N. & Katz, J. N. (1995). What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *American Political Science Review*, 89, 634-47. <https://doi.org/10.2307/2082979>
- Blanton, S. L., & Blanton, R. G. (2007). What attracts foreign investors? An examination of human rights and foreign direct investment. *The Journal of Politics*, 69(1), 143-155. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00500.x>
- Borensztein, E., J. De Gregorio, & J.W. Lee. 1998. How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics* 45, 115-135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)

- Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Chebli, M., & Saidi, K. (2024). Economic growth in middle-income countries: the role of political stability and foreign direct investment. *Journal of Quantitative Economics*. <https://doi.org/10.1007/s40953-024-00394-x>
- Chen, X., Lin, S. & Robert Reed, W. (2010). A Monte Carlo evaluation of the efficiency of the PCSE estimator, *Applied Economics Letters*, 17(1), 7–10, <https://doi.org/10.1080/13504850701719702>
- Cornell University, Emerging Market Multinationals Report 2023 Risks & Realignments, <https://ecommons.cornell.edu/handle/1813/66953>
- Cuervo-Cazurra, A. (2006). Who cares about corruption?. *J Int Bus Stud* 37, 807–822. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400223>
- Dinh, T.-H., Vo, D.H., Vo, A. & Nguyen, T.C. (2019). Foreign direct investment and economic growth in the short run and long run: Empirical evidence from developing countries. *Journal of Risk and Financial Management* 12(4), 176. <https://doi.org/10.3390/jrfm12040176>
- Dunning, J. H. (1988). The eclectic paradigm of international production: A restatement and some possible extensions. *Journal of International Business Studies*, 19(1), 1–31. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490372>
- Faeth, I. (2009). Determinants of foreign direct investment—a tale of nine theoretical models. *Journal of Economic Surveys*, 23(1), 165–196. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.2008.00560.x>
- Gao, Z. J., Feng, Y., & Jiang, W. J. (2024). How would legal systems affect US and Chinese foreign direct investment in Africa? An exploration of the roles of origins, customary law, and legal integration. *China Economic Journal*, 17(2), 208–233. <https://doi.org/10.1080/17538963.2024.2335073>
- Globerman, S., & Shapiro, D. (1999). The Impact of government policies on foreign direct investment: the Canadian experience. *Journal of international business studies*, 30, 513–532. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490081>
- Habib, M., & Zurawicki, L. (2002). Corruption and foreign direct investment. *J Int Bus Stud*, 33, 291–307. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8491017>
- Hanousek, J., Shamshur, A., Svejnar, J. et al. (2021). Corruption level and uncertainty, FDI and domestic investment. *J Int Bus Stud* 52, 1750–1774. <https://doi.org/10.1057/s41267-021-00447-w>
- Hausman, J.A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46, 1251–1271. <https://doi.org/10.2307/1913827>
- Henisz, W. J. (2000). The institutional environment for multinational investment. *Journal of Law, Economics, and Organization*, 16(2), 334–364. <https://doi.org/10.1093/jleo/16.2.334>
- Heritage Foundation, Index of Economic Freedom 2024, <https://www.heritage.org/index> (Accessed 12/2/2024).
- Hoechle, D. (2007). Robust standard errors for panel regressions with cross-sectional dependence. *The Stata Journal*, 7(3), 281–312. <https://doi.org/10.1177/1536867X0700700301>
- Hong, N. N., & Cong, B. T. (2024). Exploring the nexus between dimensions of spatial structure and foreign direct investment: A case study of Vietnam. *Habitat International*, 149. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2024.103114>
- Houndoga, F.-F., & Picone, G. (2024). Commodity price volatility, institutions and economic growth: An empirical investigation. *International Journal of Finance & Economics*, 1–24. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2996>
- IMF (1993). Balance of Payments Manual, Fifth Edition. Washington, D.C.: IMF.
- Islam, M. S., & Beloucif, A. (2024). Determinants of Foreign Direct Investment: A Systematic Review of the Empirical Studies. *Foreign Trade Review*, 59(2), 309–337. <https://doi.org/10.1177/00157325231158846>
- Iwasaki, I., & Tokunaga, M. (2014). Macroeconomic impacts of FDI in transition economies: A meta-analysis. *World Development*, 61, 53–69. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.03.022>
- Joskow, P. L. (2008). Introduction to new institutional economics: a report card. In: Brousseau, Eric, Glachant, Jean-Michel (Eds.), *New Institutional Economics: A Guidebook*. Cambridge University Press, Cambridge, UK. pp. 1–19
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics* 90 (1), 1–44. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00023-2](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00023-2)
- Khoury, T. A., & Peng, M. W. (2011). Does institutional reform of intellectual property rights lead to more inbound FDI? Evidence from Latin America and the Caribbean. *Journal of World Business*, 46(3), 337–345. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2010.07.015>

- Kolstad, I., & Villanger, E. (2008). Determinants of foreign direct investment in services. *European Journal of Political Economy*, 24(2), 518-533. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2007.09.001>
- Lall, S., & Streeten, P. (1977). *Foreign investment, transnationals and developing countries*. London: Macmillan.
- Lee, C., & C. Chang. (2009). FDI, financial development, and economic growth: International evidence. *Journal of Applied Economics* 12 (2): 249–271. [https://doi.org/10.1016/S1514-0326\(09\)60015-5](https://doi.org/10.1016/S1514-0326(09)60015-5)
- Li, Q., & Resnick, A. (2003). Reversal of fortunes: Democratic institutions and foreign direct investment inflows to developing countries. *International organization*, 57(1), 175-211. <https://doi.org/10.1017/S0020818303571077>
- Lizondo, J. S. (1991). Foreign direct investment, in 'International Monetary Fund, Determinants and Systematic Consequences of International Capita Flows' IMF Occasional Papers No. 77 (Washington DC): 68-82.
- Moosa, I. A. (2002). *Foreign Direct Investment: Theory, Evidence and Practice*. (First ed.) Palgrave: Macmillan.
- Nicet-Chenaf, D., & Rougier, E. (2009). FDI and growth: A new look at a still puzzling issue. *Groupe De Recherche En Economie Théorique et Appliquée*, 51(13), 1–26.
- Nonnenberg, M.B., & Cardoso de Mendonça, M.J. (2004). The determinants of foreign direct investment in developing countries. In Proceedings of the 32th Brazilian Economics Meeting, Brazilian Association of Graduate Programs in Economics, São Paulo, Brazil.
- North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge: University Press.
- Panigrahi T. R., & Panda B. D. (2012). Factors influencing FDI inflow to India, China and Malaysia: An empirical analysis. *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, 8(2), 89–100. <https://doi.org/10.1177/2319510X1200800202>
- Pesaran, M. H. (2003). A Simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. Web: <https://bit.ly/329NmVX> [Erişim: 27/09/2019].
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in Panels, No. 1240. *IZA Discussion Paper*. Web: <http://repec.iza.org/dp1240.pdf> [Erişim: 27/09/2019].
- Rao A, & Ali M, Smith JM. (2024). Foreign direct investment and domestic innovation: Roles of absorptive capacity, quality of regulations and property rights. *PLoS ONE* 19(3): e0298913. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0298913>
- Singhania M., & Gupta A. (2011). Determinants of foreign direct investment in India. *Journal of International Trade Law and Policy*, 10(1), 64–82. <https://doi.org/10.1108/14770021111116142>
- Skare, M., & Cvek, D. (2020). A vector autoregression analysis of foreign direct investment and its link to competitiveness. *Journal of Competitiveness*, 12(4), 127–142. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.04.08>
- Smarzynska, B., S.-J. Wei. (2000). Corruption and the composition of foreign direct investment: Firm-level evidence. Working Paper 7969, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.
- Sothan, S. (2017). Causality between foreign direct investment and economic growth for Cambodia. *Cogent Economics & Finance*, 5(1), Article 1277860. <https://doi.org/10.1080/23322039.2016.1277860>
- Sultana, M., Rahman, M. H., & Zimon, G. (2024). The impact of external debt and exchange rate on foreign direct investment in emerging investment markets: new evidence using a PMG-ARDL panel data analysis. *Cogent Economics & Finance*, 12(1). <https://doi.org/10.1080/23322039.2024.2362780>
- Tabash, M. I., Farooq, U., Matar, A., & Al-Absy, M. S. M. (2024). Role of governance in attracting foreign direct investment inflow: empirical evidence from South Asia region. *Cogent Economics & Finance*, 12(1). <https://doi.org/10.1080/23322039.2024.2358930>
- Uhlenbruck, K., Rodriguez, P., Doh, J., & Eden, L. (2006). The impact of corruption on entry strategy: Evidence from telecommunication projects in emerging economies. *Organization Science*, 17(3), 402–414. <https://doi.org/10.1287/orsc.1060.0186>
- UNDP-United Nations Development Programme, Human Development Index, <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (Accessed 5/5/2024).
- Upadhyaya, K., & BDeGóes, B. (2024). Economic freedom and foreign direct investment in Brazil: an empirical analysis of determinants and policy implications. *Journal of Financial Economic Policy*, 16(3), 371-382. <https://doi.org/10.1108/Jfep-02-2024-0045>
- Veeramani, S., Shukla, A., & Jamaleh, M. (2020). Financial theories of foreign direct investment: a review of literature. *Journal of Industrial and Business Economics*, 47(2), 185–217. <https://doi.org/10.1007/s40812-019-00144-8>
- Wei, S. J. (1997). Why is corruption so much more taxing than tax? Arbitrariness kills. NBER Working Papers, 6255, National Bureau of Economic Research

- Williamson, O. E. (2008). The New Institutional Economics Guidebook- Foreword. In: Brousseau, Eric, Glachant, Jean-Michel (Eds.), *New Institutional Economics: A Guidebook*. Cambridge University Press, Cambridge, UK. pp. xxiii- xxxvii
- Woodward, D., & Rolfe, R. (1993). The Location of Export-Oriented Foreign Direct Investment in the Caribbean Basin. *J Int Bus Stud* 24, 121–144. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490228>
- Wooldridge, J.M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*, 108(2). MIT Press, Cambridge, MA, pp. 245–254.
- Wooldridge, Jeffrey M. (2013). *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. Fifth Edition. South-Western: Cengage Learning.
- World Bank, WDI-Worldwide Governance Indicators, <https://info.worldbank.org/governance/wgi/> (Accessed 5/5/2024).
- Yiğiteli, N. & Şanlı, D. (2020). Türkiye’de illere göre insani gelişme endekslerinin hesaplanması: 2009-2018 kapsamlı bir panel veri seti. *Journal of Economy Culture and Society*, (61), 1-40. <https://doi.org/10.26650/JECS2019-0068>
- Zheng P. (2009). A comparison of FDI determinants in China and India. *Thunderbird International Business Review*, 51(3), 263–279. <https://doi.org/10.1002/tie.20264>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Nadide GÜLBAY YİĞİTELİ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Nadide GÜLBAY YİĞİTELİ (100%)

Sürdürülebilir Kalkınma: Nitelikli Eğitim Hedefinde Kamu Eğitim Harcamalarının Rolü

Bilgen TAŞDOĞAN¹

1. Dr. Öğr. Üyesi, AHBV, İİBF, bilgen.tasdogan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5169-7862.

Öz: Maliye politikasının temel amaçlarından birisi olan ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için fiziki sermayeye ek olarak beşerî sermayenin de katkısına ihtiyaç bulunmaktadır. Beşerî sermayenin katkısını artırmanın yegâne yolu da nitelikli eğitim imkânlarının gelir ve fırsat eşitliği temelinde tüm bireylere sunulması ile mümkündür. Ayrıca bir kamusal mal olan eğitim hem özel hem de kamusal mal özelliğine sahip olduğu için yarı kamusal mal ve hizmet olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla özel kesime ek olarak eğitim harcamalarında kamunun da sorumluluk üstlenmesi bir zorunluluk olarak görülmektedir. Bu çalışmada kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden biri olan nitelikli eğitim hedefi için belirlenen mesleki eğitime ve yükseköğretime kayıt oranı göstergelerine etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı arttıkça; mesleki eğitime katılım özellikle mesleki eğitime katılımın düşük olduğu ülkelerde daha çok artmasına katkı yaparken üniversiteye katılımın düşük olduğu ülkelerde de pozitif bir etki yaratmaktadır. Bunların aksine üniversiteye katılım oranının en yüksek olduğu ülkelerde ise kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı arttıkça üniversiteye katılım oranı negatif etkilenmektedir. Dolayısıyla yükseköğretime kayıt düzeyi konusunda üst sıralarda yer alan ülkelerin kamu kaynaklarını üniversiteler yerine mesleki eğitime yönlendirmelerinin kalkınma hedeflerine daha fazla katkı yapacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Eğitim Harcamaları, Sürdürülebilir Kalkınma, Nitelikli Eğitim

Jel Kodları: H2, H42, H52, H53

Sustainable Development: The Role of Public Expenditures in Quality Education Goal

Abstract: Economic development, one of the main objectives of fiscal policy, requires the contribution of human capital in addition to physical capital. The only way to increase the contribution of human capital is to provide quality educational opportunities to all individuals on the basis of equal income and equal opportunities. Moreover, education, which is a public good, is defined as a semi-public good and service, as it has both private and public good characteristics. Therefore, it is considered necessary for the public sector to assume responsibility for education spending in addition to the private sector's spendings. This study analyses the impact of the share of public expenditure on education in GDP on the indicators of vocational training and tertiary enrolment rates set for the goal of quality education, which is one of the Sustainable Development Goals. In accordance with the findings, as the share of public education expenditure in GDP increases, participation in vocational education contributes to an increase in the participation rate, especially in countries with low participation in vocational education, and has a positive effect in countries with low university enrolment. Conversely, as the share of public expenditure on education in GDP increases in countries with the highest tertiary enrolment, the tertiary enrolment rate is negatively affected. Therefore, it is suggested that countries ranking high in terms of higher education enrolment level will contribute more to the development goals if they direct public resources to vocational education instead of universities.

Atıf: Taşdoğan, B. (2024). Sürdürülebilir Kalkınma: Nitelikli Eğitim Hedefinde Kamu Eğitim Harcamalarının Rolü, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 689-708
<https://doi.org/10.30586/pek.1525417>

Geliş Tarihi: 31.07.2024
Kabul Tarihi: 20.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Public Education Expenditures, Sustainable Development, Quality Education

Jel Codes: H23, H42, H52, H53

1. Giriş

Maliye politikasının temel amaçlarından birisi olan ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için fiziki sermayeye ek olarak beşeri sermayenin de katkısına ihtiyaç bulunmaktadır. Beşeri sermayenin katkısı ise eğitim düzeyi ile yakından ilişkilidir (Hanushek ve Wöbmann, 2010, s.245). Mankiw vd. (1992) yılında yaptığı çalışmada eğitimin beşeri sermayenin gelişmesine ve işgücü verimliliğinin artmasına katkı sağlayarak ekonomik büyümeye destek olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Lucas (1988)'e göre eğitimin yenilikçilik ve yeni teknolojilerin üretilmesine katkı sağladığını iddia ederken Romer (1990)'a göre eğitimin yeniliklerin yaygınlaşmasını sağlayarak toplumsal katkılar oluşturabildiğini belirtmektedir.

Kamusal mal kavramı ve özellikleri Sax, Wexsell, Lindahl, Musgrave ve Bowen tarafından incelenmekle birlikte Samuelson (1954 ve 1955) yılında yaptığı çalışmalarında saf kamu harcamaları şeklinde teorileştirilmiştir (Samuelson, 1954). Samuelson kamunun sorumluluğuna alınıp harcama yapılan ve vergi gelirleri ile finanse edilen malları tam kamu malı olarak değerlendirmektedir (Samuelson, 1955, s.356). Beraberinde gelen tartışmalarla birlikte maliye literatüründe kamu malları tüketimde rekabet olmama, dışlanamama ve fiyatlandırılmama yani bölünebilirlik, yönünden incelenerek kendi içinde tam kamusal, yarı kamusal ve erdemli kamusal mal ve hizmetler olarak ayrılmaktadır. Buradan hareketle eğitim hem özel hem de kamusal mal özelliğine sahip yarı kamusal mal ve hizmet olarak tanımlanmaktadır. Eğitim bir ülkenin gelişmişlik düzeyini belirlediği için devletin, ilköğretimden yükseköğretime kadar kaynak ayırdığı bir zorunluluk olarak görülmektedir. Bu hizmetin yeterince sunulmaması yalnızca birey açısından değil toplum açısından da negatif dışsallıklar yaratacağı için eğitim harcamalarına özel sektör yanında kamu da katkı yaparak sorumluluk üstlenmektedir (Ömür ve Giray, 2016, ss.131-132).

Eğitim harcamalarında özel ve kamu harcaması, farklı paylara ve bileşenlere sahip olmakla, bir arada görülmekle birlikte kamu eğitim harcamalarının optimal büyüklüğünün ne olduğuna dair uzlaşılmış bir oran bulunmamaktadır. Ayrıca eğitim harcamalarının etkin olup olmadığına dair ampirik çalışmalarda bulgular da ciddi ölçüde farklılaşmaktadır.

Kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi açısından optimal büyüklük tartışmasına temel olan iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, temel kamu harcamalarının büyümeyi pozitif etkilediği, temel fonksiyonlar dışında yapılan kamu harcamalarının özel sektörü dışladığı, diğeri ise kamunun kalkınma hedefleri açısından beşeri sermayeyi harekete geçirmek için sorumluluk üstlenmesi gereğidir. Diğer taraftan optimal seviyenin üzerinde kamu harcaması yapılmasının büyümeyi olumsuz etkilediği görüşleri de bulunmaktadır (Altunç ve Aydın, 2012, s.81). Eğitime ayrılan kaynakların ve bu kaynakların etkin kullanımının büyüme ve eğitim sorunlarındaki etkisi açık olduğundan, kamu harcaması bileşenlerinin ekonomik büyüme üzerinde farklı etkileri maliye politikası açısından da göz önünde bulundurulmaktadır. Örneğin kamu kesiminin ekonomi üzerindeki etkileri incelenirken kullanılan ekonomik sınıflandırmaya göre kamu cari harcamalarında bir artış toplam talebin artmasına yol açarken yatırım carileri olarak tanımlanan eğitim ve sağlık harcamaları, uzun dönemde büyüme üzerinde etkili olabilmektedir (Aytaç ve Güran, 2010, s.132). Dolayısıyla, tartışma kamunun eğitim harcamalarının yönelimi ve etkinliği üzerine şekillenmektedir. Bu yönlendirmeyi yapabilmek adına Birleşmiş Milletler (2030) 4 numaralı sürdürülebilir kalkınma amacını "Nitelikli Eğitim" olarak belirlemiş 7 temel amaç belirlemiştir. Bu amaçlar genel olarak toplumun her kesimindeki tüm çocukların ücretsiz, adil ve kaliteli okul öncesi, ilk ve orta öğretimi tamamlamaları; teknik eğitim, mesleki eğitim ve yüksek öğretime eşit şekilde erişim; teknik ve mesleki becerilerin geliştirilmesi; kültür çeşitliliğinin sürdürülebilirliğine yönelik kalkınmayı destekleyici nitelikli eğitim şeklinde özetlenebilmektedir (UN, 2024).

Bu doğrultuda çalışmada nitelikli eğitimin incelenmesinin dikkat çekici olduğu düşünülmüştür. Çalışmada yöntem olarak kulüp yakınsama analizi ile ülkelerin

gruplandırılması ve kantil regresyon analizi ile regresyon denkleminde incelenen değişkenlere göre farklı ağırlıklar verilmiştir. UNESCO'ya kayıtlı ve eğitim verisi bulunan 180 ülke içinden verileri sürekli olan üniversite eğitim harcamaları için 131, mesleki eğitim harcamaları için 73 farklı ülkenin verileri kullanılarak alt kulüpler oluşturulmuştur.

Çalışmada söz konusu değişkenler için oluşturulan alt kulüplerde Türkiye'nin dahil olduğu ülke grubu regresyon analizinde dikkate alınmıştır. Üniversite kamu harcamaları ve mesleki eğitim kamu harcamalarının etkisi Türkiye'nin dahil olduğu grup için incelenerek hem farklı bir sınıflandırma hem de regresyon kantilleri ile aynı değişkenin farklı etkileri bir arada incelenebilmiştir. Çalışma sonuç kısmı dışında 4 bölümden oluşmaktadır. İlk kısım olan 2. Başlıkta Türkiye'de kamu eğitim harcamalarının seyri, ve harcama yapan birimlerin payları, eğitim harcamalarının finansman kaynakları, ve gelişmelere ele alınarak kamunun eğitimdeki önemi ortaya konulmuştur. 3. Başlıkta Türkiye ve dünya genelinde yapılan çalışmaların özetlendiği literatür taraması yer almaktadır. Literatür taraması için seçilen örnekler bu çalışma kapsamında iki temel ayrıma göre değerlendirilmiştir. İlk grup çalışmalar bir bütün olarak eğitim ve eğitim harcamalarını analiz etmişlerdir. Bu analizlerde farklı yöntem, ülke ve ülke grupları üzerinden gelir dağılımı, fırsat eşitliği, istihdam, ekonomik büyüme ve kalkınma etkisi ve nedensellik ilişkileri incelenmiştir. İkinci grup ise eğitimi temel eğitim ve yüksek öğretim şeklinde kategorileştirerek farklı değişkenlerin çıktı etkinlik ve verimlilik ölçümlerine odaklanmıştır. Çalışmanın diğer başlıkları konunun somutlaştırılmasında kullanılan yöntemi, veri seti ve değişkenler ve elde edilen bulguların irdelenmesini içermektedir.

2. Türkiye'de Kamu Eğitim Harcamaları

Eğitime yönelik kamu harcamalarında, okulda verilen eğitim için yapılan harcamalar ile mesleki eğitim için yapılan kamu harcamaları yatırım harcaması olarak da tanımlanmaktadır (Becker, 1992, s.7). Eğitim harcamalarının ülkelere göre farklılaştığı gerçeğinden yola çıkıldığında etkinlik ve/veya performans da takip edilmesi gereken önemli bir gösterge olmaktadır. Ülkelerin eğitim performansının ölçülmesinde işsizlik oranı, kamunun eğitim harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı, kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı, ortaöğretime kayıt oranı, yükseköğretime kayıt oranı öne çıkan kriterler olarak yer almaktadır (Aydoğdu-Bağcı ve Türkoğlu, 2023, s.1267).

Türkiye'de eğitim alanındaki önemli gelişmelere bakıldığında, gelişmiş ülkeler ile kıyaslanmakta ve bazı alanlarda gelişime açık yönler ve iyileştirme alanlarının olduğu görülmektedir. Örneğin, artan nüfusla birlikte eğitim talebinde karşılaşılan artış ve hayat boyu öğrenme yaklaşımı çerçevesinde yeni ve sürdürülebilir eğitim hizmetlerine gereksinim artmaktadır (Toprak ve diğerleri 2016, s.134). Türkiye'de eğitim hizmetleri önemli ölçüde kamu finansmanı ile Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bütçesi üzerinden fonlanmaktadır. MEB ve üniversitelerin de ayrıca bütçe dışı fonlar ve döner sermayeler ile eğitime kaynak sağladığı bilinmektedir (Yılmaz, 2007, s.182-183).

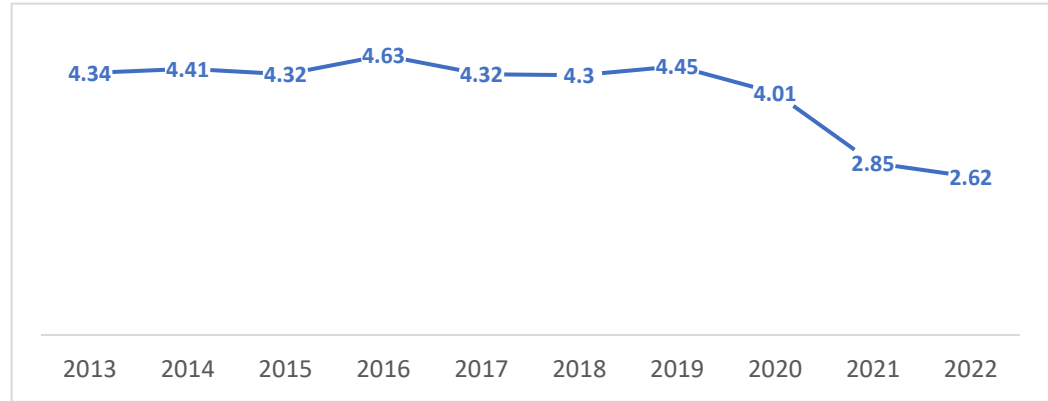
Tablo 1'de Türkiye için, finansman kaynağına göre toplam kamu ve özel eğitim harcamalarının dağılımı yer almaktadır. 2013-2022 dönemi itibari ile toplam eğitim harcamalarının yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü kamu harcaması olarak gerçekleşmekte olup tamamına yakını merkezi devlet harcamaları olarak finanse edilmektedir. Mahalli idarelerin toplam eğitim harcamaları içindeki payı oldukça düşük kalmaktadır. Özel eğitim harcamalarının payı olan yaklaşık $\frac{1}{4}$ 'lük harcamanın ise çoğunluğu hanehalkı olmak üzere özel ve tüzel kişilikler tarafından finanse edilmektedir.

Tablo 1. Finansman Kaynağına Göre Eğitim Harcamalarının Payları (%)

	Toplam Devlet	Merkezi Devlet	Mahalli İdareler	Toplam Özel	Hane Halkları	Tüzel Kişilikler	Uluslararası Kaynaklar
2013	0,74	0,71	0,028	0,26	0,18	0,08	0,005
2014	0,73	0,72	0,011	0,27	0,19	0,08	0,004
2015	0,74	0,73	0,008	0,26	0,18	0,09	0,003
2016	0,74	0,73	0,006	0,26	0,18	0,09	0,005
2017	0,73	0,72	0,007	0,27	0,18	0,10	0,005
2018	0,72	0,71	0,007	0,28	0,19	0,10	0,007
2019	0,71	0,71	0,005	0,29	0,20	0,09	0,007
2020	0,73	0,73	0,004	0,27	0,19	0,08	0,008
2021	0,71	0,70	0,004	0,29	0,21	0,08	0,007
2022	0,76	0,75	0,006	0,24	0,15	0,10	0,007

Kaynak: (TÜİK, 2023). Eğitim Harcamaları İstatistikleri

Türkiye’de kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payına bakıldığında 2013-2019 arası yüzde 4.34 olarak seyreden istikrarlı sürecin 2020 sonrası sırasıyla yüzde 4.01, yüzde 2.85 ve yüzde 2.62’lik oranlar ile azalma eğilimine girdiği dikkat çekmektedir. Bu durum Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Türkiye’de Eğitim Harcamalarının GSYH İçindeki Payı (%)

Kaynak: (<https://sdg4-data.uis.unesco.org/>, 2024).

Bu çalışmanın odaklandığı mesleki eğitim ve yüksek öğretim harcamalarının finansman dağılımı ise Tablo 2 ve Tablo 3’te yer almaktadır. Tablo 2’de yer alan mesleki eğitim harcamalarının finansmanı da merkezi devlet üzerinden sağlanmakta olup, 2013-2014 döneminde ortalama yüzde 10 düzeyinde seyrettiği görülmektedir. Buna karşılık özel kesimin payı oldukça cüzi düzeyde gerçekleşmektedir.

Tablo 2. Finansman Kaynağına Göre Mesleki Eğitim Harcamalarının Toplam İçindeki Payları (%)

	Toplam Devlet	Merkezi Devlet	Mahalli İdareler	Toplam Özel	Hane Halkları	Tüzel Kişilikler	Uluslararası Kaynaklar
2013	0,09	0,09	0,002	0,027	0,023	0,005	0,001
2014	0,09	0,09	0,001	0,029	0,025	0,005	0,001
2015	0,10	0,10	0,001	0,024	0,020	0,004	0,001
2016	0,10	0,10	0,001	0,024	0,020	0,005	0,001
2017	0,11	0,11	0,001	0,023	0,018	0,005	0,001
2018	0,11	0,11	0,001	0,021	0,017	0,004	0,001
2019	0,11	0,11	0,001	0,019	0,016	0,003	0,001
2020	0,11	0,11	0,000	0,018	0,015	0,003	0,002
2021	0,09	0,09	0,000	0,021	0,018	0,003	0,001
2022	0,09	0,09	0,001	0,012	0,009	0,004	0,001

Kaynak: (TÜİK, 2023). Eğitim Harcamaları İstatistikleri

Tablo 3'te görüleceği üzere yüksek öğretim harcamalarının finansmanında merkezi devlet harcamaları olarak yapılan finansmanın toplam eğitim harcamalarındaki payı yaklaşık $\frac{1}{4}$ kadardır. Oldukça ciddi bir harcamanın yükseköğretim eğitimini finanse etmek için kullanıldığı ve bunun da kamu tarafından finanse edildiği söylenebilir. Mesleki eğitimden farklı olarak yükseköğretim harcamalarının finansmanında hanehalkı ile özel ve tüzel kişiliklerinde katkı yaptığı ve bunların katkısının da azımsanmayacak ölçüde gerçekleştiği görülmektedir. Küsurlar yuvarlandığında, 2013-2022 döneminde özel kesimin yükseköğretim harcamalarındaki payı sürekli artmış ve 2013 yılında yüzde 7 olan bu oran 2022 yılında yüzde 10'a ulaşmıştır. Özel kesimin harcamalarındaki artışın yanı sıra söz konusu dönemde kamu kesiminin finansmanında da bir değişiklik olmamıştır.

Tablo 3. Finansman Kaynağına Göre Yükseköğretim Eğitim Harcamalarının Payları (%)

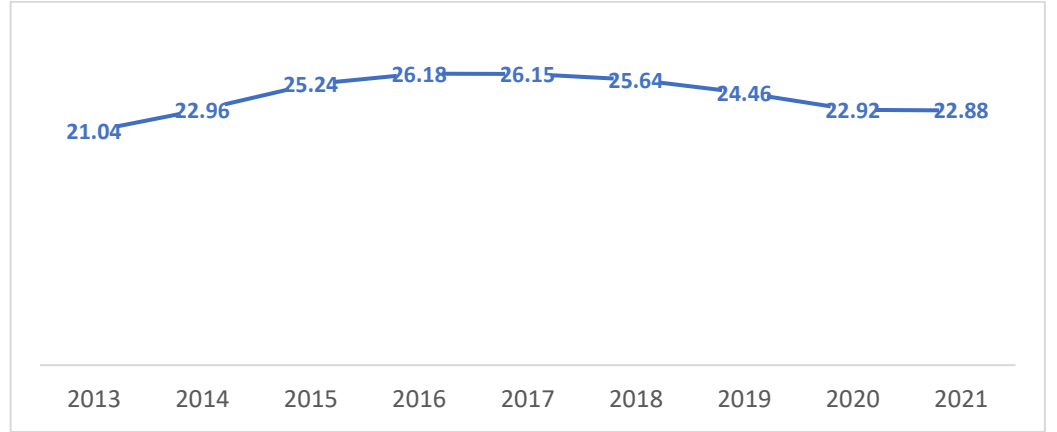
	Toplam Devlet	Merkezi Devlet	Mahalli İdareler	Toplam Özel	Hane halkları	Tüzel Kişilikler	Uluslararası Kaynaklar
2013	0,26	0,25	0,001	0,07	0,04	0,03	0,003
2014	0,25	0,25	0,000	0,07	0,04	0,03	0,003
2015	0,26	0,26	0,000	0,07	0,04	0,03	0,002
2016	0,27	0,27	0,000	0,07	0,04	0,04	0,002
2017	0,26	0,26	0,000	0,08	0,04	0,04	0,002
2018	0,26	0,26	0,000	0,08	0,04	0,04	0,002
2019	0,23	0,23	0,000	0,09	0,05	0,05	0,002
2020	0,25	0,25	0,000	0,09	0,05	0,05	0,003
2021	0,26	0,26	0,000	0,09	0,05	0,05	0,003
2022	0,26	0,26	0,000	0,10	0,04	0,06	0,003

Kaynak: (TÜİK, 2023). Eğitim Harcamaları İstatistikleri

Sonuç olarak, Türkiye'de 2013-2022 döneminde eğitim harcamalarında kamu finansmanı toplam harcamaların $\frac{3}{4}$ 'üne karşılık gelirken yükseköğretim harcamalarının toplam eğitim harcamaları içindeki payı yaklaşık yüzde 36 olarak gerçekleşmiş bunun da yüzde 26 puanı kamu kesimi tarafından finanse edilmiştir. Mesleki eğitimde ise kamu kesimi neredeyse tüm finansmanı karşılamak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri olan "nitelikli eğitim" hedefinin gerçekleşebilmesi için ağırlıklı olarak kamu kaynaklarının kullanıldığı söylenebilir.

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri içerisinde yer alan nitelikli eğitim alanında hedef; "2030 yılına kadar erişilebilir ve kaliteli teknik eğitim, mesleki eğitim ve üniversiteyi kapsayan yükseköğretime tüm kadın ve erkekler için eşit biçimde erişimin sağlanması" şeklinde ilan edilmiştir. Dolayısıyla yüksek öğretim, "nitelikli eğitim" çerçevesinde ön plana çıkmaktadır. Yükseköğretimde niteliği ölçmenin ölçütlerinden biri erişimdir. Erişim için iki farklı gösterge kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi "Ortaöğretim, ortaöğretim sonrası yükseköğretim veya yükseköğretim düzeylerinde teknik ve mesleki eğitime katılan 15-24 yaş arası gençlerin sayısının aynı yaş grubundaki nüfusa oranı" dır. Diğer gösterge ise "yaşa bakılmaksızın yükseköğretime toplam kaydın liseden hemen sonraki 5 yıllık yaş grubundaki nüfusa oranı" dır. Söz konusu bu göstergelerde ortaya çıkan bir iyileşme sürdürülebilir kalkınma hedefleri içinde yer alan nitelikli eğitim alanında bir ilerleme olarak kabul edilmektedir. Bu kapsamda bu çalışma, kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının nitelikli eğitim göstergelerini ne ölçüde etkilediği ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ne ölçüde katkı yapabildiğini araştırmaktadır.

Nitelikli eğitim göstergesi olarak tanımlanan göstergelerin söz konusu dönemdeki değişimi Şekil 2 ve Şekil 3'te gösterilmektedir.

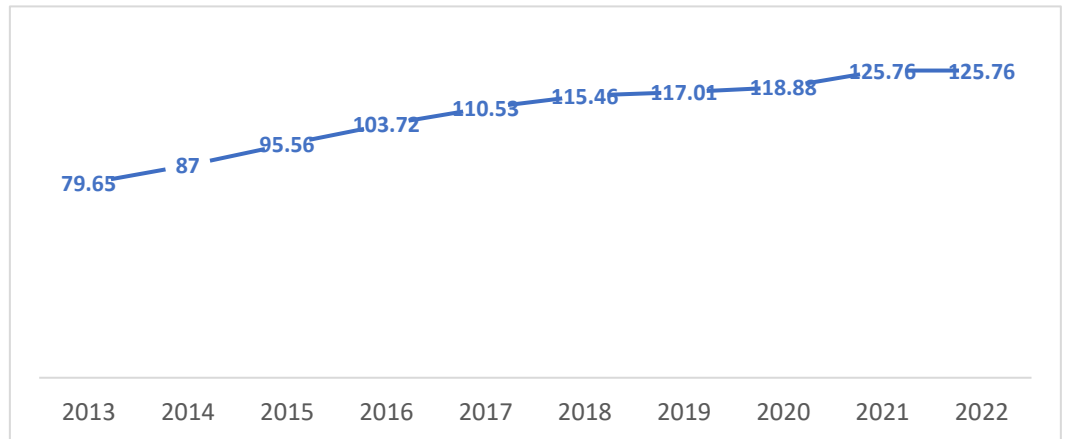

Şekil 2. Türkiye’de Mesleki Eğitime Katılan Sayısının 15-24 Yaş Grubundaki Nüfusa Oranı (%).

Kaynak: (<https://sdg4-data.uis.unesco.org/>, 2024) adresinden alınmıştır.

Türkiye’de kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının Şekil 1’de görüldüğü gibi son üç yılda azalmasına paralel olarak mesleki eğitime kayıt oranının da aynı dönem için azaldığı görülmektedir. Şekil 2’de mesleki eğitime katılan grubun başlangıç yılına göre artış gösterdiği fakat en yüksek oranın yakalandığı 2016 sonrası azalma eğilimine girdiği görülmektedir. 2016 yılında yüzde 26.18 ile en yüksek orana ulaşan mesleki eğitime kayıt oranı bu yıldan itibaren azalarak 2021 yılında yüzde 22.88 olmuştur.

Şekil 3’te ise üniversiteye kayıt oranı verilmekte ve 2013-2022 döneminde çok ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Bu oran 2013 yılında yüzde 79,65 iken 2022 yılında yüzde 125,76’ya ulaşmıştır. Yüksek öğrenime giren öğrenci sayısındaki sürekli artış eğilimi mesleki eğitime katılan grubun azalma eğilimine girdiği 2017 itibariyle belirgin olmaktadır. Dolayısıyla ilgili yaş grubunun ağırlıklı yüksek öğrenime yönlendiği ve nitelikli eğitim göstergesi olarak yüksek öğrenimin ön plana çıktığı söylenebilmektedir.

Şekil 3. Türkiye’de Üniversiteye Kayıtlı Öğrenci Sayısının Liseden Sonraki 5 Yıldaki Yaş grubuna Oranı (%).

Kaynak: (<https://sdg4-data.uis.unesco.org/>, 2024) adresinden alınmıştır.

Bu göstergelerden yola çıkarak nitelikli eğitim başlığı altında yer alan yükseköğretim ve mesleki eğitime olan ilgi ile kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı arasında ilişki araştırılmaktadır. Literatürden farklı olarak kamunun rolü ile sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında kurulan bu ilişki panel veri seti ve yakınsama analizi kullanılarak elde edilen ve içinde Türkiye'nin yer aldığı ülke grubu için analiz edilmektedir.

3. Literatür Taraması

Eğitim harcamalarının beşeri sermayenin niteliğini artırarak ekonomik büyüme ve kalkınmayı desteklediği düşüncesi yaygın olarak kabul edilmekte ve bu konuda önemli sayıda akademik çalışma olduğu görülmektedir. Romer 1986 yılında yaptığı çalışmada, bilginin marjinal verimliliği yüksek olduğu için ekonomik büyümeyi uzun dönemde etkilediğini ifade ederek içsel büyüme teorilerinde bilgi birikiminin önemine vurgu yapmıştır. Rebelo (1991) tarafından yapılan çalışmada içsel büyüme teorilerinde olduğu gibi beşeri sermayenin hızlı büyüme için önemli bir değişken olduğunu iddia etmektedir. Lucas (1998) yılında yaptığı çalışmada beşeri sermaye birikiminin toplam verimliliği artırdığı ve verimlilik artışının da üretilen çıktı miktarını artırarak ekonomik büyümeyi etkilediğini ifade etmektedir. Ateş 1998 yılında yaptığı çalışmada ise Solow modelinin beşeri sermaye ile genişletildiği Mankiw-Romer-Weil (MRW) modelinin beşeri sermayenin dahil edilmediği Solow modeli ile kıyaslayarak ekonomik büyüme üzerinde MRW modelinin daha etkili olduğunu hesaplamıştır.

Ergen 1999 yılında yaptığı çalışmada 1980-1990 dönemi için Türkiye'de tüm iller için ekonomik büyüme ile örgün eğitim ilişkisini incelemiş ve örgün eğitimdeki artışın illerin ekonomik gelişmişlik düzeyini olumlu etkilediğini tespit etmiştir. Güloğlu ve Yılmaz (2002) tarafından yapılan çalışmada, 1970-1995 döneminde 76 ülke için yaptıkları panel veri analizi çalışmasında insani kalkınma endeksi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişler ve insani gelişme endeksinin artmasının işgücü verimliliğini artırdığını ve ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini vurgulamışlardır. Kar ve Taban'ın 2003 yılında yaptıkları çalışmalarında, 1971-2000 dönemi için Türkiye'de eğitim, sağlık ve altyapı harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini incelemiş ve eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini belirtmişlerdir. Çoban'ın 2003 yılında yaptığı çalışmada, 1980-1997 döneminde Türkiye'de ilkökul okullaşma oranı ile büyüme arasında uzun dönemde pozitif bir ilişki olduğunu zaman serisi analizi ile tespit edilmektedir. Çoban ayrıca ekonomik büyümenin de lise okullaşma oranını artırdığını hesaplamıştır. Gümüş'e (2004) göre ise, 1960-2022 döneminde Türkiye'de ekonomik büyüme yükseköğretime kayıtlı öğrencilerin sayısının artmasına katkı sağlamaktadır. Saraçlı ve diğerlerine (2004) göre yatay kesit verisi ile okullaşma oranı ve bölgesel kalkınmışlık düzeyi arasındaki ilişki incelendiğinde, Türkiye'de Marmara bölgesi yüksek gelişmişlik düzeyi ve okullaşma oranı ile ilk sırada yer almaktadır. Öztürk (2005) tarafından yapılan çalışmada eğitim ile kalkınma arasındaki ilişki incelenmiş ve eğitim harcamalarının geri dönüş hızının fiziksel sermaye yatırımlarına kıyasla daha yüksek olduğu ifade edilmiştir. Afşar'ın 2009 yılında yaptığı çalışmada, 1963-2005 dönemi için Türkiye'de eğitim yatırımları ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi hesaplandığını belirtmiştir. Özsoy (2009) 1923-2005 dönemi için Türkiye'de eğitim düzeyi yükseldikçe eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin düştüğünü ve yükseköğretim ile büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin görülmediğini iddia etmiştir. Bunun aksine Şimşek ve Kadılar'ın 2010 yılında 1960-2004 dönemi Türkiye için yaptıkları çalışmada yükseköğretim ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Grimaccia ve Lima 2013 yılında 27 AB ülkesi için yaptıkları çalışmada eğitim harcamalarının istihdamı pozitif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Çalışkan ve diğerlerine (2013) göre, 1923-2011 dönemi için Türkiye'de lise ve yükseköğretim seviyesindeki öğrenci seviyelerinin artması ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Şimşek (2017) tarafından yapılan çalışmada ise Türkiye'de eğitime yapılan yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik

ilişkisi incelenmiştir. Şimşek çalışmasında eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir. Benzer bir şekilde Mallick ve Dash'in 2015 yılında Hindistan için yapmış oldukları çalışmada eğitim ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Hussin ve diğerleri 2012 yılında yaptıkları çalışmada Malezya için eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu hesaplamışlardır. Karış (2019) 2013-2018 dönemi için Türkiye'de eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisinin olduğunu iddia etmiştir.

Literatürde yoğun bir şekilde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenirken bir yandan da eğitim harcamaları ve gelir dağılımı eşitsizliği ilişkisine odaklanılmıştır. Fernandez ve Rogerson (1996) kamu eğitim harcamalarının azalmış ülkelerdeki en düşük gelir diliminde olanlar açısından önemli fırsatlar yarattığını bu nedenle kamunun eğitim politikalarında yoksul kesimlerin ağırlıklı olarak dikkate alınmasının gelir dağılımını iyileştirici bir etki yaratabildiğine vurgu yapmaktadır. Ulrich'in 1998 yılında yaptığı çalışmasında 1980-1994 döneminde Meksika için eğitim seviyesi düşük bireyler için gelir dağılımdaki adaletsizliğin daha fazla arttığını vurgulamaktadır. Sylwester'in 2002 yılında 55 ülke için yaptığı çalışmasında kamu eğitim harcamalarındaki artışın yüksek olduğu ülkelerde gelir dağılımı eşitsizliğinin düşük harcama yapan ülkelere kıyasla daha fazla azaldığını tespit etmiştir. Duman (2008) yaptığı çalışmasında 1987-2005 dönemi için Türkiye'de yükseköğretime erişim arttıkça gelir eşitsizliğinin azaldığını tespit etmiştir. Şenol ve Orhan'ın 2020 yılında 2002-2018 döneminde 15 OECD ülkesi için yaptıkları çalışmada kamunun eğitim harcamalarının ülkelerin gelir seviyesini artırarak gelir dağılımındaki eşitsizliği azalttığını hesaplamışlardır. Yalçın ve diğerleri (2023) tarafından 2010-2019 döneminde 33 OECD ülkesi için yapılan çalışmada kamu eğitim harcamaları ile gini katsayısı arasındaki ilişki incelenmiş ve elde edilen bulgular; kamu eğitim harcamaları ile gelir dağılımı arasında kısa dönemde zayıf ancak uzun dönemde güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ve söz konusu harcamaların gelir dağılımındaki adaletsizliği azalttığı şeklindedir.

Son dönemde ise eğitim harcamalarının etkinliği konusu literatürde ilgi çekmekte ve farklı yöntemlerle eğitim harcamalarının etkinliği tartışılmaktadır. Afonso ve Aubyn 'nin 2006 yılında yaptıkları çalışmasında, 2000-2002 dönemi için 25 OECD ülkesinde orta öğretimin etkinliğini çok girdili ve çok çıktılı analiz yapmaya imkan veren veri zarflama analizini (VZA) kullanarak incelemiştir. Çalışmada ortaöğretim düzeyindeki öğrencilerin eğitim süresi ve öğrenci başına düşen öğretmen sayısı girdi değişkenleri olarak tanımlanırken çıktı değişkenleri PISA sonuçları olmuş ve OECD ülkeleri arasında etkinlik düzeyi en yüksek ülkeler Finlandiya, Güney Kore ve İsveç olarak tespit edilmiştir. Aybarç-Bursalioğlu ve Selim'de 2015 yılında benzer bir analizi 17 AB üyesi ülke ile Türkiye'den oluşan 18 ülke için yapmıştır. Değişkenleri yükseköğretim için uygulayarak yükseköğretim harcamaları ile akademisyen başına düşen öğrenci sayısını girdi değişkeni olarak belirlemişlerdir. Çıktı değişkenleri olarak da mezun sayısı, mezunların istihdamı ve memnuniyet düzeylerini kullanmışlardır. Elde edilen bulgulara göre Türkiye 18 ülke içinde son sırada yer almaktadır. Ferro ve D'Elia (2021) tarafından yapılan analizde 2005-2013 dönemi için Arjantin'deki 37 ulusal üniversitenin mezunlarının sayısını çıktı değişkeni alırken girdi değişkeni olarak; üniversiteye kayıtlı öğrenciler, beşeri kaynaklar finansal kaynaklar ve çevre değişkenini etkin sınır analizi ile incelemişlerdir. Elde edilen bulguya göre üniversite mezunlarının (%18-%25)'inin etkisizlik kayıplarına neden olduğu tespit edilmiştir. Alçın ve diğerlerinin 2021 yılında yaptıkları çalışma, 1988-2019 dönemi için Türkiye ve İspanya'da okullaşma oranının genç işsizlik oranına etkisini incelemiştir. Çalışmada Türkiye için bağımlı değişken genç işsizlik oranı iken bağımsız değişkenler yükseköğretime toplam kayıt sayısı ve orta öğretime toplam kayıt sayısı olarak belirlenmiştir. İspanya'da ise bağımsız değişken yalnızca yükseköğretime toplam kayıt sayısı olarak alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre Türkiye ve İspanya'da uzun dönemde öğrenci kayıt sayısının genç işsizlik oranını etkilemediği ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü gibi eğitim harcamalarının etkinliği tartışmalarında kamu eğitim harcamalarının toplam kamu harcaması içindeki payı, kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı, öğrenci başına düşen öğretmen veya akademisyen sayısı, mezun sayısı, istihdam oranı ve PISA sonuçları gibi değişkenler kullanılmakta ve kamunun eğitim harcamalarının etkinliği ile ilgili çıkarımlar yapılmaktadır. Bu çalışmada ise literatürden farklı olarak Sürdürülebilir Kalkınma kapsamında nitelikli eğitim hedefi için belirlenen ortaöğretim, ortaöğretim sonrası yükseköğretim veya yükseköğretim düzeylerinde teknik ve mesleki eğitime katılan 15-24 yaş arası gençlerin sayısının aynı yaş grubundaki nüfusa oranı, yaşa bakılmaksızın yükseköğretime toplam kaydın liseden hemen sonraki 5 yıllık yaş grubundaki nüfusa oranı ile kamunun eğitim harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya oranı olarak belirlenen göstergelerden hareket edilmektedir. Çalışmada ayrıca Klüp Yakınsama Analizi temelinde içinde Türkiye'nin olduğu ülke grubu ayrıştırılarak Kantil Regresyon Analizi ile kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının diğer değişkenlere etkisi analiz edilmektedir.

4. Yöntem

Çalışmada Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında "Nitelikli Eğitim" göstergeleri, bağımlı değişkenler olarak kullanılmaktadır. UNESCO Institute for Statistics veri tabanında sunulan verilerin kullanıldığı ampirik analizde ülkeler coğrafi bölge temelli gruplandırılmakta ve ülkelerin bağımlı değişken olan göstergeye göre farklı ülkelerin olduğu grupla yakın olma ihtimali dikkate alınmamaktadır. Bir başka deyişle bir ülke üniversiteye kayıt oranı göstergesi baz alındığında Avrupa ülkeleri ile benzerlik göstermesine rağmen bir başka bölge sınıflandırması için de yer alabilmektedir. Panel veri analizlerinde regresyon denklemi ortalama gözlem değerlerine bağlı olduğundan veri setinde yer alan ülkeler başlangıç koşulları farklı ve yapısal olarak birbirine yakın olmasalar dahi aynı küme içinde değerlendirilerek bir genel tahmin sonucu elde edilmektedir. Elbette bu yöntemle yapılan tahminlerin kalitesi de tartışmalı hale gelmektedir. Phillips ve Sul'e (2007) ait çalışmada Klüp Yakınsama Analizi geniş bir panel veri seti içinde yer alan gözlemleri birbirine yakınsama derecelerine bağlı olarak alt gruplara ayırmakta ve birbirine yakınsayan her bir ülke grubu için farklı bir regresyon tahmini önermektedir.

Phillips ve Sul (2007) tarafından yapılan çalışmada Klüp Yakınsama analizinde takip edilen yöntem şu şekildedir;

$$X_{it} = g_{it} + a_{it} \quad (1)$$

Denklem 1'de yer alan X_{it} değişkeni bu çalışmada üniversiteye kayıt oranı ve mesleki eğitime katılım oranı olarak ayrı ayrı iki değişken için tanımlanmaktadır. X_{it} değişkeni sistematik g_{it} ve geçici a_{it} olmak üzere iki bileşene ayrılmaktadır. Denklem 1 ortak unsurları kendine özgü (idiosyncratic) bileşenlerden ayırmak için dönüştürüldüğünde,

$$X_{it} = \left(\frac{g_{it} + a_{it}}{\mu_t} \right) \mu_t = \delta_{it} \mu_t \quad (2)$$

Denklem 2'deki halini almaktadır. Denklem 2'deki μ_t ortak bileşenleri ve δ_{it} kendine özgü bileşenleri temsil etmektedir. δ_{it} ise μ_t ile X_{it} arasındaki uzaklığı ölçen paneldeki her bir birim için ortak etki çarpanı olan μ_t 'nin payını ölçmektedir. Bu modelde δ_{it} katsayısı için yarı parametrik bir süreç uygulanmaktadır. Bu durumda ortak bileşen μ_t panel ortalamasına bölünerek elimine edilmekte ve görece geçiş patikasına ulaşılmaktadır.

$$h_{it} = \frac{X_{it}}{N^{-1} \sum_{i=1}^N X_{it}} = \frac{\delta_{it}}{N^{-1} \sum_{i=1}^N \delta_{it}} \quad (3)$$

Denklem 3'de h_{it} görelî geçiş parametresini temsil etmektedir. Görelî geçiş parametresi ülkeler arasında farklı olabilmekte ve her bir ülke için 1'e yaklaştıkça uzun dönem yakınsama çıkarımı vermektedir. Ancak yakınsama çıkarımı için yatay kesit varyansının sifira yaklaşması gerekmektedir.

$$h_{it} = \log X_{it} / \overline{\log t} \quad (4)$$

Yatay kesit varyansının logaritmik değerinin ortalaması h_{it} görelî geçiş parametresi kullanılarak hesaplanmaktadır (Ulucak ve Apergis, 2018, ss. 21-27). Yatay kesit varyansı ise $H_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (h_{it} - 1)^2$ denklemi kullanılarak hesaplanmaktadır. Bu denklem panelin ortak değere uzaklığını göstermektedir. Panelde yer alan her bir yatay kesitin ortak değere uzaklığının test edilmesinde kullanılan hipotezler;

$$H_t: \delta_i = \delta_t; \alpha \geq 0$$

$$H_t: \delta_i \neq \delta_t; \alpha < 0$$

dikkate alınarak "log t" regresyon denklemi test edilmektedir.

$$\log \left(\frac{H_1}{H_t} \right) - 2 \log L(t) = c + b \log t + u_t \quad (5)$$

Sonuç olarak Denklem 5 için "t" testi sonucu yüzde 5 hata payı ile -1.65'ten küçük olduğunda koşullu yakınsama hipotezi reddedilmektedir. Daha sonra elde edilen alt klüpler içinde log t testi uygulanarak ülkeler arasında yakınsama olup olmadığı tespit edilmekte ve paneldeki alt klüpler belirlenmektedir

Klasik regresyon modelinde hata terimlerinin normal dağılıma sahip olduğu varsayımı kullanılmaktadır. Bu varsayım gerçekleşmediği takdirde alternatif regresyon modeli olarak Kantil regresyon modeli kullanılmaktadır. Regresyon tahminlerinde normallik sınaması için Jarque-Bera testi kullanılmaktadır. Bu test şu şekilde tanımlanır;

$$JB = \frac{n}{6} * \left(S^2 + \frac{(K-3)^2}{4} \right) \quad (6)$$

Burada çarpıklık (skewness) $S = \frac{\hat{\mu}_3}{\mu_2^{3/2}}$ tahmincisi $\beta_1 = \frac{\hat{\mu}_3}{\mu_2^{3/2}}$ ve basıklık (kurtosis) $K = \frac{\hat{\mu}_4}{\mu_2^2}$ tahmincisi $\beta_2 = \frac{\hat{\mu}_4}{\mu_2^2}$ 'dir. μ_2 ve μ_3 teorik olarak ikinci ve üçüncü merkezi momentleri temsil ederken tahmini ise şu şekilde tanımlanmaktadır;

$$\hat{\mu}_j = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^j, j = 2, 3, 4. \quad (7)$$

JB asimptotik olarak iki serbestlik derecesi ile ki-kare dağılımlıdır ve JB sadece asimptotik olarak bağımsız iki standartlaştırılmış normalin karelerinin toplamıdır, Bunun anlamı $JB \geq \chi_{1-\alpha, 2}^2$ ise α seviyesinde H_0 hipotezi reddedilmektedir (Thadewald ve Büning, 2004, ss.5).

Jarque-Bera testi sonucunda hata terimlerinin normal dağıldığı hipotez reddedildiğinde Kantil Regresyon uygulanabilir. Koenker ve Bassett (1978) tarafından geliştirilen Kantil regresyonda bağımlı değişkenin koşullu dağılımı dikkate alınmakta ve homojenlik ve normallik varsayımlarına ihtiyaç duymamaktadır. Mello ve Perrelli 2003 yılında yaptıkları çalışmalarında kantil regresyonda artuk değerlerin ağırlıklandırılmış toplamının minimizasyonu amaç fonksiyonu olarak kabul edilmektedir.

Çalışmada kullanılan mesleki eğitim ve üniversiteye kayıt oranı olarak belirlenen değişkenler için Kantil regresyon modeli şu şekilde tanımlanmaktadır;

$$\text{Model 1: } VSER_{it} = EDEXGDP_{it} \beta_{\theta} + u_{\theta it} \quad (8)$$

$$Kantil_{\theta} = (VSER_{it} / EDEXGDP_{it}) = EDEXGDP_{it} \beta_{\theta}$$

$$\text{Model 2: } UNER_{it} = EDEXGDP_{it}\beta_{\theta} + u_{\theta it} \quad (9)$$

$$Kantil_{\theta} = (UNER_{it}/EDEXGDP_{it}) = EDEXGDP_{it}\beta_{\theta}$$

Modellerde i ülkeleri temsil ederken t zamanı ve θ ise kantilleri göstermektedir. Modeller EDEXGDP değişkeninin bağımlı değişkenler olarak tanımlanan VSER ve UNER'e göre koşullu dağılımını ifade etmektedir. Bağımlı değişkenin dağılımı boyunca farklı etkiler altında olduklarından, kantil katsayılarının sabit etkili panel katsayılarından önemli ölçüde farklılık gösterebileceği belirtilmektedir. Bir başka deyişle EDEXGDP her bir kantilde (0.10, 0.20 ..., 0.90) bağımlı değişkenleri farklı katsayı değerleri ile etkileyebilmektedir.

5. Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada kullanılan veriler, 3. Başlıkta belirtildiği üzere Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri içerisinde 4 numaralı Nitelikli Eğitim başlığı altında yer alan ve UNESCO Institute for Statistics veri tabanında sunulan verilerden derlenmiştir. Söz konusu veri tabanında coğrafi bölgelere göre bir sınıflandırma yapılarak 7 farklı coğrafi bölgede yaklaşık 180 ülke için nitelikli eğitim göstergeleri sunulmaktadır. Türkiye Kuzey Afrika ve Batı Asya Bölgesi'nde yer alırken Cezayir, Ermenistan, Azerbaycan, Bahreyn, Mısır, Gürcistan, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Fas, Umman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Suriye Arap Cumhuriyeti, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen'de aynı bölge kapsamında kabul edilmiştir. 2013-2022 dönemine ait veri seti oluşturulurken Kamunun Eğitim Harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla İçindeki Payı kamu harcamalarının nitelikli eğitime ne ölçüde etki yarattığı ve yarı kamusal mal olan eğitim harcamalarının nitelikli eğitim hedefi için ne ölçüde tercih edilmesi gerektiğine dair bir fikir vermektedir. Buna ek olarak Yükseköğretime Kayıt Oranı ve Mesleki Eğitime Kayıtlı 15-24 Yaş Arası Gençlerin Oranı'nı temsil eden değişkenlerde kullanılmaktadır.

Tablo 4. Değişkenlerin Tanımları

LNVSER	Ortaöğretim, ortaöğretim sonrası yükseköğretim veya yükseköğretim düzeylerinde teknik ve mesleki eğitime katılan 15-24 yaş arası gençlerin sayısının aynı yaş grubundaki nüfusa oranı.
LNUNER	Yaşa bakılmaksızın yükseköğretime toplam kaydın liseden hemen sonraki 5 yıllık yaş grubundaki nüfusa oranı
LNEDEXGDP	Kamunun eğitim harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya oranı

6. Ampirik Uygulama

Çalışmada yer alan analizler için iki aşamalı bir yöntem tercih edilmiştir. İlk olarak yaklaşık 180 ülkenin yer aldığı veri seti içinde Türkiye'nin LNVSER ve LNUNER değişkenleri temelinde yakınsadığı ülkeler grubu tespit edilmiş, ikinci aşamada ise LNEDEXGDP'nin LNVSER ve LNUNER değişkenlerine etkisinin analizi içinde Türkiye'nin de yer aldığı Panel Veri kümesi kullanılmıştır. Phillips ve Sul (2007) klüp yakınsama analizinin kullanıldığı bu çalışmada LNVSER değişkeni için Tablo 5'te panelde yer alan tüm ülkelerin log t testi sonuçları sunulmaktadır. Bu analizde veri eksikleri olan ülkeler dışarıda bırakıldığında toplamda 73 ülke için klüp yakınsama analizi uygulanmış ve elde edilen bulgular Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. LNVSER Değişkeni İçin Log t Testi Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği*
LNVSER	-0.30	0.07	-4.35

* T istatistiği kritik değeri -1.65'ten küçükse yakınsamanın kabul edildiği hipotez reddedilmektedir.

Log t istatistik sonucu yüzde 5 hata payı ile -4.35 olarak hesaplanmıştır. Bu durumda panelde yer alan 73 ülkenin tamamında bir yakınsama söz konusu değildir. Bir başka deyişle mesleki eğitim oranı temelinde panelin alt kümelerine ayrışabileceği ve alt klüpler arasında bir yakınsama olup olmadığının araştırılması gerekmektedir.

Tablo 6. LNVSER Değişkeninde Alt Gruplar İçin Log t Test Sonuçları

Kulüpler	Ülkeler	Katsayı	T istatistiği*
Kulüp 1	Bangladeş Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti Belarus Çekya Macaristan Polonya Bolivya Umman Suudi Arabistan	1.21	7.35
Kulüp 2	Singapur Tayland Avusturya Belçika Bosna Hersek Lihtenştayn Lüksemburg Karadağ Hollanda Sırbistan Slovakya İsviçre Türkiye	0.14	0.94
Kulüp 3	Endonezya Doğu Timor Vietnam Fransa Almanya İtalya İspanya Dominik Cumhuriyeti	0.09	0.69
Kulüp 4	Bulgaristan Finlandiya Letonya Norveç Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı Küba	0.20	1.32
Kulüp 5	Kore Cumhuriyeti Andora Danimarka Yunanistan Portekiz İsveç Şili Kosta Rika Meksika Uruguay Mısır İsrail Avustralya 	0.49	2.78
Kulüp 6	Kırgızistan Özbekistan Malezya Moğolistan Arnavutluk Estonya İzlanda İrlanda Litvanya Malta Rusya Federasyonu Ukrayna Belize Brezilya Ekvador Guatemala Bahreyn Gürcistan	-0.02	-0.31
Kulüp 7	Cabo Verde Gana	1.46	0.68
Yakınsama yok	Hırvatistan Slovenya Peru	-1.00	-24.55

* T istatistiği kritik değeri -1.65'ten küçükse yakınsamanın kabul edildiği hipotez reddedilmektedir.

Tablo 6'dan görüldüğü gibi incelenen 73 ülke 7 alt gruba ayrılmakta ve mesleki eğitime katılım oranı açısından başlangıç koşulları farklılık göstermektedir. 7 farklı klübe ayrılan ülkelerin bulunduğu klüplerin birbirine yakınsaması durumunda yeniden hesaplanan klüp dağılımı Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. LNVSER Değişkeninde Birleştirilen Klüpler İçin Log t Test Sonuçları

Kulüpler	Ülkeler
Kulüp 1	Bangladeş Kırgızistan Özbekistan Endonezya Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti Malezya Moğolistan Kore Cumhuriyeti Singapur Tayland Doğu Timor Vietnam Arnavutluk Andora Avusturya Belarus 67 Ülke Belçika Bosna Hersek Bulgaristan Çekya Danimarka Estonya Finlandiya Fransa Almanya Yunanistan Macaristan İzlanda İrlanda İtalya Letonya Lihtenştayn Litvanya Lüksemburg Malta Karadağ Hollanda Norveç Polonya Portekiz Rusya Federasyonu Sırbistan Slovakya İspanya İsveç İsviçre Ukrayna Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı Belize Bolivya (Çokuluslu Devlet) Brezilya Şili Kosta Rika Küba Dominik Cumhuriyeti Ekvator Guatemala Meksika Uruguay Bahreyn Kıbrıs Mısır Gürcistan İsrail Umman Suudi Arabistan Türkiye Avustralya
Kulüp 2	Cabo Verde Gana
Yakınsama yok	Hırvatistan Slovenya Peru

Tablo 7'de görüldüğü gibi LNVSER değişkeni temelinde panel veri seti içinde Türkiye'nin de bulunduğu 67 ülkeyi kapsamaktadır. Bu ülkeler mesleki eğitime katılım oranı açısından uzun dönemde birbirine yakınsamakta ve çalışmanın ikinci aşamasında Klüp 1'de yer alan ülkeler için kamunun eğitim harcamaları ile LNVSER arasındaki ilişki panel veri analizi ile incelenmektedir.

Yükseköğretime kayıt oranını temsil eden LNUNER değişkeni için 133 ülkeden oluşan panel Log t testi sonuçları ise Tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 8. LNVSER Değişkeni İçin Log t Test Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T istatistiği*
LNUNER	-0.94	0.03	-24.16

* T istatistiği kritik değeri -1.65'ten küçükse yakınsamanın kabul edildiği hipotez reddedilmektedir.

Tablo 8'den elde edilen bulgudan hareketle 131 ülkeyi kapsayan panel için bir yakınsama söz konusu değildir. Bu durumda ülkelerin başlangıç koşulları ve yükseköğretime katılım konusunda yapısal farklılıkları bulunmaktadır.

Tablo 9. LNUNER Değişkeninde Alt Gruplar İçin Log t Test Sonuçları

Kulüpler	Ülkeler	Katsayı	T istatistiği*
Kulüp 1	Yunanistan Türkiye	0.36	2.16
Kulüp 2	Çin Kore Cumhuriyeti Singapur Avusturya Finlandiya Letonya Malta Hollanda Norveç İspanya İsveç Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı Arjantin Şili Bahreyn Gürcistan Suudi Arabistan Avustralya	0.50	2.66
Kulüp 3	Kazakistan Özbekistan Japonya Moğolistan Belarus Belçika Bulgaristan Kanada Hırvatistan Çekya Danimarka Estonya Fransa Almanya İzlanda İrlanda İtalya Litvanya Polonya Portekiz Moldova Cumhuriyeti Sırbistan Slovenya İsviçre Ukrayna Amerika Birleşik Devletleri Brezilya Kolombiya Dominik Cumhuriyeti Ekvador Meksika Uruguay Cezayir Ermenistan Azerbaycan Lübnan Fas Yeni Zelanda	0.15	0.99
Kulüp 4	İran Kırgızistan Endonezya Malezya Tayland Arnavutluk Macaristan Lihtenştayn Karadağ Kuzey Makedonya Romanya Rusya Federasyonu San Marino Slovakya Cayman Adaları Kosta Rika Küba Panama Mısır İsrail Kuveyt Umman Filistin Katar Kenya Mauritius Namibya Seyşeller	0.16	1.07
Kulüp 5	Bangladeş Bhutan Hindistan Brunei Darussalam Filipinler Viet Nam Bosna Hersek El Salvador Honduras Ürdün Tunus Güney Afrika	0.19	1.34
Kulüp 6	Pakistan Sri Lanka Andorra Lüksemburg Belize Britanya Virjin Adaları Guatemala Nikaragua Samoa Botsvana Burkina Faso Gana Senegal Togo	0.12	0.92
Kulüp 7	Nepal Kamboçya Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti Curaçao Turks ve Caicos Adaları Angola Fildişi Sahili	0.52	3.83
Kulüp 8	Benin Burundi Madagaskar Mozambik Nijer Zimbabve	0.30	1.94
Kulüp 9	Gine Moritanya Ruanda Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti	0.75	3.63

* T istatistiği kritik değeri -1.65'ten küçükse yakınsamanın kabul edildiği hipotez reddedilmektedir.

Tablo 9'da görüldüğü gibi incelenen 131 ülke 9 alt gruba ayrılmakta ve yükseköğretime katılım oranı açısından başlangıç koşulları farklılık göstermektedir. 9 farklı klübe ayrılan ülkelerin bulunduğu klüplerin birbirine yakınsaması durumunda yeniden hesaplanan klüp dağılımı ise Tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10. LNUNER Değişkeninde Birleştirilen Klüpler İçin Log t Test Sonuçları

Kulüpler	Ülkeler
Kulüp 1 20 Ülke	Çin Kore Cumhuriyeti Singapur Avusturya Finlandiya Yunanistan Letonya Malta Hollanda Norveç İspanya İsveç Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı Arjantin Şili Bahreyn Gürcistan Suudi Arabistan Türkiye Avustralya
Kulüp 2	İran Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Endonezya Japonya Malezya Moğolistan Tayland Arnavutluk Belarus Belçika Bulgaristan Kanada Hırvatistan Çekya Danimarka Estonya Fransa Almanya Macaristan İzlanda İrlanda İtalya Lihtenştayn Litvanya Karadağ Kuzey Makedonya Polonya Portekiz Moldova Cumhuriyeti Romanya Rusya Federasyonu San Marino Sırbistan Slovakya Slovenya İsviçre Ukrayna Amerika Birleşik Devletleri Brezilya Cayman Adaları Kolombiya Kosta Rika Küba Dominik Cumhuriyeti Ekvador Meksika Panama Uruguay Cezayir Ermenistan Azerbaycan Mısır İsrail Kuveyt Lübnan Fas Umman Filistin Katar Yeni Zelanda Kenya Mauritius Namibya Seyşeller
Kulüp 3	Bangladeş Bhutan Hindistan Brunei Darussalam Filipinler Viet Nam Bosna Hersek El Salvador Honduras Ürdün Tunus Güney Afrika
Kulüp 4	Pakistan Sri Lanka Andorra Lüksemburg Belize Britanya Virjin Adaları Guatemala Nikaragua Samoa Botsvana Burkina Faso Gana Senegal Togo
Kulüp 5	Nepal Kamboçya Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti Curaçao Turks ve Caicos Adaları Angola Fildişi Sahili
Kulüp 6	Benin Burundi Gine Madagaskar Moritanya Mozambik Nijer Ruanda Tanzanya Birleşik Cumhuriyeti Zimbabve

Tablo 10'da görüleceği üzere içinde Türkiye'nin de yer aldığı Klüp 1'deki ülkeler uzun dönemde yükseköğretime kayıt oranı açısından birbirlerine yakınsamaktadır. Klüp 1'de yer alan 20 ülkede LNUNER değişkeni üzerinde kamunun eğitim harcamalarının

etkisi panel veri analizi ile incelenerek, kamunun eğitim harcamalarının hem mesleki eğitime katılım oranı hem de yüksek öğretime kayıt oranı üzerindeki etkileri karşılaştırılacaktır.

Ampirik uygulamanın ikinci aşamasında LNVSER ve LNUNER değişkenlerinin LNEDEXGDP değişkeni ile ilişkisi kantil regresyon analizi ile incelenmektedir. Regresyon tahminlerinde hata terimlerinin normal dağılıma sahip olmadığı durumlarda Kantil Regresyon yöntemi kullanılmaktadır. Bağımlı değişkenin uç değerler içermesi durumunda değişen varyans problemi ile karşılaşmakta ve hata terimlerinin normal dağılıma sahip olduğu varsayımı ortadan kalkabilmektedir. Bu tip durumlarda en küçük kareler tahmincisi ile elde edilen bulgular geçerliliğini kaybetmektedir. Regresyon eğrisi tahmin edilen değişkene karşılık gelen ortalamaların dağılımını verirken Koenker ve Basett (1978) tarafından geliştirilen Kantil Regresyon Modeli'nde birden fazla regresyon eğrisi farklı yüzdesel koşullara göre koşullu dağılım verebilmektedir. Dolayısıyla koşullu dağılım sunması nedeniyle genel regresyon denkleminde dikkate alınmayan ve eksik resmedilen kısımları da dikkate alarak daha kapsamlı bir resim sunmaktadır (Koenker ve Hallock, 2001, ss. 154). Bu çalışmada panel veri setlerinde farklı başlangıç koşullarına ve yapısal özelliklere sahip çok sayıda ülke yer aldığı için bağımlı değişkenlerin normallik varsayımına ilişkin test sonuçları Tablo 11'de sunulmaktadır.

Tablo 11. LNVSER ve LNUNER Değişkenleri İçin Tanımlayıcı İstatistikler ve Normallik Testi

Değişkenler	LNVSER	LNUNER
Ortalama	-5.04	-8.12
Medyan	0.26	-0.002
Maksimum	1.38	0.16
Minumum	-6.28	-0.08
Standart Sapma	0.95	0.03
Basıklık	-2.77	1.33
Çarpıklık	15.41	8.99
Jarque-Bera	4622.29*	307.06*
Olasılık	0.000	0.000
Gözlem Sayısı	600	171

*, %1 hata payını temsil etmektedir.

Tablo 11'de sunulan bulgulara göre panel veri setinde yer alan ülkelerin hem LNVSER hem de LNUNER bağımlı değişkenleri için normal dağılım olmadığı tespit edilmiştir. Jarque-Bera test sonucuna göre hata terimleri yüzde 1 hata payı ile normal dağılımın olduğu varsayımının ret edildiğini göstermektedir.

Tablo 12. LNVSER Kantil Regresyon Tahmin Bulguları

Değişkenler	Kantiller	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
LNEDEXGDP	0.10	0.19	0.13	1.45	0.14
	0.20	0.60*	0.13	4.34	0.00
	0.30	0.71*	0.11	6.05	0.00
	0.40	0.62*	0.12	4.81	0.00
	0.50	0.60*	0.13	4.50	0.00
	0.60	0.69*	0.14	4.69	0.00
	0.70	0.53*	0.16	3.23	0.00
	0.80	0.12	0.12	1.00	0.31
	0.90	0.07	0.10	0.70	0.47
Sabit Terim	0.10	1.02*	0.18	5.46	0.00
	0.20	0.88*	0.18	4.83	0.00
	0.30	1.06*	0.19	5.50	0.00
	0.40	1.48*	0.20	7.19	0.00
	0.50	1.65*	0.21	7.80	0.00
	0.60	1.67*	0.23	7.08	0.00
	0.70	2.06*	0.26	7.72	0.00
	0.80	2.89*	0.20	14.17	0.00
	0.90	3.07*	0.16	18.65	0.00

*, %1 hata payını temsil etmektedir.

Buradan hareketle her bir regresyon denklemi için yüzde 10'luk kantil değerleri oluşturularak kantil regresyon tahmini yapılmış ve LNVSER için yapılan tahmin bulguları Tablo 12'de sunulmuştur. Tablo 12'de sunulan bulgulara göre LNVSER değişkeninin farklı kantil değerlerinde katsayı değişkenlerinin farklılaştığı görülmektedir. Mesleki eğitime katılanların oranının görece daha az olduğu ülkeler için yüzde 10'luk kantil baz alınarak katılım oranının yükseldiği her bir gözlem kümesi için kantil değeri artmakta ve yüzde 90'lık kantil değeri en yüksek katılım oranının olduğu gözlem kümesini temsil etmektedir. Buradan hareketle yüzde 10, 80 ve 90'lık kantil değerlerinde kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının mesleki eğitime katılım üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı hesaplanmıştır. Buna karşılık yüzde 20, 30, 40, 50, 60 ve 70'lik kantil değerlerinde kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı ile mesleki eğitime katılım oranı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkinin yüzde 30'luk kantilde 0.71 ile en yüksek seviye de olduğu ve ikinci sırada 0.69'luk katsayı değeri ile yüzde 60'lık kantil değerinin olduğu görülmektedir.

Benzer bir şekilde normal dağılım koşulunu sağlamayan LNUNER değişkeni için yapılan kantil regresyon tahmin sonuçları da Tablo 13'te sunulmaktadır.

Tablo 13. LNUNER Kantil Regresyon Tahmin Bulguları

Değişkenler	Kantiller	Katsayılar	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
LNEDEXGDP	0.10	0.41*	0.06	5.96	0.00
	0.20	0.36*	0.07	4.61	0.00
	0.30	0.22**	0.13	1.67	0.09
	0.40	0.06	0.07	0.79	0.42
	0.50	0.015	0.07	0.20	0.83
	0.60	-0.05	0.08	-0.70	0.47
	0.70	-0.08	0.08	-0.94	0.34
	0.80	-0.15	0.11	-1.29	0.19
	0.90	-0.45*	0.12	-3.58	0.00
Sabit Terim	0.10	3.37*	0.11	29.65	0.00
	0.20	3.58*	0.14	24.49	0.00
	0.30	3.96*	0.24	16.41	0.00
	0.40	4.30*	0.13	31.96	0.00
	0.50	4.42*	0.12	35.06	0.00
	0.60	4.59*	0.13	33.49	0.00
	0.70	4.66	0.14	31.82	0.00
	0.80	4.80*	0.19	24.39	0.00
	0.90	5.43*	0.22	24.24	0.00

*, **: Sırasıyla %1 ve %10 hata paylarını temsil etmektedir.

Elde edilen bulgulara göre yüzde 40, 50, 60, 70 ve 80'lik kantil değerlerinde kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı ile üniversiteye katılım oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı hesaplanmıştır. Bu karşılık üniversiteye katılım oranının görece düşük olduğu yüzde 10, 20 ve 30'luk kantil değerlerinde kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı ile üniversiteye katılım oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Özellikle üniversiteye katılım oranının görece en düşük olduğu gözlem kümesinde bu ilişkinin katsayı değeri 0.41 ile en yüksek seviye de iken yüzde 20 ve 30'luk kantil değerlerinde sırasıyla 0.36 ve 0.22 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla üniversiteye katılım oranını yükseldikçe kamunun eğitim harcamalarının bu katılım oranı üzerindeki etkisi düşmektedir. Tablo 13'te yer alan ilginç bir bulgu ise üniversiteye katılım oranının en

yüksek olduğu gözlem kümesinde ortaya çıkmıştır. Yüzde 90'lık kantil değerinde kamunun eğitim harcamalarının üniversiteye katılım oranı üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Üstelik -0.45 katsayı değeri pozitif etkilerdeki katsayı değerlerinden de yüksektir.

Analiz sonuçlarını kısaca özetlemek gerekirse, çalışmada yer alan analizler için iki aşamalı bir yöntem tercih edilmiştir. İlk olarak yaklaşık 180 ülkenin yer aldığı veri seti içinde Türkiye'nin LNVSER ve LNUNER değişkenleri temelinde yakınsadığı ülkeler grubu tespit edilmiş, ikinci aşamada ise LNEDEXGDP'nin LNVSER ve LNUNER değişkenlerine etkisi içinde Türkiye'nin de yer aldığı grup için Panel Kantil Regresyon analizi kullanılmıştır. Kantil regresyon tahmininde LNVSER ve LNUNER değişkenleri için yüzde 10'luk kantil değerleri baz alınmaktadır. Buna göre mesleki eğitim ve yüksek öğretime kayıt düzeyi düşük olan ülkeler ilk yüzde 10'da yer alırken yüzde 90'lık kantil değerindeki ülkeler söz konusu değişkenler itibari ile en yüksek değere sahip olan ülkelerdir. Dolayısıyla LNEDEXGDP değişkeninin LNVSER ve LNUNER değişkenlerine etkisi ülkelerin bulunduğu kantil değerlerine göre değişmektedir.

Kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının mesleki eğitime katılım üzerinde yüzde 10, 80 ve 90'lık kantil değerlerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı hesaplanmıştır. Buna karşılık yüzde 20, 30, 40, 50, 60 ve 70'lik kantil değerlerinde kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı ile mesleki eğitime katılım oranı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkinin yüzde 30'luk kantilde 0.71 ile en yüksek seviye de olduğu ve ikinci sırada 0.69'luk katsayı değeri ile yüzde 60'lık kantil değerinin olduğu görülmektedir. Buna ek olarak kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı ile üniversiteye katılım oranı arasında yüzde 40, 50, 60, 70 ve 80'lik kantil değerlerinde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı hesaplanmıştır. Buna karşılık üniversiteye katılım oranının görece düşük olduğu yüzde 10, 20 ve 30'luk kantil değerlerinde kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı ile üniversiteye katılım oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Özellikle üniversiteye katılım oranının görece en düşük olduğu gözlem kümesinde bu ilişkinin katsayı değeri 0.41 ile en yüksek seviye de iken, yüzde 20 ve 30'luk kantil değerlerinde sırasıyla 0.36 ve 0.22 olarak hesaplanmıştır. Ampirik analizde yer alan ilginç bir bulgu ise üniversiteye katılım oranının en yüksek olduğu gözlem kümesinde ortaya çıkmıştır. Yüzde 90'lık kantil değerinde kamunun eğitim harcamalarının üniversiteye katılım oranı üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Üstelik -0.45 katsayı değeri pozitif etkilerdeki katsayı değerlerinden de yüksektir.

Gelinen noktada kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı arttıkça mesleki eğitime katılım özellikle mesleki eğitime katılımın düşük olduğu ülkelerde katılımın daha da artmasına katkı yaparken üniversiteye katılımın düşük olduğu ülkelerde de pozitif bir etki yaratmaktadır. Bunların aksine üniversiteye katılım oranının en yüksek olduğu ülkelerde ise kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı arttıkça üniversiteye katılım oranı negatif etkilenmektedir.

7. Sonuç

Maliye politikasının temel amaçlarından birisi olan ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için fiziki sermayeye ek olarak beşeri sermayenin de katkısına ihtiyaç bulunmaktadır. Beşeri sermayenin katkısını artırmanın yegane yolu da nitelikli eğitim imkanlarının gelir ve fırsat eşitliği temelinde tüm bireylere sunulması ile mümkündür. Ayrıca bir yarı kamusal mal olan eğitim harcamalarının yatırım carisi olması nedeniyle, özel kesime ek olarak kamu da sorumluluk üstlenmektedir. Genel kabul gören bu görüşle birlikte kamu eğitim harcamalarının etkinliği ve optimal düzeyi konusunda yeterince uzlaşa sağlandığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Eğitim harcamalarının etkinliği tartışmalarında kamu eğitim harcamalarının toplam kamu harcaması içindeki payı, kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı, öğrenci başına düşen öğretmen veya akademisyen sayısı, mezun sayısı, istihdam oranı ve PISA sonuçları gibi değişkenler

kullanılmakta ve kamunun eğitim harcamalarının etkinliği ile ilgili çıkarımlar yapılmaktadır.

Bu çalışmada ise literatürden farklı olarak Sürdürülebilir Kalkınma kapsamında nitelikli eğitim hedefi için belirlenen ortaöğretim, ortaöğretim sonrası yükseköğretim veya yükseköğretim düzeylerinde teknik ve mesleki eğitime katılan 15-24 yaş arası gençlerin sayısının aynı yaş grubundaki nüfusa oranı (LNVSER), yaşa bakılmaksızın yükseköğretime toplam kaydın liseden hemen sonraki 5 yıllık yaş grubundaki nüfusa oranı (LNUNER) ile kamunun eğitim harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya oranı (LNEDEXGDP) olarak belirlenen göstergelerden hareket edilmektedir. Çalışmada, ayrıca Kulüp Yakınsama analizi temelinde içinde Türkiye'nin olduğu ülke grubu ayrıştırılarak Kantil Regresyon Analizi ile kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının diğer değişkenlere etkisi analiz edilmiştir.

Türkiye'de eğitim hizmetleri önemli ölçüde kamu finansmanı ile sağlanmakta ve konsolide bütçe/merkezi yönetim bütçesi, bütçe dışı fonlar ve döner sermayeler ile eğitime kaynak sağlanmaktadır. 2013-2022 dönemi itibari ile toplam eğitim harcamalarının yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü kamu harcaması olarak gerçekleşmekte bunun da neredeyse tamamı merkezi devlet gelirleri üzerinden finanse edilmektedir. Söz konusu dönemde merkezi devlet harcamalarının mesleki eğitim harcamalarındaki payı, toplam eğitim harcamalarının yüzde 10'u kadardır. Bu oran yükseköğretim harcamalarının finansmanında ise yaklaşık yüzde 25 düzeyine çıkmaktadır. Toplam olarak bakıldığında ise yükseköğretim harcamalarının toplam eğitim harcamaları içindeki payı yaklaşık yüzde 36 düzeyindedir ve bunun yüzde 26 puanı kamu kesimi tarafından finanse edilmektedir. Mesleki eğitimde ise kamu kesimi neredeyse tüm finansmanı karşılamaktadır.

Eğitim yarı kamusal mal ve hizmet kategorisinde yer aldığı halde, Türkiye'de yüksek kamu finansmanı ile sürdürülmektedir. Dolayısıyla, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden olan "nitelikli eğitim" hedefinin gerçekleştirilmesi için kamu kaynaklarının seferber edildiği görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri içerisinde yer alan nitelikli eğitim alanında hedef; "2030 yılına kadar erişilebilir ve kaliteli teknik eğitim, mesleki eğitim ve üniversiteyi kapsayan yükseköğretime tüm kadın ve erkekler için eşit biçimde erişimin sağlanması" şeklinde ilan edilmiştir. Yükseköğretime erişim için de iki farklı gösterge kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi "Ortaöğretim, ortaöğretim sonrası yükseköğretim veya yükseköğretim düzeylerinde teknik ve mesleki eğitime katılan 15-24 yaş arası gençlerin sayısının aynı yaş grubundaki nüfusa oranı" diğeri ise "yaşta bakılmaksızın yükseköğretime toplam kaydın liseden hemen sonraki 5 yıllık yaş grubundaki nüfusa oranı" olarak belirlenmiştir. Söz konusu bu göstergelerde ortaya çıkan bir iyileşme sürdürülebilir kalkınma hedefleri içinde yer alan nitelikli eğitim alanında bir ilerleme olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının nitelikli eğitim göstergelerini ne ölçüde etkilediği ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ne ölçüde katkı yapabildiği incelenmiştir.

Çalışma, eğitim harcamalarının etkinlik analizi çerçevesinde ele alındığında literatürle benzerlik göstermekte fakat farklı sonuçlara ulaşılmaktadır. Nitelikli eğitim çerçevesinde kamu harcamalarını etkin bulan çalışmalar olmakla birlikte bu çalışmada kayıt sayısının yüksekliği nedeniyle yapılan yüksek öğrenim harcamalarının etkinlik kaybı yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payının artması, mesleki eğitime katılımı özellikle mesleki eğitime katılımın düşük olduğu ülkelerde olumlu etkilemektedir. Yani katılımın daha da artmasına katkı yapmaktadır. Benzer durum yükseköğretim için de geçerli olmakta ve üniversiteye katılımın düşük olduğu ülkelerde de pozitif bir etki yaratmaktadır. Bunların aksine üniversiteye katılım oranının en yüksek olduğu ülkelerde ise kamunun eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı arttıkça üniversiteye katılım oranı negatif etkilenmektedir. Bu bulgu literatürde sıklıkla tartışılan kamu yükseköğretim harcamalarının etkisi konusunda farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Tekrar etmek gerekirse, yükseköğretime kayıt oranının yüksek olduğu (Türkiye ve Yunanistan)

ülkelerde kamunun eğitim harcamalarının artması üniversiteye kayıt oranını negatif etkilerken üniversiteye kayıt oranının görece düşük olduğu ülkelerde pozitif etki yaratmaktadır. Dolayısıyla merkezi devlet harcamalarının yükseköğretime ayrılan kısmının üniversiteye kaydın yüksek olduğu ülkelerde azaltılması bir kamu tasarrufu sağlayacaktır. Bu kapsamda Türkiye’de yüksek öğretime yapılan kamu harcamalarının bir anlamda optimal harcama bileşenine ulaştığı ve hatta aştığı çıkarımı da yapılabilmektedir.

Bu nokta çalışmanın farkının da vurgulanmak istendiği odaktır. Nitelikli eğitim hedefine ulaşabilmek için kamunun, mesleki eğitim harcamalarına daha fazla kaynak ayırması ve bu kaynağın yeniden yaratılmak yerine yüksek öğretim harcamalarından azaltım yolu ile tasarruf edilen kısmın aktarılması yoluyla olabileceğidir. Böylelikle, BM 2030 yılı sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden “nitelikli eğitim” hedefinin de daha destekleneceği sonucuna ulaşıldığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Afonso, A.; Aubyn, M.S. (2006). Cross-country efficiency of secondary education provision: a semi-parametric analysis with non-discretionary inputs. *Economic Modelling*, 23(3), 476 – 491.
- Alçın, S.; Erdil-Şahin, B.; Hamzaoğlu, M. (2021). Analysis of the relationship between education and youth unemployment: evidences from Turkey and Spain. *Journal of Life Economics*, 8(2), 185-192. <https://doi.org/10.15637/jlecon.8.2.04>.
- Altunç, Ö.F.; Aydın, C. (2012). Türkiye’de kamu sektörü büyüklüğü ve ekonomik büyüme ilişkisinin ampirik analizi. *Ekonomik Yaklaşım*, 23(82), 79-98.
- Ateş, S. (1998). Yeni içsel büyüme teorileri ve Türkiye ekonomisinin büyüme dinamiklerinin analizi. Yayınlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi.
- Afşar, M. (2009). Türkiye’de eğitim yatırımlar ve ekonomik büyüme ilişkisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 85–98.
- Aybarç-Bursalıoğlu, S.; Selim, S. (2015). Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye’de yükseköğretimde etkinliği belirleyen faktörler. *Bilgi*, 74, 45-69.
- Aydoğdu-Bağcı, S.; Türkoğlu, S.P. (2023). Kamu harcamalarının eğitim göstergelerindeki rolü: SD ve COCOSO yöntemleri ile üst-orta gelir grubu ülkelerinin analizi. *Alanya Akademik Bakış*, 7(3), 1267-1283. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1264507>.
- Aytaç, D.; Güran, M.C. (2010). Kamu harcamalarının bileşimi ekonomik büyümeyi etkiler mi? Türkiye ekonomisi için bir analiz. *Sosyoekonomi*, 13(13), 129-152.
- Çalışkan, Ş.; Karabacak, M.; Meçik, O. (2013). Türkiye’de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi. *Uşak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Çoban, O. (2003). Eğitim, beşeri sermaye ve iktisadi büyüme etkileşimi: Türkiye üzerine ekonometrik bir inceleme (1980-1997). II. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde, Derbent-İzmir.; ss. 171-180.
- Duman, A. (2008). Education and income inequality in Turkey: does schooling matter?. *Financial Theory and Practice*, 32(3), 369-385.
- Ergen, H. (1999). Türkiye’de eğitimin ekonomik büyümeye katkısı. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 10(35), 21-52.
- Fernandez, R.; Rogerson, R. (1996). Income distribution, communities and the quality of public education, *The Quarterly Journal of Economics*, 111(1), 135-164. <https://doi.org/10.2307/2946660>.
- Ferro, G.; D’elia, V. (2021). Efficiency in public higher education: a stochastic frontier analysis considering heterogeneity. *Revista de Análisis Económico*, 36(2), 21-51.
- Grimaccia, E.; Lima, R. (2013). Public expenditure on education, education attainment and employment: a comparison among European countries. 27th Conference of the Italian Association of Labour Economists (AIEL) Genoa (8-9 September). ss.1-18.
- Güloğlu, B.; Yılmaz M. (2002). Ekonomik büyüme ve insani kalkınma: panel veriler ekonometrisi neler getiriyor. *Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat ve İşletme Bölümleri, I. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, içinde., Kocaeli., ss. 10-11.
- Gümüş, S. (2004). Beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz (1960-2002). Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Hanushek, E.A.; Wöbmann, L. (2010), Education and economic growth, In: International Encyclopedia of Education, 2. edition.; Ed. Penelope Peterson, Eva Baker, Barry McGaw, ss. 245-252.
- Hussin, M. Y. M.; Muhammad, F.; Hussin, M. F. A.; Razak, A. A. (2012). Education expenditure and economic growth: a causal analysis for Malaysia, *Journal of Economics and Sustainable Development*, 3(7), 71-81.
- Kar, M.; Taban, S. (2003). Kamu harcama çeşitlerinin ekonomik büyüme üzerine etkileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(3),145-169. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001652.
- Karış, Ç. (2019). Eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(18), 1067-1088. <https://doi.org/10.29029/busbed.559914>.
- Koenker, R.; Bassett, G. (1978). Regression quantile. *Econometrica*, 46 (1), 33-50.
- Koenker, R.; Hallock, K.F. (2001). Quantile regression. *Journal of Economic Perspective*, 15(4), 143-156
- Lucas, R.E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(February), 3-42.
- Mallick, L.; Dash, D. P. (2015). Does expenditure on education affect economic growth in India? Evidence from cointegration and Granger causality analysis. *Theoretical & Applied Economics*, 22(4), 63-74.
- Mankiw, N.G.; Romer, D.; Weil, D. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437, <https://doi.org/10.2307/2118477>.
- Mello, M.; Perrelli, R. (2003). Growth equations: a quantile regression exploration. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 43(4), 643-667. [https://doi.org/10.1016/S1062-9769\(03\)00043-7](https://doi.org/10.1016/S1062-9769(03)00043-7).
- Ömür, Ö.M.; Giray, F. (2016). Kamusal mal ve hizmet olarak eğitim hizmeti ve harcamaları: Türkiye ve diğer OECD ülkeleri karşılaştırması. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(4),129-160, 10.18026/cbayarsos.280559.
- Özsoy, C. (2009). Türkiye’de eğitim ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin var modeli ile analizi. *The Journal of Knowledge Economy and Knowledge Management*, 4(Spring), 2-6.
- Öztürk, N. (2005). İktisadi kalkınmada eğitimin rolü. *Sosyoekonomi*, 1(1), 27-44.
- Phillips, P. C. B.; Sul, D. (2007). Transition modeling and econometric convergence tests. *Econometrica*, 75(6), 1771-1855.
- Rebelo, S. (1991). Long-run policy analysis and long-run growth. *The Journal of Political Economy*, 99(3), 500-521. <http://dx.doi.org/10.1086/261764>.
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *The Journal of Political Economy*, 94 (5), 1002-1037.
- Romer, P. (1990). Endogeneous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), 71-102.
- Samuelson, P.A. (1954). The Pure Theory of Public Expenditure. *The Review of Economics and Statistics*, 36(4), 387-389.
- Samuelson, P.A. (1955). Diagrammatic Exposition of a Theory of Public Expenditure. *The Review of Economics and Statistics*, 37(4), 350-356.
- Saraçlı, S.; Yılmaz, V.; Kaygısız, Z. (2004). Türkiye’de beşeri kalkınmışlığın coğrafi dağılımının çok değişkenli istatistiksel tekniklerle incelenmesi. III. Ulusal bilgi, ekonomi ve yönetim kongresi bildirimleri, Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ss. 21-28.
- Sylwester, K. (2002). Can education expenditures reduce income inequality? *Economics of Education Review*, 21(1), 43-52. [https://doi.org/10.1016/S0272-7757\(00\)00038-8](https://doi.org/10.1016/S0272-7757(00)00038-8).
- Şenol, N.; Orhan, A.(2021). Economic nature of social inequality, the impacts of education and health expenditures, and unemployment on income inequality in Turkey and selected OECD countries, *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(2), 37-43.
- Şimşek, M.; Kadılar, K. (2010). Türkiye’de beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 115-140.
- Şimşek, T. (2017). Türkiye’de eğitim harcaması ve ekonomik büyüme: ARDL sınır testi. *Enderun* 1(1), 54-60.
- Thadewald, T.; Büning, H. (2004). Jarque-Bera test and its competitors for testing normality: A power comparison, Working Paper, No. 2004/9, Freie Universität Berlin, Fachbereich Wirtschaftswissenschaft, Berlin
- Toprak, D.; Ağcakaya, S.; Gül H. (2016). Sosyal devlet yaklaşımı açısından Türkiye’de 1980 sonrası eğitim harcamalarının analizi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), 123-165. <https://doi.org/10.24988/deuiibf.2016311521>
- Ulrich, L. (1998). Education and earnings inequality in Mexico. The World Bank: Policy Research Working Papers Series 1949, ss.1-30.

Ulucak, R.; Apergis, N. (2018). Does convergence really matter for the environment? an application based on club convergence and on the ecological footprint concept for the EU countries, *Environmental Science and Policy*, 80, 21-27. 10.1016/j.envsci.2017.11.002

UN. (2024). Sürdürülebilir kalkınma amacı 4: Nitelikli eğitim. Erişim adresi: <https://turkiye.un.org/tr/sdgs/4>

Yalçın, A.Z.; Yılmaztürk, A.; Yıldız, F. (2023). Kamu eğitim harcamalarının gelir eşitsizliğini azaltıcı etkisi: OECD ülkeleri örneği (2010-2019), *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 21(48), 248-274, <https://doi.org/10.35408/comuybd.1239358>.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Bilgen TAŞDOĞAN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Bilgen TAŞDOĞAN (100%)

Financial and Environmental Performance Analysis of Logistics Company on the Fortune 500 By MEREC-based AROMAN Methods

Emre Kadir ÖZEKENCİ¹

¹Assist. Prof., International Trade and Logistics, Cag University, ekadirozekenci@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6669-0006

Abstract: This study aims to examine the financial and environmental performance of a logistics company listed in the Fortune 500 Türkiye over the years. The current study is carried out within the scope of Ekol Logistics, one of Türkiye's leading logistics companies. The data is obtained from the Fortune 500 Türkiye and Ekol's Sustainability reports. In this study, a hybrid model integrating the method based on the removal effects of criteria (MEREC) and alternative ranking order method accounting for two-step normalization (AROMAN) method is employed. The MEREC findings showed that net sales change was the most significant criterion, while equity was the least significant criterion in the assessment of financial performance. Moreover, number of vehicles equipped with EURO 6 technology was the most significant criterion, while water consumption was the least significant criterion in the assessment of environmental performance. The AROMAN findings pointed out that Ekol's achieved the most outstanding financial results in the years 2020, 2021, and 2022. Additionally, Ekol achieved notable environmental performance in 2022. Moreover, sensitivity and comparative analysis are conducted to observe the validity of the results.

Keywords: Logistics, Fortune 500, Ekol, MEREC, AROMAN

Jel Codes: C02, R11, L90

Fortune 500'de Yer Alan Lojistik Şirketinin MEREC Tabanlı AROMAN Yöntemiyle Finansal ve Çevresel Performans Analizi

Atf: Özekenci, E. K. (2024). Financial and Environmental Performance Analysis of Logistics Company on the Fortune 500 By MEREC-based AROMAN Methods, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 709-724. <https://doi.org/10.30586/pek.1517266>

Geliş Tarihi: 16.07.2024
Kabul Tarihi: 21.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Bu çalışma, Fortune 500 Türkiye listesinde yer alan bir lojistik şirketinin yıllar içindeki finansal ve çevresel performansını incelemeyi amaçlamaktadır. Mevcut çalışma, Türkiye'nin önde gelen lojistik şirketlerinden biri olan Ekol Lojistik kapsamında gerçekleştirilmiştir. Veriler, Fortune 500 Türkiye ve Ekol'un Sürdürülebilirlik raporlarından elde edilmiştir. Bu çalışmada, kriterlerin etkilerinin kaldırılmasına dayalı yöntem (MEREC) ve iki aşamalı normalizasyonu hesaba katan alternatif sıralama yöntemi (AROMAN) entegre edilerek hibrit bir model uygulanmıştır. MEREC bulguları, finansal performansın değerlendirilmesinde net satış değişiminin en önemli kriter olduğunu, özkaynağın ise en az önemli kriter olduğunu göstermiştir. Ayrıca, çevresel performansın değerlendirilmesinde EURO 6 teknolojisine sahip araç sayısının en önemli kriter, su tüketiminin ise en az önemli kriter olduğu belirlenmiştir. AROMAN bulguları, Ekol'un 2020, 2021 ve 2022 yıllarında en üstün finansal sonuçlara ulaştığını ortaya koymuştur. Ayrıca, Ekol 2022 yılında dikkate değer çevresel performans elde etmiştir. Sonuçların geçerliliğini gözlemek için duyarlılık ve karşılaştırmalı analizler gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, Fortune 500, Ekol, MEREC, AROMAN

Jel Kodları: C02, R11, L90

1. Introduction

The logistics industry is one of the most important performers in both national and global economies. The efficiency of companies in the logistics industry plays a critical role in the development of nations. Logistics companies' success not only captures the interest of investors but also capture the curiosity of researchers analyzing their financial performance (Cakır & Percin, 2013; Alaca & Ulutas, 2022). Performance measurement has been the subject of intense debate for several decades; however, it remains a hot topic. For instance, a significant number of studies on performance measurement has published over the years on the Web of Science platform. Sustaining interest in these research subjects is justified due to the lack of a consensus on how to define and evaluate financial performance. Performance evaluation can differ based on the company's structure and industry. Nevertheless, one of the most favored methods to assess company performance is by analyzing financial indicators such as total assets, equity, net sales, export, earnings before interest and sales. The financial performance of a company is determined by how efficiently and effectively it utilizes its resources. Moreover, financial performance demonstrates a firm's capacity to generate economic value and to entice and generate profits for shareholders (Tudose, 2022, p. 122). Due to increasing environmental concerns in recent years, the evaluation of environmental performance of companies has become as important as financial performance. The concept of sustainability has gained significant importance globally, especially with the cause of economic globalization and the rise of the environmental social movement. In the past, decision-makers primarily focused on the economic factors when making decisions. However, this trend has changed significantly in recent years. Today, the focus is projected towards the establishing sustainable practices that address the objectives of the three sustainability aspects namely, economic, environment, and social. Thus, numerous companies have either established or reassessed their business model according to sustainable practices (Janmontree & Zadek, 2020, p. 4). At this point, measuring the environmental performance of companies in the logistics industry remains to be one of the crucial issues in order to create sustainable logistics.

The main motivation of this study stems from the increasing need to performance measurement of logistics company, highlighting the importance of sustainable practices in driving long-term success. Correspondingly, the current study aims to examine the financial and environmental performance of a logistics company listed on the Fortune 500 Türkiye using hybrid Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. The current study is carried out within the scope of Ekol, one of Türkiye's leading logistics companies. For this investigation, Ekol was selected due to its prominent position in the Turkish logistics sector, its innovative strategies regarding sustainable practices, and its significant impact on both economic performance and environmental responsibility. Ekol was established in 1990; it is an integrated logistics company operating in 15 countries with a various service approach in the fields of logistics, foreign trade, customs and supply chain management. Ekol is one of Europe's major logistics providers, boasting distribution centers with 1 000 000 square meters of total indoor space in Turkey, Germany, Italy, Greece, France, Ukraine, Bosnia-Herzegovina, Romania, Hungary, Spain, Poland, Czechia, Bulgaria, Slovenia and Sweden, in addition to allowing for Intermodal transportation with the utilization of its 2 Ro-Ro vessels, 52 block trains per week, 6,000 vehicles, a network of agencies in more than 900 locations in 150 countries, with almost 8.000 staff members (Ekol, 2024a). Additionally, Ekol was honored with an award in the Carbon Management category at the Sustainable Business Awards hosted by the Sustainability Academy for its innovative intermodal transportation approach within its industry (Ekol, 2024b). In light of this information, it is important to evaluate the financial and environmental performance of Ekol. Accordingly, this paper investigates the performance of a logistics company concerning the financial and environmental using a hybrid MCDM methods. Due to the lack of data, the financial and environmental performance of Ekol is evaluated for specific years. Ekol's financial performance is

evaluated for the period of 2012 and 2022, and its environmental performance is analyzed for the 2020 and 2022. The data is obtained from the Fortune 500 Türkiye and Ekol's Sustainability reports. In this study, a hybrid model integrating the method based on the removal effects of criteria (MEREC) and alternative ranking order method accounting for two-step normalization (AROMAN) method is employed. The selection of this hybrid model can be outlined as follows: (i) The methods are characterized by its simplicity, as it can be applied with straightforward procedures and does not involve complex calculations. (ii) The MEREC approach employs a categorical-based evaluation approach, effectively incorporating decision-makers' intuitive approaches to evaluating criteria. (iii) The AROMAN approach incorporates two distinct normalization process, which not only enhance the normalization process but also enable sensitivity analysis (Kara et al., 2024a).

The rest of the paper is structure as follows: section two provides a literature review on the performance evaluation of companies in the Fortune 500. Section three describes the methodology employed for assessing the financial and environmental performance of the selected logistics company. Section four demonstrates the results of the analysis obtained from the MEREC-based AROMAN methods. Additionally, the results of sensitivity and comparative analysis is presented in section four. In conclusion, the fifth section provides a summary of the main findings and offers suggestions for managerial and academic implications for future research.

2. Literature Review

Today, the MEREC and AROMAN methods have been applied across various fields, such as transportation (Bakır & İnce, 2024; Dobrodolac et al., 2024), sustainable development (Kahreman, 2024), sustainable competitiveness (Kara et al., 2024a), energy (Kara et al., 2024b), optimization (Raj et al., 2024) and economy (Lukić, 2023). Apart from this, the number of research on the performance measurement of companies has increased significantly in the last decades. Many research has been carried out utilizing diverse criteria and methodologies to assess the performance of companies operating within a particular industry during a specified timeframe. In such studies, financial indicators such as net sales, total assets, equity and export are mainly used in performance evaluation. Additionally, over the past decades, extensive research has been conducted on the performance measurement of companies included on the Fortune 500. Table 1 provides an overview of studies on performance measurement of Fortune 500 companies.

Table 1. Summary of Previous Research on Performance Evaluation

Author(s)	Year	Methods	Topic
Cakır & Percin	2013	CRITIC-SAW-VIKOR-TOPSIS	Performance measurement of logistics companies on the Fortune 500 Türkiye list
Ersoy	2017	TOPSIS-MAUT-SAW	Examining the performance of retail companies on the Fortune 500 Türkiye list
Özbek	2018	SWARA-COPRAS-GRATOPSIS	Evaluation of the logistics companies on the Fortune 500 Türkiye list
Ulutas	2018	ENTROPY-EDAS	Performance analysis of logistics companies on the Fortune 500 Türkiye list
Cınaroğlu	2019	SWARA-COPRAS	Examining the performance of automotive companies on the Fortune 500 Türkiye list
Ulutas & Karaköy	2019	CRITIC-ROV	Evaluation of the cargo company on the Fortune 500 Türkiye list
Topal	2021	ENTROPY-CoCoSo	Financial performance measurement of electricity companies on the Fortune Türkiye list
Cevik Aka	2021	SWARA-GRA	Performance measurement of automotive companies on the Fortune 500 Türkiye list
Erdoğan & Kırbac	2021	ENTROPY-WASPAS	Financial performance measurement of logistics companies on the Fortune Türkiye list
Alaca & Ulutas	2022	SWARA-ENTROPY-CODAS	Evaluation of the logistics companies on the Fortune 500 Türkiye list
Isık	2022	Gray ENTROPY-FUCOM-EDASM	Performance analysis of logistics companies on the Fortune 500 Türkiye list
Toslak et al.	2022	MEREC-WEDBA	Evaluation of the performance of a logistics company on the Fortune 500 Türkiye list
Ersoy	2023	IDDWS-CoCoSo	Financial performance measurement of Fortune Global 500 list
Yürüyen et al.	2023	SD-MEREC-CRITIC-LOPCOW-MACONT	Performance measurement of logistics companies on the Fortune 500 Türkiye list
Akdemir & Simsek	2023	CRITIC-COPRAS-ARAS-SAW-BORDA	Financial performance evaluation of a company on the Fortune Global 500 list: A case of Amazon
Arıkan Kargı	2024	ENTROPY-GRA	Examining the performance of electricity companies on the Fortune 500 Türkiye list

It can be seen above; a significant amount of research has been published on performance measurement of companies in the Fortune 500 using different MCDM methods. For instance, logistics (Cakır & Percin, 2013; Özbek, 2018; Ulutas, 2018; Erdoğan & Kırbac, 2021; Toslak et al., 2022; Yürüyen et al., 2023), retail (Ersoy, 2017), automotive (Cınaroğlu, 2019), electricity (Topal, 2021; Arıkan Kargı, 2024) companies have been investigated by many researchers. As a result of growing concern and consciousness regarding environmental issues, some researchers have focused on assessing towards the environmental performance of companies (Acar et al., 2015; Kolak & Feyzioglu, 2016; Aktas & Demirel, 2021; Ersoy & Taslak, 2023; Özdağoğlu et al., 2024). Previous studies have also indicated that a limited number of research have examined the evaluation of company performance by years (Ulutas & Karaköy, 2019; Toslak et al., 2022; Akdemir & Simsek, 2023). However, no studies have been found that evaluate the financial and environmental performance of a logistics company on the Fortune 500 Türkiye list using the MEREC-based AROMAN methods. Accordingly, this study aims to contribute to existing literature by investigating the financial and environmental performance of a logistics company on the Fortune 500 Türkiye by years.

3. Methodology

3.1. MEREC

Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC) method was developed by Keshavarz-Ghorabae et al. in 2021. It's a new objective weighting method for calculating the criteria weights. It utilizes each criterion's removal effect on the performance of alternatives to calculate the criteria weights. The steps of the MEREC method are as follows (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021):

Step 1. The decision matrix is constructed.

Step 2. The decision matrix is normalized using Eqs. (1-2).

$$N_{ij} = \left\{ \frac{\min_{x_{kj}}}{x_{ij}} \right\} \text{ if } j \in B \quad \text{for beneficial/maximum set of criteria} \tag{1}$$

$$N_{ij} = \left\{ \frac{x_{ij}}{\max_{x_{kj}}} \right\} \text{ if } j \in B \text{ for non-beneficial/minimum set of criteria} \tag{2}$$

Step 3. The overall performance of the alternatives (S_i) is calculated based on Eq. (3).

$$S_i = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{m} \sum_j |\ln(N_{ij})| \right) \right) \tag{3}$$

Step 4. According to Eq. (4), the performance of the alternatives by removing each criterion is computed.

$$S'_{ij} = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{m} \sum_{k, k \neq j} |\ln(N_{ik})| \right) \right) \tag{4}$$

Step 5. The summation of absolute deviations is calculated by Eq. (5).

$$E_j = \sum_i |S'_{ij} - S_i| \tag{5}$$

Step 6. The final weights of criteria are determined using Eq. (6).

$$w_i = \frac{E_i}{\sum_k E_k} \tag{6}$$

3.2. AROMAN

An Alternative Ranking Order Method Accounting for Two-Step Normalization (AROMAN) method was proposed by Bošković et al. in 2023. It's a novel approach to determine the final ranking of alternatives. This method consists of two types of normalization, and the obtained normalized values are aggregated into the averaged normalized decision-making matrix. The steps of the AROMAN method can be described as follows (Bošković et al., 2023):

Step 1. The initial decision matrix is formed.

Step 2. The decision matrix is normalized based on two types of normalization equations (7) and (8).

Step 2.1. *Normalization 1 (Linear)*

$$t_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{ij}}{x_{ij} - x_{ij}} \quad i = 1,2,3, \dots, m; \quad j = 1,2,3, \dots, n \tag{7}$$

Step 2.2. *Normalization 2 (Vector)*

$$t_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}}; \quad i = 1,2, \dots, m \quad j = 1,2, \dots, n; \tag{8}$$

The normalization methods employed in the step 2 are utilized for both types of criteria (minimum and maximum).

Step 2.3. *Aggregated Averaged Normalization*

The aggregated averaged normalization is computed by Eq. (9).

$$t_{ij}^{norm} = \frac{\beta t_{ij} + (1 - \beta)t_{ij}^*}{2}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n; \quad (9)$$

β is a weighting factor ranging from 0 to 1. In this scenario, the value of β was considered as 0.5.

Step 3. Eq. (10) is used to multiply the aggregated averaged normalization decision-matrix with the criteria weights to obtain a weighted DM matrix.

$$t_{ij}^{\wedge} = W_{ij} \cdot t_{ij}^{norm}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n; \quad (10)$$

Step 4. Separately summarize the normalized weighted values of the criteria type min (L_i) and the normalized weighted values of the max type (A_i).

This can be calculated using Eq. (11) and (12).

$$L_i = \sum_{j=1}^n \widehat{t}_{ij}^{(min)}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n; \quad (11)$$

$$A_i = \sum_{j=1}^n \widehat{t}_{ij}^{(max)}; i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n; \quad (12)$$

Step 5. Eq. (13) is utilized to determine the final ranking of the alternatives (R_i).

$$R_i = L_i^{\lambda} + A_i^{(1-\lambda)}; i = 1, 2, \dots, m; \quad (13)$$

where R_i is the label of the ranked alternatives and λ represents the coefficient degree of the criterion type. Since this study includes both criterion types (beneficial and non-beneficial), parameter λ can be considered 0.5. However, there is a possibility to make variations of the parameter λ when considering the criteria type. For instance, if the decision-making problem has two criteria of type min and 1 criterion of type max, this means that the coefficient λ should be 2/3. In this study, the decision-making problem has five criteria of type min, and nine criterion of type max, this means that the coefficient λ should be 5/14.

4. Results

In this study, the performance evaluation of a logistics company on the Fortune 500 Türkiye was conducted using fourteen criteria. Six of these criteria, namely, number of Euro 6 vehicles, education on sustainability, carbon footprint, energy consumption, hazardous and non-hazardous waste and water consumption are associated with environmental performance, while the remaining criteria, namely, net sales, net sales changes, earnings before interest and sales, earnings before interest and sales change, total assets, equity, export amount and number of employees are related to financial performance. The criteria were determined based on literature review (Handfield et al., 2002; Pavlovskaja, 2014; Özbek, 2018; Ulutaş & Karaköy, 2019; Topal, 2021; Isık, 2022; Shulla & Leal-Filho, 2023; Arıkan Kargı, 2024). Data was gathered from the Fortune Türkiye 500 report (<https://www.fortuneturkey.com/fortune500>) and Ekol's sustainability report (<https://www.ekol.com/en/corporate/sustainability/reports/>). Firstly, the weights of the criteria were computed using the MEREC methods. Afterwards, the financial and environmental performance of Ekol was ranked by years using the AROMAN method. Table 2 and 3 demonstrates an overview of criteria and decision matrix, respectively.

Table 2. Characteristics of Criteria

Criteria	Abbrev.	Unit	Optimization	Period	Source
Number of Vehicles (EURO 6)	VEC	Vehicle	Benefit		
Education on Sustainability	EDU	Person	Benefit		
Carbon Footprint	CFP	CO ₂	Cost		
Energy Consumption	EC	MWh	Cost	2020-2022	Ekol Sustainability Report (2024c)
Waste (hazardous and non-hazardous)	WST	Tones	Cost		
Water Consumption	WC	m ³	Cost		
Net Sales	NS	TL	Benefit		
Net Sales Change	NSC	%	Benefit		
Earnings Before Interest and Sales	EBIT	TL	Benefit		
Earnings Before Interest and Sales Change	EBITC	%	Benefit	2012-2022	Fortune 500 Türkiye Report (2024)
Total Assets	TA	TL	Benefit		
Equity	EQ	TL	Benefit		
Export Amount	EXP	TL	Benefit		
Number of Employees	EMP	Person	Cost		

Table 3. Decision Matrix

Year / Criteria	2011	2012	2013	2014	2015	2016
NS	509.199.165,00	629.374.958,00	918.880.247,71	1.165.174.538,00	1.512.011.385,90	1.880.452.807,90
NSC	62.65	27.73	41.90	26.80	29.76	24.36
EBIT	8.715.719,00	12.798.185,00	11.332.614,19	33.439.051,00	49.112.114,18	50.263.958,27
EBITC	5.14	46.84	91.19	195.1	46.87	2.34
TA	323.696.292,00	361.700.526,00	670.784.360,24	696.645.914,00	1.023.182.757,72	1.318.687.488,69
EQ	149.018.889,00	154.790.029,00	191.434.273,01	180.867.267,00	199.662.614,86	247.043.820,95
EXP	138.282.291,00	152.663.304,00	234.048.165,22	313.188.884,00	380.475.336,30	857.582.948,46
EMP	2130	2351	4710	5576	6580	7055
Year / Criteria	2017	2018	2019	2020	2021	2022
NS	2.465.900.679,30	3.329.325.175,74	3.341.637.376,00	3.900.651.680,90	5.991.283.662,02	12.055.140.002,73
NSC	31.13	35.01	0.3698	16.72	53.59	101.2
EBIT	25.120.100,48	113.663.193,83	79.717.128,00	272.825.746,34	488.427.353,22	927.845.576,87
EBITC	70.06	55.70	-29.86	242.24	79.02	90
TA	1.680.906.559,56	2.543.748.100,61	2.813.050.112,00	3.551.160.275,83	6.419.490.024,29	9.209.501.707,89
EQ	321.199.930,96	442.006.011,52	468.627.424,00	768.933.278,61	1.521.079.173,77	3.102.650.783,07
EXP	1.944.136.610,08	2.666.504.963,55	2.343.131.392,00	3.203.936.672,52	5.163.991.155,97	10.165.833.994,78
EMP	7989	8148	7827	7719	8273	8977
Year / Criteria	2020	2021	2022	-	-	-
VEC	419	709	765	-	-	-
EDU	3.318	4.715	5.837	-	-	-
CFP	312.774	465.612	423.693	-	-	-
EC	133.652	134.007	119.375	-	-	-
WST	4.057	4.109	3.784	-	-	-
WC	104.938	109.727	119.630	-	-	-

4.1. The results obtained from the MEREC method

In order to carry out the normalization procedure, it is essential that all values in the decision matrix are positive. Nevertheless, upon reviewing Table 3, it was noted that there was a negative value in the decision matrix. Thus, the negative value was transformed into positive value using Z-score standardization process. Z-score (standard score) standardization method is well adapted for the discrete data, in which the maximum and minimum are not clear or the value exceeds a certain range (Zhang et al., 2014). Following this, the criteria were normalized based on their benefit and cost optimization using Eqs. (1-2) and the normalized decision matrix is demonstrated in Table 4.

Table 4. The Normalized Decision Matrix

Year / Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
2011	1,0000	0,0059	1,0000	0,0007	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
2012	0,8091	0,0133	0,6810	0,6375	0,8949	0,9627	0,9058	0,9060
2013	0,5542	0,0088	0,7691	0,3274	0,4826	0,7784	0,5908	0,4522
2014	0,4370	0,0138	0,2606	0,1530	0,4646	0,8239	0,4415	0,3820
2015	0,3368	0,0124	0,1775	0,6371	0,3164	0,7464	0,3634	0,3237
2016	0,2708	0,0152	0,1734	0,0024	0,2455	0,6032	0,1612	0,3019
2017	0,2065	0,0119	0,3470	0,4262	0,1926	0,4639	0,0711	0,2666
2018	0,1529	0,0106	0,0767	0,5361	0,1273	0,3371	0,0519	0,2614
2019	0,1524	1,0000	0,1093	1,0000	0,1151	0,3180	0,0590	0,2721
2020	0,1305	0,0221	0,0319	0,1233	0,0912	0,1938	0,0432	0,2759
2021	0,0850	0,0069	0,0178	0,3779	0,0504	0,0980	0,0268	0,2575
2022	0,0422	0,0037	0,0094	0,3318	0,0351	0,0480	0,0136	0,2373
Year / Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC	-	-
2020	1,0000	1,0000	0,6717	0,9974	0,9873	0,8772		
2021	0,5910	0,7037	1,0000	1,0000	1,0000	0,9172		
2022	0,5477	0,5684	0,9100	0,8908	0,9209	1,0000		

According to Eq. (3), the overall performance of the alternatives (S_i) was computed and illustrated in Table 5.

Table 5. The values of S_i

Financial Performance	2011	2012	2013	2014	2015	2016
S_i	0,9349	0,5242	0,6898	0,7792	0,7664	1,0909
Financial Performance	2017	2018	2019	2020	2021	2022
S_i	0,8991	1,029	0,7497	1,1504	1,2533	1,3797
Environmental Performance	2020	2021	2022			
S_i	0,0821	0,1490	0,1954			

Afterwards, the overall performance of the alternatives by removing each criterion (S_{ij}) was calculated using Eq. (4) and demonstrated in Table 6.

Table 6. The values of S_{ij}

Year / Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
2011	0,9349	0,6447	0,9349	0,4956	0,9349	0,9349	0,9349	0,9349
2012	0,5084	0,1393	0,4954	0,4903	0,5159	0,5214	0,5259	0,5259
2013	0,6520	0,3379	0,6732	0,6172	0,6430	0,6739	0,6913	0,6745
2014	0,7306	0,4973	0,6989	0,6653	0,7342	0,7680	0,8036	0,7954
2015	0,7011	0,4721	0,6605	0,7398	0,6972	0,7492	0,7909	0,7843
2016	1,0345	0,8976	1,0145	0,7988	1,0302	1,0695	1,0723	1,0987
2017	0,8154	0,6435	0,8437	0,8547	0,8115	0,8592	0,8177	0,8881
2018	0,9414	0,8018	0,9071	1,0008	0,9324	0,9792	0,9131	0,9911
2019	0,6319	0,7497	0,6096	0,7497	0,6131	0,6796	0,5887	0,6895
2020	1,0664	0,9870	1,0039	1,0640	1,0509	1,0833	1,0176	1,0682
2021	1,1612	1,0577	1,0981	1,2179	1,1405	1,1667	1,1149	1,1284
2022	1,2749	1,1855	1,2209	1,3444	1,2684	1,2794	1,2345	1,2222
Year /Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC	-	-
2020	0,0821	0,0821	0,0191	0,0455	0,0439	0,0626		
2021	0,0704	0,0972	0,1490	0,1490	0,1490	0,1365		
2022	0,1092	0,1148	0,1823	0,1794	0,1807	0,1921		

Based on Eqs. (5-6), the removal effect of each criterion on the overall performance of the alternatives based on the standard deviation and each criterion's weight was calculated, respectively. Table 7 presents the results of the MEREC method.

Table 7. The final weights

Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
E_j	0,6810	2,4457	0,9328	0,6238	0,7527	0,4393	0,8081	0,5327
W_j	0,0944	0,3389	0,1293	0,0864	0,1043	0,0609	0,1120	0,0738
Rank	5	1	2	6	4	8	3	7
Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC		
E_j	0,1647	0,1324	0,0760	0,0526	0,0529	0,0353		
W_j	0,3205	0,2577	0,1480	0,1023	0,1029	0,0686		
Rank	1	2	3	5	4	6		

The MEREC findings indicated that net sales change (NSC) was the most significant criterion, while equity (EQ) was the least significant criterion in the assessment of financial performance. Moreover, number of vehicles equipped with EURO 6 technology (VEC) was the most significant criterion, while water consumption (WC) was the least significant criterion in the assessment of environmental performance.

4.2. The results obtained from the AROMAN method

According to Eqs. (7-8), the decision matrix was normalized based on two types of normalization. The values of normalization type 1 (linear) and normalization type 2 (vector) is presented in Table 8 and 9, respectively.

Table 8. Normalization Type 1

Year / Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
2011	1,0000	0,0000	0,0171	0,0001	0,6357	0,2927	0,2716	0,0000
2012	1,0000	0,0000	0,0203	0,0000	0,5747	0,2459	0,2426	0,0000
2013	1,0000	0,0000	0,0123	0,0000	0,7300	0,2083	0,2547	0,0000
2014	1,0000	0,0000	0,0287	0,0000	0,5979	0,1552	0,2688	0,0000
2015	1,0000	0,0000	0,0325	0,0000	0,6767	0,1321	0,2516	0,0000
2016	1,0000	0,0000	0,0267	0,0000	0,7013	0,1314	0,4561	0,0000
2017	1,0000	0,0000	0,0102	0,0000	0,6817	0,1303	0,7884	0,0000
2018	1,0000	0,0000	0,0341	0,0000	0,7640	0,1328	0,8009	0,0000
2019	1,0000	0,0000	0,0239	0,0000	0,8418	0,1402	0,7012	0,0000
2020	1,0000	0,0000	0,0699	0,0000	0,9104	0,1971	0,8214	0,0000
2021	0,9333	0,0000	0,0761	0,0000	1,0000	0,2369	0,8044	0,0000
2022	1,0000	0,0000	0,0770	0,0000	0,7639	0,2574	0,8433	0,0000
Year / Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC	-	-
2020	0,0000	0,0093	1,0000	0,4265	0,0116	0,3346		
2021	0,0000	0,0086	1,0000	0,2867	0,0073	0,2345		
2022	0,0000	0,0120	1,0000	0,2804	0,0071	0,2811		

Table 9. Normalization Type 2

Year / Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
2011	0,7997	0,0000	0,0137	0,0001	0,5083	0,2340	0,2172	0,0000
2012	0,8305	0,0000	0,0169	0,0000	0,4773	0,2042	0,2014	0,0000
2013	0,7806	0,0000	0,0096	0,0000	0,5698	0,1626	0,1988	0,0000
2014	0,8291	0,0000	0,0238	0,0000	0,4957	0,1287	0,2229	0,0000
2015	0,8059	0,0000	0,0262	0,0000	0,5453	0,1064	0,2028	0,0000
2016	0,7630	0,0000	0,0204	0,0000	0,5351	0,1002	0,3480	0,0000
2017	0,6895	0,0000	0,0070	0,0000	0,4700	0,0898	0,5436	0,0000
2018	0,6676	0,0000	0,0228	0,0000	0,5100	0,0886	0,5347	0,0000
2019	0,6711	0,0000	0,0160	0,0000	0,5649	0,0941	0,4705	0,0000
2020	0,6266	0,0000	0,0438	0,0000	0,5704	0,1235	0,5146	0,0000
2021	0,5810	0,0000	0,0474	0,0000	0,6226	0,1475	0,5008	0,0000
2022	0,6500	0,0000	0,0500	0,0000	0,4966	0,1673	0,5481	0,0000
Year / Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC	-	-
2020	0,0012	0,0093	0,8786	0,3754	0,0114	0,2948		
2021	0,0014	0,0095	0,9372	0,2697	0,0083	0,2209		
2022	0,0017	0,0128	0,9287	0,2617	0,0083	0,2622		

At first, the aggregated averaged normalized values were computed by Eq. (9) and illustrates in Table 10. In this study, the value of β was considered as 0.5. Then, the

aggregated averaged normalized matrix multiply with the criteria weights (Eq. 10), and the aggregated averaged weighted normalized matrix is presented in Table 11.

Table 10. Aggregated Averaged Normalization ($\beta=0.5$)

Year / Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
2011	0,6999	0,0000	0,0120	0,0001	0,4449	0,2048	0,1901	0,0000
2012	0,7076	0,0000	0,0144	0,0000	0,4067	0,1740	0,1716	0,0000
2013	0,6951	0,0000	0,0086	0,0000	0,5075	0,1448	0,1771	0,0000
2014	0,7073	0,0000	0,0203	0,0000	0,4229	0,1098	0,1901	0,0000
2015	0,7015	0,0000	0,0228	0,0000	0,4747	0,0926	0,1765	0,0000
2016	0,6907	0,0000	0,0185	0,0000	0,4844	0,0907	0,3150	0,0000
2017	0,6724	0,0000	0,0068	0,0000	0,4583	0,0876	0,5301	0,0000
2018	0,6669	0,0000	0,0228	0,0000	0,5095	0,0885	0,5341	0,0000
2019	0,6678	0,0000	0,0159	0,0000	0,5621	0,0936	0,4682	0,0000
2020	0,6566	0,0000	0,0459	0,0000	0,5978	0,1294	0,5394	0,0000
2021	0,6119	0,0000	0,0499	0,0000	0,6556	0,1554	0,5274	0,0000
2022	0,6625	0,0000	0,0510	0,0000	0,5061	0,1705	0,5587	0,0000
Year / Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC	-	-
2020	0,0003	0,0070	0,7196	0,3071	0,0087	0,2410		
2021	0,0004	0,0067	0,7343	0,2108	0,0057	0,1725		
2022	0,0004	0,0092	0,7322	0,2056	0,0056	0,2061		

Table 11. Aggregated Averaged Weighted Normalized Matrix

Year / Criteria	NS	NSC	EBIT	EBITC	TA	EQ	EXP	EMP
2011	0,0661	0,0000	0,0015	0,00000	0,0464	0,0125	0,0213	0,0000
2012	0,0668	0,0000	0,0019	0,0000	0,0424	0,0106	0,0192	0,0000
2013	0,0656	0,0000	0,0011	0,0000	0,0529	0,0088	0,0198	0,0000
2014	0,0668	0,0000	0,0026	0,0000	0,0441	0,0067	0,0213	0,0000
2015	0,0662	0,0000	0,0029	0,0000	0,0495	0,0056	0,0198	0,0000
2016	0,0652	0,0000	0,0024	0,0000	0,0505	0,0055	0,0353	0,0000
2017	0,0635	0,0000	0,0009	0,0000	0,0478	0,0053	0,0594	0,0000
2018	0,0629	0,0000	0,0029	0,0000	0,0532	0,0054	0,0598	0,0000
2019	0,0630	0,0000	0,0021	0,0000	0,0586	0,0057	0,0524	0,0000
2020	0,0620	0,0000	0,0059	0,0000	0,0624	0,0079	0,0604	0,0000
2021	0,0578	0,0000	0,0064	0,0000	0,0684	0,0095	0,0591	0,0000
2022	0,0625	0,0000	0,0066	0,0000	0,0528	0,0104	0,0626	0,0000
Year / Criteria	VEC	EDU	CFP	EC	WST	WC	-	-
2020	0,0001	0,0018	0,1065	0,03142	0,0009	0,0165		
2021	0,0001	0,0017	0,1087	0,02156	0,0006	0,0118		
2022	0,0001	0,0024	0,1084	0,02104	0,0006	0,0141		

Based on Eqs. (11-12), L_i and A_i values were calculated. In order to determine the final ranking of the alternatives, the R_i values were computed by Eq. (13). In this study, the parameter λ was considered as 5/14 since five criteria of type min, and nine criterion of type max. Table 12 shows the results of the AROMAN method.

Table 12. Final Ranking

Year	<i>Sum of all min criteria (L_i)</i>	<i>Sum of all max criteria (A_i)</i>	<i>R_i</i>	Rank
2011	0,0000	0,14778	0,1877	9
2012	0,0000	0,14088	0,1800	12
2013	0,0000	0,14829	0,1882	8
2014	0,0000	0,14146	0,1806	11
2015	0,0000	0,14407	0,1836	10
2016	0,0000	0,15891	0,2000	7
2017	0,0000	0,17685	0,2196	6
2018	0,0000	0,18424	0,2276	4
2019	0,0000	0,18186	0,2250	5
2020	0,0000	0,19855	0,2430	2
2021	0,0000	0,20111	0,2458	1
2022	0,0000	0,19486	0,2391	3

Year	<i>Sum of all min criteria (L_i)</i>	<i>Sum of all max criteria (A_i)</i>	<i>R_i</i>	Rank
2020	0,1554	0,0019	0,1237	2
2021	0,1427	0,0018	0,1225	3
2022	0,1441	0,0025	0,1359	1

The AROMAN findings showed that Ekol's achieved the most outstanding financial results in the years 2020, 2021, and 2022. In contrast, Ekol experienced its worst financial performance in the years 2012, 2014, and 2015. Additionally, Ekol achieved notable environmental performance in 2022.

4.3. Sensitivity and Comparative Analysis

Kumar et al. (2021); Aydin and Gümüs (2022) pointed out that a sensitivity and comparative analysis is important to observe similarities and differences among MCDM methods. Furthermore, decision-makers can confirm the robustness and validity of the results obtained from the proposed model. Firstly, the stability of the AROMAN method is verified through sensitivity analysis. Author assesses the method's stability by observing variations in the aggregated normalized matrix. Introducing a trade-off parameter β (0-1) when combining two normalization techniques, the original case assumed a trade-off parameter of $\beta = 0.5$. However, the model is tested under different scenarios with an incremental value of 0.1. The results of the sensitivity analysis to changes in the trade-off parameter β are presented in Figure 1 and 2.

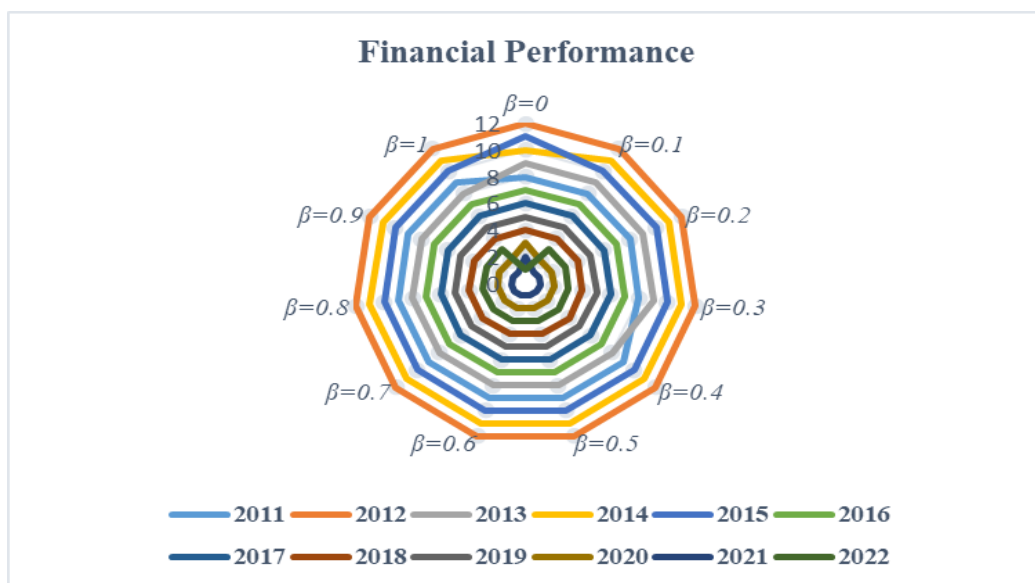

Figure 1. Sensitivity analysis (Financial Performance)

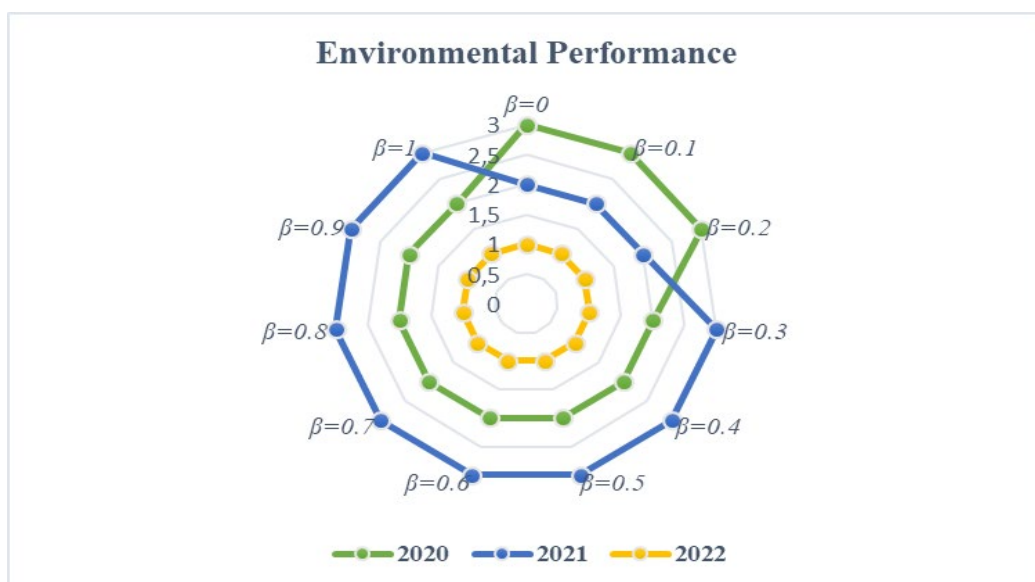

Figure 2. Sensitivity analysis (Environmental Performance)

It can be seen above, almost the same ranking was obtained under different scenarios with an incremental value of 0.1. Thus, it can be concluded that the results are stable to changes in the trade-off parameter of β . Afterwards, the robustness of the model is tested with various MCDM methods, namely TOPSIS, WASPAS, EDAS, MARCOS and ARAS. For comparative analysis, the financial performance ranking was tested due to the availability of a more series of data covering a broader range of years. Figure 3 summarizes the ranking results obtained from the other MCDM methods.

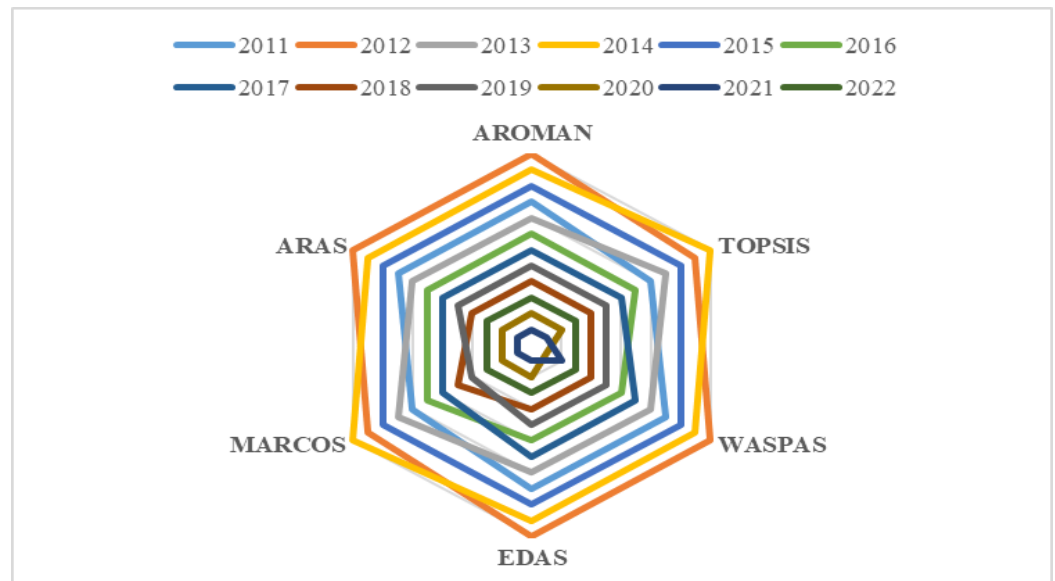

Figure 3. Comparative analysis

It can be seen above, almost the same ranking was obtained from the different MCDM methods. Thus, it can be concluded that the validity of the ranking results is confirmed.

5. Discussion and Conclusion

This paper investigates the financial and environmental performance of logistics company listed on the Fortune 500 Türkiye list. Since the assessment of performance is influenced by various factors, the hybrid MCDM method was employed in this research. The MEREC-based AROMAN method was applied to analyze how the company's performed over the years. This study was carried out within the scope of Ekol, one of Türkiye's prominent logistics companies. Ekol's financial performance was assessed from 2012 to 2022, while its environmental performance was analyzed for the years 2020 to 2022. The examined periods were determined based on the data availability. At first, the weight of the criteria was computed using the MEREC method. The MEREC findings indicated that net sales change (NSC) was the most significant criterion, while equity (EQ) was the least significant criterion in the assessment of financial performance. Moreover, number of vehicles equipped with EURO 6 technology (VEC) was the most significant criterion, while water consumption (WC) was the least significant criterion in the assessment of environmental performance. Once the weight of the criteria was determined, then the financial and environmental performance of Ekol's was evaluated with the AROMAN method. The AROMAN findings showed that Ekol's achieved the most outstanding financial results in the years 2020, 2021, and 2022. In contrast, Ekol experienced its worst financial performance in the years 2012, 2014, and 2015. These findings may help us to understand that Ekol's financial performance has increased notably between 2018 and 2022. It is evident from these findings that the Covid-19 pandemic has had a positive impact on the company's financial performance. This is supported by the fact that the highest financial performance coincided with the peak of the Covid-19 pandemic from 2020 and 2022. Indeed, these findings were anticipated as logistics industry plays a crucial role during the Covid-19 pandemic. Moreover, the results highlighted that Ekol achieved notable environmental performance in 2022. Ekol has made significant advancements in reducing its environmental footprint. Strategies such as embracing eco-friendly logistics methods, investing in energy-saving technologies, publishing sustainability report, and establishing thorough waste management programs have contributed to its environmental sustainability. Additionally, the present findings seem to be consistent with another research (Toslak et al., 2022) which found that Ekol's

achieved its highest financial performance in 2020. However, no research has been found that analyze the environmental performance of logistics companies on the Fortune 500 Türkiye. Moreover, sensitivity and comparative analysis were carried out to test the validity of the results. Based on sensitivity and comparative analysis, it can be concluded that the validity of the results is confirmed.

The findings from this study provide some academic and managerial contributions to the financial and environmental performance evaluation literature. Firstly, the use of the MEREC and AROMAN techniques in performance assessment offers a comprehensive framework that integrates various criteria, enhancing the robustness of performance evaluation. This methodological approach has the potential to be applied in forthcoming studies in various industries and regions. From a managerial perspective, the determination of net sales change as a key financial indicator, managers should focus on strategies that drive sales growth, such as expanding service offerings, improving customer service, and utilizing technology to streamline operations. The importance of incorporating EURO 6 technology-equipped vehicles in enhancing environmental performance underscores the necessity of investing in sustainable technologies. It is advisable for managers to incorporate a higher number of eco-friendly vehicles in their fleets and implement sustainable logistics practices to minimize their environmental impact. This is not only complying with regulatory standards but also increase the company's image among environmentally aware customers. Besides that, it is important to enhance export/green export activities. To achieve this, concentrate on education and training related to sustainability might be beneficial for improving the company's financial performance and reduce its carbon footprint in the long term. Overall, it is believed that the findings obtained from this study will provide insights especially to other logistics companies operating in Türkiye or to decision makers who plan to invest in the field of logistics in Türkiye in the future.

While the current study provides valuable insights into the performance of Ekol, some limitations need to be acknowledged. Although performance evaluation was carried out by 14 criteria, with 6 criteria related to environmental performance and 8 on financial performance, it may not encompass all aspects of performance evaluation. Additional criteria including customer satisfaction, operational efficiency, technological innovation might be considered for the future research. Moreover, this study concentrated solely on Ekol, a prominent player in the Turkish logistics sector and a part of the Fortune 500 Türkiye. Although this case study provides deep evaluation of one company, it limits the generalizability of the findings to other companies or industries. Finally, the environmental performance was evaluated for the years of 2020, 2021 and 2022, based on data availability. Extending the time period for assessing environmental performance would lead to a more thorough understanding.

References

- Acar, E., Kılıc, M., & Güner, M. (2015). Measurement of Sustainability Performance in Textile Industry by Using a Multi-Criteria Decision-Making Method. *Textile and Apparel*, 25(1), 3-9.
- Akdemir, D. M., & Şimşek, O. (2023). A Financial Performance Evaluation via Hybrid MCDM methods: A case of Amazon. com Inc. *Istanbul Business Research*, 52(1), 199-232.
- Aktas, N., & Demirel, N. (2021). A Hybrid Framework for Evaluating Corporate Sustainability Using Multi-Criteria Decision Making. *Environment, Development and Sustainability*, 23(10), 15591-15618.
- Alaca, D., & Ulutas, A. (2022). Bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme Modeli ile Lojistik Firmalarının Performanslarının Ölçümü. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3), 1027-1045.
- Arıkan Kargı, V. S. (2024). Evaluation of the Financial Performance of Electricity Generation Companies Using the Grey Relational Analysis Method. *Omer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2).
- Aydın, F., & Gümüş, B. (2022). Comparative Analysis of Multi-Criteria Decision-Making Methods for the Assessment of Optimal SVC Location. *Bulletin of the Polish Academy of Sciences. Technical Sciences*, 70(2).

- Bakır, M., & İnce, F. (2024). Havayolu İşletmelerinde Yolcu Memnuniyetinin LOPCOW-AROMAN Modeliyle Analizi: Star Alliance Stratejik Ortaklığı Uygulaması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (81), 168-189.
- Bošković, S., Švadlenka, L., Jovčić, S., Dobrodolac, M., Simić, V., & Bacanin, N. (2023). An Alternative Ranking Order Method Accounting for Two-Step Normalization (AROMAN)—A Case Study of the Electric Vehicle Selection Problem. *IEEE Access*, 11, 39496-39507.
- Cakır, S., & Percin, S. (2013). Çok Kriterli Karar Verme Teknikleriyle Lojistik Firmalarında Performans Ölçümü. *Ege Akademik Bakis*, 13(4), 449.
- Cevik Aka, D. (2021). Fortune 500 Türkiye Raporunda Açıklanan Otomotiv Firmalarının Performans Değerlendirilmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 36(4), 745-757
- Cınaroğlu, E. (2019). Fortune 500 Listesinde Yer Alan Otomotiv Sektörü Firmalarının SWARA Destekli COPRAS Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 593-611.
- Dobrodolac, M., Bošković, S., Jovčić, S., & Lazarević, D. (2024). Sustainable Delivery Model Selection Using AROMAN Approach. *Decision Making Advances*, 2(1), 73-82.
- Ekol. (2024a). Ekol's Corporate Identity. Retrieved from: <https://www.ekol.com/en/corporate/> (26.06.2024)
- Ekol. (2024b). Ekol's Intermodal Transport Model Wins Sustainability Award. Retrieved from: <https://www.ekol.com/tr/ekolun-intermodal-tasimacilik-modeli-surdurulebilirlik-odulu-aldi/> (27.06.2024)
- Ekol. (2024c). Entegre, Esnek, Etkin: Sürdürülebilirlik Raporu 2022. Retrieved from: <https://www.ekol.com/tr/kurumsal/surdurulebilirlik/raporlar/> (07.06.2024)
- Erdoğan, H. H., & Kırbac, G. (2021). Financial Performance Measurement of Logistics Companies Based on Entropy and Waspas Methods. *Journal of Business Research-Turk*, 13(2), 1093-1106.
- Ersoy, N. (2017). Performance Measurement in Retail Industry by Using a Multi-Criteria Decision-Making Methods. *Ege Academic Review*, 17(4), 539-551.
- Ersoy, N. (2023). Applying An Integrated Data-Driven Weighting System – CoCoSo Approach for Financial Performance Evaluation of Fortune 500 Companies. *E&M Economics and Management*, 26(3), 92-108.
- Ersoy, N., & Taslak, S. (2023). Comparative Analysis of MCDM Methods for the Assessment of Corporate Sustainability Performance in Energy Sector. *Ege Academic Review*, 23(3), 341-362.
- Fortune 500. (2024). Fortune 500 Türkiye List. Retrieved from: <https://www.fortuneturkey.com/fortune500> (07.06.2024)
- Handfield, R., Walton, S. V., Sroufe, R., & Melnyk, S. A. (2002). Applying Environmental Criteria to Supplier Assessment: A Study in the Application of the Analytical Hierarchy Process. *European Journal of Operational Research*, 141(1), 70-87.
- Isık, Ö. (2022). Gri entropi, FUCOM ve EDAS-M Yöntemleriyle Türk Lojistik Firmalarının Çok Kriterli Performans Analizi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 17(66), 472-489.
- Janmontree, J., & Zadek, H. (2020). Development of Sustainability Performance Measurement Framework for Measuring Complex Sustainability Impacts in the Manufacturing Industry. In *Data Science in Maritime and City Logistics: Data-driven Solutions for Logistics and Sustainability. Proceedings of the Hamburg International Conference of Logistics (HICL)*, Vol. 30 (pp. 3-31). Berlin: epubli GmbH.
- Kahreman, Y. (2024). AB Ülkeleri İçin 2008 Krizi Sonrası ESG Kapsamında Sürdürülebilir Kalkınma Performansının Değerlendirilmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (43), 73-90.
- Kara, K., Yalçın, G. C., Acar, A. Z., Simic, V., Konya, S., & Pamucar, D. (2024a). The MEREC-AROMAN Method for Determining Sustainable Competitiveness Levels: A Case Study for Turkey. *Socio-Economic Planning Sciences*, 91, 101762.
- Kara, K., Yalçın, G. C., Simic, V., Yıldırım, A. T., Pamucar, D., & Siarry, P. (2024b). A Spherical Fuzzy-Based DIBR II-AROMAN Model for Sustainability Performance Benchmarking of Wind Energy Power Plants. *Expert Systems with Applications*, 124300.
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of Objective Weights Using a New Method Based on the Removal Effects of Criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(4), 525.
- Kolak, O. I., & Feyzioglu, O. (2016). Sustainability Performance Evaluation of Transportation Networks Using MCDM Analysis. In *Proceedings of the World Congress on Engineering* (Vol. 1).
- Kumar, R., Dubey, R., Singh, S., Singh, S., Prakash, C., Nirsanametla, Y., ... & Chudy, R. (2021). Multiple-Criteria Decision-Making and Sensitivity Analysis for Selection of Materials for Knee Implant Femoral Component. *Materials*, 14(8), 2084.
- Lukić, R. (2023). Analysis of the Performance of the Serbian Economy Based on the MEREC-WASPAS Method. *MARSONIA: Časopis za društvena i humanistička istraživanja*, 2(1), 39-52.

- Özbek, A. (2018). Fortune 500 Listesinde Yer Alan Lojistik Firmaların Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 13-26.
- Özdağoğlu, A., Acar, E., Güner, M., & Çetmeli Bakadur, A. (2024). Applications of MCDM Methods for the Assessment of Sustainable Development: A Case Study of Fashion Textile Group. *Management of Environmental Quality: An International Journal*.
- Pavlovskaja, E. (2014). Sustainability Criteria: Their Indicators, Control, and Monitoring (With Examples from the Biofuel Sector). *Environmental Sciences Europe*, 26, 1-12.
- Raj, D., Maity, S. R., & Das, B. (2024). Optimization Of Process Parameters of Laser Cladding on AISI 410 Using MEREK Integrated MABAC Method. *Arabian Journal for Science and Engineering*, 49(8), 10725-10739.
- Shulla, K., & Leal-Filho, W. (2023). Achieving the UN Agenda 2030: Overall Actions for the Successful Implementation of the Sustainable Development Goals Before and After the 2030 Deadline. *European Union Parliament*.
- Topal, A. (2021). Çok Kriterli Karar Verme Analizi ile Elektrik Üretim Şirketlerinin Finansal Performans Analizi: Entropi Tabanlı CoCoSo Yöntemi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 9(2), 532-546.
- Toslak, M., Aktürk, B., & Ulutas, A. (2022). MEREK ve WEDBA Yöntemleri İle Bir Lojistik Firmasının Yıllara Göre Performansının Değerlendirilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (33), 363-372.
- Tudose, M. B., Rusu, V. D., & Avasilcai, S. (2022). Financial Performance–Determinants and Interdependencies between Measurement Indicators. *Business, Management and Economics Engineering*, 20(1), 119-138.
- Ulutas, A. (2018). Entropi Tabanlı Edas Yöntemi ile Lojistik Firmalarının Performans Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (23), 53-66.
- Ulutas, A., & Karaköy, Ç. (2019). CRITIC ve ROV Yöntemleri ile Bir Kargo Firmasının 2011-2017 Yılları Sırasındaki Performansının Analiz Edilmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 223-230.
- Yürüyen, A. A., Ulutas, A., & Özdağoğlu, A. (2023). Lojistik İşletmelerinin Performansının Bir Hibrit ÇKKV Modeli ile Değerlendirilmesi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 11(3), 731-751.
- Zhang, X., Wang, C., Li, E., & Xu, C. (2014). Assessment Model of Ecoenvironmental Vulnerability Based on Improved Entropy Weight Method. *The Scientific World Journal*, 2014(1), 797814.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Emre Kadir ÖZEKENCİ (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Emre Kadir ÖZEKENCİ (%100)

Borsa İstanbul'da İşlem Gören Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının TOPSIS ve VIKOR Metoduyla Değerlendirilmesi

Yunus Emre KAHRAMAN¹, Yılmaz ÇALIŞKAN²

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Yunusemrekahraman@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0306-5227

² Dr., Fethiye Milli Emlak Müdürlüğü, Muğla, yilmazcaliskan1983@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2736-8935

Öz: Bu çalışma, Borsa İstanbul'da işlem gören turizm sektöründeki 12 şirketin 2023 yılı finansal performanslarını objektif bir şekilde değerlendirmek amacıyla TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanarak detaylı bir analiz sunmaktadır. Araştırma, şirketlerin likidite, kârlılık ve verimlilik gibi temel finansal göstergeler üzerinden yapılan değerlendirmeler neticesinde elde edilen bulguları içermektedir. TOPSIS yöntemiyle yapılan analizde, Büyük Şefler Gıda'nın turizm sektöründe en iyi finansal performansa sahip olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, şirketin genel olarak en iyi maliyet etkinliği ve en yüksek gelir artışını sağladığını göstermektedir. Diğer yandan, Petrokent Turizm en düşük performansı gösteren şirket olarak belirlenmiştir, bu da şirketin mali tablolarının diğerleriyle kıyaslandığında zayıf olduğuna işaret etmektedir. VIKOR yöntemiyle yapılan değerlendirmede ise, Flap Kongre ve Altinyunus Çeşme'nin öne çıktığı ve sektördeki diğer şirketlere göre daha rekabetçi bir finansal performans sergilediği görülmüştür. Öte yandan, Petrokent Turizm'in yine en düşük performansı sergilediği tespit edilmiştir. Bu analizler, yatırımcılara turizm sektöründeki şirketler arasında daha bilinçli yatırım kararları alabilmeleri için önemli bir yol göstericidir. Sonuç olarak, bu çalışma turizm sektöründeki şirketlerin finansal sağlığını derinlemesine analiz etmekte ve yatırımcılara rehberlik etmek amacıyla önemli bir katkı sunmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, farklı yöntemlerin ve kriterlerin entegrasyonu ile daha kapsamlı ve detaylı analizlerin yapılmasına olanak tanıyabilir, bu da finansal piyasalar üzerindeki bilgi birikimini artırabilir ve daha sağlam yatırım kararları alınmasını sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Borsa İstanbul, Turizm Şirketleri, Finansal Performans, Finansal Piyasa ve Kurumlar
Jel Kodları: D53, E44, G1

Atf: Kahraman, Y. E.; Çalışkan, Y. (2024). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının TOPSIS ve VIKOR Metoduyla Değerlendirilmesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 725-740. <https://doi.org/10.30586/pek.149230>

Geliş Tarihi: 10.06.2024
Kabul Tarihi: 24.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Evaluation Of Financial Performance Of Tourism Enterprises Traded In Stock Exchange Istanbul By Topsis and Vikor Methods

Abstract: This study presents a detailed analysis using TOPSIS and VIKOR methods to objectively evaluate the financial performance of 12 companies in the tourism sector traded on Borsa Istanbul in 2023. The research includes the findings obtained as a result of the evaluations of the companies based on basic financial indicators such as liquidity, profitability and productivity. The analysis using the TOPSIS method reveals that Büyük Şefler Gıda has the best financial performance in the tourism sector. This result indicates that the company has achieved the best cost efficiency and the highest revenue growth in general. On the other hand, Petrokent Turizm was identified as the lowest performing company, indicating that the company's financial statements are weak compared to others. Using the VIKOR method, Flap Congress and Altinyunus Çeşme stand out and exhibit a more competitive financial performance compared to other companies in the sector. On the other hand, Petrokent Turizm was again found to have the lowest performance. These analyzes provide important guidance for investors to make more informed investment decisions among companies in the tourism sector. In conclusion, this study makes an important contribution to analyze the financial health of companies in the tourism sector in depth and provide guidance to investors. Future research may allow for more comprehensive

and detailed analyses by integrating different methods and criteria, which may increase knowledge on financial markets and lead to more robust investment decisions.

Keywords: Stock Exchange Istanbul, Tourism Companies, Financial Performance, Financial Markets and Institutions

Jel Kodları: D53, E44, G1

1. Giriş

Rasyonel yatırımcılar sahip olduğu ekonomik koşullar altında gayrimenkul, altın, hisse senedi, tahvil gibi varlıkların toplam getirileri, risk faktörleri gibi kriterleri göz önüne alarak yatırım kararı almaktadır (Ertuna, 1991; Akay ve Diğerleri, 2002, s.126). Bireyler menkul kıymetleri de içine alan varlıklardan oluşturulan portföylerde normatif bir yaklaşımla hareket etmektedir (Singh ve diğerleri: 2014, s.110). Etkin bir şekilde portföy oluşturulabilmek ve yönetebilmek, portföyde önemli değişiklikler yapabilmek için hisse senetlerin portföy içerisindeki ağırlıkları, risk getirileri göz önüne alınarak dengeli bir portföyün oluşmasına yönelik kararlar alınması gerekmektedir (Abay, 2013, s.176). Riskten kaçınmak isteyen yatırımcılar servetlerinin yatırım için ayrılan kısmını bir veya birden fazla iyi çeşitlendirilmiş varlığın yer aldığı portföylerde değerlendirmektedir. Rasyonel yatırımcılar en düşük riskle en yüksek getiriye elde etmeyi hedeflemektedir (Singh ve diğerleri: 2014, s.110). Belirsizlik ortamında ve risk faktörü dikkate alınarak optimal portföy seçimi yapılabilir (Chen ve diğerleri, 1983, s.1087). Seçilen portföyün içerisinde şirketlerin yer alması o şirketin finansal performansı ile ilgilidir (Kallmuenzer ve diğerleri, 2019). Turizm sektöründe yer alan şirketlerin performansının temel noktası turizm girişimcilerin davranışları (Hallak ve diğerleri, 2014; Kallmuenzer ve Peters, 2018), olduğundan bu konuda çok fazla araştırma yapılmıştır (Ahmad, 2015; Carmichael ve diğerleri, 2011; Chang, 2011; Komppula, 2004; Legohérel ve diğerleri, 2004; Kallmuenzer ve diğerleri 2019; Bağcı, 2020). Ancak yatırımcıların daha sağlıklı kararlar alabilmesi, riskleri ve kayıpları en aza indirmek için objektif ve bilimsel değerlendirmelere ihtiyaç duymaktadır. Turizm sektöründeki yoğun rekabet ortamı ve sektörün dinamik bir yapıya sahip olmasından dolayı şirketlerin düzenli olarak finansal analizi yapması gerekmektedir (Uygurtürk ve diğerleri, 2013; Karakaş ve diğerleri, 2020, s.543). Turizm şirketlerinin finansal analiz yapması kontrolün artmasını; sahiplerine, ortaklarına, yöneticilerine, çalışanlarına ve yatırımcılarına firma hakkında sağlıklı bilgilerin ulaşmasını sağlamaktadır (Özyürek ve Erdoğan, 2011, s.230). Şirketlerin finansal performans değerlemesi yapması rasyonel karar almasını, denetleme görevlerini etkin olarak gerçekleştirmesini, önemli kararlar alınmasını sağlamaktadır (Karakaş ve diğerleri, 2020, s.545).

Turizm sektöründe yer alan firmaların performansını ölçebilmenin en doğru yolu finansal tablolarına bakarak sayısal bir değerlendirmenin yapılmasıdır (Eraslan ve diğerleri, 2005, s.95). Bu çalışmanın amacı da BİST'te yer alan Turizm Sektörü içerisinde faaliyetini gösteren şirketlerin finansal tabloları üzerinden elde edilen verilerle TOPSİS ve VİKOR yöntemi kullanılarak performans değerlendirmesi yapılmıştır.

2. Literatür Taraması

Literatürde TOPSİS ve VİKOR yönteminin birlikte veya ayrı ayrı uygulandığı pek çok çalışma bulunmaktadır. Günümüze kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde borsada işlem gören hisse senetleriyle ilgili olan çalışmalar içerisinde TOPSİS ve VİKOR yöntemlerinin birlikte kullanıldığı çalışmalar ele alınmıştır.

Wu ve diğerleri (2009) literatürde yer alan bankacılık performansının değerlendirilmesine yönelik 23 değerlendirme endeksi ve Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreciyle endekslerin ağırlıklarını belirlemiş, üç bankanın performansını ölçmek için

SAW, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanmış, elde ettiği bulgularla bankaların performansını artırmaya yönelik değerlendirmeler yapmış ve performansı ölçmeye yönelik değerlendirme modeli belirlemişlerdir.

Momeni ve diğerleri (2011) tarafından yapılan çalışmada bankacılık alanında uzmanlaşmış yazarlar tarafından Tahran Menkul Kıymetler Borsası'nın misyon, bankaların kriterleri vb. ana ve alt kriterler belirlenmiş, her bir kritere ait veriler toplandıktan sonra SAW, VIKOR ve TOPSIS yöntemleri kullanılarak bankalar derecelendirilmiş, değerlendirme sonucunda Parsiyan, Egtsade Novin ve Karafarin bankaları ilk üç sırayı aldığını belirlemişlerdir.

Shaverdi ve diğerleri (2011) tarafından yapılan çalışmada İran'da faaliyetini sürdüren üç özel bankanın performansını ölçmek için 21 endeks belirlemişler, endeksin ağırlıklarına göre bankaların performansını TOPSIS, VIKOR ve ELECTRE yöntemiyle ölçmeye çalışmışlardır.

Amile ve diğerleri (2013) tarafından yapılan çalışmada İran'da bulunan kamu ve özel bankalarda çalışan uzman ve yöneticilere uyguladıkları ve daha önce seçilmiş finansal ve finansal olmayan ölçütler üzerinden düzenledikleri anketlerden elde ettikleri değişkenleri, TOPSIS ve VIKOR yöntemi kullanarak bankaların performanslarını ölçmüş, özel bankalarda performansın daha yüksek olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca çalışmada, yöneticilerin ve bankaların performansını ölçerken finansal ve finansal olmayan performansın gözlemlenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Raei ve diğerleri (2012) tarafından yapılan çalışmada Tahran Menkul Kıymetler Borsasından elde edilen verilere TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini uygulamıştır, uygulamanın sonuçlarını Markowitz geleneksel modele göre incelemişler, uygun portföy oluşturmak için önerdikleri modelin iyi performans gösterdiği sonucuna varmışlardır.

Sepyani ve diğerleri (2013) tarafından yapılan çalışmada Tahran Borsasında işlem gören şirketlerin sıralamasında TOPSIS, VIKOR ve SAW gibi yöntemleri kullanmış, 16 uzman ve karar vericinin vermiş olduğu beyanlar doğrultusunda portföy seçimi yaptırılmış, otomotiv, eczacılık, emlak, çimento, kimya, ana metaller ve metal cevheri gibi yedi sektör üzerinden 143 şirketin listelenerek portföy seçiminde SAW tabanlı yöntemin diğer yöntemlere göre daha sağlıklı sonuçlar ortaya koyduğu sonucuna varmışlardır.

Dedania ve diğerleri (2015) tarafından yapılan çalışmada Hindistan'daki Ulusal Menkul Kıymetler Borsasında listelenen ve Bilgi Teknolojileri sektöründe faaliyetini sürdüren 13 şirketin performansını daha önce belirlemiş oldukları 13 kriter üzerinden değerlendirmiş, MATLAB GUI sistemi geliştirilmiş, TOPSIS VIKOR yöntemlerini uygulamış, en iyi ve en kötü performans gösteren şirketleri belirlemişlerdir.

Hacioğlu ve diğerleri (2015) tarafından yapılan çalışmada gelişmekte olan piyasaların finansal ve çatışma riskine dayalı performansını ölçmek amacıyla TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanarak bipolar risklerin yetkinliklerine göre farklılıkların olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Oral (2015) tarafından yapılan çalışmada ticari kredilere başvuran firmaların seçimleri üzerinde etki eden faktörleri belirlemek, kredilerde ortaya çıkabilecek risklerin analizleri ve çözümlenmesine yönelik TOPSIS ve VIKOR yöntemleri kullanarak firmaların risk notlarını hesaplamıştır.

Farrokh ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışmada Tahran borsasında listelenen ve esas faaliyet konusu metal işleri olan 8 şirketin performansını değerlendirmek için TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanmış, Zanja Endüstri metal firmaları içerisinde en üst sırada yer aldığını belirlemişlerdir.

Moghadam ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışmada İran Menkul Kıymetler Borsasındaki yatırım fonlarının değerlendirilmesini TOPSIS, VIKOR ve benzerlik temelli yaklaşımın kapasitesini test etmişler, yaş, yatırım fonlarının net değeri, nakit varlık yüzdesi ve net varlık değerleri gibi kriterler göz önüne alınarak yapılan değerlendirmenin sonucunda profesyonel ve amatör yatırımcıların kararları değerlendirmişlerdir.

Beheshtinia ve diğerleri (2017) tarafından yapılan çalışmada İran'daki dört bankanın performansını değerlendirmek için yatırım getirisi, borç oranı ve düşük enerji gibi 6 kriter

ve 25 alt kriter belirlemişler, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanarak önerdiği çok kriterli karar verme teknik modelini açıklamaya çalışmışlar, belirlemiş olduğu kriterlerden yatırımın geri dönüşü, borç oranı ve daha az enerji tüketiminin en önemli kriterler, marka değerinin ve müşteri sadakatinin artırılması, çevreye duyarlılık kriterleri de en düşük yüzdeye sahip kriterler olduğunu belirlemişler, sonucunda dört bankanın performansların sıralamasını yapmışlardır.

Dinçer ve diğerleri (2019) tarafından yapılan çalışmada Türk bankacılık sisteminde yeni hizmet gelişimini FANP, TOPSIS, VIKOR ve Monte Carlo yöntemleriyle analiz etmiş, Türkiye'deki yabancı bankaların performanslarının diğer bankalara göre daha düşük olduğu, müşteri çekmeye yönelik yeni hizmetler sunması gerektiğini ve bunun için müşterilerin beklentilerine yönelik detaylı analiz yaparak diğer bankalara göre karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olması gerektiği sonucuna varmışlardır.

Şahin ve diğerleri (2019) tarafından yapılan çalışmada BİST'te işlem gören ve imalat sektöründe yer alan firmaların finansal performansları üzerinde inceleme yapmış, işletmelerin finansal performanslarını sıralarken TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanmış, şirketlerin finansal performansı ile borsa performansı arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Dinçer ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada Avrupa bankacılık sektöründe gerçekleştirilen artan ve yıkıcı inovasyon politikalarını değerlendirmek amacıyla bir karar alma modeli oluşturulmuş, artan ve yıkıcı yenilikler için farklı kriterler belirlemişler, bu kriterlerin ağırlıklandırılmasında DEMATEL, VIKOR ve TOPSIS yöntemleri uygulanmış, inovasyon politikalarında en iyi ülkeleri seçmek için kapsamlı ve tutarlı sonuçlara ulaşarak Avrupa bankacılık sisteminin yeniden tasarlanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Özdemir ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'deki 5 ticari bankanın web sitesini belirlemiş olduğu performans kriterlerine göre ölçmeye çalışılmış, 2 aylık süreçte elde edilen verilerle TOPSIS ve VIKOR yöntemi kullanarak analiz edilmiş, "sayfa hızı" değişkeninin en önemli kriter olduğunu belirlenmiş, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerinin uygulanmasına göre web sitesi performansında başarısız olan bankaların mevduat hacimleri büyük, şube ve çalışan sayılarının çok yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Bostan (2021) yapılan çalışmada da bankaların performansını ölçmek için benzer çalışma yapmış ve aynı sonuçlara ulaşmıştır.

Tari ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada bankaların elektronik verimliliğini ölçmek amacıyla bankaların 2007-2017 dönemine ait mali tablolarını ele alarak ve TOPSIS ve VIKOR yöntemleri uygulayarak bankaları performanslarına göre sıralamışlar, VIKOR yönteminden elde edilen sonuçların daha güvenilir olduğu sonucuna varmışlardır.

Kou ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada Avrupa bankacılık hizmetlerinin Fintech tabanlı yatırımları bulanık karar verme ve TOPSIS yöntemiyle değerlendirilmiş, elde edilen bulguları VIKOR yöntemini uygulayarak test etmişlerdir. Yapılan testlerin sonucunda Fintech tabanlı yatırım alternatifler Avrupa bankalarının finansal performansına çok büyük etki ettiği, rekabet avantajı sağladığı, müşterilerin beklentilerini karşılamak adına ağırlıklı olarak ödeme ve para transferlerine ağırlık verilmesi gerektiği çalışmada önerilmiştir. Ayrıca fintech tabanlı yatırımların para transfer sistemlerinde maliyetleri düşürdüğü sonucuna varmışlardır.

Yılmaz ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada finansal piyasanın önemli aktörlerinden biri olan bankacılık sektöründe yer alan ve BİST'te işlem gören 22 bankanın 2009 ile 2018 yılları arası finansal performanslarını ölçmek için 26 kriter ve entropi yöntemiyle kriterlerin ağırlıklarını belirlemişler, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini kullanarak performans analizi yapmışlar, her iki yöntemin uygulanması sonucunda ilk üç sırada aynı bankaların yer aldığı sonucuna varmışlardır.

Palanikumar ve diğerleri (2022) tarafından yapılan çalışmada en iyi beş ilaç şirketinin hisselerini satın alarak, borsada işlem yapmak isteyen şirkete TOPSIS ve VIKOR

yöntemini uygulayarak ilaç şirketlerinden hangisine yatırım yapacağına karar vermişlerdir

Ashraf ve diğerleri (2023) tarafından yapılan çalışmada COVID 19 salgınının Pakistan bankacılık üzerindeki etkisinin azaltılmaya yönelik yaptıkları araştırmada tedarik zinciri finansmanındaki belirsizlik, karar verici uzmanların ağırlık bilgileri gibi kriterler göz önünde bulundurularak örnek bir vaka çalışması üzerinden TOPSIS, VIKOR ve Grey yöntemlerini kullanmışlar, gerçek hayattaki belirsizliğin üstesinden gelmek adına önerilen yöntemin başarılı olduğu sonucuna varmışlardır.

Jing ve diğerleri (2023) tarafından yapılan çalışmada Tahran Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören ve örneklem aldığı 79 şirketten 24 tanesinin 2020 yılına ait mali tabloları üzerinden TOPSIS, Taksonomi, Aras, VIKOR, COPRAS ve WASPAS yöntemlerini uygulayarak en yüksek getiri için en iyi hisse senedi proföyünü belirlemeye çalışmışlardır.

Sharma ve diğerleri (2023) tarafından yapılan çalışmada toplumsal, ekonomik, çevresel gibi 52 sürdürülebilir göstergesiyle bankaların performanslarını incelemişler, bankacılık performansının sürdürülebilirlik boyutlarını belirlemek için NVivo yazılımı kullanarak analiz yapmışlar, entropi, TOPSIS ve VIKOR yöntemleriyle çok yönlü karar verme yaklaşımı kullanılarak Hindistan'da bankacılık sektörünün sürdürülebilir raporlama modelinin tutarsız olduğu ve sosyal kaygılar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Çalışmada Hindistan'da bankacılık sektörünün önde gelen firmaların daha iyi kararlar almasına yardımcı olacak sonuçlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

3. Veri ve Metodoloji

Bu çalışmanın temel amacı Borsa İstanbul'a (BIST) kote olmuş turizm sektöründe bulunan 12 şirketin finansal performansları ile borsa performansları arasındaki ilişkinin TOPSIS ve VIKOR yöntemiyle ölçülmesidir. Çalışmada 2024 yılının ilk çeyreğinde şirketlerin açıkladığı 01.01.2023 ile 31.12.2023 tarihleri arasındaki yıllık finansal tablolar incelenecek, finansal performanslarını değerlendirmek için çeşitli finansal performans kriterlerinden yararlanılmış, şirketlerin 2023 yılı için Kamu Aydınlatma Platformu (KAP)'ta yayınlamış olduğu yıllık bilanço ve gelir tablosu üzerinden analiz yapılmıştır. Bu çalışmada ele alınan şirketler Tablo1.'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Örnekleme Dâhil Edilen Şirketler

Sıra No	Şirketin Adı	Borsada İşlem Kodu
1	Avrasya Petrol ve Turistik Tesisler Yatırımlar A.Ş.	AVTUR
2	Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler A.Ş.	AYCES
3	Büyük Şefler Gıda Turizm Tekstil Danışmanlık Organizasyon Eğitim Sanayi ve Ticaret A.Ş.	BIGCH
4	Etiler Gıda ve Ticari Yatırımlar Sanayi ve Ticaret A.Ş.	ETILR
5	Flap Kongre Toplantı Hizmetleri Otomotiv ve Turizm A.Ş.	FLAP
6	Gezinomi Seyahat Turizm Ticaret A.Ş.	GZNMI
7	Marmaris Altinyunus Turistik Tesisler A. Ş	MAALT
8	Martı Otel İşletmeleri A.Ş.	MARTI
9	Merit Turizm Yatırım ve İşletme A.Ş.	MERIT
10	Petrokent Turizm A.Ş.	PKENT
11	Tek-Art İnşaat Ticaret Turizm Sanayi ve Yatırımlar A.Ş.	TEKTU
12	Ulaşlar Turizm Yatırımları ve Dayanıklı Tüketim Malları Ticaret Pazarlama A.Ş.	ULAS

Bu şirketlerin finansal performanslarını ölçmek için kullanılan finansal oranlar ise Tablo 2.'de gösterilmiştir. Örnekleme dâhil edilen şirketlerle ilgili aşağıda verilen finansal

oranlar aracılığıyla uygulanacak yöntemlere esas oluşturacak karar matrisleri oluşturulacaktır.

Tablo 2. Analizde Kullanılan Finansal Oranlar

No	Finansal Oranlar	Kod	Formüller
1	Nakit Oran	NO	$\frac{\text{Hazır Değerler}}{\text{Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar}}$
2	Cari Oran	CO	$\frac{\text{Dönen Varlıklar}}{\text{Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar}}$
3	Alacak Devir Hızı	ADH	$\frac{\text{Kredili Net Satışlar}}{\text{Ortalama Ticari Alacaklar}}$
4	Stok Devir Hızı	SDH	$\frac{\text{Satılan Malın Maliyeti}}{\text{Ortalama Stok Miktarı}}$
5	Aktif Devir Hızı	AkDH	$\frac{\text{Net Satışlar}}{\text{Ortalama Aktif}}$
6	Finansal Kaldıraç Oranı	FKO	$\frac{\text{Finansal Borçlar}}{\text{Toplam Aktif}}$
7	Aktif Kârlılık Oranı	AKO	$\frac{\text{Net Kar}}{\text{Toplam Aktif}}$
8	Özsermaye Kârlılık Oranı	ÖKO	$\frac{\text{Net Kar}}{\text{Özkaynaklar}}$

3.1. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada BİST'te yer alan ve turizm sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarını tek tek değerlendirmek için 1980 yılında Hwang ve Yoon tarafından geliştirilen, pek çok alanda uygulama imkânı bulan ve çok ölçütlü karar verme yöntemi olan TOPSIS (Technique for Orde Preference by Similarity to Ideal Solution) (Zhang ve Wei, 2013, ss. 438-4339 ile çelişkili kriterlerin olduğu durumlarda farklı alternatifler belirleyerek sıralama ve arasından seçim yapma yöntemi olan VIKOR (Vise Kriterijumska Optimizacija Kompromisno Resenje) (Opricovic ve Tzeng, 2004, s.447) yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerle ilgili izlenilen yol tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. TOPSİS ve VİKOR Yöntemlerindeki Karar Süreci

TOPSİS Yöntemi	VİKOR Yöntemi
<p>Yöntemin adımları şu şekildedir (Lopez ve diğerleri, 2009, ss. 1505-1506):</p>	<p>Yöntemin adımları şu şekildedir (Opricovic ve Tzeng, 2004, s.447, Noyan ve diğerleri, 2018, ss. 191-205; Ertuğrul ve Karakaşoğlu, 2008, ss. 22-23; Bengül, 2018, ss. 34-38; Akyüz, 2012, ss. 202-205, Aydın ve diğerleri, 2021, ss. 28-30):</p>
<p>1. Adım-Karar Matrisi Oluşturma: Karar seçenekleri ve değerlendirme ölçütleri belirlendikten sonra karar verici tarafından Karar matrisi oluşturulmalıdır. Karar matrisi karar seçenekleri (n) ile değerlendirme kriterlerinin (m) sayısına bakılarak oluşturulur. Karar matrisine bakıldığı zaman satırlar karar seçeneklerini, sütunlar ise ölçütleri göstermekte olup n seçeneğin m ölçütüne göre mevcut performansını göstermektedir.</p> $D = \begin{bmatrix} d_{11} & d_{12} & \dots & d_{1m} \\ d_{21} & d_{22} & \dots & d_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ d_{n1} & d_{n2} & \dots & d_{nm} \end{bmatrix}$ <p>2. Adım: Normalize Edilmiş Karar Matrisini Oluşturma Yukarıda yer alan karar matrisindeki her bir karar noktasındaki değer, her bir ölçütün karelerin toplamını karaköküne oranlayarak normalize edilmiş karar matrisi oluşturulmaktadır. Normalize edilmiş karar matrisinin her bir karar noktasını aşağıdaki formülle bulunmaktadır.</p> $r_{ij} = \frac{d_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^m d_{ij}^2}} \quad i=1,2,\dots,n, \quad j=1,2,\dots,m$ <p>Yukarıdaki formülle göre bulunan değerler tek tek normalize edilmiş karar matrisi şu şekilde oluşur:</p> $R = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1m} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{n1} & r_{n2} & \dots & r_{nm} \end{bmatrix}$ <p>3.Adım: Ağırlıklı Standart Karar Matrisi Oluşturma Değerlendirme ölçütlerin önem derecesine göre ağırlıkları belirlenir, R matrisinin karar noktalarındaki değerler ağırlıklarıyla çarpılarak ağırlıklı standart karar matrisi (V) oluşturuluyor. Ölçütlerin ağırlıkları değerleri $w_i = (i=1,2,\dots,m)$ şeklinde olup $\sum_{i=1}^m w_i = 1$'dir. Ağırlıklandırma şeklinde bir yöntemin uygulanması TOPSİS yönteminin sübjektif bir yönünü ortaya koymaktadır.</p> $V = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_m r_{1m} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_m r_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ w_1 r_{n1} & w_2 r_{n2} & \dots & w_m r_{nm} \end{bmatrix}$ <p>4. Adım: Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Kümesini Bulma V matrisi üzerinden değerlendirme ölçütünü göre her bir ölçütün pozitif ve negatif ideal çözüm kümeleri elde edilir, değerlendirme pozitif ise ideal çözüm V matrisinin sütunlarındaki en büyük değer, negatif ise ideal çözüm V matrisinin sütunlarının en küçük değeridir. Pozitif ideal çözüm kümesi $V^+ = \{v_1^+, v_2^+, \dots, v_m^+\}$ Negatif İdeal Çözüm kümesi $V^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_m^-\}$</p> <p>5. Adım: Sapmaların Hesaplanması Pozitif ve negatif ideal çözüm kümelerindeki değerlerden Öklid yaklaşımıyla her bir karar seçeneğine ilişkin sapmalar bulunmaktadır. Sapmaları hesaplamak için aşağıdaki formül kullanılarak sapmanın neticesinde oluşan uzaklık değerleri hesaplanır.</p> $S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^m (V_{ij} - V_j^+)^2}, \quad i=1,2,\dots,n$ $S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^m (V_{ij} - V_j^-)^2}, \quad i=1,2,\dots,n$ <p>6. Adım: İdeal Çözüme Göreli Yakınlık Katsayıları Hesaplanır Pozitif ve negatif ideal çözüme göre yukarıda belirtilen S^+ ve S^- formülüne göre hesaplanan uzaklıklara göre her bir karar seçeneğinin yakınlık değerleri hesaplanır.</p> $C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^+ + S_i^-}$ <p>eşitliğine bakıldığı zaman $i = 1, 2, \dots, n$; C_i^+ değeri ise 0 ile 1 arasında bir değer almakta olup 1 e yakın olan değer daha çok tercih edilir.</p> <p>C_i^+ 'nin tercih sırasına göre en iyi karar verilir. Alternatiflerden birinin ideal çözüme en yakın mesafede olması, aynı zamanda ad negatif ideal çözüme en uzak mesafede olması gerekmektedir.</p>	<p>1. Adım: En İyi ve En Kötü Değerlerin Belirlenmesi Her bir kriterin hem en iyi değeri hem de en kötü değeri belirlenir, $i=1, 2, \dots, n$ için; $f_i^+ = \max_j f_{ij}$ ve $f_i^- = \min_j f_{ij}$</p> <p>2. Adım: Normalizasyon Matrisinin Oluşturulması r_{ij} hesaplanarak R normalize matrisi oluşturulur. $r_{ij} = \frac{f_j - x_{ij}}{f_j^+ - f_j^-}$ bulunduktan sonra normalize matrisi oluşturulur.</p> $R = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix}$ <p>3. Adım: Normalize Karar Matrisinin Ağırlıklandırılması Normalize matrisi ağırlıklandırılmasından sonra karar noktalarının ağırlıklarına göre ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi V oluşturulur.</p> $V = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \end{bmatrix}$ <p>4. Adım: Ortalama ve En Kötü Skor Değerlerinin Hesaplanması Ortalama skorlar S_i, en kötü skor değeri ise R_i şeklinde gösterilmekte olup hesaplama yöntemi şu şekildedir:</p> $S_i = \sum_{j=1}^n (v_{ij})$ $R_i = \sum_{j=1}^n (w_j \cdot r_{ij})$ <p>v_{ij}= Ağırlıklandırılmış normalize matris değerlerini w_j= ağırlıkları r_{ij}=Normalize matris değerlerini</p> <p>$f_j^+ = \text{en iyi kriter değerlendirilmesi}$ $f_j^- = \text{en kötü kriter değerlendirilmesi}$</p> $S_i = \sum_{j=1}^n \left(w_j \cdot \frac{f_i - x_{ij}}{f_j^+ - f_j^-} \right)$ <p>R_i hesaplanması yapılırken ağırlıklandırılmış matris değerlerinin büyüğü ($\max_j (v_{ij})$) ve en büyük elemanı ($\max_j (w_j \cdot r_{ij})$), ile ağırlıklı ile çarpılmış normalize karar matris elemanlarının en büyük değeri $\max_j (w_j \cdot \frac{f_i - x_{ij}}{f_j^+ - f_j^-})$ kullanılmaktadır.</p> $R_i = \max_j (v_{ij}) \quad R_i = \max_j (w_j \cdot r_{ij}), \quad R_i = \max_j (w_j \cdot \frac{f_i - x_{ij}}{f_j^+ - f_j^-})$ <p>5. Adım: Qi değerlerinin hesaplanması $S^+ = \min_i (S_i) \quad S^- = \max_i (S_i) \quad R^+ = \min_i (R_i) \quad R^- = \max_i (R_i)$ S^+ ve R^+ de S_i değerlerinden en küçük olanını, S^- ve R^- de ise S_i değerlerinden en büyük olanını, Q değerleri de maksimum grup faydası sağlayan stratejiyi göstermektedir. Çoğunluk oyu alınması durumunda $q > 0,5$, ile konsensüs durumunda ise $q = 0,5$ ile veto durumunda ise $q < 0,5$ ile sağlanmaktadır.</p> $Q_i = \frac{q \cdot (S_i - S^+) + (1-q) \cdot (R_i - R^+)}{S^- - S^+ + R^- - R^+}$ <p>6. Adım: Alternatifler sıralanarak koşullar denetlenir S_i, R_i ve Q_i değerleri sıralanarak alternatifler arasında üç sıralama listesi elde edilir, listelerin doğruluğunu test etmek için minimum Q_i değerine sahip alternatifin şu koşulları sağlayıp sağlamadığına bakılır.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Koşul: Q_i değerleri küçükten büyüğe doğru sıralanır, ilk sırada yer alan alternatif A^1, ikinci sırada yer alan alternatif A^2 olarak gösterildiği zaman $Q(A^2) - Q(A^1) \geq DQ$ $DQ = \frac{1}{m-1}$ eşitliği hesaplanır. 2. Koşul: Küçükten büyüğe doğru sıralanan Q_i değerleri içerisinde ilk sırada yer alan A_i alternatifi, S ve/veya R değerlerine göre küçükten büyüğe yapılan sıralamada da minimum değere sahip en iyi alternatif olacaktır. Böyle bir durumda anlaşılabilir çözüm karar verme sürecinde istikrarlıdır. Şayet yukarıdaki şartlardan birisini taşımaması durumunda çözüm kumasi şu şekilde hesaplanır (Akteş vd., 2015; Bengül, 2018:37-38): <ul style="list-style-type: none"> • İstikrarlı koşul sağlanmıyorsa A^1 ve A^2 alternatiflerinin her ikisi de uzlaşık ortam çözüm olarak kabul edilir. • Kabul edilebilir avantaj sağlanıyorsa A^1, A^2, \dots, A^m alternatiflerinin tamamı çözüm kümesinde bulunur. Bu durumda (Mak M) üst sınır değeri, $Q(A^m) - Q(A^1) < DQ$'ye göre belirlenir.

3.2. Uygulama ve Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde hem TOPSIS hem de VIKOR yöntemine göre turizm sektöründe faaliyet gösteren 12 şirketin finansal performansları değerlendirilmiştir. Finansal performans karşılaştırılması yapılırken şirketlerin KAP'ta bildirmiş olduğu 2023 yılı için finansal tablodan alınan veriler ışığında sırasıyla TOPSIS ve VIKOR yöntemine göre değerlendirme ve sonucunda şirketlerin performanslarına göre sıralama yapılmıştır. TOPSIS yöntemine göre oluşturulan Tablo 4.'te görüleceği üzere satırlarda turizm sektöründe yer alan şirketler, sütunlarda ise değerlendirme faktörleri yer verilmiş olup 2023 yılına ait karar matrisi oluşturulmuştur. Şirketlerin 2023 yılına ait yayınlamış olduğu yıllık finansal tablolar üzerindeki veriler doğrultusunda Tablo 2'de belirtilen oranlar göz önünde bulunarak Tablo 4'te gösterilen karar noktaları oluşturulmuştur.

Tablo 4. TOPSIS Yöntemine Göre 2023 Yılı Karar Matrisi

Sıra No	Şirket Adı	CO	NO	ADH	SDH	AkDH	FK	AKO	ÖKO
1	AVTUR	11,41	0,69	8,77	41,92	0,05	0,14	0,12	0,14
2	AYCES	1,29	0,99	50,02	0,00	0,08	0,18	-0,01	-0,01
3	BIGCH	1,26	0,61	14,30	25,95	1,53	0,48	0,11	0,21
4	ETILR	1,22	0,13	2,17	10,11	0,77	0,60	-0,03	-0,08
5	FLAP	3,14	0,72	6,70	621,06	0,44	0,08	0,19	0,21
6	GZNMI	0,00	0,09	18,14	0,00	0,99	0,47	-0,07	-0,13
7	MAALT	19,85	19,85	18,43	1.409,93	0,00	0,15	-0,01	-0,01
8	MARTI	0,40	0,01	4,17	15,22	0,06	0,35	0,01	0,01
9	MERIT	1,67	0,06	2,77	0,00	0,03	0,05	0,02	0,02
10	PKENT	1,12	0,70	43,20	28,10	0,81	0,18	0,31	0,38
11	TEKTU	0,34	0,04	7,65	31,22	0,02	0,24	0,02	0,02
12	ULAS	1,09	0,10	0,00	0,00	0,00	0,55	0,05	0,10

Tablo 4.'teki karar matrisi üzerindeki karar noktalarındaki verilerden TOPSIS yönteminin 2. adımı olarak gösterilen normalize karar matrisi oluşturulmaya çalışılmış olup Tablo 5.'te gösterilmiştir. Tablo 4'te yer alan karar ölçütlerin karelerin toplamının karakökü ilgili karar noktasının değerine bölünerek Tablo 5.'te normalize karar matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 5. TOPSIS Yöntemine Göre 2023 Yılı Normalize Edilmiş Karar Matrisi (R)

Sıra No	Şirket Adı	CO	NO	ADH	SDH	AkDH	FK	AKO	ÖKO
1	AVTUR	0,49	0,03	0,12	0,03	0,02	0,12	0,30	0,27
2	AYCES	0,06	0,05	0,68	0,00	0,03	0,15	-0,02	-0,02
3	BIGCH	0,05	0,03	0,19	0,02	0,70	0,40	0,26	0,39
4	ETILR	0,05	0,01	0,03	0,01	0,35	0,51	-0,07	-0,14
5	FLAP	0,13	0,04	0,09	0,40	0,20	0,07	0,47	0,39
6	GZNMI	0,00	0,00	0,25	0,00	0,46	0,40	-0,17	-0,25
7	MAALT	0,85	1,00	0,25	0,91	0,00	0,12	-0,03	-0,03
8	MARTI	0,02	0,00	0,06	0,01	0,03	0,29	0,02	0,02
9	MERIT	0,07	0,00	0,04	0,00	0,01	0,04	0,05	0,04
10	PKENT	0,05	0,04	0,59	0,02	0,37	0,15	0,76	0,71
11	TEKTU	0,01	0,00	0,10	0,02	0,01	0,20	0,04	0,04
12	ULAS	0,05	0,01	0,00	0,00	0,00	0,47	0,11	0,19

Yöntemin bu aşamasına her bir karar verici değerlendirme ölçütlerin ağırlıklarını belirlemektedir. Değerlendirme ölçütlerin ağırlıklarını hesaplamaya yönelik benzer

çalışmalara bakıldığı zaman Tufan ve Kılıç (2019) entropi yöntemini kullanarak, Ömürbek ve Kınay (2013) ve Orçun ve Eren (2017) uzman görüşten yardım alarak, Uygurtürk ve Korkmaz (2012) ve Özçelik ve Kandemir (2015) ise her bir kriterin toplam değerini değerlendirme faktörlerin toplam değerine oranlayarak hesaplamıştır. Bu çalışmada ise Tufan ve Kılıç (2019)'ın kullanmış olduğu entropi yöntemi kullanılmıştır. Çünkü entropi yöntemiyle karar matrisinde değerlendirme ölçütlerinin objektif olarak önem düzeyinin belirlenecek (Çakır ve Perçin, 2013, s. 79; Karaatlı, 2016, s.66) olmasından dolayıdır. Çalışmada uygulanan entropi yöntemi sonucunda karar matrisindeki değerlendirme ölçütlerin ağırlıkları Tablo 6.'da gösterilmiştir.

Tablo 6. TOPSİS Yöntemine Göre Değerleme Ölçütlerinin Ağırlıkları

	CO	NO	ADH	SDH	AkDH	FK	AKO	ÖKO
Karar Ölçütlerinin Ağırlıkları	-1,84	-0,73	-2,68	-0,85	-2,08	-3,52	-1,87	-1,99

Tablo 6'da yer alan ağırlıkları Tablo 5.'teki normalize karar matrisindeki değerler ile çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize edilmiş karar matrisi (V) oluşturularak Tablo 7.'de gösterilmiştir.

Tablo 7. TOPSİS Yöntemine Göre 2023 Yılı Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi (V)

Sıra No	Şirket Adı	CO	NO	ADH	SDH	AkDH	FK	AKO	ÖKO
1	AVTUR	-0,90	-0,03	-0,32	-0,02	-0,05	-0,42	-0,55	-0,53
2	AYCES	-0,10	-0,04	-1,82	0,00	-0,07	-0,54	0,05	0,05
3	BIGCH	-0,10	-0,02	-0,52	-0,01	-1,45	-1,41	-0,49	-0,77
4	ETILR	-0,10	0,00	-0,08	-0,01	-0,73	-1,78	0,14	0,28
5	FLAP	-0,25	-0,03	-0,24	-0,34	-0,42	-0,24	-0,88	-0,78
6	GZNMİ	0,00	0,00	-0,66	0,00	-0,95	-1,40	0,32	0,50
7	MAALT	-1,57	-0,73	-0,67	-0,77	0,00	-0,43	0,05	0,05
8	MARTI	-0,03	0,00	-0,15	-0,01	-0,06	-1,02	-0,04	-0,05
9	MERIT	-0,13	0,00	-0,10	0,00	-0,03	-0,16	-0,09	-0,08
10	PKENT	-0,09	-0,03	-1,57	-0,02	-0,77	-0,54	-1,41	-1,41
11	TEKTU	-0,03	0,00	-0,28	-0,02	-0,02	-0,70	-0,07	-0,08
12	ULAS	-0,09	0,00	0,00	0,00	0,00	-1,64	-0,20	-0,37

TOPSIS yöntemin bir sonraki aşaması ise 2023 yılı ağırlıklandırılmış karar matrisinde her bir değerlendirme ölçütünün bulunduğu sütundaki maksimum ve minimum değerleri üzerinden ideal pozitif (A⁺) ve ideal negatif (A⁻) çözüm kümeleri bulunmuş, Tablo 8. oluşturulmuştur.

Tablo 8. TOPSİS Yöntemine Göre Karar Ölçütlerin İdeal Pozitif (A⁺) ve İdeal Negatif (A⁻) Çözüm Kümeleri

	CO	NO	ADH	SDH	AkDH	FK	AKO	OKO
A ⁺	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,16	0,32	0,50
A ⁻	-1,57	-0,73	-1,82	-0,77	-1,45	-1,78	-1,41	-1,41

Uygulamanın bu aşamasından sonra A⁺ ve A⁻ çözüm değerleri üzerinden her bir karar noktasının sapmalarına bakılmış her bir karar noktasının pozitif ideal ayırım (S⁺) ve negatif ideal ayırım değerleri TOPSİS uygulama modelinin 5'inci adımında belirtilen formüller kullanılmıştır.

Tablo 9. TOPSİS Yöntemine Göre Alternatifler Arasında Mesafe Ölçütlerin Hesaplanması

Sıra No	Şirket Adı	S+	S-
1	AVTUR	1,67	3,01
2	AYCES	1,93	3,30
3	BIGCH	2,49	2,51
4	ETILR	1,81	3,47
5	FLAP	1,87	3,00
6	GZNMI	1,70	3,46
7	MAALT	2,09	3,09
8	MARTI	1,10	3,53
9	MERIT	0,72	3,79
10	PKENT	3,14	2,31
11	TEKTU	0,93	3,56
12	ULAS	1,80	3,36

Tablo 9.'da yer alan S+ ve S- değerleri üzerinden turizm sektöründe yer alan şirketlerin ideal çözüme göre yakınlığı bundan sonraki aşamada hesaplanmaktadır. İdeal çözüme göreli yakınlığı hesaplanıldığında bulunan Ci değerlerine göre şirketlerin değerleri küçükten büyüğe doğru sıralanacaktır. Turizm alanında faaliyette bulunan şirketlerin finansal performanslarına göre en iyi olan şirketi Ci değeri en yüksek olan şirketken en kötü olan ise en kötü finansal performans gösteren şirkettir. Buna göre turizm sektöründe yer alan şirketlerin 2023 yılına ait finansal performansları Tablo 10.'a gösterilmiştir.

Tablo 10. TOPSİS Yöntemine Göre BİST'te Yer Alan Şirketlerin İdeal Çözüme Göre Yakınlıkların Hesaplanması

Sıra No	Şirket Adı	Ci	Sıra
1	Avrasya Petrol ve Turistik Tesisler Yatırımlar A.Ş.	2,25	5
2	Altın Yunus Çeşme Turistik Tesisler A.Ş.	2,41	4
3	Büyük Şefler Gıda Turizm Tekstil Danışmanlık Organizasyon Eğitim Sanayi ve Ticaret A.Ş.	126,40	1
4	Etiler Gıda ve Ticari Yatırımlar Sanayi ve Ticaret A.Ş.	2,09	7
5	Flap Kongre Toplantı Hizmetleri Otomotiv ve Turizm A.Ş.	2,65	3
6	Gezinomi Seyahat Turizm Ticaret A.Ş.	1,97	8
7	Marmaris Altınyunus Turistik Tesisler A.Ş.	3,09	2
8	Martı Otel İşletmeleri A.Ş.	1,45	9
9	Merit Turizm Yatırım ve İşletme A.Ş.	1,24	11
10	Petrokent Turizm A.Ş.	-2,78	12
11	Tek-Art İnşaat Ticaret Turizm Sanayi ve Yatırımlar A.Ş.	1,35	10
12	Ulaşlar Turizm Yatırımları ve Dayanıklı Tüketim Malları Ticaret Pazarlama A.Ş.	2,16	6

Bu aşamaya kadar TOPSİS yöntemiyle yapılan değerlendirme neticesinde BİST'te yer alan turizm şirketlerinin 2023 yılı finansal tablolarına göre finansal performansları incelendiğinde, Büyük Şefler Bigşef'in 2023 yılı Ci değeri yüksek olduğundan ilk sırada yer almış olup, Ci değeri en düşük olan Petrokent Turizm Şirketi ise son sırada yer almıştır. Uygulamanın bundan sonraki aşamasında ise BİST'te yer alan ve turizm sektöründe faaliyeti gösteren şirketlerin finansal performanslarının VİKOR yöntemine göre değerlendirmesi yapılacaktır.

TOPSİS yönteminde oluşturularak Tablo 4.'te gösterilen şirketlerin karar matrisinin benzeri VİKOR yönteminde de oluşturulmaktadır. Ancak; VİKOR Yönteminin birinci

aşamasında belirtildiği gibi her bir ölçütün hem en iyi değeri (f_i^+) hem de en kötü değeri (f_i^-) bulunmuş olup Tablo 11.'de gösterilmiştir.

Tablo 11. VİKOR Yöntemine Ölçütlerin En İyi ve En Kötü Değerleri

Ölçütler	f_i^+	f_i^-
CO	19,85	0,00
NO	19,85	0,01
ADH	50,02	0,00
SDH	1.409,93	0,00
AkDH	1,53	0,00
FK	0,60	0,05
AKO	0,31	-0,07
ÖKO	0,38	-0,13

VİKOR yönteminde Tablo 11.'de gösterildiği üzere ölçütlerin en iyi ve en kötü değerleri üzerinden normalizasyon matrisi oluşturulmuş olup Tablo 12.'de gösterilmiştir.

Tablo 12. VİKOR Yöntemine Göre Normalizasyon Matrisi

Sıra No	Şirket Adı	CO	NO	ADH	SDH	AkDH	FK	AKO	ÖKO
1	AVTUR	0,43	0,97	0,82	0,97	0,96	0,84	0,50	0,46
2	AYCES	0,94	0,95	0,00	1,00	0,95	0,76	0,84	0,76
3	BIGCH	0,94	0,97	0,71	0,98	0,00	0,23	0,53	0,34
4	ETILR	0,94	0,99	0,96	0,99	0,50	0,00	0,89	0,89
5	FLAP	0,84	0,96	0,87	0,56	0,71	0,95	0,31	0,33
6	GZNMI	1,00	1,00	0,64	1,00	0,35	0,23	1,00	1,00
7	MAALT	0,00	0,00	0,63	0,00	1,00	0,83	0,85	0,77
8	MARTI	0,98	1,00	0,92	0,99	0,96	0,47	0,79	0,71
9	MERIT	0,92	1,00	0,94	1,00	0,98	1,00	0,77	0,70
10	PKENT	0,94	0,96	0,14	0,98	0,47	0,76	0,00	0,00
11	TEKTU	0,98	1,00	0,85	0,98	0,99	0,67	0,77	0,70
12	ULAS	0,94	1,00	1,00	1,00	1,00	0,09	0,70	0,54

VİKOR yöntemine göre normalizasyon matrisindeki karar noktalarındaki değerlerin ağırlığına göre ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi oluşturulmuş olup Tablo 13.'te gösterilmiştir.

Tablo 13. VİKOR Yöntemine Göre Ağırlıklandırılmış Normalize Karar Matrisi

Sıra No	Şirket Adı	S_i	R_i	Q_i ($q=0,00$)	Q_i ($q=0,25$)	Q_i ($q=0,50$)	Q_i ($q=0,75$)	Q_i ($q=1$)
1	AYCES	5,95	0,97	0,17	0,27	0,37	0,48	0,58
2	AVTUR	6,20	1,00	1,00	0,91	0,83	0,74	0,66
3	BIGCH	4,70	0,98	0,49	0,41	0,34	0,27	0,19
4	ETILR	6,16	0,99	0,83	0,78	0,74	0,69	0,64
5	FLAP	5,53	0,96	0,00	0,11	0,23	0,34	0,45
6	GZNMI	6,21	1,00	1,00	0,92	0,83	0,75	0,66
7	MAALT	4,08	1,00	0,99	0,74	0,50	0,25	0,00
8	MARTI	6,82	1,00	1,00	0,96	0,92	0,89	0,85
9	MERIT	7,30	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
10	PKENT	4,26	0,98	0,44	0,35	0,25	0,15	0,06
11	TEKTU	6,93	1,00	0,96	0,94	0,92	0,90	0,89
12	ULAS	6,27	1,00	1,00	0,92	0,84	0,76	0,68

Tablo 13.'te verilen S_i sütunun içerisinde en küçük değer olan 4,08 değeri S^+ , en büyük değer olan 7,30 ise S^- 'yi vermektedir. R_i sütunu içerisinde en küçük değer olan 0,96 değeri R^+ 'yı, en büyük değer olan 1,00 değeri ise R^- vermektedir. Burada S_i , R_i ve Q_i değerleri arasında sıralama yapılmaya çalışılmış, olup her bir durum için sıralama yapılmış ve Tablo 14. oluşturulmuştur.

Tablo 14. Si, Ri ve Qi Sıralamaları

Sj	Rj	Qi (q=00)	Qi (q=0,25)	Qi (q=0,50)	Qi (q=0,75)	Qi (q=1)
Avrasya Petrol ve Tur.	Flap Kongre Toplantı Hiz.	Flap Kongre Toplantı Hiz.	Flap Kongre Toplantı Hiz.	Flap Kongre Toplantı Hiz.	Petrokent Turizm	Marmaris Altinyunus
Martı Otel	Altinyunus Çeşme	Altinyunus Çeşme	Altinyunus Çeşme	Petrokent Turizm	Marmaris Altinyunus	Petrokent Turizm
Büyük Şefler Bigchefs	Petrokent Turizm	Petrokent Turizm	Petrokent Turizm	Büyük Şefler Bigchefs	Büyük Şefler Bigchefs	Büyük Şefler Bigchefs
Altinyunus Çeşme	Büyük Şefler Bigchefs	Büyük Şefler Bigchefs	Büyük Şefler Bigchefs	Altinyunus Çeşme	Flap Kongre Toplantı Hiz.	Flap Kongre Toplantı Hiz.
Marmaris Altinyunus	Etiler Gıda	Etiler Gıda	Marmaris Altinyunus	Marmaris Altinyunus	Altinyunus Çeşme	Altinyunus Çeşme
Flap Kongre Toplantı Hiz.	Tek-Art Turizm	Tek-Art Turizm	Etiler Gıda	Etiler Gıda	Etiler Gıda	Etiler Gıda
Petrokent Turizm	Marmaris Altinyunus	Marmaris Altinyunus	Avrasya Petrol ve Tur.	Avrasya Petrol ve Tur.	Avrasya Petrol ve Tur.	Avrasya Petrol ve Tur.
Etiler Gıda	Avrasya Petrol ve Tur.	Avrasya Petrol ve Tur.	Gezinomi Seyahat	Gezinomi Seyahat	Gezinomi Seyahat	Gezinomi Seyahat
Merit Turizm	Gezinomi Seyahat	Gezinomi Seyahat	Ulaşlar Turizm Yat.	Ulaşlar Turizm Yat.	Ulaşlar Turizm Yat.	Ulaşlar Turizm Yat.
Gezinomi Seyahat	Martı Otel	Martı Otel	Tek-Art Turizm	Tek-Art Turizm	Martı Otel	Martı Otel
Tek-Art Turizm	Merit Turizm	Merit Turizm	Martı Otel	Martı Otel	Tek-Art Turizm	Tek-Art Turizm
Ulaşlar Turizm Yat.	Ulaşlar Turizm Yat.	Ulaşlar Turizm Yat.	Merit Turizm	Merit Turizm	Merit Turizm	Merit Turizm

VİKOR yöntemine göre değerlendirme yapılacak olursa 2 koşul gerçekleşmesi gerekmektedir. 1. Koşul olarak $(1/(j-1))$ koşusuna göre değerlendirme yapacak olursak q değerlerinin alabileceği her türlü ihtimal göz önünde bulundurularak ilk iki sırada yer alan değerlere göre Tablo 15. oluşturulmuştur. $Q(A^2)-Q(A^1) \geq DQ$ eşitliğin sorgulaması yapılmış, söz konusu eşitliğin sağlanıp sağlanmadığına bakılmıştır. $1/(j-1)$ değerine bakıldığı zaman değer 0,09 olduğu hesaplanmıştır. Yapılan değerlendirme neticesinde q'nun her durumu ile $1/(j-1)$ arasındaki ilişki sorgulaması neticesinde herhangi bir eşitliğe rastlanılmadığı ve koşulun gerçekleşmediği görülmüştür. Dolayısıyla VİKOR yöntemi için gerçekleşmesi gereken bir koşulun gerçekleşmediği görülmüş olup Tablo 15.'te gösterilmiştir.

Tablo 15. VİKOR Yönteminin 1. Koşulu

Qi (q=00) (0,44-0,17)	Qi (q=0,25) (0,27-0,11)	Qi (q=0,50) (0,25-0,23)	Qi (q=0,75) (0,25-0,15)	Qi (q=1) (0,06-0)
0,27	0,16	0,02	0,1	0,06
eşitlik sağlanmadı koşul gerçekleşmedi	eşitlik sağlanmadı koşul gerçekleşmedi	eşitlik sağlanmadı koşul gerçekleşmedi	eşitlik sağlanmadı koşul gerçekleşmedi	eşitlik sağlanmadı koşul gerçekleşmedi

VİKOR yönteminin gerçekleştirilmesi gereken 2. koşula bakıldığı zaman S ve R koşulları en iyi seçeneği sunmamaktadır. S ve R koşulları gerçekleşmiş olsaydı finansal yapı olarak en iyi durumda olan Flap Kongre Hizmetleri Otomotiv ve Turizm A.Ş.'nin

aldığı görülmüştür. Böyle durumda Flap Kongre Hizmetleri Otomotiv ve Turizm A. Ş'nin finansal performansının yüksek olduğu görülmüştür. q'nun durumuna göre turizm sektöründe yer alan firmaların sıralaması Tablo 14.'te gösterilmiştir.

4. Sonuç

BİST Turizm Sektöründe faaliyetini sürdüren şirketlerin finansal performansları TOPSİS ve VİKOR yöntemiyle ele alınmıştır. TOPSİS yöntemine göre finansal performansı en yüksek şirket Büyük Şefler Gıda Turizm Tekstil Danışmanlık Organizasyon Eğitim Sanayi ve Ticaret A.Ş. iken en düşük şirket ise Petrokent Turizm A.Ş. olduğu belirlenmiştir. VİKOR yöntemine göre yapılan değerlendirme neticesinde ise q'nun her durumu ile $1/(j-1)$ arasındaki ilişki sorgulaması neticesinde herhangi bir eşitliğe rastlanılmadığı ve koşulun gerçekleşmediği görülmüştür.

Çalışmanın genel sonucu, TOPSİS ve VİKOR yöntemlerinin finansal performans değerlendirmesinde nasıl kullanılabileceğini göstermekte ve BİST'te yer alan turizm şirketlerinin 2023 yılı finansal performanslarına dair kapsamlı bir analiz sunmaktadır.

Bu çalışma, Borsa İstanbul'da Turizm Sektörü'ndeki 12 şirketin 2023 yılı finansal performanslarını değerlendirmek için TOPSİS ve VİKOR yöntemlerini kullanarak kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Elde edilen bulgular, şirketlerin likidite, kârlılık ve verimlilik gibi temel finansal performans göstergeleri üzerinden yapılan değerlendirmeler sonucunda ortaya çıkmıştır.

TOPSİS yöntemiyle yapılan analizde, Büyük Şefler Gıda'nın en iyi finansal performansa sahip olduğu, Petrokent Turizm'in ise en düşük performansı gösterdiği belirlenmiştir. VİKOR yönteminde ise, Flap Kongre ve Altinyunus Çeşme'nin öne çıktığı, yine Petrokent Turizm'in ise en düşük performansı sergilediği tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar, yatırımcılara turizm sektöründeki şirketler arasında karar verme aşamasında yardımcı olabilecek önemli bir rehberlik sunmaktadır. Yatırımcılar, bu analiz sonuçlarına dayanarak portföylerini çeşitlendirebilir veya belirli bir şirkete yatırım yapma kararı alabilirler. Ayrıca, şirketlerin finansal performanslarını iyileştirmek için belirlenen zayıf noktalar üzerinde odaklanmaları ve rekabet avantajlarını artırmak için stratejiler geliştirmeleri önerilebilir.

Özetle, bu çalışma turizm sektöründeki şirketlerin finansal sağlığını değerlendirmek ve yatırımcılara rehberlik etmek amacıyla önemli bir adım atmıştır. Gelecekteki araştırmalar, farklı yöntemlerin ve kriterlerin kullanılmasıyla daha derinlemesine analizlerin yapılmasına olanak tanıyabilir ve bu alandaki bilgi birikimini artırabilir.

Kaynakça

- Abay, R. (2013). Markowitz Karesel Programlama İle Portföy Seçimi: İMKB 30 Endeksinde Riskli Portföylerin Seçimi. *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 175-194.
- Ahmad, S. Z. (2015). Entrepreneurship İn The Small And Medium-Sized Hotel Sector. *Current Issues in Tourism*, 18(4), 328-349.
- Akay, D., T. Çetinyokuş ve M. Dağdeviren. (2002). Portföy Seçimi Problemi İçin KDS/GA Yaklaşımı. *Gazi Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 17(4), 125-138.
- Akyüz, G. (2012). Bulanık VİKOR Yöntemi İle Tedarikçi Seçimi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(1), 196-215.
- Amile, M., M. Sedaghat and M. Poorhosein. (2013). Performance Evaluation of Banks using Fuzzy AHP and TOPSİS, Case study: State-owned Banks, Partially Private and Private Banks in Iran. *Caspian Journal of Applied Sciences Research*, 2(3), 128-138.
- Ashraf, S., N. Rehman, M. Naeem, S. Gul, B. Batool and S. Zaland. (2023). Decision-Making Techniques Based on q-Rung Orthopair Probabilistic Hesitant Fuzzy Information: Application in Supply Chain Financing. *Hindawi Complexity*, 2023, 1-19.
- Aydın, M., S. Avcı ve Z. Aladağ. (2021). Futbolcu Performanslarının VİKOR Yöntemi ile Değerlendirilmesi. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 4(1), 24-29.

- Bağcı, H. (2020). Euronext Borsalarının Sermaye Piyasası Araçlarına Göre Borsa Performansının Analizi: VIKOR Yöntemi Uygulaması. *Maliye Ve Finans Yazıları*(113), 75-98. <https://doi.org/10.33203/mfy.568169>
- Beheshtinia, M.A. and S. Omid. (2017). A hybrid MCDM approach for performance evaluation in the banking industry. *Kybernetes*, 46(8),1386-1407.
- Bengül, G. N. (2018). TOPSIS ve VIKOR Karar Verme Yöntemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir Uygulama: Bartın Devlet Hastanesi Örneği. Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın.
- Bostan, F. (2021). Türk Bankacılık Sektöründe Katılım Bankalarının Finansal Performans Analizi: ENTROPİ, VIKOR VE TOPSIS Yöntemleriyle Bir Uygulama. Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane.
- Çakır, S. ve Perçin, S. (2013). AB Ülkelerinde Bütünleşik Entropi Ağırlık-TOPSIS Yöntemleriyle ARGE Performanslarının Ölçülmesi. *Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXII(1), 77-95
- Carmichael, B. A. and A. Morrison. (2011). Tourism Entrepreneurship Research. *Tourism Planning & Development*, 8(2), 115–119.
- Chang, J. (2011). Introduction: Entrepreneurship in Tourism and Hospitality: The Role of SMEs. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 16(5), 467–469.
- Chen, S. and S. J. Brown. (1983). Estimation Risk and Simple Rules for Optimal Portfolio Selection. *The Journal of Finance*, 38(4), 1087-1093.
- Dedania, H. V., V. R. Şah and R. C. Saghvi. (2015). Portfolio Management: Stock Ranking by Multiple Attribute Decision Making Methods. *Technology and Investment*, 6(4). 141-150.
- Diñçer, H. and S. Yüksel. (2019). An İntegrated Stochastic Fuzzy MCDM Approach To The Balanced Scorecard-Based Service Evaluation. *Mathematics and Computers in Simulation*, 166, 93-112.
- Diñçer, H., S. Yüksel ve L. Martinez. (2020). A Comparative Analysis of Incremental and Disruptive Innovation Policies in the European Banking Sector with Hybrid Interval Type-2 Fuzzy Decision-Making Models. *Int. J. Fuzzy Syst.*, 22(4), 1158–1176.
- Ertuğrul, İ. ve N. Karakaşoğlu. (2008). Banka Şube Performanslarının VIKOR Yöntemi İle Değerlendirilmesi. *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, YA/EM 2008 Özel Sayısı, 20(1), 19-28.
- Ertuna, İ. Ö. (1991). *Yatırım ve Portföy Analizi (Bilgisayar Uygulama Örnekleriyle)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Farrokh, M., H. Heydari and H. Janani. (2016). Two Comparative MCDM Approaches For Evaluating The Financial Performance of Iranian Basic Metals Companies. *Iranian Journal of Management Studies (IJMS)*, 9 (2), 359-382.
- Gómez, L.M., Bayo, J., García, C.M., Angosto, J. (2009). Decision Support In Disinfection Technologies For Treated Wastewater Reuse. *Journal of Cleaner Production*, 17(16), 1504-1511.
- Hacıoğlu, U. ve H. Diñçer. (2015). A Comparative Performance Evaluation on Bipolar Risks in Emerging Capital Markets Using Fuzzy AHP-TOPSIS and VIKOR Approaches. *İnzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 26(2), 118–129.
- Hallak, R. G. Assaker and C. Lee. (2014). Tourism Entrepreneurship Performance: The 850 Effects of Place Identity, Self-Efficacy, and Gender. *Journal of Travel Research*, 54(1), 36–51.
- Jing, D., M. İmeni, S. A. Edalatpanah, A. Alburaikan and H. A. E. Khalifa. (2023). Optimal Selection of Stock Portfolios Using Multi-Criteria Decision-Making Methods. *Mathematics*, 11 (2), 415, 1-21.
- KAP (Kamu Aydınlatma Formu) www.kap.gov.tr (Erişim Tarihi: 02.01.2024)
- Kallmuenzer, A. and M. Peters. (2018). Entrepreneurial Behaviour, Firm Size And Financial Performance: The Case Of Rural Tourism Family Firms. *Tourism Recreation Research*, 43(1), 2–14.
- Kallmuenzer, A., K. S., Peters, M., Steiner, J. and C. F. Cheng. (2019). Entrepreneurship İn Tourism Firms: A Mixed-Methods Analysis Of Performance Driver Configurations. *Tourism Management*, 74, 319-330.
- Karaatlı, M. (2016). Entropi-Gri İlişkisel Analiz Yöntemleri İle Bütünleşik Bir Yaklaşım: Turizm Sektöründe Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 63-77.

- Karakaş, A. ve A. Öztel. (2020). BİST'de Yer Alan Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının ENTROPİ Tabanlı TOPSIS Yöntemi İle Belirlenmesi: Bir Python Uygulaması. *Dicle University, Journal of Economics and Administrative Sciences*, 10 (20), 543-562.
- Komppula, R. (2004). *Success and Growth in Rural Tourism Micro-Businesses in Finland: Financial or Life-Style Objectives?* In R. Thomas (Ed.), *Small firms in tourism: International perspectives* (pp. 115–130). Amsterdam/Boston: Elsevier.
- Kou, G., Ö. Olgun Akdeniz, H. Dinçer and S. Yüksel. (2021). Fintech Investments in European Banks: A Hybrid IT2 Fuzzy Multidimensional Decision-Making Approach. <https://jfin-swufe.springeropen.com/articles/10.1186/s40854-021-00256-y>. (Erişim tarihi: 01.06.2024).
- Legohérel, P. P. Callot, K. Gallopel, and M. Peters. (2004). Personality Characteristics, Attitude Toward Risk, and Decisional Orientation of the Small Business Entrepreneur: A Study of Hospitality Managers. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 28(1), 109-120.
- Moghadam, M. R. S., R. Alibakshi and E. Halili. (2016). An Assessment of Selected Mutual Funds in Iran Stock Market Using a Combined Method of TOPSIS, VIKOR and Similarity-Based Approach. *Financial Research Journal*, 17(2) 259-282.
- Momeni, M., M. H. Maleki, M. A. Afshari, J. S. Moradi and J. Mohammadi. (2011). A Fuzzy MCDM Approach for Evaluating Listed Private Banks in Tehran Stock Exchange Based on Balanced Scorecard. *International Journal of Business Administration*, 2(1), 80-97.
- Noyan, E. E. Gavcar ve C. T. Gavcar. (2018). *Tüketicilerin Otel İşletmesi Tercihlerinin VIKOR Yöntemi ile Sıralanması*. İZCEAS 2018 New Trends In Economics And Administrative Sciences. Detay Yayıncılık.
- Opricovic, S. and G. H. Tzeng. (2004), Compromise Solution by MCDM Methods: A Comparative Analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156, 445-455.
- Oral, N. (2015). Ticari Kredilerde Çok Kriterli Risk Analizi: Bir Kamu Bankasında Uygulama. Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Orçun, Ç. ve B. S. Eren. (2017). TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performans Değerlendirmesi: XUTEK Üzerinde Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 75, 139-154.
- Ömürbek, V. ve B. Kınay (2013). Havayolu Taşımacılığı Sektöründe TOPSIS Yöntemiyle Finansal Performans Değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-163.
- Özçelik, Hakan ve B. Kandemir, (2015). BİST'de İşlem Gören Turizm İşletmelerinin TOPSIS Yöntemi İle Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi. *Balıkesir University Journal of Social Sciences Institute*. 18(33), 97-114.
- Özdemir, M. ve G. B. Turna. (2020). Türkiye'deki Ticari Bankaların Web Sitesi Performansları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (64), 38-52.
- Palaniikumar, M., K. Arulmozhi and A. Iampan. (2022). Multi Criteria Group Decision Making Based On VIKOR and TOPSIS Methods For Fermatean Fuzzy Soft With Aggregation Operators. *ICIC Express Letters*, 16(10), 1129-1138.
- Raei, R. ve M. Jahromi. (2012). Portfolio Optimization Using A Hybrid Of Fuzzy ANP, VIKOR and TOPSIS. *Management Science Letters*, 2(7), 2473-2484.
- Sepyani, A., D. M. Zanjirani and A. Shekarchizadeh. (2013). A Mixed Method based on MADM and Genetic Algorithm for Selecting Optimum Portfolio of Stocks. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 3(11), 453-468.
- Sharma, D. and P. Kumar. (2023). Prioritizing The Attributes Of Sustainable Banking Performance. *International Journal of Productivity and Performance Management*, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IJPPM-11-2022-0600/full/html>. (Erişim tarihi: 31.05.2023).
- Shaverdi, M., M. Aksari and S. F. Tafti (2011). Combining Fuzzy MCDM with BSC Approach in Performance Evaluation of Iranian Private Banking Sector. *Advances in Fuzzy Systems*, 2011, 1-12.
- Singh S. and J. Gautan. (2014). The Single Index Model & The Construction of Optimal Portfolio: A Case Of Banks Listed On NSE India. *Risk Governance & Control: Financial Markets & Institutions*, 4(2), 110-115.

- Şahin, A. ve E. Bilgin Sarı. (2019). Entropi Tabanlı TOPSİS ve VİKOR Yöntemleriyle Bıst-İmalat İşletmelerinin Finansal ve Borsa Performanslarının Karşılaştırılması. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 12 (2), 255-270.
- Tari, F., S. H. Ghavami and M. Nobakht. (2020). Ranking of Banks in Terms of Providing Electronic Services Using Two Approaches TOPSIS and VIKOR. *Journal of Industrial Strategic Management*, 5 (1), 79-99.
- Tufan, C. ve Y. Kılıç. (2019). Borsa İstanbul'da İşlem Gören Lojistik İşletmelerinin Finansal Performanslarının TOPSIS Ve VIKOR Yöntemleriyle Değerlendirilmesi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 119-137.
- Uygurtürk, H. ve T. Korkmaz. (2012). Finansal Performansın TOPSIS Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi İle Belirlenmesi: Ana Metal Sanayi İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 95-115.
- Uygurtürk, H. T. Korkmaz and Uygurtürk, H. (2013). Determination Of Financial Performances of Tourism Companies Traded At Istanbul Stock Exchange. *Actual Problems of Economics*, 9(147), 519-533.
- Wu, H. Y., G.H. Tzeng and Y. H. Chen. (2009). A fuzzy MCDM approach for evaluating banking performance based on Balanced Scorecard. *Expert Systems with Applications*, 36, 10135-10147.
- Yılmaz, Ö. ve E. Yakut. (2021). Entropi temelli TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile bankacılık sektöründe finansal performans değerlendirmesi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(4), 1297-1321.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yunus Emre KAHRAMAN (% 50), Yılmaz ÇALIŞKAN (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yunus Emre KAHRAMAN (50%), Yılmaz ÇALIŞKAN (50%)

Yeniden Üretilen Sinizm: Türkiye’de Merkez-Çevre Anlatısı ve Emin Alper’in Kurak Günler Filminin Kritiği

Cihan PALANCI¹

¹Dr. Öğr. Üy., Munzur Üniversitesi İ.İ.B.F, SBKY, cihanpalanci@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6766-3691

Öz: Şerif Mardin’in kuramsallaştırdığı merkez-çevre ilişkisi Türkiye’de siyasal ve akademik alanda uzun bir zamandır tartışılmaktadır. Bu tartışma düzlemi sadece teorik düzeyde gerçekleşmeyip sanat gibi birçok disiplin için projeksiyon olma durumundadır. Bu sanat yapıtlarının en önemlileri, özellikle 2000’li yıllarda başlayan ve politik taşra sineması olarak adlandırılan yapıtlardır. Bu yapıtlarda taşra genel olarak geriliğin, değişmemenin, politik statükonun mekanları olarak resmedilmiş ve bu çerçeveden işlenmiştir. Buna karşın Cumhuriyetten bu yana işlenen bu temanın hiç değişmeden günümüze kadar gelebilmesi oldukça ilginç bir durum oluşturmaktadır. Bunun birçok nedeni mevcuttur. Çalışmada bu temayı besleyen merkez-çevre paradigmasının oluşturduğu tartışma evrenine içkin analizler ve eleştiriler yapılmıştır. Bu analiz ve eleştiriler merkez ya da çevreyi idealize etmeden yürütülmüştür. Türkiye’de yaşanan sert politik süreçler ve kutuplaşmaların katkısı ve tarihsel olarak yanlış ya da eksik üretilen teorik gelenek, merkez-çevre kuramının nesnellliğini aşındırmış ve karşılıklı bir delüzyon yaratmıştır. Makale bu eksende Emin Alper’in Kurak Günler filmini ele alıp, yukarıda anlatılanların projeksiyonuyla değerlendirmiştir. Ayrıca dönemin yarattığı öznelliklerin ve sinema sanatına içkin finansal dinamiklerin bu yönetmenlerin taşrayla ilgili sanatsal tavırlarına nasıl etki ettiği tartışılmıştır. Taşranın bahsedilen yönetmenlerin bakış açısında ifade bulan, sözde donukluğu, ilişkisizliği ve bağsızlığı da değişen dünya perspektifinden eleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Merkez-Çevre, Taşra Sineması, Kurak Günler, Emin Alper

Jel Kodları: Z10, Z13, D72

Reproduced Cynicism: The Center-Periphery Narrative In Turkey And The Critique Of Emin Alper's Dry Days

Abstract: The center-periphery relationship theorized by Şerif Mardin has been debated in the political and academic spheres in Turkey for a long time. This plane of discussion does not only take place at the theoretical level, but is also a projection for many disciplines such as art. The most important of these works of art are the works that started especially in the 2000s and are called political provincial cinema. In these works, the provinces are generally portrayed as places of backwardness, of not changing, of the political status quo, and are treated from this framework. On the other hand, it is quite interesting that this theme, which has been treated since the Republic, has survived to the present day without changing. There are many reasons for this. In this study, analyses and criticisms inherent to the universe of debate formed by the center-periphery paradigm that feeds this theme have been made. These analyses and criticisms have been conducted without idealizing the center or the periphery. The contribution of harsh political processes and polarizations in Turkey and the historically inaccurate or incomplete theoretical tradition has eroded the objectivity of the center-periphery theory and created a mutual delusion. On this axis, the article analyzes Emin Alper's Kurak Günler (Dry Days) and evaluates it through the projection of the foregoing. In addition, it is discussed how the subjectivities created by the period and the financial dynamics inherent in the art of cinema affect these directors' artistic attitudes towards the countryside. The dullness, irrelevance and context lessness of the countryside as expressed by the directors are also criticized from the perspective of the changing world.

Atf: Palancı, C. (2024).
Yeniden Üretilen Sinizm:
Türkiye’de Merkez-Çevre
Anlatısı ve Emin Alper’in
Kurak Günler Filminin Kritiği,
Politik Ekonomik Kuram, 8(3),
741-758.
<https://doi.org/10.30586/pek.1514184>

Geliş Tarihi: 10.07.2024
Kabul Tarihi: 27.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Center-Periphery, Provincial Cinema, Dry Days, Emin Alper

Jel Codes: Z10, Z13, D72

1. Giriş

Sosyal teori kapsamındaki kavramlar genel olarak ortaya çıktıkları halleriyle kalmazlar. Kavramlar kendi içerisinde zamanın tını ile bağlantılı olarak sürekli değişirler. Onların imlediği gerçeklik hem geçmişini hem bugünü hem de gelecekte dönüşebileceği farklı hakikatleri kendi bünyesinde barındırır. Üstelik bu gerçeklikler belirli bir coğrafya içine de çakılı değildirler, farklı coğrafyalarda aynı kavramlar kısmen farklılaşıp evrilirler. "Taşra" bu anlamda yukarıda yazılan açıklamalara somut olarak örnek gösterilebilecek bir konumdur. Taşra kavramının Batı'daki kullanılışı ve içeriklendirilişi ile doğudaki kullanımı ve içeriği farklıdır. Taşra bazen belirli bir yönetim-idare haritalandırılmasını kastederken bazen de insanlık durumuna varoluşçu bir felsefi bakışı serimler. Taşra aynı zamanda ideolojilerin bakış açılarına göre de farklı veçhelerle bürünür. Muhafazakâr politikacılar ve yazarlar için taşra ahlaki anlamda iyinin, güzelin, mağrurluğun simgesiyken sol yelpazedeki bazı düşünürler için bir an önce aydınlatılması ve modernleştirilmesi gereken sosyolojik bir olgudur.

Türkiye'de taşra ile ilgili tartışmalar özellikle Cumhuriyet'in kuruluşu ile başlamış ve bu dönemden itibaren sorunsallaştırılmıştır dolayısıyla ülkedeki taşranın bir "mesele" haline gelmesini politik milatlar belirlemiştir. Cumhuriyet öncesinde de taşra hep vardır fakat taşranın bir merkez tarafından biçimlendirilme, belirli bir istikamet verme ve bu istikameti yine belirli aygıtlarla kurumsal ve bütünlüklü olarak gerçekleştirme çabası Cumhuriyet'in ilanı ile eşzamanlıdır. Merkezin çevreyle (taşrayla) olan bu rabitasının Türkiye siyasal yaşamının en önemli dinamiği ve kavramın da sosyal bilimciler için bir tür alet çantası olduğu ağırlıklı olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'deki modernleşme hareketinin başlaması ile merkez ile çevre ilk kez bu derece göz göze gelmiş ve aralarındaki "aşk-nefret" ilişkisi de böylece alevlenmiştir diyebiliriz. Merkez-çevre düalitesinde çevre, belirli bir zamana kadar daha pasif ve izleyici pozisyonundayken, özellikle çok partili döneme geçilmesiyle birlikte merkezle olan ilişkisi bir hesaplaşmaya dönüşmüş ve bu hesaplaşma son dönemlere kadar siyasal alanda kendisini göstermiştir. Türkiye'de Merkez-çevre paradigmasının en bilinen ve referans verilen kuramcısı Şerif Mardin'dir. Mardin'in kuramına ilişkin olarak belirli bir döneme kadar, eleştirel bir perspektif ana akımda pek yer bulamamış fakat özellikle 2010'ların ilk yarısından itibaren bu paradigma daha geniş kesimlerce tartışılmaya başlanmıştır. Bu minvalde yapılan eleştiriler özetle şöyledir; öncelikle Türkiye'de 1923 sonrası dönemde uygulanan modernleşme politikalarına verilen tepkiler tüm taşralarda aynı şekilde olmamıştır. Buradan hareketle taşrayı yekpare bir yapı-kavram olarak görmek hatalı bir okumadır, örneğin modernleşme hareketini özellikle Rumeli, kıyı Ege ve Marmara bölgesinin bir bölümü sahiplenirken doğu ve orta Anadolu taşrası daha mesafelidir. Aynı zamanda ağırlıklı olarak siyasal teori tartışmalarında etkisini gösteren merkezin çevreye olan duyarsızlığı ve tepeden inmeciliği de tartışmalıdır. Merkez genel olarak taşrayı belirli aygıtlarla dönüştürmeye çalışmış fakat buna her zaman kudreti yetmemiştir. Ayrıca merkez belirli politik zaruretlerden dolayı kendi politikalarından önemli tavizler de vermiştir. Eleştirilen başka bir şey, merkez-çevre düalitesinin sadece kültürel saikleri barındırması ve dinamiği genel olarak buradan değerlendirmesidir. Halbuki bahsettiğimiz taşraların merkezin politikalarına verdikleri pozitif veya negatif tepkilerin temel belirleyeni, o dönem için sermaye birikimi ve üretim ilişkilerinde ne derece kapitalist-liberal dönüşümü gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri ile ilgilidir. Başka türlü söylersek, taşraların bu dönüşüme hazır olup olmadıklarının dinamiklerini doğru tespit etmek önemlidir. Bundan dolayı yaşanan politik devinimleri sadece "kültüralist" bir reçeteyle okumak hatalı olacaktır.

Bu kısa girizgahtan sonra çalışma yukarıda özetlenen şekliyle, Türkiye siyasi tarihini değerlendirmedeki en önemli kavramlardan biri olarak karşımıza çıkan merkez-çevre ilişkisini açıklamaya çalışıp belirli düzlemlerde eleştirisini yapmak için uğraş verdi. Merkez-çevre dikotomisinin kuruluşu ve Türkiye'ye uyarlanmasıyla ilgili iki önemli isim, Shils ve Mardin'in görüşleri tartışılıp özellikle ülkemiz açısından bu ilişkinin kuramsal düzeyde geçerliliği, farklı politik gelenekten gelen düşünürlerin projeksiyonundan

değerlendirildi. Bu anlamda, belirli tarihsel momentlerde yeniden üretilen paradigmanın, ülkenin yakın geçmişiyle ilgili olan dinamik ilişkisinin açılımı yapılmaya çalışıldı. Bununla birlikte, Türkiye’de taşranın “dönüşmemesinin” sorumluluğu genel olarak merkezin yanlış politikalarıyla açıklana gelmiştir. Bu açıdan çalışmada, merkezin iradi arzusunun ötesinde pratikte sürecin nasıl gerçekleştiği meselesi açıklanmaya çalışıldı. Takdir edilir ki bu ilişkinin ikili bir seyri vardır dolayısıyla bu diyalektiğin oluşmasında az veya çok taşra da belirleyicidir. Bu belirleyicilik, taşranın öncelikle politik bir “özne” haline gelmesi süreci ile birlikte makalede açıklanmaya çalışıldı. Tüm bu tartışmaları iki tarafa da belirli bir ontik öz atfetmeden gerçekleştirmek makalenin temel amaçlarından birisi oldu.

Merkez-çevre analizi ve eleştirisi yapmak kuramı ortaya çıktığı haliyle değerlendirmek anlamına gelmemektedir. Analizin tarihsel süreçler ve güç ilişkileri içerisinde yarattığı tartışma alanı, bu anlamda ürettiği kutupları, tarafları, ilişkileneşleri aktarma uğraşı makale açısından özellikle önem arz etmektedir. Bu tartışma alanı-evreni içerisindeki tezler zamanla bazı değişikliklere uğramış ve taraflarca dönüştürülmüşse de bu iki kutup bir biçimiyle hep yerinde kalmıştır. Merkez-çevre ilişkisinde örneğin merkezdekiler açısından, merkezin taşraya olan müdahaleleri kabul edilirken bunun daha çok rıza aygıtıyla ve iyi niyetle yapıldığı savunulmuştur. Bu bakış açısının önemli bir damarı bu sürecin başarılı olamamasının sebebini taşranın “aydınlanmaya kapalı” özü ile açıklamıştır. Bu anlamıyla, taşra bileşenlerinin modernleşme sürecinde merkezin sert uygulamalarıyla ilgili düşünceleri ya da merkezin, taşranın “değişmez özü” şeklindeki yargısının geçerliliği ile ilgili tartışmalar, makalenin ana tartışma ve eleştiri gövdesini oluşturmaktadır. Burada önemli noktalardan birisi, Şerif Mardin’in kuramının bu tartışmaların temel referanslarından birisi olmasıdır. Bir nevi Şerif Mardin, işaret fişeğini ilk atan ve tartışmaları başlatan kişilerden biridir. Mardin ayrıca bu tartışmaların çevreye yakın olan görüşleri itibarıyla aynı zamanda taraf durumundadır dolayısıyla Şerif Mardin bağlamı makale açısından önem arz etmektedir. Sonuç olarak bu diyalektik ilişki, her dönem ülkenin popülist politik gündemlerinin ana tartışması olması nedeniyle bir tür hiper-söylem haline gelmiş ve bilimsellikten uzaklaşmıştır. Amaç bu anlamda objektif bir kuramsal zemini oluşturmaktır.

Toplumsal düzeyde yaşanan bu dönüşmeler ya da ifade ettiğimiz gibi belirli düzeylerde dönüşmemeler, Türkiye entelektüel dünyasında derin izler bırakmış ve kesintisiz olarak günümüze kadar konu edilmiştir. Bu sürecin en önemli ayağı da kuşkusuz sanat yapıtlarıdır. Taşra Cumhuriyet’ten günümüze kadar, romandan sinemaya sanatın neredeyse tüm dallarında farklı düzeylerde ve içeriklerde işlenmiş ve sorgulanmıştır. Taşra bazen “gri bir soluksuzluk hali”, bazen bireysel yaşamın varabileceği en son erek bazen de toplumsal-politik bir “obruk” olmuştur. Bu anlamıyla çalışmada, 1990’lar-2000’ler politik sineması olarak adlandırılan dönemde çokça işlenen taşra merkezli filmlere projeksiyon tutup, bahsedilen dönemin önemli yönetmenlerinden Emin Alper’in *Kurak Günler* filminin bir tür yapı-sökümü yapılmıştır. Makalenin amacı bu anlamda, genelde taşra sinemasının özelde *Kurak Günler*’in beslendiği kanalların eleştirisini yapmak ve bu üretimlerin bizlere sunduğu fotoğrafın gerçekliğini sorgulamaktır. Bahsedildiği gibi, Türkiye’de yaşanan politik süreçlerin ağırlıklı olarak merkez-çevre dikotomisi çerçevesinde okunması sadece politik alanı domine etmemiş aynı zamanda kültürel alan da genel olarak bu paradigmanın etkisi altında kalmıştır. Dolayısıyla makalede konu edilen sinema anlayışı da bundan payını almıştır. Günümüz politik taşra sinemasının kötümserliğini besleyen bize göre iki önemli neden vardır. Bunlardan ilki Cumhuriyet’ten günümüze özellikle edebiyat-sanat yapıtları dolayısıyla aktarılan bir anlatı hattının olmasıdır. Bu dönem merkezin değerlerini yaymaya çalışan Türk entelektüellerinin yaşadığı hayal kırıklığı günümüze kadar gelmiş ve bu yönetmenleri de içine almıştır. Bu tavrın yeniden üretilmesinde ülkenin yaşadığı politik süreçler ve merkezin değerlerini sahiplenen siyasetin genel olarak yaşadığı yenilgiler etkindir. İkinci neden ise merkez-çevre ilişkisinde taşraya ya da merkeze yüklenen ve bunu evrenselleştiren aprioridir. Bu apriori ile bulunan konum idealize edilirken öteki

reddedilir. Bu anlamda örneğin taşra ya gereğinden fazla idealize edilir ya da tüm kötülüğün mekânı olarak yansıtılır. İkinci etkenin de tarihsel olarak sürekli üretilmesinin müsebbibi yine ülkedeki siyasal kamplaşmadır denilebilir. Özellikle taşranın politik bir güç ve ciddi bir oy deposu haline gelmesiyle birlikte taşra gerçekliğinin üzeri örtülmüş ve hakikat popülizme yenik düşmüştür. Bu kutuplaşma her dönem etkili olmuş ve birbirini üreten bir dinamiğe dönüşmüştür. Ayrıca şunu eklemek gerekir; bu iki temel etkenin birbirini besleyerek objektif olmayan bir merkez-çevre ilişkisi kurması ve konumuz bağlamında taşra sinemasında kristalize olması bu alanı açıklamak için yeterli değildir. Taşranın bu yönetmenlerin gözünde bağımsız, ilişkisiz, bir tür “yok-mekân” olarak resmedilmesi, sadece taşranın değişime olan “direnci” ön kabulünün yarattığı öfkenin tarihsel olarak kendilerine de aktarılması ile açıklanamaz. Aynı zamanda makalede bahsedilen sinema endüstrisine içkin durumlar ve genel dünya ekonomi-politiğinin ürettiği özne figürü bu bakışı oldukça besler. Ayrıca taşranın bu yönetmenlerin görmek istemediği bir biçimde artık tek boyutlu, içe kapanık, toplumsal formasyonu sınırlı bir yapısı yoktur. Taşra, küresel-kapitalizmin ve onun kültürel üst-yapısından payını almış ve belirli bir fiziksel mekânsallık bağlamıyla açıklanamayacak kadar karmaşıklaşmıştır. Bu açıdan taşraya dönük sinizmi üreten şeyin birçok dinamiği vardır.

2. Batı’da Taşra Yazını Üzerine

Batı ülkelerinde taşra, ideolojik-politik bir sorunun ifadesinden çok coğrafi-yönetsel bir mesele olarak düşünülür. Dolayısıyla bahsedilen coğrafyalarda taşra bir çatışma alanı ya da kristalize olmuş bir hiyerarşinin cisimleştiği bir yer değildir. Elbette Batı ülkelerinde sosyolojik anlamda merkez-taşra ayrışması vardır. Her iki sosyolojik alanın kendilerine özgü habitusları ve politik tercihleri elbette mevcuttur fakat bizden farklı olarak bu ayrışma bir tür derin hesaplaşmayı ya da kavgacı bir “hiyerarşi talebini” içermez. Kavramın Batı kökenli metinlerdeki kullanılışları, tanımları ve bağlamlarıyla ilişkili olarak farklılıklar olsa da genel bir kır çerçevesi ve yaşamından bahsedilebilir. Örneğin Marx Komünist Manifesto’da kır hayatının “yalıtılmışlığından” bahseder (Marx, 2014, s. 42). İngilizce çevirisinde geçen “idiocy of rural life” ifadesi her ne kadar çoğu yazar tarafından “aptallık” gibi düşünülüp aktarılsa da Attoh eserinde Draper’e referansla Marx’ın idiocy sözcüğünü aptallık olarak değil yalıtılmışlık anlamında kullandığını ifade eder (aktaran Attoh, 2017, s. 198). Neticede Marx’ın kır-taşra ile ilgili bize ilk imlediği şey “yalıtılmışlık” mefhumudur. Marx’ın bu yalıtılmışlıkla kastettiği şeyin sadece coğrafik bir durum olmadığı aynı zamanda ekonomi-politik bir veçhesi olduğu açıktır. Marx’ın bahsettiği yalıtılmışlık ya da kıyıda-köşede kalma hali tabii ki sermayenin bir merkezde yoğunlaşmasıyla ilgilidir. Kapitalizmle birlikte kentler, kitlesel üretimler yapılan yerler haline gelmiştir. Bu üretimlerin yapılabilmesi için de doğal olarak yoğun işgücüne ihtiyaç vardır. Simmel kent olgusunu ve sosyolojisini paranın ve üretimin fazlalığı ve bunların dolaşımının hızlanmasıyla birlikte düşünür. Simmel, kentlerdeki insanlar arasındaki bağımlılık ilişkilerinin artmasına rağmen, paradoksal olarak paranın kayıtsız ve nesnel yapısından kaynaklı olarak, insan ilişkilerin daha fazla mesafelendiğini vurgular. Taşrada insanlar ekonomik olarak daha az kişiye bağımlıyken kent yaşamında ihtiyaçların daha yoğun olmasından kaynaklı bağımlılık ilişkilerinin alanı genişler ve karmaşıklaşır. Gelişmemiş para ekonomisinin hâkim olduğu yerlerde bağımlılık ilişkileri daha dar bir çevrede gerçekleşip, daha kişisel ve dostane temellerde inşa edilir. Simmel’in paradoks olarak nitelediği durum yani daha fazla insana ihtiyaç duyulmasına rağmen daha nesnel ilişkiler geliştirilmesinin sebebi, kenttekilerin sadece ihtiyacı karşılamak gibi bir profesyonellekle düşünmesi ve tedarikçilerin sayısının fazlalığıdır. Ne de olsa profesyonellik ve nesnel akıl bize “biri olmazsa diğeri olur” u vazeder (Simmel, 2004, s. 298). Simmel eserinde kent yaşamındaki insan ilişkilerini bahsedilen gerekçelerden kaynaklı soğuk ve mesafeli bulur buna karşın taşra ilişkileri hem daha az profesyonel hem de daha sıcaktır. Ekonomik bağımlılık kişisel ilişkilerin nesnellikten öznelliğe geçmesine engel olmaz. Tıpkı taşrada bir lokantacının etlerini 40 yıldır aynı kasaptan alması gibi. Bu

ilişki sadece iktisadi bir çıkarla açıklanamaz orada aynı zamanda belirli bir diğer kamlik zemini de mevcuttur.

Taşrayla ilgili belki de en ünlü metinlerden birisi de Heidegger'in soğuk kişiliğine tezat oluşturacak bir şekilde kaleme aldığı coşkulu "*Why Do I Stay in the Provinces?*" metnidir. Metinde Heidegger genel olarak köy hayatının dinginliğini ve güzelliğini överken şehirlielerin yapmacıklıklarına vurgu yapmaktadır. Köylünün sadakatini ve dostluğunu taşradaki ilişkilerinden örnekleyen Heidegger, 83 yaşındaki komşusunun sürekli kendisini ziyarete gelip başına bir şey gelip gelmediğini kontrol ettiğini, onunla uzun sohbetler yaptıklarını ve yaşlı kadının ölmek üzereyken bile kendisine selam gönderdiğini anlatır. Heidegger'e göre bu durum kendisi açısından, felsefesiyle ilgili bir yazı kaleme alan uluslararası bir gazetenin yaptığından çok daha değerlidir. Köy yaşamındaki durgun ve birbirini tekrarlayan gündelik işlerin kentlerdeki kargaşadan çok daha kıymetli olduğunu vurgulayan Heidegger, eserlerindeki ilhamı bu yaşantıdan aldığını söyler. Son olarak şehirlielerin köy hayatını turistik ziyaretleriyle mahvetmemelerini ister ve onların taşradaki davranışlarını olumsuzlar (Heidegger, 1981, ss. 27-30).

Heidegger'in romantize ettiği kır hayatı Lefebvre'de yerini şiddetli bir kent savunusuna bırakır. Lefebvre, yeni hümanizmanın yolunun yeni bir kent toplumu insanının yaratılmasıyla gerçekleşeceğini belirtir. Bunun önünde engel olacak tüm ideolojilerden, tabulardan ve buyruklardan kurtulmanın yolu binlerce yıldır başat olan kır yaşamından kurtulmaktır. Ona göre kırsal toplum kıtlığın, yoksunluğun ve yasakların toplumdur (Lefebvre, 2016, ss. 122-123). Yerli yerinde duran, statik, Foucault'un ifadesiyle "bir yere yerleştirilmiş olan" taşranın en önemli bir başka özelliği hiyerarşik olmasıdır (Foucault, 2014, s. 292). Hiyerarşinin şehirde de mevcut olduğu bir gerçektir fakat kabul etmek gerekir ki kırdaki ya da taşradaki hiyerarşi çok daha keskin ve köşelidir. Arın, hiyerarşinin ve yerli yerinde olmanın taşradaki her mekâna bir özgül ağırlık kattığını ve bu özgül ağırlıktan kaynaklı olarak her mekânın adeta bulunduğu yere mühlandığını yazar. Kendi içine kapalı olan taşra zamanın tüm rüzgarlarına karşı korunaklı ve değişime kapalıdır fakat tüm bunlara rağmen halinden de gayet memnundur (Arın, 2005, s. 276).

Yabancı literatürde taşra ile ilgili yaklaşımlar çoğaltılabilir fakat Türk entelektüel hayatındaki taşra kavramının sorunsallaştırılmasıyla Batı dünyasındaki taşra kavramsallaştırılması değinileceği üzere farklılıklar arz eder. Buna karşın şehre göre daha yavaş ve hacimsiz bir ekonomiye sahip olması, toprakla ilişkisini bir biçimiyle hala kesmemesi, demografik çeşitliliğin yine şehre göre azlığı ve zamanın daha yavaş akması gibi faktörleri birlikte düşündüğümüzde evrensel bir taşra tanımı da belirli sınırlılıklar dahilinde gayet mümkündür.

Tüm bu taşra okumaları içerisinde Batı dünyasıyla aramızdaki merkez-taşra köprüsünü kuran ve kavramları oldukça derli toplu bir şekilde ele alan kişi Edward Shils'dir. Sonrasında da zaten Şerif Mardin Shils'in açıkladığı bu kavramları ülkemize uyarlamıştır. Shils'e göre toplumun bir merkezi vardır ve toplumdaki bu merkez, toplumu ve çevreyi bir şekilde etkiler. Toplumun içinde yer alan bu merkez, mekânsal değildir. Merkez daha çok değerler ve inançların üretildiği, sembollerin ve düzenin alanıdır. Merkezi olan değerler kurumlar ağı içerisindeki kişilerde somutlaşır ve yeniden üretilir. Shils'e göre toplumun üyeleri kendilerini dinsel olarak nasıl konumlandırırlarsa konumlandırınsınlar, merkezin kutsaldan aldığı pay nedeniyle bu sembol ve değerlerle ilişkili olmak durumundadırlar. Shils merkezi yapının temel bileşenlerinin kurumlar ve bu kurumlardaki elitler olduğunu ve merkezin değerlerinin bu alt sistemler dolayısıyla yaygınlaştığını ve çevreye aktarıldığını eserinde açıklar. Shils'in altını çizdiği bir başka şey otorite-toplum ilişkisidir. En liberal toplum bile ne kadar özgürlükçü ve eşitlikçi olursa olsun belirli bir otorite takdirine sahiptir. Otorite kutsallığı kutsallık da otoriteyi besler ve üretir. Otorite takdiri onun temsil ettiği her şeye, değerlere, sembollere, kurumlarına ve bu kurumların yasalarına karşı takdiri ve bağlılığı beraberinde getirir (Shils, 1982, ss. 93-96). Shils'in merkez-çevre ilişkisini uzamsal bir yörüngede

görmemesine rağmen, Satır'ın ifade ettiği gibi taşra, merkez-çevre dikotomisinde kentin karşısında yer almaktadır ve en azından onu anlamak için de bir merkezin ya da kentin varlığı gerekmektedir (Satır, 2023, s. 3).

3. Türkiye'de Merkez-Çevre Tartışmaları: Paradigmaya Başka Türü Bakmak

Türkiye'de taşra ile ilgili tartışmaları haritalandırmak oldukça zor bir meşgaledir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi merkezle olan ilişkisi hatta çelişkisidir. Türkiye özelinde kendine özgü, kendinde olan bir taşra özü tarif etmek pek mümkün değildir. Taşra daha çok merkezin gözünden anlamlandırılmış ve merkezin alet çantasıyla anlaşılmasına ya da yön verilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de merkez dediğimiz alanın oluşumu, değerleri, Cumhuriyet'le birlikte kurumsallaşmış ve bu andan itibaren tam anlamıyla tecessüm etmiştir. Eş zamanlı olarak belirli bir makro-politik mühendislikle ve tavandan tabana olacak şekilde modernitenin değerleri, çevreye-taşraya aktarılmaya çalışılmış ve süreç böylece başlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'de merkez-çevre ilişkisi inşa ediliş itibarıyla politik-ideolojik bir diskur ile oluşmuş, fakat açıklanacağı gibi süreç dahilinde amorf bir kavrama dönüşmüştür. Taşra bazen politik alanın dışında, özellikle sanat yapıtlarında bir tür varoluşçu felsefenin dolayımı ya da arka fonu olarak resmedilse dahi tininin oluşumunu hep bu politik süreçler belirlemiştir. Politik olmayan taşra eserleri dahi bu anlamda aslında son derece politiktirler. Keza makalenin yazılış amacı olan 2000'ler politik taşra sineması da zaten bu tinden beslenir.

Türkiye'de merkez-çevre ilişkisini sorunsallaştıran en önemli düşünürlerden birisi Şerif Mardin'dir. Mardin, Batı'da yaşanan modernleşme ve uluslaşma sürecini tanımlarken bütünleşme kavramını öne çıkarır. Ona göre, Batı'daki devlet erkini oluşturan güçler, çevre olarak tanımlanan yapılarla uzlaşabilmişti fakat bu uzlaşma toplumsal güçlerin dönemsel çatışmalarının sonrasında oluşmuştu. Her uzlaşma sonrasında çevre, mutlaka merkeze daha çok yaklaşıyor ve eklemeleniyordu. Dönemsel olarak örneğin feodaller ya da işçi sınıfı, yönetimle bir biçimiyle bütünleşebildiler. Her bütünleşme aynı zamanda çevrenin merkez tarafından tanınmasının önünü açtı. Buna karşın Osmanlı'da merkez-çevre ilişkisi tek boyutluydu, sadece çatışma üzerine kurulu bu ilişkiyi Mardin kopukluk olarak değerlendirir. 19. yüzyıla kadar merkezin fiili olarak çevre üzerindeki tazyiki son derece az olmasına rağmen kurumsal bir tanıma da söz konusu değildi (Mardin, 2006, ss. 37-38). Mardin'e göre Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber, merkezin çevreyle olan ilişkisi ve gerilimi artmıştır. Resmi tutum Anadolu'nun dama tahtasına benzeyen yapısını inkâr etmek, görmezden gelmekti. "Büyük Eşitleştirici" olan devlet, çevreyi ideolojik süreçlerle dönüştürmek adına adımlar attı. Yerel kültür resmî ideolojiye göre "Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar" olarak görülüp reddedildi. Toplumsal yapının değiştirilmesiyle ilgili oldukça maliyetli olan pratikler yerine tepeden inme politikalar ile çevre modernleştirilmeye çalışıldı. Mardin'e göre, çevre aslında küçük değişimlere yatkındır. Buna karşın taşra, merkezin ideolojik nutukları ya da dayatmacı yasaları sebebiyle bu bağlamda da dinsel yaşamlarına hiçbir şekilde saygı duymadıklarına inanarak merkeze eklemelenmeği reddetti (Mardin, 2006, s. 65).

Mardin'in bahsettiği Batı'daki çatışma-uzlaşma diyalektiği ya da başka türlü moda ifadeyle "kendi dinamikleriyle" modernleşme konusu aslında belirli bir kapitalist mekân-merkez oluşturma ile ilgilidir. Lefebvre, kapitalist kentlerin bir mekân olarak dönüşmesini üretken ve aynı zamanda üretici vasfıyla gerçekleştirdiğini, emeğin örgütlenmesinden, hammadde ulaşımına ve ürün paylaşım ağlarına kadar tüm faaliyetleriyle, kentlerin üretim gücüne dahil olduğunu açıklar. Dolayısıyla mekân tek başına bir kavram değildir süre dahilinde diyalektikleşir ve ekonomik ve toplumsal ilişkilerin dayanağı haline gelir (Lefebvre, 2014, s. 24). Lefebvre'nin bahsettiği dinamik sürecin başlangıcı tabii ki sanayi devrimi ve devrimle birlikte ortaya çıkan yeni üretim biçimleri ve ilişkileridir. Tüm bu karmaşık üretim ve toplumsal ilişkilerin tarihsel yansıması modernitedir. Batı'daki merkez-taşra ilişkisi bu minvalde gelişir ve oluşur dolayısıyla tüm çelişkilerine rağmen bu ilişki derin bir ideolojik yarıkla açıklanmaz.

Türkiye akademisi ve entelektüel dünyasında Mardin'in bu okuması yıllarca ve özellikle 2000 sonrası dönemde kabul gördü. Ağırıklı olarak da liberal ve muhafazakâr entelijansiyanın en temel diskurlarından biri Mardin'in merkez-çevre okumasıydı. Cumhuriyet'ten günümüze ülkenin yaşadığı tüm siyasal süreçleri anlamının neredeyse tek biricik anahtarı Mardin'in merkez-çevre kavramsallaştırmasıydı. Bununla birlikte Mardin'in diskurunu her dönem için geçerli olup olmadığı tartışmalıdır. Cumhuriyet'in toplumla olan ilişkisini bir bütün olarak "jakoben" üst başlığı ile değerlendirmek ya da taşrayı teorik olarak tekleştirip, merkezle olan ilişkisini bir blok halinde düşünmek ve evrenselleştirmek bu tartışmalardan sadece bir kaçıdır. Ayrıca merkezin niye merkez taşranın niye taşra olduğu meselesine de pek değinmeyen Mardin, ekonomi-politik devinimleri de kısmen göz ardı etmiş gibidir. Bu anlamda Mardin ile ilgili bu temel eleştirileri ve tabi ki teorik katkılarını farklı yazarların bakış açılarından değerlendirmek ve bu metinler bağlamında düşünmek makalenin seyri açısından oldukça önemli hale gelmektedir. Bununla birlikte paradigma eleştirilsin ya da kabul görsün, sonuç itibarıyla Türkiye'de önemli bir tartışma evreni yaratmıştır. Kendisini merkezde konumlandırarak siyaset yapanlar ya da çevreni temsilcisi olanlar bu evrenin birer yansıması olarak düşünülebilirler. Üstelik sadece siyaset yapanlar değil aynı zamanda kültür-sanat üreticileri de bu tartışma ekseninde belirli pozisyonlar almıştır. Örneğin, merkezdekiler tarihsel olarak siyasal alandaki her yenilgide taşrayı makus talihlerinin sorumlusu olarak nitelendirirler. Bu söylem uzunca bir zamandır, neredeyse her politik yenilgi sonrası örtülü ya da direkt şekilde kamusal mecralarda dillendirilir ve yeniden üretilir. Taşra onlar için Cumhuriyet'ten beri tüm çabaları sonuçsuz bırakmış bir toplumsal ontolojiye sahiptir. Taşra için merkez ise, modernleşme adı altında belirli bir toplumsal yabancılaşmanın yeridir. Merkezin sahip olmadığı erdemlerin ve hakikatin yatağıdır taşra. Bahsettiğimiz tartışma evreni aşağı-yukarı böyledir ve merkez-çevre paradigmasının bire bir kabulü ya da reddine dayanmamasına rağmen, siyasal habitusu belirler, sınırlarını çizer ve yeniden üretir. Dolayısıyla örneğin merkez-çevre ilişkisinde merkezde olanlar, Mardin'in kuramındaki jakoben, baskıcı, ya da anti-demokratik imalarını kabul etmeseler dahi merkezin çevreye "iyi niyetli" müdahalesini reddetmezler. Onlara göre bu "özgürleştirici" müdahale çevre tarafından benimsenmemiş ve yok sayılmıştır. Neticede ifade ettiğimiz gibi, politik alanı belirleyen evren ya da habitus genellikle merkez-çevre minvalinin dışına pek çıkamamıştır.

Laçiner, Türkiye'de merkez-taşra ilişkilerinin Batı'daki örneklerinin tersine hiyerarşik bir özü olduğunu belirtir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme hareketinin aşama aşama merkez ile taşrayı birbirinden uzaklaştırdığının altını çizer. Bu süreç devlet-toplum ilişkilerinin yanı sıra toplum içi ilişkileri de kökten değiştirir. Farklı taşraların modernleşme hareketine verdikleri farklı tepkiler bu değişim ve kamplaşmanın en önemli nedenidir (Laçiner, 2005, ss. 14-15). Ona göre "Batı taşrası" genel olarak reformları desteklerken "Doğu taşrası" bu reformlara karşı oldukça mesafeliydi. Doğu'daki bu tavrın nedeni, o bölgede toplumsal hiyerarşinin en altındaki azınlıklara eşit haklar verilmesiydi. Ekonomik etkinliklerin en merkezinde yer alan bu azınlıkların modernleşme hareketine rahatça adapte olacakları ve bununla bağlantılı siyasal alanda etkinliklerini arttıracakları kaygısı bu mesafenin en önemli sebebiydi. Batı taşrasının ise zaten İttihat ve Terakki'den beri Batılı değerleri destekleyen bir tavrı vardı dolayısıyla zaten verimli topraklara sahip, dış dünya ile ticari ilişkileri olan bu bölge, reformların en büyük destekçisiydi (Laçiner, 2005, ss. 16-18). Laçiner'in altını çizdiği şey oldukça önemlidir, devlet eliyle gerçekleştirilen reformlar sadece devlet-toplum ilişkisini açıklamaz ayrıca farklı coğrafyalardaki toplumların ve bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini de genel olarak negatif belirler. Bu durum makale kapsamında değerlendirilecek olan politik taşra filmlerinin de projeksiyonunu oluşturur. Burada hemen fark edilecek şey, çevreyi yekpareleştiren merkez-çevre kuramının düştüğü teorik boşluktur. Çevrenin merkezle ilişkisi Laçiner'in altını çizdiği gibi hep reddeden bir düzlemde değildir.

Bununla birlikte Shils ve Mardin'in vurguladığı merkez-çevre kavramsallaştırılmasındaki güçlü merkez, zayıf çevre meselesi de oldukça tartışmalıdır. Yaşlı, bu söylemi genel olarak, Cumhuriyet'in Osmanlı devletinin devamı olarak düşünen sol liberal ve muhafazakarların sahiplendiğini ifade eder. Bu "ceberrut" devlet geleneği onlara göre, Osmanlı bürokrasisinden Cumhuriyet bürokrasisine geçmiş ve tüm farklılıkları ezen bir mekanizmayı sürdürmüştür. Halbuki hakikat böyle değildir. Savran'a referansla Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk dönemi aslında pre-kapitalist toplumdaki artı kalan "kalıntı bir devlettir" ve sanıldığı kadar "ahtapot kollarıyla" tüm toplumu denetlemez, denetleyemez (Yaşlı, 2011, ss. 140-141).

Esen ise başka bir perspektiften yine kudretli merkez meselesini inceler. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Mustafa Kemal'in parti teşkilatının güçlenmesini pek önemsemediğini, güçlü olmayan bir kurumsallaşma ve oldukça zayıf bir örgütlenmeden dolayı devletin ulaşması gereken toplumsal kesimlere ulaşamadığını ifade eder. Ne toprak sahipleri ne de ticaret burjuvazisi disipline edilebilmiş dolayısıyla bu ekonomik elitlerden elde edilecek vergiler yoksul kesimlere pay edilememiştir. Bu görece zayıf devlet sonuç olarak toplumla bütünleşememiş ve ilk çok partili seçimlerde de hezimete uğramıştır (Esen, 2014, s. 612). Ayrıca tek parti döneminde Chp'nin monolitik bir yapıya da çelikten bir blok olmadığı bir gerçeklik olarak karşımızda durur. Uslu bu durumu 1940'lar üzerinden anlatır. Buna göre, Şükrü Saracoğlu tüm muhalefet girişimlerinin irtica tehlikesi olarak görünürken, 1930'larda genel sekreterlik yapan Recep Peker devletçi olarak adlandırılan kliğin temsilcisidir. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan gibi isimler ise daha liberal bir kanadın temsilcisiydiler (Uslu, 2015, s. 353). Nihayetinde parti içi çekişmeler özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra daha fazla artmış ve "Kemalizm" ideolojisi toplumsal düzeyde hegemonya kurma istemini gerçekleştirilememiştir.

Merkezin durumu böyleyken, başka bir tartışma, çevrenin Mardin'in paradigmasındaki müphemliğidir. Keza bu paradigma çerçevesinde örneğin Aleviler teorik olarak çevre deneni yapının parantezindeyken merkezle ve merkezin değerleriyle çatışmalı oldukları dönem oldukça sınırlıdır. Başka bir grup olan Kürtler'in merkezle olan ilişkisi tarihsel olarak oldukça gelgitli ve giriftir. Bakiner bu ilişkiyi dönemselleştirmekte ve örneğin 1973 ve 1977 genel seçimleri ve 1989 yerel seçimlerinde Kürt seçmenlerin oy tercihlerinin merkez olarak tarif edilen partiler olduğunu belirtir. 2000'li yıllardan itibaren de oy tercihleri Adalet ve Kalkınma Partisi saflarına kaymıştır (Bakiner, 2018, s. 511).

Bakiner'in bahsettiği oy tercihlerindeki değişkenlik tek taraflı bir durumdan öte merkezdeki kurucu partinin konjonktüre göre söylemlerini ve pratiklerini esnetmesiyle de ilgilidir. Dolayısıyla merkez-çevre paradigmasının alt metninde sürekli bize fısıldanan demirden bir ideolojik aygıtın her durumda o ideolojiye göre davranması ve çevreyi baskılaması söz konusu değildir. Buna verilebilecek örnek 1925 yılında uzun zamandır sürdürülen Aşar vergisinin kaldırılmasıdır. Aktar ve Gözaydın'a göre bunun sebebi Şeyh Sait ayaklanmasına bölgedeki toprak ağalarının destek vermesini engellemektir. Ankara'dakiler tüm mali dengelerin bozulacağını bilmelerine rağmen hükümet bu adımı mecburen atmıştır (Aktar ve Gözaydın, 2021).

Buradaki argümanlar tartışılabilir fakat bizim açımızdan anlamlı olan şey, tekrar etmek gerekirse, merkezin çevre üzerindeki etkisinin sınırlılığıdır. Türkiye'de merkez deneni yapı hem ideolojik olarak yayılmak istemiş ve farklı dönemlerde karşıt gördüğü gruplarla gerilimli bir ilişki içerisine girmiştir. Fakat taşrada bahsedilen sebeplerden dolayı sanıldığı kadar etkin olamamıştır. Bunda önemli etkenlerden bir diğeri de kuşkusuz teknolojik ve ulaşım ile ilgili sınırlılıklardır. Devletin belirli ideolojik aygıtları pratikleştirebilmesinin en önemli ön koşulu bütçe ve teknolojik imkanlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu iki faktör de oldukça yetersizdir. Savut sonraki dönemlerde merkezin çevreyle olan ilişkisinde, iktidarda olan çevrenin temsilcilerine merkezi bürokrasi tarafından sürekli müdahale edildiğini ifade eder. Buna karşın bu temsilciler dönem dönem sistem dışına atılmalarına rağmen merkez, çevrenin kültürel değerlerine pek de karışmamıştır. Örneğin 1980 darbesinde bile çevre yeni kazanımlar

elde etmiştir. Bunun tek istisnası 28 Şubat olarak görülebilir fakat bu da genel paradigmayı zedeleyecek bir sonuç doğurmaz (Savut, 2023, s. 269). Mesele aslında Önderman'ın günümüz Türk toplumunu tanımlayan kavramına çok benzemektedir, devlet Türkiye'de toplumun üzerindedir ama ona içkin olamamıştır (Önderman, 2019, ss. 32-33). Buna göre, Türkiye'de taşra habitusu oldukça güçlü iken merkezin inşa etmeye çalıştığı modernitenin öncelikle belirli semboller üzerinden bu kılcallara sızması Cumhuriyet'in ilk yıllarında pek mümkün olamamıştır. Dolayısıyla Mardin'in ifade ettiği güçlü merkez zayıf çevre meselesi en azından bu minvalde de yetersiz bir görüngüde kalır.

Toplumun üzerinde olup ona içkin olmamak ya da olamamak meselesi sonuç olarak açıklanan birçok nedenden kaynaklanmaktadır. Pre-kapitalist üretim ilişkilerinin yaşandığı Anadolu taşrasındaki toplumsal dönüşümün olamayışı veya yavaşlığı, Cumhuriyet'ten bu yana merkezde yer alan elitlerin düşünce dünyalarında farklı farklı yer etmiştir. Bu bazen yoğun bir öfke, bazen merhamet, bazen de ulaşılması gereken bir "erek" olarak ifade edilmiştir. Fakat bu duyguların ötesinde şunun altını çizmek gerekir, toplum verili koşullarda ona atfettiğimiz iyi-kötü gibi ifadelerin ötesinde bir kavramdır. Toplumun geç modernleşmesi ya da modernleşmemesi onun "öz"üyle ilgili bir değer yargısından kaynaklanmaz, toplumu dönüştüren dinamikler tarihsel olarak mevcuttur ya da değildir. Taşranın bu durumuna en fazla kafa yoran ve Yaban eserinde oldukça sert eleştiriler yapan Yakup Kadri bile, 1952 yılına kadarki Cumhuriyet dönemini ele alan romanı Panorama'da halkın yoksulluğunu, çiftçinin ürününü satamamasını beri taraftan ise tüm bu kıtlığa rağmen palazlanan milyonerleri anlatır (Şener, 2015, s. 334). Üretim ve bölüşüm ilişkilerinin asimetrik olduğu böyle bir durumda merkezin çevreden talep ettiği modernleşmenin gerçekleşmesi zaten mümkün değildir. Dolayısıyla anlatılan durumu sadece kültüralist, hiyerarşik ve özcü bir perspektiften görmek hatadır. Konumuz bağlamında, Türkiye'de toplumsal-siyasal yaşamı örneğin kudretli merkez, zayıf çevre gibi stereotiplerle kurgulamanın ve geleneği bu çerçevede yeniden üretmenin oluşturduğu problemleri tespit etmek önemlidir. Bunlardan en önemlisi, taşraya ontolojik bir "öz" atfetmek yanlışlığıdır, bu öz iyi ya da kötü olabilir. Merkez-çevre okumasının yarattığı siyasal habitusun, hangi tarafından ele alırsanız alın, bu durum her iki sosyo-politik oluşumu bir tür kurgusal söyleme taşır. Merkezin perspektifinden, devletin zor ve rıza aygıtı dahilinde kullandığı tüm mekanizmalara rağmen taşranın buna bir şekilde direnmesi onun toplumsal ontolojisinin negatifliği ile ilgili olduğu düşüncesidir. Bu bakış açısına göre, taşraya ulaşmanız mümkün değildir, merkezin tüm iyi niyetine, gerçekleştirdiği tüm eğitim seferberliğine rağmen taşra "eğitilmez" bir konumdadır. Bahsedilen yaklaşım, Cumhuriyet'in başlangıcından itibaren sürekli olarak yeniden üretilmiş ve konumuzla ilişkili olarak 2000'ler politik Türk sinemasının da ana hattını oluşturmuştur. Bununla birlikte merkez-çevre anlatısı ve onun oluşturduğu tartışma evreninde var olan diğer kutbun alt metni "ceberut merkez" "masum taşra" dikotomisidir. Tartışmada gösterdiğimiz şekliyle, Türkiye'de merkez en azından tarihsel olarak aktarıldığı gibi pek de ceberut olmadığı ya da olamadığıdır. Savaştan henüz çıkmış, yeterli sermaye birikimi olmayan, bütçesi sınırlı bu devletin çevreye müdahalesi bu eksiklerden kaynaklı oldukça sınırlıdır, istese de bunu gerçekleştiremez. Dolayısıyla çevreyi temsil eden partilerin yine tarihsel olarak ürettiği, merkezin çevreye dayattığı Batılı yaşam tarzı, tüm ideolojik aygıtlara rağmen taşra tarafından reddedilmiş ve bu "esas kitle" özüne yönelik dayatmalara direnmiştir söylemi de en azından eksik bir söylemdir. Taşranın en büyük silahının onun erdemi olması ve bu özün onu modernizmin yaratacağı toplumsal "dekadansa" karşı hep korunaklı kılması da bu minvalde tartışmalıdır. Mollaer'e göre çevreye içkin bu söylemin bir diğer dinamiği mağduriyettir, Pozitivist merkezin sömürgeleştirdiği haklarını gasp ettiği çevre, hep mağdurdur (Mollaer, 2018a, s. 41). Görüldüğü üzere hem merkezde duranlar hem de çevre ya da taşrayı idealize edenlerin savları oldukça tartışmalıdır. Türkiye'de yaşanan politik kutuplaşmalar ve bu bağlamda üretilen teorik diskur, kavramın amorf bir hale gelmesinde en önemli etkenlerden birisidir.

4. Yaban'dan Kurak Günlere Taşınan Taşra Hıncı

Cumhuriyet'in kurulmasında hemen sonra, 1925 yılında patlak veren Şeyh Said isyanı ile merkezin taşraya yönelik "eğitimle aydınlatma" görüşü daha acil bir hal almıştır. Öyle ki bununla ilgili gönüllüler oluşturulmuş ve devletin eksikliği buradan giderilmeye çalışılmıştır. İstanbul Üniversitesi öğretim üyeleri ve öğrencilerinden oluşan "Tetkik ve Telkin Heyetleri" bir plan çerçevesinde taşraya dağılarak belirli konular üzerine konuşmalar yapma kararı almışlardır (Aktar ve Gözaydın, 2021). Böylece Türk aydınının Anadolu ile karşılaşmasının imgesellikten gerçeğe evrilmesi süreci bu ve benzer hamlelerle nihayet başlamıştır. Bu ilk dönemlerinde taşraya yüklenen anlam oldukça pozitifdir. Aktar ve Gözaydın ilk dönemlerdeki başat görüşün Gökalp'ın köy-taşra ile ilgili perspektifi ile şekillendiğini vurgular. Gökalp, milletin esas cevherinin halkta olduğunu vazedmiş, halka doğru gitmenin önemini vurgulamıştır (Aktar ve Gözaydın, 2021). Narlı'nın Yalçın'dan aktardığı gibi, bu bakış açısından, ilk dönem aydınlarının taşrayla bir araya gelmelerini sağlayan en önemli faktör, milli mücadelenin sembollerini halka doğru anlatmak ve bu semboller üzerinden toplumsal kenetlenmeyi sağlamaktır. Tabii ki bu işin misyonerleri öğretmenlerdir. Maarif Nezareti'nin yaptığı tayinlerle öğretmenler, köy ve kasabalarda halkı aydınlatacak bir "irfan ordusu" olarak tanımlanır. Narlı bu dönemin edebi romanlarında öğretmen figürlerin yaşadıkları deneyimlerin çokça işlendiğini ifade eder. Fakat zamanla bu romantik bakış açısı kaybolur ve dönemin aydınları taşrayla ilişkilendikçe buranın "gericiliği" ve taassubu karşısında irkilirler. Onları yıkılan rejimin bir kitlesi olarak tasavvur ederler. Fakat yine de romanlarında tüm toplumu kötülemeden sadece değişmemenin sorumluluğunu yükledikleri bazı figürleri aşağılarlar (Narlı, 2013, ss. 291-292). Türkesş pandoranın kutusunun artık açıldığını ve Yakup Kadri'nin Yaban'ına giden yolların yavaş yavaş döşendiğini ifade eder. Selahattin Enis, Zaniyeler (1924), Memduh Şevket Esenal, Miras (1925), Halide Edip, Kalp Ağrısı (1924), Vurun Kahpeye (1926), Reşat Nuri, Acımak (1928) vd. bunların ilk örneklerindedir. Sonrasında Reşat Nuri'nin Anadolu Notları (1936) isimli gezi notları taşrayla ilgili sonrasında yazılacak olan metinlere ilham olacak ve bir anlamda tüm bu eserler taşranın nasıl bir yer olduğunu kendi zamanına ve geleceğe fısıldayacaklardır. Taşra böylece herkes için teklescek ve örneğin tozlu yolları, pis otelleri, yıkık evleri, ıssız istasyonları, eğitimsiz insanları ile İstanbul aydını tarafından yeniden inşa edilecektir. Bu "egzotik" bakışın gerisinde modern kent yaşamı dışındaki hayatları gözleme arzusu ağır basar fakat bu gayretin merkezinde yine kendileri vardır. Belirli bir köken-kimlik arayışıyla Türk entelektüeli, dışardan bir bakışla tüm farklılıkları blok halinde aynılaştırır. Bu neredeyse oryantalist bir seyyahın aldığı notlar gibidir (Türkesş, 2005, ss. 160-163). Bozyer 20. yüzyılda edebiyattaki taşra anlatısının sonraki dönemlerde tüm taşra anlatılarına sirayet etmesinin sebeplerini tartıştığı makalesinde Yaban ile Emin Alper'in *Kurak Günler* filminin benzerliklerini gözler önüne sererken şu soruyu sorar:–

"Peki bu izleklerin devamlılığıyla ilişkili olarak şunu sormak gerekmiyor mu? Gelenek icat etme ve kültürel formları koruma noktasında zannedildiği kadar "muhafazakâr" olmayan bu topluluk nasıl oluyor da sanat ve edebiyatta yüz yıldır aynı temanın etrafında dönüp durabiliyor? Marksist tarihçi Eric Hobsbawm'ın terimleştirdiği "geleneğin icadı" konusuna çok yanlış bir yerden bakmıyor muyuz? İcat ettiğimiz en temel geleneğin şiddet, çürümüşlük, yozlaşma ve linç kültürü (bu bir kültürse?) etrafında toplanması bize ne söylüyor?" (Bozyer, 2023).

Gerçekten de *Kurak Günler*'de merkezden taşraya giden savcı Emre oradaki toplumsal yaşama yabancısıdır. Yozlaşmış ilişkilerin ağısallaştığı bir alanda yasanın varlığını onlara kabul ettirme çabası fakat bunu başaramaması ile Yaban'da Ahmet Celal'in hikayesi oldukça benzerdir. Yaban'da Ahmet Celal bir gazidir ve İstanbul'da huzurunu kaybeden bu entelektüelin amacı köylüyü bilinçlendirmektir. Buna karşın Ahmet Celal "idealize" ettiği taşraya bu bilinci taşıyamaz ve hüsrana uğrar. Köylü ona göre kaba, pis, çıkarıcı ve gericidir (Narlı, 2013, s. 292). Bu temanın Türkiye'de sinemadan, romana birçok sanat yapıtında neredeyse hiç değişmeden işlenmiş olması ve merkezden gelen aydın figürünün bir süre sonra yaşadığı hıncın sürekli reenkarne olması, tekçil ve

aslında “küçük burjuva” bir okumanın sonucudur. Halbuki Narlı'nın çok doğru tespitiyle, örneğin Yaban'da meseleye köylü açısından bakılacak olunursa manzara farklılaşır. Başat okuma tabii ki Ahmet Celal'in acılarına yöneliktir. Fakat ikinci okumada savaşımlardan yılmış, oldukça yoksul, sadece o gün nasıl karnını doyuracağını düşünen köylü, aynı zamanda oradaki muhtarın, ağanın belirlediği hayatın dışına çıkmayı beceremez. Bu yoksulluk ve toplumsal ilişkiler sarmalından dolayı kendisine yeni bir hayat kurmayı düşleyemez bile. Ahmet Celal ile olan münasebetleri oldukça sınırlıdır, Ahmet Celal onlar için sürekli kitap okuyan, onlara tepeden bakan bir figürdür. Narlı çok doğru bir biçimde romanda izi yine günümüz taşra sinemasına düşen başka bir temayı açıklar. Bu tema taşraya giden entelektüelin kendisiyle hesaplaşmasıdır. Kendi fiziki varlığından huzursuz, mücadele etmektense köyü bir kaçış olarak gören fakat bundan da derin bir rahatsızlık duyan, kendi insanlarıyla arasındaki derin uçurumun yarattığı yılgınlık vs. bu hesaplaşmanın ana eksenidir (Narlı, 2013, ss. 296-297). Yaban'da bu ruh hali şöyle aktarılır: “Gün geçtikçe daha iyi anlıyorum: Türk entelektüeli, Türk aydını, Türk ülkesi denilen bu engin ve ıssız dünya içinde bir garip yalnız kişidir... Kendi vatani addettiği memleketin dibine doğru ilerledikçe, kendi kökünden uzaklaştığını hissediyor...” (Karaosmanoğlu, 2018, s. 36).

Taşranın çok uzun zamandır, neredeyse hiç değişmeden, ana akım anlatıda çok benzer şekilde tasvir edilmesi ve bu tasvirin sonuçlandığı yerin genellikle bir negatif bir duygu durumu olması bakışın içeriden olamamasıyla ilgilidir. Taşrayı doğru anlamak, toplumcu gerçekçi dönem hariç, neredeyse hiç gerçekleştirmemiştir, buna karşın taşranın merkezle olan ilişkisi de benzerdir. Taşranın merkezi görme biçimi de gel-gitli ve hınc ile hayranlık arasında bir salınmayla açıklanabilir. Fakat şunu söylemek yanlış olmaz, tüm bu girift durumda her iki aktörün ilişkiyi kurarken aldığı pozisyon birbirlerinden farklıdır. Taşra burada daha pasif olduğu yerde duran bir pozisyondayken asıl fail merkezdir. Taşraya müdahale eden, onu “uygarlaştırmaya” çalışan, olmayınca “aydın” bunalımı yaşayan, kızan, öfkelenen ve bunu tarihsel olarak aktaran merkezdir. Çiğdem, taşraya sinen yoksunluk duygusunun sebebinin, merkezin kendisini hükümran bir kabalıkla öne çıkarması ile bağlantılı olduğunu belirtir. Merkez bunu sadece politik bir diskurla değil aynı zamanda farklı çağrışımlar dolayısıyla gerçekleştirir. Taşra hep bir önceki zamanı yaşar ve hep geriden gelir. Pre-modern ve pre-kapitalist dünyanın bu tortusu artık kendisi gibi kalamaz fakat değişemez de çünkü bunu yapabilecek iradesi ve potansiyeli yoktur. Bir süre sonra zaten kendi içine çöküp karacaktır (Çiğdem, 2005, ss. 104-105). Argın taşranın yoksunluk hikayesinin başlangıcının kendisinden esirgenmiş bir hayatın var olduğunu fark etmesiyle başladığını söyler. Kendisini merkezin bakışıyla görmesi ile taşrada yaşayanlar için taşra artık yetmez olur ve daralır. Bu garip ilişki bir tür aşk-nefret ilişkisidir. Merkeze göre taşra bazen kendinde olmayan diğerkamlığın, saflığın, sahiciliğin yurduyken bazen de barbarlığın, kabalığın, görmemişliğin yeridir. Aynı türden müphem duygular taşra için de geçerlidir. Bu girift duygular doğal olarak her iki tarafın sağlıklı diyalog ihtimalini ortadan kaldırır. Argın, kurulan bu semptomik ilişkiyi açıklarken merkezin halet-i ruhiyesini yine önceler, ona göre merkezi asıl, taşrayı suret olarak tanımlayan bu iki yüzlü ilişkinin sebebi Türk modernleşmesinin “taklitçi” doğasıdır. Türk modernleşmesi diğer Batı-dışı toplumlar gibi modernleşmenin ya da geç modernleşmenin sancılarını yaşar. Doğal olarak bizde merkez, taşrayla kurduğu asıl-suret ilişkisinin benzerini Batı ile yaşar. Kronik bir geç kalmışlık, yetişememe, treni kaçırma ya da arada kalma hissi Batı ile olan ilişkileri her seferinde kısa devreye uğratar (Argın, 2005, ss. 280-282).

Argın'ın bahsettiği içeriden bakamamak meselesi sadece merkezdekilerin sorunu değildir. Bundan kaynaklı sadece merkezdeki aydınlar çevreye karşı tepkisel değildir. Çevre de merkeze içeriden bakamaz ve onu kavrayamaz. Çevre, merkezin ancak kendi “eksikliğinden” mütevellit bir aksini görür. Özarlan çevrenin merkezle olan ilişkisini Lacan'dan ödünç aldığı “öteki ile sembolik karşılaşma” kavramıyla açıklar. Taşranın o dönem için kent deneyimi yüzeyseldir. Taşralı kente, o da belki, yılda bir olmak üzere eğlenmeye, felekten bir gece çalmaya gider. Dolayısıyla kentli ile olan ilişkisi herhangi bir

derinlikli bilgiye ya da deneyime dayanmaz, imgesel bir fetişizmin güdülediği fanteziler ile şekillenir. Kentli taşralı için bir fantezidir fakat bu ilişki bununla da sınırlı değildir. Taşralı aynı zamanda kentlinin gözünden kendisini görmek ve ona kendisini takdim etmek ister fakat bunu beceremez. Çünkü ilişkinin kuruluş biçimi bir gerçeklik düzleminde oluşmamıştır (Özarlan, 2022, ss. 141-143). Taşranın kentle imgesel karşılaşması ve bunun üzerine kentlinin yaşamıyla ilgili kurduğu fanteziler alemleri bir tür dilsizlik, ifade edememe durumudur. Taşra aslında tüm bu sürece hazırlıksız yakalanmıştır. Gürbilek "Taşra Sıkıntısı" adlı kanonik eserinde, 1950'lere kadar taşrayı bir tür çocukluk olarak tanımlar. Dışarıda kalma haliyle nasıl baş edeceğini bilmeyen taşranın yaşadığı aslında, kendi darlığını, kabuğunu ve içinin boşaldığını fark etmesidir. Bununla birlikte taşra bu durumu dile dökemez, karşıtıyla olan ilişkisinin kendisinde yarattığı sıkıntıyı henüz herhangi bir duyguya dönüştüremez, öfkelenemez, hırslanamaz ya da inatlaşamaz (Gürbilek, 1994, s. 81).

Taşranın tepkisinin dile geldiği ve öfkesinin kristalize olduğu dönem 1950 sonrasıdır. Bu tarihten itibaren taşradan kentlere göçün başlaması ve eş zamanlı olarak çok partili demokrasiye geçiş süreci bu öfkenin oluşmasında önemli iki faktördür. Artık hınç karşılıklıdır ve bu hınç kamusal alanlarda daha net ifade edilmektedir. Üstelik bu süreç aynı zamanda Türkiye'deki politik kırılmaların da en önemli belirleyeni olacaktır. Kentlere göç edenler ilk olarak hemşerilerini bulacak, onların yakınlarında derme çatma evlerde kalacak ve yine onların "ayarladığı" işlerde çalışacaklardır. Bununla birlikte Batuman'ın ifade ettiği gibi göçle gelenlerin ilk bağlantılarından biri aslında partilerin yerel örgütleridir. Göçle gelenler, bu örgütler üzerinden belirli patronaj ilişkileri kurup hem bu partilerde görev alıp hem de bu ilişkiden üreyen irili ufaklı kent rantlarını elde ettiler (Batuman, 2010, ss. 225-226). Türkiye'deki hızlı kentleşme süreci aslında odağından sınıf ilişkilerinin olduğu yeni bir merkez-çevre hikayesi başlattı. Sanayi ve güvencesiz kentsel hizmet kollarında çalışan emekçi yığınlar 1960'larla birlikte sınıfsal öfkeyi hep biriktirdiler. Bu öfke çoğunlukla sağ iktidarlar tarafından, belirli geleneksel kodlar ile merkeze karşı topyekûn bir ret diline tahvil edildi. Bazen de özellikle 1970'lerle birlikte popülist sol siyaset bu öfkenin yansıması haline geldi.

Taşranın hem Anadolu'da hem de büyük kentlerin çeperlerinde bir güç haline gelmesiyle birlikte, taşraya yönelik popülizm oldukça yoğun hale gelmiştir. Tıpkı merkezin başlarda taşrayı yanlış ya da eksik bir faraziye ile tasarladığını söylediysek, bu sefer benzer şekilde, ama pozitif bir apriori ile taşra idealize edilmiştir. Bora, büyük kentlerde ve Anadolu taşrasında muhafazakarlığın ve milliyetçiliğin siyasallaşmasıyla birlikte belirli bir taşra özcülüğünün hem siyasal söylemde hem de düşünce yazınında ağırlık kazandığını ifade eder. Bu özcülük öncelikle taşrayı olumlayan, onu kentin dekadansına karşı bir hayat hamlesi olarak gören ve geleneğin son kalesi olarak tasvir eden bir özcülüktür. Taşra, Kemalist Batılılaşmanın tahribatına karşı dini-millî değerlerin yatağıdır. Bora'nın Ayvazoğlu'ndan aktardığı gibi, örneğin Orta ve Doğu Anadolu taşrası, dindar, milliyetçi, devletine sadık, ağırbaşlı ve çilekeştir. Ayvazoğlu'na göre taşra, memleketimizin "asl", "esas kitesidir" (Bora, 2005, ss. 52-53).

Görüldüğü üzere merkez-taşra ilişkisi çok belirleyenli, dinamik ve diyalektik bir biçimde gelişmiştir. Bundan dolayı bu ilişki tek boyutlu, donuk ve bir tarafı idealize edip öteki tarafı olumsuzlayarak açıklanamaz. Günümüzde ise bu karmaşık ilişki bir alt başlıkta değinildiği gibi, hem neo-liberalizm bağlamıyla hem de dijitalleşmeyle daha da karmaşık bir hal almıştır. Bundan dolayı çok belirleyenli bu ilişkiyi, merkez-çevre paradigmasının ortaya çıktığı haliyle anlamak oldukça sorunludur. Fakat konumuz bağlamında Türk sinemasının ana dinamiklerinden olan taşra filmleri pek de bu karmaşıklığa ve devinime ayak uydurabilmiş gibi gözükmemektedirler.

5. 2000'ler Politik Sineması ve Bu Akımın Bir Temsili Olarak Emin ALPER'in Kurak Günler Filminin Eleştirisi

Türkiye'de sinema sektörü 90'ların ortasından itibaren yeniden canlanmış ve Yeşilçam Sineması'nın aksine büyük yapımcı şirketlerinin yerini bağımsız sinemacılar

almıştır. 2000'lerle birlikte bu yönetmenler tam anlamıyla belirli bir alanı kapsar olmuş ve çok başarılı örneklerle yurt içi ve yurt dışı birçok prestijli ödülü sinema sektörüne kazandırmışlardır. 2000'ler sineması dendiği zaman akla gelen belki de ilk şey bağlamı ne olursa olsun taşradır. Bu dönem için taşranın bazı temsilleri, bireyin dışarıda kalma halini, yer edinme çabasını buna karşın yersiz-yurtsuzlaşmayı aktarır. Bu filmlerde taşra, belirli bir uzamsallıktan çok sinematografik bir karakter ya da bir kavramı temsil eder. Taşranın sert yapısı, sınırlı iletişimi, bir bölgeye işaret etmemesi gibi anlatılar onu mekânsallıktan çıkarıp belirli bir ruh halinin temsiline indirger (Özçınar, 2020, s. 2013). Taşranın bu temsili aslında, varoluşçu anlam arayışındaki bireyin "dışarda" kalması haliyle taşranın dışarılığının kesişmesi olarak düşünülebilir. Mollaer için bu varoluşçu durum, insanın kendi taşrasıyla mücadelesi ya da savaşıdır (Mollaer, 2018b). Örneğin Nuri Bilge Ceylan'ın neredeyse tüm eserlerinde taşra ve taşra insanı ile ilgili belirli sosyo-politik sekanslar mevcuttur fakat bu eserlerde asıl aktör var oluş bunalımı yaşayan öznedir. Dolayısıyla bütünlüklü bir anlatı-yargı olmasa da bu yönetmenlerin filmleri kesitler halinde taşrayı ve taşra sosyolojisini içerir. Bununla birlikte bu kategorideki filmleri, "politik sinema" içerisinde değerlendirmek güçtür. Buna karşın politik taşra filmlerinde taşra, belirli bir siyasal tavrın yeridir. Taşra bir bütün olarak bir şeyin arka fonu, sahnesi değil o sahneyi yaratan dinamiğin kendisidir. Bu anlamıyla politik taşra filmlerinde anlatılan genellikle negatif bir görüngüde olmak şartıyla, mekâna içkin tepkisellik, karşıtlık, yok sayma ve yıkıcılıktır. Bununla birlikte, politik olsun ya da olmasın, aynı tarihsellik içerisinde, benzer eğitim güzergâhlarından geçmiş, ülkenin tarihsel süreçlerine tanıklık etmiş, şehirli, başka ülkelerdeki sanat çevreleriyle ilişkilenecek bu yönetmenler hem anlatım dilinde hem de taşrayı görme biçimlerinde de ortaklaşırlar. Dolayısıyla olası ki; bu yönetmenlerin içerisinde politik sinema yapmayan bir yönetmen bir gün politik bir film çekmek istese içerik diğerleriyle benzer olacaktır, tabii ki bunun tam tersi de geçerlidir. Bu durum ile ilgili şu söylenebilir; bütün bir Cumhuriyet süresince merkez-taşra dikotomisinde birçok farklı yaklaşım-anlatıya rağmen, bahsettiğimiz yönetmenlerin taşraya karşı, bu anlatılardan en sinik, en öfkeli olanını seçmeleri bahsedilecek olan tarihsellik ve o tarihselliğin öznellikleriyle açıklanabilir. İster taşrayı öznenin bir varoluş sahnesi olarak görsün ister politik düzlemde çekilen filmlerde geriliğin, değişmemenin, yıkıcılığın mekânı olarak alımlasın, sonuç olarak taşra ile ilgili yargıları belirleyen bu tarihsel (*zeitgeist*) öznelliklerdir. Bireyin bunalımlarını yansıtan veya politik sinemada bireyin toplumsala içkin olmayan-olamayan yaklaşımını ve mesafesini aktaran bu yönetmenlerin öznelliklerini hem yerel dinamikler hem de küresel dinamikler ortaklaştırır. Daldal bu durumu örneğin, tam anlamıyla politik sinema yönetmeni kategorisinde gösterilemeyecek olan Nuri Bilge Ceylan'ın kişisel bir deneyimi üzerinden açıklar. Daldal'ın açıkladığı yaşanmışlık Yaban'daki Ahmet Celal'in hikayesine benzerdir. Nuri Bilge'nin babası Amerika'da eğitim almış iyi bir ziraat mühendisidir. İdealist ve son derece toplumcu olan Mehmet Emin Ceylan bir ziraat mühendisi olarak memleketi Çanakkale'nin Yenice kasabasına dönmüş fakat hayal kırıklığına uğramış bir aydındır. Daldal'ın Zahit Atam'dan aktardığı üzere, 90'lar sonrası sinema aslında 1980 öncesi kuşağın darbeyle birlikte yaşadığı hayal kırıklıklarının psikozunu yansıtır. Nuri Bilge'nin filmlerinde politik bir toplumsallığa pek yer vermemesinin sebebi babasının yaşadığı bu hayal kırıklığı olabilir. Daldal, Yeni Türk Sineması'nın 80 öncesinde yapılan ve toplumsal sorunlara odaklanan sinema tarzını benimsememesini, sınıf ilişkilerine olan kayıtsızlığını, 1980 darbesi dışında ayrıca yine 80 sonrası dünyada yaşanan dönüşüme ve yeni iktidar ilişkilerine bağlar (Daldal, 2021, s. 167).

1980 sonrası neo-liberal iktisat politikalarıyla birlikte sadece dünyanın ekonomik düzeni değişmedi, özellikle 1990 sonrası sosyalist blokun çökmesiyle de birlikte yeni bir insan tipi de şekillendi. Bu süreçle ilgili birçok düşünürün görüşleri olmakla birlikte neredeyse hepsinin ortaklaştığı nokta, toplumsallığın yerine ikame edilen bireyciliğin özel bir anlamıyla paranteze alınmasıdır. Neo-liberal bireyciliğin klasik liberal bireycilikle ortaklaştığı yerler olmasına rağmen ondan keskin bir şekilde ayrıldığı durumlar da mevcuttur. Neo-liberal ekonomi-politiğin işleyebilmesinin ön koşulu neo-liberal bireyin

yaratılmasıdır. Bu birey Dardot ve Laval'ın ifadesiyle belirli bir öz-yönetimi içselleştiren bireydir. Dolayısıyla kişinin bir tür "kendisiyle ilişki üretme" mekanizması her zaman devrededir. Foucault'un "benlik teknikleri" olarak kavramsallaştırdığı bu durum artık dönemin tinini üreten bir döngü haline gelir. Bu yeni birey öncelikle dışarıdan başka bir disipline edici mekanizmaya ihtiyaç duymadan kendi tutumlarını ve yaşayış biçimini sistemin istediği şekilde kendisi belirler (Dardot ve Laval, 2012, ss. 8-9). Neo-liberal paradigmada bireyler kendilerini bir şirket gibi programlarlar. Neo-liberal piyasada şirketler nasıl sonsuz bir rekabet içindelerse bireyler de diğer insanlarla bu rekabeti aralıksız sürdürürler. Bu durumun doğal sonucu da mutlak bir bireycilik ve toplumsallıktan uzaklaşma halidir. Dardot ve Laval'a göre mevcut durumda çalışılan yerler belirli bir toplumsallığın ya da gelişmenin üretildiği yerler değildir. Şirketler öncelikle rekabet üretir, bu rekabet de yeniliklere karşı sürekli değişimle, mükemmellik arayışıyla, piyasanın koşulsuz isteklerine cevap vermeyle özcesi "sıfır kusurla" gerçekleşir. Bu koşullarla bağlantılı olarak özne de kendisi üzerinde sürekli çalışmalı, verimli olmalı, sürekli öğrenmeli, piyasanın bitmek bilmez isteklerine cevap verebilmek için kendisini sürekli esnetebilmelidir. Kişi bir anlamda kendi kendisinin eksperisi olmalıdır (Dardot ve Laval, 2012, ss. 369-370). Konumuz bağlamında, bahsettiğimiz "bağımsız" sinema yönetmenlerinin, filmlerinde işledikleri konular, mekanlar, anlatım tarzları ve kullandıkları sinema teknikleri belirli bir "finansal ve kültürel sermayenin" alanı içerisinde yer alır. Bu finansal-kültürel alan "festivalizm" olgusudur. Dönemin ruhu ve festivallerin talepleri ile ilişkili olarak bu yönetmen- özneler artık toplumsal meselelerden çok amorf bir ontolojinin, karanlık-bunalımlı bir bireyin ve onlara arka fon olan oryantalist-tekleştirici bir uzamın görüngülerini bize aktarırlar. Daldal yeni sinemada artık emekçi öznenin ya da geniş toplumsal sorunların yer bulamadığını bunun yerine küresel festival trendlerine uygun, nihilist ve distopik hikayeleri, mizantropiyi ve kitlelerin çaresizliğini ve sinizmini içeren hikayeler anlatıldığını ifade eder (Daldal, 2021, s. 184). Bu filmlerde belirgin bir sistem eleştirisi sekanslar halinde elbette vardır fakat bu eleştirilerin sonuca bağlandığı yer, "ne yapsak olmayacak" sinizmidir. Kurtuluşun olmadığı bu anlatının mekânı olan taşranın da zaten Cumhuriyet'ten beri "ne yapılsa olmayan" bir yer olması dikkate değer bir kesişmedir. Bunalımlı öznenin başka hiçbir şeyi görmeyerek, taşranın karanlık sokaklarında, kirli otellerinde, yekpare insan suretlerinde "kaybolması" yönetmen-öznenin kibri değilse nedir? Festivalizmle ile kaynak bulan ve film çekmek için bu kaynağa ihtiyacı olan yönetmenler festivallerin belirlediği, ödüllendirdiği sinema dilini ve yaklaşımını kullanmak zorundadırlar. Özellikle de bir Batılının gözünden taşra oldukça egzotik ve izlenmeye değer iken. Ayrıca rekabet ve yarışma neo-liberalizmin mottosu durumundayken yönetmenlerin kendilerini buna uyarlaması ve hatta bunu içselleştirmeleri de kaçınılmazdır.

Bu bağlamda *Kurak Günler* filmi de bahsedilen klişelerle başlar, savcı Emre görevli olarak Yanıklar kasabasına gelir. Emre eğitilmiş, idealist ve yasanın gücüne inanan birisidir. Bununla birlikte filmin açılış bölümü aslında kasabadaki yasasızlığın ilanını gibi resmedilir. Kasabanın ortasında insanlar hiçbir şeyi umursamadan domuz avındadırlar, bunun üzerine savcı Emre gelir gelmez taşranın ileri gelenleriyle ters düşerek onları bu konuda uyarır. Filmde taşrayla merkezin gerilimi böylece başlar, gerilim tırmanır fakat savcı Emre geri adım atmaz. Bu arada savcı Emre'nin çevresindeki hâkim Zeynep, onu yaşadıkları yerle ilgili uyarır. Zeynep Emre'ye mealen, Yanıklar'ın hep böyle bir yer olduğunu, değiştirmesinin imkânsız olduğunu dolayısıyla durumu kabullenip, alacağı konformist tavrın kendisinin yararına olacağını salık verir. Film ilerledikçe muhtemelen kasabadaki tüm rantları elinde tutan ve buna uygun bir taşra oligarşisi ağı kuran Yanıklar belediye başkanının ve oğlunun asıl meselesi anlaşılır. Savcı Emre ile olan gerilimin sebebi, domuz avının ötesinde, onun kurulan bu yapıya "çomak sokacak" bir tehdit olabileceği ihtimalidir. Nitekim belediye başkanının kasabanın yakınlarındaki nehirden su getirmek yerine çok daha az maliyetli fakat obruklara sebep olan tercihi, ilişkileri kırılanlaştıran şeydir. Bunun için gerekli tüm düzenek kurulmuş, bilir kişi raporları hasır altı edilmiştir. Film sonrasında, Emre'nin belediye başkanının verdiği bir davete

katılmasıyla başka bir boyuta geçer ve hikâye Yanıklar'ın meselesinden Emre'nin meselesine evrilir. Gerisi taşradaki bildik durumlar; şiddetin her boyutu azar azar yönetmen tarafından zihnimize zerk edilir. Bu arada filmde anlatılan hiçbir şey sonuca bağlanmaz ne kasabadaki su sorunu ne de Emre'nin başını belaya sokan "günah gecesi" nde nelerin olup bittiği bilinemez. Neredeyse şizofrenik bir kabusa dönüşen filmde taşları yerine oturtmak imkansızlaşır. Filmin son sahnesi de tam olarak bu kurguyla işlenir. Belediye başkanının seçimi kazanmasının öz güveni ve savcı Emre hakkında çıkardığı iddiaların karşılık bulmasıyla filmin giriş kısmındakine benzer bir linç ve süreklilik avı başlar. Savcı Emre ile gazeteci Murat bu gürühten kaçarken bir mucize olur ve kocaman bir obruğun karşı tarafına geçerler. Kökenini antik-Yunan tiyatrosundan alan bu yöntemde anlatının olağan akışı yönetmen tarafından sonlandırılıp "Tanrılar yardıma" çağrılır. Böylece *Deus Ex Machine* sayesinde Emre ve Murat linçten kurtulurlar

Alper'in filmin finalinde taşrayla ilgili tavrının *Deus Ex Machina* tekniği ile bağlanması tesadüf değildir. Filmde taşranın tıpkı bir obruk gibi her şeyi yutan bir imgeyle resmedilmesi ve bu klostrofobik mekânın değişmesinin imkansızlığı tekniğe bire bir içkin bir tavrıdır. Alper'in estetik ile rafine edilmiş sinizmi filmin finaline damgasını vurur. Ne de olsa orası için yapılabilecek hiçbir şey yoktur, zaten yakın tarih boyunca merkezden gelip yüzü bir meşale gibi aydınlatılmış beyaz tenli, beyaz yakalı insanların verdiği el hep havada kalmıştır. Bununla birlikte film boyunca ellerinde boş bidonlarla bekleyen, iki maşrapa suya muhtaç insanların hallerine pek değinilmemiştir. Filmde tüm çelişkiler taşradaki bir avuç elit ve merkezden gelen bürokrat arasında gerçekleşmiştir. Alper'in "balkonundan" halk ya hiç görünmez ya da silik bir arka fondur.

Kurak Günler filmiyle ilgili Kaygusuz'un en rahatsız olduğu şeylerden biri nihilizme özdeş bir kaygısızlık içermesidir. Eyleme gücünü bitiren, duygular atlasında kımıltısız bir donukluğa yol açan bir kayıtsızlıktan söz eder Kaygusuz. Sinemanın insan ruhunda yaratması beklenen müzikal gam bu filmde söz konusu değildir. İktidarların tam olarak istediği şeyin bu olduğundan bahseden yazar, egemen bakışın her zaman bu tarz bir nihilizmden beslendiğini belirtir, iktidar hep bütün duyguların ölmesini bekler ve kendisini bu noktadan konsolide eder (Kaygusuz, 2024). Tarihsiz, bağlamsız, ilişkisiz, tüm olup bitenlerden soyutlanmış bu taşra anlatıları, ısrarla değişimi görmezden gelir. Bunun neredeyse artık bilinçli ve pragmatik bir seçim olduğu aşikardır. Hem mevcut yönetmen-öznelere tarihsellikleri bağlamındaki görme biçimleri hem de festivalizm olgusu çerçevesinde "talep edilen" yapının niteliği bu seçimi belirler. Halbuki taşra değişmiştir bu değişim sadece niceliksel değil nitelikselidir. Bora neredeyse 20 yıl önce kaleme aldığı makalesinde bu değişimi gözler önüne sermiş ve taşranın artık bildik taşra olmadığını açıklamıştır. Bora, şehirlerin üretimlerin mekânı olmaktan öte artık üretimin-yeniden üretimin bizzat nesnesi olması durumunu ve her kentin birer işletmeye dönüşmesini global sarmal kavramıyla açıklar. Üretim ve sermaye döngüsü, giderek zamanı ve mekânı kendi ihtiyaçları çerçevesinde belirleyip esnekletiren, sökülüp takılabilen bir duruma dönüştürür. Bora bu sürecin doğal sonucunun kültürel aynılığa olduğunu yazısında açıklar. Buna göre, kent kültürünün unsurları yoğunlaştırılmış haplar şeklinde her yere sirayet eder. Taşra için bu durum şok edicidir, kent deneyimini yaşamak için artık kente gitmeye gerek yoktur. Kent kültürü "gezici bir kumpanya gibi" taşrayı ziyaret eder (Bora, 2005, ss. 44-45). Aradan geçen 20 yılda Bora'nın bahsettiği kapitalistleşme süreci daha da hızlanmış, küresel kapitalizmle koşut olarak kültürel üst-yapı da buna göre şekillenmiştir. Taşra artık sadece "oturup beklemenin yeri" değil belirli bir üretim-yeniden üretimin faili haline gelmiştir. Filizler bu kapitalistleşme sürecini "İki Şafak Arasında" filmi dolayısıyla anlatır. Filizler'in yazısında Uşak gibi görece küçük bir şehirdeki organize tekstil sanayi bölgesinde yaklaşık 11 bin işçinin çalıştığını belirtir. Bu bölgede ihracatçı sanayi sermayesinin pıtrak gibi çoğaldığını dolayısıyla Uşak'ta dahi artık sınıf ilişkilerinin oldukça sert bir biçimde yaşandığını açıklar. Yurt dışındaki büyük sermayelerin bir nevi taşeronluğunu yapan bu fabrikalar, onların siparişlerini yetiştirebilmek için üretim yaptıkları fabrikadaki tüm çalışma koşullarını hız-zaman-verimlilik üçgeniyle koşullar. İşçiler daha fazla, daha hızlı çalışmak durumundadırlar. Filizler tüm bu dönüşümün,

öteki taşra filmlerinde anlatılmadığını, merceğin hiçbir zaman oraya dönmediğinden yakınıp, basmakalıp taşra filmlerini aynı düzlemde eleştirir (Filizler, 2023).

Bora'nın neo-liberalizmin taşrayı dönüştürme ile sonuçlanan süreci henüz diitalizm, sosyal medya, internet ağları hayatımızı sarıp sarmalamamışken imlemesi önemlidir. Buna karşın geçen 20 yılda internet teknolojileri de hayatımızı ele geçirmiştir. Kapitalizmin bu aşamasında, kültür ve gündelik yaşantımızda belirli bir "standartlaştırılmayı" ve tek tipleşirmeyi deneyimliyoruz. Artık taşra ya da merkez ayrımı olmaksızın herkes sosyal medya mecralarında vakit geçiriyor. Fisher'in ironik ifadesiyle, "...artık kimse sıkılmıyor çünkü ortada sıkılmaya muktedir bir özne kalmadı..." Fisher kapitalist siber uzamların yarattığı dikkat dağınıklığının can sıkıntısını yok ederken öteki taraftan kişiyi soğurup kendisine kattığını açıklar. Akıllı telefonlar aracılığıyla sıkıntı, düşük yoğunluklu uyaranlar ile bir şekilde yok edilir (Fisher, 2018). Sosyal medyanın yaygınlaşması ile mekânsallık kavramı başka bir boyuta geçmiş, öznelerin aynı anda siber mekanlar üzerinden farklı farklı yerlerde olabilmesinin önü açılmıştır. Bundan dolayı kır-kent ayrımları ve deneyimleri nötrale olmuştur. Herkes artık bulunduğu yerde yüzeysel de olsa her şeyi deneyimleyebilir durumdadır. Yaşam ve öznellikler bu siber mekanlar aracılığıyla Fisher'in başka bir eserinde belirttiği gibi şimdiye kadar hiç olmadığı kadar standartlaşmış hale gelmiştir. Fisher, Jameson'ın *Antimonies of the Postmodern* eserinden şu alıntıyla meseleyi somutlar:

"Toplumsal yaşamın her alanında eşi görülmemiş bir değişim oranı ile her şeyde -tüketici mallarıyla birlikte duygular, inşa edilmiş uzamla birlikte dil- eşi görülmemiş bir standartlaşma arasındaki, böylesi bir değişkenlikle bağdaşmaz gibi görünen bir eşitlik... O zaman ortaya çıkan, hiçbir toplum bugüne kadar böylesine standartlaşmadığı ve insani, toplumsal ve tarihsel geçicilik ırmağının hiçbir zaman böylesine türdeş akmadığı kavrayışıdır... Şimdi hissetmeye başladığımız da -ve post-modernliğin kendisinden, en azından geçici boyutunda daha derin ve daha temel bir oluşumun doğaya başlaması-dolayısıyla her şeyin artık moda ve medya imgesinin daimi değişimine teslim olduğu bu durumda, hiçbir şeyin değişmeyecek olduğudur." (Fisher, 2011, s. 68).

Herkesin bir ekran vasıtasıyla her yere bağlanabilmesi, sosyal medyanın tüm imkanlarını kullanıp sadece bir parmak kaydırma hareketiyle bir görüntüden diğerine geçmesi artık kent-taşra ayrımı olmaksızın herkesin standart bir vakit geçirme aracı durumundadır. Mekâna bağlı olmaksızın artık herkes *vlog* çekip *vlogger* oluyor. Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte taşradakilerin hayatlarının yansıtıldığı kadar sıkıcı olmadığını da ayrıca gözlemliyoruz. Dolayısıyla neredeyse herkes fiziksel uzamların ötesinde dijital uzamlarda buluşmuş ve standartlaşmış durumda. Bu da konumuz bağlamında yüzyılı aşan merkez-taşra meselesini mecburen başka bir boyuta taşıyor.

6. Sonuç

Türkiye'de merkez-çevre kuramı uzun zamandır siyasal alanın en temel tartışmalarına referans olmakta ve teorik düzlemde yapılan bu tartışmaların argümantasyonunda ağırlıklı olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu teorinin kritiği özellikle sol siyasal akımlar tarafından evvelden beri yapılmış fakat ana akım liberal-muhafazakâr alanda bu eleştiriler kendisine pek yer bulamamıştır. 2010'larla birlikte ise merkez-çevre paradigmasının "aksadığı" alanlar daha vurgulu bir biçimde ve farklı ideolojik perspektiflerden dillendirilmektedir. Makalede farklı kesimlerden gelen bu eleştiriler ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu eleştirilerden çıkan sonuç, merkez-çevre teorisinin hem geçmişteki politik-toplumsal dönüşümlerin tespitinde hem de günümüzün dinamik koşullarını açıklamakta yetersiz kalması üzerinedir. Bununla birlikte kuramın hakiki olup olmamasının ötesinde farklı zamanlarda farklı saiklerle yeniden üretilmiş ve ve siyasal ethosun sınırlarını çizmiştir. Dolayısıyla etki alanı oldukça geniştir. Merkezin çevreye bakışı ya da çevrenin merkeze bakışı bahsedilen ethosun neredeyse özü durumundadır. Bu anlamda şunu belirtmek gerekir; iki tarafın birbirleriyle olan çelişkili ilişkisi ve yaşanan politik kamplaşmalar bahsedildiği gibi belirli bir delüzyon yaratmış ve objektif olmayan bir tartışma zemini oluşturmuştur. Yaşanan bu durum

sadece güncel siyasetin yarışmacı ruhuna yansımayıp kültürel alanlarda da etkisini göstermiştir. Makalede ele alınan 2000'ler politik sineması da buna önemli bir örnektir. Taşra sineması olarak da tanımlanan bu filmlerdeki temel konu taşranın değişime ve modernleşmeye olan direncidir. Bahsedilen bu filmlerde bu direncin nedensellikleriyle ilgili belirli bir tespit bulunmamakta konu daha çok merkezden gelenlerin sinizmi ile aktarılmaktadır. Merkezin bu öznelere neredeyse her filmde taşrayı aynı şekilde betimlemekte ve nihilizme varan bir algılama ile taşrayı sahnelemektedirler. Halbuki taşra değişmiştir, kapitalizmin artık taşrada da etkinliğini arttırması ve teknolojinin gündelik-kültürel yaşamın her alanına sızması durumu bu değişimin en temel sebepleri arasındadır. Bundan dolayı taşradaki yaşamın tek boyutlu, donuk, ilişkisiz olarak resmetmek hatalı bir bakış açısının sonucudur. Bununla birlikte taşraya dönük bu bakışın farklı nedenlerine de makalede değinilmiş hem neo-liberal özne figürünün hem de sinema sektörüne içkin finansal zorunlulukların bu sinema dilinin oluşmasındaki etkilerinin altı çizilmiştir.

Kaynakça

- Aktar, A. & Gözaydın, İ. (2021). "Homo Kemalizm" Olarak Hasan Âli Yücel: Bir Değerlendirme – 1. Bölüm, *T24 İnternet Sitesi*, 25.02.2024, <https://t24.com.tr/k24/yazi/homo-kemalizm-olarak-hasan-ali-yucel-bir-degerlendirme-1-bolum,3194>
- Alper, E. (Yönetmen). (2022). *Kurak Günler* (Film).
- Argın, Ş. (2005). *Taşraya İçeriden Bakmak Mümkün Müdür?* T. Bora. (Ed.) *Taşraya Bakmak* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 271-296.
- Attoh, K. (2017). Public Transportation and the Idiocy of Urban Life. *Urban Studies*, 54(1), 196-213.
- Bakıner, O. (2018). A Key to Turkish Politics? The Center–Periphery Framework Revisited, *Turkish Studies*, 19(4), 503–522.
- Batuman, B. (2010). Toplumcu Bir Belediyecilik Modeli: "Yeni Belediyecilik Hareketi" 1973-1977. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 223-241.
- Bora, T. (2005). Taşralaşan ve Taşrasını Kaybeden Türkiye. T. Bora. (Ed.) *Taşraya Bakmak* içinde İstanbul: İletişim Yayınları, 38-66.
- Bozyer, H. (2023). Kurak Günler, Memleket Edebiyatı ve Başka Şeyler, *T24 İnternet Sitesi*, 30.03.2024, <https://t24.com.tr/k24/yazi/kurak-gunler-memleket-edebiyati-ve-baska-seyler,4068>
- Çiğdem, A. (2005). Taşra Karalaması-Küçük Bir Sosyolojik Deneme. T. Bora. (Ed.) *Taşraya Bakmak* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 102-114.
- Daldal, A. (2021). 1990'ların Yeni Bağımsız Türk Sineması'nda Emekçi Öznenin Kayboluşu: Küreselleşme ve Festivalizm. *Kültür ve İletişim*, 24 (1)(47), 159-189.
- Dardot, P. & Laval, C. (2012). *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. Çev. I. Ergüden.
- Esen, B. (2014). Nation-Building, Party-Strength, and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective, *Turkish Studies*, 15:4, 600-620.
- Filizler, F. (2023). Anadolu'nun Fabrikalaşması ve İş Cinayetleri Üzerine Bir Film: "İki Şafak Arasında", *E-skop İnternet Sitesi*, 20.05.2024, <https://www.e-skop.com/skopbulten/anadolunun-fabrikalasmasi-ve-is-cinayetleri-uzerine-bir-film-%e2%80%9ciki-safak-arasinda%e2%80%9d/6587>
- Fisher, M. (2011). *Kapitalist Gerçekçilik: Başka Alternatif Yok Mu?*. İstanbul: Habitus Yayıncılık. Çev. G. Ç. Güven.
- Fisher, M. (2018). Kimse Sıkılmıyor, Her Şey Sıkıcı. Çev. K. Kırmızısakal. *Terrabayt İnternet Sitesi*, 10.05.2024, <https://terrabayt.com/kultur/kimse-sikilmiyor-her-sey-sikici/>
- Foucault, M. (2014). *Seçme Yazılar-2: Özne ve İktidar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi. Çev. I. Ergüden & O. Akınhay.
- Gürbilek, N. (1994). Taşra Sıkıntısı. *Defter Dergisi*, 7(22), 74-92.
- Heidegger, M. (1981). *Why Do I Stay in the Provinces?*. Heidegger: The Man and the Thinker. Transaction Publishers. pp. 27--30. Çev. T. Sheehan.
- Karaosmanoğlu, Y, K. (2018). *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaygusuz, S. (2024). Hayat Kuru, Hayat Kurak, *Punctumdergi İnternet Sitesi*, 10.05.2024, <https://www.punctumdergi.com/post/hayat-kuru-hayat-kurak>

- Laçiner, Ö. (2005). Merkez(ler) ve Taşra(lar) Dönüşürken. T. Bora. (Ed.) *Taşraya Bakmak* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 13-36.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. İstanbul: Sel Yayınları. Çev. I. Ergüden.
- Lefebvre, H. (2016). *Şehir Hakkı*. İstanbul: Sel Yayınları. Çev. I. Ergüden.
- Mardin, Ş. (2006). Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. M. Türköne, T. Önder. (Der.). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 35-78.
- Marx, K. (2014). *Komünist Manifesto*. İstanbul: Yordam Yayınevi. Çev. N. Satılğan.
- Mollaer, F. (2018a). *Tekno-Muhafazakarlığın Eleştirisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mollaer, F. (2018b). Taşra: Bir Varoluş Olgusu – “Ahlat Ağacı”nı Bir Taşra Metaforu Olarak Okumak, *E-skop İnternet Sitesi*, 12.09.2024, <https://www.e-skop.com/skopbulten/tasra-bir-varolus-olgusu-%E2%80%93-%E2%80%9Cahlat-agaci%E2%80%9Dni-bir-tasra-metaforu-olarak-okumak/3841>
- Narlı, M. (2013). Romanlar ve Taşralar: Türk Romanında Taşra Algıları Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilig* (64), 285-316.
- Önderman, M. (2016). *Türkiye’de Paranoid Ethos*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Özarslan, O. (2022). Anayurt Otel’ine Kent ve Taşra Geriliminden Bakmak. *Sekansa Sinema Kültür Dergisi*, e(20), 136-148.
- Özçınar, M. (2020). Yeni Türk Sinemasında Yersiz yurtsuzluk Olarak Taşra. *Journal of Turkish Studies*, 15(3), 1993- 2015.
- Satır, M. E. (2023). Yeni Türk Sinemasında Taşra Nostaljisi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* (61), 1-19.
- Savut, E. (2023). Türkiye’de Kültürel İktidar Kodlarının Değişimi: Merkez-Çevre Dikotomisini Yeniden Düşünmek. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 246-275.
- Şener, M. (2015). Burjuva Uygarlığının Peşinde. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu. (Ed.) *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap, 197-339.
- Shils, E. (1982). *The Constitution of Society*. Chicago: Chicago University Press.
- Simmel, G. (2004). *Philosophy of Money*. London: Routledge. Çev. T. Bottomore & D. Frisby.
- Türkeş, A. Ö. (2005). Orda Bir Taşra Var Uzakta. T. Bora. (Ed.) *Taşraya Bakmak* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 158-212.
- Uslu, A. (2015). *Çok Partili Hayata Dönüş Dönemi (1945-1950) ‘Hür Dünya’nın Saflarında*. G. Atılğan, C. Saraçoğlu, A. Uslu. (Ed.) *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat* içinde. İstanbul: Yordam Kitap, 343-386.
- Yaşlı, F. (2011). Türkiye’de Liberalizm: Bir Eklemlenme İdeolojisi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 6(15), 139-166.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Cihan PALANCI (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Cihan PALANCI (%100)

Denizcilerin Ücret ve Güvencesizlik Deneyimleri: Dökme Yük Gemisinde Etnografik Bir Araştırma*

Çağatay Edgücan ŞAHİN¹, Meryem BULUT²

¹ Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Ünye İİBF, cedgucansahin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8306-7128.

² Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, DTCF, mbulut@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9857-7307

Öz: Uluslararası deniz taşımacılığının başlıca unsurları depolar, limanlar, ticari yük gemileri ve bu gemilerde çalışan denizcilerdir. Denizcilerin hem yaşam hem de çalışma alanı olan ticari yük gemileri izole, hareketli, riskli, gürültülü, erkek egemen ve hiyerarşik mekânlardır. Denizcilerin çalıştıkları gemi türleri her sözleşmede değişebilse de iş sözleşmelerinin belirli süreli olması ve hiyerarşideki konumlarına göre gemide üstlendikleri görevler genellikle değişmeden kalmaktadır. Etnografik yöntemle dayanan ve çalışma ilişkilerinin temel unsurlarından olan ücretler ve güvencesizlik olgularını uluslararası taşımacılık yapan dökme yük gemilerinde çalışan denizciler üzerinden analiz etmeyi amaçlayan bu araştırmadaki temel hareket noktası deniz taşımacılığının ekonomi politikasıdır. Ekonomi politik bir perspektiften etnografik yöntemle elde edilen bulguların değerlendirildiği bu araştırmada, ücretler ve güvencesizlik olguları üzerinden simsarların bu özel işgücü piyasasındaki fonksiyonlarına, iş arama sürecinin metalaşmasına, aynı hiyerarşik konumdaki denizciler arasındaki ücret farklılıklarının temellerine ve son olarak denizcilerin güvencesizliğe karşı direniş taktiklerine yoğunlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denizciler, Dökme Yük Gemileri, Güvencesizlik, Ücretler

Jel Kodları: J31, J44, J81

Seafarers' Experiences of Wages and Precarity: An Ethnographic Study on a Bulk Carrier

Atıf: Şahin, Ç. E.; Bulut M. (2024). Denizcilerin Ücret ve Güvencesizlik Deneyimleri: Dökme Yük Gemisinde Etnografik Bir Araştırma, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 759-773. <https://doi.org/10.30586/pek.1517121>

Geliş Tarihi: 16.07.2024
Kabul Tarihi: 27.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The main elements of international maritime transportation are warehouses, ports, commercial cargo ships and the seafarers working on these ships. Commercial cargo ships, which are both the living and working spaces of seafarers, are isolated, mobile, risky, noisy, male-dominated, and hierarchical spaces. Although the types of ships that seafarers work on may change with each contract, the fact that their employment contracts are fixed term and the tasks they undertake on board the ship for periods that often exceed their contracts generally remain unchanged according to their position in the hierarchy. This research, which employs the ethnographic method and aims to analyze the phenomena of wages and precariousness, which are the basic elements of labor relations, through seafarers working on bulk cargo ships engaged in international transport, is based on the premise that seafarers occupy a precarious position within the political economy of maritime transport. This research, which evaluates the findings obtained by ethnographic method from a political economy perspective, focuses on the functions of brokers in this specific labor market, the commodification of the job search process, the bases of wage differences between seafarers at the same hierarchical position, and finally the seafarers' resistance tactics against precarity through the phenomena of wages and precariousness.

Keywords: Seafarers, Bulk-Carriers, Precariousness, Wages

Jel Codes: J31, J44, J81

* Bu makale, Ankara Üniversitesi, SBE, Sosyal Antropoloji Anabilim Dalında Prof. Dr. Meryem Bulut danışmanlığında hazırlanan ve 2023 yılında savunulan "Dökme Yük Gemilerindeki Denizcilerin Gözünden Gemide Çalışma, Yaşam ve Mekân: Etnografik Bir İnceleme" başlıklı doktora tezindeki ücretler ve güvencesizliğe ilişkin bulgulardan hareketle üretilmiştir. Doktora tezi kapsamında yürütülen saha araştırması için Ankara Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı'na başvurulmuş ve 2021 yılı 159 sayılı etik kurul onayı alınmıştır.

1. Giriş

Uluslararası deniz taşımacılığı, doğası gereği çok uluslu işgücü ve sermayenin bir arada olduğu, tek seferde taşıma kapasitesi kara ve hava yolu araçlarına kıyasla çok yüksek olduğundan birim maliyet açısından alternatiflerine kıyasla ucuz ve etkin bir taşımacılıktır. Dolayısıyla dünya ticaretinin yaklaşık %90'ı uluslararası deniz taşımacılığı ile yapılmaktadır. Deniz taşımacılığının başlıca unsurları ise depolar, limanlar, ticari yük gemileri ve bu gemilerde çalışan denizcilerdir.

Denizcilerin yaşam ve çalışma alanı olarak ticari yük gemileri izole, hareketli, riskli, gürültülü, hiyerarşik ve çoğu zaman erkek egemen mekânlardır. Ticari yük gemilerinde çalışan denizciler ise ulus aşırı nitelikte ve mesleki kimlikleri üzerinden tanımlanan, yaşam ve çalışma standartları uluslararası standartlara göre düzenlenmiş topluluklardır. Her ne kadar söz konusu standartların korunması esas olsa da denizcilerin yaşam ve çalışma koşullarının, çalıştıkları geminin türüne, yaşına, belirli bir hat üzerinde ya da sürekli değişen limanlar arasında işletilmesine, tersanede ve seferlerde bakım-tutum işlemlerinin etkin yapılıp yapılmamasına, kumanya kalitesine, şirketin personel politikasına, gemide yeterli sayıda ve deneyimli denizci olup olmamasına, denizcilerin liman kentlerinde gemiden ayrılma imkanlarının olup olmamasına ve nihayet yaşam mahallinin maddi koşullarına göre değişebilir.

Zabit (officer) ya da tayfa (ratings) olmalarından bağımsız şekilde ticari gemilerde çalışan denizciler (seafarers) arasındaki yaygın çalışma biçimi birkaç aylık belirli süreli sözleşmelere dayalı çalışmadır. Denizcilerin çalıştıkları gemi türlerinin bir sözleşmeden diğerine değişme imkânı olsa da, iş sözleşmelerinin belirli süreli olması ve gemide üstlendikleri görevler (zabitlerin meslekte yükselmeleri sebebiyle değişen sorumlulukları dışında) genellikle değişmeksizin kalır. Dolayısıyla, her gemide üstlenilen görevler, vardiya saatleri, diledikleri zaman ve dilediği limanda gemiden ayrılmayacakları bilinci değişmezken, kamaraların kondisyonundan, geminin taşıma kapasitesi ve yaşına kadar tüm maddi koşulları, birlikte çalışılan denizciler ve tayfanın kaç kişiden oluştuğuna göre şekillenecek olan gündelik hayat, şirketin gemiler için izlediği stratejiler, kumanyanın kalitesi vb. unsurlar sürekli değişir. Dolayısıyla, denizcilerin çalışma yaşamı, sabit ve değişken tarafları bir arada gözetildiğinde ücretler ve güvencesizlik perspektiflerinden incelenmeye değerdir.

2. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Önemi

Bu araştırma, çalışma ilişkilerinin temel unsurlarından olan ücretler ve güvencesizlik olgularını uluslararası sularda taşımacılık yapan ticari yük gemilerinde çalışan denizciler üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ticari yük gemileri, kendilerine has kurallarla işleyen yaşam ritmine sahip olan yönleriyle geleneksel işyerlerinden birçok yönden ayrışırlar. Bu gemiler, çalışma yaşamının karadaki yaşamdan izole olmasının yanı sıra, yirmi dört saati kapsayan vardiyalı çalışma sistemi, Fayol'un (2012) "her şeye bir yer ve her şey kendi yerinde" ilkesiyle şekillenmiş modern bir işyeri mekânında ustalık ve işçiliğin bir aradılığı, 20.yy'ın başlarındaki fabrika düzeniyle benzeşen keskin bir hiyerarşik örgütlenme, personel sayısı, enformel gruplar arasındaki ilişkiler ile sürekli ve iki yönlü formel/enformel bilgi akışı üzerinden görünür hale gelen otorite olgusunun öne çıktığı işyerleridir. Reyes (2018, ss. 1097-1103), gemileri, tek bir ev sahibi ülkenin olmadığı, farklı uyruklardan oluşan ekipler halinde çalışan göçmen işçilerin (denizcilerin) birlikte yemek yiyip, uyuyup, çalışıp, yaşadıkları, uluslararası sularda hareket eden, kendi kendine yeterli, sınırlandırılmış bir uluslararası ortam olan "süresiz total kurumlar" olarak tanımlamaktadır.

Küresel ölçekte etkili olan Covid-19 salgınıyla birlikte kilit çalışanlar oldukları öne çıkan (UN Press, 2021) ve Şubat 2022 itibarıyla 64 IMO üyesi ülke tarafından kilit çalışanlar olarak kabul edilen (Han vd., 2023), çalıştıkları mekân olan gemide kendileri

yerine geçebilecek bir yedek personelin olmadığına bilincinde olan denizcilerin, karadaki modern işyeri örgütlenmesi içindeki çalışanlara kıyasla daha yıpratıcı koşullar altında oldukları açıktır.

Bu araştırmanın kapsamı, uluslararası sularda seyreden ticari yük gemilerinde ve özellikle de yabancı bayraklı, Türk sahipli dökme yük gemilerinde çalışan denizcilerdir. Konunun önemi, geleneksel işyerlerinden farklı olarak gemilerde çalışmanın, çalışılan yerde yaşamayı da beraberinde getirmesinden, belirli süreli iş sözleşmelerinin endüstriyel bir norm olmasından ve nihayet geleneksel işyerlerinde çalışanların aksine denizcilerin elde ettikleri ücretin gemideki gündelik yaşamda fiilen bir karşılığı olmamasından kaynaklanmaktadır. Dökme yük gemilerindeki emek sürecinden ve gemideki yaşamdan hareketle denizcilerin ücretlere ilişkin sorunlarıyla ve güvencesiz istihdamın göstergeleri olan her sözleşme tamamlandığında bir sonraki sözleşmeye kadar yaşanan işsizlik, küresel ekonomideki dalgalanmalara göre sürekli değişen işgücü talebi karşısında son derece belirsiz bir mesleki gelecek vb. koşullarla başa çıkma stratejilerinin neler olduğu gibi unsurlar araştırmanın kapsamı içerisindedir.

Literatürde dökme yük gemilerinde çalışan denizcilerin gündelik hayatlarına odaklanan ve özellikle standart-altı dökme yük gemilerinde gerçekleştirilmiş etnografik bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Bununla birlikte araştırmacının hem tersanede geminin tamirat sürecinde hem de seferde fiilen gemide çalışarak gerçekleştirdiği bir araştırma olması, literatürde seferlere katılarak gerçekleştirilen araştırmaların ise endüstriyel standartlara uygun ve belirli bir sermaye birikimi düzeyinin (ve dolayısıyla ölçeğin) üzerindeki tankerler, konteyner gemileri, LNG (bkz. Mevik, 2023) ve petrol gemileri, genel kargo gemileri (bkz. Baum-Talmor, 2014) vb. türlerdeki gemilerde çeşitli kurumlar tarafından uzun yıllar boyunca desteklenen araştırma ekiplerince gerçekleştirilmesi bu araştırmanın önemini arttırmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, etnografik yönetime dayalıdır. Katılımlı gözleme dayalı saha araştırmasının yanı sıra gemiye katılmadan önce, gemide ve gemiden ayrıldıktan sonra yüz yüze yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı, 2021 ve 2023 yıllarında toplam 4,5 aylık süreyi bir dökme yük gemisinde geçirmiştir ve gerek güvertede gerekse makine dairesindeki emek süreçlerine gönüllü olarak katılmıştır.

Etnografik yönetime dayalı araştırmalarda araştırmacının yapması gereken, araştırmanın akışı içinde farkındalığını, duyarlılığını ve empatisini geliştirmesi ve araştırılanların iç bakışını yakalamaya gayret göstermesidir. Zira araştırmacı nicel araştırmalarda olduğu üzere araştırdığı öznenen ayrı, mesafeli bir duruşu olmak zorunda olan kişi değil; aksine, öznesi ile aktif bir iletişim içinde olması gereken, gündelik hayat pratiklerini incelemeye dalarak, bunlar içinde yer alan bireysel deneyimlerinden yola çıkan bir kişidir. Bireylerin sosyal dünyayı nasıl gördükleri, kendi bakış açılarından bu dünyayı nasıl değerlendirdikleri önemli olduğundan, bilginin oluşumu süreci birey(ler), sosyal dünya ve araştırmacı arasındaki ilişkilerin içinde yaşanmaktadır. Nitel araştırmacılar bilgiyi oluştururken, bireylerle konuşarak, onları gözlemleyerek, günlükleri, fotoğrafları bir araya getirerek onlar hakkında anlamlı, ayrıntılı, bütüncül bir resim ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Böylece araştırmacılar bilgiyi, var olan bir bilgi deposundan bazılarını toplayarak teorileri test etme amaçlı değil, insani ilişkiler sürecinden çıkarsadıkları ve bu ilişkilerin oluşturduğu dünyayı anlamak ve dönüştürmek amacıyla üretmiş olurlar (Kümbetoğlu, 2008, ss. 46-47).

Saha araştırması küçük bir insan grubu üzerinde belli bir süre boyunca etnografik vaka analizi gerçekleştirmeyi içerir ve ana hatlarıyla formüle edilmiş bir soruyla başlar. Araştırılacak bir grup ya da saha seçilip, erişim sağlandıktan sonra, ilgili ortamda toplumsal bir rol benimsenerek gözleme başlanır. Saha araştırmaları yürütenler, sahada birkaç aydan birkaç yıla kadar değişen sürelerde dikkatli gözlem ve etkileşimlerde bulunurlar. Saha araştırmasıyla ilgili esas mesele zaman-yoğunluklu oluşudur. Sahada geçirilecek ideal süre, incelenen alanı/dünyayı yerel halkın (ya da belirli bir grubun)

yorumladığı şekilde yorumlayabilene kadardır. Böylece inceledikleri gruplar içindeki insanları kişisel olarak da tanımaya başlarlar ve enformel görüşmeler yaparlar. Çoğunlukla yapılandırılmamış olan veriler her gün alınan ayrıntılı notlar şeklindedir. Araştırmacılar gündelik hayatı gözlemlerken, gözlemlediklerini sürekli değerlendirir ve çoğu zaman yeni sorular ya da meseleler keşfederken gözlemlerinin önemiyle ilgili fikirlerini berraklaştırırlar. Son olarak, alanı terk eder, notlarını gözden geçirir ve yazılı raporlar hazırlarlar (Hammersley ve Atkinson, 2007, ss. 3-4; Neuman, 2020a, s. 111).

İnsanların yakından gözlemlenmesi, bazen şaşırtıcı sorular sorarak bazen de gündelik hayattaki şeylerin nasıl olması gerektiğine ilişkin kuralları sorgulayarak öğrenilir. Yerel bir toplulukta saha araştırması yaparak sahada, “orada bulunmak”, kişinin kendi topluluğundaki gündelik gerçekliğin doğal kabul edilen dünyasına katılmaktan farklı bir sosyal deneyimdir. Katılımcı-gözlemcinin özbilinçli rolü, her şeyin sorgulanmasını gerektirir ki bu başlı başına zorlayıcı bir durumdur. Uzun süreli gözlemler, spesifik bir grupla birlikte bulunulan ortamın “yazılı olmayan kurallarını” ve kültürel örüntülerini öğrenmeyi gerektirir. Araştırmacılar ortamı gözlemleyerek ve ortamdaki öğrendiklerini analiz ederek öğrenirler ve bu yolla buldukları ortama giderek daha aktif şekilde katılmaya başlarlar (Eriksen, 2009, ss. 39-40; Fife, 2005, s. 72; Laine, 2000, ss. 97-98). Mekân ticari yük gemileri olduğunda saha bir geminin tayfaları gibi küçük bir gruptan (genelde 15-30 kişi civarında), bir topluluğun tamamına (denizciler gibi) kadar değişiklik gösterebilir ve Neuman (2020b, s. 669) saha araştırmasında yeni olanların kilise, bar, güzellik salonu vb. sabit bir ortamda düzenli olarak birbiriyle etkileşimde bulunan görece küçük bir grupla işe başlamaları gerektiğinin altını çizer. Öte yandan, araştırmacının ilişkileneceği her grup ve mekân için farklı bir dizi kural ve unsur geçerli olduğundan, etnografinin sahada iyi ilişkiler kurabilmesi için bilinmesi gereken pratik hususlar konusunda birkaç şey söylenebilir. Tanışma ve ilk tepkiler ile araştırmacıya ve rolüne dair şüphelerle başa çıkma, aşılması gereken önemli unsurlardır. Gemide yürütülecek bir araştırmada ilk *eşik bekçisi*¹, araştırmacının gemiye erişimi için gerekli izni verecek olan şirket yöneticileridir (Baum-Talmor, 2019, s. 98; Hammersley ve Atkinson, 2007, s. 63).

Bu araştırmada karşılaşılan zorlukların bir kısmı diğer etnografik araştırmalarla ortaklaşırken, bir kısım zorluğun ise araştırmacının kendine özgü olduğu ifade edilebilir. Örneğin, araştırmacının başlayabilmesi için tamamlanması gereken “gemiadamı kursuna katılmak” vb. prosedürler ve etnografik yöntem izleyecek olan araştırmacının kendi alışık olduğu mekanını terk etmesi diğer etnografik araştırmalarda da karşılaşılan zorluklardır. Hareketli ve izole bir mekân olan dökme yük gemisinde birkaç ay süreyle kalınacak olması, tıpkı denizciler gibi gemide var olanlar dışında yeme-içme imkanının olmaması, internet aracılığıyla dış dünyaya bağlanma olanaklarının sınırlılığı, geminin batma riski, gemide yangın çıkması riski, geminin limanlarda alıkonulması riski, korsanlık faaliyetleriyle karşılaşılması vb. risk ve zorluklar ise konuya özgü zorluklardır.

Denizcilerin ücret ve güvencesizlik deneyimlerini anlamlandırabilmek için öncelikle ticari deniz taşımacılığının temel dinamiklerini ele almak şarttır.

4. Ticari Deniz Taşımacılığının Ekonomi Politikası

Denizcilerin meslek seçimlerinde ortaklaşan motivasyon kaynaklarından biri, köken ülkelerindeki benzer işlere kıyasla gemide çalışarak elde edebilecekleri yüksek ücretlerdir. Öte yandan, sektördeki yaygın uygulama olan belirli süreli sözleşmelerle çalışma ve bir sonraki işin hangi şirkette ya da şirket değişirse dahi şirketin hangi gemisinde olacağına belirsizliği denizcileri ve çalışma koşullarını güvencesizlik başlığı kapsamında tartışmalara dahil etmektedir. Deniz taşımacılığındaki istihdam ilişkilerine ve ücretlere yönelik kapsamlı bir kavrayış için öncelikle Wright’ın (2000) ortaya koyduğu ve Silver’ın (2015) geliştirdiği işçi sınıfının pazarlık gücünün kaynaklarına odaklanan

¹ Bu araştırmada hem geçmişte kaptanlık yapmış olması hem de gemiye araştırmacı olarak katılım öncesi kendisinden izin alınan filo müdürü olması dolayısıyla eşik bekçisi K-EB koduyla gösterilmiştir.

analizlerine ana hatlarıyla değinmek gereklidir. Ardından denizcilerin işgücünü ucuzlatan iki ana süreci ele almak, iş bulma faaliyetinin nasıl metalaştığına odaklanmak ve söz konusu metalaşmanın aracıları olan simsarların, taşımacılık şirketlerinin personel müdürleriyle girdikleri komisyona dayalı girift ilişkilerin değerlendirilmesi gereklidir.

Wright (2000, s. 962), işçi sınıfının sahip olduğu gücün örgütsel güç ve yapısal güç birlikteliği üzerinden analiz edilebileceğini belirtmektedir. Wright'a göre işçi sınıfının sahip olduğu ya da olabileceği örgütsel güç, işçi sınıfının çıkarlarını savunan sendikalarının sayısına, işçilerin ne kadarının bu sendikalarda örgütlendiklerine ve işçi sınıfının çıkarlarını savunan siyasi partilerin toplumda ve mecliste ne ölçüde örgütlü olduklarına bağlı olarak değişecektir. Yapısal güç kavramı ise işçilerin içinde yaşadıkları ekonomik sistem içerisindeki konumlarına göre şekillenen bir güçtür. Wright, işçi sınıfının sahip olabileceği yapısal gücün, işgücü piyasalarının sıkı ya da esnek olmasına ve belirli bir işçi grubunun kilit bir endüstriyel sektör içinde stratejik bir konuma sahip olup olmamasına göre değişeceğini belirtmektedir. Silver (2015, ss. 26-30) ise Wright'ın yaklaşımını geliştirerek işçilerin piyasa pazarlık gücüne sahip olabilmelerinin üç ana biçimini işverenler tarafından talep edilen ve piyasada kıt olan becerilere sahip olma, ekonomide düşük işsizlik seviyesinin olması ve işçilerin kendilerini işgücü piyasası dışına çekerek toprağa dayalı ürün satışı gelirleri, kira ve faiz gelirleri gibi ücret dışındaki gelirlerle yaşayabilme şansına sahip olma şeklinde tanımlamaktadır. Bu başlık altında tartışacağımız küresel deniz işgücü piyasasındaki güncel eğilim ve durumdan hareketle, örgütsel güç konusunda köken ülkelerdeki yerel sendikaların etkisiz kaldıkları ve denizcilerin çalıştıkları gemiyi ya da şirketi deneyimledikleri uygunsuzluklar üzerinden ITF'e şikâyet etme dışında sonuç alabilecekleri bir seçeneğin olmadığı görülebilir. Yapısal güç konusuna bakıldığında ise küresel denizci arzı sağlayan Filipinler, Çin, Endonezya ve Hindistan gibi önde gelen ülkelerde düşük işsizlikten bahsetmek mümkün değildir. Neoliberal politikalarla birlikte mülksüzleştirme süreçlerinin de hız kazandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, küresel işgücü arzı sağlayan ülkelerden gelen denizcilerin çoğunluğunun gemilerde çalışmayı bıraktıklarında köken ülkelerinde kendilerini geçindirebilecekleri büyüklükte topraklarının olması (ya da bu yolla yaşamlarını idame ettirebilmeleri) düşük bir ihtimaldir. Ancak, yapısal pazarlık gücü konusunda piyasada kıt olan becerilere sahip olmanın, şirketler karşısında pazarlık gücünü az ya da çok artırıcı bir unsur olarak varlığını sürdürdüğü, bu araştırma kapsamında da tespit edilmiştir: aynı gemideki bazı denizciler, kendileriyle aynı kademedeki diğer denizcilere kıyasla yüksek ücretler alabilmişlerdir.

Deniz yoluyla ticari yük taşımacılığındaki teknolojik değişimin karakteristiği daha az denizci istihdamıyla daha büyük ölçeklerdeki metayı dünyanın herhangi bir yerine daha kısa sürede taşıyabilmeye, diğer bir deyişle sermaye birikimini hızlandırmaya dayalıdır. Denizciler üzerindeki sömürü oranı, gemide ortalama çalışan sayısındaki azalış ve düşen ortalama ücretler üzerinden görülebilir. Ortalama bir yük gemisindeki tayfa sayısı 1960'larda 40-50 arasındayken 1990'lara gelindiğinde 20-30'lara düşerken hem gemilerin yük taşıma kapasitesinde muazzam artışlar yaşanmış hem de limanların mekanizasyonu ile birlikte yükleme ve tahliye süreleri kısalmıştır. Diğer bir deyişle birim denizci üzerine düşen iş yükü artmıştır.

Limanların da zamanla büyümesi ve kent merkezlerinden uzaklaşmasıyla birlikte, denizciler deyim yerindeyse deniz lojistik ağlarının mahkumlarına dönüşmüşlerdir. Taşımacılık şirketlerinin sermaye birikim sürecini hem ortalama denizci ücretlerindeki düşüşten hem de seferlerin ve yükleme-tahliyelerdeki sürenin kısılmasından tasarruf sağlayarak hızlandıran bu gelişmelerin, denizciler üzerindeki yansımaları ise yorgunluk, stres ve denizcilerin gemide azalan refahları olmuştur. Özetlemek gerekirse, 20. Yüzyılın sonu ve 21. Yüzyılın başı itibarıyla deniz taşımacılığında kar maksimizasyonu amaçlı rekabeti karakterize eden gelişmeler denizci başına düşen tonajı arttıran daha büyük gemilerin inşası için yapılan yatırımlar, devlet sübvansiyonları, şirketlerin tek merkezde yoğunlaşmaları, vergi sonrası kârları maksimize etmek ve işgücü vd. unsurlardan kaynaklanacak her türlü maliyeti minimize etmek için elverişli bayraklara (flags of

convenience) geçiş ve işgücü arzının büyük kısmını sunan düşük medyan gelirli ülkelerden denizcileri istihdam etmek (Campling ve Colas, 2021, ss. 146-147; Couper vd., 1999, ss. 11-12) olarak sayılabilir.

Yukarıda vurgulanan unsurlar en az girdi ile en fazla çıktıyı almak olarak tanımlanan verimlilik anlayışının deniz taşımacılığı sektörü üzerindeki yansımasıdır. Öte yandan, deniz taşımacılığında, gemilerde girdi maliyetlerinden tasarruf edebilecek olan ve bunun yapılmasının oldukça zor olduğu farklı gider kalemleri mevcuttur. Fiyatları yerel olarak belirlenen, işgücüne ilişkin giderleri oluşturan kumanya tedariki ve ücretler ilk gruba örnek oluştururken, fiyatları küresel olarak belirlenen yakıt alımı ve navlunlar ise ikinci gruba örnek oluşturmaktadır (Campling ve Colas, 2021, ss. 263-265).

1980'lerde ortalama bir dökme yük gemisinin operasyonel maliyetlerinin %42'sinin ücret ve eklentilerinden oluştuğu düşünüldüğünde (Campling ve Colas, 2021), şirketlerin işgücü maliyetlerini düşürmeye odaklanmalarının mantığı anlaşılabilir. Ancak, küresel zabit arzı 2015'te talebi karşılayamazken, 2021'e gelindiğinde zabit talebi zabit arzını %11,8 oranında aşmıştır. Zabit arzının artmaması bir yana, 2026 yılına kadar yaklaşık 26000 zabitin daha meslekten ayrılacağı tahmin edilmektedir. Normal şartlar altında talebin arzdan fazla olmasının ücretlerde yükselişi beraberinde getirmesi gerekirken, bunun tam tersinin yaşanması, yani 1990'larda başlayıp 2000'lerde devam eden denizci ortalama ücretlerindeki azalışın en gerçekçi açıklaması ücretlerin küresel ölçekte baskılanıyor oluşudur (BIMCO ve ICS, 2021; Campling ve Colas, 2021; ILO, 2001).

Konunun diğer bir boyutu ise küresel deniz işgücü piyasasında kökleri 19. Yüzyıldaki uygulamalara dayanan cinsiyetlendirilmiş ve ırksallaştırılmış örüntülerle kurulmuş olan ve kârı maksimize etmeye yarayan ilişkilerdir. Örneğin, yalnızca ücretler üzerinden bir karşılaştırma yapıldığında Couper vd. (1999, ss. 11-12), 1996 yılı itibarıyla kuzeybatı Avrupa'dan, Hindistan'dan ve Filipinler'den gelen güverte birinci zabitlerinin, sırasıyla 7500 USD, 3100 USD ve 2000 USD yaklaşık aylık kazanca sahip olduğunu belirtmektedir. Mürettebata ilişkin koşullar ve geminin diğer tüm koşulları dikkate alındığında, yüksek standartlı bir gemi ve mürettebatının işletme maliyetleri, maddi koşulların mürettebatın gündelik yaşamını ciddi şekilde zorlaştırdığı standart-altı gemilerdekinden üç kat daha fazla olabilmektedir. Alimahomed-Wilson (2021, ss. 34-35), küresel tedarik zincirlerinin işgücünün sömürsü ve ayrımcılık konusunda cinsiyetlendirilmiş ve ırksallaştırılmış köklü örüntüleri açığa çıkardığına işaret etmektedir. Küresel lojistik altyapısının temelinde Filipinler, Çin, Endonezya, Hindistan gibi Küresel Güney ülkelerinden gelen ve %98'in üzerinde bir oranı erkek olan emekçilerin sahip olduğu işgücünün değersizleştirilmesi ve *klasik iktisatçıların 19. Yüzyılda "ücretlerin asgari geçimlik seviyede oluşacağı" varsayımını 21. Yüzyılda hatırlatır şekilde*² ülkeler arasındaki geçim maliyeti farklılıkları üzerinden elde edilen değer ve kârın olduğuna işaret etmektedir. Toplumsal cinsiyet ve ırksallaştırılmış çalışma, düşük ücretlerin, kötü çalışma koşullarının yapay olarak doğallaştırılmasını şekillendirmekte ve ırksallaştırılan erkeklikler için daha düşük bir yaşam standardını haklı gösterir hale getirmektedir. Campling ve Colas (2021), söz konusu denizcilerin ve aktivistlerin, denizci ücretlerinin zamanında ve tam yatması gibi en temel taleplerinde dahi aracı kişi ve kurumlar tarafından kara listelere alındıklarına işaret etmektedir. Özetle, deniz taşımacılığı sektöründeki sermayedarlar, özellikle işgücü maliyetleri ve vergiler konusunda elverişli bayraklara geçişle üzerinden attıkları "yükün" bir kısmını dahi yeniden üstlenmemek için kendi sınıf mücadelelerini vermektedirler.

Burada altı çizilmesi gereken en önemli husus, dökme yük gemilerindeki navlun bedellerinin gemiden gemiye pek değişmemesine, diğer bir deyişle uluslararası piyasaya göre belirleniyor olmasına rağmen, denizcilerin ücretlerinin baskılanması ve hatta ücretlerin farklı ülkelerden denizciler arasında da farklılaştırılmasıdır. Baskılanıp farklılaştırılan bu ücretler, taşımacılık şirketlerinin sermaye birikim sürecindeki temel tasarruf alanlarından birini oluşturmaktadır.

² Vurgu yazarlara ait.

5. Bulgular

Araştırmada öne çıkan bulgular üç alt başlıkta toplanabilir: simsarlarla personel yöneticilerinin özne konumunda oldukları iş arama faaliyetinin metalaştığı sürece ilişkin bulgular, ücret farklılıklarının nedenlerine ilişkin bulgular ve nihayet güvencesizlik deneyimlerine ilişkin bulgular.

5.1. İş Arama Sürecinin Metalaşması: Simsarlar, Personel Yöneticileri ve Komisyon İlişkileri

Araştırma kapsamında ortaya çıkan örüntülerden biri, şirket ve denizciler arasındaki araçlardır. Denizciler tarafından "simsarlar" olarak nitelenen söz konusu kişiler ve/veya kurdukları şirketler, denizcilerden ya onları işe yerleştirmeden önce peşin olarak ya da denizciler ilk ücretlerini aldıktan sonra komisyon almaktadır. Söz konusu komisyonlar, denizcilerin pozisyonuna, uyuşmasına, tecrübeli olup olmamasına, aynı şirkette daha önce çalışıp çalışmadığına ve aynı simsarla daha önce anlaşma yapıp yapmadığına göre değişebilmektedir. Saha araştırması kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerden hareketle, simsarlar ve Türk zabıtların, genellikle ilk ücretlerini aldıktan sonra %25 ile %30 civarında komisyon ödemesi üzerinden anlaşmaları görülmektedir. Türk makine ikinci zabiti M3-2, kendi deneyimini şöyle aktarmıştır:

"İş bulmak için hiç simsara başvurmadım. Gemiye ilk çıktığımda annemin kuzeni olan süvari aracılık etmişti. Sonraki işler de ben gemi makinelerine aşına oldukça ve öğrenmeye de açık olduğumdan kendiliğinden geldi. Açıkçası ben şirketle görüşmeye gitmeden önce 'benim adım önden gitsin' isterim. Tabii dünyanın bin türlü hali var; telefonumda büyük şirketlerin gemilerine adam yerleştirdiğini duyduğum üç simsarın numarası var. Bizde [Türk zabıtlarda] ilk ücretinin %30'unu alırlar ama tabii önceden arayıp haber vermen lazım ki bir fırsat çıktığında simsarın aklında olasin..." [M3-2, 12/08/2021].

Türk tayfaların komisyon oranları ise ilk ücretlerinin %50'siyle %100'ü arasında değişebilmektedir. Tayfanın Türk ya da yabancı oluşundan bağımsız olarak Türk ya da yabancı simsarlar, tayfalardan komisyonlarını işe girmeden önce peşin olarak almaları yönüyle ortaklaşmaktadır. Saha araştırması kapsamında görüşme gerçekleştirilen Gürcü denizciler çağrı üzerine İstanbul'a gelmekte ve gemiye katılana kadarki birkaç günlük süreyi simsarın ayarladığı otelde geçirmektedirler. Bu süreçte denizcilerden ücret alınmamakta ve kendileri en kısa sürede gemiye yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Gemiye ilk kez katılan Gürcü denizcilerin ilk ücretlerinden %150-200'e varan oranlarda bir komisyon peşin olarak alınmaktadır. Ancak, önceden gemide çalışma deneyimi olan Gürcü denizciler için bu komisyon genellikle ilk ücretin %100'ü oranındadır ve yine peşin olarak alınmaktadır. Gemiye ilk kez katılan Gürcü tayfalardan deneyimli tayfalara kıyasla daha fazla komisyon alınmasına ek olarak, simsarların söz konusu denizcileri neden standart-altı dökme yük gemilerine yönlendirdiğini kendi deneyimlerinden hareketle anlatan Türk güverte birinci zabiti C/O-2 bu işleyişin mantığını şöyle açıklamaktadır:

"Gemiye ilk kez katılanları simsarlar genelde bu tür şirketlere gönderirler. Hem işi öğrensinler hem de bu [en elverişsiz] koşulları görsünler ki, yapamayacaklarsa hiç uğraşmadan mesleği bıraksınlar diye. Fazla komisyon almalarının bir sebebi de budur; denizci incekse bile zarara girmek için ödediği komisyonu kazanana kadar gemide çalışır ve bekler. O sürede koşullara da alışabilir, inmekten de vazgeçebilir" [C/O-2, 14/09/2021].

Simsarlar aracılığıyla işe giren Rus ve Azeri tayfaların ilk ücretlerinden %50 ile %100'ü arasındaki bir oranda komisyon alınırken, Ukraynalı tayfalardan ise genellikle ilk

ücretin %100'ü oranında komisyon alınmaktadır. Öte yandan, uyruklarından bağımsız olarak güverte ve makine sınıfı zabıtlar için daha düşük oranlarda komisyonlar söz konusudur ve saha araştırmamız kapsamında gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde komisyon ödemelerinin ilk ücret alındıktan sonra yapılabildiği örneklerle rastlanmıştır. Buradaki temel sebep, zabıt ücretlerinin tayfa ücretlerine kıyasla çok daha yüksek olması ve komisyonun işe girmeden önce ödenmesinin denizciler açısından çoğu zaman mümkün olmamasıdır. Uyuşma göre kesintilerin farklılaşması, ülkelerin ekonomik durumlarının yanı sıra denizcilerin köken ülkelerinde kurulu taşımacılık şirketlerinin filolarının büyüklüğü (dolayısıyla istihdam fırsatlarının azlığı ya da fazlalığı) ile de açıklanabilir. Örneğin, en yüksek oranda komisyon ödeyenlerin Gürcü tayfalar olması, Gürcistan'ın Gürcü denizcilerin istihdamında bir alternatif yaratabilecek düzeyde gelişkin bir ticari filoya sahip olmamasıyla açıklanabilir.

5.2. Ücret Farklılıklarının Temelleri

Ticari yük gemilerinde çalışan denizcilerin ücretleri tıpkı geleneksel şirketlerde olduğu üzere hiyerarşideki konumlarına göre farklılaşmaktadır. Ancak, saha araştırması sırasında, aynı kademedeki denizcilerin önceki deneyimlerine göre, gemi adamı belgelerinin orijinal olup olmamasına göre ve "okullu" olup olmamalarına göre değişebilen enformel ücret farklılıklarına da rastlanmıştır. Örneğin hem 2021'de hem de 2023'te çarkçıbaşı (baş makinist, chief engineer) ile süvari (kaptan, master) bordro üzerinde aynı ücretleri alırlarken, ikisinde de çarkçıbaşı pozisyonuna enformel olarak süvari pozisyonundan daha fazla ücret ödendiği öğrenilmiştir. 2021'de çarkçıbaşı M1-1 5500 USD, süvari S1 ise 5250 USD ücret alırken, 2023'te iki çarkçıbaşı M1-2 ve M1-3 6500'er USD süvari S2 ise 6000 USD ücret almaktaydı. Bu durumun herkesçe öğrenildiği 2021'de süvarinin haklı şekilde duruma tepki gösterdiği ve gemideki çalışma barışının bozulma sebeplerinden birisinin de bu ücret adaletsizliği olduğu anlaşılmıştır. 2023'te ise yine bordroda eşit ücret ödenen pozisyonlardan çarkçıbaşı M1-2 ve M1-3'e fazladan ödenen miktarların ayrıca hesaplarına yatırıldığı bilgisi araştırmacıyla paylaşılmıştır. Benzer şekilde 2021'de Gürcü güverte ikinci zabiti K2-1 ile aynı kademedeki Türk makine üçüncü zabiti M3-2'nin ücretleri arasında da Türk denizci lehine 250 USD fark mevcut olduğu görülmüştür. 2021'de geminin art arda aşçıları olan A1 ve A2, 1200'er USD ücret almaktaydılar ve aralarında herhangi bir ücret farkı söz konusu değildi. Ancak 2023 yılında aşçı A3 1300 USD ücret alırken, aşçı A4 ise 1400 USD almaktaydı. İkisi de Türkiye vatandaşı olan ve *Dökmeci Shipping 2* şirketinin başka gemilerinde çalışma deneyimi olan aşçıların mesleklerinde de benzer sürelerle deneyim sahibi oldukları dikkate alındığında, aşçı A4'ün aldığı 100 USD tutarındaki ek ödemenin daha önce tüm endüstriyel standartlara uyan bir petrol arama gemisinde altı aşçı ve 20 kamarotun şefi olarak çalışma geçmişinin ücret pazarlığı üzerindeki etkisiyle ilişkili olabilir.³

Bu araştırma kapsamında denizci ücretleri açısından ele alınabilecek bir diğer konu ise denizcilerin mesleklerine bakışları ve alternatif maliyet hesaplarıdır. Bu durum, salt güverte ya da makine zabıtları için değil, yardımcı hizmetliler sınıfındaki denizciler için de geçerlidir. Türk aşçıları A2 ve A4'ün, bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

"Aynı parayı bana karada versinler, bir dakika bile düşünmem. Gemide çalışıp da gençliğimi harcamam. Gemideyken karada karşımıza çıkabilecek fırsatları da kaçırıyoruz" [A2, 11/09/2021].
 "Aynı maaşı lokantada, fabrikada ya da otelde verseler karada çalışmayı seçerim. İşim bitince evime gelirim, çoluk çocuğumla birlikte vakit geçiririm. Aile, insanın tüm yorgunluğunu alıyor" [A4, 26/04/2023].

Gemide öngörülebilirlik açısından en önemli beklenti ise ücretlerin zamanında ödenmesidir. Ücretlerin gemi Türkiye'deyken daha geç yatması, ancak gemi uluslararası

³ Aynı kademedeki denizciler arasında uyruklarına göre ücret farklılıklarına dair (bkz. Borovnik, 2012, ss. 63-64).

sulardayken ya da başka bir ülkenin limanındayken zamanında ya da yalnızca birkaç gün gecikmeli yatırılması gibi taktikler hem şirketin ITF ile sorun yaşamaması hem de ücretlerinin bir kısmı ödenmemiş olan denizcilerin gemiden erken ayrılma isteklerinin önünde bir bariyer oluşturmakla ilgilidir. Geminin 2023'teki Türk aşçılarından A3, daha önce aralıklı olarak birkaç sözleşme farklı gemilerinde çalıştığı *Dökmeci Shipping 2* şirketinin ücret politikasını şöyle izah etmektedir:

“Bakma sen, bizim personel müdürü cin gibidir. Bu şirkette paran kalmaz ama ödemeler her zaman en az 20 gün geriden, bazen 25 gün geriden gelir. Dolayısıyla içerde paran kaldığı için sözleşmen bitmeden inemezsin. ‘Yol masrafına saydım’, ‘avans verilmiş’ ya da [gemide içtiğin] ‘sigaralar düşüldü’ der ve mutlaka o paradan bir miktar kesilir. Böylece seni gemide tutar. Son ücretin, sen gemiden indikten neredeyse bir ay sonra yatar” [A3, 23/04/2023].

5.3. Güvencesizlik ve Direniş Pratikleri

Ulusal düzeyde örgütlü sendikaların uluslararası deniz taşımacılığında görece etkisiz olmaları ve yüzbinlerce denizcinin elverişli bayraklara kayıtlı gemilerde çalışması, denizcilerle simsarlar arasında enformel bir şekilde işleyen iş güvencesinin dinamiklerini de belirlemektedir. Zira güvencesizlik, köken ülkelerdeki alternatif iş fırsatlarının kısıtlılığı sebebiyle halihazırda küresel düzeyde baskılanmış olan ücretlerden de düşük ücretlere çalışan denizcilerle taşımacılık şirketleri arasında çıkabilecek en küçük anlaşmazlıklarda dahi fazlasıyla hissedilmektedir. Baum-Talmor (2021, s. 60), denizcilerin bir yandan sözleşme bazlı ve dolayısıyla geçici istihdamla karşı karşıya iken diğer yandan meslekte yükselme açısından istekli olduklarını, ancak çoğu örnekte ne şirket ne de denizciler açısından aynı şirkette devam etmeye ilişkin bir mutabakatın söz konusu olmadığını belirtmiş olsa da saha araştırmamız kapsamında görüşme gerçekleştirdiğimiz birçok denizcinin bir şirkette tek sözleşmeyle sınırlı olmayacak şekilde çalışmaya devam etme isteğinin, başka bir ifadeyle öngörebildikleri, güvenceli bir istihdam arayışının son derece güçlü olduğu ortaya çıkmıştır. Gürcü güverte ikinci zabiti K2-1'in ve çarkçıbaşı M1-3'ün ifadeleri, denizcilerin istihdam güvencesi arayışlarını göstermektedir:

“Sürekli olarak bir şirketten diğerine geçmek oldukça yorucu bir şey. Keşke bir şirkette en az dört beş sözleşme üst üste çalışabilseydim. İstanbul'daki birçok şirket ‘bizi tek kullanımlık karton bardaklar gibi görüyorlar’. Bizi işleri bitene kadar kullanıyorlar yani... Gemiye buraya getirene kadar canımız çıktı; tersanede de çok yorulduk ama hiçbirinin karşılığı yok” [K2-1, 14/09/2021].

“Gemiler yaşlı olsa da malzeme verildikten sonra, ücretler zamanında ödendikten sonra ben de birkaç sözleşme üst üste çalışmak isterdim. Hatta değiştirmeci olarak bile çalışabilirdim” [M1-3, 24/04/2023].

Aynı şirkette birkaç sözleşme üst üste çalışmanın tercih edilmesi denizcilerin istihdamda öngörülebilirlik arayışı içinde olduklarının açık bir göstergesidir. Yüz yüze görüşmeler esnasında ortaya çıkan güvencesizlikle başa çıkma stratejileri arasında özellikle zabitlerin ilerleyen zamanlardaki iş arayışlarında birbirlerine referans olmaları, özellikle süvari ve güverte birinci zabitlerin katıldıkları gemilerde boşalan pozisyonlara önceden birlikte uyumlu çalıştıkları kişilerin yerleştirilmesi için personel müdürlerine talepte bulunarak “kendi ekiplerini oluşturmaya çalışma” yönündeki motivasyonları ve bu motivasyonun altında *kendi olası açıklarını kapatacak bir meslekleşme dayanışma içinde olma isteği* dikkat çekmektedir. Öte yandan, güverte reisi dışındaki tayfalar açısından benzer bir örüntüden söz etmek zordur.

Simsarların bir diğer işlevinin denizcilerin, özellikle de zabitlerin kariyerini etkileyebilme, sorunlu gördükleri şirketlere personel temin etmemeyi tercih edebilme ve

böylece söz konusu şirketlerin personel müdürlerini kazanabilecekleri komisyondan mahrum bırakılma olduğu akılda tutulduğunda, bu kişilerin yeri geldiğinde bir arabulucu yeri geldiğinde ise hem denizciler hem de şirketlerce dikkate alınması gereken aktörler olduklarını belirtmemiz gereklidir. Gemide 2021’de çalışan Gürcü denizcilerle gerçekleştirilen görüşmelerde gerek İstanbul’daki Gürcü kadın simsarla gerekse zaman zaman başka ülkelerde temasta oldukları diğer Gürcü simsarlarla ilişkilerine dair öne çıkan unsurlardan belki de en önemlisi, denizcilerin simsarları hem şirkete karşı bir güvence olarak hem de ileride daha iyi koşullarda daha iyi gemilerde çalışabilmeleri için birer aracı, kolaylaştırıcı olarak görmeleridir. 2021’de aynı şirkette üst üste beşinci sözleşmesini tamamlamak üzere olan Gürcü güverte reisi BS-1’e “artık şirketle bağlantısı olduğu ve neden halen simsara ödeme yaparak şirkete geldiği” sorulduğunda alınan yanıt, işe yerleştirme pratikleri hakkında oldukça aydınlatıcı olmuştur:

“Bu şirketten ayrılıp kendi bulduğum bir şirkete geçersen ve işler istediğim gibi gitmezse, simsar bana sonra başka bir şirkette iş bulmayabilir. Buna benzer şirketler ise simsar aracılığıyla gitmeyince işe almazlar. Mutlaka simsarla işe girmen lazım...” [BS-1, 28/07/2021].

2021’de gemi tersaneye girdikten birkaç gün sonra çarkçbaşı M1-1 gemiden ayrılmak için hazırlanmış olsa da gemideki hizmeti karşılığında kendisine ödenmemiş olan son ücreti hesabına yatırılmadan gemiden inmek istememiştir. Üç gün süren bekleyişte “paramı alamazsam ya da bana eksik ödeme yapılırsa ne yapabilirim?” diye düşünen çarkçbaşı sırasıyla simsarı aramak, gemiyi liman başkanlığına şikâyet etmek ve nihayet durumu ITF’e bildirmek olmak üzere üç aşamalı bir taktik belirlemiştir. Yine, 2021’de gemi tersaneye girdikten bir süre sonra şirketin, sözleşmesi devam eden Gürcü zabıt K2-1’in 2500 USD olan ve aynı pozisyondaki Gürcistan uyruklu ortalama zabıt ücretinden halihazırda 1500 USD düşük olan ücretini⁴ 2000 USD’ye düşürmek istediğini C/O-2 aracılığıyla kendisine bildirmesi üzerine K2-1, kendisini gemiye yerleştiren simsarı aramıştır. Simsar da yaklaşık beş dakika içerisinde o sırada zabıt salonunda bulunan K-EB’yi aramış ve kısa bir görüşmenin ardından denizcinin ücreti düşürülemediği. Dolayısıyla yabancı simsarlar, Türk sahipli dökme yük gemilerinde kendi köken ülkelerinden denizcilere iş bulmada ve ücretin ödenmesinde çıkabilecek anlaşmazlıklarda öne çıkan figürlerdir. Öte yandan, bu süreci stresli bir şekilde takip eden K2-1, simsarın sorunu çözmemesi durumunda gerekirse ITF’e şikâyet edebileceğini, o zaman da şirketin sıkıntıya düşeceğini söylemiş ve sahip olduğu pazarlık gücüne işaret eden şu ifadeleri kullanmıştır:

“İsterlerse beni kovabilirler. Piyasadaki tek zabıt ben değilim, tek şirket de onlar değil. Kovarken de kendileri zarara girmemek için dikkat etmeliler; çünkü onlar ellerindeki bıçağı bana saplayabilirler ama benim elimde de bir çatal var. Bıçak girince tek yerden yaralar, çatal ise dört yerinden!” [K2-1, 14/08/2021].

2023’teki seferler sırasında denizcilerle simsarlar arasındaki ilişkilerin niteliğini gösteren başka gelişmeler de yaşanmıştır. Azeri usta gemici G11’in sağlık belgesinin süresinin sözleşmesinden önce dolacak olması sebebiyle İstanbul’da indirileceğinin kendisine bildirilmesi üzerine acilen kendisini gemiye yerleştiren Azeri simsar ile görüşmesinin içeriğini şöyle ifade etmiştir:

“Ben kendisiyle [simsarla] gemiye katılmak için görüştüğümde sağlık belgemin bir iki aylık süresinin kaldığını söylemiştim. O da bana herhangi bir sorun olmayacağı konusunda güvence vermişti. Ya benim

⁴ Gürcü denizci ücretleri için (bkz. Sharabidze vd., 2021, s. 13).

sağlık belgemi İstanbul'da hızla alabilmem için yardımcı olacak ya da bu gemiden indirilirse benden yeniden komisyon almadan bana başka bir gemi ayarlayacak. İki de olur benim açımdan..." [G11, 25/04/2023].

İşe alım sürecinin diğer aktörü ise personel müdürleridir. Birçok simsarın aynı anda temasta oldukları ve hatta bazılarının önceden simsarlık yaptıkları, farklı şirketlerde çalışan personel müdürlerinin kendi aralarında bir Whatsapp grubu kurdukları da saha görüşmeleri sırasında öğrenilmiştir. Aradıkları zabiti daha hızlı bulma konusunda birbirleriyle "bilgi paylaşımını" amaçlayan bu gruptan denizcilerin de haberdar oldukları yine görüşmeler sırasında öğrenilmiştir. Farklı tarihlerde birkaç farklı denizciyle gerçekleştirilen görüşmelerdeki ifadelerden hareketle bu grubun, personel müdürlerinin bir kişiyi, özellikle de bir zabiti işe almadan önce kişinin özgeçmişini birbirleriyle paylaştıkları bir grup olduğu öğrenilmiştir. Nihayetinde, önce zabitelerle yüz yüze görüşen ve gerek duyulduğunda söz konusu grupta paylaşılan bilgilere göre zabitin işe alınıp alınmayacağı netleşmektedir. Makine üçüncü zabiti M3-2; "özgeçmişinin o gruba düşmesi halinde çok zor iş bulursun artık" diyerek durumu kendi perspektifinden özetlemiştir. Dolayısıyla, zabit alımlarındaki söz konusu uygulama denizcilerin gözünden bir nevi fiili kara liste oluşturma olarak değerlendirilebilir. Zabitlik dışındaki pozisyonlar için yapılacak alımlarda böyle bir uygulamadan bahsedilmemiş olması, gemici vd. pozisyonlar açısından bir işgücü arzı fazlası olmasıyla da açıklanabilir. Ancak, gemide görüşme gerçekleştirilen Gürcü, Azeri ve Türk tayfaların tümü, haklı da olsalar personel müdürlerince kara listeye alınmaktan çekindikleri için herhangi bir sebepten ötürü sözleşmelerini yarıda bırakmak istemeyeceklerini açıkça ifade etmişlerdir. Öte yandan, aşçılarla gerçekleştirilen görüşmelerde, aşçıların da benzer bir haberleşme ağına sahip oldukları ortaya çıkmıştır:

"Bizim de [aşçılar olarak] kapalı bir Facebook grubumuz var. Referansı olmayanı kesinlikle almıyoruz. O grupta 'Hangi şirkette çalışılmaz, hangi gemiye gidilmez' diye sorarız birbirimize" [A3, 28/03/2023].

Güvencesizliğin temel norm olduğu deniz işgücü piyasasında, özellikle de dökme yük gemileri işleten şirketlerin oluşturduğu bir piyasada denizcilerin de öngörülebilirlik yaratabilmek için kendi direniş taktiklerini uygulamaları şaşırtıcı değildir. Sonuç olarak denizciler gemiye, aynı sürede karada kazanabileceklerinden daha fazla ücret elde etmek için katılmaktadırlar ve ücretlerin zamanında ödenmemesi başta olmak üzere çeşitli riskleri üstlenmek istememektedirler. Örneğin, güvencesizliğin bir boyutu da geminin aniden satılabilmesi ya da el değiştirmesi gibi durumlarda gemiye komisyon ödeyerek çıkmış olan denizcilerin içine düştükleri belirsizliktir. 2023'te gemiye katıldıktan kısa süre sonra gemide "geminin satılmak üzere olduğu" haberi yayılmış ve hem aşçı A4 hem de Gürcü güverte reisi BS-2 bu haberden ötürü birkaç gün boyunca stres yaşamışlardır. Çoğu zaman da zabitelerin iş arayışları Türk güverte ikinci zabiti K2-4 ve Türk makine üçüncü zabiti M3-4 örneklerinde olduğu gibi kendileri henüz gemideyken başlamaktadır; diğer bir deyişle *eksik istihdam* söz konusudur:

"Onu da [bu gemide] tutamazlar. M3-4, okullu adam sonuçta; başka dökmeceilerde 5000 USD'ye iş bulur. Burada ise 3000 USD veriyorlar" [M1-3, 14/04/2023].

Denizcilik fakültesi mezunu güverte zabiti K2-4'ün kamarasındaki yatağın standartlarla bağdaşmayan durumu, ortak banyo ve tuvalet kullanımı gibi geminin maddi koşullarının yetersizliğinden ötürü bir ay sonra bir Türk limanında gemiden ayrılıp başka bir gemiye geçmesinde olduğu gibi yine denizcilik fakültesi mezunu makine zabiti M3-4'ün de araştırmacı gemiden ayrıldıktan birkaç hafta sonra kurulan iletişimde

gemiden ayrılıp, aynı gün başka bir şirketin gemisine daha yüksek bir ücretle katıldığı öğrenilmiştir.

6. Sonuç

Deniz işgücü piyasasında arzın çok büyük kısmını oluşturan çeşitli Güney Asya ülkelerinden denizcilerin köken ülkelerindeki geçimlik maliyetler dikkate alınarak halihazırda baskılanmakta olan ücretlerin, Türkiye merkezli çalışan yabancı bayraklı şirketlerin dökme yük gemileri söz konusu olduğunda daha da düşük seviyelerde olduğu ve hatta aynı pozisyondaki denizcilere köken ülkelerine ya da deneyimlerine göre formel ya da enformel olarak ücret farklılaşmalarına gidilebildiği görülmüştür. Bu durum, denizcileri, özellikle de zabitleri alternatif maliyet hesapları yapmaya itmekte ve meslekten ayrılmaları beraberinde getirmektedir. BIMCO vb. kuruluşların hazırladığı sektör raporlarından hareketle, uzun yıllardır küresel deniz işgücü piyasasında zabıt talebi arzın üzerinde seyretmesine ve zaman zaman navlun bedellerinde ciddi yükselişler gerçekleşmesine rağmen ücretlerin benzer oranlarda yükselmemesinde ulus aşırı sermayenin baskısı etkili olduğu kadar ulus aşırılaşmış denizcilerin küresel düzeyde yeterince örgütlenememiş olmalarının da payı olduğu ileri sürülebilir. Yine de denizciler, kritik pazarlık gücüne sahip oldukları bir işyeri olan gemide çalıştıklarından, özellikle uluslararası sulardayken işyeri (gemi) temelli dayanışmaları halinde ücretler ve kârlar arası çelişkide oyunu tersine çevirebilecek bir güce sahip oldukları ileri sürülebilir.

Denizcilerin hangi ülke vatandaşı olduklarından bağımsız olarak elde ettikleri USD cinsindeki ücret, kendi ülkelerinin yerel para birimi karşısında elde edebilecekleri ücretlerle kıyaslandığında yüksek, kurumsal işe alım politikaları izleyen deniz taşımacılığı şirketlerindeki muadil pozisyonlarla kıyaslandığında ise düşüktür. Bu durum, denizcilerin köken ülkelerinin ekonomik gelişmişlikleri ve işsizlik oranlarıyla ilgili olduğu kadar, şirketlerin işçilik maliyetlerini minimize etme stratejisiyle de ilişkilidir.

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerden hareketle, Türkiye merkezli olup yabancı bayraklı dökme yük gemileri çalıştıran şirketlerde, Türkiye vatandaşı denizcilerle birlikte eski Sovyet ülkeleri olan Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Rusya vatandaşı denizcilerin istihdam edilmesi, literatürde *low cost nations* olarak bilinen ücretlerin düşük olduğu, Güney Asya, Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerindeki denizcilerin istihdam edilme gerekçeleriyle benzeşmektedir. Denizcilerin gemideki bir aylık ücretlerinin Azerbaycan'da, Gürcistan'da hatta Türkiye'de geleneksel şirketlerdeki işlerde elde edilebilecek ücretlerle kıyaslandığında görece tatmin edici olmasıyla şirketlerin söz konusu ülkelerden gelen denizcileri istihdam etmek istemeleri arasında karşılıklı bir ilişki vardır. İki taraf da yapılan iş(ler)in maddi karşılığının ve gemilerin maddi koşullarının mevcuttakiler olmadığını bilmekte; ancak denizciler simsarlar aracılığıyla kolayca iş bulabilecekleri gemilerde çalışarak köken ülkelerinde USD'nin alım gücünün yüksek olmasıyla durumu kısmen telafi ederlerken, şirketler ise normal şartlarda hem geminin maddi koşullarını iyileştirmek zorunda kalmamakta hem de USD bazında daha çok ücret ödemek zorunda kalacakları yetkin denizcileri çalıştırmayarak kısa dönemde işgücü vd. maliyetlerini en aza indirmiş olmaktadır. Hangi ülke vatandaşı denizciden ne kadar komisyon alınacağı ve bu komisyonun personel müdürleriyle simsarlar arasında hangi oranda paylaşılacağına kadar kurumsallaşmış simsarlık pratiklerinden hareketle *iş bulma faaliyetinin kendisinin metalaştığı bir sektördeki sömürü mekanizmasının bu iki yönü birbirini beslemektedir.*

Zabıtlar açısından bakıldığında, söz konusu şirketler ve gemiler, kişisel bağlantıları aracılığıyla istedikleri kriterlere uygun bir gemi bulamadıklarında simsarları devreye soktukları geçici bir istihdam olanağı olarak görülmektedir. Özellikle meslekteki ilk yıllarında olan zabıtlar açısından bu gemiler, daha yeni, daha büyük ve daha iyi ücretler elde edebilecekleri gemilere katılabilmeleri için birer basamak olarak görülmektedir. Öte yandan, bir zabıtın sözleşmesini tamamlamadan gemiden in(diril)mesi durumunda, güvencesiz istihdam koşullarının ve *kara liste* uygulamasının yaygın olduğu Türkiye

merkezli deniz işgücü piyasasındaki geleceği de riske girecektir. Zabitlerin gerek uzun sürelerle işsiz kalmamak için geçici bir çözüm, gerekse daha iyi gemilerde çalışmak için birer “sıçrama tahtası” olarak gördükleri söz konusu gemiler, taşımacılık şirketleri için kısa vadede personel maliyetini azaltmanın ve kar maksimizasyonunun bir aracına dönüşmektedir.

Ücretlerin zamanında yatması araştırma kapsamında görüşme gerçekleştirilen tüm denizcilerin en titiz olduğu konudur. Ücretlerdeki ya da zaman zaman almaya hak kazandıkları ek ödemelerdeki (bonus ödemeleri) en küçük eksiklik ya da gecikme, hızla gemideki en büyük huzursuzluk kaynaklarından birine dönüşebilmektedir. Ücretlerin gecikmesiyle, halihazırda olumsuz maddi koşullarda ve birçok risk üstlenerek standart-altı gemide çalışan denizciler arasında ülkelerine göre ayrılmalar bir anda silikleşmeye başlamakta ve şirket yönetimiyle kurulu ücret ilişkisindeki gerginlik gemideki emek sürecine olduğu gibi yansımaktadır. Öte yandan, bu gerginlikler reaktif niteliktedir; yeni hakların elde edilmesi için değil, iş sözleşmesiyle müspet olanı elde edebilmek ve şirket yönetimini buna zorlamakla ilgilidir. Ücretlerin gecikmesinin; paranın şirket tarafından birkaç gün daha değerlendirilmesi, tersanede tamir gören diğer gemi(ler) için yapılan ödemelere öncelik verilmesi ya da denizcilerin alacaklı oldukları gemiden ayrılmak istemeyecekleri öngörüsü üzerinden personeli gemide tutma gibi gerekçeleri (ya da aynı anda hepsi) olabilir.

Belirli süreli sözleşmelerle çalışılan, personel sirkülasyonu hızlı olan, hiyerarşinin en üstünde mutlak güç sahibi süvarinin işveren vekili olduğu ve aynı zamanda süvariden gemiciye herkesin denizci olduğu bir ortamda mesleki/profesyonel dayanışmadan ziyade küçük enformel grup aidiyetleri üzerinden dayanışmalar öne çıkmaktadır. Çoğu “aynı parayı karada kazansam gemiye asla çıkmam” görüşünü paylaşan denizcilerin gemide bulunuyor olmalarının temel sebebi olan ücretler geç yatırıldığında, yükün tahliyesi sonrası ambarın yıkanması ve gerekiyorsa boyanması gibi ekstra işler için ödenecek olan ücretlerde kesintiler yapıldığında (ya da hiç bonus ödemesi yapılmadığında) ve hatta bankaların denizcilerin hesabına yatırdıkları ücretlerden yapılan küçük kesintiler gibi şirket yönetiminden kaynaklanmayan sorunlar dahi, gemide zabitler dahil tüm *deniz işçilerini* hızla birleştirebilen yegâne şeydir. Azeri denizci G11’in durumunda olduğu gibi bireysel ücret sorunlarında ise *bir güvence unsuru olarak simsar* çözüm bulması için aranmakta ve çoğu zaman sorunu çözebilmektedir.

Güvencesizlikle başa çıkmada zabitlerin bir sonraki işlerinde birbirlerine referans olmaları, özellikle süvari ve birinci zabitlerin katıldıkları gemilerde boşalan pozisyonlara önceden birlikte çalışıp memnun kaldıkları kişilerin yerleşmesi için personel müdürlerine talepte bulunarak kendi ekiplerini oluşturmaya çalışma yönündeki motivasyonları ve bu motivasyonun altında *kendi olası açıklarını kapatacak bir meslektaşla dayanışma içinde olma isteği* dikkat çekmektedir.

Son olarak, araştırmamız kapsamında tespit ettiğimiz bazı güverte ve makine zabitlerinin aynı şirketle birkaç sözleşme üst üste çalışmak isteklerinin mevcudiyeti ile şirketin de bazı güverte ve makine zabitleriyle tek sözleşmeyle sınırlı kalmayacak şekilde kalıcı çalışma isteğinin mevcudiyetine dikkat çekmek gereklidir. Öte yandan gerek geminin maddi koşullarının yetersizliği gerekse muadil gemilere kıyasla düşük ve geç ücret ödeme politikası söz konusu isteklerin gerçekleşmesi önündeki en önemli engeldir.

Kaynakça

Alimahomed-Wilson, Jake. (2021). “Racialized Masculinities and Global Logistics Labor.” Gendering Logistics: Feminist Approaches for the Analysis of Supply Chain Capitalism, edited by Carlotta Benvegnù, Niccolò Cuppini, Mattia Frappporti, Evelina Gambino, Floriano Milesi, Irene Peano, and Maurilio Pirone. Bologna: Dipartimento delle Arti, University of Bologna.

- Baum-Talmor, P. (2014). *From Sea to Shore: Ethnographic Account of Seafarers' Experience Onboard Merchant Ships*. SAGE Research Methods Cases 1 içinde (ss. 1-15). London: SAGE Publications.
- Baum-Talmor, P. (2019). "It's okay even if you are a spy": Issues in researcher positioning within a precarious workplace. *Journal of Organizational Ethnography*, 9(1), 94-109.
- Baum-Talmor, P. (2021). *Careers at Sea: Exploring Seafarer Motivations and Aspirations*. In: Gekara, V.O., Sampson, H. (eds) *The World of the Seafarer*. WMU Studies in Maritime Affairs, vol 9. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-49825-2_5
- BIMCO ve ICS. (2021, Temmuz). *Seafarer Workforce Report, 2021 Edition*. International Chamber of Shipping. 6 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.ics-shipping.org/publication/seafarer-workforce-report-2021-edition/> adresinden erişildi.
- Borovnik, M. (2012). The mobilities, immobilities and moorings of work-life on cargo ships. *Sites: A Journal of Social Anthropology and Cultural Studies*, 9(1), 59-82.
- Campling, L. ve Colas, A. (2021). *Capitalism and the Sea: The Maritime Factor in the Making of the Modern World* (1. bs.). London New York: Verso.
- Couper, A. D., Walsh, C., Stanberry, B. ve Boerne, G. L. (1999). *Voyages of Abuse: Seafarers, Human Rights and International Shipping* (First Edition.). London: Pluto Press.
- Eriksen, T. H. (2009). *Küçük Yerler Derin Mevzular: Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş*. (F. Adsay, Çev.). Avesta Basın Yayın.
- Fayol, H. (2012). *Genel ve Endüstriyel Yönetim*. (M. A. Çolakoğlu, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Fife, W. (2005). *Doing Fieldwork: Ethnographic Methods for Research in Developing Countries and Beyond* (1. bs.). New York: Palgrave Macmillan.
- Han, W., Chen, J., Wei, K., Shi, J. ve Jia, G. (2023). International crew changes amid global pandemic outbreaks: Key issues and system innovations. *Marine Policy*, 147, 1-11.
- Hammersley, M. ve Atkinson, P. (2007). *Ethnography: Principles in Practice* (3th edition.). New York: Routledge.
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İnceleme-Araştırma (2. bs.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Laine, M. de. (2000). *Fieldwork, Participation and Practice: Ethics and Dilemmas in Qualitative Research* (1st edition.). SAGE Publications Ltd.
- Mevik, C. (2023, Bahar). *Making the Ship Work: An Ethnography of Maritime Labour in Global Shipping*. (Doktora Tezi). <https://oda.oslomet.no/oda-xmlui/bitstream/handle/11250/3068864/A-23-10-thesis-Mevik-SPS.pdf?sequence=1> adresinden erişildi.
- Neuman, W. L. (2020a). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*. (Ö. Akkaya, Çev.) (8. bs., C. 1-2, C. 2). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Neuman, W. L. (2020b). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*. (Ö. Akkaya, Çev.) (8. bs., C. 1-2, C. 1). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Reyes, V. (2018). Port of Call: How Ships Shape Foreign-Local Encounters. *Social Forces*, 96(3), 1097-1118.
- UN Press. (2021, 30 Eylül). *Governments Must Designate Seafarers 'Key Workers', Ensure COVID-19 Vaccine Access, Safe Crew Changes, Secretary-General Says in World Maritime Day Message*. United Nations. <https://press.un.org/en/2021/sgsm20939.doc.htm> adresinden erişildi.
- Silver, B. (2015). *Emeğin Gücü: 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*. (A. Önal, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Wright, E. O. (2000). Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise. *American Journal of Sociology*, 105(4), 957-1002.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Vardır. Bu çalışma, Ankara Üniversitesi SBE Sosyal Antropoloji anabilim dalında Prof.Dr. Meryem Bulut danışmanlığında hazırlanan ve 2023 yılında savunulan "Dökme Yük Gemilerindeki Denizcilerin Gözünden Gemide Çalışma, Yaşam ve Mekân: Etnografik Bir İnceleme" başlıklı doktora tezinde ücretler ve güvencesizliğe ilişkin bulgulardan hareketle üretilmiştir. Doktora tezi kapsamında yürütülen saha araştırması için Ankara Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı'na başvurulmuş ve 2021/159 sayılı etik kurul onayı alınmıştır.

Yazar Katkısı: Çağatay Edgücan ŞAHİN (%60), Meryem BULUT (%40)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: This study is based on the findings on wages and precariousness in the PhD thesis titled 'Work, life and space on bulk carrier ships through the eyes of seafarers: An ethnographic study' prepared under the supervision of Prof. Meryem Bulut at Ankara University ISS, Department of Social Anthropology and defended in 2023. For the field research conducted within the scope of the doctoral thesis, an application was made to Ankara University Ethics Committee and the ethics committee approval (numbered 2021/159) was obtained.

Author Contributions: Çağatay Edgücan ŞAHİN (%60), Meryem BULUT (%40)

The Human Conception of Neuroeconomics: *Homo-Neurobiologicus**

Hüsnü BİLİR¹

¹ Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, husnubilir@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9602-8267

Abstract: One of the fundamental assumptions of neoclassical economics is the concept of the *homo-æconomicus*. This model assumes that individuals are rational, pursue personal interests, and aim to maximize their utility or profits based on choices determined by external factors. Neuroeconomics, however, challenges this idealized human model and focuses on understanding how people actually behave in the real world. By examining human decision-making processes and behaviors through laboratory studies and field analysis, neuroeconomics seeks to understand the neurobiological processes behind economic decisions. This approach suggests that people make decisions not only based on external factors or rationality but also influenced by emotions, thoughts, and their neurobiological structures. In this context, neuroeconomics points to a completely different nature of humans, contrary to the *homo-æconomicus* model: This human model, whose behavior is influenced by its social and economic nature and its neurobiology, is termed as *homo-neurobiologicus*. In this a person's economic decisions are largely determined by their neurobiological structure. The purpose of this study is to examine the *homo-neurobiologicus* which is the human understanding of neuroeconomics, and to highlight the differences and similarities between it and *homo-æconomicus*.

Keywords: Neuroeconomics, *Homo-Neurobiologicus*, Neoclassical Economics, *Homo-æconomicus*.

JelCodes: B13, B31, B59.

Nöroiktisadın İnsan Anlayışı: Homo-Neurobiologicus

Öz: Neoklasik iktisadın temel varsayımlarından birisi *homo-æconomicus*dur. Rasyonel olduğu, kişisel-çıkarı peşinde koştuğu ve faydasını/kârını maksimize etmeye çalıştığı varsayılan *homo-æconomicus* dışsal olarak veri olan ve belirlenen tercihler temelinde bir seçim durumuyla karşı karşıyadır. Nöroiktisat ise bu idealize edilmiş insan modeline karşı çıkmakta ve insanların gerçek hayatta nasıl davrandıklarını anlamaya odaklanmaktadır. Laboratuvar çalışmaları ve saha analizleri aracılığıyla insanların karar alma süreçlerini ve davranışlarını inceleyerek, ekonomik kararlarının arkasındaki nörobiyolojik süreçleri anlamaya çalışmaktadır. Bu yaklaşım, insanların sadece dışsal faktörler veya rasyonalite üzerinden değil, aynı zamanda duygular, düşünceler ve nörobiyolojik yapıları üzerinden de kararlar aldığını öne sürmektedir. Bu çerçevede nöroiktisat, *homo-æconomicus* modelinden tamamen farklı bir insan doğasına işaret etmektedir: Davranışı, toplumsal ve iktisadi doğasının ve nörobiyolojik yapısının bir sonucu olan bu insan modeli *homo-neurobiologicus* olarak adlandırılmaktadır. Bu modelde, insanın iktisadi kararlarını büyük ölçüde nörobiyolojik yapısı belirlemektedir. Bu çalışmanın amacı nöroiktisadın insan anlayışı olan *homo-neurobiologicus*u incelemek ve *homo-æconomicus* ile arasındaki farklara ve benzerliklere işaret etmektir.

Anahtar Kelimeler: Nöroiktisat, *Homo-Neurobiologicus*, Neoklasik İktisat, *Homo-æconomicus*.

Jel Kodları: B13, B31, B59.

Atıf: Bilir, H. (2024). The Human Conception of Neuroeconomics: *Homo-Neurobiologicus*, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 774-783. <https://doi.org/10.30586/pek.1484311>

Geliş Tarihi: 15.05.2024

Kabul Tarihi: 02.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, Prof. Dr. Ufuk SERDAROĞLU danışmanlığında Hüsnü BİLİR (2017) tarafından Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmış olan "Nöroiktisat: Neoklasik İktisadın Yenilenen Yüzü mü, Eleştirel Bir Yaklaşım mı?" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

1. Introduction

The dominant understanding of the discipline of economics, neoclassical economics, is built upon certain assumptions. One of these fundamental assumptions is methodological individualism. Methodological individualism, briefly, emphasizes the importance of individuals and their purposive behavior. In other words, according to methodological individualism, since everything is composed of individuals or aggregates of individuals, analysis should begin with the examination of individuals (Bunge, 2000). Thus, in neoclassical economics, the individual is not only the most common unit but also the fundamental unit and starting point of analysis. The individual actor carries more significance than structural factors, and institutional factors are either treated as external variables that cannot be explained within the model or as outcomes of individual action (Fine and Milonakis, 2014, p. 281).

The most significant complement to methodological individualism has been the assumption of "rationality"; hence, rationality is another fundamental assumption of neoclassical economics (Hodgson, 1988, p. 74). According to neoclassical economists' understanding of rationality, a person is rational to the extent that their choices are consistent with each other. In other words, in neoclassical economics, individuals are rational to the extent that they efficiently use their means to achieve their ends; hence, instrumental rationality is at play. In this context, instrumental rationality, which is based on the fundamental concept of causal connection or means-end relationship, is the most effective way to achieve goals (Bilir, 2017, p. 27).

Therefore, the result of considering methodological individualism and rationality together in neoclassical economics is that all individuals generally maximize something called utility: "(Neoclassical) economics' first principle is that every agent acts only in self-interest" (Edgeworth, 1881, p. 16). Thus, each individual actor pursues self-interest and seeks to maximize expected utility. In this regard, analysis based on individuals striving for utility/profit maximization under perfect information has become one of the fundamental assumptions of neoclassical economics: *homo-æconomicus*.

The purpose of this study is to examine the *homo-æconomicus*, which is the fundamental assumption of neoclassical economics, in terms of its general characteristics, and to investigate the *homo-neurobiologicus* proposed by neuroeconomics as a critique to this understanding of human behavior. In this context, similarities and differences between these approaches of human behavior will be emphasized.

2. The Basic Features of Homo-æconomicus

Although the attribution of the term *homo-æconomicus* is a subject of debate in economic literature, its roots can be traced back to Adam Smith's *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776). However, the concept was first analytically examined by John Stuart Mill in his work *On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to it* (1836) and reached its final and complete form in *Principles of Political Economy* (1848). Additionally, it can be observed that this concept was used as a symbol of Enlightenment philosophy in the writings of other Enlightenment philosophers and economists of the eighteenth century (O'Boyle, 2007, p. 322).

The abstract economic human concept of neoclassical economics is based on Benthamite hedonism, utilitarianism, and the concept of rationality, drawing from Bentham's ideas that "society is a fiction" and "there is no 'social' perspective other than the individual's self-interest" (Hosseini, 1990). Therefore, it is a reductionist attempt to achieve an idealized creature defined only by economic motives -an atomistic billiard ball, a decision-making machine- where economic forces operate and remain fully rational, achieved by eliminating many ethical, religious, altruistic, etc., motives of real human beings.

In this context, the social universe consists of autonomous individuals making independent decisions, each operating in complete isolation (Solo, 1975). Just as in

Newtonian mechanics, the atomized entities of neoclassical economics are entirely independent and respond predictably to forces that affect them without granting any freedom of movement.

Therefore, homo-æconomicus is an economic actor whose basic function as both a consumer and a producer is decision-making (Elahi, 2015, p. 31). Assumed to be rational, pursuing self-interest, and attempting to maximize utility/profit, homo-æconomicus is faced with a choice situation based on externally given and determined preferences. These preferences apply to the goods and services produced, consumed, and exchanged. In this choice process, homo-æconomicus seeks self-interest and is concerned only with individual (or slightly broader household) goods, labor, and leisure; thus, homo-æconomicus is outcome-oriented and considers social interactions only to the extent that they affect their final consumption and welfare. Additionally, homo-æconomicus has time preference, allowing for the distribution of consumption over time in a way that reflects their own welfare and that of future generations (Gintis, 2000).

However, it should be emphasized that in the world where homo-æconomicus makes decisions based on fixed preferences, time and space are merely conceptual categories. Therefore, there is no change in this world, and uncertainty and risk are not present; this allows for decisions based on new information to be instantaneous and costless. In other words, primarily, the assumption of complete and certain knowledge and foresight is made, and hence there is no uncertainty; therefore, once individuals' preference structures are completed, choices are continuous, transitive, and convex (Alter, 1982).

As Nelson (1995) also pointed out, this abstract economic individual has no childhood or old age, is not dependent on anyone, has no responsibility towards anyone other than themselves, is not influenced by their environment; rather, the environment is merely a passive matter in which it exhibits its rationality. The economic individual interacts with society without being influenced by it, and this interaction occurs through the ideal market, where the only form of communication is through prices. Therefore, as emphasized by Insel (2012, p. 122), when the economic individual exchanges value for the commodity, they are essentially consuming their social relationship, and the sociality of both parties engaged in the exchange thus ceases to exist. Their re-engagement, or the creation of sociality between them, is left to the coincidence of their interests; in other words, the reproduction of social relationships becomes incidental for the economic realm.

In short, in such a world, homo-æconomicus, who makes decisions and choices to maximize their utility, is an independent (atomist), selfish, rational individual who calculates benefits and costs at the margin (Eren, 2011, p. 17; Frantz, 2005, p. 1). This understanding of the individual in neoclassical economics has been subject to intense criticism in the literature (for example, see Veblen, 1899; Hayek, 1937, 1945; Davidson, 1994; Arestis, 1996). One of these criticisms has been directed by neuroeconomics.

3. A New Human Conception: *Homo-Neurobiologicus*

The debates have intensified within the discipline of economics regarding the limitations and shortcomings of economic models based on homo-æconomicus in the 1970's (for example, see Kahneman and Tversky, 1974, 1979; Sen, 1977; Simon, 1978). During this period, economists began conducting experiments and surveys and using computer simulations to uncover how people actually behave and the consequences of real human behavior (Pressman, 2006). Neuroeconomics emerged as one of the research fields resulting from these discussions and criticisms.

It can be described as an interdisciplinary field that transcends the boundaries of economics, psychology, and neuroscience (Rustichini, 2009c). Within this framework, economists and psychologists provide rich conceptual tools for understanding and modeling behavior, while neurologists provide tools to explain the functioning of mechanisms (Glimcher and Rustichini, 2004). Thus, neuroeconomics provides a unified

framework for measuring neuro-psychological activity during the decision-making process, thereby offering a window into human nature (Zak, 2004).

According to Glimcher (2011), the goal of neuroeconomics is to create a unified and integrated theory that combines economic, psychological, and neurological analyses of the decision-making mechanism, and in this regard, "because" models depict the neuroeconomic approach. "Because" theories, or "hard" theories, aim to reveal the origins of behavior, so they not only predict behavior but also describe the logical processes that underlie this behavior, coming quite close to the physical and mental processes that generate it. Therefore, Glimcher (2011) suggests that rather than theories based on "as if" assumptions, a clear mechanism theory, or "because" theory, should be constructed, which can be tested simultaneously with neural, psychological, and economic analyses.

People behave in ways that are far removed from the homo-*o*economicus conception of neoclassical economics for neuroeconomists. As Lee (2006) pointed out, real-life decision-making involves routines that approximate optimality, guided by emotions, based on experience, taking into account the decisions of others, and attempting to predict the consequences of alternative actions. In this context, neuroeconomics points to a completely different human nature compared to the homo-*o*economicus model: behavior, with its social and economic nature, is described by this model as homo-neurobiologicus (neurobiological human), a result of neurobiology. In this model, a person's thoughts and emotions, decision-making and action-taking, buying and selling, in short, their economic life, are largely determined by their neurobiological structure.

For neuroeconomists, the human brain is the natural center of individual decision-making, and they argue that examining the neural system behind individual decisions will allow for the creation of a correct and original decision mechanism, leading to behavior being predicted accurately and precisely. Contrary to what neoclassical economics claims, according to neuroeconomists, humans do not make decisions solely on a conscious or rational basis. In addition to conscious thought, emotions, intuitions, instincts, habits, and the subconscious play a significant role in decision-making, and neuroeconomic research and experiments reveal which brain regions are activated by these factors during decision-making by imaging the brain.

Studies in neuroeconomics highlight the significant role of the brain's cognitive regions in economic choices involving cost-benefit considerations. However, these decisions are primarily made by older brain regions that mediate emotions, motivation, and interest. Thus, humans are far from being rational actors; on the other hand, they are not systematically irrational either. This is because the brain's resources are limited, and default pathways in the brain lead decisions to be different from similar decisions made previously, manifesting as choice heuristics used during decision-making. Humans may deviate from these shortcuts, but only when the expected reward is sufficiently high. In this context, energy constraints in the brain during the decision-making process result in limited rational choices (Zak and Kugler, 2011).

Therefore, it could be said that humans do not make rational decisions because emotions and intuitions intervene in conscious thought processes according to neuroeconomists. Neurobiological constraints also hinder humans from making rational decisions; neuroeconomists describe the brain as a structure with limited resources. They argue that the brain compares the energy expended during decision-making with the utility gained from the decision, and decisions with higher utility are made within this cost-benefit framework. Thus, for a decision to be made -whether rational or not- it must also pass the cost-benefit test. Consequently, decisions are limited by the biological constraints of the human brain. Therefore, rather than being perfectly rational or irrational, the human brain is "rationally rational," and the model of rational rationality predicts that "good enough" will prevail throughout the decision-making process. Simon refers to this as "satisficing." According to Simon (1986, pp. 209-210), a judgment of whether a certain behavior is "rational" or "logical" can only be reached by considering the behavior within the context of a set of precursors or "data." These data include numerical

tools accessible to determine the situation in which the behavior occurs, the goal reached, and how to achieve the goals. In this regard, while (neoclassical) economics treats human behavior as rational, psychology deals with both the rational and irrational aspects of behavior.

Unless the expected benefit or cost is very high, rational rationality uses memory of similar situations to serve as beliefs to guide decisions. Belief-based decisions do not utilize all cognitive resources to analyze accessible options (Sapra and Zak, 2010). In other words, the phenomenon where individuals use their limited cognitive resources only when the expected reward offsets the cognitive cost of the decision-making process is called "rational rationality" (Vercoe and Zak, 2010).

On the other hand, according to Glimcher (2009), psychological and neurological research shows that the motivation and drive to take action are not always associated with hedonistic outcomes, contrary to what neoclassical economists assume. For example, Camerer and Fehr (2006), who examine under what circumstances social behavior dominates homo-*economicus*, argue that strategic incentives play a crucial role. They suggest that a minority of selfish individuals could lead to a "noncooperative" outcome if their behavior incentivizes imitation by the majority of altruistic individuals. Conversely, if the behavior of the altruistic minority incentivizes cooperation from the selfish majority, it could lead to a "cooperative" outcome. In social choices, brain activity measured while participants make strategic choices shows that cooperation is encoded in the same way as basic rewards like food.

Additionally, these factors can also prevent individuals from solely acting on self-interest and can lead to altruistic and pro-social behaviors. Therefore, the understanding of individuals solely driven by self-interest and striving to maximize their utility, as assumed by neoclassical economics, falls short; in the light of neuroeconomic research, this ideal understanding of homo-*economicus* is replaced by homo-*neurobiologicus*. The decision-making, behavior, and actions of this neuroeconomic individual are analyzed on a neurobiological basis, through the brain and neural systems. Moreover, neuroeconomists, who claim to provide new insights into the decision-making process or choice behavior of humans -on a neurological and neurobiological basis- through brain imaging techniques and controlled experiments, also argue that a more holistic understanding of how humans make choices will enable them to make better decisions.

4. Criticisms of Neuroeconomics to the Human Conception of Neoclassical Economics

The field of neuroeconomic research provides a more detailed analysis of how the elements of an individual -brain regions, cognitive control, and neural circuits- interact and communicate to determine individual behavior, as opposed to the single-minded, profit-maximizing individual construct of homo-*economicus* favored by neoclassical economics. Does this critique of the homo-*economicus* understanding of neoclassical economics, in favor of homo-*neurobiologicus*, point towards a more realistic and social analysis for economics? To answer this question, we need to examine the criticisms of neuroeconomics.

The "individual" model of neoclassical economics, homo-*economicus*, acts in the market through the price mechanism, with the sole aim of maximizing utility, and this individual behaves rationally. According to neuroeconomists, however, this approach is flawed; humans do not make rational decisions, and the primary reason for humans not making rational decisions is that they have cognitive constraints. Therefore, rationality must be limited in the sense that decisions are made within the biological constraints of the human brain. According to this approach, the cost of fully evaluating each option outweighs the benefit; that is, because the human brain does not have the cognitive capacity to evaluate all options, humans do not make rational decisions. However, contrary to what the neuroeconomic approach suggests, a human is more than the sum of their neurons (Ross, 2007). As Sacks (1997, p. 51) pointed out, humans are not just brains

or memories; they also have emotions, willpower, sensitivities, and conscience. Each individual has a different mental world, inner journeys, and unique characteristics. At this point, neuroeconomics, which claims to "observe" and "measure" factors such as emotions and thoughts, also emphasizes that another reason for individuals not making rational decisions is that humans do not make decisions based solely on conscious thought. According to this view, emotions, intuition, and instincts also intervene in the decision-making process, leading individuals to "deviate" from rational choice. Thus, when an individual makes a decision based on emotions, intuition, or against their self-interest and in favor of altruism or society, this decision is labeled "irrational." However, even here, the concept of rationality is analyzed only within the context of means-end rationality, without considering its social and cultural context, and decisions that do not lead to outcomes aligned with self-interest are not considered rational (Bilir, 2017, pp. 173-174).

In summary, neuroeconomists criticize the exclusion of unobservable and unmeasurable phenomena in neoclassical economics, but at the same time, they seek to expand the scope of neoclassical economics by observing and measuring mental phenomena such as emotions and thoughts, which are considered unobservable or unmeasurable within the context of neoclassical economics, in laboratory settings. Thus, neuroeconomics does not reject rational choice theory; instead, by observing variables considered inherently unobservable in rational choice theory, neuroeconomics seeks to explore the potential for expanding the scope of rational choice theory (Bilir, 2017, pp. 169-171).

Homo-neurobiologicus represents an individual whose emotions, thoughts, decisions, and actions are determined by their cognitive capacity and neurobiological structure. Therefore, neuroeconomics constructs its critique of homo-æconomicus based on an individual analyzed in a laboratory setting, even down to the individual's brain, neural structure, and cognitive capacity, and suggests that even a person's emotions and thoughts are determined by their neurobiological structure. In this context, as emphasized by Elster (2008), individual preferences and plans are fundamentally social. Firstly, humans live in a complex society built on cooperation; economic relations are based on numerous collaborations (Rankin, 2011). According to Granovetter (1992), economic action is embedded in a network of social relations; economic action pursues both economic and non-economic goals, and economic institutions are socially constructed. However, as Ormerod (1994) points out, individual behavior does not occur in isolation; instead, the behaviors of other individuals affect individual behavior. This mutual relationship continues, and human behavior is too complex to be understood from a mechanical perspective.

Indeed, humans exist within a social context, and this social aspect of individuals reflects on the outcomes of their behavior. Society changes, and since preferences are socially influenced and affect the general values of society, individuals must somehow take this into account when making decisions. In this framework, individual behavior can be influenced by cultural factors, prevailing moral standards, social traditions or duties, habits, and herd behavior, among other things. Because individuals both exist within and are shaped by society, there is no clear distinction between an individual's personal world and the social world; these two are deeply intertwined in every aspect and meaning. The reason why individuals have certain types of behavior based on various attitudes, thoughts, beliefs, and knowledge about the world is that they experience social processes embedded in their culture, which they have been part of since the beginning of their lives. Therefore, mental processes do not constitute the source and cause of human behavior in the world; rather, the source and cause of what emerges in the human mind are the behaviors in this world (Bilir, 2017, pp. 183-184).

In short, no objective knowledge of human nature can reduce humans to a function of neural events; these events occur as a mutual part of our culture, life processes, and mental life. As a natural consequence of being a social being, the human brain is also a social organ; therefore, the human brain cannot be conceived outside of socialization and

culture. It can be said that every human brain is unique and shaped and transformed by social and cultural factors. Since the brain, which has the potential to establish connections with each other's cells in infinite combinations, comes into the world with an unlimited detailed organizational pattern, its intricate organization is shaped (literally) by the environment it finds itself in (Bilir, 2017, p. 186). Therefore, "the brain is, above all, a 'moldable' structure, sensitive to environmental factors" (Camerer, 2007). Park and Zak (2007) also emphasize that the environment, life history, genes, and even matters such as whether a person has eaten meat recently all affect brain function.

Additionally, we cannot claim that the criticisms raised by neuroeconomists are original, as these criticisms have been expressed in the history of economic thought before neuroeconomics emerged. The idea that emotions and intuitions play a role in human behavior and that the human brain operates according to a dual system was not first articulated by neuroeconomics. Throughout the history of economic thought, starting with pioneers of neoclassical economics like Léon Walras and Alfred Marshall, thinkers such as Carl Menger, Thorstein B. Veblen, Friedrich August von Hayek, and Paul Davidson, as well as various economic schools, have emphasized the role of emotions and intuitions in human decisions and questioned whether humans can behave rationally¹. For example, according to Marshall (1890), the decision-making process of humans is not solely based on conscious thought; habits, senses, intuitions, sympathy, and empathy also influence choice behavior.

Moreover, the idea that humans do not always make decisions through lengthy deliberation has been emphasized in psychology literature as well. For instance, according to Freudian theory, humans are not the masters of their own minds; the consciousness they perceive as themselves is actually under the strong influence of the unconscious, which controls much of the mind beyond their awareness, and sometimes consciousness is the slave of the unconscious. Similarly, according to Libet (1993), a cerebral activity lasting 0.5 seconds must occur before a conscious experience; thus, the world is perceived with a delay. This indicates that mental processes pass through the unconscious before becoming conscious.

Furthermore, it can be argued that behavioral economics, much like neuroeconomics, systematically presents these elements and provides findings on brain function through observations and experiments. For example, studies in behavioral economics have advanced the idea that the human brain operates according to a dual system and that emotions, intuitions, instincts, and feelings influence human decisions, often overriding rational decision-making. Therefore, it can be said that the findings and claims of neuroeconomics on this matter are already present in the economics literature.

Another point that needs to be addressed regarding neuroeconomic research is the extent to which the results obtained from experiments and studies reflect the economic decisions of individuals in their daily lives. As Levitt and List (2008) pointed out, experiments conducted in the laboratory are not the same as real market conditions, and individuals may behave differently depending on whether they are part of an experiment or real actors. On the other hand, as emphasized by Kahneman (2015, pp. 261-262), unnoticed stimuli in their environment have significant effects on people's thoughts and actions, and these effects fluctuate moment by moment; since people do not have direct knowledge of what is happening in their minds, they can never perceive that they make different judgments or decisions when conditions change slightly. Therefore, assuming that an individual who makes choices in a laboratory experiment, being aware that they are participating in an experiment isolated from environmental conditions that affect their mind/brain, would make the same choice in society, where they live and where their choices, behaviors, and actions are filtered and conditioned through certain rules, norms, and patterns, would be an oversimplification.

¹ In this context, the critiques directed at the assumption of rationality in neoclassical economics by various schools of economics see. Menger, 1871; Veblen, 1899; Hayek, 1937, 1945; Schutz, 1943; Davidson, 1994; Arestis, 1996.

5. Conclusion

In conclusion, neuroeconomics has reached quite exciting and enlightening results regarding the decision-making process of humans through experiments and observations. Therefore, more studies need to be conducted in the field of neuroeconomics, which has not been sufficiently researched in Turkey. However, it's safe to say that neuroeconomics is one of the representatives of neoclassical economics in the history of economic thought. Because firstly, in both approaches, there is a tendency to focus on economic "decision units" by disregarding social, cultural, and historical factors, or by excluding factors like ethnicity, race, gender, and identity. These economic units -such as the *homo-æconomicus* model in neoclassical economics and the *homo-neurobiologicus* model in neuroeconomics- who operate under certain models are analyzed based on their decisions, behaviors, choices, and preferences. In this context, while neuroeconomics claims to critique the *homo-æconomicus* model of neoclassical economics, it operates under the assumption that decisions are made based on neurobiological structures, without considering the social, cultural, historical, and environmental factors that shape these structures.

Secondly, criticisms of the neoclassical economic model's fundamental elements - such as rationality and self-interest assumptions- in neuroeconomics also remain limited. Because in the examination of rationality and self-interest, neuroeconomics also conducts an individual-based analysis, often focusing specifically on the person's brain and neural structure. Based on the assumptions that humans are rational and that their sole aim is to pursue personal gain, decisions that do not achieve this goal are considered "irrational." According to neuroeconomists, the reasons why people may fail to make rational decisions include cognitive constraints and the influence of factors such as emotions, intuition, and instincts on the decision-making process.

In this context, neuroeconomics is the re-expression and reinforcement of criticisms previously voiced in the history of economic thought with new methods and techniques. In this regard, as noted by Boettke et al. (2008), what has changed over the past two centuries is not the meaning and principles of economics but the application of economic principles. However, it should be noted that, like the *homo-æconomicus* approach, neuroeconomics' *homo-neurobiologicus* proposal is not sufficiently explanatory in addressing the mutual relationship between individuals and society.

References

- Alter, M. (1982). Carl Menger and 'Homo Oeconomicus': Some Thoughts on Austrian Theory and Methodology, *Journal of Economic Issues*, 16(1), 149-160.
- Arestis, P. (1996). Post-Keynesian Economics: Towards Coherence, *Cambridge Journal of Economics*, 20(1), 111-135.
- Bilir, H. (2017), *Nöroiktisat: Neoklasik İktisadın Yenilenen Yüzü mü, Eleştirel Bir Yaklaşım mı? (Neuroeconomics: Is it a Renewed Face of Neoclassical Economics or a Critical Approach?)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boettke, P. J., Leeson, P. T. & Smith, D. J. (2008). The Evolution of Economics: Where we are and how we got Here, *The Long-Term View*, 7(1), 14-22.
- Bunge, M. (2000). Ten Modes of Individualism: None of Which Works and their Alternatives, *Philosophy of the Social Sciences*, 30(4), 384-406.
- Camerer, C. F. (2007). Neuroeconomics: Using Neuroscience to Make Economic Predictions, *The Economic Journal*, 117(519), 26-42.
- Camerer, C. F. & Fehr, E. (2006). When does 'Economic Man' Dominate Social Behavior?, *Science*, 311(5757), 47-52.
- Davidson, P. (1994). *Post-Keynesian Macroeconomic Theory*, Aldershot: Edward Elgar Publishing.
- Edgeworth, F. Y. (1881). *Mathematical Physics: An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*, London: C. Kegan Paul&Co.
- Elahi, K. (2015). Homo Economicus in Neoclassical Economics: Some Conceptual Curiosities about Behavioural Criticisms, *Homo Oeconomicus*, 32(1), 23-51.
- Elster, J. (2008). *Ekşi Üzümler: Rasyonelitenin Altüst Edilmesi Üzerine Çalışmalar*, (Trans. B. Cezar). İstanbul: Metis Yayınları.

- Eren, E. (2011). 'Yeni' İktisatta Ortak Noktalar, in E. Eren & M. Sarfati (Eds.), *İktisatta Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, pp. 13-45.
- Fine, B. & Milonakis, D. (2014). *İktisat Emperyalizminden Acayip İktisada: İktisat ve Diğer Sosyal Bilimler Arasında Değişen Sınırlar* (Trans. E. Kırmızıaltın & H. Bilir), Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Frantz, R. (2005). *Two Minds: Intuition and Analysis in the History of Economic Thought*, New York: Springer.
- Gintis, H. (2000). Beyond Homo Economicus: Evidence from Experimental Economics, *Ecological Economics*, 35(3), 311-322.
- Glimcher, P. W. (2009). Neuroscience, Psychology and Economic Behavior: The Emerging Field of Neuroeconomics, in L. Tommasi, M. A. Peterson & L. Nadel (Eds.), *Cognitive Biology: Evolutionary and Developmental Perspectives on Mind, Brain and Behavior*, Cambridge: The MIT Press, pp. 261-278.
- Glimcher, P. W. (2011). *Foundations of Neuroeconomic Analysis*, Oxford: Oxford University Press.
- Glimcher, P. W.; Dorris, M. C. & Bayer, H. M. (2005). Physiological Utility Theory and the Neuroeconomics of Choice, *Games and Economic Behavior*, 52(2), 213-256.
- Glimcher, P. W. & Rustichini, A. (2004). Neuroeconomics: The Consilience of Brain and Decision, *Science*, 306(5695), 447-452.
- Granovetter, M. (1992). Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis, *Acta Sociologica*, 35(1), 3-11.
- Hayek, F. A. (1937). Economics and Knowledge, *Economica*, New Series, 33(54), 33-54.
- Hayek, F. A. (1945). The Use of Knowledge in Society, *American Economic Review*, 35(4), 519-530.
- Hodgson, G. M. (1988). *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics*, Cambridge: Polity Press.
- Hosseini, H. (1990, January). The Archaic, the Obsolote and the Mythical in Neoclassical Economics: Problems with the Rationality and Optimizing Assumptions of the Jevons-Marshallian System, *American Journal of Economics and Sociology*, 49(1), 81-92.
- İnsel, A. (2012). *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi* (Sixth Edition), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Kahneman, D. (2015). *Hızlı ve Yavaş Düşünme* (Trans. O. Ç. Deniztekin & F. N. Deniztekin), İstanbul: Varlık Yayınları.
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1974). Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases, *Science*, New Series, 185(4157), 1124-1131.
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1979, March). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk, *Econometrica*, 47(2), 263-292.
- Lee, D. (2006). Neural Basis of Quasi-rational Decision Making, *Current Opinion in Neurobiology*, 16(2), 191-198.
- Levitt, S. D. & List, J. A. (2008). Field Experiments in Economics: The Past, the Present and the Future, *NBER Working Papers*, No. 14356.
- Libet, B. (1993). The Neural Time Factor in Conscious and Unconscious Events, *Ciba Foundation Symposium*, (174), 123-137.
- Marshall, A. (1890). *Principles of Economics*, London: Macmillan and Co.
- Menger, C. (1981). *Principles of Economics* (Trans. J. Dingwall & B. F. Hoselitz). New York: New York University Press,
- Nelson, J. A. (1995). Feminism and Economics, *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 131-148.
- O'Boyle, E. J. (2007). Requiem for Homo Economicus, *Journal of Markets & Morality*, 10(2), 321-337.
- Ormerod, P. (1994). *The Death of Economics*, London: Faber and Faber.
- Park, J. W. & Zak, P. J. (2007). Neuroeconomics Studies, *Analyse & Kritik*, (29), 47-59.
- Pressman, S. (2006). *Fifty Major Economists* (Second Edition), London: Routledge,
- Rankin, D. J. (2011). The Social Side of Homo Economicus, *Trends in Ecology and Evolution*, 26(1), 1-3.
- Ross, D. (2007). The Economics of Sub-personal: Two Research Programs, in B. Montero & M. D. White (Eds.), *Economics and the Mind*, London and New York: Routledge, pp. 41-57.
- Rustichini, A. (2009). Neuroeconomics: What have we Found and What should we Search for? *Current Opinion on Neurobiology*, 19(6), 672-677.
- Sacks, O. (1997). *Karısını Şapka Sanan Adam* (Trans. Ç. Çalkılıç). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sapra, S. G. & Zak, P. J. (2010). Eight Lessons from Neuroeconomics for Money Managers, *CFA Institute Research Publications*, Behavioral Finance and Investment Management, No. 2010-2, 63-76.
- Schutz, A. (1943). The Rationality in the Social World, *Economica*, New Series, 10(38), 130-149.

-
- Sen, A. (1977). Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory, *Philosophy and Public Affairs*, 6(4), 317-344.
- Simon, H. A. (1978). Rationality as Processes and as Product of Thought, *American Economic Review*, 68(2), 1-16.
- Solo, R. A. (1975). Neoclassical Economics in Perspective, *Journal of Economic Issues*, 9(4), 627-644.
- Veblen, T. B. (1899). The Preconceptions of Economic Science, *The Quarterly Journal of Economics*, 13(2), 121-150.
- Vercoe, M. & Zak, P. J. (2010). Inductive Modeling Using Causal Studies in Neuroeconomics: Brains on Drugs, *Journal of Economic Methodology*, 17(2), 123-137.
- Zak, P. J. (2004). Neuroeconomics, *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 359(1451), 1737-1748.
- Zak, P. J. & Kugler, J. (2011). Neuroeconomics and International Studies: A New Understanding of Trust, *International Studies Perspectives*, 12(2), 136- 152.

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval : None

Author Contributions: Hüsnu BİLİR (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hüsnu BİLİR (%100)

Ticari Dışa Açıklığın Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi*

Samed TAVUS¹, Hasan AZAZI²

¹ Uzman, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, samed_tavus@hotmail.com.
ORCID: 0009-0008-8007-0901

² Dr.Öğr.Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, hasanazazi@gmail.com. ORCID: 0000-0003-4241-9857

Öz: Ticari dışa açıklık, bilgilerin, mal ve hizmetlerin, emeğin, düşüncenin ve tüm bunlar ile sermayenin sınırlar arasındaki alışverişidir. Küreselleşmenin ve teknolojinin hızla gelişmesi, ülkeler arası siyasi, ticari ve sosyal ilişkilerin de gelişmesine uygun ortamı hazırlamıştır. Bu ilişkilerin yetkililer tarafından özenli ve bilgili bir şekilde yönetildiği süreçte küresel düzeyde muhatapların her birinin kazançlı çıkması mümkündür. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeler üzerindeki etkisi, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine, ekonomilerine, siyasi ve sosyal durumlarına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bu çalışmada, 1970-2022 dönemi yıllık veriler için, Türkiye’de ticari dışa açıklığın, doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki kısa ve uzun dönem ilişkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Johansen eşbütünleşme analizi sonucunda, ticari dışa açıklık %1 arttığında, doğrudan yabancı yatırımların %4,8 oranında artış göstereceği belirlenmiştir, pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Modelde, hata düzeltme teriminin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır, kısa dönemde de pozitif yönlü ilişki elde edilmiştir. Granger nedensellik analizi sonucunda, TDA değişkeni ve DYY arasında tek yönlü nedensellik elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı sermaye, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ticari dışa açıklık

Jel Kodları: E2, E6, F1

The Impact of Trade Openness on Foreign Direct Investments: Time Series Analysis for Türkiye

Atf: Tavus, S.; Azazi, H. (2024). Ticari Dışa Açıklığın Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 784-797. <https://doi.org/10.30586/pek.1515845>

Geliş Tarihi: 13.07.2024

Kabul Tarihi: 04.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Commercial openness is the exchange of information, goods and services, labor, ideas and capital across borders. The rapid development of globalization and technology has created the conditions for the development of political, commercial and social relations between countries. As long as these relations are managed carefully and knowledgeably by the authorities, it is possible for each of the interlocutors to gain at the global level. The impact of foreign direct investments on countries varies depending on their level of development, economies, political and social conditions. In this research, it is aimed to determine the short- and long-term relationships between trade openness and direct foreign capital investments in Turkey for the annual data for the period 1970-2022. As a result of Johansen cointegration analysis, it was determined that when trade openness increased by 1%, foreign direct investments would increase by 4.8%, and a positive relationship was observed. In the model, the coefficient of the error correction term is negative and statistically significant, and a positive relationship was obtained in the short term. As a result of Granger causality analysis, one-way causality was obtained between the TDA variable and FDI.

Keywords: Foreign capital, foreign direct investments, trade openness,

Jel Codes: E2, E6, F1

* Bu çalışma; Samed TAVUS’ un Hasan AZAZI’ nin danışmanlığında hazırlanmış olduğu yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

1. Giriş

Ekonomik büyüme, farklı iktisadi sorunsalların sürekliliği bulunması gereken en önemli kavramlardan biridir. Ekonomik büyüme alan yazında oldukça yer alan bir konudur. Bu araştırmalar, çeşitli sebeplerle değişik ekonomik performans sergileyen ülkeleri göstermektedir. Ülkelerin zenginlik ve refah artışlarının bir dizi faktöre dayandığı gibi, ülkelerin büyüme sıralamaları da zamana ve koşullara göre değişebilir. Bu bağlamda, aynı hedef doğrultusunda politika üreten ülkelerin; sermaye çeşitlilikleri ve kaynakları nasıl yönettikleriyle ekonomik büyüme üzerinde aldıkları sonuçlar birbirinden farklıdır. Bu farklılıkları tanımlama çabası, büyüme literatürünü çeşitli ve geniş bir alan haline getiren şeydir. Sonuç olarak, çok sayıda büyüme teorisi ortaya atılmıştır ve bu teoriler çeşitli değişkenlerle desteklenip test edilmiştir.

1900'lü yılların ilk çeyreğine kadar klasik görüş büyümeyi açıklarken, günümüzde modern büyüme kuramları büyümeyi açıklamaktadır. Klasik büyüme kuramları, iş bölümü, uzmanlaşma, sermaye birikimi ve nüfus artışı gibi üretim odaklı faktörlere dayanarak büyümenin nedenlerini belirlemiştir. Mutlak üstünlük kavramı, dışa açıklık faktörüne de dikkat çekmiş ve kurumlardan önemsiz bir şekilde bahsetmiştir.

Bununla birlikte, Keynesyen kuram, büyümeyi yatırım, tasarruf ve faktörler olarak tanımlamış ve bu da klasik görüşlerin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu kuramda yatırımların ve tasarrufların eşit olması, arz ve talep dengesini sağlamak için gereklidir. Harrod-Domar büyüme modeli bu ekonomi modelidir. Ayrıca, büyüme Keynesyen kurumları göz önüne alınmadan açıklamıştır.

Neo-klasik büyüme kuramı, teknolojiyi büyüme modeline dahil ederek Keynes teorisinin Harrod-Domar büyüme modelini dinamik hale getirmektedir. Neo-klasik görüşe göre, sermaye stoklarındaki çoğalış, yatırım oranlarındaki çoğalış, istenilen işgücü ve teknolojik gelişme, ülkelerin zenginliği ve büyüme farklılıklarını açıklamaktadır. Neo-klasik büyüme modeli, teknolojinin, sermayenin ve istenilen işgücüyle büyümeyi teşvik etmektedir. Bu nedenle, aynı miktarda sermaye ve işgücü kullanılarak daha fazla üretim gerçekleştirilir. Keynesyen kuram gibi neo-klasik kuram da kurumların büyüme sürecine dahil edilmemiştir.

Ticaretin küreselleşmesi, uluslararası ürün ve hizmet in dış ticaretinde oluşan artışın bir sonucu olarak; serbest ticaretin, karşılıklı bağımlılığın artmasına yol açabilmektedir. 1980li yıllarda dünya genel ekonomisinde meydana gelen değişiklikler, sayısız gelişmekte olan ekonomiyi de dışa açık ekonomi politikaları uygulamak zorunda bırakmıştır. Bu entegre olma isteği, küreselleşmenin hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin dünya genel ekonomilerinde daha fazla hissedilmesi ile sonuçlanmıştır.

Kuruluşundan bu yana, Türkiye çok sayıda ekonomik ve siyasi değişiklik yaşamıştır. Ülke, kuruluşundan bu yana çok sayıda uluslararası anlaşmanın ve dışa açılmanın bir sonucu olarak otarşi politikalarına bağlı kalmıştır. 24 Ocak 1980 kararları, Türkiye'nin dışa açılmasını hızlandırmış ve dış ticaret ve finansal akış açısından önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bu aşamada, devletin ithalat ve ihracat üzerindeki kontrolünün azaltılması sağlanmıştır. Avrupa Birliğine üye olmak ve müzakere etmek içinde çaba göstermiştir.

Türkiye 2001 krizi sonrası süreçte, milletlerarası ticaretin önündeki engel sabit kur rejimini kaldırarak dışa açılmıştır. 2000'li yıllarda, doğrudan yabancı yatırım ile portföy yatırımı yoluyla ülkeye giren çok sayıda yabancı sermaye, ülkedeki üretim ve büyümeyi etkilemiştir.

Ticari dışa açıklığın, doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanan bu çalışmada, giriş bölümü itibarıyla konu ile ilgili araştırmalara yer verilmiştir. Bunu takiben ilgili araştırmaların sonuçları ile ilişkilendirilebilecek modelleme yöntemi ve bulgularına yer verilmiştir.

2. İlgili Araştırmalar

Borensztein, vd. (1998) ortak bir çalışmalarında toplamda 69 ülkenin 1970-1989 yılları arası dönemi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda ise belirli bir beşerî sermayeye sahip

olan ülkelerin ekonomik büyümelerinde sermaye yatırımlarının pozitif etkisi olduğu ortaya çıkmıştır.

Bashir (1999) bir çalışmada Türkiye, Ürdün, Cezayir ve Mısır gibi ülkeleri konu edinmiş ve çalışması itibariyle bu ülkelere olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkelerin ekonomik büyümesini olumlu yönde etkilediği sonucuna varmıştır.

Sadik ve Bolbol (2001) tarafından yapılan bir çalışmada Suudi Arabistan, Tunus, Mısır, Fas, Ürdün ve Umman'ın 2001 yılına kadar olan son 20 yıllık verileri incelemeye alınmış ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının beraberinde ülkeye giren teknolojinin faktör verimliliği üzerindeki olası etkisi araştırılmıştır. Araştırma sonunda ise doğrudan DYY verimlilik ve teknoloji üzerinde pozitif bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Harris ve Robinson (2002) İngiltere'yi konu edinerek birlikte bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Araştırmada, ülkedeki yabancı fabrikaların 1982-1992 yılları kıyaslanmıştır. Araştırma sonucunda ise, yabancı fabrikaların yerli fabrikalara göre çok daha verimli çalıştığı belirlenmiştir. Ayrıca söz konusu dönemde, yabancılar tarafından satın alınan yerli fabrikalarda da verimlilik artışı yaşandığı tespit edilmiştir.

Dimowo ve Eoo (2002) tarafından yapılan bir çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, Nijerya'nın 1975-1994 yılları arasındaki GSYİH, ulusal tasarruflar, ödemeler dengesi ve dış rezervler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırma itibariyle incelenen dönem aralığında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ödemeler dengesi hariç, ekonomi üzerindeki etkilerinin yüksek düzeyde pozitif olduğu tespit edilmiştir.

İnsel ve Sungur (2003) tarafından Türkiye'nin 1989 yılı üçüncü çeyreği ile 1999 yılı dördüncü çeyreği arası dönemler incelenmiştir. İnceleme sonunda ise DYY pozitif yönlü etkisi olduğu tespit edilmiştir. İncelemeye dahil edilen dönemde, doğrudan sermaye yatırımlarından ekonomik büyüklüğe bir nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca diğer değişkenler ile büyüme oranı arasında herhangi bir nedensellik saptanmamıştır.

Driffield ve Girma (2003) tarafından gerçekleştirilen ortak bir çalışmada İngiltere ele alınmıştır. Araştırma sonucunda ise, 1980-1992 yılları arası dönemde elektronik endüstrisinde faaliyet gösteren yabancı firmaların çalıştırdıkları personellerin çoğunluğunun kalifiyeli olduğu belirlenmiş ve söz konusu kalifiyeli personellerin, yerel firmalarda verilen ücretlerden %7,6 oranda fazla ücret aldıkları, kalifiye olmayan personellerin ise %6 oranda daha fazla ücret aldıkları sonucuna varılmıştır.

Lipsev ve Sjöholm (2004) ortak bir çalışma gerçekleştirmişler ve bu çalışmalarında Endonezya'daki firmaların ücret düzeylerini konu edinmişlerdir. Çalışma sonucunda ise üretim sektöründe faaliyet gösteren yabancı firmaların personellerine ödemiş olduğu ücretlerin, yerel firmaların ödemiş olduğu ücretlerden %50 oranında daha fazla olduğu belirlenmiştir. Personellerin deneyimleri ve eğitim düzeyleri de hesaba katılarak yapılan değerlendirmede mavi yakalı işçilerin aldığı ücretin %25 daha fazla olduğu, beyaz yakalıların aldığı ücretin ise %50 daha fazla olduğu sonucuna varmışlardır.

Mody ve Murshid (2004) tarafından 60 gelişmekte olan ülkenin 1979-1999 yılları arası dönemlerindeki uzun dönemli sermaye akımlarının yurtiçi yatırımlar üzerindeki etkilerinin konu edinildiği bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırma itibariyle uzun dönemli sermaye akımlarının yurtiçi yatırımları uyardığı sonucuna varılmış; bu durumun da toplam yatırım düzeyindeki gelişmeye bağlı bir şekilde ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkisinin olduğu belirtilmiştir.

Hunya ve Geishecker (2005) tarafından yapılan ortak bir çalışmada, Avrupa Birliği üyesi olan Doğu Avrupa ülkelerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımının nitelikli iş gücü üzerinde istihdam sağlayıcılık yönünde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Gahatak ve Halıcıoğlu (2006) tarafından ortak gerçekleştirilen bir çalışmada 140 ülkenin 1991-2001 yılları arası dönemi konu edinilmiştir. Araştırma sonunda ekonomik büyüme ile DYY arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Zhang (2006) bir araştırmasında Çin'in 1992-2004 yılları arasındaki dönemini ele almıştır. Araştırma sonunda ise ülkenin gelir büyümesi üzerine doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının pozitif bir etkisinin olduğu tespit edilmiş ve bununla birlikte pozitif büyüme etkisinin zaman içinde yükseldiği ve ülkenin iç bölgelerine göre kıyı kesimlerinde bu etkinin daha güçlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Jayaraman ve Singh (2007) tarafından yapılan bir çalışmada Fiji ekonomisi değerlendirilmeye alınmış ve çalışma sonucunda DYY GSYİH ve istihdam üzerindeki etkisinin olumlu olduğu sonucuna varmışlardır.

Buckley vd. (2010) Çin üzerinde bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Araştırmada 1996-2001 yılları arası dönemde elektronik ürünlerin alt sektörleri değerlendirilmiş ve yabancı sermaye tarafından getirilen yeni teknolojilerin tüm sektöre doğrudan otomatik bir şekilde yayılmadığı ve bu yayılmanın aslında diğer faktörlerle de ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Bijsterbosch ve Kolasa (2010) tarafından yapılan bir çalışmada Orta Avrupa ve Doğu Avrupa ülkeleri esas alınmıştır. Araştırma kapsamında söz konusu ülkelere verimlilik artışı hususunda DYY önemli ölçüde etkili olduğu sonucuna varmışlardır. Fakat bu verimlilik artışının, önemli bir düzeyde yatırım yapılan ülke ve yatırım yapılan sektör tarafından özümsebilme ve absorbe edilebilme potansiyeline bağlı olduğu tespit edilmiştir.

Lotfalipour vd., (2013) tarafından yürütülen bir çalışmada, MENA ülkeleri kapsamında yer alan ülkelerin 1990-2010 yılları arası dönemdeki verileri kullanılarak, söz konusu ülkelerin ticari açıklıkları ile enflasyon oranları arasındaki ilişkinin ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışma eşbütünleşme ve Hausman testlerinden faydalanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonunda ise ticari açıklık ile enflasyon arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Sikdar vd., (2013) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, Bangladeş'te 1976-2010 yılları arasındaki dönemde Romer Hipotezi'nin geçerli olup olmadığı araştırılmıştır. Çalışma eşbütünleşme analizinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonunda ise Bangladeş ekonomisinde ticari açıklık ile enflasyon oranı arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir.

Sachsida ve Mendonça (2015), 152 ülkeyi dahil ettikleri bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmada, katılımcı ülkelerin 1950-1992 yılları arasındaki ticari açıklık ve enflasyon verileri kullanılmıştır. Çalışma, GLS kullanılarak yürütülmüştür. Çalışma sonunda ise ülkelerin ticari açıklık ve enflasyon arasındaki ilişkilerinin negatif yönlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Gürüş ve Gözgör (2015), Türkiye için yapılan bu çalışmada Ticari dışa açıklığın DYY üzerindeki etkisini belirlemek için Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Sonuç olarak, değişkenlerden DYY doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Nedensellik ilişkilerinin sonucu değişkenler arasında Türkiye'nin büyüme potansiyeli olan bir ülke olduğu fikrini vermektedir.

Karış ve Ayla. (2018), Türkiye için yapılan bu çalışmada ticari dışa açıklık ve DYY arasında ilişki olup olmadığı incelenmiştir. Çalışmada Engle-Granger eşbütünleşme testi yapılmış aralarında uzun dönem birlikte hareket ettikleri ve ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

Kılınç (2020), Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ülke ekonomisi için değerli bir kaynaktır. DYSY uluslararası ticari dışa açıklık düzeyinden etkilenebilmektedir. E7 ülkeleri için yapılan çalışmada Panel Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışma sonunda DYY ile ticari dışa açıklık arasında nedensellik bulunmamıştır.

Yıldız (2021) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, Türkiye'nin 2005-2021 yılları arası dönemdeki DYY ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmacı çalışmasını Cumulative Fourier- Frequency Toda-Yamamoto ve Fourier eşbütünleşme analizlerinden yararlanarak gerçekleştirmiştir. Araştırma sonunda ise DYY ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu tespit etmiş, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna varmıştır.

Aztimur ve Kaya, (2022), 1990 -2020 yılları arasında Türkiye’de ticari dışa açıklık ve DYY arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Toda-Yamamoto testi kullanılmış ve anlamlı sonuç bulunmamıştır. Bu iki değişkenin doğrudan etkisi yoktur.

Kardaşlar (2022) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı sermaye yatırımı çıkışlarını etkileyen unsurların incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma sonunda ise söz konusu ülkelerde doğrudan yabancı sermaye yatırımı çıkışlarını arttıran unsurun, ticari açıklık, olduğu bulunmuş, faiz oranlarının çıkışları azalttığı sonucuna varılmıştır.

Karaca vd., (2022), Dışa açıklık, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişkiyi araştırmak için, Hindistan, Rusya, Çin, Brezilya, Güney Afrika ve Türkiye ülkeleri ele alınıp panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular ticari dışa açıklığın doğrudan yabancı yatırımları etkilediği yönündedir.

Karataş ve Ergül (2023), çalışmalarında 1990-2021 dönemi verilerini kullanarak, Türkiye’de ekonomik büyüme, finansal gelişme ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamışlardır. Çalışmada; Türkiye’nin ekonomi büyümesinde finansal gelişmenin önemli bir aktör olmadığını, ihracata dayalı büyüme stratejisinin ise ekonomik büyümeye katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Heriqbaldi ve Mufiidah (2023), Çin’deki doğrudan yabancı sermaye yatırımı çıkışlarının belirleyicilerini tespit etmek adına bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Araştırma sonunda ise DYSY çıkışlarının belirleyicilerinin; Pazar büyüklüğü, döviz kuru, yolsuzluk, enflasyon oranı, siyasi istikrar ve ülkenin ithalat ile ihracat düzeyleri olduğu sonucuna varmışlardır.

Literatür çalışmaları genel düzeyde incelendiğinde; doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerine olumlu etkileri olduğu buna ek olarak da dışa açıklığın yabancı yatırımlar üzerinde etkili olduğu gözlenmiştir.

3. Metodoloji

3.1. Verilerin Tanıtımı

Çalışmada, Türkiye için ticari dışa açıklığın doğrudan yabancı yatırımlara etkisini incelemek amaçlı uzun ve kısa dönem analizleri yapılacaktır. Analiz için, iki değişkenin de ortak noktada başladığı ve bittiği 1970-2022 dönemi yıllık veriler olarak ele alınmıştır. Veriler, Dünya Bankası(<https://www.worldbank.org/>) web adresinden alınmıştır.

Tablo 1. Değişkenlerin tanımları

Değişken	Gösterim	Tanımı
Ticari Dışa Açıklık	TDA	Bağımsız Değişken
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	DYY	Bağımlı Değişken

3.2. Değişkenlerin Birim Kök Analizi

Granger ve Newbold (1974) durağan düzeyde bulunmayan zaman serileriyle çalışılması yapılması durumunda sahte regresyon olabileceğini savunmuştur. Durağan olmayan serilerin kullanılarak yapılan çalışma ekonomik kötü sonuçlara yorumun zor, durağan serilerin ise yorumlamada bir sorun ortaya çıkmamıştır. Durağanlık zaman serisinde önemli bir yere sahiptir ve incelenmesi gerekir. Analizin doğru sonuçlanabilmesi için serilerin durağan ve homojen olması lazımdır. Aynı zamanda durağanlık kavramı iki zaman arasında bulunan farka bağlıdır. İki zaman serisinde sayısal olarak bir ilişki incelenirken sahte regresyonmu yoksa gerçek mi anlaşılması için derecelerin durağanlıklarına bakılmalıdır. Birim kök testi sayesinde durağanlık derecelerine bakılabilir. Durağanlık dereceleri aynı ise gerçektir ve eşbütünleşik seri olarak yorumlanır. (Granger ve Newbold, 1974, ss.111-120).

Zaman serisinde d farkı alınarak durağan olan seri d derecede bütünleşir ve I(d) şeklinde gösterilebilir. Durağanlık testi için iki yöntem kullanılır. Bunlar Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ile Phillips-Perron(PP) dir.

3.2.1. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Testi

Serilerin birim kök bulunup bulunmadığını durağanlık testi ile ortaya çıkmaktadır. ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) testinde durağanlık sınaması için bir süreç izlenir. Bunlar sabitsiz, sabitli ve trendlidir. Eğer seri trendli bir süreçte durağan duruma gelmişse bu baz alınıp diğerleri izlenmez. Trendli durumda seri durağan hale gelmemişse sabitli, gelmediği durumda ise sabitsiz terim kullanılır (Dickey ve Fuller, 1981, s1057-1072).

Dickey ve Fuller t- istatistiğinin saptığı durum olarak τ (tau) yani düzeltilmiş t tablosu yapmış ve değerlerle üç model yapmıştır.

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

$$\Delta y_t = m_0 + \gamma y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

$$\Delta y_t = m_0 + m_1 t + \gamma y_{t-1} + u_t \quad (3)$$

(1) numaralı denklemde sadece stokastik trend vardır. (2) numaralı denklemde sabit terim ve stokastik trend (3) numaralı denklemde stokastik terim, sabit terim ve deterministik trend vardır.

Belirlilen denklemlerde beyaz gürültü (White Noise) olduğu varsayılp tahminlerin doğru olması için bir test geliştirilip adına Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi denilmiştir. DF testinde oluşturulan denklemler ADF testinde;

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + \sum \beta_i \Delta y_{t-i+1} + u_t \quad (4)$$

$$\Delta y_t = m_0 + \gamma y_{t-1} + \sum \beta_i \Delta y_{t-i+1} + u_t \quad (5)$$

$$\Delta y_t = m_0 + m_1 t + \gamma y_{t-1} + \sum \beta_i \Delta y_{t-i+1} + u_t \quad (6)$$

Dickey ve Fullerin denklemleri geliştirip ve genişletilip değerlerinden yararlanılarak bu model için yararlanılır (Dickey ve Fuller, 1979, s.427-431).

3.3. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi

Birim kök testi için kullanılan diğer bir yöntem PP testidir. Zaman serisinde bulunan yüksek derecedeki seri korelasyonunu saptamak için kullanılır. PP testi aşağıdaki denklem yardımıyla yapılır.

$$\Delta y_t = a + b y_{t-1} + c_1 \Delta y_{t-1} + c_2 \Delta y_{t-2} + \dots + c_{p-1} \Delta y_{t-p+1} + u_t \quad (7)$$

Bu denklemde Δy_t , y serisinin birinci mertebe ki farkını gösterir, a, b, c1, c2, ..., c_{p-1} ise denklemdeki katsayıları, p gecikme rakamını, t bulunduğu zamanı ve u_t hata terimini göstermektedir. PP testinde c katsayısı t değerine parametrik olmayan düzeltme yapar. T istatistiği belirtilen kritik değerden büyük olduğunda zaman serisinde birim kök yoktur (Phillips ve Perron, 1988, ss.335-346).

3.4. Johansen Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme genel olarak uzun dönemde değişkenlerin ortak bir payda hareketi olarak tanımlanır. Engle-Granger (1987) yaptıkları çalışmada değişkenler I(1) düzeyde aynı olduğunda, seriler düzeyde durağan değilse de, doğrusal bileşimleri durağan olma şansları vardır. Bu durumda hata düzeltme modeline gidilmesi gerekir. Yoksa Granger nedensellik teorisi geçersiz kılınabilir. Eşbütünleşik özellikleri testi yapılp Granger nedensellik testi yapılmalıdır (Engle ve Granger, 1987, ss.251-76)

Analiz ikiden fazla değişken arasında ki eşbütünleşme ilişkisini bulmak için kullanılmaktadır. Bu analiz durağan olmayan değişken arasındaki eşbütünleşme ilişkisini bulur. Maksimum olabilirliği kullanarak parametreleri tahmin ederek yapar. Johansen eşbütünleşme analizi VAR modeli şeklinde olur. Eşitlik (8) de gösterilmiştir. (Johansen, 1988, s.231-254).

$$Z_t = \sum_{i=1}^k A_i Z_{t-i} + \varepsilon_t \tag{8}$$

Yukarıdaki eşitlikte yer alan;

Z_t : n değişkenin t anındaki gözlem değerlerinden oluşan vektör,

A_i : i inci gecikme için katsayı matrisi,

ε : n değişken için hata terimi vektörünü ifade etmektedir.

Eşitlik (8) deki değişkenler esbütünlük olarak düşünülürse şu şekilde modele ulaşılır.

$$\Delta Z_t = \Pi Z_{t-k} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad k \geq 2 \tag{9}$$

Eşitlik (9) da bulunan dönüşüme “esbütünlük dönüşümü” denir.

Eşitlik (8)’de ifade edilen model, bilinen hata düzeltme modeli şeklinde de oluşturulabilir:

$$\Delta Z_t = \Pi Z_{t-1} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i^* \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_t \tag{10}$$

Eşitlik (10)’ da bulunan π matrisi, hata düzeltme katsayılarını ve esbütünlük vektörleri içermektedir. Böylece π matrisi iki parçalı olarak ifade edildiğinde şu eşitliğe ulaşılır:

$$\Pi = \alpha \beta' \tag{11}$$

Burada, α hata düzeltme katsayılarına ait vektörü, β ise esbütünlük matrisini göstermektedir. Eşitlik (11)’de ifade edilen π matrisinin rankı $r(\pi) = \min \{ r(\alpha), r(\beta) \}$ ya eşit olacaktır. $r(\pi) = 0$ ya da $r(\pi) = n$ ise, değişkenlerin esbütünlük olmadığı, $1 \leq r(\pi) \leq n-1$ ise $r(\pi) = r$ tane esbütünlük vektör olduğu sonucuna ulaşılır. Böylece π matrisinin rankı belirlendiğinde değişkenler arasında esbütünlük bir ilişkinin olup olmadığı, böyle bir ilişki varsa kaç tane esbütünlük vektörün var olduğu tespit edilebilir. . (Johansen, 1988, s.231-254).

3.5. Hata Düzeltme Modeli (VECM)

Bu modele göre Engle-Granger göre kısa dönemdeki tutarlılıkları gideren bir vektör hata düzeltme mekanizmasının olduğunu bulmuşlardır. Nedensellik testlerinde uzun dönem denge modeli ile kısa dönem hata düzeltme modeli beraber kullanılması gerekir. Bu şekilde yapıldığında kısa dönemdeki dengesizliğin bütünlükleştirme imkânı sunar.

Örneğin, hata düzeltme denklemlerini oluşturmak için K ve L şeklinde tanımlanan iki değişkenin bulunduğu ve iki değişkenin durağan ve eş-bütünlük olduğu durum için, nedensellik testleri VECM’ye göre yapılabilir. İki değişkenle oluşturulan hata düzeltme modeli:

$$\Delta k_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^m \beta_{1j} \Delta L_{t-i} + \sum_{i=1}^n k_{1i} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{1i} LCM_{r,t-1} + u_t \tag{12}$$

$$\Delta k_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^m \beta_{2j} \Delta L_{t-i} + \sum_{i=1}^n k_{2i} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{2i} LCM_{r,t-1} + u_t \tag{13}$$

$LCM_{r,t-i}$ gecikmeli hata terimlerine hız parametleri denir. LCM, K için iki kaynaklı nedensellik olarak kabul edilir. Bunlardan biri ya da daha fazlası K’yı etkilerse K veri iken L değişkeni K nın Granger nedenidir. En az birinde hız parametleri sıfırdan farklı olması lazım sıfır ise uzun dönemde denge ortaya çıkar ve hata düzeltme özelliği taşır. (Engle ve Granger, 1987, ss.251-76).

3.6. Granger Nedensellik Testi

Granger nedensellik testi yapılabilmesi için öncelikle uzun dönem ilişkileri incelenip değişkenlerin eşbütünleşik olduğu durumda hata düzeltme modelini kullanıp granger nedenselliği dahil edilerek yapılması daha uygundur.

$$X_t = \sum_{i=1}^n a_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^n b_i Y_{t-i} + e_1 \quad (14)$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^n a_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^n b_i Y_{t-i} + e_1 \quad (15)$$

Değişkenlerde eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığı durumda ise hata düzeltme eklemekten devam edilerek yapılır. Eğer var ise mutlaka konulmalıdır.

Granger (1988)'e göre, nedensellik iki şekilde değerlendirilir. Birincisi değişkenlerde önünde bulunan katsayıların anlamlılığının testi, ikinci olarak hata düzeltme teriminin önünde bulunan parametrelerin anlamlılığıdır. VECM'de nedenselliğin kaynağı:

- 1) Her tanımlayıcı değişkenin gecikmelerine yapılan F veya Wald ki-kare testinin,
- 2) Gecikmeli hata düzeltme sayısına (ECM) yapılan t-testinin,
- 3) Her tanımlayıcı değişkenin gecikmeleri toplamı ve gecikmeli hata düzeltme sayısına birlikte yapılan F veya Wald Ki-kare testinin anlamlılığı ile bulunabilir (Granger, 1988, ss.199-211).

Bu koşullardan sadece bir tanesinin geçerli olması, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespiti için yeterlidir.

4. Araştırma Bulguları

4.1. Durağanlık Test Sonuçları

Durağanlık sıralamasına göre sabit terimli model, sabit terimin ve trendinin olmadığı sabitsiz, sabit ve trendin bulunduğu trendli ve sabitli model olarak bakılmıştır. Bu seriler düzey değerinde durağan değildir bu sebepten birinci farkları oluşturulmuş ve durağan yapılmıştır. Hipotez Testleri;

Ho: Birim kök var (Seri Durağan Değildir)

H1 : Birim kök yok (Seri Durağandır)

Tablo 2. Durağanlık test sonuçları

Değişkenler	ADF Test		PP test	
	Düzyey	Birinci mertebe fark	Düzyey	Birinci mertebe fark
	Trend+sabit	Sabit	Trend+sabit	Sabit
TDA	-1.298 (0.213)	-6.493(0.000)*	-1.221(0.319)	-7.274(0.000)*
DYY	-1.089 (0.166)	-8.305(0.009)*	-1.154(0.175)	-9.102(0.014)*

*MacKinnon (1996) tablosuna göre durağan değişken

Değişkenler için durağanlık analizleri yapılırken, model seçiminde trend ve sabit bileşenleri anlamlı olduğu sürece modele katılmıştır. Gecikme uzunluğu seçiminde ise, otokorelasyonun kalktığı minimum gecikme uzunluğu seçilmiştir. Parantez içi değerler (p) değeridir.

TDA ve DYY değişkenleri, ADF ve PP durağanlık test verilerine göre, birinci mertebe farkta I(1) durağan çıkmıştır.

4.2. Johansen Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Yapılan analiz için gecikme uzunluğu doğru şekilde belirlenmelidir. Kriterlerin sonuçları tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Gecikme uzunluğu kriterleri sonuç tablosu

Gecikme uzunluğu	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-24.97749	NA	0.010805	1.147978	1.226708	1.177605
1	-18.81541	11.53751	0.009858	1.05597*	1.20216*	1.144854*
2	-16.82347	3.560065	0.010751	1.141424	1.535073	1.289557
3	-10.69045	10.43917	0.009847	1.150658	1.601765	1.258043
4	-1.566572	14.75351*	0.007958*	1.832620	1.541187	1.299259
5	0.168522	2.658015	0.008835	1.928999	1.795026	1.254891

* Seçilen gecikme uzunluğu
 LR: LR test istatistiği
 FPE: Son Öngörü hata istatistiği
 AIC: Akaike bilgi kriteri
 SC: Schwarz bilgi kriteri
 HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri

Tablo 3 bakıldığında kriterler '1' gecikme için uygundur. Eşbütünleşme 1 gecikme analizine göre yapılmaktadır.

Atrase istatistiğine göre değişkenler arasında ilişki bulunmadığı boş hipotez olan ($r=0$) eşbütünleşme ilişkisi var olduğuna ($r \geq 0$) karşı reddedilmiştir. Atrase değeri %5 kritik değerden büyüktür. %5 kritik değerde en az bir eşbütünleşme ilişkisi olduğu kabul edilir.

Tablo 4. Johansen eşbütünleşme testi sonucu

İz İstatistiğine Göre Eşbütünleşme Testi					
Hipotezler	Özdeğer	İz İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık	
$r = 0$	0.374362	31.81842	25.87211	0.0081	
$r \leq 1$	0.187797	9.776207	12.51798	0.1377	
Maximum Özdeğer İstatistiğine Göre Eşbütünleşme Testi					
Hipotezler	Özdeğer	Maksimum Özdeğer İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık	
$r = 0$	0.374362	22.04221	19.38704	0.0201	
$r \leq 1$	0.187797	9.776207	12.51798	0.1377	

Tablo 4 incelendiğinde, Johansen eşbütünleşme testi sonucunda hesaplanan İz istatistiği ve Maksimum Öz Değer test istatistiği değerleri, eşbütünleşme ilişkisi olmadığını ifade eden boş hipotez ($r=0$), en az bir tane eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ifade eden alternatif hipoteze ($r \geq 1$) karşı reddedilmektedir.

Değişkenler arasında en fazla bir tane eşbütünleşme ilişkisinin gösteren boş hipotezi ($r \leq 1$), en az iki tane eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ifade eden ($r \geq 2$) alternatif hipoteze karşı kabul edildiğini göstermektedir. Böylece, modelde "bir eşbütünleşme vektörü" nün bulunduğu tespit edilmiştir. Uzun dönemli bir ilişkinin varlığı için bir adet vektör bulunması yeterlidir. Ele alınan değişkenler arasında "uzun dönemli ilişki" vardır. Uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler.

Değişkenlerde mevsimselliğin giderilmesi amacıyla logaritma alınmıştır. Elde edilen bu ilişkinin katsayı değerleri normalleştirilmiş denklem katsayıları ile verilmiştir.

Tablo 5. Normalize edilmiş eşbütünleşme denklem sonuçları

Log Olabilirlik Değeri	-7832.45
Normalize Edilmiş Eşbütünleşme Katsayıları	
FLogDYY	FLogTDA
1.000	0.0482*
	(0.0031)

*0.05 için istatistik anlamlı değişken, "F" gösterimi birinci merteye farkı belirtmektedir

Normalize edilmiş denklem sonuçlarına göre, ticari dışa açıklık ile doğrudan yabancı yatırımlar uzun dönemde pozitif yönde anlamlı ilişkilidir ($p < 0.05$). Ticari dışa açıklık %1

artığında, doğrudan yabancı yatırımlar %4,8 oranında artış gösterecektir. Ele alınan dönem 1970-2022 için pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür, fakat yüksek düzey bir ilişki katsayısı elde edilmemiştir. Düşük düzeyde bir ilişki belirlenmiştir. Düşük düzeyde olsa, ticari dışa açıklılığın doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde bir etkisi görülmektedir.

Ticari dışa açık ülkeler, genellikle yabancı şirketler için daha cazip hedeflerdir, çünkü bu ülkelerdeki ticaret engelleri düşüktür ve mal ve hizmetlerin kolayca alınip satılabilmesi sağlanır. Bu, yabancı yatırımcılar için büyük bir pazar erişimi avantajı sağlar. Dışa açık ekonomiler, genellikle yabancı yatırımcılara daha fazla fırsat sunar. Bu ülkelerdeki yatırım ortamı, genellikle daha rekabetçi ve yenilikçi olma eğilimindedir, bu da yabancı yatırımcılar için çekici hale gelir. Ticari dışa açıklık, genellikle ekonomik büyüme ile ilişkilendirilir. Büyüyen ve istikrarlı ekonomiler, yabancı yatırımcılar için daha az risk taşır ve daha yüksek getiri fırsatları sunar. Dışa açık ekonomiler, genellikle yabancı yatırımı teşvik eden düzenlemelere sahiptir. Bu, yabancı şirketlerin bu ülkelerde iş yapmasını kolaylaştırır ve yatırımı teşvik eder. Ayrıca, dışa açık ekonomilerde, teknoloji ve bilgi transferi daha kolaydır. Bu, yabancı yatırımcıların bu ülkelerde daha verimli ve yenilikçi işletmeler kurmasına olanak tanır.

Literatüre bakıldığında, Çetin ve Seker (2014) çalışmasında, OECD ülkeleri için DYY ve TDA arasında uzun dönemli pozitif ilişki ve TDA'dan DYY'a nedensellik ilişkisi belirlemiştir. Güriş ve Gözgör (2015) çalışmasında, Türkiye için TDA'dan DYY'a tek yönlü nedensellik ilişkisi bulmuştur. Topallı (2016) çalışmasında, Türkiye ve BRICS ülkeleri için panel düzeyinde DYY ve TA arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulmuş, ülkeler düzeyinde Türkiye için nedensellik ilişkisi belirlememiştir. Karış ve Ayla (2018) çalışmasında, Türkiye için eşbütünleşme ilişkisi belirlemiş, TDA'dan DYY'a tek yönlü nedensellik ilişkisi bulmuştur. Terzi ve Akbulut Bekar (2019) çalışmasında, DYY ve TDA arasında çift yönlü nedensellik belirlemiştir. Kılınç (2020) çalışmasında, DYY ve TDA arasında nedensellik ilişkisi belirlememiştir. Karaca vd., (2022) ve Aztimur ve Kaya, (2022) çalışmasında, TDA ve DYY arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuş, fakat nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Görüleceği üzere, bu çalışmanın eşbütünleşme bulguları ile paralel sonuçlara sahip çalışmalar olduğu gibi, farklı sonuçlara da rastlanmaktadır. Ele alınan dönem ve seçilen analiz yöntemleri farklı sonuçlara neden olmaktadır.

4.3. Kısa Dönem Analizi: Hata Düzeltme Modeli

Kısa dönemde oluşan nedensellik ilişkisi için hata düzeltme modelinden yararlanılmıştır. Bir sonraki dönemde bağımsız değişkende oluşan dengesizliğin ne kadarının giderileceği öngörülmüştür.

Tablo 6. Kısa dönem hata düzeltme modeli katsayı tahminleri

$\Delta \text{LogDYY}_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta \text{LogTDA}_t + \beta_2 \Delta \text{ECT}_{t-1} + v_t$				
Bağımlı değişken:	Katsayı	St. hata	t-İstatistiği	p
ΔLogDYY_t				
ΔLogTDA_t	0.026	0.008	3.263	0.000*
ECT_{t-1}	-0.419	0.096	-4.343	0.066*
Sabit	1.487	0.522	2.848	0.000*
R ² =0.417, LM-test (p)=0.158		JB(p)=0.203	Harvey test(p)=0.131	

Not: * %5 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı, JB; Jarque-Bera normallik testi olasılık değerini ifade etmektedir. Tahminlerdeki otokorelasyon ve değişen varyans sorunları, Newey-West yöntemi ile giderilmeye çalışılmıştır.

Modelin hata düzeltmesi terimin katsayısı negatif ve anlamlı olduğu için çalışmaktadır. Uzun dönemde beraber seyreden serilerin kısa dönemde oluşan sapmaların %41,9 u giderilmekte ve dengeye gelmektedir. Her sene oluşan bu sapmaları %41,9 u giderilip uzun dönem değerine yaklaşır.

Kısa dönem model tahmin sonuçlarında, TDA değişkeni DYY üzerinde istatistik anlamlı olarak belirlenmiştir ($p < 0.05$). Kısa dönemde TDA değişkeninin DYY değişkeni üzerindeki etkisi uzun döneme bakarak seviye olarak biraz düşük bir değerdir. Kısa dönemde yapılan TDA gelişmeleri doğrudan yatırımlar üzerinde hemen büyük bir artış göstermemekte, uzun dönemde daha yüksek etkileri olan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki bu çalışmada uzun dönemde %4.8 gibi yüksek olmayan bir etki belirlenmiştir. Kısa dönemde bu etki değeri daha düşmekte, %2.6 olmaktadır.

4.4. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik kavramı zaman serisinde değişkenin gelecekteki tahmin değerlerinin başka zaman serisinde geçmiş dönemlerinden yola çıkarılarak elde edilmesidir. Granger anlamında ise X değişkeninin geçmişteki sonuçlarını bilerek Y değişkenine karşı bir bilgi öngörülüyorsa nedenidir diyebiliriz. Bu bölümde granger testi uygulanmıştır.

Tablo 7. Granger nedensellik testi sonuçları

Boş Hipotezler:	F-ist	p	Karar
FLogTDA değişkeni FLogDYY değişkeninin nedeni değildir	7.478	0.000	Nedensellik var
FLogDYY değişkeni FLogTDA değişkeninin nedeni değildir	0.925	0.264	Nedensellik yok

TDA değişkeni ile DYY arasında tek taraflı nedensellik bulunmuştur. (TDA→DYY). TDA değişkeninden DYY değişkenine doğru tek yönlü nedensellik mevcuttur, TDA'nın geçmiş değerleri DYY cari değerini etkilemektedir. DYY'den TDA'ya doğru bir nedensellik belirlenmemiştir.

5. Sonuç ve Tartışma

Dünya nüfusunun hızla artmaya devam etmesiyle birlikte insan ihtiyaç ve arzularının değişmesi beraberinde küreselleşmeyi getirmektedir. Küreselleşme ile birlikte dünya üzerinde pek çok yeni gelişme ve değişme söz konusu olmakta, ekonomik düzeyde devamlı yeni ve stratejik politikalar geliştirilmekte ve uygulanmaktadır. Ülkeler öncelikle ekonomik büyümelerini dikkate alarak yatırım planları yapmakta ve bu planları uluslararası ilişkilerini göz önünde bulundurarak tasarlamaktadır. Bunun sebebi ise, üretim sektörünün ülke içi sınırlı kaynaklar ile devamlı ve düzenli bir şekilde sürdürülmesinin uzun vadede mümkün olmamasıdır.

Uluslararası ilişkiler ekonomiyi ve dolayısıyla ticareti doğrudan etkilemektedir. Bir ülkenin diğeri ile kuracağı iletişim beraberinde yeni anlaşmaların ve yeni ticari bağlantıların kurulmasını getirmektedir. Ticari dışa açıklık, bir ülkenin kendi kaynaklarının yanı sıra dış ülkelerin kaynaklarından yararlanması durumudur. Ticari dışa açıklık ile birlikte ülkelerin ekonomileri hareketlilik kazanmakta ancak bu açıklığın hassas bir dengede tutulmadığı durumlarda dışa bağımlılık söz konusu olabilmektedir. Ülkeler, böyle durumlar ile karşı karşıya kalmamak üzere politika yapımcılar ve ekonomi bilimciler ile birlikte çalışmaktadır.

Ülkelerin ekonomilerine doğrudan etki eden bir diğer faktör doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Gelişmiş ülkelerin, çeşitli unsurları değerlendirmeye alarak, farklı coğrafyalarda firma inşa etmesi, hem yatırımcı ülkenin hem de yatırımı alan ülkenin ekonomisini canlı tutabileceği gibi iki ülkenin ekonomisine de negatif bir etkisi de olabilir.

Başta gelişmiş ülkelerde olmak üzere çevre etkisi ve benzeri faktörlerin etkisi ile ülkeler, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını geliri düşük ya da orta sınıf ülkeler üzerine gerçekleştirmektedir. Bunun altında yatan sebepler ise iki ülkenin de ekonomik ve stratejik çıkarlarının söz konusu olmasıdır. Az gelişmiş ülkeler, sınırlı kaynaklar ile ticari yönden gelişim sağlayamamakla beraber siyasi açıdan da zayıf bir etkinlik göstererek uluslararası düzeyde pasif konuma düşmektedir. Bununla birlikte ekonomilerini diri tutabilmek adına gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere gelecek olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını gözetmektedirler. Orta sınıf ülkelerin doğrudan

yabancı sermaye yatırımlarına zafiyetleri ise başta istihdam sağlaması olmak üzere yine çeşitli ekonomik menfaatlerdir.

Bu çalışmanın amacı, 1970-2022 yıllık veriler için ticari dışa açıklığın doğrudan yabancı yatırımlar ile uzun ve kısa dönem ilişkileri ve nedenselliğin belirlenmesidir. Değişkenlere yönelik uygulanan ADF ve PP durağanlık test verileri sonucunda, birinci farkta I(1) durağan çıkmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonucunda, TDA ve DYY için bir tane eşbütünleşme denklemi elde edilmiştir ve değişkenler uzun dönemde ilişkilidir. Uzun dönemde birlikte hareket eden serilerin ilişki katsayılarının belirlenmesi için normalize edilmiş denklem sonucunda ticari dışa açıklık %1 arttığında, doğrudan yabancı yatırımların %4.8 oranında artış göstereceği belirlenmiştir, pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Fakat yüksek düzey bir ilişki katsayısı elde edilmemiştir,

Granger testinde, TDA değişkeninden DYY değişkenine doğru tek yönlü nedensellik mevcuttur, TDA'nın geçmiş değerleri DYY cari değerini etkilemektedir. Buna karşılık, DYY'den TDA'ya doğru bir nedensellik belirlenmemiştir.

Ülkemizin önemli sorunlarından olan kayıt dışı ekonomiyi düşürmek için doğrudan yabancı sermaye yatırımları önemli bir rol üstlenebilir. Türkiye'de işsizliğin yarattığı toplumsal huzursuzluğu ve ekonomik büyümenin yavaşlamaması için dışarıdan kaynak bulmak zorundadır. Doğrudan yatırım çekebilmek için kayıt dışı ekonomiyi makul seviyelere çekmek gerekir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'de istenilen verime ulaşması için istihdam bazlı yatırım teşviklerine öncelik vermesi gerekir.

Çalışma itibarıyla elde edilen bilgilerde yola çıkarak, ticari dışa açıklığın doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkisinin ülkeden ülkeye, hatta bölgeden bölgeye değişiklik gösterdiğini; bu değişikliklerin ise firmaların, sektörlerin ve ülkelerin beklentilerine ve özelliklerine bağlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür

Ülkelere gelen doğrudan yabancı sermaye politikaları en fazla şirket birleşmeleri ve satın almalar ile gerçekleşmektedir. Bu yatırımlar hem yatırımcı ülkenin hem de yatırım alan ülkenin yalnızca ekonomik ve politik özelliklerine bağlı olarak gerçekleşmemekte, ülkenin sosyal, kültürel özellikleri ve istihdam gücünün donanımı göz önünde bulundurularak uzun bir değerlendirme ve araştırma geliştirme çalışmaları sonucunda karar verilmektedir.

Türkiye'nin ticari dışa açıklığının doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini artırmak için alabileceği çeşitli adımlar vardır. Bu adımlar, genellikle ülkenin yatırım ortamını iyileştirmeyi, yabancı yatırımcılar için teşvikleri artırmayı ve uluslararası ticaretin kolaylaştırılmasını içermektedir. Bu adımların her biri, Türkiye'nin ticari dışa açıklığını artırarak doğrudan yabancı yatırımları teşvik etme potansiyeline sahiptir. Ancak, bu adımların etkili bir şekilde uygulanması, koordinasyon ve sürekli bir taahhüt gerektirir.

İleriki çalışmalarda, farklı ülke grupları ve Türkiye karşılaştırmaları yapılabilir, ileri ekonometrik düzey analizlerden yapay zekâ algoritmaları ile değişik yöntemler denenebilir, değişken sayısı artırılarak dolaylı etkiler ölçülebilir.

Kaynakça

- Aztimur, H.; Kaya, L. (2022). Ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımlar ilişkisi: Türkiye için ampirik bir inceleme. *Turkish Studies Economy*, 17(4), 883-903.
- Bashir, A.H.M. (1999). Foreign direct investment and economic growth in some mena countries: theory and evidence. Erişim Tarihi: 15.02.2024, <http://www.luc.edu/orgs/meea/volume1/bashir.pdf>.
- Borensztein, E.; Gregoria, J.D.; Lee, J.W., (1998). How does foreign direct investment affect economic growth?. *Journal Of International Economics*, 45(1), 115-138.
- Bijsterbosch, M.; Kolasa, M. (2010). FDI and productivity convergence in central and eastern europe: an industry-level investigation. *Review Of World Economics*, 145(4), 689-712.

- Buckley, P.J.; Clegg, J.; Wang, C. (2010). Inward FDI And Host Country Productivity: Evidence From China's Electronics Industry. *In Foreign Direct Investment, China And The World Economy* (S. 216-238). Palgrave Macmillan: UK.
- Dickey, D.A.; Fuller, W.A. (1981). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(1), 1057-1072.
- Dimowo, A.F.; Eoo, S. (2002). Empirical analysis of the impact of direct foreign investment on the economy of Nigeria. Erişim Tarihi: 10.03.2024, <http://www.indianjournalofeconomics.com/april2002.htm>
- Driffield, N.; Girma, S. (2003). Regional foreign direct investment and wage spillovers: plant level evidence from the UK electronics industry. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 65(4), 453-474.
- Engle, R.F.; Granger, C.W.J. (1987). Cointegration and error correction: Representation, estimation and testing. *Econometrica*, 55, 251-76.
- Gahatak, A.; Halıcioğlu, F. (2006). Foreign direct investment and economic growth: some evidence from across the world. *MPPA Paper*, No: 3565:1-15.
- Gürüş, S.; Gözgör, K. (2015). Trade openness and FDI inflows in Turkey. *Applied Econometrics and International Development*, 15(2), 53-62.
- Granger, C.W.J. (1988). Some recent developments in a concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39(1-2), 199-211.
- Heriqbaldi, U.; Mufiidah, N. D. (2023). The determinants of China's outward foreign direct investment in ASEAN: A panel ARDL approach. *Journal of Accounting and Investment*, 24(3), 697-714.
- Harris, R.; Robinson, C. (2002). The effect of foreign acquisitions on total factor productivity: plant-level evidence from UK Manufacturing. 1987-1992. *The Review Of Economics And Statistics*, 84(3), 562-568.
- Hunya, G.; Geishecker, I. (2005). Effects of foreign direct investment in central and eastern europe. *Research Reports*, No. 321.
- İnsel, A.; Sungur, N. (2003). Sermaye akımlarının temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri: Türkiye örneği 1989: II- 1999. *IV. Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*.1-29.
- Jayaraman, T. K.; Singh, B. (2007). Impact of foreign direct investment on employment in pacific island countries: an empirical study of Fiji. *Asia-Pacific Research And Training Network On Trade Working Paper Series*, No. 35.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economics Dynamic and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Karaca, T.; Güney, N.; Hopoğlu, S. (2022). Ticari dışa açıklık-doğrudan yabancı yatırımlarekonomik büyüme ilişkisi: BRICS-T ülkeleri örneği. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 109-146.
- Karataş, A. R.; Ergül, M. (2023). Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme ve Ticari Açıklık: Genişletilmiş ARDL ile Kanıtlar, Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 5(Özel Sayı), 222-236.
- Kardaşlar, A. (2022). Gelişmekte olan ülkeler için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının belirleyicileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(4), 1023-1040.
- Karış, Ç.; Ayla, D. (2018). Doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari dışa açıklık ilişkisinin ekonometrik analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 255-271
- Kılınç, E. C. (2020). Doğrudan yabancı sermaye girişlerinin finansal gelişme ve ticari açıklık ile olan ilişkisi: E7 ülkeleri örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 45-54.
- Lipsev, R. E.; Sjöholm, F. (2004). Foreign direct investment, education and wages in Indonesian manufacturing. *Journal Of Development Economics*, 73(1), 415- 422.
- Lotfalipour, M.R.; Montazeri, S.; Sedighi, S. (2013). Trade openness and inflation: evidence from MENA region countries. *Economic Insights -Trends and Challenges*, 2(115), 1-11.
- Mody, A.; Murshid, A.P. (2004). Growing up with capital flows. Erişim Tarihi: 10.03.2024, http://www.amody.com/pdf/growingup_jie.pdf
- Özçağ, M.; Bölükbaş, M. (2018). Ticari dışa açıklık ve enflasyon ilişkisi: romer hipotezi çerçevesinde türkiye için bir analiz. *Maliye Dergisi*, 0(174), 112-130.
- Phillips, P.C.B.; Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression, *Biometrika*, 75(2), 335 346.
- Sachsida, A.; Mendonça, M.J.C. (2015). Inflation and Trade Openness Revised: An Analysis Using Panel Data. *Discussion Papers 1148, Instituto de Pesquisa Econômica Aplicada-IPEA*.

Sadik, A.; Bolbol, V. (2001). Capital flows, fdi, and technology spillovers: evidence from arab countries. *World Development*, 29(12), 2111-2125.

Sikdar, A.; Kundu, N.; Khan, Z. S. (2013). Trade Openness and Inflation: A Test of Romer Hypothesis for Bangladesh. MPRA Paper No. 65244, *Munich Personal RePEc Archive: Munich*.

Yıldız, Ş. (2021). *Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Fourier Yaklaşımı İle Analizi*. Ş. Karabulut (ed.). içinde Ampirik yöntemlerle iktisadi, mali ve finansal uygulamalar, 21-32, Gazi Kitapevi: Ankara.

Zhang, K.H. (2006). Foreign direct investment and economic growth in china: a panel data study for 1992-2004. Erişim Tarihi: 10.03.2024, <http://faculty.washington.edu/karyiu/confer/beijing06/papers/zhang.pdf>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Samed TAVUS (%50), Hasan AZAZİ (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Samed TAVUS (50%), Hasan AZAZİ (50%)

The Impact of Taxation on International Commerce and Exchange Rate on Imports

Meltem KESKİN¹, Semra AYDOĞDU BAĞCI²

¹ Assoc. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Department of International Trade and Logistics Şereflikoçhisar Faculty of Applied Sciences, meltemkeskin@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8536-4940

² Asst. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Department of International Trade and Logistics Şereflikoçhisar Faculty of Applied Sciences, semraaydogdubagci@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8078-5626

Abstract: The globalization of capital markets has accelerated capital movements, turning the world into one large marketplace. International trade has become an important tool in shaping the financial structure of countries. However, elements such as customs duties and import quotas play a decisive role in trade between countries. Taxes, which are a financial policy tool of countries, are used to influence foreign trade, particularly imports. One of the determining factors in foreign trade activities is the exchange rate. The purpose of this study is to examine the effect of taxes on imports and the change in the nominal exchange rate on the import volume of goods and services. In this study, which examined 20 Organization for Economic Co-Operation and Development (OECD) countries with data for the period 1999-2021 taken from the World Bank official website, the model was analyzed with the help of AR (1) Residual Random Effects Generalized Least Squares Regression Model Estimator. The analysis revealed that increases in international trade taxes and exchange rate increases reduce the import volume. This result empirically supports the conclusion that taxes on international trade and reductions in exchange rates increase import volume.

Keywords: International markets; Taxation in foreign trade; Exchange rate; Panel Data Analysis

Jel Codes: C23, F14, F31, F36, H20.

Uluslararası Ticaret Üzerinden Alınan Vergilerin ve Döviz Kurunun İthalat Üzerindeki Etkisi

Öz: Sermaye piyasalarının küreselleşmesi, beraberinde sermaye hareketlerini de hızlandırarak dünyayı büyük bir pazara evirmiştir. Dış ticaret ise ülkelerin finansal yapısının oluşumunda önemli araç olmuştur. Bununla birlikte ülkeler arası ticarete gümrük vergisi ve ithalat kotaları gibi unsurlar dış ticarete belirleyici olmaktadır. Ülkelerin finansal politika aracı olan vergiler, dış ticaretin özellikle de ithalatın yönlendirilmesinde kullanılmaktadır. Dış ticaret faaliyetlerini belirleyici faktörlerinden biri ise döviz kurudur. Bu çalışmanın amacı, ithalattan alınan vergiler ile nominal döviz kurundaki değişimin mal ve hizmet ithalat hacmine olan etkisini incelemektir. Dünya Bankası resmi internet sayfasından alınan 1999-2021 dönemine ait veriler ile 20 Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD) ülkesinin incelendiği bu çalışmada AR (1) Kalınlı Tesadüfi Etkiler Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Regresyon Model Tahmincisi yardımıyla model analiz edilmiştir. Analiz sonucunda hem uluslararası ticaretten alınan vergilerdeki artışın ve hem de döviz kurundaki artışın ithalat hacmini azalttığı tespit edilmiştir. Bu sonuç uluslararası ticaretten alınan vergiler ile döviz kurundaki azaltmanın ithalat hacmini artırdığı sonucunu ampirik olarak da desteklemektedir.

Atıf: Keskin M.; Bağcı Aydoğdu, S. (2024). The Impact of Taxation on International Commerce and Exchange Rate on Imports, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 798-813. <https://doi.org/10.30586/pek.1504659>

Geliş Tarihi: 25.06.2024
Kabul Tarihi: 09.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Piyasalar, Uluslararası Ticaret Üzerinden Alınan Vergiler, Döviz Kuru, Panel Veri Analizi.

Jel Kodları: C23, F14, F31, F36, H20.

1. Introduction

International trade has an economic power in the modern age, as it did in the Colonial period. International trade is an important resource not only for a country but also for the global economy. Efforts to remove national customs borders increase the speed of transnational trade and strengthen global economic chain links. In addition to the importance of international trade, the concepts of Taxes on International Trade (TIT) and changes in the nominal exchange rate are also important. Examining their effects on foreign trade empirically constitutes the motivation of this study.

States need revenue to maintain their economic, political and social functions. Tax revenue has an important place among public resources. In addition, states intervene in trade through tax practices. When modern applications of international trade taxes are examined, it is seen that the emphasis is on taxes on imports, and taxes on exports are not important (Kolçak, 2013, p.207). In developing countries, domestic producers demand that precautions be taken because they do not have the opportunity to operate for a long time in a competitive environment in global markets. Governments are exposed to pressure regarding import measures and are forced to take protective measures. Countries intervene in foreign trade with monetary policies that limit import activities. Policies implemented may include restricting imports or encouraging exports. At this stage, international trade policies should be compatible with fiscal policies and monetary policies. If any country produces at higher costs to produce the commodity it can buy at an affordable cost, it will upset the budget balance. Ultimately, such a situation will cause a contraction in production. International trade is affected by agreements, customs duties and financial responsibilities made by countries. Exchange rates are effective in fulfilling obligations. Foreign exchange is necessary for globalized international trade. The most widely used currency in world trade is the US Dollar (US\$). US\$ is a reserve currency, the strongest in international markets and accounting for 59% of central banks' reserves (Convey, 2024; Siripurapu and Noah, 2023; Arslanalp and Simpson, 2021; Aristovnik and Čeč, 2009).

This study explores the influence of taxation on foreign commerce and the volatility of the nominal currency rate on the scale of international trade. Through an exploration of these factors, the research endeavours to illuminate the complex interplay between economic policies, exchange rate fluctuations, and global trade patterns. The analysis encompasses 20 OECD countries, namely Türkiye, Australia, Switzerland, Austria, Slovak Republic, Canada, Norway, Chile, New Zealand, Colombia, Netherlands, Costa Rica, France, Mexico, Greece, Latvia, Hungary, Korea, Iceland, and Israel.

This research endeavours to empirically evaluate the influence of trade tariffs and exchange rate fluctuations on international trade, utilizing data spanning from 1999 to 2021 across 20 OECD nations. The study employs the AR(1) Residual Random Effects Generalized Least Squares Regression Model Estimator method. The subsequent sections of the study delineate the theoretical underpinnings of the relationships among exchange rates, foreign trade, and international taxation. Following this, a comprehensive literature review addresses the impacts of taxation on global trade and the repercussions of currency rate movements on international commerce. The fourth section of the study entails the econometric application. Lastly, the conclusion section synthesizes the findings and offers an evaluation thereof.

2. Theoretical Background

Exports/imports of international services and goods constitute global trade. While goods and services coming from outside the country are subject to import, the sale of services and goods to foreign countries is subject to export. Foreign currency enters the country through the sale of goods and services, and foreign exchange flows out of the country through goods and services coming from abroad. Sometimes, a country's effort to produce goods or services that it can buy from other countries at affordable prices can

disrupt the country's economy. Another possibility is that the country may face losing productivity in the areas in which it specializes. Excessive imports lead the country into another economic bottleneck, which results in a contraction in production. While the country's foreign exchange reserves shrink due to imports, not only the country's budget balance but also the markets are affected by this situation. Foreign exchange reserves are crucial resources for both emerging and advanced economies. The exchange rate, portraying a country's currency value against another's, falls into two categories: nominal and real effective currency rates. The nominal exchange rate delineates the rate at which currencies from different nations can be traded, whereas the real exchange rate showcases the purchasing power of a country's currency abroad (Abel et al., 2017, pp.524–528). Real effective exchange rate, an economic indicator, evaluates the worth of a national currency by factoring in exchange rates with its foreign trading counterparts.

To accelerate international trade and capital flows, organizations are formed as a result of economic integration¹ and thus, efforts are made to liberalize trade between member countries and eliminate the elements that hinder capital movements and mutual division of labour. Customs duties among the countries that are members of these integrations have been abolished, and there is a customs union for non-member countries (Pehlivan and Öz, 2022, pp.67-68). In the absence of economic integration, taxes are collected on international trade. The World Bank (WB) defines TIT, or Total International Trade tax, is an umbrella term encompassing a range of components, including import tariffs, export tariffs, profits derived from export or import monopolies, exchange gains and exchange taxes. Among these, customs duties stand out as the foremost tax concerning foreign trade. Customs duties in Türkiye are stated in Article 8 of the Customs Law No. 4458; It is defined as "all import duties² or export taxes applied to goods by the relevant legislation". With the Additional Protocol that came into force in 1971, customs duties and quantitative restrictions on industrial products imported from Türkiye by the European Union (EU) were abolished. As a continuation of the Additional Protocol, the Customs Union was established amidst Türkiye and the EU on January 1, 1996. In addition, all customs tariffs, measures with equivalent effect and quantitative restrictions on industrial goods imported from EU have been abolished (Hatipler, 2011, p.16). With the Additional Protocol, a significant part of the taxes on industrial products exported to the EU, and with the Customs Union, on industrial products imported from the EU, have been abolished. Import and export taxes are currently within the scope of Articles 3/9 and 3/10 of the Customs Law No. 4458: Customs Duty, Value Added Tax (VAT), Single and Fixed Tax, Special Consumption Tax (SCT), Stamp Duty, Additional Customs Duty, Anti-Dumping Tax and Compensatory Tax, Additional Financial Liability, Mass Housing Fund, Resource Utilization Support Fund, Tobacco Fund, Turkish Radio and Television Corporation Bandrol Fee, Environmental Contribution Fee, Culture Fund, Support Price Stabilization Fund and Inward Processing It consists of the Compensatory Tax within the Scope of the Regime (Kaya and Doğan, 2020, p.11). Import taxes applied in many countries are VAT, SCT and other sales taxes (Rosenow and O'Shea, 2010, pp.2-3).

3. Literature Review

Upon reviewing the literature, numerous studies were identified regarding the influence of tax revenues on economic and social factors. Table 1 presents studies focusing on international trade taxes, while Table 2 outlines research on the interplay amid international commerce and foreign exchange. However, no study has been encountered regarding the impact of international trade taxes and exchange rates on import volume in OECD countries.

1 Integrations such as NAFTA, EFTA, ANZCERTA, MERCOSUR, Andean Pact, Central American Common Market, SACU, European Economic Community can be given as examples of economic integrations.

2 Import duties and export taxes are defined in the third article of the Customs Law.

Table 1. International Trade and Taxation Literature Research

Author	Subject	Data Set Period	Method	Result
Lerner (1936)	The balance between import and export duties.	UK, Germany and USA 1936	Mathematical Analysis	The factor that determines the impact of the tax is the demand side.
Shoven and Whalley (1984)	Equilibrium models of international trade and taxation.	USA (1950-1980)	General equilibrium models Walrasian model Computational model	It has been concluded that the general equilibrium model is a useful model used in international trade and taxation practices.
Feldstein and Krugman (1990)	Effects of VAT on international trade.	USA 1990	Mathematical Models	VAT is useful in international competition.
Agbeyegbe et al. (2004)	The correlation amid commerce, exchange rates and tax revenue.	Africa (1980-1996)	Panel Data Moment Regression Analysis	Multinationality of trade does not contribute to tax revenue.
Fisman and Wei (2004)	Tax evasion on Chinese imports.	Chinese Hong Kong' 1996-1998	Mathematical Analysis	It was concluded that smuggling partly causes the misclassification of imports from high-tax to low-tax categories.
Anastassiou and Dritsaki (2005)	The correlation amid trade, taxes and economic growth	Greece (1965-2002)	Unit root, Granger Causality Test	The increase in tax revenues has a Beneficial influence on economic development.
Beck and Chaves (2011)	Taxes on consumption, effects of income tax and corporate tax on GDP, producer price index and export volume.	25 OECD countries (1970-2006)	The gravity model	The increase in consumption taxes reduces the export volume.
Nicholson (2013)	Tax policy and foreign trade relationship.	140 countries, including members of the Organization for Economic Cooperation. 1950-2007	Timeseries panel	While the increase in VAT increased the export volume for the Standard Industrial Classification (SIC) sectors for oil, gas, and manufacturing (NAICS); While the increase in VAT reduced the import volume of the NAICS sector, it caused an increase in imports in the SIC sector. Taxes have benefited the trade competitiveness of countries, including the United States. New taxes may come.
Yavuz and Beşel (2015)	The correlation amid global trade taxes and economic development.	Türkiye (1960-2012)	Toda-Yamamoto Causality and Frequency Causality Analysis	There is a causal relationship amid global trade transactions and taxes collected. There is no relationship betwixt economic development and global trade tax.
Madzivanyika (2016)	Effects of Customs Duty Incentives.	Zimbabwe (2009-2014)	Panel data analysis	Customs incentives harmed customs revenues.
Holzner et al. (2021)	Effects of corporate tax on international trade.	34 EU and OECD (2005-2014)	Mathematical Models	Taxes applied at a minimum level do not harm international trade.
Atkin and Donaldson (2021)	Effect of 10% reduction in import tariffs on the distortions (mechanical, factoral and revenual)	142 Countries (2021)	Regression Analysis	10% rising in import tariffs decrease both mechanical and revenual distortions but increase factoral distortions.
Bussy (2023)	Effects of corporate tax evasion on international trade	30 OECD countries (2011-2017)	Panel data analysis	No statistically significant relationship between corporate tax evasion and international trade in countries with larger shadow economies
Erceg et al. (2023).	Trade and tax policies and financial measures.	Germany (2007-2019)	DSGE model	Increase in import tariffs, export subsidies and tax regulations It will increase competition in trade.
Kreuter and Riccaboni (2023)	The impact of import tariffs on GDP and consumer welfare	No Country	Production network model	The import tariffs affects GDP and consumer welfare negatively.
Bond et al. (2023)	Effects of optimal export tax on volume of import	From China to Germany, Japan, Korea, Taiwan, USA and Brazil (2000, 2007, 2014)	General Equilibrium Analysis	Use of optimal export tax leads to decrease of volume of import in 2007 and 2014, while use of optimal export tax leads to increase of volume of import in 2000.
Çetin and Keskin (2024)	International double taxation agreements.	Türkiye (2004-2024)	Qualitative Analysis	OECD agreements on the prevention of double taxation in international trade have a favourable influence on Turkey's foreign trade balance.

Upon reviewing Table 1, it is evident that levying foreign trade taxes at the military level does not lead to significant trade losses. Table 2 presents analyses investigating the correlation between international trade and exchange rates.

Table 2. Trade Across National Borders and Foreign Exchange Relationship Literature Research

Author	Subject	Data Set Period	Method	Result
Cooper (1971)	Terms of trade of the depreciation of currencies in developing countries.	20 developing countries (1947-1970)	Mathematical analysis	It was determined that the impact of the exchange rate on the terms of trade is negligible across the majority of the countries under scrutiny.
Akthar and Hilton (1984)	The connection amid exchange rate volatility and global trade.	Germany and USA (1974-1981)	Hilton model Least squares model	Their findings suggest that foreign trade is adversely affected by currency rate instability.
Gotur (1985)	Effects of exchange rate on global trade.	USA, UK Japan and France (1974 - 1982)	Hilton model and Least squares method	The influence of real currency rate instability on global trade is minimal and can be discounted.
Mc Kenzie (1998)	Disadvantages of exchange rate volatility on Australia's commerce.	Australia (1969 - 1995)	ARCH models	Exchange rate fluctuations have a favourable effect on Australian exports while exerting a detrimental influence on imports.
Hook and Boon (2000)	Exchange rate fluctuation and its effects on exports.	Malaysia (1985 -1997)	VAR model	Their conclusion indicated that exchange rate volatility harms exports.
Wilson and Tat (2001)	The relationship betwixt exchange rates and the US commerce balance concerning Singapore.	ABD and Singapur (1970 - 1996)	Partial reduced form analysis	Their analysis concluded that the currency rate is unlikely to exert a marked influence on the trade balance between the USA. and Singapore.
Hwang and Lee (2005)	The influence of exchange rate instability on trade within the UK.	UK (1990 - 2000)	GARCHM method	Although a rise in the exchange rate typically leads to an escalation in imports, it has been noted that heightened real exchange rate volatility reduces imports. A similar trend was observed for exports.
Agbeyegbe et al. (2006)	The association betwixt global trade exchange rate fluctuations, and tax revenue in Africa.	22 Sahra Altı Afrika Ülkesi (1980-1996)	Generalized Method of Moment Regressions	Overall, the findings suggest that there isn't a robust association betwixt commerce liberalization and total tax revenue or tax revenues.
Petrović and Gligorić (2010)	Trade Balance and Exchange Rate; J Curve Effect.	Serbia (2002-2007)	Johansen cointegration analysis and ARDL Test	Their conclusion indicated that in the lengthy timeframe, the exchange rate increase led to an enhancement in Serbia's foreign trade balance, while in the short term, although initially causing a deterioration, it eventually resulted in an improvement.
Nishimura and Hirayama (2013)	The impact of currency rate oscillations on commerce betwixt between China and Japan.	Japan Chinese (2002-2011)	ARDL Test	It hasn't impact on Japanese exports. But it has an impact on Chinese exports.
Linde and Pescatori (2019)	Examining the macroeconomic effects of US trade policies.	USA and Euro Area (2016-2018)	New Keynesian model Lerner symmetry	Foreign trade macroeconomic costs cause lower income and trade volumes. Higher import tariffs will negatively impact global trade and production.
Kayani et. al. (2023)	Effect of real exchange rate on export and import	Selected developed and developing Asian countries (1980-2018)	Linear and Nonlinear ARDL method	Real exchange rate increases export of Pakistan and decreases export of Korea and Japan in linear ARDL method. Real exchange rate increases export of Pakistan and Malaysia in linear ARDL method. Real exchange rate increases import and export of Pakistan and Malaysia in the long run, but real exchange rate decreases export of Japan in nonlinear ARDL method.
Bahmani-Oskooee, Usman and Ullah (2023)	Effect of Exchange Rate Volatility on Commodity Trade Between Pakistan and China	14 Pakistani export industries to China and 34 Pakistani import industries from China (1978-2018)	ARDL method	Exchange Rate Volatility causes to increase some commodity and decrease some commodity.
Barkat, Jarallah and Alsamara (2024)	Examining the effect of nominal effective exchange rate on the trade balance	GCC countries (2000-2017)	ARDL method	Nominal effective exchange rate has an asymmetric negative impact on the trade balance in Bahrain, Qatar, Saudi Arabia, and the UAE.
Bawa Yussif et al. (2024)	Examining the effect of exchange rate volatility on export and import	Ghana (1993-2017)	GARCH method	Exchange rate volatility affects both import and export negatively.
Unlü (2024)	Examining the relationship between Real Exchange Rate, Trade Balance and Trade Policy Uncertainty	Türkiye (2000-2021)	SVAR method	The response of trade policy uncertainty to shocks to the trade balance and to the exchange rate is negative. The response of the exchange rate to trade balance shocks is positive. An increase in the trade balance increases the exchange rate and reduces trade policy uncertainty.

Table 2 comprises studies employing diverse analytical methods within the literature sample. Despite methodological variations, a consistent finding across these studies is the presence of a relationship betwixt exchange rate fluctuation and foreign trade.

4. Empirical Analysis

4.1. Data Set, Descriptive Statistics and Model

This study investigates the impact of taxes on international trade (TIT) and changes in the nominal exchange rate on the import volume of goods and services for 20 OECD countries over the period from 1999 to 2021. The analysis was conducted using the Stata-14 software. In the study, 20 countries out of 38 OECD countries were included in the analysis. The countries encompassed in the analysis are Australia, Canada, Costa Rica, France, Chile, Latvia, Greece, Korea, Iceland, Hungary, Mexico, Netherlands, Israel, Colombia, New Zealand, Norway, Austria, Türkiye, Switzerland and Slovak Republic. Countries that cannot be encompassed in the analysis are Estonia, Denmark, Germany, United Kingdom, Czechia, Italy, Poland, Slovenia, Finland, the United States, Spain, Japan, Portugal, Belgium, Sweden, Luxembourg, Lithuania and Ireland. Of these countries, the United States was excluded from the analysis. This is because one of the independent variables, the exchange rate, expressed as the value of the official currency in US\$, distorts the order of the data set by taking the value 1 for the USA. Since the official exchange rate variable is in the currency of the countries, the exchange rate of this variable³ was calculated. The reason why other OECD countries are not included in the analysis is that the other independent variable, TIT (% of revenue)⁴ data, is given incompletely or not at all. The dependent variable used in the analysis is Imports of Goods and Services (IM) (current US\$)⁵ data. Their examination does not encompass compensation of employees, investment income (formerly known as factor services), and transfer payments. The data is presented in current US \$ and spans annually from 1999 to 2021. The reason why the dataset cannot be obtained until 2022 is that although the other two data have data until 2022, TIT data are only available until 2021. Table 3 provides a comprehensive list of the variables utilized in the analysis, along with their explanations and the sources from which they were obtained.

Table 3. Descriptions of Variables Used in the Analysis and Their Sources

Variables	Explanations of Variables	Source
IM	Imports of goods and services (current US\$)	Worldbank (WB), World Development Indicators
TIT	Taxes on international trade (% of revenue)	
ER	Exchange rate (LCU per US\$, period average)	

The independents employed in the investigation are TIT (% of revenue) and ER (Official exchange rate). The dependent variable is IM (current US\$). All variables were acquired from the World Development Indicators database on the official website of the WB. With the help of these variables, the model was formulated as follows.

$$IM_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}TIT_{it} + \beta_{2it}ER_{it} + u_{it} \quad (1)$$

In the model, descriptive statistics must first be examined. Descriptive statistics results are included in Table 4.

3 The exchange rate of the Official exchange rate is calculated with the formula ((Official exchange rate for this year - Official exchange rate for the previous year) / Official exchange rate for the previous year*100). Since the rate of change is calculated when data for the year 1998-2021 is normally available, the year analyzed was started from 1999.

4 TIT (% of revenue): TIT comprises import duties, export duties, profits from export or import monopolies, exchange gains, and exchange levies.

5 IM (current US\$): IM represents the total value of all goods and market services received from the rest of the world.

Table 4. Descriptive Statistics Results

	Variables	Mean	Standard Deviation	Min	Max	Observation (N)/ Number of Groups Observed
Without Logarithm	IM	196957000000	213000000000	3112265208,17124	944547056290,682	648/27
	TIT	1.353025	1.511397	-0.0560039	6.926879	648/27
	ER	0.8887613	14.2792	-99.69443	96.02556	648/27
With Logarithm	ΔLNIM	25.30075	1.349511	21.85862	27.57397	648/27

When the independent variable IM, without applying the logarithm, is examined in Table 4, a significant difference between the least value (min) and the top value (max) is evident. To address this, the logarithm of this variable was taken, which reduced the difference between the min and max values. Consequently, the final version of the model was modified to (2).

$$LNIM_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}TIT_{it} + \beta_{2it}ER_{it} + u_{it} \tag{2}$$

When N units and T observations of each unit are scrutinized collectively, panel data is generated. A linear panel data model:

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; \quad t=1, \dots, T \tag{3}$$

Briefly:

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \sum_{k=1}^K \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; \quad t=1, \dots, T \tag{4}$$

It can be written as. Here *i*; stands for units and *t* stands for time. In other words, *i* refers to the unit dimension and *t* refers to the time dimension. β_{0it} represents the constant term, β_{kit} $K \times 1$ dimensional parameters vector, X_{kit} , *k*. represents the explanatory variable *i* at time *t*. value for the unit; Y_{it} is the dependent variable at time *t*. Shows the value for the unit. If both the constant and slope parameters remain constant across units and time, the classical model is applicable. In cases where the slope parameter remains constant while the constant parameter varies across units, a unit effects model, also known as the one-way model, is utilized. Moreover, when the slope parameter remains constant while the constant parameter varies across both units and time, a unit and time effects model, also referred to as the two-way model, is employed (Yerdelen, 2018, pp.37-40).

First of all, it is tested whether there are unit and time effects in the model. Table 5 shows the results of these effects with the within group estimator⁶.

Table 5. Results of the Within Group Estimator

For Unit Effect Probability Value of Within-Group Estimator	For Time Effect Probability Value of Within-Group Estimator
0.0000	0.0263

Based on the outcomes of the within-group estimator as presented in Table 5, the null hypothesis suggesting the absence of unit and time effects is denied at the 95% confidence level. Consequently, it is inferred that there exists both unit and time effects. In other

6 In the Stata 14 program, the absence of unit effect and time effect were examined separately.

words, there is a two-way model. Thus, it has been proven that the model is not a classical model. After testing the unit and time effects in the model, it is tested whether these effects are fixed or random. While it is assumed that there is no correlation between unit effects and explanatory variables in the random effects model, it is assumed that this correlation is different from zero in the fixed effects model (Yerdelen, 2018, p.79).

The Hausman test, devised by Hausman in 1978, evaluates whether the model is fixed or random. In this test,

$$Y_{it} = X_{it}\beta + \mu_i + \varepsilon_{it}, (i=1, N; t=1, T) \tag{5}$$

In the model, between the random effects estimator ($\hat{\beta}_{CLS}$) and the fixed effects estimator ($\hat{\beta}_{FE}$). is tested whether there is a difference. The hypotheses used for this test are as follows (Hausman, 1978, pp.1261-1263). According to hypothesis (7), there is no difference between random effects and fixed effects estimators (The random effects model is effective). As per hypothesis (8), there exists a distinction between random effects and fixed effects estimators (The fixed effects model is efficient).

$$\hat{q} = \hat{\beta}_{CLS} - \hat{\beta}_{FE} \tag{6}$$

$$H_0: \text{corr}(\mu_i, X_i) = 0 \tag{7}$$

$$H_1: \text{corr}(\mu_i, X_i) \neq 0 \tag{8}$$

Calculated according to the hypotheses determined as a result of the Hausman test, H_0 is rejected if $p < 0.05$ and H_0 is accepted if $p > 0.05$. Accordingly, if the p-value of the Hausman test is less than 0.05, there is a random effect (abbreviation of random effects RE) model, and if the p-value of the Hausman test is greater than 0.05, there is a fixed effects model (abbreviated for fixed effects). The result of the Hausman estimator tested for unit effect is found in Table 6.

Table 6. Hausman Test for Unit and Time Effects

Hausman Test for Unit Effects			Hausman Test for Time Effects		
Chi_2	Probability Value (p)	Estimation Method	Chi_2	Probability Value (p)	Estimation Method
0.16	0.9217	RE	63.31	0.0000	FE

Upon reviewing Table 6, it is evident that the unit effects are random, given that the p-value of the robust Hausman test for unit effects exceeds 0.05. Conversely, regarding time effects, it was concluded that they represent fixed effects, as the p-value of the robust Hausman test falls below 0.05. If one of the unit and time effects is fixed and the other is random, there is a two-way mixed effects model.

4.2. Testing of Pretests

4.2.1 Normality Assumption

Spiegel and Stephens (2011) and Oral (2008) argued that according to the central limit theorem, when drawing N samples from a finite population, for sufficiently large values of N ($N \geq 30$), the sampling distributions of the means tend to approximate a normal distribution, irrespective of the population's underlying distribution. In our study, the sample size (n) representing the number of countries is 20, while the period (t) representing years is 23. Therefore, to present the sample size differently, considering that the total number of observations is $N = n * t = 20 * 23 = 460$, it is presumed that the sample means adhere to a normal distribution.

4.2.2. Multiple Linear Connection

In multiple regression models featuring more than one independent variable, the presence of interrelationships among two or more independent variables is termed multicollinearity. The Variance Inflation Factor (VIF) quantifies the extent to which the variances of the parameter estimates diverge from their true values due to multicollinearity (Yerdelen, 2020, pp.111-115). Table 7 presents the outcomes of the VIF criterion, which assesses multicollinearity.

Table 7. Multiple Linear Connection Test Result

Variables	VIF Criterion	
	VIF Value	1/VIF Value
TIT	1.02	0.985018
ER	1.02	0.985018
Average VIF: 1.02		

Table 7 shows that all VIF values are below 5 and there is no multicollinearity problem.

4.2.3. Autocorrelation

Autocorrelation, as described by Yerdelen (2020), refers to the association of error terms with error terms from different periods. In the fixed effects model and random effects model, autocorrelation was assessed using the Durbin Watson test suggested by Bhargava et al. (1982), along with the LBI tests proposed by Baltagi and Wu (1999). The findings of these tests are outlined in Table 8.

Table 8. Autocorrelation Test

Autocorrelation Test Result for Unit Effects		Autocorrelation Test Result for Time Effects	
Test Name	Test Value	Test Name	Test Value
Durbin Watson	0.1904	Durbin Watson	2.4172649
LBI	035	LBI	2.4581166
	0.36756084		

Upon reviewing Table 8, it is evident that the Durbin Watson test values suggested by Bhargava et al. (1982), as well as the LBI test values proposed by Baltagi and Wu (1999), are below 2 for unit effects. Consequently, this indicates a first-order autocorrelation (AR(1)) issue in the unit effects model. Conversely, it was observed that the test values for time effects exceeded 2, indicating the absence of autocorrelation problems in the time effects model (Yerdelen, 2018, pp.237-238).

4.2.4. Heteroscedasticity

Homoscedasticity, or constant variance of the error term, occurs when the conditional variance of the error term remains consistent across the independent variables. Conversely, heteroscedasticity, or changing variance of the error term, arises when the conditional variance of the error term varies depending on the independent variables (Gujarati and Porter, 2012, p.365). Traditional F-tests for equality of variances are built upon the assumption of Gaussian distribution. However, for random effects, Levene (1960) introduced a robust heteroskedasticity test that doesn't rely on the normal distribution assumption. Brown and Forsythe (1974) proposed an alternative local estimator based on a trimmed mean instead of average observations, providing robustness to outliers in Levene's test statistic (Yerdelen, 2018, pp.235-236). Based on this, the heteroskedasticity results in the random effects model are given in Table 9.

Table 9. Heteroskedasite Test

Testing Heteroscedasticity for Unit Effects			
Test Name		Test Value	Probability Value (p)
Levene, Brown and Forsythe Test	W0	0.00000000	0.2557935
	W50	0.00011845	0.41786235
	W10	0.00000001	0.2557935

In Table 9, there is a heteroscedasticity problem since the probability results of the test values of Levene, Brown and Forsythe (W0, W50 and W10) in the unit effects model are less than 0.05.

4.2.5. Cross-Section Dependency (Interunit Correlation)

Standard panel data model,

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta'x_{it} + u_{it} \tag{9}$$

For $i=1, \dots, N$ and $t=1, \dots, T$, x_{it} refers to the $K \times 1$ vector of independent variables, β refers to the $K \times 1$ vector of parameters, and α_i refers to the time-invariant coefficient. In the H_0 hypothesis, it is accepted that the error term u_{it} is distributed independently and identically according to time and cross-section. Also, u_{it} may be correlated in the cross-section but should be uncorrelated in the series. According to the H_0 hypothesis, the correlation between error terms with different units is 0 and there isn't cross sectional dependence. According to the H_1 hypothesis, the correlation between error terms with different units is not 0 and there is a cross sectional dependence. H_0 and H_1 hypothesis,

$$H_0: \rho_{ij} = \rho_{ji} = \text{cor}(u_{ij}, u_{ji}) = 0, \quad i \neq j \tag{10}$$

$$H_1: \rho_{ij} = \rho_{ji} \neq 0 \quad i \neq j \tag{11}$$

it is in the form $i \neq j$.

The product-moment correlation coefficient of the distribution is ρ_{ij} , and $\hat{\rho}_{ij}$ is the sample estimate of the pairwise correlation of the error terms, which is formulated as follows.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t \in T_{in} T_{jn}} (\hat{u}_{it} - \bar{\hat{u}}_i)(\hat{u}_{jt} - \bar{\hat{u}}_j)}{[\sum_{t \in T_{in} T_{jn}} (\hat{u}_{it} - \bar{\hat{u}}_i)^2]^{1/2} [\sum_{t \in T_{in} T_{jn}} (\hat{u}_{jt} - \bar{\hat{u}}_j)^2]^{1/2}} \quad i \neq j \tag{12}$$

T_{ij} , the number of time series observations, varies between i and j units. The error term average $\bar{\hat{u}}_i$ is written as follows.

$$\bar{\hat{u}}_i = \frac{\sum_{t \in T_{in} T_{jn}} \hat{u}_{it}}{T_{in} T_{jn}} \tag{13}$$

Pesaran's CD test is expressed in equation (14) (Pesaran, 2004, p. 5).

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \tag{14}$$

It is decided whether cross-sectional dependence exists or not according to the p-value, which is the probability value of Pesaran's CD test. If the probability value is $p < 0.05$, the H_0 hypothesis is rejected and there is a cross-sectional dependency problem. If $p > 0.05$, the H_0 hypothesis is accepted and there is no cross-sectional dependency problem. Table 10 shows the results of the inter-unit correlation test tested with Pesaran's CD test for unit effects and time effects. As per the Pesaran CD test outcomes presented in Table 10, the p-value being below 0.05 indicates a correlation issue among units.

Table 10. Inter-Unit Test

Testing Interunit Correlation for Unit Effects		Testing Interunit Correlation for Time Effects	
Test Value	Probability Value (p)	Test Value	Probability Value (p)
47.336	0.0000	1.69	0.0263

4.2.6. Unit Root Test

Stationarity assessment in time series and panel data sets involves employing unit root tests, as stated by Yerdelen (2013). If there exists correlation among units in the series, second-generation tests are utilized; otherwise, first generation tests are applied. (Yerdelen, 2020, p.21; pp.68-104). Since there is a correlation between units, second-generation tests should be used. Second-generation tests are divided into three groups. The first group includes IPS (Im et al., 2003, pp.62-72), LLC (Levin et al., 2002, pp.18-23), Choi Fisher ADF(Choi, 2002, pp. 3-23), Fisher Extended Dickey Fuller (Fisher ADF), Fisher Philips Perron (Fisher PP)⁷, Hadri (Hadri, 2000, pp.150-158), Breitung (Breitung, 2000, pp.164-175), HT (Harris and Tzavalis, 1999, pp.218-225) panel unit root tests. The second group of second-generation tests includes Seemingly Unrelated Regression Extended Dickey-Fuller (SURADF) (Breuer et al., 2002, pp.528-544) and Multivariate Extended Dickey Fuller (MADF) (Taylor and Sarno, 1998, pp.3-20) panel unit root tests. Panel unit root tests in the third group of second-generation tests are PANICCA Reese and Westerlund, 2016, pp.963-978), Extended Sargan and Bhargava (CSB) (Pesaran et al., 2013, pp.96-106), Fisher ADF and Horizontal Section Extended Kwiatkowski, Phillips, Schmidt and Shin (Horizontal Section Extended (KPSS) (Hadri and Kurozumi, 2012, pp.31-34), Residual and Panel Analysis of Stationarity of Common Factors (PANIC) (Bai and Ng, 2010, pp.1579-1598; Bai and Ng, 2004, pp.1130-1176), Horizontal Section Extended Im, Pesaran and Shin (CIPS) (Pesaran, 2007, pp.268-302), Moon and Perron (Moon and Perron, 2004, pp. 83-104) (Yerdelen, 2020, pp.67-100). In this study, the MADF panel unit root test was used. The results of this test are in Table 11.

Table 11. MADF Panel Unit Root Test Results

Variables	Test level	Still/Trendy	MADF test statistic value	Critical Value	Decision
LNIM	Level	Fixed	983.205	34.737	I(0)
TIT	Level	Fixed	12414.270	34.737	I(0)
ER	Level	Fixed	183000	34.737	I(0)

When Table 11 is examined, it is seen that the series is stationary (I(0)) at the 95% confidence level since the MADF test statistic value is higher than the critical value.

When the basic assumptions in the unit effects model are examined, it is seen that there are problems of autocorrelation, cross-section dependence and heteroscedasticity. It is seen that there is a cross-sectional dependency problem in the time effects model. Random Effects Generalized Least Squares Regression Model with AR(1) Residual gives

⁷ Fisher ADF and Fisher PP test were developed by Choi (Choi, 2001, pp. 255-271) based on Fisher (Fisher, 1932, pp. 258-261) test and were first applied to panel data by Maddala and Wu (Maddala and Wu, 1999, pp.636-650) based on ADF.

the estimate of the regression established when the residual is first-order autoregressive AR(1). In the panel data model below,

$$Y_{it} = \beta X_{it} + \mu_{it} + u_{it} \tag{15}$$

u_{it} 's AR (1) assuming it follows the process;

$$u_{it} = \rho u_{it-1} + \varepsilon_{it} \tag{16}$$

$|\rho| < 1$ and ε_{it} is uniformly distributed with zero mean and σ_{ε}^2 variance. The model was estimated based on this information.

4.3. Empirical Results

Since the unit effects are random and the residual follows an AR(1) process, the model was estimated with the random effects generalized least squares regression estimator with AR(1) residual. The estimation result is shown in Table 12.

Table 12. AR (1) Residual Random Effects Generalized Least Squares Regression Model Estimator Result

Dependent Variable (LNIM)		Wald Chi2 (2) Test Value	Probability Value (p)
		23.83	0.0000
Independent Variables	Coefficient	Robust Standard Error	Probability Value (p)
TIT	-0.0714959	0.023514	0.002
ER	-0.0017018	0.0004406	0.000

When Table 12 is examined, it can be seen that the overall model is significant. The independent variables TIT and ER were found to be significant at the 5% significance level. While a 1% increase in TIT reduces the import volume by approximately 0.07%; a 1% increase in the national exchange rate reduces the import volume by approximately 0.002%. This result shows that both TIT and the increase in the national exchange rate negatively affect the import volume.

5. Discussion and Conclusion

Countries depend on international trade to maintain their economic existence and create strong financial markets. International trade capacity is a crucial determinant in the expansion and advancement of a country's economy. Countries can engage in exports by specializing in the production of services and goods where they hold a comparative advantage. A key element of international commerce is the pricing of goods and services. The exchange rate is a crucial factor influencing these prices. Additionally, taxes imposed are among the primary determinants of trade. Nowadays, it is common to collect foreign trade taxes on imports. Taxes on foreign trade are important in foreign trade, which is gaining momentum with globalization. With economic integrations, customs duties are collected from the countries that are members of this integration, even if the countries that are members of these integrations do not collect customs duties in foreign trade. Taxes on foreign trade, in other words, customs duties, are divided into two: import taxes and export taxes.

The analysis indicates that an increase in taxes on international trade reduces import volume. This finding is compatible with Bond et al. (2023), so that using of optimal export tax leads to decrease of volume of import in 2007 and 2014. Kreuter and Riccaboni (2023) find also that the import tariffs affect GDP and consumer welfare negatively. This finding is similar to Atkin and Donaldson (2021), so that 10% rising in import tariffs decrease both mechanical and revenue distortions. This finding is consistent with Holzner et al. (2021) results for corporate tax on FDI across all sectors and Nicholson's (2013) results for the NAICS sector regarding VAT. Furthermore, the analysis reveals that an increase in the

exchange rate negatively affects import volume. This finding is consistent with Barkat, Jarallah and Alsamara (2024), so that nominal effective exchange rate has an asymmetric negative impact on the trade balance in Bahrain, Qatar, Saudi Arabia and the UAE. Bawa Yussif et al. (2024) find out, that exchange rate volatility affects both import and export negatively. The findings of both studies are similar to this study. Kayani et. al. (2023) determine that real exchange rate decreases export of Korea and Japan in linear ARDL method and export of Japan in nonlinear ARDL method. This finding is compatible with this study. Bahmani- Oskooee, Usman and Ullah (2023) establish, that exchange rate volatility causes decrease some commodity. Therefore, this finding is similar to this study. The findings of Hwang and Lee (2005) and McKenzie (1998), who discovered that heightened exchange rate volatility leads to a decrease in imports are comparable to this study. Lindé and Pescatori (2019) found a negative impact of increases in import tariffs on global trade, consistent with the findings of this study, while Akthar and Hilton (1984), found a negative effect of exchange rate volatility on total trade volume.

Especially in developing countries such as Türkiye, which import raw materials and semi-finished products, process them, produce final goods and export final goods, policymakers must stimulate imports and thus domestic production by reducing the exchange rate and tax rates on imports. Otherwise, the price of final goods will rise and this will be a burden on the final consumer, thus triggering inflation.

References

- Abel, A. B., Bernanke, B. S. & Croushore, D. (2017). *Macroeconomics*. (9th Edition). Trans. Ö.F. Çolak. Elif Publishing House.
- Agbeyegbe, T. D., Stotsky, J. & WoldeMariam, A. (2006). Trade liberalization, exchange rate changes, and tax revenue in Sub-Saharan Africa. *Journal of Asian Economics*, 17(2), 261-284. [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1049-0078\(06\)00015-7](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1049-0078(06)00015-7)
- Agbeyegbe, T. Stotsky, J. G. & WoldeMariam, A. (2004). Trade liberalization, exchange rate changes, and tax revenue in Sub-Saharan Africa. *IMF Working Paper*, WP/04/178. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04178.pdf>
- Akthar, M., & Hilton, R. S. (1984). Effects of exchange rate uncertainty on German and US trade. *Federal Reserve Bank of New York Quarterly Review*, 9(1), 7-16. https://www.newyorkfed.org/medialibrary/media/research/quarterly_review/1984v9/v9n1article2.pdf
- Anastassiou, T. & Dritsaki, C. (2005). Tax revenues and economic growth: An empirical investigation for Greece using causality analysis. *Journal of Social Sciences*, 1(2), 99-104. <https://doi.org/10.12691/jfe-2-6-3>
- Aristovnik, A., & Čeč, T. (2009). Compositional analysis of foreign currency reserves in the 1999-2007 period: The euro vs. the dollar as leading reserve currency. *MPRA Munich Personal RePEc Archive*, 1-21. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/14350/1/Article_Aristovnik_Cec.pdf
- Arslanalp, S. & Simpson-Bell, C. (2021). US dollars share of global foreign exchange reserves drops to 25-year low. IMF, 5. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2021/05/05/blog-us-dollar-share-of-global-foreign-exchange-reserves-drops-to-25-year-low>
- Atkin, D. & Donaldson, D. (2021). The Role of Trade in Economic Development, *National Bureau of Economic Research (NBER) Working Papers*, 29314, 1-115.
- Bahmani- Oskooee, M. & Usman, A. & Ullah, S. (2023). Asymmetric Impact of Exchange Rate Volatility on Commodity Trade Between Pakistan and China. *Global Business Review*, 24(2) 510 –534, https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0972150920916287?casa_token=nkAAcDeLMpgAAAAA:tYu8Bdx0sW49Sc5UXLLrWatXk3Jy8rjShsg_rePtypWrob8ZRT31uVHKNIVxO29pHnZCvABv2v8Gg
- Bai, J. & Ng, S. (2004). A panic attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1178. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=5fd1c1c793ef7d0ff017bb5d5399eb582c4251605>
- Bai, J. & Ng, S. (2010). Instrumental variable estimation in a data rich environment. *Econometric Theory*, 26(6), 1577–606. <http://www.jstor.org/stable/40930668>.
- Baltagi, B. H. & Wu, P. X. (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR(1) disturbances. *Econometric Theory*, 15(6), 814 – 823. https://www.biostat.jhsph.edu/~fdominic/teaching/bio655/extras/Baltagi_Wu.pdf

- Barkat, K., Jarallah, S. & Alsamara, M. (2024). o Exchange Rate Changes Improve the Trade Balance in GCC Countries: Evidence from Nonlinear Panel Cointegration. *The International Trade Journal*, 38 (2), 184-200. <https://doi.org/10.1080/08853908.2022.2121341>
- Bawa Yussif, A-R., Onifade, S. T., Ay, A., Canitez, M. & Bekun, F. V. (2024). Modeling the volatility of exchange rate and international trade in Ghana: empirical evidence from GARCH and EGARCH. *Journal of Economic and Administrative Science*, 40(2), 308-324. <https://www.doi.org/10.1108/JEAS-11-2020-0187>
- Bhargava, A., Franzini, L. & Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549. <https://doi.org/10.2307/2297285>
- Beck, S. & Chaves, A. (2011). The impact of taxes on trade competitiveness. *Working Papers 11-09*, Department of Economics, University of Delaware, Newark.
- Bond, E. W., Duan, Y., Ji, T. & Yi Lu. (2023). Trade and welfare effects of export tax: Theory and evidence from China's incomplete export VAT rebate. *Journal of Economic Behavior & Organization*, Volume 214, 542-560. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4325960>
- Breitung, J. (2000). The Local Power of Some Unit Root Tests for Panel Data. Baltagi, B.H. (Ed.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels* (pp. 161-177). Vol. 15, JAI Press. [https://doi.org/10.1016/S0731-9053\(00\)15006-6](https://doi.org/10.1016/S0731-9053(00)15006-6)
- Breuer, J. B., McNown, R. & Wallace, M. (2002). Series-Specific unit root tests with panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 64(5), 527-546. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.00276>.
- Brown, M. B. & Forsythe, A. B. (1974). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American Statistical Association*, 69(346), 364-367. <https://www.jstor.org/stable/2285659>
- Bussy, A. (2023). Corporate tax evasion: Evidence from international trade. *European Economic Review*, 159, 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2023.104571>
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20, 249-272. [https://doi.org/10.1016/S0261-5606\(00\)00048-6](https://doi.org/10.1016/S0261-5606(00)00048-6)
- Choi, I. (2002) Combination unit root tests for cross-sectionally correlated panels, Mimeo. Hong Kong University of Science and Technology, Hong Kong.
- Convey, L. (2024). What is a reserve currency? Retrieved from <https://www.chase.com/personal/investments/learning-and-insights/article/what-is-a-reserve-currency>
- Cooper, R. N. (1971). *An Assessment of Currency Devaluation in Developing Countries*, Yale University Press.
- Çetin, F. & Keskin, M. (2024). Implications of international double taxation prevention agreements Turkey is party to on our foreign trade. *Vergi Raporu*, 296, 18-38. <https://vergiraporu.com.tr/ReadArticle.aspx?Id=c506c80e-68a3-4268-8d1a-f11c8a266e98>
- Erceg, C., Prestipino, A. & Raffo, A. (2023). Trade policies and fiscal devaluations. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 15(4), 104-140. <https://www.aeaweb.org/articles/pdf/doi/10.1257/mac.20210163>
- Feldstein, M. S. & Krugman, P. R. (1990). International trade effects of value-added taxation. A. Razin and J. Slemrod (Eds.), *Taxation in the global economy* (pp. 263-282). University of Chicago Press.
- Fisher, R.A. (1932). Inverse probability and the use of likelihood. *Mathematical Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 28, 257-261. <https://doi.org/10.1017/S0305004100010094>
- Fisman, R. & Wei, S. J. (2004). Tax rates and tax evasion: Evidence from "Missing Imports" in China. *Journal of Political Economy*, 112(2), 471-496. <http://dx.doi.org/10.1086/381476>
- Gotur, P. (1985). Effects of exchange rate volatility on trade. *IMF Staff Papers*, 32, 475 – 512. <https://doi.org/10.2307/3866807>
- Gujarati, D. N. & Porter, D. C. (2012). Basic Econometrics. (Ü. Şenesen and G. Gündem Şenesen, Trans.). İstanbul: Ezgi Printing.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panels. *Econometrics Journal*, 3, 148-161.
- Hadri, K. & Kurozumi, E. (2012). A simple panel stationarity test in the presence of serial correlation and a common factor. *Economic Letters*, 115(1), 31-34. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2011.11.036>
- Harris, R. & Tzavalis, E. (1999). Inference for unit roots in dynamic panels where the time dimension is fixed. *Journal of Econometrics*, 91(2), 201-226. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00076-1](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00076-1)
- Hatıplı, M. (2011). Türkiye-AB gümrük birliği antlaşması ve antlaşmanın Türkiye ekonomisine etkileri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 14-32. https://unis.trakya.edu.tr/yayin-detay/2_CpGqCJa_1/turkiye-ab-gumruk-birligi-antlasmasi-ve-antlasmanin-turkiye-ekonomisine-etkileri

- Hausman, J. (1978) Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46, 1251-1271. <http://www.econ.uiuc.edu/~econ536/Papers/hausman78.pdf>
- Holzner, M., Jovanović, B. & Vukšić, G. (2021). How do corporate taxes affect international trade? (No. 212). *The Vienna Institute for International Economic Studies, wiiw*, 1-46. <https://wiiw.ac.at/how-do-corporate-taxes-affect-international-trade-p-5990.html>
- Hook, L.S. & Boon, T. H. (2000). Exchange rate volatility and Malaysian export to its major trading partners. *Working Paper*, 6. Universiti Putra Malaysia. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8268.2009.00220.x>
- Hoyos, R. D. & Sarafidis, V. (2006). Testing for cross-sectional dependence in panel-data models. *Stata Journal*, 6(4), 482-496. <https://doi/pdf/10.1177/1536867X0600600403>
- Hwang, H. D. & Lee, J. W. (2005). Exchange rate volatility and trade flows of the UK in 1990s. *International Area Review*, 8(1), 173-182. <https://doi/10.1177/223386590500800109>
- Im, K., Pesaran, H. & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Kaya, M. & Doğan, A. (2020). The role, declaration and control of customs value in taxation of goods subject to foreign trade. *Gümrük Ticaret Dergisi*, 7(19), 10-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1054870>
- Kayani, U. N., Aysan, A. F., Gul, A, Haider, S. A. & Ahmad, S. (2023). Unpacking the asymmetric impact of exchange rate volatility on trade flows: A study of selected developed and developing Asian economies. *PLoS ONE*, 18(10): e0291261, 1-16. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0291261>
- Kolçak, M. (2013). The effects of foreign trade taxes on Turkish economy. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(4), 188-209. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30528>
- Kreuter, H. & Riccaboni, M. (2023). The impact of import tariffs on GDP and consumer welfare: A production network approach. *Economic Modelling*, Volume 126, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2023.106374>
- Lerner, A. P. (1936). The symmetry between import and export taxes. *Economica*, 3(11), 306-313. <https://doi.org/10.2307/2549223>
- Levene, H. (1960). Robust Tests for Equality of Variances. I. Olkin (Ed.), *Contributions to probability and statistics* (pp. 278-292). Stanford University Press.
- Levin, A., Lin, C.-F. & Chu, C.-S. J. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00098-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7)
- Lindé, J. & Pescatori, A. (2019). The macroeconomic effects of trade tariffs: Revisiting the Lerner symmetry result. *Journal of International Money and Finance*, 95, 52-69. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2019.01.019>
- Nicholson, M. W. (2013). The impact of tax regimes on international trade patterns. *Contemporary Economic Policy*, 31(4), 746-761. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7287.2012.00321.x>
- Maddala, G.S. & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 631-652. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/1468-0084.0610s1631>
- Madzivanyika, E. (2016). Customs duty incentives and their effects on customs revenue mobilization: The case of Zimbabwe (2009-2014). *Public and Municipal Finance*, 5(1), 6-13. [https://doi.org/10.21511/pmf.05\(1\).2016.01](https://doi.org/10.21511/pmf.05(1).2016.01)
- McKenzie, M. D. (1998). The impact of exchange rate volatility on Australian trade flows. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 8(1), 21-38. [https://doi.org/10.1016/S1042-4431\(98\)00022-5](https://doi.org/10.1016/S1042-4431(98)00022-5)
- Moon, H. R. & Perron, B. (2004). Testing for a unit root in panels with dynamic factors. *Journal of Econometrics*, 1, 81-126. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2003.10.020>
- Nishimura, Y. & Hirayama, K. (2013). Does exchange rate volatility deter Japan-China trade? Evidence from pre- and post-exchange rate reform in China. *Japan and the World Economy*, vol. 25, 90-101. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0922142513000108>
- Oral Erbaş, S. (2008). Olasılık ve İstatistik. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Pehlivan, O. & Öz, E. (2022). Uluslararası maliye ve vergilendirme. Ekin Yayınevi.
- Pesaran, M. H. (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Cambridge Working Papers in Econometrics*, 435, 1-39. <https://www.econ.cam.ac.uk/research-files/repec/cam/pdf/cwpe0435.pdf>
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>

- Pesaran M. H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008), A bias-adjusted LM test of error cross section independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127. <https://www.jstor.org/stable/23116064>
- Pesaran M. H, Vanessa Smith L. & Yamagata T (2013). Panel unit root tests in the presence of a multifactor error structure. *Journal of Econometrics*, 175(2), 94–115. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2013.02.001>
- Petrović, P. & Gligorić, M. (2010). Exchange rate and trade balance: J-Curve effect, *Panoeconomicus*, 57(1), 23-41. <https://doi.org/10.2298/PAN1001023P>
- Reese, S. & Westerlund, J. (2016). Panicca: Panic on cross-section averages, *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 961-981. <https://www.jstor.org/stable/26609658>
- Rosenow, S. & O'shea, B. J. (2010). *A handbook on the WTO customs valuation agreement*. Cambridge University Press.
- Shoven, J. B. & Whalley, J. (1984). Applied general-equilibrium models of taxation and international trade: An introduction and survey. *Journal of Economic Literature*, 22(3), 1007-1051. https://www.un.org/en/development/desa/policy/mdg_workshops/eclac_training_mdgs/shoven_whalley_jstor2725306.pdf
- Siripurapu, A. & Berman, N. (2023). The Dollar: The World's Reserve Currency. <https://www.cfr.org/backgroundunder/dollar-worlds-reserve-currency>
- Spiegel, M. R. & Stephens, L. J. (2011). *Statistics* (S. Çelebioğlu, Trans.). Ankara: Nobel Academic Publishing.
- Taylor, M.P. & Sarno, L. (1998). The behavior of real exchanges during the post-Bretton Woods period. *Journal of International Economics*, 46(2), 281-312. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00054-8](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00054-8)
- Ünlü, F. (2024). Trade Balance, Real Exchange Rate and Trade Policy Uncertainty in Türkiye: Evidence from the SVAR Approach. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics*, 40, 63–75. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3384091>
- Wilson, P. & Tat, K. C. (2001). Exchange rates and the trade balance: The case of Singapore 1970 to 1996. *Journal of Asian Economics*, 12(1), 47-63. [https://doi.org/10.1016/S1049-0078\(01\)00072-0](https://doi.org/10.1016/S1049-0078(01)00072-0)
- Yavuz, H. & Beşel, F. (2015). Relationship Between Taxes on International Trade and Transactions Income and Economic Growth in Türkiye: Frequency Domain Causality Analysis. *Journal of Politics, Economics and Management Research*, 3(1), 45-55. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1024814>
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel zaman serileri analizi Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2018). *Panel veri ekonometrisi Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2013). *İleri panel veri analizi Stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval : None.

Author Contributions: Meltem KESKİN (50%), Semra AYDOĞDU BAĞCI (50%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Meltem KESKİN (%50), Semra AYDOĞDU BAĞCI (%50)

Paya Dayalı Kitle Fonlaması Literatürünün On Yılı'nın Bibliyometrik Analizi

Fatih GÜÇLÜ¹, Muhammet Fatih CANBAZ²

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, fatihguclu@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1007-4594

² Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerede Uygulamalı Bilimler Fakültesi, muhammetfatih.canbaz@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4711-3489

Öz: Paya dayalı kitle fonlama, girişimciler ve küçük işletmelerin projelerine sermaye sağlamak amacıyla çok sayıda küçük yatırımcının katkısını bir araya getiren yenilikçi bir finansman yoludur. Bu yöntemde, yatırımcılar sağladıkları fon karşılığında girişimden pay alır ve girişimin hisse senetlerine ortak olurlar. Böylece hem girişimler gerekli sermayeye ulaşır hem de yatırımcılar projeye ortaklık yoluyla dahil olur. Bu çalışmanın amacı, paya dayalı kitle fonlaması literatürünün bibliyometrik analizini yaparak alandaki en etkili yazarları, dergileri, yayınları, kurumları ve ülkeleri belirlemek; ayrıca en sık çalışılan konuları ve yeni yayın eğilimleri ortaya koymaktır. Bu amaca ulaşmak için çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Scopus veri tabanından elde edilen verilerle yapılan analizde, 2013-2024 zaman aralığında 432 yayına ulaşılmıştır. Çalışma, paya dayalı kitle fonlamasının akademik çevrelerde nispeten yeni bir konu olduğunu ve her geçen yıl artan bir ilgi gördüğünü göstermektedir. Girişimcilik ve finans dergilerinde yoğunlaşan yayınlar, beşerî sermaye, lider yatırımcı, inovasyon, güven ve sinyal teorisi gibi güncel konuları ele almaktadır. Bulgulara göre, Vismara, S. en üretken ve en çok atıf alan yazar olup, İtalyan üniversiteleri bu alanda en çok yayın yapan kurumlardır. Avrupa ülkeleri ve üniversiteleri, paya dayalı kitle fonlamasına yoğun ilgi göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kitle Fonlaması, Paya Dayalı Kitle Fonlaması, Bibliyometrik Analiz, Scopus

Jel Kodları: D26, G10, G20

Bibliometric Analysis of a Decade of Equity Crowdfunding Literature

Abstract: Equity crowdfunding is an innovative way of financing that brings together the contributions of a large number of small investors to provide capital for the projects of entrepreneurs and small businesses. In this method, investors receive a stake in the venture in return for the funds they provide and become shareholders in the venture's shares. In this way, the ventures access the necessary capital, and the investors are involved in the project through partnership. The purpose of this study is to perform a bibliometric analysis of the equity crowdfunding literature to identify the most influential authors, journals, publications, institutions and countries in the field, as well as the most frequently studied topics and publication trends. In order to achieve this purpose, bibliometric analysis method was used in the study. The analysis was conducted using data from the Scopus database. 432 publications were obtained for the period 2013-2024. The study shows that equity crowdfunding is a relatively new topic in academic circles, attracting more and more attention every year. The publications, which are concentrated in entrepreneurship and finance journals, cover current topics such as human capital, lead investors, innovation, trust and signaling theory. According to the results, Vismara, S. is the most prolific and cited author and Italian universities are the most publishing institutions in the field. European countries and universities show a strong interest in equity crowdfunding.

Atıf: Güçlü, F.; Canbaz, M. F.

(2024). Paya Dayalı Kitle Fonlaması Literatürünün On Yılı'nın Bibliyometrik Analizi, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 814-833.

<https://doi.org/10.30586/pek.1534125>

Geliş Tarihi: 15.08.2024

Kabul Tarihi: 09.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

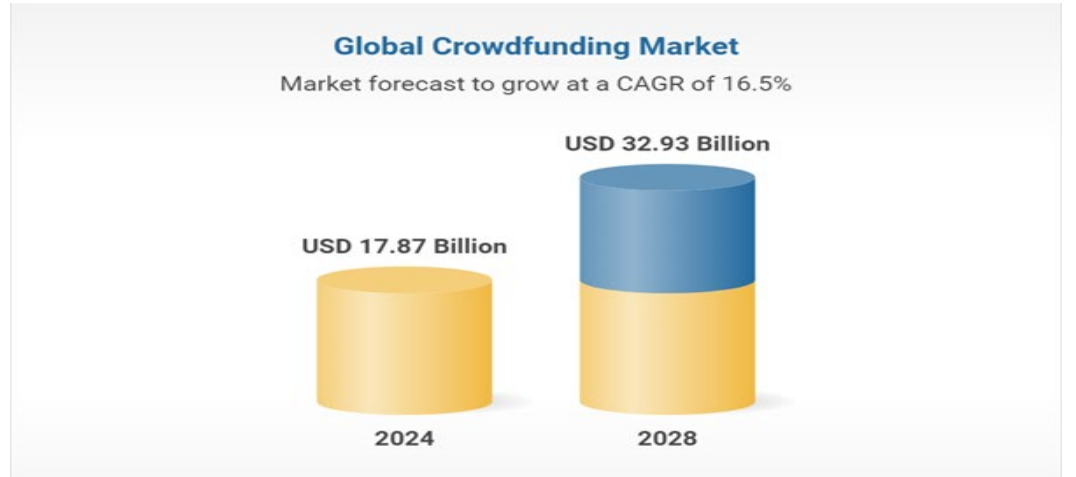
Keywords: Crowdfunding, Equity Crowdfunding, Bibliometric Analysis, Scopus

Jel Codes: D26, G10, G20

1. Giriş

Kitle fonlaması finansal derinleşmenin, sosyal finans hareketinin gelişmesinin ve geleneksel finans kuruluşlarından kredi temin zorluklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Küreselleşme, internet ve sosyal medya gücü bir araya gelerek finansal piyasalarda büyük bir değişim meydana getirmiş ve günümüz modern kitle fonlamasını doğurmuştur. Girişimciler bu araçların yardımıyla dünyanın herhangi bir yerinden sermaye temin edebilir ve etkilerini gösterebilir olmuştur. Geleneksel finans kurumlarının prangalarından ve dayatmalarından kurtulmuşlardır. Benzer biçimde yatırımcı olarak girişimlere destek vermek mekândan bağımsız bir hale gelmiştir. İnternet ve sosyal medyanın yıkıcı etkisi girişimcilik ekosistemini olumlu şekilde etkilemiştir.

Girişimciler büyük bir motivasyonla projelerine başlarken piyasalar ve yatırımcılar açısından en riskli dönemlerini yaşamaktadırlar. "Rasyonel" piyasa oyuncuları, bu dönemde erken aşama girişimlere destek vermekte çekingen davranmakta ve girişimciler çoğu zaman finansman sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Girişimci en iyi senaryoda yüksek faiz maliyetleri ile karşı karşıya kalabilirken finansman temini çoğu zaman imkânsız hale gelmektedir. Bu durumu aşmada bir çıkış yolu olan kitle fonlama yöntemi, giderek erken aşama girişimci tarafından daha çok tercih edilen bir yöntem haline gelmektedir. Bu durumu teyid eder nitelikte kitle fonlama küresel pazarı son yıllarda hızla gelişim göstermiştir. 2023 yılında 15,42 milyar dolara erişen pazarın, 2024'te %16 büyüme ile 17,87 milyar dolara ulaşması beklenmektedir. 2028'e kadar ise pazarın iki katına çıkacağı öngörülmektedir (Research and Markets, 2024).

Şekil 1. Küresel Kitle Fonlama Pazar Tahmini

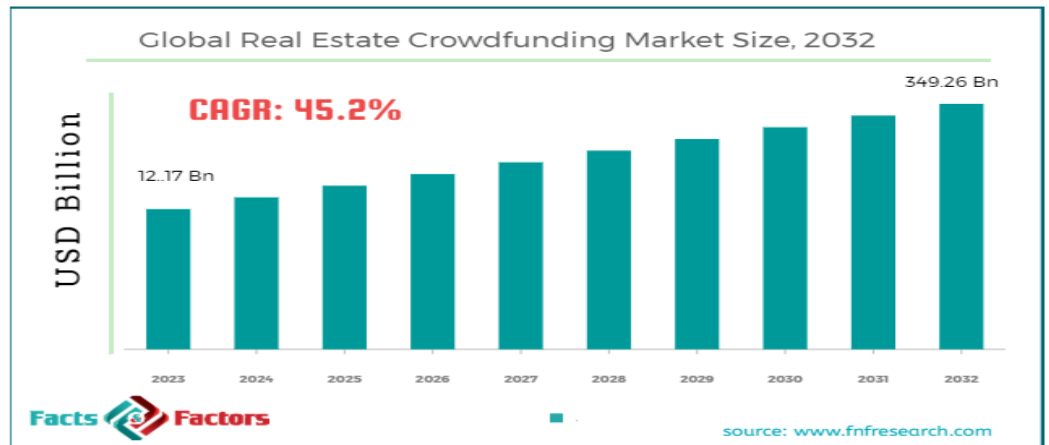
Kaynak: Research and Markets, 2024.

Kitle fonlama, çevrimiçi platformlar (KFP) aracılığıyla girişimcilerin projelerini açık çağrı ile topluma sunarak finansman temin etme sürecini ifade etmektedir (Stripe, 2024). Kitle fonlaması, ailenin, arkadaşların, müşterilerin, bireysel/kurumsal yatırımcıların ve diğerler tüm muhtemel destekçilerin çabalarıyla projelerin gerçekleştirilmesi için özkaynak toplamanın bir yoludur. Alışılmış belirli sermaye gruplarının karar verici olduğu ve domine ettiği kredi sisteminin aksine ortalama bireysel yatırımcının karar mekanizmasında yer aldığı bir finansman sürecidir. Fonlamaya istekli bir topluluk tarafından finanse edilmenin önemli avantajlarını taşımaktadır. Projeyi sahiplenen ve bilinçli biçimde destekleyen sadık bir kitleye erişime olanak tanımaktadır.

Kitle fonlama sistemi, yalnızca sermayeye erişim faydasıyla öne çıkmamaktadır. Pazarın teyit edilmesi yani fikrin yatırımcılar nazarında nasıl karşılandığı, ilgilenip ilgilenmedikleri, insanların ürünü gerçekten gerekli görüp görmedikleri ve potansiyelinin test edilmesini sağlamaktadır. Girişimcilere bir diğer önemli katkısı hedef kitlenin proje hayata geçmeden önce oluşturulmasıdır. Kampanya süreci birçok insana ulaşılmasına

vesile olarak farkındalık ve bir hedef kitle oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. İlerleyen safhalarda kampanyaya hem psikolojik hem de nakdi yatırım yapanlar çoğunlukla en tutkulu ve sadık müşteriler olmaktadır. Süreç içerisinde proje hakkında yapılan geri bildirimler ve geliştirme önerileri diğer önemli faydalardandır. Bu fayda, ürünün piyasaya sürülmeden evvel neyle karşılaşacağını bir projeksiyondur. Geleneksel yöntemlere göre daha az risk taşınması, düşük maliyetleri, tanıtım ve pazarlamaya katkı sağlaması ve ortaklık fırsatı sunması da unutulmaması gereken diğer avantajlarından (Çonkar ve Canbaz, 2018). Kitle fonlama süreci çoğu zaman girişimin gelecekteki performansının bir testi olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla kitle fonlama platformlarında ön test olarak planlanan kampanyalar görmek mümkündür. Son yıllarda melek yatırımcıların büyük destekleri öncesinde platformlara çıkılması yönündeki teşvikleri de bu nedenledir. Kitle fonlama sisteminde arz edilen proje sayısı arttıkça başarılı fonlama oranı birçok nedene bağlı olarak düşebilmektedir (Garcia, 2023). Olumsuz duran bu verinin en büyük katkısı ise kampanyalardaki artışların kitle fonlaması pazarının büyümesini sağlayan katalizör görevi üstlenmesidir. Tabana ulaşmada kampanya sayılarının artışının büyük etkisi bulunmaktadır.

Kitle fonlama (KF) alternatif modeller üreterek gelişmektedir. Bu yapısı yani çeşitlilik, pazar büyümesini ortaya çıkaran bir diğer etkenlerdendir. Girişimci olarak kitle fonlama platformları aracılığıyla ortak bulunabilir, ürüne/ödüle dayalı finansman çağrısı yapılabilir, faiz karşılığı finansman talep edebilir veya tamamen bağışa dayalı bir finansman talebinde bulunulabilir. Sayılan bu alternatif finansman yöntemleri aynı zamanda kitle fonlamanın 4 temel modelini ifade etmektedir. Kitle fonlama; bağışa dayalı, ödüle dayalı, borca dayalı ve paya dayalı olarak icra edilmektedir. Geleneksel kitle fonlama modelleri olarak ifade edebileceğimiz bu 4 modele gayrimenkul konusunda gelişen kitle fonlama modeli de katılmıştır. Hızla büyüme gösteren model, kitle fonlamayı sadece erken aşama girişimleri destekleme konseptinden çıkarmış ve geleneksel yatırımcılara da bir alternatif sunmuştur.

Şekil 2. Küresel Gayrimenkule Dayalı Kitle Fonlaması Pazar Büyüklüğü

Kaynak: FnF Research, 2024.

Gayrimenkul kitle fonlaması, projelere yatırım yaparak kira geliri elde etmek isteyen veya gelecekte rayiç bedel artışlarından faydalanmak isteyen gayrimenkul yatırımcıları tarafından büyük ilgi görmektedir. Büyük metropollerin nüfusunun ve konut fiyatlarının da tüm dünyada buna paralel olarak sürekli arttığını düşünürsek yöntem ilerleyen safhalarda gelişimini sürdürecektir.

Kitle fonlamanın teknoloji tabanlı oluşu özellikle yeni nesil girişimcilerce hızlı fark edilmesini sağlamaktadır. Proje sayılarının artışı ve tanıtım sürecinde sosyal medyanın etkin kullanılması kitle fonlama yöntemini finansmana erişimde popüler hale getirmiştir. Sosyal medya platformlarının artan etkisi gelecekte de kitle fonlama pazarının

büyümesinde önemli bir rol oynayacaktır. Sosyal medya platformları oluşturulan içeriklerle, videolarla, resimlerle, çevrimiçi toplantılarla veya ses kayıtları ile projelerin muhtemel yatırımcılara¹ ulaşmasında önemli bir aracılık hizmeti sağlamaktadır. X veya Meta gibi platformların kullanımı girişimleri tanıtmak ve güçlendirmek için etkili araçlar olarak dikkat çekmektedir. Yeni nesil girişimciler; finansal okur yazarlığın artışı, piyasalardaki finansal derinleşme, finansal teknolojilerin yükselişi, faiz maliyetinin ağır yükü, kredilendirmede karşılaşılan engeller gibi olumlu veya olumsuz birçok faktörün etkisiyle geleneksel finansman seçeneklerinden ziyade yenilikçi alternatiflere yoğunlaşmaktadır. Yeni nesil girişimciler kitle fonlama yönteminin yanında melek yatırımcı ve girişim sermayesi yatırım fonları (GSYF) noktasında da daha ısrarcı durabilmektedirler.

Çalışmamızın amacı uzun yıllardır uygulanmasına rağmen hâlâ yeni nesil bir fonlama aracı olarak kalmayı başaran kitle fonlama yöntemi modellerinden özkaynak finansmanına aracılık eden paya dayalı kitle fonlama ile ilgili uluslararası çalışmaların bibliyometrik analize tabi tutularak incelenmesidir. Bibliyometrik yöntemler, araştırmacıların önemli yayınları belirlemelerine ve araştırma dünyasını görsel olarak haritalamalarına olanak tanıyarak, bilimsel değerlendirmeler için önemli veriler sunmaktadır. Bu çalışmayla modeller arasında yatırıma ortaklık imkânı veren ve reel olarak ekonomiye doğrudan katkı sağlayan paya dayalı model üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır. Çalışma kapsamında uluslararası literatürde paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili yapılmış akademik çalışmalar Scopus veri tabanından elde edilmiştir. Sosyal finans altında ele alınan kitle fonlama ile ilgili yapılan yayınların yıllar itibarıyla gelişiminin, araştırılan temaların, önemli yazarların, öncü dergilerin, en fazla ilgilenen ülkelerin ve güncel tartışmaların belirlenmesiyle literatüre önemli bir katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir; öncelikle kitle fonlama sistemi ve temel modeller üzerinde durularak bibliyometrik analiz kısmına geçilecektir. Bulguların sunulması akabinde sonuç ve öneriler ile tamamlanacaktır.

2. Kitle Fonlamanın Kısa Tarihi ve Temel Modeller

Kitle fonlama yönteminin geçmişine bakıldığında ilk örneklerin zor durumda kalınmasının neticesinde bağış veya hibe toplayarak finansmana erişmek şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bilinen ilk ilginç kitle fonlaması örneği Mozart tarafından gerçekleştirilmiştir. Sanatçı, 1783 yılında yazmış olduğu üç konçertoyu Viyana Konser Salonu'nda çalacak paraya sahip değildi. Bu nedenle potansiyel destekçilerine çağrı yaparak konsere kendi el yazması karşılığında destek vermelerini talep etti. 176 destekçinin bulunması akabinde konser gerçekleşmiştir. Ödül karşılığı kitle fonlamanın ilk belirgin örneği olan vakada Mozart her destekçisine şahsen teşekkür etmiş ve isimlerini orijinal el yazmasına yazdırmıştır (ImpactGuru, 2017). Başka bir ilginç örnek, 1885 yılında Özgürlük heykelinin kaidesinin finansal sıkıntılar nedeniyle Amerikan hükümeti tarafından hazırlanamaması sonucunda gazeteci Joseph Pulitzer'in kaidenin yapımına katkı için "World" gazetesinden 100.000 Dolar bağışlayacağını açıklayarak halkı toplam bedel için bağış yapmaya çağırmasıdır. Bu deneyim, başarı ile tamamlanmış bağışa dayalı ilk kitle fonlama çağrısı olarak kabul edilebilir. Bu girişiminin akabinde Amerikan devletine yaptığı katkılardan ötürü gazetecilikte en prestijli ödül olarak kabul edilen ödülün de "Pulitzer Ödülü" isim babası olmuştur (Guru Guide, 2016). Bir diğer örnek ise İngiliz müzik grubu Marillion, 1997 yılında finansal sorunlarından dolayı Amerika Birleşik Devletleri turnesine çıkmama kararı alması sonrası bu duruma razı olmayan Amerikalı hayran kitlesi grupta kitle fonlaması fikrini doğurmasıdır. Grup, maliyetlerini karşılamak üzere "ABD Tur Fonu" adıyla hayranlarından 60.000 dolar

¹ Sosyal medya platformlarından kitle fonlama platformu üye sayısının aksine milyonlara hatta milyar insana ulaşmak mümkün hale gelmiştir. Hootsuite gibi sosyal medya şirketleri de bu gücün farkına vararak çevrimiçi varlık yönetimi ve sosyal medya yönetimi platformlarıyla yeni bir endüstri haline gelmiştir. Detaylar için: <https://www.hootsuite.com/>

fonlama talep etmişlerdir. Altı ay içinde hedeflenen fona erişilmiş ve turne gerçekleşmiştir. Sonrasında grup 2001 yılında Anoraknophobia albümünü bu şekilde ön alım hakkı ile kitle fonlaması ile finanse etmiş ve 2016'da FEAR albümü için aynı yolla kitle fonlamaya açmıştır (Marillion, 2024). Bu üç ilginç örnek kitle fonlama (crowdfunding) kavramının literatüre girmeden önceki erken aşama deneyimler olarak dikkat çekmektedir.

İlk örneklerin finansmana erişim sorunlarından ortaya çıktığı kitle fonlaması, Marillion deneyimi sonrası 10 yıl içerisinde sistemli bir hale gelerek 4 temel modele evrilmiştir. Bunlar, başıya dayalı, ödüle dayalı, paya dayalı ve borca dayalı kitle fonlama modelleridir. Ardından gelişen gayrimenkule dayalı gibi modeller ise hibrit yöntemler olarak ekosisteme eklenmiştir.

Tarihsel açıdan incelendiğinde ilk kitle fonlama platformu 2001 yılında kurulan ArtistShare adlı platformdur. Bu platform aracılığıyla sanatçılar hayranlarıyla etkileşim kurarak ve en önemlisi profesyonel bir plak şirketinin desteği olmadan fon toplama imkanına sahip olmuştur (Fronea, 2021). Bu platformun kurulmasında Marillion grubunun yaptığı ilk fonlamanın etkisi rahatlıkla anlaşılmaktadır. 2005 yılına gelindiğinde bireyler arası (Peer to Peer / P2P) ilk kitle fonlama platformu olan Zopa, Londra'da faaliyetlerine başlamıştır. Platformun amacı, fon arz edenlerle fon talep edenleri doğrudan bir araya getirmektir. Model uygulamada başarılı olmuş ve 2016 yılında platformun bankacılık lisansı almasını sağlamıştır. Bu iki kurumsal örneğe rağmen "crowdfunding/kitle fonlama" kavramı ilk kez 12 Ağustos 2006'da Amerikalı yazar Michael Sullivan tarafından kullanılmıştır. Kitlenin yapmış olduğu fonlamayı tanımlamak için kısa ve net bir tanıma ihtiyaç duyulduğunu düşünen yazar aklına gelen en doğru tanıma seçmiş ve "crowdfunding/kitle fonlama" kelimesi böylece doğmuştur (Zhao ve diğerleri, 2019). İngiltere'de ortaya çıkan borca dayalı kitle fonlaması 2006 yılında Amerika'ya sıçramış ve Prosper eşler arası borç verme pazar yeri kurulmuştur. 2008 yılında sisteme Indiegogo kitle fonlaması platformu önemli bir giriş yapmıştır. Bu platform ilk ödüle dayalı kitle fonlaması platformu olarak kayıtlara geçmiştir. Indiegogo, bağımsız film yapımcılarına yardımcı olmak için kurulmasına karşın modelin başarısıyla birlikte tüm sektörlerde uygulanan bir model olmuştur. Günümüzde ödüle dayalı modelin en çok uygulanan, en yüksek fonlama rakamlarına ulaşan ve ilgi gören model olduğunu söylemek gerekir. Ödüle dayalı bu ilk örnek sonrası en popüler platform olarak öne çıkan Kickstarter 2009 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Kickstarter, günümüzde kitle fonlamasında en büyük isim olarak değerlendirilebilir. Toplanan fonlar ve aylık ziyaretçi sayısında en büyük rakibi Indiegogo'yu hızla geride bırakmıştır (Lin, 2024). Platform, teknolojik ürünler ve oyunlar için tartışmasız en başarılı platformdur. 2008 mali krizinin etkilerinin görüldüğü bu dönem yeni bir modelin de ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bankalara ve finans kuruluşlarına olan güvensizliğin zirve yaşadığı ilgili dönemde yatırımcılar alternatif yatırım araçları arıyorlardı. Bu durumu bir fırsata çevirmek isteyen girişimciler 2010 yılında ABD'de ilk paya dayalı kitle fonlaması platformu olarak kabul edilen ProFounder'ı kurmuştur. Mevzuata takılan bu ilk girişimi İngiltere'de CrowdCube (2011) ve Seedrs (2012) izlemiştir (Lucy, 2024). İlklerin özetlediği bu süreçte birçok farklı ülkede benzer kitle fonlama platformları faaliyete başlamıştır.

Kitle fonlamanın dört temel modeli detaylı olarak takip edilen başlıklarda incelenecektir.

2.1. Başıya Dayalı Kitle Fonlama (Donation-based crowdfunding)

Basıya dayalı kitle fonlama, genellikle toplumsal projeler, sosyal girişimler ve yardım kampanyaları gibi kâr amacı gütmeyen veya sosyal fayda odaklanan girişimlerin finansmanını temin etmek amacıyla geniş bir kitleden küçük miktarlarda başıya toplama sürecini ifade etmektedir. Tanımdan da anlaşıldığı üzere modelde finansal bir kazanç sağlanamaz (Güçlü ve Yazıcı, 2023). Finansal bir beklenti ile planlanan projeler çoğunlukla başıya dayalı kitle fonlamasına konu olmazlar.

Bu modele bazı proje türleri özellikle uygun görülerek yaygın şekilde kullanılmaktadır. Genel olarak; doğal afet yardımları, sağlık ve tıbbi yardımlar, gıda ve barınma yardımları, toplum merkezi, sosyal hizmetler, okul inşaatı, eğitim programları, film ve belgesel projeleri, tiyatro ve performans sanatları, sanat sergileri, çevre ve doğa koruma projeleri, sivil toplum kuruluşları (STK) ve aktivizm faaliyetleri, açık kaynak projeler, topluluk tabanlı inovasyonlar, kültürel ve tarihi projeler başışa dayalı kitle fonlama modelinde en çok tercih edilen konu başlıklarıdır. Başışa dayalı kitle fonlama, destekçilerin karşılığında maddi bir kazanç beklemediği ve kişisel tatmine odaklanan bir finansman türüdür. Manevi tatmin projeyi veya girişimi desteklemede temel motivasyondur (Canbaz ve Çonkar, 2018).

Başışa dayalı kitle fonlama, toplumsal fayda üretmek ve sanatçı projelerini güçlendirmek adına etkili bir araçtır. Doğru strateji ve etkili iletişim ile geniş kitlelerden destek toplamak mümkündür. Bu tarz projeler platformlarda sıkça karşılaşılan ve genellikle başarılı olan projelerdir. Güvenilir platformlardan çıkarılan ve düşük bütçeli projeler daha kabul edilebilir görülmekte, fonlaması daha kısa sürelerde yapılmaktadır. Modele konu projelerde güven sorunu en temel engellerdendir. Bu nedenle büyük bir çaba gerektirmektedir. Suistimale açık olarak ifade edebileceğimiz yöntemde doğru girişimler olması halinde büyük farkındalık hareketlerine ve dezavantajlı gruplara olumlu katkılar sağlanabilmektedir. Fundrazr, Fundly, GoFundMe, Indiegogo ve Kickstarter² kitle fonlama platformları bu model için örnek olarak gösterilebilir.

2.2. Ödüle Dayalı Kitle Fonlama (Reward-based Crowdfunding)

Ödüle dayalı kitle fonlama, bir proje veya girişimin finansmanını sağlamak amacıyla projeye destek verecek kişilere belirli ödüller sunarak fon toplama yöntemidir. Sunulan ödüller projeye özgü ve yatırımın tutarına göre değişiklikler arz eden yapıdadır. Büyük miktarda yatırım yapanlara, lansmanı yapılan ürün gönderilebilirken daha düşük yatırım yapan taraflara sembolik ödüller verilebilmektedir. Model, kitle fonlama modelleri arasında en başarılı sonuçların elde edildiği yöntemdir. Günümüz trendlerine paralel biçimde özellikle teknolojik ve yenilikçi ürünlerin, akıllı telefon teknolojilerinin, finansal teknolojilerin, sanatsal yaratıcı projelerin ve oyun projelerinin (e-game) finansmanı için yaygın biçimde kullanılmaktadır (KickStarter, 2024).

İnsanlar ödüle dayalı kitle fonlama projelerine çeşitli nedenlerle yatırım yapmaktadır. En belirleyici motivasyonlar yenilikçi bir ürüne/teknolojiye erkenden sahip olmak, düşük maliyetle sahiplik, sınırlı üretim nedeniyle ilk kullanıcılardan olmak ve ilerleyen aşamada daha pahalı olacağı düşünülen üründen finansal getiri sağlamaktır. İkincil motivasyonlar ise girişimle ortak bir değerde buluşmak, manevi tatmin ve girişime/girişimciye destek sağlamak şeklinde sıralanabilir.

Ödüle dayalı modelin girişimcilere en büyük katkısı projeye ilişkin pazar talebinin ölçülmesidir. Projede öncelikli amaç finansman olsa da kampanya başarısının belirleyicisi potansiyel pazarın tepkileridir. Bu tip bir kampanya sonucunda girişimci ciddi sayıda geri bildirim alarak başarısının, başarısızlığının veya neyi daha iyi yapabileceğinin geri bildirimini alabilmektedir. Kampanyanın başarısızlığı dahi önemli bir veri olarak dikkat çekmektedir. Ödüle dayalı projelerde ön sipariş veya öncelikli alım hakkı imkanları sunularak girişimler nakit akışlarını planlama imkânına sahip olmaktadır. Ürün talebi önceden belirlenerek üretim riskleri ve depolama maliyetleri minimize edilmektedir (Nav, 2022). Girişimlerin kampanya sürecinde farkındalık oluşturması pazarlama ve tanıtım faaliyetlerine de katkılar sağlamaktadır. Bu tanıtım faaliyetleri neticesinde sadık müşterilerin elde edilmesi söz konusu olmaktadır. Sonuç olarak ödüle dayalı model bir girişimin pazara henüz girmeden kendini test etmesine, ileride yaşanabilecek girişime ilişkin tüm sorunları görmelerine ve en önemlisi erken aşamada finansal riskleri en aza indirmelerine vesile olmaktadır.

² Indiegogo ve Kickstarter gibi platformlar ödül bazlı modeliyle öne çıksalar da başışa dayalı modeli de uygulamaktadır.

Toplum içerisinde “kitle fonlama” kavramı kullanıldığında anlaşılan temel yöntem ödüle dayalı modeldir. Modeller arasında en popüler yöntemdir. Bunun arkasında Kickstarter ve Indiegogo gibi büyük ve öncü platformların, büyük oranda ödüle dayalı kitle fonlama projelerine ev sahipliği yapması etkili olmuştur. Çok sayıda alternatif kampanyaya konu edilebilmesi, girişim yelpazesinin çeşitliliği, erişilebilirliğinin kolay olması ve esnek yapısıyla tabana yayılmada çok başarılı olmuştur. Yanı sıra özellikle pazara girecek yenilikçi ürünlerde erken aşamasını yaşayan girişimciler yatırımcılarla daha yoğun etkileşim halinde kalmaktadır. Bu durumun yatırımcıya aidiyet, ciddiye alınmak ve başarılı bir projenin bir parçası olmak hissiyatını vermesi nedeniyle fonlamaya olumlu katkı sağlamaktadır. Diğer kitle fonlama modellerinin bahsedilen noktalarda sorunlar yaşadığı ve daha sığ bir kitleye hitap ettiği bilinmektedir. Örneğin; Türkiye’de paya dalı kitle fonlama yatırımcılarının sayısı 2024 itibariyle 41.000 seviyesindedir (MKK, 2024). Amerika’da ise yalnızca Kickstarter sitesi üzerinden ödüle dayalı kitle fonlamaya yatırım yapan kişi sayısı 20 Milyonu aşmıştır (Dobrynskaya, 2020).

2.3. Borca Dayalı Kitle Fonlama (Debt-based Crowdfunding)

Borca dayalı kitle fonlama, girişimcilerin ve küçük işletmelerin projelerini finanse etmek için platformlar aracılığıyla kitleden borç almasını sağlayan bir finansman yöntemidir. Bu modelde, yatırımcılar belirli bir faiz oranı karşılığında projelere borç verirler ve belirli bir süre sonunda anapara + faizi ile yatırdıklarını geri almayı beklemektedirler. Uygulama, genellikle eşler arası borçlanma (P2P) veya küçük işletmelere yönelik borç verme hizmeti olarak iki şekilde görülmektedir. Bu kitle fonlama modeli özellikle kredi arzının sıkıştığı dönemlerde geleneksel banka kredilerine alternatif bir kaynak sağlamaktadır. Bu nedenle özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) için önemli bir finansman kaynağı haline gelmiştir (Drew, 2024).

Modelin geleneksel borçlanma yöntemlerine göre önemli avantajları bulunmaktadır. Geleneksel bankacılık sisteminden kredi almaya uygun olmayan veya erişimi olmayan taraflar için önemli bir seçenektir. Proje onay süreci hızlı ve alternatiflerine göre bürokratik engelleri daha azdır. Herhangi bir teminat gerektirmemektedir. Geri ödeme planları alışıldığı üzere borç sonrası hemen başlanması şeklinde olmayıp esnek planlar sunulabilmektedir. Bu esneklik faiz oranlarının değişmesi şeklinde de görülebilmektedir. Yatırımcılar için ise daha yüksek faiz getirisi sağlayan bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Süreç içerisinde herhangi bir teminat ve kefaletin olmayışı banka kredilerine nazaran daha yüksek faizlerle borç verilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durum yatırımcı için avantaj iken girişimci içinse ödemelerin zamanında yapılamaması halinde finansal sıkıntılar yaşatacak önemli bir handikaptır (Dutch Caribbean Securities Exchange, 2020). Faiz oranları yıllık olarak hesaplanmakta, girişimcinin kredi geçmişi, kredi notu, toplam borç-gelir oranı ve ödünç almak istenen tutarına göre belirlenmektedir. Dolayısıyla girişimci profiline göre benzer kredi taleplerinde farklı oranlarla karşılaşılması mümkündür. Yüksek faiz oranlarında daha yüksek riske katlanıldığı bilinmelidir. Kredi riski ortaya çıkaran bu durum, yatırımcılar ve girişimciler adına dikkat edilmesi gereken en önemli husustur. Bu nedenle projelerin iyi planlanması ve iyi incelenmesi akabinde proje veya finansman kararı verilmesi gerekmektedir.

2007’de kurulan Amerika Birleşik Devletleri merkezli LendingClub platformu dünyanın en büyük eşler arası (P2P) kredi platformlarından biridir. Bireyler ve işletmeler için krediler, otomobil kredileri ve küçük işletme kredileri sunmaktadır. Geleneksel bankacılığın kurallarını yeniden yazdıklarını iddia eden platform 4 Milyonu aşkın üye sayısına sahiptir (Lending Club, 2024). Bu rakam o denli dikkat çekicidir ki Türkiye’de faaliyet gösteren bazı bankaların müşteri sayısı dahi bu rakama yaklaşmaktan çok uzaktır. Platformun 75 milyar dolardan fazla kredi sağlamış olması borca dayalı kitle fonlama alanında ne denli büyük bir platform olduğunu anlatmaya kâfi gelmektedir. Bir diğer önemli kurum, 2010 yılında Birleşik Krallık’ta kurulan Funding Circle platformudur. Kurum yalnızca küçük ve orta ölçekli işletmelere odaklanmaktadır. Hem Avrupa’da hem de Amerika’da faaliyet yürütürken çok geniş bir kullanıcı kitlesine sahiptir. Platform

Bugüne kadar 143.000'den fazla krediye aracılık etmiştir. Toplamda 18 milyar doların üzerinde kredi sağlayarak binlerce KOBİ'nin büyümesine katkıda bulunmuştur (Funding Circle, 2024).

2.4. Paya Dayalı Kitle Fonlaması (Equity-based Crowdfunding)

Paya dayalı kitle fonlama, girişimcilerin ve küçük işletmelerin projelerini finanse etmek için çok sayıda küçük yatırımcıdan özsermaye topladığı bir finansman yöntemidir. Yatırımcılar, fon destekleri karşılığında girişimin hisse senetlerine/paylarına sahip olmaktadır. Bu vesileyle şirkete doğrudan ortak olurlarken potansiyel kârdan pay alma hakkına sahip olmaktadır. Model yatırımcının riski açısından diğer yöntemlerden önemli şekilde ayrılmaktadır. Özkaynak yatırımı olarak diğer yöntemlerden daha riskli ve sabır gerektiren bir modeldir. Özellikle erken aşama girişimler ve yenilikçi projeler için önemli bir finansman kaynağıdır. Yöntem bir projenin gereekten parçası olmayı gerçekleştiren karakteri ile öne çıkmaktadır.

Model, erken aşama girişimciler tarafından projeleri hayata geçirmenin hızlı ve pratik bir yolu olarak sıkça tercih edilmektedir. Bunun nedeni geleneksel finansal araçlarla henüz pratik sonuçları görülmeyen girişimlerin desteklenmesinde ciddi sorunlarla karşılaşılmasıdır. Kredi kuruluşları başarısı test edilmemiş projelerin taşıdığı riskleri tabiatları gereği üstlenmek istememektedir. Bu olumsuz piyasa gerçeklerinin yanında kitle fonlama sistemi katılımcılarına ciddi avantajlar sağlamaktadır. Girişimci, paya dayalı kitle fonlama (PDKF) ile geniş bir yatırımcı kitlesine ulaşabilmektedir. Hem bireysel hem de kurumsal yatırımcılara hitap eden yönü ile yatırımcı tabanını çeşitlendirilebilmektedir. Özkaynak yatırımının karakteri gereği erken dönemde yatırımcılara herhangi bir ödeme yapmak zorunda değildirler. Yıllarca ödeme yapılmasa dahi ortakların yatırımlarını geri talep etme gibi bir hakları yoktur. İkincil pazarın olmayışı da bu durumu destekleyici bir fonksiyon ifa etmektedir. Kitle fonlamaya çıkılması melek yatırımcılara ulaşmada da kolaylıklar sağlamaktadır. Melek yatırımcılara ulaşmak; daha fazla deneyim, daha fazla bağlantı ve girişimin daha hızlı büyümesi anlamına gelmektedir. Paya dayalı kitle fonlama projelerine yatırım yapan kişiler ortak olmaları hasebiyle bir topluluk haline gelmektedirler. Bu nedenle projeye hem maddi hem manevi desteklerini sürdürme eğilimindedirler. Bu gerçek asli itibariyle girişimciye pozitif yansıyan bir durum olarak değerlendirilebilir. Hedef fonlamaların genellikle %10-15 seviyelerinde bir pay için planlanması, girişimcinin yatırımcının kontrolünden veya baskısından etkilenmemesini de sağlamaktadır. Risk sermayesi yatırımı veya melek yatırımcı alternatiflerine kıyasla girişimciye daha fazla kontrol alanı sunmaktadır. Girişimciler, karar alma süreçlerinde ve işlerini nasıl yönetecekleri konusunda özgürce davranabilmektedir. Geline noktada mevzuat açısından fonun nasıl kullanıldığına ilişkin sadece bilgilendirme yapılması zorunluluğu girişimcinin elini bu noktada güçlendirmektedir. Girişimlerin herhangi bir zarar veya tasfiye durumunda tazmin gibi bir yükümlülükleri yoktur. Ortak olmanın doğal bir sonucu olarak makul olan bu durum yatırımcı psikolojisi açısından pek kabul edilebilir değildir. Yatırımcı doğal olarak ortak olurken kazanmak saikiyle hareket etmektedir.

Yatırımcılar paya dayalı kitle fonlama projelerine yatırım yaparken farklı şekillerde para kazanmayı beklemektedir. Bu değişkenlik yatırımcı profiline ve motivasyonlarına bağlı olarak şekillenmektedir. En temelde küçük yatırımcıları hedef olan bir yöntem olan PDKF yönteminde aşağıda belirtilen şekillerde kazanç sağlanabilir.

a. *Hisse Değer Artışı (Capital Gains)*: Yatırımcının sahibi olduğu payların değerinin zamanla artış göstermesi halinde yatırımcı bu hisseleri daha yüksek bir fiyata satarak kâr elde edebilir. Bu durum, özellikle şirketin büyümesi ve başarılı bir performans sergilemesi durumunda ortaya çıkmaktadır. Hisselerin değerlendirilmesi konusunda erken aşama girişimlerin ciddi sürelerle ihtiyacı olacağı da unutulmamalıdır.

b. *Temettü Geliri (Dividends)*: Şirketin kar elde etmesi halinde, bu kârın bir kısmının hissedarlara temettü olarak dağıtılması mümkündür. Yatırımcılar, sahip oldukları hisse miktarına göre düzenli veya düzensiz gelir elde etme imkanına sahiptir. Bu karar

girişimcinin umdesindedir. Temettü gelirleri zaman zaman projelerde bir vaad olarak ifade edilse de şirketin politikaları gereği kısa vadede bu kazanç mümkün olmayabilir. Piyasa pratiklerine bakıldığında 3 ila 5 yıl arasında bir süre beklenmesi muhtemeldir.

c. *Çıkış Stratejileri (Exit Strategies)*: Yatırımcılar, şirketin halka arz edilmesi veya başka bir şirket tarafından satın alınması gibi durumlarda hisselerini satabilirler. Bu tür olaylar genellikle yatırımcılara büyük kârlar sağlar. Çıkış stratejileri yatırımcıların en çok arzuladığı kazanç biçimidir. Bu şirketin potansiyelinin açığa çıkması ve daha büyük bir oyuncu tarafından satın alınması demektir. Ancak çıkış stratejilerini sağlayacak önemli gelişmelerin de hızlı olmayacağı dikkate alınmalıdır.

d. *İkincil Pazar (Secondary Market) Satışları*: Bazı kitle fonlama platformları, yatırımcıların hisse senetlerini başka yatırımcılara satabilecekleri ikincil pazarlar sunmaktadır. Henüz Türkiye'nin de içinde olduğu birçok ülkede düzenli bir ikincil pazar yoktur. Bununla birlikte yatırımcı talepleri gereğince platformlar münferit çözümler üretmektedir.³ İkincil pazarın varlığı yatırımcılara daha fazla likidite ve hisse satışından kar elde etme imkânı sağlamaktadır. İkincil pazarın varlığı doğrudan paya dayalı kitle fonlamanın gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle akut aşamada çözülmesi gereken önemli sorunlardan biri olarak düşünülmektedir.

e. *Stratejik Avantajlar ve İlişkiler*: Özellikle büyük yatırımcılar erken aşama şirketlere stratejik ortaklık gözüyle bakarak yatırım yapabilmektedir. Bu vesileyle iş ağlarını genişletebilir veya farklı kazanç fırsatları elde edebilirler. Özellikle bankaların veya diğer finansal kurumların sahibi olduğu girişim sermayesi yatırım fonları aracılığıyla finansal teknolojilere yatırım yapması bu amacın bir tezahürüdür.

f. *Vergi Avantajları*: Bazı ülkelerde, yatırımcılara küçük ve orta ölçekli işletmelere yapılan yatırımlar için vergi indirimleri veya muafiyetleri sağlanmaktadır. Bu da dolaylı olarak yatırımcılara kazanç sağlamaktadır.

Örneğin: Birleşik Krallık'taki Seed Enterprise Investment Scheme (SEIS) ve Enterprise Investment Scheme (EIS) gibi programlar, yatırımcılara vergi avantajları sunarak yatırım yapmayı daha cazip hale getirmektedir. Türkiye'de de benzer bir durum söz konusudur. Teknoloji Geliştirme Bölgeler Kanununun Ek 3. Maddesi gereği, şirketlerin yıllık beyanname üzerinden istisna edilen kazançları tutarı 2.000.000 Türk lirasını aşması halinde %3'ünü kuluçka merkezlerinde yer alan girişimlere, Girişim Sermayesi Yatırım Fonlarına, Girişim Sermayesi Yatırım Ortaklarına aktarmaları gerekmektedir. Yıl sonuna kadar bu aktarımı yapmadıkları takdirde istisna edilen kazancın % 20'si vergiye tabi olmaktadır. (FonAngels, 2024).

g. *Girişimlerin Başarısından Elde Edilen Değer*: Bireysel olarak önemli ve değerli bulunan girişimlere destek olmak kimi yatırımcılara manevi kazanç sağlayabilmektedir. Bu tür yatırımlar, sosyal sorumluluk veya inovasyonun desteklenmesi gibi hedeflerde görülmektedir. Sosyal etkisi yüksek olan bir girişime yapılan yatırım, yatırımcılara toplumda pozitif bir değer yaratma veya değişime ortak olma tatminini yaşatabilmektedir. Bu yatırımcı profili genellikle sosyal sorumluluk hissiyatı yüksek bireyleri kapsamaktadır. Ülkesinin potansiyeli yüksek projelerine destek vermek milliyetçi duyguların bir sonucu olarak da desteklenebilmektedir.

StartEngine, SeedInvest, AngelList, WeFunder ve MicroVentures gibi platformlar paya dayalı modelin önemli ve büyük temsilcilerindedir. Paya dayalı kitle fonlama modeli, tüm modeller arasında tarafların riski paylaştığı, emek ve sermayenin bir araya getirilerek girişimin desteklediği gerçek bir finansman biçimidir. Kadim finansman yöntemlerinden olan ortaklığın tekraren modern anlamda yorumlanmasıdır. Bu modelin örnek başarılı projeler arttıkça daha başarılı bir seviyeye geleceği açıktır. Bireysel bir faydadan ziyade toplumu ve ülke ekonomisini destekleyen karakteri ile daha fazla ilgiyi ve desteği hak etmektedir.

³ Fonangels.com kitle fonlama platformu çok yakında "Gift" adlı yatırımcıların iletişim kurabileceği ve ellerindeki payları alıp satabileceği uygulamasını hayata geçireceğini duyurmuştur. Fonbulucu.com platformunun da benzer bir uygulaması bulunmaktadır.

3. Yöntem ve Veri

Araştırma alanlarının analiz edilerek, değişen yayın trendlerini, alanla ilgili güncel durumu, işbirliklerini ortaya koymak için son yıllarda en sık başvurulan yöntemlerden birisi, bibliyometrik analiz tekniğidir. Özellikle bilgisayar yazılımlarının ve araştırma veritabanlarının gelişimiyle birlikte yönteme olan ilgi her geçen gün artmaktadır. Ortaya koyduğu bulgular ve cevapladığı sorular açısından disiplinler arası bir yöntem olan bu analiz tekniği, sosyal bilimlerin yönetim, iktisat, finans, girişimcilik vb. pek çok alanında da uygulama sahası bulmuştur (Merigó ve Yang, 2017).

Çalışmada paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili literatüre erişim Scopus veritabanı ile sağlanmıştır. "equity crowdfunding" terimi ile başlık, özet ve anahtar kelimelerde yapılan aramada, dil olarak İngilizce, tür olarak ise makale, kitap, kitap bölümü ve konferans bildirisi kısıtları kullanılarak 432 yayına erişilmiştir. Analizler R yazılımının Bibliometrix paketi ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmada, daha doğru sonuçlara erişebilmek adına, yazılımın izin verdiği formatta eşanlamlılar dosyası (thesaurus file) kullanılarak "equity crowdfunding/equity-based crowdfunding" gibi aynı anlama gelen anahtar kelimeler birleştirilmiştir. Ayrıca farklı biçimlerde yazılmış "University of Naples Parthenope/Parthenope University of Naples" gibi kurumların isimleri bulgular üzerinde değiştirilerek düzenlenmiştir.

4. Bulgular

4.1. Tanımlayıcı Bilgiler

Tablo 1'de, Scopus veritabanından elde edilen paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili yayınlara ait tanımlayıcı bilgiler yer almaktadır. Yayınların başlangıç yılı 2013'tür. Bu bilgi, paya dayalı kitle fonlaması konusunun literatürde yeni sayılabilecek bir konu olduğu şeklinde yorumlanabilir. Toplamda 258 kaynaktan 432 adet yayına erişilmiştir. Söz konusu yayınların büyük çoğunluğunu makaleler (310 adet) oluşturmaktadır. Alandaki yayınlar, %41,06 gibi yüksek bir düzeyde yıllık artış oranına sahiptir. Yayınların %83'ü birden fazla yazar tarafından yazılmıştır. Ayrıca uluslararası işbirliği de yüksek düzeydedir. Zira tabloya göre uluslararası ortak yazarlık oranı %33,56'dır.

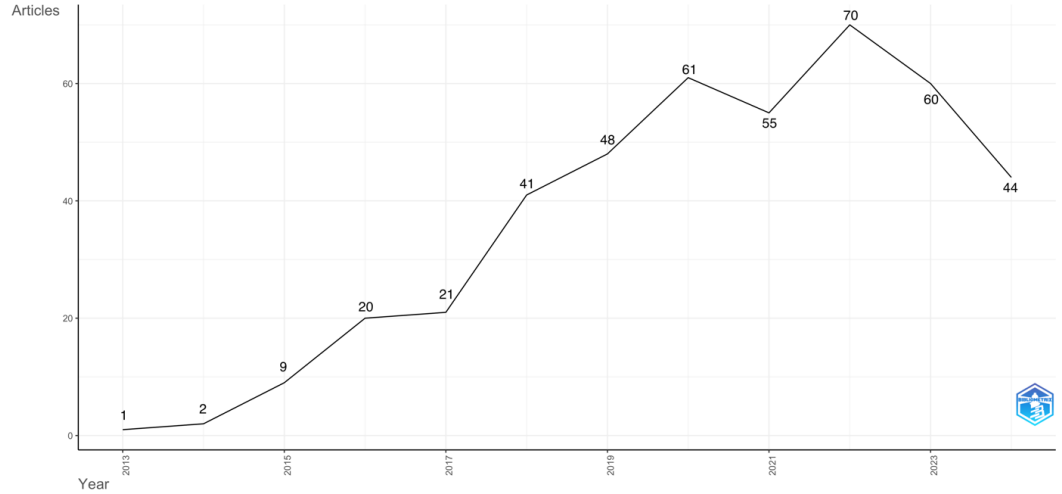
Tablo 1. Tanımlayıcı Bilgiler

Açıklama	Detaylar	Bulgular
Veriyle İlgili Genel Bilgiler	Zaman Aralığı	2013:2024
	Kaynaklar (Dergi, Kitap vb.)	258
	Yayın Sayısı	432
	Yıllık Yayın Sayısı Artış Oranı %	41,06
	Yayınlara Ortalama Yaşı	3,5
	Yayın Başına Ortalama Atıf Sayısı	23,42
Anahtar Kelimeler	Referanslardan Üretilen Anahtar Kelimeler (Keywords plus)	778
	Anahtar Kelimeler	1021
Yazarlara İlişkin Bilgiler	Yazarlar	811
	Tek Yazarlı Yayınların Yazarları	62
	Birden Çok Yazarlı Yayınların Yazarları	749
Yazar İşbirliği	Tek Yazarlı Yayınlar	74
	Yayın Başına Ortak Yazarlar	2,66
	Uluslararası Ortak Yazarlık Oranı %	33,56
	İşbirliği Endeksi	2,09
Yayın Tipleri	Makale	310
	Kitap	11
	Kitap Bölümü	51
	Konferans Bildirisi	60

4.2. Yayın Sayısı Eğilimi

Yayın sayılarının yıllar içerisinde gösterdiği eğilim, Şekil 3'te görülmektedir. İlk yayının kaydedildiği 2013 yılında 1 adet ve takip eden yılda 2 adet yayın bulunmaktadır.

Yayın sayısı eğilimde ilk ciddi artış 2015-2016 yılları arasında yaşanmış ve yayın sayısı 9'dan 20'ye çıkmıştır. En yüksek artış ise 2017-2018 arasında yaşanarak 21'den 41'e çıkmıştır. Bu tarihten sonra yayın sayısı genellikle artış eğilimi göstermiştir. Yalnızca 2021 yılında bir düşüş yaşanarak yayın sayısı 61'den 55'e düşmüştür. 2024 yılında yaşanan düşüşün sebebi ise bu çalışmanın verisinin Haziran 2024'te elde edilmesi ve 2024 yılının henüz tamamlanmamasıdır.

Şekil 3. Yıllar İtibariyle Yayın Üretimi

4.3. En Etkili Kaynaklar

Tablo 2'de alandaki en etkili ilk 15 kaynağa yer verilmiştir. Paya dayalı kitle fonlaması konusuyla ilgili en çok yayın yapan dergi Small Business Economics dergisidir. Söz konusu dergide alanla ilgili 28 yayın yapılmış ve bu yayınlar 2213 atıf almıştır. Bu derginin ardından en çok yayın yapan dergiler 15 yayınlı Venture Capital, 10 yayınlı Journal of Technology Transfer ve 8'er yayınlı Entrepreneurship Theory and Practice, Journal of Corporate Finance ile Journal of Small Business Management dergileridir. Atıf sayısı açısından ise Small Business Economics dergisinin ardından 1646 atıf ile Entrepreneurship Theory and Practice dergisi ve 400 atıf ile Venture Capital dergisi gelmektedir. Yine Venture Capital dergisi, bu alanda 2013 yılında yapılan ilk çalışmanın yayınladığı dergidir. Konuyla ilgili en etkili dergilerin ağırlıklı olarak girişimcilik ve finans üzerine yayın yapan dergiler olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 2. En Çok Yayın Yapan Dergiler

Sıralama	Kaynak	Yayıncı	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	İlk Yayın
1	Small Business Economics	Springer	28	2213	2016
2	Venture Capital	T&F	15	400	2013
3	Journal of Technology Transfer	Springer	10	178	2022
4	Entrepreneurship Theory and Practice	Sage	8	1646	2015
5	Journal of Corporate Finance	Elsevier	8	382	2018
6	Journal of Small Business Management	T&F	8	108	2020
7	European Journal of Innovation Management	Emerald	7	51	2021
8	Journal of Business Venturing	Elsevier	6	294	2018
9	Technological Forecasting and Social Change	Elsevier	4	263	2019
10	British Journal of Management	Wiley	4	51	2022
11	Finance Research Letters	Elsevier	4	21	2022
12	International Journal of Entrepreneurship and Small Business	Inderscience	4	10	2019
13	Lecture Notes in Computer Science	Springer	4	6	2015
14	Decision Support Systems	Elsevier	3	313	2016
15	Research Policy	Elsevier	3	212	2019

4.4. En Üretken Yazarlar

Paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili en çok yayın yapan yazarlar, bu yayınlarının atıf sayıları ve konuyla ilgili ilk yayın yaptıkları yıllara ilişkin bilgiler, Tablo 3'te görülmektedir. En etkili yazar, 14 yayın ve 1625 atıf ile Vismara, S.'dir. Onu 13 yayımla Hornuf, L., 11'er çalışmayla Schwienbacher, A. ve Troise, C. takip etmektedir. Atıf sayıları bağlamında ise Cumming, D., Vismara, S.'nin ardından 1606 atıfla ikinci sırada yer almaktadır. 7 çalışmayla bu atıf sayısına ulaşan yazar, 2013 yılında Venture Capital dergisinde bu alanda yapılan ilk yayının da yazarıdır. Hornuf, L. ve Schwienbacher, A., bu iki yazarın ardından en çok atıf alan diğer yazarlardır.

Tablo 3. En Üretken Yazarlar

Sıralama	Yazar	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	İlk Yayın
1	Vismara, S.	14	1625	2016
2	Hornuf, L.	13	954	2016
3	Schwiebacher, A.	11	698	2017
4	Troise, C.	11	280	2020
5	Zhang, Y.	8	76	2020
6	Li, Y.	8	61	2017
7	Cumming, D.	7	1606	2013
8	Kleinert, S.	7	208	2019
9	Malaga, R.	7	143	2017
10	Mamonov, S.	7	143	2017
11	Di Pietro, F.	7	119	2020
12	Cicchiello, A.F.	7	89	2019
13	Vanacker, T.	6	334	2018
14	Lukkarinen, A.	5	334	2016
15	Johan, S.	5	272	2013

4.5. En Çok Atıf Alan Yayınlar

Çalışma kapsamında incelenen paya dayalı kitle fonlaması konusu ile ilgili yapılan çalışmalar arasında en çok atıf alan eserler, Tablo 3'te yer almaktadır. Öncelikle söz konusu çalışmaların yayınlandığı dergiler incelendiğinde, en çok atıf alan ilk 3 yayının, Tablo 2'de yer alan en etkili dergilerde yayınlandığı görülmektedir. En çok atıf alan yayınların dördü Small Business Economics dergisinde, ikisi ise Entrepreneurship Theory and Practice dergisinde yayınlanmıştır.

1172 atıfla en çok atıf alan yayın, Ahlers vd.'ne (2015) ait olan "Signaling in Equity Crowdfunding" başlıklı çalışmadır. Bahsi geçen çalışmada, beşerî sermaye, sosyal sermaye ve entelektüel sermaye gibi girişim kalitesini etkileyen değişkenler ile belirsizliğin fon toplama başarısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Öz sermayeyi elde tutma ve riskler hakkında daha ayrıntılı bilgi sağlama fonlama başarısı üzerinde etkili iken, sosyal sermaye ve entelektüel sermayenin fon sağlama başarısı üzerinde bir etkisi bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Vismara (2016) tarafından yazılan "Equity retention and social network theory in equity crowdfunding" başlıklı ve 474 atıf alan çalışmada ise dünyada paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili yapılan düzenlemeler ve bunların piyasanın gelişimine etkisiyle, özsermayeyi elde tutma ve sosyal sermaye değişkenlerinin fonlama başarısı üzerine etkisi incelenmiş, şirketlerinin küçük bir kısmını satan ve Ahlers vd.'nin (2015) aksine daha fazla sosyal sermayeye sahip olan girişimlerin, daha yüksek fonlama başarısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Yine Vismara'ya (2018) ait olan 328 atıf sayısına sahip "Information Cascades among Investors in Equity Crowdfunding" isimli çalışmada, bilgi basamaklarının kitle fonlaması kampanyalarının başarısına etkisi incelenmiştir. Çalışmada herkese açık bir profile sahip yatırımcıların, erken yatırımcılar arasında teklifin cazibesini artırdığı ve bu yatırımcılar da geç yatırımcıları çektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4. En Çok Atıf Alan Yayınlar

Yazar(lar)	Başlık	Dergi	Atıf Sayısı	Atıf/Yıl
Ahlers vd. (2015)	Signaling in Equity Crowdfunding	<i>Entrepreneurship Theory and Practice</i>	1172	117,20
Vismara (2016)	Equity retention and social network theory in equity crowdfunding	<i>Small Business Economics</i>	474	52,67
Vismara (2018)	Information Cascades among Investors in Equity Crowdfunding	<i>Entrepreneurship Theory and Practice</i>	328	46,86
Lukkarinen vd. (2016)	Success drivers of online equity crowdfunding campaigns	<i>Decision Support Systems</i>	307	34,11
Block vd. (2018)	Which updates during an equity crowdfunding campaign increase crowd participation?	<i>Small Business Economics</i>	264	37,71
Vulkan vd. (2016)	Equity crowdfunding: A new phenomena	<i>Journal of Business Venturing Insights</i>	226	25,11
Hornuf ve Schwienbacher (2018)	Market mechanisms and funding dynamics in equity crowdfunding	<i>Journal of Corporate Finance</i>	211	30,14
Piva ve Rossi-Lamastra (2018)	Human capital signals and entrepreneurs' success in equity crowdfunding	<i>Small Business Economics</i>	174	24,86
Vismara (2019)	Sustainability in equity crowdfunding	<i>Technological Forecasting and Social Change</i>	169	28,17
Mochkabadi ve Volkmann (2020)	Equity crowdfunding: a systematic review of the literature	<i>Small Business Economics</i>	159	31,80

4.6. En Çok Yayın Yapan Kurumlar

Tablo 5'te, paya dayalı kitle fonlaması konusunda en fazla yayın yapan ilk 15 kurum yer almaktadır. Listede Avrupa üniversitelerinin, özellikle de İtalya menşeli üniversitelerin ağırlığı göze çarpmaktadır. Listenin ilk üç sırasında 22 yayınlı University of Turin, 19 yayınlı University of Bergamo ve 15 yayınlı University of Naples Parthenope olmak üzere üç İtalyan üniversitesi yer almaktadır.

Tablo 5. En Çok Yayın Yapan Kurumlar

Sıralama	Kurum	Ülke	Yayın Sayısı
1	University of Turin	İtalya	22
2	University of Bergamo	İtalya	19
3	University of Naples Parthenope	İtalya	15
4	University of Bremen	Almanya	13
5	Florida Atlantic University	ABD	12
6	University of Modena and Reggio Emilia	İtalya	12
7	Hefei University of Technology	Çin	12
8	Aalto University	Finlandiya	11
9	Southwestern University of Finance and Economics	Çin	11
10	University of Agder	Norveç	11
11	Ghent University	Belçika	10
12	Montclair State University	ABD	10
13	University of Valencia	İspanya	9
14	University of Essex	İngiltere	9
15	University of Vienna	Avusturya	9

4.7. Anahtar Kelime Analizi

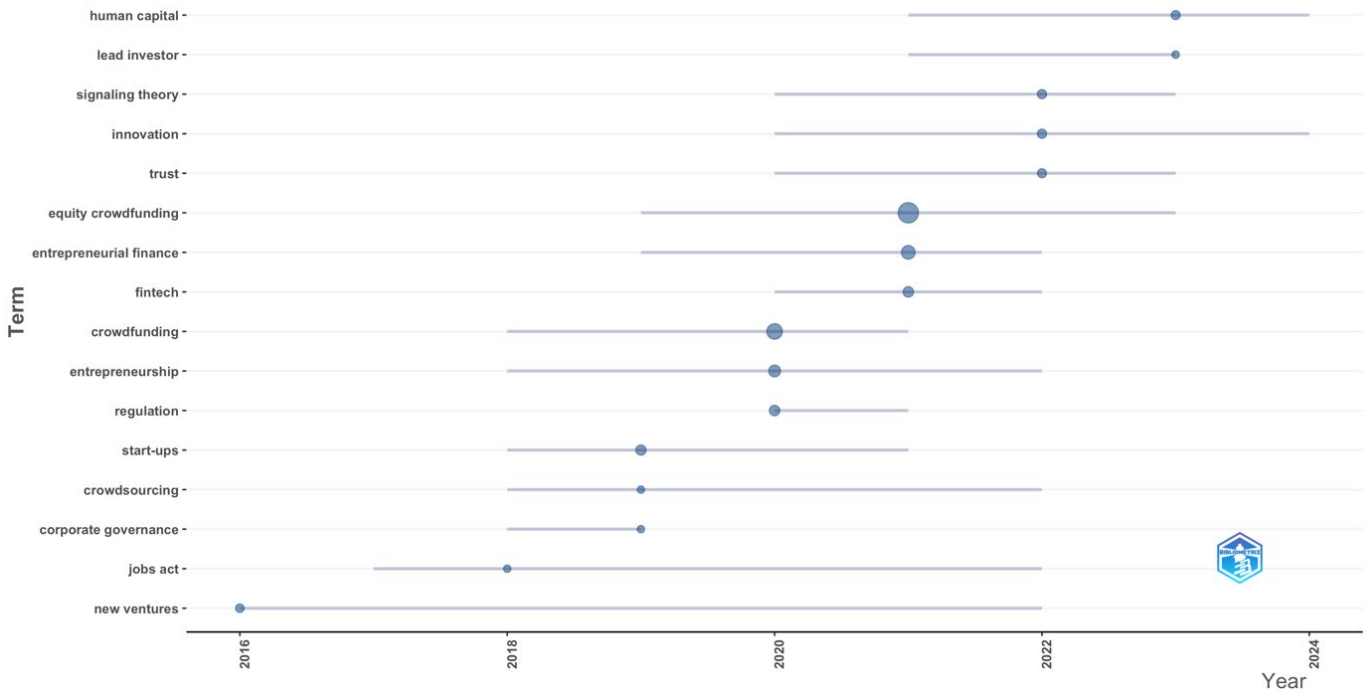
Tablo 6'da, paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili yayınlarda yazarların kullandığı, referanslardan türetilen (keywords plus) ve özetlerde geçen ve en çok kullanılan 15'er anahtar kelime görülmektedir. Yazarların çalışmalarını tanımlamak, arama motorlarında ve veritabanlarında çalışmalarının bulunurluğunu artırmak için seçtiği anahtar kelimeler arasında en sık tekrar edilen anahtar kelime, "paya dayalı kitle fonlaması (equity crowdfunding)" anahtar kelimesidir. Bu çalışmanın incelediği ana tema olan ve çalışmanın verisi elde edilirken de arama terimi olarak kullanılan paya dayalı kitle fonlaması anahtar kelimesi, 254 kez yazarlar tarafından kullanılmıştır. Onun ardından 104 tekrarla, paya dayalı kitle fonlamasını da içine alan "kitle fonlaması (crowdfunding)"

anahtar kelimesi gelmektedir. Üçüncü sırada ise kitle fonlamasının kullanım amacını ifade eden “girişim finansmanı (entrepreneurial finance)” anahtar kelimesi yer almaktadır. Referanslardan türetilen anahtar kelimelerde en sık tekrar edilen kelimeler; “kitle kaynak (crowdsourcing)”, “yatırımlar (investments)” ve “kitle fonlaması” anahtar kelimeleridir. Özetlerde en sık tekrar edilen anahtar kelimeler ise “kitle fonlaması”, “pay (equity)” ve “yatırımcılar (investors)” anahtar kelimeleridir. Üç grupta ele alınan en sık tekrar edilen anahtar kelimeler genel olarak incelendiğinde, kelimelerin benzerlik gösterdikleri ve çoğunlukla kitle fonlaması, girişimcilik, yatırım ve finansman ile ilişkili kavramlar oldukları göze çarpmaktadır.

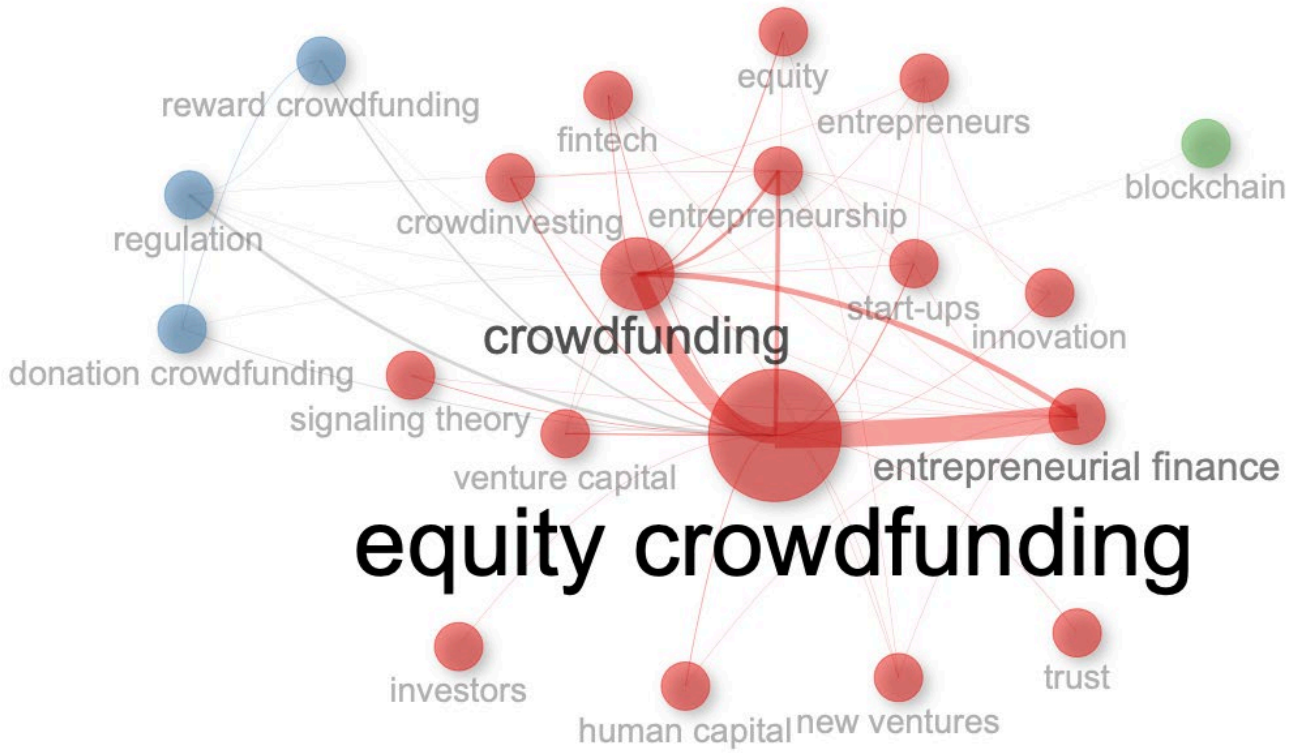
Tablo 6. En Sık Kullanılan Anahtar Kelimeler

Yazarların Anahtar Kelimeleri		Referanslardan Türetilen Anahtar Kelimeler		Özetlerde Geçen Anahtar Kelimeler	
Anahtar Kelime	Tekrar	Anahtar Kelime	Tekrar	Anahtar Kelime	Tekrar
equity crowdfunding	254	crowdsourcing	73	crowdfunding	1396
crowdfunding	104	investments	55	equity	974
entrepreneurial finance	64	equity crowdfunding	50	investors	676
entrepreneurship	34	crowdfunding	25	study	306
fintech	19	finance	19	platforms	296
regulation	19	commerce	15	capital	268
venture capital	19	equity	11	investment	260
start-ups	17	blockchain	10	financial	231
crowdinvesting	14	information systems	9	funding	223
reward crowdfunding	14	performance	9	success	220
equity	13	fundings	8	entrepreneurs	218
donation crowdfunding	10	investment	8	campaigns	207
innovation	10	venture capital	8	market	173
signaling theory	10	economics	7	financing	165
entrepreneurs	9	empirical analysis	7	campaign	161

Paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili çalışmalarda güncel yayın trendini gösteren güncel araştırma eğilimleri grafiği Şekil 4'te yer almaktadır. Grafiğe göre alanda çalışılan en güncel konular beşerî sermaye ve lider yatırımcıdır. İnovasyon, güven ve sinyal teorisi de son yıllardaki yayınlarda karşılaşılan anahtar kelimelerdir.

Şekil 4. Güncel Araştırma Eğilimleri

Şekil 5. Anahtar Kelime Ağ Haritası

Şekil 5'te, yazarların anahtar kelimelerin yayınlarda birlikte kullanım sıklığını gösteren ve kelimeleri belirli temalar altında toplayan kümelerle ayıran anahtar kelime ağ haritasına yer verilmiştir. Eş-birliktelik, birlikte buluma, eş-dizimlilik gibi adlarla da Türkçe literatürde isimlendirilen bu analizde, en çok tekrar eden anahtar kelimeler daha büyük noktalarla temsil edilmekte, kelimeler arasındaki çizgilerin kalınlığı ise birlikte kullanılma sıklığını, başka bir ifadeyle aralarındaki ilişkiyi göstermektedir (Güçlü, 2024).

Şekilde anahtar kelimelerin üç kümeye ayrıldığı görülmektedir. En çok anahtar kelimeyi içeren kırmızı kümenin merkezinde paya dayalı kitle fonlaması anahtar kelimesi bulunmaktadır. Kümede yer alan anahtar kelimeler çoğunlukla, start-up, girişimcilik, girişimciler, girişim sermayesi gibi girişimcilikle ilgili kavramlardır. Dolayısıyla kırmızı kümenin ana temasının paya dayalı kitle fonlaması ve girişimcilik olduğu söylenebilir. Bu kümedeki anahtar kelimeler arasındaki en güçlü bağ, girişim finansmanı anahtar kelimesiyle paya dayalı kitle fonlaması anahtar kelimesi arasındadır. Mavi kümede ise üç anahtar kelime bulunmaktadır. Bunlar düzenleme anahtar kelimesi ile kitle fonlamasının diğer türleri olan ödüle dayalı kitle fonlaması ve bağışa dayalı kitle fonlamasıdır. Dolayısıyla bu kümenin temsil ettiği temanın, kitle fonlamasına ilişkin düzenlemeler ve kitle fonlaması türleri olduğu ifade edilebilir. Son küme olan yeşil kümede ise yalnızca blok zinciri anahtar kelimesi yer almaktadır. Söz konusu anahtar kelimenin, kırmızı kümede yer alan kitle fonlaması anahtar kelimesiyle birlikte kullanıldığı şekilden anlaşılmaktadır. Bu durum, güncel bir konu olan blok zinciri ve kripto paralarla kitle fonlamanın, çalışmalarda birlikte ele alındığını göstermektedir.

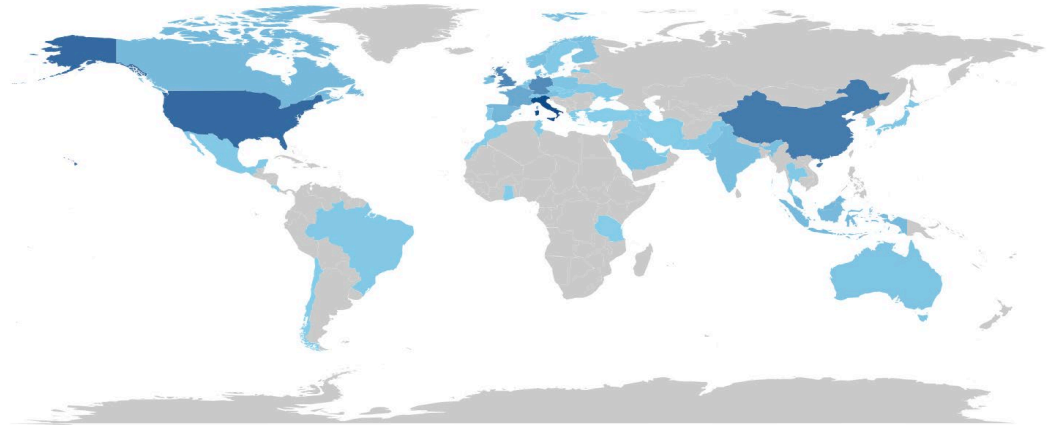
4.8. Ülke Katkıları

Tablo 7 ve Şekil 6'da paya dayalı kitle fonlaması literatürüne en çok katkı yapan ülkeler görülmektedir. Tablo 7'de ülkeler toplam yayın üretimine ve sorumlu yazarın ülkesine göre iki kategoride ele alınmıştır. Şekil 6'daki haritada ise toplam yayın üretimi en fazla olan ülkeler koyu renkle gösterilmiştir. Ülkenin katkısı arttıkça rengi de koyulaşmaktadır (Güçlü, 2024).

Toplam yayın sayısına göre en fazla yayın ülke İtalya'dır. 195 yayını olan İtalya'yı 146 yayın sayısı ile A.B.D. ve 120 yayın sayısı ile Çin takip etmektedir. En çok yayın üreten ilk on beş ülkenin dokuzu Avrupa ülkesidir. Bu bulgu, Şekil 6'daki haritadan da anlaşılmaktadır. Sorumlu yazarın ülkesine göre yapılan sıralamada da durum benzerdir. İlk yedi ülke aynı olmakla beraber İngiltere ve Çin'in yer değiştiği görülmektedir. Listenin geri kalanında ise dört değişiklik olmuş ve toplam yayına göre ilk on beşte olan ülkelerden Endonezya, Hindistan, Norveç ve Belçika'nın yerine, Polonya, Finlandiya, Hong Kong ve Hollanda dahil olmuştur.

Tablo 7. Toplam Yayın Sayısı ve Sorumlu Yazara Göre En Üretken Ülkeler

Toplam Yayın Üretimine Göre		Sorumlu Yazara Göre	
Ülke	Yayın Sayısı	Ülke	Yayın Sayısı
İtalya	195	İtalya	66
A.B.D.	146	A.B.D.	36
Çin	120	İngiltere	30
İngiltere	102	Çin	29
Almanya	96	Almanya	27
Fransa	51	Fransa	16
İspanya	32	İspanya	10
Malezya	31	Kanada	8
Kanada	28	Polonya	8
Endonezya	27	İrlanda	6
İrlanda	22	Avusturya	5
Hindistan	20	Finlandiya	5
Norveç	20	Hong Kong	5
Avusturya	18	Malezya	5
Belçika	15	Hollanda	5

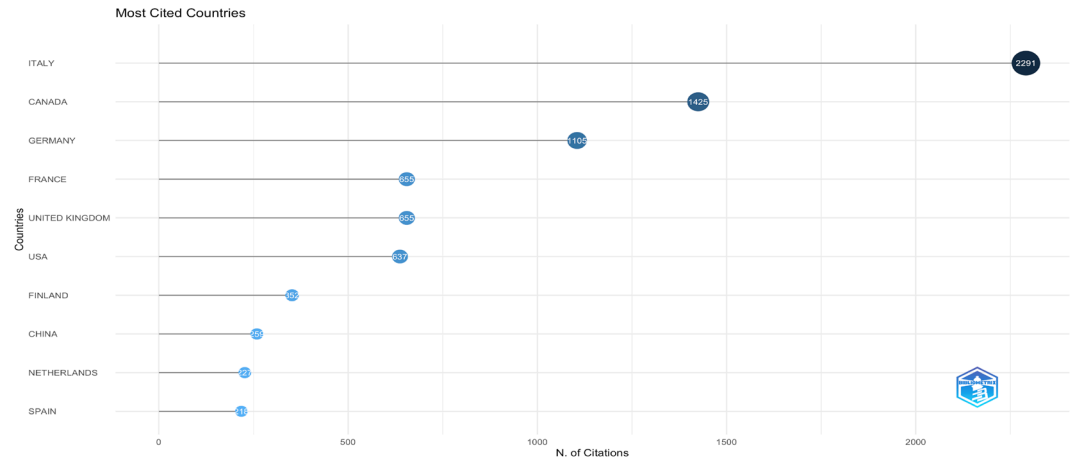

Şekil 6. En Üretken Ülkeler Haritası

Tablo 8 ve Şekil 7'de, ülkelerin paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili yayınların aldıkları atıf sayıları yer almaktadır. En çok atıf olan ülke, 2291 atıfla İtalya'dır. Onu 1425 atıfla Kanada, 1105 atıf ile de Almanya takip etmektedir.

Tablo 8. En Çok Atıf Alan Ülkeler

Ülke	Atıf Sayısı	Ülke	Atıf Sayısı
İtalya	2291	Hollanda	227
Kanada	1425	İspanya	218
Almanya	1105	Belçika	154
Fransa	655	İsveç	124
İngiltere	655	İrlanda	121
A.B.D.	637	Norveç	84
Finlandiya	352	Malezya	73
Çin	259	Singapur	63

Şekil 7. En Çok Atıf Alan Ülkeler

5. Sonuç

Paya dayalı kitle fonlaması, son yıllarda girişimciler ve yatırımcılar için yenilikçi bir finansman yöntemi olarak giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Geleneksel finansman kaynaklarına erişim güçlükleri yaşayan girişimciler için bu model hem sermaye sağlama hem de yatırımcı tabanını genişletme açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bu fonlama yöntemi, girişimcilik ekosisteminin demokratikleşmesine katkıda bulunarak, küçük yatırımcılara da gelecek vaat eden projelere ortak olma fırsatı sunmaktadır. Böylece, yalnızca finansal kaynaklar değil, aynı zamanda projenin potansiyel kullanıcılarından gelen geri bildirimler ve destekler de girişimcilerin başarı şansını artırmaktadır.

Paya dayalı kitle fonlaması, yeni girişimlerin finansmanını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu girişimlerin toplumsal etkilerini artırma potansiyeline de sahiptir. Girişimciler, topluluk desteğiyle projelerini hayata geçirirken, aynı zamanda yatırımcılarla daha yakın ve şeffaf bir ilişki kurma imkanına sahip olmaktadır. Bu durum, girişimlerin hem finansal hem de operasyonel sürdürülebilirliğini olumlu yönde etkilemektedir. Yatırımcılar açısından ise, yüksek getiri potansiyeli olan projelere erken aşamada erişim imkânı sunmakta ve bu da paya dayalı kitle fonlamasını cazip bir yatırım aracı haline getirmektedir.

Dijital platformlar aracılığıyla gerçekleştirilen paya dayalı kitle fonlaması, finansal teknolojilerin (FinTech) hızlı gelişimiyle daha da yaygın hale gelmiştir. Bu bağlamda, kitle fonlaması platformları, yatırımcılara daha geniş bir yatırım yelpazesi sunarken, girişimcilere de sermaye artırma süreçlerinde daha fazla esneklik ve hız kazandırmaktadır. Ayrıca, bu model, girişimcilik ekosisteminin küreselleşmesine katkı sağlayarak, farklı coğrafyalardan yatırımcıların projelere dahil olmasını mümkün kılmaktadır. Paya dayalı kitle fonlaması, modern finansal ekosistemde giderek daha stratejik bir yer edinmekte hem girişimciler hem de yatırımcılar için sunduğu fırsatlarla dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, paya dayalı kitle fonlamasına yönelik akademik çalışmaların sayısının artması, konunun daha derinlemesine anlaşılmasına ve uygulama alanının genişletilmesine katkı sağlayacaktır.

Scopus veritabanında taranan paya dayalı kitle fonlaması üzerine yapılan çalışmalara yönelik bibliyometrik analiz, bu alanın akademik çevrelerde nispeten yeni ve hızla gelişen bir konu olduğunu ortaya koymuştur. Çalışmanın veri setinde 432 adet yayına erişilmiştir. İlk yayınların 2013 yılında başlaması, paya dayalı kitle fonlamasının akademik tartışmalarda görece yeni bir alan olduğunu göstermektedir. Her yıl artan yayın sayısı, konunun akademik alanda giderek daha fazla ilgi gördüğüne işaret etmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların büyük bir kısmı girişimcilik ve finans dergilerinde yayımlanmıştır. Bu durum, paya dayalı kitle fonlamasının genellikle yeni

girişimlere finansman sağlama amacıyla kullanılan bir yöntem olmasından kaynaklanmaktadır.

Anahtar kelime analizleri, bu alanda en sık kullanılan terimlerin “paya dayalı kitle fonlaması” ve “kitle fonlaması” gibi genel terimlerle birlikte “girişim finansmanı”, “girişimcilik” ve “girişim sermayesi” gibi girişimcilik ile ilişkili kavramlar olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu alandaki güncel araştırma konuları arasında beşerî sermaye, lider yatırımcı, inovasyon, güven ve sinyal teorisi gibi konular öne çıkmaktadır.

Bu çalışmanın bulguları, paya dayalı kitle fonlaması alanındaki akademik ilginin özellikle Avrupa’da yoğunlaştığını ve bu konuda en etkili çalışmaların İtalyan araştırmacılar tarafından üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Avrupa’nın girişimcilik ve finans alanındaki yenilikçi yaklaşımlarına olan akademik katkısının bir yansımasıdır. Ayrıca, Vismara’nın alandaki öncülüğü, literatüre önemli bir katkı sağlamakta ve diğer araştırmacılar için referans noktası oluşturmaktadır. Vismara, S. bu alanda en çok atıf sayısına sahip araştırmacıdır. Yazarın, en çok atıf alan yayınlar içerisinde de üç adet çalışması bulunmaktadır. Bu alanda en çok yayın yapan kurumlar İtalyan üniversiteleridir. Yine hem toplam yayın üretimi hem sorumlu yazar hem de atıf sayısı açısından en üst sırada bulunan ülke İtalya’dır. Bu bulgular, paya dayalı kitle fonlamasının akademik olarak nasıl şekillendiğine dair değerli bir perspektif sunmaktadır.

Çalışmanın hem teorik hem de pratik açıdan henüz gelişme aşamasında olan paya dayalı kitle fonlaması ile ilgilenen araştırmacılara, hangi konuların sıklıkla çalışıldığı, güncel yayın eğilimleri ve potansiyel işbirliği yapılabilecek ülkeler, üniversiteler ve yazarlar hakkında yol gösterici bilgiler sunmaktadır. Çalışma sonuçlarına göre Türkiye’nin gerek üniversite gerek yazar gerekse de en etkili yayınlar açısından uluslararası yayınlarda kayda değer bir üretim gösteremediği anlaşılmıştır. Ülkemizde de son yıllarda ilgi gören paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili daha çok araştırmacının bu alana yoğunlaşarak, alandaki etkin kurum ve kişilerle işbirliği yapmaları, teorik ve pratik açıdan paya dayalı kitle fonlamasının gelişimine katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın kısıtları arasında, paya dayalı kitle fonlaması ile ilgili yayınların, yalnızca Scopus veri tabanından sağlanması yer almaktadır. Bu nedenle, çalışmanın yalnızca uluslararası yayınları kapsadığı ve Türkçe literatürü içermediği unutulmamalıdır. Gelecek çalışmalarda, kitle fonlamasının diğer türleri de bu tür analizlere dahil edilebilir. Ayrıca, tematik eğilimler ve işbirliği ağları gibi farklı analizlerin eklenmesiyle çalışma daha da genişletilebilir.

Kaynakça

- Ahlers, G. K. C., Cumming, D., Günther, C. ve Schweizer, D. (2015). Signaling in Equity Crowdfunding. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 39(4), 955-980. doi:10.1111/etap.12157
- Block, J., Hornuf, L. ve Moritz, A. (2018). Which updates during an equity crowdfunding campaign increase crowd participation? *Small Business Economics*, 50(1), 3-27. doi:10.1007/s11187-017-9876-4
- Canbaz, M. F. ve Çonkar, K. (2018). Girişimcilere Faizle Borçlanmaya Alternatif İslami Bir Yöntem: Kitle Fonlaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 37-55. doi:10.14784/marufacd.460651
- Çonkar, M. K. ve Canbaz, M. F. (2018). Kitle Fonlaması Finansman Yöntemi: Türkiye’de Sistemin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2) 119-132. doi:10.17541/optimum.359492
- Dobrynskaya, V. (2020). *Financial Returns in Reward-Based Crowdfunding*. CAIA Association. <https://caia.org/blog/2020/07/05/financial-returns-in-reward-based-crowdfunding/>, Erişim Tarihi: 20.06.2024.
- Drew, J. (2024). *What is Debt-Based Crowdfunding?* Legalvision. <https://legalvision.co.uk/startups/debt-based-crowdfunding/>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.
- Dutch Caribbean Securities Exchange. (2020). The Risks and Rewards of Debt-Based Crowdfunding. <https://www.dcsx.cw/wp-content/uploads/2020/10/Publication-14-Risks-and-Rewards-of-Equity-Based-Crowdfunding-Final.pdf>, Erişim Tarihi: 01.05.2024.
- FnF Research. (2024). *Real Estate Crowdfunding Market Size, Share Global Analysis Report, 2024 – 2032*. FnF Research.

- FonAngels. (2024). *Kitle Fonlamada Vergisel Avantajlar*. FonAngels. <https://www.fonangels.com/blog/vergisel-avantajlar?id=19>, Erişim Tarihi: 25.06.2024.
- Fronea, C. (2021). *History of crowdfunding*. Smallbrooks. <https://smallbrooks.com/history-of-crowdfunding/>, Erişim Tarihi: 10.05.2024.
- Funding Circle. (2024). *Funding Circle*. <https://www.fundingcircle.com/us/>, Erişim Tarihi: 12.06.2024.
- Garcia, J. (2023). *Why Crowdfunding Campaigns Fail: Common Pitfalls and How to Avoid Them*. Launchboom. <https://www.launchboom.com/blog/why-crowdfunding-campaigns-fail-common-pitfalls-and-how-to-avoid-them/>, Erişim Tarihi: 01.07.2024.
- Guru Guide. (2016). *The Art of Crowdfunding*. (G. Barlow, & A. Cox). Tech Guru Guide: Start Your Own Business 2016.
- Güçlü, F. ve Yazici, B. T. (2023). Katılım Kitle Fonlaması: AAOIFI İslami Kitle Fonlaması Standardı Bağlamında Bir Değerlendirme ve Öneri. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 8(2), 41-50.
- Güçlü, F. (2024). İslam İktisadı ve Finansı Literatüründe Murabaha: Bibliyometrik Bir İnceleme. *International Journal of Applied Economic and Finance Studies*, 9(1), 67-77.
- Hornuf, L. ve Schwienbacher, A. (2018). Market mechanisms and funding dynamics in equity crowdfunding. *Journal of Corporate Finance*, 50, 556-574. doi:10.1016/j.jcorpfin.2017.08.009
- Impact Guru. (2017). *12 Key Moments in the History of Crowdfunding*. Medium, <https://medium.com/@ImpactGuru/12-key-moments-in-the-history-of-crowdfunding-so-far-3f614273d95>, Erişim Tarihi: 13.05.2024.
- KickStarter. (2024). *Discover*. KickStarter. <https://www.kickstarter.com/discover/>, Erişim Tarihi: 02.07.2024.
- LendingClub. (2024). *LendingClub*. <https://www.lendingclub.com>, Erişim Tarihi: 05.07.2024.
- Lin, N. (2024). *The Evolution of Crowdfunding: A Decade in Review*. Launchboom. <https://www.launchboom.com/blog/the-evolution-of-crowdfunding-a-decade-in-review/>, Erişim Tarihi: 21.06.2024.
- Lucy, T. D. (2024). *How Did Equity Crowdfunding Come About?* Bricksave. <https://www.bricksave.com/news/how-did-equity-crowdfunding-come-about/>, Erişim Tarihi: 18.06.2024.
- Lukkarinen, A., Teich, J. E., Wallenius, H. ve Wallenius, J. (2016). Success drivers of online equity crowdfunding campaigns. *Decision Support Systems*, 87, 26-38. doi:10.1016/j.dss.2016.04.006
- Marillion. (2024). *Press Room*. Marillion. <https://www.marillion.com/band/pressroom3.htm#!>, Erişim Tarihi: 02.05.2024.
- Merigó, J. M. ve Yang, J.-B. (2017). A bibliometric analysis of operations research and management science. *Omega*, 73, 37-48. doi:10.1016/j.omega.2016.12.004
- MKK. (2024). *MKK Piyasa Verileri*. Türkiye Sermaye Piyasaları - Merkezi Saklama ve Veri Depolama Kuruluşu. <https://www.mkk.com.tr/>, Erişim Tarihi: 10.07.2024.
- Mochkabadi, K. ve Volkmann, C. K. (2020). Equity crowdfunding: A systematic review of the literature. *Small Business Economics*, 54(1), 75-118. doi:10.1007/s11187-018-0081-x
- Nav. (2022). *Reward-Based Crowdfunding*. Nav. <https://www.nav.com/business-financing-options/reward-crowdfunding/>, Erişim Tarihi: 13.05.2024.
- Piva, E. ve Rossi-Lamastra, C. (2018). Human capital signals and entrepreneurs' success in equity crowdfunding. *Small Business Economics*, 51(3), 667-686. doi:10.1007/s11187-017-9950-y
- Research and Markets. (2024). *Crowdfunding Global Market Report 2024*. Dublin: Research and Markets.
- Stripe. (2024). *What is crowdfunding? Here are four types for startups to know*. Stripe. <https://stripe.com/resources/more/four-types-of-crowdfunding-for-startups-and-how-to-choose-one>, Erişim Tarihi: 11.07.2024.
- Vismara, S. (2016). Equity retention and social network theory in equity crowdfunding. *Small Business Economics*, 46(4), 579-590. doi:10.1007/s11187-016-9710-4
- Vismara, S. (2018). Information Cascades among Investors in Equity Crowdfunding. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 42(3), 467-497. doi:10.1111/etap.12261
- Vismara, S. (2019). Sustainability in equity crowdfunding. *Technological Forecasting and Social Change*, 141, 98-106. doi:10.1016/j.techfore.2018.07.014
- Vulkan, N., Åstebro, T. ve Sierra, M. F. (2016). Equity crowdfunding: A new phenomena. *Journal of Business Venturing Insights*, 5, 37-49. doi:10.1016/j.jbvi.2016.02.001

Zhao, Y., Harris, P. ve Lam, W. (2019). Crowdfunding industry – History, development, policies, and potential issues. *Journal of Public Affairs*, 19(1), e1921. <https://doi.org/10.1002/pa.1921>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Fatih Güçlü (%50), Muhammet Fatih Canbaz (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Fatih Güçlü (50%), Muhammet Fatih Canbaz (50%)

Post-Partition and Sudanese Nationalisms: Rethinking What It Means to be a Northerner and a Southerner

Sertan AKBABA¹

¹Assoc. Prof., Department of International Relations, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Yozgat Bozok University, sertan.akbaba@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4278-1170.

Abstract: Sudan, a troubled geography from its very existence, continues to confront numerous conflicts. At the core of these conflicts lies the unresolved issue of identity and identity politics. As nationalism takes many forms, Sudan remains a laboratory for divergent identities and nationalisms, each motivated by different concerns and expectations. This study aims to understand the fabric of nationalisms in Sudan in the post-partition era. Since it lacks the cultural domain and rises on the basis of political concerns and interests. The region, home to both Arabs and Africans—the main reason for partition in the first place—was partitioned to reveal their distinct cultural identities. For both Southerners and Northerners, the struggle to remove what has been imposed on them for years has given birth to North Sudan and South Sudan. However, both regions have once again experienced outside interventions, further complicating the national identity crisis. The study finds the efforts of nationalization void, since both of the Sudans are deprived of even fulfilling the requirements of being a state, let alone being a nation.

Keywords: Ethnic Conflict, Identity, Nationalism, Civil-War.

Jel Codes: D74, F52, F54

Bölünme Sonrası Sudan Milliyetçilikleri: Kuzeyli ve Güneyli Olmanın Anlamını Yeniden Düşünmek

Atf: Akbaba, S. (2024). Post-Partition and Sudanese Nationalisms: Rethinking What It Means to be a Northerner and a Southerner, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 834-847. <https://doi.org/10.30586/pek.1511624>

Geliş Tarihi: 06.07.2024
Kabul Tarihi: 10.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Varlığından bu yana sorunlu bir coğrafya olan Sudan hâlâ birtakım çatışmalar ve sorunlar ile karşı karşıyadır. Çatışmanın temelinde çözülmemiş olan kimlik ve kimlik siyaseti sorunu yatmaktadır. Milliyetçiliğin pek çok yüzü olduğundan Sudan, her biri farklı çıkar ve beklentilerle motive edilen kimliklerin ve milliyetçiliklerin laboratuvarı olmaya devam etmektedir. Bu çalışma, bölünme sonrası dönemde Sudan'daki milliyetçiliklerin yapısını anlamayı amaçlamaktadır. Zira kültürel öğeleri yok sayan ve sadece bir takım siyasi endişe ve çıkarlar etrafında inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Coğrafyanın hem Araplara hem de Afrikalılara ev sahipliği yapması, ki bu durum bölünmenin esas nedenini oluşturmaktadır, kendi farklı kültürel benliklerini ortaya koyma mücadelelerini devam ettirmektedir. Yıllardır hem Güneyliler hem de Kuzeyliler için kendilerine dayatılanları ortadan kaldırma mücadeleleri neticesinde Kuzey Sudan ve Güney Sudan olarak ortaya çıkan iki ulus-devlet anlayışı beraberinde milliyetçiliğin içeriğini de yeniden okumayı kaçınılmaz kılmaktadır. Çalışma, uluslaşma çabalarının sonuç vermediği ve ulus olmak bir yana her iki Sudan'da görülen durumun, devlet olmanın gerekliliklerini bile yerine getirmekte zorlandıklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etnik Çatışma, Kimlik, Milliyetçilik, İç-Savaş

Jel Kodları: D74, F52, F54

1. Introduction

The complex case of Sudan encompasses genocide, displacement, civil-war, famine, state failure, secession, colonialism, Islamic extremism, etc. It is likely that no other land in the world has experienced all these tragic events. In the words of Bhabha, “postcolonial migration, the narratives of cultural and political diaspora, the major social displacements of peasant and aboriginal communities, the poetics of exile, the grim prose of political and economic refugees” (1994, p.5) are all part of Sudan’s troubled history. All these aforementioned negative events have affected a single state, *The Sudan*, or more recently, the Republic of the Sudan (North Sudan), the Republic of the South Sudan, and the ambiguous status of the autonomous region of Darfur. At the center of these developments lies two forms of nationalism, competing with one another behind different motivations. Whether defined as “anti-colonial nationalism” (Cooper, 1996), “lost nationalism” (Vezzadini, 2015), or “secessionist nationalism” (Paalo et al., 2024), this article attempts to understand the ambivalence and duality of Sudanese nationalism, which is by no means new to the region, which has recently undergone a period of re-construction to stabilize the North and South regions. As Opello and Rosow (1999, p.161) argue, “European states constructed an interconnected global order by means of conquest, trade, religious conversion and diplomacy. Of all Europe’s exports, the *nation-state* is perhaps the most important.” In the case of Sudan, all imperial powers have left important cultural imprints on the land. It is these leftovers of the past that the Sudanese states are attempting to re-configure in order to establish their restored identities. A diverse country with numerous ethnic, religious, linguistic, and cultural groups (Gurdon, 1984), Sudan has experienced a turbulent political climate since its independence. In the midst of these conflicts have been several attempts to name and define the nation, whether as Arab or African, with each party aiming to see their cultural images embedded within the state. During the colonization era, The Sudan was a territory controlled by colonizing forces not exclusive only to British rule, but also by the neighboring Italian, Belgian, and French regimes ruling the countries bordering the Sudan (Sharkey, 2003). An uninterrupted process starting with colonization has led to an internal colonialism, with the post-colonial era giving birth to a partition between the North and South. Frankly speaking, throughout history there were *de facto* two Sudans, which recently became *de jure* with two independent states vying for their individual statehood and nationhood.

The partition, as a result of the independence of the South, opened up the debate on what it means to be Southern or Northern Sudanese. Although the term southerner was previously used to refer to the population living in the south (mainly Africans) of the Sudan, it currently attempts to express a distinct community; namely, a separate *nation*. Thanks to its colonial past, defining what Sudanese meant for the people living in this geography is a complex task. The country has been continually socially, culturally, and politically divided, which is currently facing the same legacy and questioning of what a nation denotes in terms of a North and South in this geography. Clearly, this is not only a situation witnessed in the Sudan, but the fate of the whole African continent. Bearing this in mind, this paper attempts to understand the fabric of nationalisms, which confront each other in the name of a ‘sovereign voice’ and ‘sovereign consciousness,’ despite gaining much less than they expected. Such uncertainties have led to Sudan, now split into two separate states, to be labeled as an “incomplete Sudan,” a “renegotiating Sudan,” and a “contested Sudan,” since both Sudans confront the ongoing dispute surrounding national identity.

2. The Emergence of Nationalism in the Colonization Era

Among the wealth of literature on colonialism and post-colonialism (Said, 1978; Spivak, 1990; Bhabha, 1994; Fanon, 1994), when it comes to locating *culture* in the center of this debate, Homi Bhabha (1994) stresses the importance of “hybridity,”

“in-betweenness,” and “disrespect” because “...the colonialists so affirmatively rationalize colonialism on account of the cultural inferiority of the colonized” (Khalid, 2010, p.88), which is the main struggle Sudan has faced throughout its history. And, for Bhabha, colonialism and its aftermath came with “...its discontinuities, its inequalities, and its minorities” (1994, p.4), and “...the signs of the emergence of community envisaged as a project – at once a vision and a construction – that takes you beyond yourself in order to return, in a spirit of revision and reconstruction, to the political conditions of the present” (p.3). Throughout the history of Sudan, it can be argued that a process of assimilation into a culture, first initiated by the colonizers and later by the North towards the Southern regions, had become a permanent phenomenon.

As Oppong argues, Sudan lies “...between the North African and Middle Eastern culture realm to the north and sub-Saharan African culture realm to the south” (2010, p.11). This divergence has led to the clash of these two different worlds with results of ethnic deprivation and racialized violence. As a former colony, Sudan’s fate was to live under the shadow of foreign rule. Sudan is a mere example of this situation, since it faced outside pressure formerly from the Ottoman Empire, and later by British rule, in addition to its intertwined relation with Egypt. As a result of being an extension of other states, throughout its history, the region has been called *Ottoman Sudan*, *Egyptian Sudan*, and *Anglo-Egyptian Sudan*. Sudan’s identity has consistently been overshadowed by prefix masking that downgrade the countries’ origins. Now known as the Republic of Sudan (North Sudan) and the Republic of South Sudan, they are once again burdened by prefixes, as if their struggles in the name of self-worth are not enough. With two Sudanese States in existence, how can one define nation-ness, and for that matter, nationalism, for each of these States?

The onus now is on ensuring that everyone has access to resources and a means of cultural production, re-production, consumption, and distribution by recognizing different cultures and giving them the chance to participate in decision-making processes. When it comes to cultural rights, one of the main issues is related to the language of cultural rights in discourse, procedures, legal processes, and instruments. With the new states emerging as a result of anti-colonial liberation struggles, the international community began to consider the concept of culture in its anthropological domain. In this process, where the independence of new nations becomes an international political issue, it expands the concept of culture by associating it directly with identities. As a result, Said was right to express that “culture is a battleground on which political causes can be fought” (1993, p.4). The issue concerning the protection and promotion of indigenous cultures, an integral part of their ancestral lands through which they establish a collective spiritual relationship, gives a special meaning to cultural rights demands.

For Bhabha, “subordinated peoples asserting their indigenous cultural traditions and retrieving their repressed histories” (1994, p.9) is the main point in today’s conflicts occurring around certain regions, and that “postcoloniality is a salutary reminder of the persistent neo-colonial relations within the new world order and the multinational division of labor” (p.6). Thus, it is once again through culture, and the right to cultural practices, as Bhabha describes, that “forms of popular rebellion and mobilization are often most subversive and transgressive when they are created through oppositional cultural practices” (p.20). He further stresses that “cultures recognize themselves through their projections of otherness” (p.12). Throughout the history of Sudan, the Sudanese have constantly confronted the *Other*, mirroring their very own self as the *Other*, and forced to live in their very own homeland like aliens. This is what Bhabha (1990) calls “self-marginalization”; that is, living in their own lands without having the right to reveal their very existence, and never allowed to identify their culture for that matter. As Fanon argues, “Culture, like truth, is concrete. And for the masses, the most elevated form of culture, that is to say, of progress, is to resist imperialist domination and penetration, although this might come wrapped up in valid forms of *culture* or

civilization" (1994, p.8). Since, the Sudanese being culturally subordinated by the white (cultural) supremacy, they were never to speak for themselves (See, Spivak, 1988).

As Bhabha remarks, "...our political referents and priorities – the people, the community, class struggle, anti-racism, gender difference, the assertion of an anti-imperialist, black or third perspective – are not there in some primordial naturalistic sense. Nor do they reflect a unitary or homogenous political object" (1994, p.26). It is clear that, in the case of Sudan, a former colony, was never handled nor addressed in a holistic manner. The colonizers even dealt with the region in a particularistic manner.¹ During the British rule, the northern Sudanese were considered civilized and generally literate, while the southern were primitive, illiterate, unskilled, and pagan (Idris, 2013) or just labeled as *Sudan blacks*. Although both the northern and southern Sudanese were subaltern, the situation for the South was much worse, since the Southern faced a double sub-altern effect. Bhabha stresses "the importance of the hybrid moment of political change. Here, the transformational value of change lies in the rearticulation, or translation, of elements that are neither *the One*, nor *the Other*, but something else besides, which contests the terms and territories of both" (1994, p.28). This quote encapsulates the issue in Sudan, where the colonizers fragmented the issue of identity into multiple sides, first through the northern group, with whom a series of negotiations had already begun, and secondly, through a group of people settled in the south encountering missionary activities from both the colonizer and the "colonized colonizer" (Powell, 2003), namely Egypt. According to Bhabha, the issue circles around "the relation of oppressor and oppressed, center and periphery, negative image and positive image" (1994, p.19), all of which are visible in the case of Sudan. A fragmentation of society emerged between the Arab North versus the African South, preventing the formation of the nation, and fueling competing nationalisms in the first place. Certainly, leading to an intertwined cultural war; first, between the British rule and the North, and secondly, between the North and South of Sudan. The overarching aim of Britain's pursuit of a "divide and rule" strategy was to detach the South via assimilation both linguistically and religiously in the name of refurbishing this southern sub-culture.

Culture itself is like a double-edged sword, which can lead public authorities to implement the cultural rights of politically, socially, and economically excluded communities, and to establish them as cultural communities. On the other hand, the groups that have an unequal share of various forms of power in society, especially ethnic, religious, linguistic power, which can be effective tools to achieve economic and political goals that cannot be achieved through other methods (Üstel, 2021, p.109).

The policy of British rule was, according to Lord Kitchener (the Governor-General of Sudan), to "seek out the better class of native, through whom we may hope to influence the whole population" (cf. Powell, 2003, p.36), which thus raises the question as to who can speak in the name of the Sudanese. It became the northerners who assembled around religion, and speaking Arabic, became the ones to step up against the colonizer. Bhabha (1994) summarized this as "the incalculable colonized subject – half acquiescent, half oppositional, always untrustworthy – produces an unresolvable problem of cultural difference for the very address of colonial cultural authority" (p.33), when speaking about how the cultural superiority of the white man, who builds this supremacy on differentiation, transforms the very native culture. However, the question concerning which culture, and whose culture, remains to be answered. Regarding, the cultural gulf between the north and south, "since every community takes pride in their culture irrespective of the worth given to it by others" (Khalid, 2010), the colonizers instrumentalized the North–South divide between religion and culture, in addition to taking advantage of the politically unstable North, and economically poor South. For

¹ Frederick Lugard divides the natives under the rule of British Empire as primitive tribes, advanced communities, and Europeanized Africans. See, Frederick Lugard, *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, London: Frank Cass, 1922. Also See; G.F.W. Hegel, *The Philosophy of History* (trans. J. Sibree) New York: Dover, 1956.

Bhabha (1990), "... a particular ambivalence that haunts the idea of the nation, the language of those who write of it and the lives of those who live it" (p.1). And, the Sudan was narrated by the very colonizers, making the natives to play. For Bhabha (1990), "... a form of cultural elaboration, is an agency of ambivalent narration that holds culture at its most productive position, as a force for subordination, fracturing, diffusing, reproducing, as much as producing, creating, forcing, guiding" (p.3-4).

3. The Post-independence Era: The Policy of Sudanization

From the outset, the first wave of national sentiment emerged in the North with a dual understanding between the *tariqahs*² located in the region. The Mahdism (Mahdiyyah) and the Mirghani (Khatmiyyah), by combining religion with nationalism, namely *Islamic nationalism*, contributed to the homogeneity of the people in the North. Mahdiyyah, a religious movement, focused on a re-reading of religious thought under the leadership of Sayyid Abdal Rahman al-Mahdi. Its ideas disseminated rapidly throughout the North of Sudan and quickly turned into a political force and rebellion against the Ottoman-Egyptian administration. After several years of struggle, the movement successfully overthrew the foreign rule and established an Islamic and national state called Mahdist Sudan (*Sudanese Mahdiyya*) in 1885 (Holt, 1956, p.241-2). However, the Mahdisim confronted another religious movement located mainly in the East of Sudan, namely Khatmiyyah, led by Sayyid Ali al-Mirghani, who was in favor of an Egyptian administration. The newly established state soon collapsed in 1898 after sustained pressure from the Anglo-Egyptian forces, leading Sudan to become a condominium³ of the United Kingdom and the Kingdom of Egypt in 1899, until its independence in 1956. It was clear that both foreign rulers had little cultural understanding of the people of Sudan, which thus prevented a sense of belonging, apart from their shared loyalty to the Condominium government. It must also be stated that for many Sudanese, Egypt was evaluated as a "blood brother" with whom they shared certain traits (Vezzadini, 2015).

During the re-construction period, Britain initiated several reforms, with the Gordon Memorial College (currently the University of Khartoum) as the forerunner. The aim of the school was to provide both English and Arabic education to the youth in North Sudan, mainly because the Condominium administration required literate individuals (Holt, 1956, p.243) to be employed in the bureaucracy. However, the establishment of the College led to another goal, which became a base for the development and dissemination of nationalist sentiments, particularly after the students began to learn Arabic, and for that matter, Arabic philosophy and Arab nationalist thought, which was disseminated among them.⁴ In the meantime, a political division led the students to break off into two groups, mirroring the dual trajectory of Sudan, which was once again in play. The first group called themselves "Shawgists" and in support of the principle "Sudan for Sudanese," while the second group called themselves "Feelists," who were in favor of a "union with Egypt" (Gaffer, 2012, p.127). However, in the South, the situation remained opposite, as education was not funded by colonial rule, so to some extent, the Christian missionary groups provided education in English for the youth in the South. Education became an important mechanism for massifying language and culture, both in North and South, albeit in different directions.

² The role of religion still plays an important role in North Sudan. In addition to its religious teachings, the tariqahs have become social and political organizations in support of Muslim unity, in contrast to the South, which has replaced tribal bonds and membership. See, Mansour Khalid, *War and Peace in Sudan A Tale of Two Countries*, London: Routledge, 2010.

³ Although the term condominium refers to a territory in which multiple sovereign Powers agree to have equal sovereignty and exercise their rights jointly, in terms of British rule, The Sudan was not evaluated as a colony, since it was treated as an exception and put under the foreign office, rather than colonial office. See, Heather J. Sharkey, *Living with Colonialism Nationalism and Culture in the Anglo-Egyptian Sudan*, Berkeley: University of California Press, 2003, pp.6-7.

⁴ Abu Roaf Literal Society, Left Book Club, Al-fajr Group, Wad Medani are some of the formations supporting the printing of newspapers and leaflets for disseminating nationalist and patriotic sentiments.

In 1918, Sudan School's Graduates Club was established in Omdurman. It became very popular among the youth, especially in carrying out cultural and social activities, which later evolved into a center for anti-colonial resentment (Gaffer, 2012). The school became a lab for the politicization of Sudanese. It was only in the 1920s when the term *Sudanese* (Sudani) was used for referencing a community and a nascent or alleged nation. In its early usage, the term signified Black people in the North or for ones coming from the south, mainly non-Arab and non-Muslim inhabitants (Sharkey, 2003). Clearly, the term was associated with non-Arab people. Since the term *Sudan* referred to the land of the Blacks, Ibrahim (2022) argues that the Arab and Muslim population were *Sudanized* rather than identified as Sudanese, similar to an imported term from the south whose content was determined by the north. This content was prepared by the tariqahs.

It was not until 1924 that a group of soldiers began to protest the foreign rule, showing early signs of national sentiment. This group, called the "White Flag League Movement," was later joined by students and mobs, turning the movement into a revolt against the Condominium government. The protests were expressions of anti-colonial resentment spread by Arabic print culture⁵ against British rule. The early roots of these sentiments were considered "acts of Wataniyya" (Gaffer, 2012, p.129), projecting patriotism, and "qawmiyya," meaning tribalism with reference to the motherland. These developments gave birth to the first ever existing political parties in Sudan: the Ashigga (Brothers) party, formed under the leadership of Ismail al-Azhari, and the Umma (or Ummah/Oma meaning the followers of Islam) party, formed by moderates under Sayyid Abd-al-Rahmani. The Umma party was in support of a Mahdist State like the one formed in 1885, and against any foreign rule, either from Britain or Egypt. The motto of the party became known as "Sudan for Sudanese." The Ashigga party was in favor of a union with Egypt under the motto "the Unity of the Nile Valley." With the establishment of political parties an awakening era started, which led to the politicization of Sudanese. The forerunner in this process was the Graduates General Congress. Established in 1938 by the graduates and becoming a foundation for national struggle, the Congress was a workshop where the educated elites gathered to plan their moves in drawing a future for Sudan. Since the graduates were also civil servants working in public offices, it can be argued that the roots of national sentiment are found in the efforts of these servants, later known as "bureaucrat-nationalists" (Sharkey, 2003). The trajectory was clear: to transform the colonial-state into a nation-state. As a result, an important event was the issuing a Memorandum⁶ by Congress in 1942, which was sent to the British Governor-General. This initiative was not much welcomed by the colonial rule. Another important event that took place in 1942 was the first meeting of the party called The Black Bloc (Al Kutla al Sawda) in hoping to represent the Black people. This political formation was evaluated as racist and was not recognized by the colonial rule. After a short period, the Liberal Party was founded in 1952 to represent the interests of the Southern people.

It was in 1953 when a three-year period of a transitional government⁷ began to rule the country, widening the gap between the North and South. This was followed by the declaration of independence by the Sudanese Parliament in 1955. The declaration was followed by the establishment of a supreme commission with five members (only one remaining a southerner) via a transitional constitution. Finally, in 1956, Sudan gained recognition of its independence and a coalition government was established between the

⁵ Hadarat al-Sudan; an Arabic newspaper published between 1919 and 1938, al-Fajr (meaning The Dawn); a journal published between 1934 and 1937, al-Nahda (meaning The Awakening); another journal published between 1931 and 1932, have all played an important role in disseminating nationalist sentiment. See, Heather J. Sharkey. *Living with Colonialism Nationalism and Culture in the Anglo-Egyptian Sudan*, Berkeley: University of California Press, 2003.

⁶ Twelve Articles delivering the requests of the Sudanese people with reference to self-determination and Sudanese nationality for that matter. See, Nowar Gaffer, "The Graduate's National Movement in Sudan, 1918-1944," *Jurnal Jabatan Sejarah Universiti Malaya*, Vol. 20, No.20, 2012, p.136.

⁷ During the three-year period, an international commission ruled the country, including a British, an Egyptian, a Pakistani, and two Sudanese members. See, David Wm. McClintock, "The Southern Sudan Problem: Evolution of an Arab-African Confrontation" *Middle East Journal*, Vol. 24, No: 4, 1970, p.467.

NUP and Ummah parties, accelerating the process of Sudanization,⁸ while state power was transferred from the British to the Northern elite, both economically and politically. In parallel with Sudanization began politics of assimilation, with the growing intelligentsia of the North asserting Islam and Arab culture as the only way to find unity. However, with numerous tribes settled in the South, (as a First Nation⁹) the trajectory was difficult to achieve, with the clear-cut division between the North and South remaining solid as a rock. In discourse, it was easy to announce the reclaim of identity from the colonizers, but in practice, the Northern elites failed to recognize the transformative nature of colonialism. The inhabitants of Sudan, whether Northerner or Southerner, had been altogether altered as a result of colonialism. In Bhabha's (1990) words, "in-betweenness," as well as a "self-marginalization," was experienced during the colonization in both the North and South. Furthermore, in the name of the South, the process was more than a tragedy. It was not only the colonizers who exploited the natives in the South, but they were also abused by the Northerners. A history of enslavement, ignorance, and misinterpretation between the North and South laid clear cut in front of them. Given all the negative coding, the Southern collective memory had to be removed. "For Southerners, the precolonial and colonial history is invested with countless traces of extreme ethnic and racial oppression, thus yielding indisputable evidence of continuity between past and present" (Idris, 2005, p.46). Despite past experiences, in which the Arabs themselves suffered the most, the Northern Arab elite initiated a policy of assimilation towards the South.

In an attempt to eliminate British culture and customs, the North initiated a policy of Arabization towards the Southern population, which had previously taken the form of Sudanization within the state apparatus. For the South, the situation differed as there are no unifying factors—ethnic, lingual or cultural—that brought the population together to display a nationalist rhetoric or movement. The *Other* has always defined the South as distinctive while rejecting the characteristics of the native population, which has been continually labeled underdeveloped and illiterate, and enslaved.

During the run up to independence, the South clearly stated that an Afro-Arab state built on federalism would be accepted. For the Southerners, this was a prerequisite for unity with the North under a single state with a clear purpose: the everlasting division was to be settled with a peaceful coexistence between the Negroids and the Arabs. However, the North, ignoring these requests, took action that escalated the events between the two communities. A political and cultural hegemony was thus set in motion, embraced by the bureaucracy, which the Northerners had already assumed control of as a result of Sudanization. As witnessed in several other countries, with the Sudan being no exception, the more the Northerners took over public duties, the more they "...could make sweeping claims for the nation, often conflating their own group needs with particular definitions of the nation and leaving little room in public forums for alternative voices" (Brook and Schmid, 2000, p.3-4). Thus, not only was the process of Sudanization systematically and effectively instrumentalized following a wave of Arabization upon the masses, but the emerging Arabic print culture, with the support of the Northern elite, also disseminated an immediate wave of Arabization across the country, or what is also called "Northernization" (Seri-Hersch, 2020). Non-Arabs (e.g., Beja, Nuba, Funj) were not only prevalent in the South, but they were also prevalent in the north. The Sudanese people comprised Arabic-speaking Muslims, Arabic speaking non-Muslims, and non-Arabic speaking Christians or heathens, and even non-Arabic speaking Muslims (e.g., Beja, Fur). The process was to disseminate the use of the Arabic language throughout the country, which meant the nationalization of education via a state

⁸ In addition to *Sudanization*, the terms *Localization*, mostly used by the British, and *decolonization* used by French comes to signify the replacement of state apparatus from the British to the Sudanese. See, Al Agab A. Al- Teraifi, "Sudanization of the Public Service: A Critical Analysis," in Yusuf Fadl Hasan (ed.) *Sudan Notes and Records*, Vol.58, 1977, pp.117-134.

⁹ An indigenous population is the first settlers of a region, sharing unique histories, languages, cultural practices, and spiritual beliefs.

curriculum. The target was clear: the missionary and private schools teaching language, and tribes in the south speaking local languages (Dinka, Shilluk, and Bari, etc.) had to become Arabic. The aim was to give a unified state appearance to the newborn independent Sudan. Given the lack of any past narratives projecting unity between the North and South, the only option was to shade the existing divisions, and regardless of cultural background, cultivate a homogenous society.

With the removal of external rule and colonialism came a version of internal colonialism. The requests of the South to be recognized as a distinct community and the acceptance of regional self-rule were dismissed by the government. It was in 1955 when the Sudanese parliament declared the country's independence, followed by a series of harsh government decisions, such as ordering the execution and deportation of the Southerners. This was the start of what would later become the first Sudanese Civil War¹⁰ (The Anya Nya Rebellion¹¹). Two years after its independence, the military seized power in the Sudan under General Ibrahim Abboud, who later became president of the Sudan. During military rule, relations between the government and the South worsened due to the oppressive policies of Abboud. With false claims to restore integrity, political violence accelerated across the nation. The suspension of the constitution and dissolution of the parliament were the first moves of the military rule.

The second nationalist wave included the Islamization of the state. The aim of the Northern elite was to establish an Arab-Islamic state. For that to happen, Quranic schools (*ma' ahads* and *khalwas*) and Mosques for worship were opened, and spread rapidly across the country. The South, which had already suffered from proselytization, was once again experiencing religious pressure and persuasion. The first move of the government was to open the Department of Religious Affairs in 1957 with the purpose of disseminating religious teachings under the Islamic doctrine to the non-Islamic regions in the Sudan, namely in the South. The aim was clear. Every child was forced to attend these primary schools if they were to continue secondary education. The Quranic schools served two purposes: to provide Islamic education, and to disseminate the Arabic language, since the Quran was written in Arabic. The most important instrument of nationalism, education, was created to massify a unique identity upon the population. The rule under General Abboud continued the policies of Islamization and Arabization under the motto of "one country, one language, one religion." Under the nationalization of education, all kinds of missionary and Christian schools were refused permit after a ban was placed on all educational activities other than for religious purposes. Friday became the official weekly holiday, as it was the 'day of prayer' in Islam, which is Sunday for Christianity. According to the government, this duality had to be removed to ensure unity in the country, making Sunday a working day. This provoked a significant reaction in the South, leading, in 1960, both secondary and intermediate students in the South to cause widespread civil disobedience and strike against the government (Poggo, 2002, p.78-80). As a result of the protests, many students were detained, arrested, and a few even imprisoned with the accusation of treason. The incidents led to another ban on public meetings and gatherings. In order to prevent any further protest movements, a government ban was issued for people not to form a crowd in public spaces. After accusations of provoking the people and interfering in the education policy of the state, Christian missionaries were ordered to leave the country by 1963. This move indicated the government's intention to wipe out the Christian presence in the South. This was done with the hope of Islam filling the religious gap in the South. For this to happen, education activities gained momentum by subsidizing the budget and increasing the

¹⁰ There are different opinions as to whether the first civil war occurred from 1955 to 1972 or from 1963 to 1972. Some scholars do not count on the mutiny starting in 1955, which for them do not meet the conditions of a civil war. See, Oystein H. Rolandsen, "A False Start: Between War and Peace in the Southern Sudan, 1956-62" *Journal of African History*, 52, 2011, pp.105-123.

¹¹ Also known as the guerilla army of the political party Sudan African National Union (SANU). Established in 1961, the party was a defender of South Sudanese nationalism.

number of Quranic schools. The government encouraged students to attend these schools by propagating the motto “reject Islam and abandon education or accept education and become Muslim” (cf. Poggo, 2002, p.91); however, what the government in Khartoum failed to understand was that the more it provoked the people, the more the pressure increased in the South. Subsequently, a matter of action and reaction was displayed, leading to a regional backlash.

Even after the Abboud regime, the civilian government under Mahgoub continued to commit violent acts against the Southerners. In 1965, the massacres in Juba left 1,400 civilians dead. Between 1963 and 1966, the most brutal events, such as mass killings, took place in the South. Nearly 500,000 Southerners were slain by the government. Under all these internal turmoils, the civil rule was interrupted once again by the military. In 1969, Ja’far Numayri took control of the power with a coup. It was only the Addis Ababa Agreement in 1972 that brought a halt to the ongoing civil war. The agreement provided important gains for the South, underlining the region as a distinct cultural and historic community and gaining a regional administration. As a result, the agreement led to the Southern regional autonomy under a united Sudan. However, the gains acquired by the South did not last long, since Numayri’s rule dissolved the autonomy of the South in 1983 and divided the South into regions. Declaring the end of the peace agreement, Numayri imposed Sharia Islamic Law upon the South, which marked the beginning of the second civil war in Sudan. It was only in 1985, when Numayri was also overthrown by a coup led by Siwar al-Dahab. After a year of transition to civilian rule, elections were held in 1986, and civilian rule was restored during a time of ongoing civil war between the North and South.

It was with the start of the second civil war that the regional backlash in the South transformed into a national backlash. The subsequent war has since revealed the roots of South Sudan’s institutions representing the national resistance, namely the Sudan People’s Liberation Army (SPLA) and the Sudan People’s Liberation Movement (SPLM). When the SPLA/M were first established, the factions did not pursue a secessionist policy, but rather aimed for a united Sudan. It was only in the 1990s when the organization claimed self-determination for South Sudan. In 1989, Sudan witnessed a second coup, this time led by Omer Al-Bashir. Backed up by the National Islamic Front¹² (NIF), El-Bashir employed a jihadist policy across the country. This meant toughening the regime via a militarist order with an Islamist strategy. Efforts to Arabize and Islamize the country gathered pace. Clashes contracted to loyal militias occurred against every opponent and rebel. Political Islam prevailed during the Al-Bashir era. Al-Bashir’s strict rule was centered on Sharia Law and a series of restrictive policies against the rebels, which caused a witch-hunt, especially in the South and West, leading to brutal clashes between the government forces and the rebels. The long-lasting conflict had turned into an identity crisis, with each party aiming to defend its own cultural distinctiveness fostered within different communities. For the regime, the aim was to develop national solidarity through autocratic means, whereas the rebels were primarily concerned about survival.

4. Contested Nationalisms and the Partition

Post-Sudan still remains a geography for competing identities that have struggled to both exist and gain acceptance. Instead of melting into a single (national) identity, the Sudanese competed with one another as a result of mistrust and intolerance. At the center of this struggle lies the democratization of culture, or in other words, the right to culture, by considering it a basic human right and to give it a legal status. This path could have been followed by preserving of the rights of the oppressed as the prominent issue was and still concerns the misreading of the decolonization era. To unify the population with

¹² Also known as the Muslim Brotherhood. A movement emerging in the 1960’s representing political Islam, and becoming an important force starting from the 1970’s in Sudanese politics.

the hope of becoming a nation, the Northern elite engineered a process of imposition, both culturally and politically. The idea was to build a common ground in defining the nation. However, employing the same process as colonizers has turned out to be a huge mistake that recently led to the break-up of the country.

Rather than meet the cultural needs of the South Sudanese inhabitants, the Northern elite initiated the process of cultural assimilation. In order to create a 'high culture' or 'popular culture,' the ruling class/elite pursued policies that determined the status of culture, which was to instrumentalize, to create a mono-cultural community, which, in contrast, required an acceptance of multi-culturalism and the way cultural policies are evaluated—as equal or unequal—in terms of redistribution and integration. Neither during the pre-colonial nor in post-colonial times was the South a developed region, but more importantly, it has never been given the chance to progress. Further, the region has never been evaluated on equal terms, nor respected for that matter, and as a result transformed into an area of conflict for those with different agendas. This is the main ground on where today's Sudanese nationalisms flourished. The common ground shared between the Northern and Southern Sudanese forms of nationalism is that they have both become repetitive trauma communities, with each state rejecting the other's national project for the sake of its own survival. For Idris, the Southern Sudanese people "are amongst the most politically oppressed and subjected people in the African continent, perhaps comparable only to the victims of the obnoxious apartheid system in South Africa" (2005, p.41), and have recently made an attempt to recreate themselves in a conflict-ridden geography. Following the issues regarding national borders and oil revenues with the North, the Kordofan conflict and inter-ethnic tribal clashes are still ongoing and require immediate attention. The situation is not much different in the North, which still confronts inter-ethnic clashes, as well as the long-term Darfur problem. Having lost a large amount of territory to South Sudan, the people of North have been forced to confront an identity crisis while numerous problems still need to be solved. As a result of military coups, the North Sudan has entered an unstable period, just like the South. It was in 2013 when a political power struggle erupted between the president and his former deputy, leading to a civil war in the country.

Once declared by former foreign minister of Sudan Hassan el-Turabi Kassala as "The New North has a New South," it is important to note that the South was previously used as a term referring to an underdeveloped region within a single Sudan. After the South became a sovereign independent state, a clear-cut border between the two Sudanese States opened up a new phase that would allow both of them to develop for their national identities. During the colonial era, the colonizers determined the land boundaries for their own purposes, as witnessed in many other African states; however, a single border now divides the two Sudanese populations by means of identity. However, this did not result in a peaceful environment between and within the Sudans.

Thanks to the outcome of the 2011 referendum, South Sudan decided to secede (98.8% of southerners voted for independence). Subsequently, the lack of understanding and communication, the legacy of mistreatment, and extreme insecurity between the North and South led to the break-up of the single state. Anti-colonial resistance was later followed by an anti-northern stance, bringing the Southern population together; however, after the secession, the diverse inhabitants of the South did not share many commonalities with their counterparts in the North, aside from being constantly traumatized, displaced, mass killed, or exploited. This begs the question as to why the South Sudanese people describe their newborn nation-state as "the New Sudan." Further, acknowledgment of the term "The Sudans" requires further inquiry. Despite the separation, both Sudans still share the same fate: civil unrest, instability, and state failure. All these are leading to consecutive military interventions (2019 and 2021) in the North, and a civil war (2013 and 2016) in the South. Neither of the states have not managed a peaceful settlement leading to a nation-building process with a clear identity embracing all the communities divided on ethnic and cultural lines. Conversely, the situation is

turning into more divisions. Running up to partition and independence was a strong narrative for the Southern unity, which has quickly faded away and replaced by further divisions. Despite reaching consensus on two agreements in 2015 (Resolution of the Conflict in the Republic of South Sudan) and 2018 (Revitalized Agreement on the Resolution of the Conflict in the Republic of South Sudan), stability remains far from solid, and the struggle between the Dinka and Nuer tribes persists. On the opposite side, the break-up meant a re-narration for the shrinking North, especially after the removal of President Al-Bashir in 2019. Bashir's removal from office, despite easing the tensions, increased the turmoil even further. Despite the formation of a civilian-military interim government, the country was unable to call for democratic elections. In 2019, President Al-Bashir was removed in a coup led by Abdelfattah al-Burhan, leading to violent clashes breaking out between the Sudan Armed Forces (SAF) led by al-Burhan, and the Rapid Support Forces (RSF) led by Mohamed Hamdan Dagalo (also known as *Hemedti*).

With considerable support from the international community, both in the process of the Comprehensive Peace Agreement to make "unity more attractive" (Cockett, 2010 p.251) signed in 2005, and later in the run up to independence in 2011, South Sudan had to act with the awareness of a multicultural formation. Once a semi-autonomous region, and later an independent state, the region is highly diverse. Clearly defined in its constitution as "a multi-ethnic, multi-cultural, multi-lingual, multi-religious and multi-racial entity where such diversities peacefully co-exist" (South Sudan Constitution, 2011, Article 1/4), this description is key to understanding how to achieve peace through such diversity. Although English was accepted as the working language of the state, South Sudan comprises many native languages (e.g., Dinka, Nuer, Shilluk, etc.), which the Constitution has assured protection as "all indigenous languages of South Sudan are national languages and shall be respected, developed and promoted" (Article 6/1). The same counts for religious freedom, which is secured via the Constitution under secularism. As the Constitution stipulates, "Religion and State shall be separate. All religions shall be treated equally and religion or religious beliefs shall not be used for divisive purposes" (Article 8, 1-2). Through all the suffering the people confronted throughout the history of Sudan, language and religion have both been instrumentalized in the name of nationalism as prominent signs of difference. Another issue guaranteed by the Constitution was decentralization in the administration. This was included in the Constitution as "all levels of government shall promote democratic principles and political pluralism, and shall be guided by the principles of decentralization and devolution of power to the people through the appropriate levels of government" (Article 36/1). From a normative point of view, although the constitutional arrangements seem satisfactory, under practical means they lack cohesion and remain to be nothing. Although constitutionally guaranteed, respecting pluralism and embracing diversity did not fulfill the expectations, and the country entered a period of turmoil. For Nyaba (2019), this was mainly due to the "sociopolitical duplicity of the Northern elite" (p.23). Aside from becoming a nation, Southern nationalism (if any) only continues to denote a reflection of opposition towards North Sudan.

The same situation applies to the North. The Constitutional Charter accepted in 2019, laid down a road-map for the North via a transition to democracy. In defining the nature of the state, the North Sudan is a "... pluralistic, decentralized state, where rights and duties are based on citizenship without discrimination due to race, religion, culture, sex, color, gender, social or economic status, political opinion, disability, regional affiliation or any other cause" (Constitutional Charter, 2019). Despite all the attempts to restore peace in the North, the civilian government was disrupted, and the transition period was overthrown by a military coup in 2021. Further, despite initiating processes regarding the protection of diversity and pluralism, both Sudans have not been successful. As a result of power struggles, political violence is common. Although the international community supports attempts to restore peace in the region via a Trilateral

Mechanism¹³ consisting of different International Organizations, it remains far from an established solution.

What was once a unifying struggle against colonialism asserted itself has now become a unified struggle against each other (between the North and South). However, this struggle lacks a cultural domain, thus making it solely political. According to Gellner's definition of nationalism, that "the political and the cultural unit should be congruent" (1983, p.1), this congruence does not manifest at a national level in either of the Sudans as neither population shows a commitment to the established political systems, resulting in weak attachments both to the state and to their fellow citizens. Theron (2022) emphasizes that the elites in the North and South are trying to keep the state alive for the sake of grabbing power; however, they have forgotten the nation. This causes fragmentation rather than unity in both the North and South Sudan. Culture forms mentality at certain levels, and at this level, there is both tribal kinship and local, rather than national, in both North and South Sudan. Though the aim of nationalism is to reveal a homogenous structure, the Sudans are highly heterogenous and fragmented. In the past, these subaltern groups were pitted against each other, and are now fragments of a single nation state. It seems that no single narrative is sufficient to embrace these diversities. At this point, it is important to mention Chatterjee (1993), who divided culture into "material and spiritual domains" (p.5). The material domain includes the economy and state business (administration, bureaucracy, etc.) introduced by the colonizers, while the inner (spiritual) domain includes tribal, religious, and family bonds, which the colonizers never succeeded in penetrating. For Chatterjee, the inner domain is the essential mark of cultural identity (1993, p.6) and currently one of the main reasons for the ongoing conflicts in both the North and South. The fragmentation and diversity in both North and South Sudan remain at the center of every problem. The endeavor of the communities to protect their authentic and distinctive culture has led to clashes on all fronts. Oppressed by different actors at different times, the groups that make up North and South Sudan aim to preserve and maintain their daily practices, rituals, and lifestyles. As a result, this hinders their attachment to the state, which they find distant from themselves because of political institutions controlled by power-hungry individuals (civil or military) aiming to consolidate more power. This in turn leads to the emergence of a privileged group while excluding the rest.

5. Conclusion

The instrumentalism of nationalism in the Sudan, whether in colonial or post-colonial times, has caused the Sudanese people to suffer from the lack of both statehood and nationhood, making them vulnerable to outside interventions. The attempts taken to create a national identity imposed by the elites has focused on a narrow understanding with the purpose of serving self-interests. As a result, nationalism has never led to unifying positions between the state and the people. Given the ethnic diversity in both of the Sudans, the elites failed to find common ground, namely in the creation of a nation state. The only similarity the ethnic and cultural groups in this region share is their history of victimization, survival, and struggle, resulting in the absence of unity. The struggle between the North and South has led to the death and displacement of millions, all in the name of cultural visibility. Clearly, the division is far deeper, destabilizing both the North and South, which cannot be settled via an agreement on oil resources. The turbulence both in the North and South has the potential of leading to further divisions, especially in the region called Darfur, which requires further inquiry. The remnants of colonialism still haunt both the Sudans, which is why culture always remains at the center of Sudanese politics. However, these two distinct communities

¹³ Including United Nations Integrated Transition Assistance Mission in Sudan (UNITAMS), The African Union (AU) and Intergovernmental Authority on Development (IGAD).

must also take into account the 'culture of peace,' which can offer solutions to the many problems these polarized and divided communities face.

References

- Bhabha, Homi. K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bhabha, Homi K. (1990). "Introduction: Narrating the Nation," in Homi K. Bhabha (ed.) *Nation and Narration*. London: Routledge.
- Brook, T. & A. Schmid. (2000). "Introduction: Nations and Identities in Asia," in T. Brook and A. Schmid (eds.), *Nation Work: Asian Elites and National Identities*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Chatterjee, Partha. (1993). *The Nation and Its Fragments, Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton: Princeton University Press.
- Cockett, Richard. (2010). *Sudan The Failure and Division of an African State*. New Haven and London: Yale University Press.
- Constitutional Charter of Republic of Sudan, (2019). https://www.constituteproject.org/constitution/Sudan_2019
- Cooper, Frederick. (1996). *Decolonization And African Society, The Labour Question in French and British Africa*. USA: Cambridge University Press.
- Fanon, F. (1994). *A Dying Colonialism*. New York: Grove Press.
- Gaffer, Nowar. (2012). The Graduate's National Movement in Sudan, 1918-1944. *Jurnal Jabatan Sejarah Universiti Malaya*, 20(20), pp.125-141.
- Gellner, Ernest. (2006). *Nations and Nationalism, (Second Edition)* USA: Blackwell Publishing.
- Gurdon, Charles. (1984). *Sudan at the Crossroads*. Cambridgeshire: Middle East and North African Studies Press.
- Hegel, G.F.W. (1956). *The Philosophy of History* (trans. J. Sibree). New York: Dover.
- Holt, P.M. (1956). Sudanese Nationalism and Self-Determination. *The Middle East Journal*, 10(3), 239-247.
- Ibrahim, Abdullah Ali. (2002). "The Invention of the Northern Sudanese," in Gada Kadoda and Sondra Hale (eds.), *Sudanese Intellectuals in the Global Milieu Capturing Cultural Capital*. NY: Lexington Books.
- Idris, Amir. (2013). *Identity, Citizenship, And Violence in Two Sudans Reimagining a Common Future*. USA: Palgrave MacMillan.
- Idris, Amir. (2005). *Conflict and Politics of Identity in Sudan*. NY: Palgrave Macmillan.
- Khalid, Mansour. (2010). *War and Peace in Sudan A Tale of Two Countries*. London: Routledge.
- Lugard, Fredrick. (1922). *The Dual Mandate in British Tropical Africa*. London: Frank Cass.
- McClintock, David Wm. (1970) The Southern Sudan Problem: Evolution of an Arab African Confrontation. *Middle East Journal*, 24(4), 1970, pp.466-478.
- Nyaba, Peter Adwok. (2019). *South Sudan Elites, Ethnicity, Endless Wars and the Stunted State*. Tanzai: Mkuki na Nyota Pub.
- Opello, W. and Rosow, S. (1999). *The Nation-State and Global Order: A Historical Introduction to Contemporary Politics*. Boulder, CO and London: Lynne Rienner.
- Paalo, Sebastian Angzoorokuu, Samuel Adu-Gyamfi, Dominic Degraff Arthur. (2024). "Nationalist Secessionism and Global Order: A Comparison of the Dynamics and Impact of Secession Movements in Africa and Europe." *Nations and Nationalism*, Vol.30, Issue 2, pp.219-234.
- Poggo, Scopas S. (2002). General Ibrahim Abboud's Military Administration in the Sudan, 1958-1964: Implementation of the Programs of Islamization and Arabization in the Southern Sudan." *Northeast African Studies*, Vol.9, No:1, pp.67-101.
- Powell, E. (2003). *A different shade of colonialism: Egypt, Great Britain, and the mastery of the Sudan, 1865-1925*. Berkeley, CA: University of California Press
- Rolandsen, Oystein H. (2011). A False Start: Between War and Peace in the Southern Sudan, 1956-62. *Journal of African History*, 52, pp.105-123.
- Said, Edward. (1993). *Culture and Imperialism*. London: Chatto and Windus.
- Said, E. (1983). *The World, The Text and The Critic*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.

Sharkey, Heather J. (2003). *Living with Colonialism Nationalism and Culture in the Anglo-Egyptian Sudan*. Berkeley: University of California Press.

South Sudan Constitution, (2011) https://www.constituteproject.org/constitution/South_Sudan_201

Spivak, G.C. (1988). "Can the Subaltern Speak?" in Cary Nelson and Lawrence Grossberg (eds.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan.

Teraifi, Al Agab A. Al-. (1977). "Sudanization of the Public Service: A Critical Analysis," in Yusuf Fadl Hasan (ed.). *Sudan Notes and Records*, 58, 117-134.

Theron, Sonja. (2022). *Leadership, Nation-building and War in South Sudan, The Problems of Statehood and Collective Will*. London: Bloomsbury Pub.

Vezzadini, E. (2015). *David E. Mills, Dividing the Nile. Egypt's Economic Nationalists in the Sudan, 1918-56*. Cairo, New York: American University of Cairo Press.

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval : None

Author Contributions: Sertan AKBABA (100%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Sertan AKBABA (%100)

Komplo GÜdümlü Siyasal Partilerin Yükselişi ve Türkiye'den Yeniden Refah Partisi Örneği

Mustafa Cem OĞUZ¹

¹Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü; oguzmustafacem@gmail.com

Öz: Komplo teorileri ile siyaset arasındaki yakın ilişki 21.yy'da daha da yoğunlaşmış ve siyaset kurumunu dönüştürmüştür. Bu dönüşümün pandemi ile daha da arttığını ve komplo teorilerinin tüm kurumlara ve söylemlere sirayet ettiğini görüyoruz. Öyle ki artık komplo güdümlü siyasal partilerden söz edilmekte. Biz de bu çalışmamızda Türkiye'nin son yerel seçimine damgasını vuran Yeniden Refah Partisini (YRP) bu çerçevede ele aldık ve onu küresel örneklerine yaklaştıran ve farklılaştıran veçheleri ile değerlendirdik. Buna göre YRP global ölçekte geçerli olan komplo teorilerini takip etmektedir ve özellikle "küresel elitlerin nüfusu azaltma" hedefli nihai amacına inanmaktadır. Partinin öne çıkardığı tüm diğer komplolar da bu tema ile ilişkilidir; Covid 19, Aşı/aşılama, GDO'lu tohumlar, Küresel Isınma, LGBT ve Kadın Hakları Mücadelesi. Ancak YRP komplo teorilerini inşa ederken zaman zaman Batı'dan ayrılmaktadır da. Öyle ki, Amerika ve Brezilya'da virüsün kaynağı üzerinden komplo teorileri üretilip, Çin şeytanlaştırılırken; YRP Millî Görüş geleneğini takip ederek, anti-siyonist ve batı karşıtı komplo teorileri ile kitlesini canlandırmaktadır. Partiyi, diğer komplo güdümlü partilerden ayıran boyutu ise son yerel seçimlerdeki başarısıdır. Bu başarının Türkiye özelinde farklı açıklamaları olsa dahi, iddiamız komplo teorilerinin YRP'nin medyadaki görünürliğini artırdığı ve böylece geniş kitlelere ulaşmasını sağladığıdır.

Anahtar Kelimeler: Komplo Teorileri, Komplo Güdümlü Partiler, Popülizm, Post-Truth, Yeniden Refah Partisi
Jel Kodları: C18, H70, Y80

The Rise of Conspiracy-Driven Political Parties and the Example of the New Welfare Party from Turkey

Abstract: The close relationship between conspiracy theories and politics has intensified even more in the 21st century and transformed the political institution. We see that this transformation has increased even more with the pandemic and conspiracy theories have spread to all institutions and discourses. So much so that there is now talk of conspiracy-driven political parties. In this study, we discussed the New Welfare Party (YRP), which left its mark on Turkey's last local elections, within this framework and evaluated it with aspects that bring it closer to global examples and differentiate it. Accordingly, YRP follows the conspiracy theories that are valid on a global scale and especially believes in the goal of global elites "reducing the population". All the other conspiracies the party promotes are also related to this theme; Covid 19, Vaccine/vaccination, GMO seeds, Global Warming, LGBT and Women's Rights Struggle. What distinguishes the party from other conspiracy-driven parties is its success in the last local elections. Even though there are different explanations for this success in Turkey, our claim is that conspiracy theories increased YRP's visibility in the media and thus enabled it to reach large audiences.

Keywords: Conspiracy Theories, Conspiracy-Driven Political Parties, Populism, Post-Truth, New Welfare Party
Jel Codes: C18, H70, Y80

Atf: Oğuz, M. C. (2024). Komplo Güdümlü Siyasal Partilerin Yükselişi ve Türkiye'den Yeniden Refah Partisi Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 848-862.
<https://doi.org/10.30586/pek.1526828>

Geliş Tarihi: 01.08.2024
Kabul Tarihi: 11.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Komple teorileri son on yılda hiç olmadığı kadar siyasal hayatın içinde. Liberal demokrasinin kalelerinde bile bu teorilerin ciddi ciddi konuşulduğu, politikacıları ve geniş halk kitlelerini ikna ettiği görülüyor. Bu değişimin ardında hiç şüphesiz liberal demokrasinin yaşadığı büyük meşruiyet krizi var. Serbest piyasa ve demokrasi anlatısının küreselleşmenin yarattığı yeni dünyanın sorunlarına çözüm üretememesi ve solun da bu dönüşüm karşısında çaresiz kalması kitleleri daha radikal politik tercihlere ve anlatılara yönlendiriyor (Papaioannou, vd. 2023; Van Prooijen, 2018). Birleşik Krallık'da Farage, ABD'de Trump, Brezilya'da Bolsanora ve Fransa'da Le Pen bu kriz anlarını değerlendirdi ve seçmenlere sundukları basit ve çarpıcı yanıtlar ile iktidarı elde etti ya da bu yolda önemli bir mesafe kat etti. Fransa'da *Great Replacement*, ABD'de *Pizzagate-Qanon* ve Birleşik Krallıkta *Brexit* temalı komple teorileri hem bu liderlerin önünü açtı hem de bu liderler aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaştılar. 2019'da ortaya çıkan Covid 19 Pandemisi ise komple teorileri üzerinde bir çarpan etkisi yarattı (Önnerfors, 2021; Kuzelewska & Tomaszuk, 2022). Küresel ölçekte pandemiyi, aşırı ve önlemleri sorunsallaştıran yüzlerce benzer komple teorisi ortaya atıldı ve bunlar mevcutta bulunan diğer komple teorileri ile birleşerek daha kompleks ve daha etkili bir içeriğe kavuştu. Bu teoriler siyasal hayat ve kurumlar üzerinde de büyük bir etki yarattı. Politikacılar ve devlet adamları, bu anlatılara yanıt vermek ya da bu anlatıları benimsemek durumunda kaldı. Öyle ki, bu komple teorilerinden beslenen yeni siyasal partiler ortaya çıktı. *Komple Gündümlü Siyasal Partiler* olarak adlandırılan bu partiler, geleneksel sağ popülist partilerin aksine, komple teorilerine salt pragmatik gayelerle başvurmadılar; onları partilerinin programında, seçim vaatlerinde ve liderin söylemlerinde başat öğe haline getirdiler ve politika bizatihi bu teoriler üzerinden icra edilmeye başlandı (Karabell, 2021). Bu tip partileri daha çok Okyanusya ve Doğu Avrupa ülkelerinde görüyor olsak dahi bir trend yakaladıklarını ve farklı kültür ve coğrafyalara da yayıldıklarını söyleyebiliriz.

Biz de çalışmamızda 2018'de kurulmuş olmasına rağmen, yükselişini pandemi dönemine borçlu olan Yeniden Refah Partisini (YRP) bu kavram üzerinden ele alacağız ve partinin komple gündümlü bir parti olduğunu iddia edeceğiz. Bunu yaparken partinin ve liderin benimsediği komple teorilerini, küresel ölçekteki benzerleri ile mukayese edip, bu teorilere ne kadar sahip çıktığı ve ne kadar yaygın kullandığını inceleyeceğiz. Bu hedefe ulaşmak için de özellikle Fatih Erbakan'ı ayrıcalıklı bir aktör olarak ele alacağız ve resmi konuşmalarını, Pandemi sırasındaki röportajlarını, kamuoyuna yaptığı açıklamaları ve sosyal medya paylaşımlarını analiz edeceğiz.

2. Komple Teorileri ve Siyaset

Siyasetin konusu iktidarın paylaşımı olduğu için bu rekabette tarafların birbirini meşru ya da gayri meşru yollarla ekarte etmesi beklenen bir durumdur. Tarihsel olarak komple teorileri de bu mücadelede en sık başvurulan taktiklerden biri olmuştur. Muarızı itibarsızlaştırmak ve mücadeleye taraftar kazanabilmek için benimsenen bu yöntem 19.yy'dan itibaren kitle siyasetinin yükselişe geçmesi ile yaygınlık kazanmıştır. 21.yy'a gelindiğinde ise iletişim teknolojilerinin gelişimi ile komple teorileri çok daha geniş kitlelere ulaşmaya başlamış ve iktidar mücadelesinde daha sık başvurulan bir taktik haline gelmiştir. Bu dönemde rasyonel politik mücadelelerin ve diyaloga dayalı kamusal alanın çöküşü siyasal alanı komple teorilerinin etkisine açık hale getirmiştir, öyle ki özellikle 2010'lardan itibaren hakikat sonrası (post-truth) bir çağın başladığı iddia edilmiştir (Suiter, 2016; Sismondo, 2017).

Peki komple teorileri siyasal aktörler tarafından neden tercih edilmekte ve de siyasal süreçte ne gibi sonuçlar yaratmaktadırlar? Bu sorulara geçmeden önce komple teorisini kısaca tanımlamak gerekmektedir; komple teorisi, rollerini gizlemeye çalışan (en azından amaçlarına ulaşana kadar) güçlü insanların entrikalarına atıfta bulunarak bazı olayları veya uygulamaları açıklama çabasıdır (Aaronovitch, 2010; Pigden, 1995). Buna göre komplolar tipik olarak siyasi veya ekonomik gücü gasp etmeye, hakları istismar etmeye,

kurulan anlaşmaları ihlal etmeye, hayati sırları saklamaya veya temel kurumları değiştirmeye çalışırlar (Douglas vd. 2019: 4). Çoğu durumda bu insanlar öne çıkan güçlü topluluklar olmasalar dahi görünürdeki o zayıflıklarının arkasında yıkıcı bir potansiyelin varlığına inanılır. Etnik azınlıklar sıklıkla bu tür bir önyargının kurbanı olarak öne çıkarlar (Prooijen & Douglas, 2018). Komplo teorisi olarak kabul edilen bir iddia zamanla doğrulanabilir de doğrulandığı vakit artık bir komplo olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Yine bazı teoriler yanlış olsalar da zararlı değildir; bu nedenle bunlar batıl itikat olarak da kabul edilebilirler. Biz bu çalışmamızda yanlış ve etkileri itibari ile tehlikeli olan komplo teorilerini dikkate alacağız ve onların siyaset üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.

Komplo teorileri üretmeyen ve bu teorilere inanmayan bir toplum bulunmamaktadır. Ancak yine de bazı toplumlar bu teorileri üretmeye ve inanmaya diğerlerine göre daha yatkındırlar. Doğru bilgi akışının bulunmadığı, kuvvetler ayrılığının tesis edilmediği, medyanın özgür olmadığı otoriter ülkeler komplo teorisi açısından daha verimli bir alan sağlamaktadır. Rejimin kapalılığı ve hesap sorulamazlığı, toplumu komplo üretimine daha yatkın hale getirmektedir (Cordonier vd. 2021).

Komplo teorileri siyasette birçok işleve sahiptir. Öncelikle komplo teorileri iktidar mücadelesinde taraftar toplamayı ve onları bir hedef doğrultusunda yönlendirmeyi sağlamaktadır. Bu tür komplo söylemleri halkta var olan memnuniyetsizliği tek bir konu, kişi ya da grup üzerinde toplayarak, kitleyi harekete geçirmektedir (Zen, Carton, vd. 2022). İkinci olarak komplo teorileri toplumu yanlış hedeflere yönlendirerek, hükümetin sorumsuzluğunu koruyabilir ve böylece rejimin ömrünü uzatabilirler. Bu noktada genellikle yabancı güçlerin ülke üzerindeki emellerine dair komplolar tercih edilmektedir. Bunun en tipik örneği pandemi döneminde Trump üzerinden görüldü. Trump salgınla mücadeledeki kötü yönetiminin üstünü örtebilmek için bilimsel olmayan açıklamalara başvurarak sıklıkla Çin'i hedef tahtasına oturttu (Harper & Sykes, 2023, s. 113). Üçüncü olarak komplo teorileri iktidar mücadelesi içinde olunan muarızları *şeytanlaştırmaya*, itibarsızlaştırmaya yaramaktadır. Özellikle popülist politikacılar rakiplerini ya ulusa yabancı elitler olarak sunmakta ya da onları gayri ahlaki bir şekilde kodlamaktadırlar. Türkiye'de Erdoğan sıklıkla muhalefeti "yerli ve milli" olmamakla, "dış güçlerin ajanı" olmakla itham etmektedir (Yılmaz & Shipoli, 2022: 322). İşçi Partisi eski başkanı Corbyn de, liberal muarızları tarafından anti-semitizm ile suçlanırken (Harper & Sykes, 2023, s. 116), Trump da Biden ve diğer Demokrat Partili isimler için pedofili suçlamasında bulunan Qanon teorisine destek olmaktadır.

Siyasi rakipleri komplo teorileri ile bu şekilde şeytanlaştırma ister istemez, o elitlerin sosyal tabanını da *ötekileştirme* sonucunu doğurmaktadır. Popülist liderlerin siyaseti okuma ve icra etme tarzı mağdur halk ve yabancı elitler ikiliği üzerinden gerçekleşmektedir. Dolayısıyla toplumun bir kesiminin ötekileştirilmesi ve diğer kesimin buraya karşı mobilize edilmesi şarttır. Bu ötekileştirme stratejisinde ise yine komplo teorilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum halk arasında partizanlığın artmasını ve karşılıklı güvenin azalması sonucunu doğurmaktadır. Politik aktörler ve toplumsal tabanlar arasında inşa edilen bu güvensizliğin doğal sonucu da siyasal sistemdeki demokratik kurumlara olan güvensizliğin artmasıdır (Kessel, 2022, s. 4). Bu teorilerin merkezinde maniheist dünya görüşü bulunduğu için onların nezdinde kurumlar da muhakkak şeytani güçlerin kontrolü altındadır. Anayasa mahkemeleri, seçim kurulları ve kongre gibi demokratik bir siyasal hayat için vazgeçilmez olan kurumlar bu nedenle güvenilmemesi gereken yapılardır. Bunun en tipik örneği de 6 Ocak Kongre Baskını'dır. Trump, baskından önce seçim kurullarının hile yaptığını ve seçimin bu kurullar aracılığıyla Demokratlar tarafından alındığını iddia etmiştir. Bu iddia üzerinden kongre de hedef tahtasını oturtulmuş ve Amerikan tarihinde ilk defa kongre basılmıştır.

Sosyal medya teknolojilerinin yükselişi komplo teorilerinin bahsi geçen etkilerini daha da artırmaktadır. Birçok araştırmanın da gösterdiği üzere sosyal medya platformları aynı ideolojik eğilime sahip olan insanları bir araya getirmekte ve böylece farklı dünya görüşleri arasındaki olası diyalogları/karşılaşmaları azaltmaktadır. Bunun neticesi de

yankı odaları (Echo Chambers) adı verilen sanal yapıların oluşumudur. Yankı odaları var olan yanlış sanıları karşılıklı etkileşim içinde daha da pekiştirerek, sağlamlaştırmaktır. Yanlış sanıların/bilgilerin pekişmesi de komplo teorilerinin inandırıcılığını artırmakta ve böylece toplumda var olan siyasi kamplaşmalar daha da şiddetlenmektedir (Cinelli, vd. 2022; Mortimer, 2017; Del Vicario vd. 2015).

Görüldüğü üzere komplo teorileri siyaset üzerinde yoğun ve çeşitli etkilere sahiptir. Bu etkinin 21.yy. ile daha da belirginleştiğini söyleyebiliriz. Bunun temel nedeni de demokrasinin yaşadığı meşruiyet krizidir. Siyasal sistem içinde küreselleşme ile neoliberal kurumların ve ulus-üstü teknokratik yapıların egemen hale gelmesi, demokrasiye olan güveni azaltmış ve bu kurumları hedef tahtasına oturtan popülist liderleri ön plana çıkarmıştır. Popülizm ise sahip olduğu maniheist dünya görüşü, kronik mağduriyet hissi ve demokrasiye duyduğu güvensizlikten dolayı komplo teorileri ile önemli bir ortaklığa sahiptir (Pirro & Taggart, 2023; Hauwaert, 2012). Bu nedenle de popülizmin yükselişi, siyasette komplo teorilerinin ağırlığını artırmıştır (Vassiliou, 2017; Stoica, 2017). Popülizme ek olarak sosyal medyanın egemen iletişim formu haline gelmesi de “yankı odası” etkisi ile komplo teorilerine önemli bir yakıt sağlamıştır. Son olarak belki de dünyanın küresel anlamda yaşadığı en büyük kriz olan Covid-19 pandemisi de komplo teorilerinin bu gücüne önemli bir katkıda bulunmuş ve onu küresel bir fenomen haline getirmiştir. Bu bütünlük etki ile de komplo teorileri siyasette belirleyici bir konuma yerleşmişlerdir. Öyle ki, başta radikal sağ partiler olmak üzere birçok siyasi hareket kendilerini komplo teorileri üzerinden var etmeye başlamışlardır. Şimdi bu teorilere yakından bakabiliriz.

3. Pandemi Döneminde ve Sonrasında Global Ölçekte Yaygın Olan Komplo Teorileri

Covid-19 Pandemisi ortaya çıkar çıkmaz küresel ölçekte komplo teorileri üretilmeye başlandı. İlk ortaya çıkan ve hızlı bir şekilde popülerlik kazanan teoriye göre bu virüs, Çin’in Dünya üzerindeki hakimiyetine giden yolda bir stratejiydi (Romer & Jamieson, 2020; Musolf, 2022; Wang & Catalana, 2022). Bazılarına göre Çin bu virüsü Wuhan’daki laboratuvarında kasıtlı bir şekilde bir bio-silah olarak imal etmiş¹ ve salgın başladığında da kamuoyunu yanlış bilgilerle manipüle ederek gerekli önlemlerin alınmasını geciktirmişti.² Bu görüş salgının kaynağı konusunda spekülasyonlarda bulunsa da salgının ciddiyeti/gerçekliği konusunda herhangi bir şüphe taşımıyordu. ABD’de popülerlik kazanan ve farklı versiyonları ile dünyaya yayılan bir başka görüşe göre ise virüs uydurulan ya da etkisi abartılan bir olguydu. Bunu yapanlar ise Trump’ın seçim kazanmasını istemeyen sol-liberal ya da küreselci olarak tanımlanan toplumsal gruplar ve onların medyadaki, akademideki uzantılarıydı.³ Benzer şekilde Çin hükümeti de virüsün kaynağı olarak ABD’yi gösterdi ve 2019’da Wuhan’da düzenlenen Dünya Askeri Oyunları sırasında bu virüsün ABD’li bir asker tarafından Çin’e getirildiğini iddia etti. Bir başka Çinli yetkili ise virüsün ABD tarafından biyolojik silah olarak üretildiğini iddia etti ve bu görüş neredeyse Çin Devletinin resmi görüşü haline geldi.⁴ Benzer iddialar İran kaynaklarında da tekrarlanırken, bu sefer suçlananların arasına İsrail de eklendi.⁵

Virüsün kaynağına dair üretilen bu teorilerin yanında ayrıca virüsün varlığını reddeden ve buradan hareketle de aşı karşıtı ve kapanma karşıtı bir duruş öneren teoriler de mevcuttu. Bunlara göre pandemi ekonomik hayatı, büyük şirketler lehine durdurmak

¹ “China Deliberately Engineered Coronavirus As “Bioweapon”: Wuhan Researcher” <https://www.ndtv.com/world-news/china-deliberately-engineered-coronavirus-as-bioweapon-wuhan-researcher-4159339>

² “China didn’t warn public of likely pandemic for 6 key days” <https://apnews.com/article/virus-outbreak-health-ap-top-news-international-news-china-clamps-down-68a9e1b91de4ffc166acd6012d82c2f9>

³ “False coronavirus claims and rumours about Trump” <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-54387438>

⁴ “China Fires Back at Biden With Conspiracy Theories About Maryland Lab” <https://foreignpolicy.com/2021/07/09/china-fires-back-at-biden-with-conspiracy-theories-about-maryland-lab/>

⁵ “Iranian cleric blames Trump for coronavirus outbreak in Qom” <https://www.jpost.com/middle-east/iranian-cleric-blames-trump-for-coronavirus-outbreak-in-qom-618449>

için uydurulmuş bir psikolojik operasyondur ve ölüm haberleri de bu minvalde üretilen sahte haberlerdir.⁶ Aşılar da bu durumda ya işe yaramamakta ya da aksine ölümleri artırmaktaydı. ABD’de ise bu teoriler daha büyük bir komplo teorisinin içine yedirilmiş haldedir. Qanon adı verilen bu teoriye göre Trump, ABD’yi satanist ve pedofili bir yönetici elitinden kurtarmak için savaş vermektedir. Bu elitler Trump’ı durduramadıklarını anladıklarında da bu virüs söylentisini ortaya sürmüşlerdir. Bu teorisinin çeşitli formlarında virüs bir gerçeklik olarak sunulurken, bunun bahsi geçen yozlaşmış elitin bir üyesi olan Bill Gates tarafından, Trump’ı durdurmak için İngiltere’de bir laboratuvarında üretildiği iddia edilmektedir.⁷ Diğer versiyonlarında ise virüs bir söylentiden ibarettir ve bu söylenti üzerinden ticari hayatı durdurmak ve böylece Trump’ın elitlerle mücadelesi engellenmek istenmektedir.⁸ Ayrıca aşılar da bu komploların içinde yer almaktadır. Aşıların bir kar boyutu vardır ve virüsü üretenler, aşının da üreticileridir ve bu şekilde zenginleşmektedirler. Bunun yanında aşılar, tedavinin değil, ölümün nedenidirler ve bu da meşum elitlerin nüfus planlaması ile uyumludur. Daha da çarpıcı olan bir başka yoruma göre ise aşılar ile insanların bedenine, onları kontrol etmeye yarayacak çipler yerleştirilmektedir.⁹ Virüs ve aşı konusunda üretilen tüm bu söylentilerin bir şekilde Bill Gates’a bağlanması da ilginçtir. Bunun en önemli sebebi, pandemi süresince Bill Gates’in Trump yönetimi karşısında açıkça kapanmayı ve aşığı savunmasıdır. Sahip olduğu vakıf üzerinden aşı araştırmalarını fonlaması da 1990’lardan bugüne süregelen komplo teorileri ile birleşerek onun hedef tahtasına oturtulmasına neden olmuştur (Siraki & Mohammad, 2023).

Pandemi sadece virüs ve aşı üzerinden komplo teorilerinin doğmasına neden olmamıştır. Bunların yanında bilime dönük şüpheciliğin artmasına neden olarak hemen hemen her alanda yeni tür komplo teorilerinin üretilmesini ve yaygınlaşmasını sağlamıştır (Rutjens, vd. 2021). İklim değişikliği şüpheciliği uzun zamandır komplolar üretmekteyken, bu eğilim pandemi ile yeni bir ivme kazanmış ve radikal sağ partilerin propaganda repertuarına yerleşmiştir. Bu konudaki yaklaşımlar ikiye ayrılmaktadır: bir taraf iklim değişikliğinin bir safsata olduğunu iddia ederken, diğerleri bunun abartıldığını savunmaktadır. Douglas ve Sutton (2015), bu görüşleri şu şekilde özetlemektedirler: öncelikle komplo üreticilerine göre bilim adamları, politika üzerinde etkide bulunabilmek ve etkili bir figür olabilmek için ve fonlara erişebilmek için küresel ısınmayı daha katastrofik bir şekilde sunmayı tercih etmektedirler. İkinci olarak ise çoğu ekolojist, yenilenebilir enerji hisselerine yatırım yaptıkları için bilim adamlarını bu konuda yanlış bilgi vermeye zorlamaktadırlar. Son görüşe göre ise küresel ısınma iddiaları, nükleer enerji tesislerinin yaygınlaşması için yürürlüğe konulan söylentilerdir. Komplo teorileri bu noktada kalmamakta, yenilenebilir enerji için üretilen politika ve programlardan da yeni komplolar üretmektedirler. Bunlar arasında en popülerleri rüzgâr tribünlerinin insanlarda kansere ve hayvanlarda doğum kusurlarına neden olduğu iddiasıdır. Pandemi ile küresel ısınma komplo teorilerini birleştiren *Great Reset* teorisi ise geniş bir taraftar kitlesi bulmaktadır. Bu teoriye göre, hükümet yetkilileri sera gazı emisyonlarını azaltmak için Covid-19’un en kötü günlerine benzer acımasız karantinalar uygulamak istemektedir. Küresel bir elit grubu, toplumu kapatmayı ve et yemek, araba kullanmak gibi temel özgürlükleri sırf iklim değişikliği ile mücadele adı altında engellemeyi planlamaktadır. Böylece iklim değişikliği “yalanının”, bireysel özgürlükleri sınırlandırmak için kullanıldığını iddia etmektedirler.¹⁰

Küresel Isınma tartışmaları içinde değerlendirilen bir diğer popüler komplo teorisi de genetiği değiştirilmiş organizmalar (GDO) hakkındadır. Buna göre bu teknolojiyi

⁶ “Piers Corbyn claims coronavirus lockdown is ‘psychological operation to close down the economy’” <https://www.standard.co.uk/news/uk/piers-corbyn-arrested-protest-coronavirus-lockdown-a4537061.html>

⁷ “QAnon Supporters And Anti-Vaxxers Are Spreading A Hoax That Bill Gates Created The Coronavirus” <https://www.buzzfeednews.com/article/ryanhatesthis/qanon-supporters-and-anti-vaxxers-are-spreading-a-hoax-that>

⁸ “How Covid-19 myths are merging with the QAnon conspiracy theory” <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-53997203>

⁹ “Coronavirus: Bill Gates ‘microchip’ conspiracy theory and other vaccine claims fact-checked” <https://www.bbc.com/news/52847648>

¹⁰ “Climate foes push Great Reset conspiracy theory” <https://www.eenews.net/articles/climate-foes-push-great-reset-conspiracy-theory/>

kullanan şirketler, GDO'lu ürünlerin sağlığa olan zararlarını gizledikleri gibi mevcut gıda arzını da sınırlandırarak yüksek karlar elde etmektedirler. Şirketler bunu yaparken hükümetleri ve uluslararası örgütleri de kontrol altında tutmaktadırlar. Bu iddiaların hedefinde ise çoğunlukla Monsanto şirketi vardır. GDO'lu ürün piyasasındaki en büyük üretici olan Monsanto ürünlerinin zararlarını gizlediği, doğal tohumları yok ettiği, tarım alanlarına zarar verdiği ve kendisini denetlemesi beklenen FDA'yı (Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi) rüşvetle susturduğu iddiaları ile yoğun bir eleştiri altındadır.¹¹ Bu eleştirilerin üzerine bir de şirketin kurucularının Yahudi kökenli olması eklenmekte ve böylece komplo teorisi, anti-semitizm ile taçlanmaktadır.

Siyasal karar alma süreçlerini etkilemek ve belirli politikaları siyasal yaşamda hâkim kılmak için yürürlüğe sokulan ve yoğun bir şekilde kullanılan bir diğer komplo teorisi de LGBT bireyler hakkındadır. Amerikan Evanjelicleri tarafından ortaya atılan ve sonrasında Avrupa'ya yayılan bu teoriye göre bir "gay ajandası" mevcuttur. Buna göre eşcinseller heteroseksüel olmayan ilişki çeşitlerini normalleştirmek ve kültürel olarak kabul edilebilir hale getirmek için kapsamlı bir faaliyet içindedirler. Ayrıca eşcinseller kendileri üreyemedikleri için sayılarını artırabilme adına genç nesilleri eşcinsel yapmaya çalışmaktadırlar.¹² Bu bakış açısı özellikle eşcinsel hak hareketlerini ulusal egemenliğe ve batının geleneksel değerlerine dönük uluslararası bir komplo olarak yorumlamaktadır (Gera, 2023). Aynı çevreler eşcinsellerin eş zamanda pedofili olduklarını da iddia etmektedirler.¹³ Daha da çarpıcı bir başka iddia ise eşcinsellik ile küresel ısınma ve aşılama kampanyalarının tek bir büyük komplonun parçası olduklarıdır. Bu komploya göre "küreselcilerin" uzun yıllardır takip ettikleri ana hedef nüfus artışını kontrol altında tutmaktır ve bunu elde edebilmek için de küresel ısınma bahanesini (ekonomiyi küçültme) kullandıkları gibi eşcinselliği yaygınlaştırma ve aşılama ile popülasyonu kısırlama stratejilerini de benimsemektedirler.¹⁴

4. Komplo GÜDÜMLÜ Siyasal Partiler ve Aşırı Sağ

Başta da belirttiğimiz üzere komplo teorileri siyaset ile yaşıttır. Ancak 21.yy'ın başından itibaren hem demokrasinin içine girdiği meşruiyet krizi hem de bu krizle aynı dönemde ortaya çıkan web 2.0'ın sunduğu teknolojik imkanlar komploların üretilmesini ve dolaşımını hızlandırdı (Suiter, 2016). Öyle ki hakikatin bir olgu olarak değerinin azaldığı ve yalan ile dedikodunun ön plana geçtiği yeni bir döneme girildiği görüldü. Post-truth olarak da adlandırılan bu yeni çağda siyasetin icra ediliş biçimi büyük bir değişim geçirdi ve radikal sağ partiler hegemonik bir konum kazandılar (Montgomery, 2017; Owen, 2022; Lakoff, 2017). Bu partiler komplo teorileri ile çok daha derinden bir ilişki kurdular. Önceleri komplo teorileri siyasal partilerin söylem repertuarında sınırlı bir yere sahipken, post-truth ile hâkim bir konum elde ettiler. Öyle ki, komplo teorileri partilerin resmi programlarına girmeye başladı. Britanya'da Brexit'i savunan Reform UK böyle bir dönüşümün sonucunda ortaya çıktı. Amerika'da ise Cumhuriyetçi Parti, Trump döneminde *pizzagate ve Qanon* gibi komplo teorilerini sahiplendi ve sözcülüğünü üstlendi. Bu dönüşüm pandemi ile daha da yoğunlaştı ve dünyanın farklı yerlerinde dinamizmini komplo teorilerinden alan *komplot güdümlü siyasal partiler* (Conspiracy Driven Political Parties) ortaya çıktı (Karabell, 2021).

Karabell'e göre komplo güdümlü siyasal partiler günümüzde yoğunluk kazansa da sadece 21. yy'a ait bir fenomen değillerdir. Ona göre 19. yy'ın ortalarında Amerika'da ortaya çıkan *Know Nothing* (Hiçbir Şey Bilmiyorum) hareketi ve bu hareketten doğan

¹¹ "March Against Monsanto' Is Now An Anti-Vaccine, Conspiracy Movement", <https://www.acsh.org/news/2016/09/19/march-against-monsanto-now-anti-vaccine-conspiracy-movement-10186>

¹² "What is "Grooming?" The Truth Behind the Dangerous, Bigoted Lie Targeting the LGBTQ+ Community" <https://www.adl.org/resources/blog/what-grooming-truth-behind-dangerous-bigoted-lie-targeting-lgbtq-community>

¹³ "The right's moral panic over "grooming" invokes age-old homophobia" <https://www.vox.com/culture/23025505/leftist-groomers-homophobia-satanic-panic-explained>

¹⁴ "The LGBT agenda has always been about population control, leaked 1969 memo reveals" <https://www.newstarget.com/2022-10-25-lgbt-agenda-always-about-population-control-memo.html>

Native American Party /American Party (Yerlici Amerikan Partisi) modern anlamda ilk komplo güdümlü partidir. 1850'lerdeki İrlandalı göçmen akınını sorunsallaştıran ve bunun arkasında bir Katolik komplosu olduğunu düşünen hareket, göçmen karşıtlığı ve yerlilik temelinde inşa edilmişti. Papa'nın ABD'nin demokrasisinin altını oymak ve yerli ABD'lilerin işlerini ellerinden almak için İrlandalıları, ABD'ye gönderdiklerine inanıyorlardı (Alsan vd. 2020). Bu komplo ile baş edebilmek için de alkolü yasaklamak (İrlandalılar çok tüketiyorlardı), göçmenlerin vatandaş olmasını engellemek ve istihdamlarına mâni olmak istiyorlardı. Hareket başlangıçta gizlilik temelinde örgütlendiği için üyeleri "know nothing" ifadesini bir tür savunma olarak kullanıyorlardı; bunun yanında muhataplarının sağ duyulu, rasyonel argümanlarına karşı kendi pozisyonlarını koruyabilmek için de bu ifadenin arkasına sığınıyorlardı. Hareketin arkasında iktisadi kötü performans ile çakışan bir meşruiyet krizi ve de bu krize yanıt veremeyen siyasal partiler vardı. 1850'ler ABD'sinde Whig Parti "kölelik" üzerinden büyük bir krizin içine girmiş ve tabanının ekonomik taleplerine yanıt veremez hale gelmişti. Bu kriz kısa zamanda partinin kuzey ve güney olarak bölünmesine neden olacaktı. İşte Know Nothing partisi böyle bir siyasal boşlukta doğup, gelişecekti (Levine, 2001, ss. 456-457).

Know Nothing gibi bir parti ABD siyasetinde uzun süre görülmedi, ta ki Trump siyasete girene kadar. Onun Cumhuriyetçi Parti'den başkan seçilmesi ile parti çok daha fazla komplo teorileriyle anılır hale geldi (Hellinger, 2018; Butter, 2022; Kelley-Romano & Carew, 2017). Pizzagate, Qanon, Great Replacement gibi teoriler bu dönemde seçmeni mobilize edebilmek için sıklıkla başvurulan söylemler oldu. İlk iki teoriye göre Demokrat Parti pedofili, şeytani bir hizip tarafından yönetilmekteydi. Üçüncüsüne göre ise yine Demokrat Parti elitleri ülkedeki etnik azınlıkların sayısını, beyaz yerli çoğunluğun hilafına artırmaya çalışmaktaydılar. Trump bunların yanında sık sık Obama'nın doğum yeri ve dini hakkında da komplo teorileri üreterek, Demokratların meşruiyetini sorgulamaktaydı. Küresel ısınma karşıtı komplo teorilerinde de Trump ön plana çıkacak ve küresel ısınma iddialarının Amerika'nın endüstriyel anlamda çökmesini arzu eden Çin'den doğduğunu iddia edecekti.¹⁵ Ayrıca pandemi döneminde Trump aşı/virüs şüpheliğini yaygınlaştırmada bir katalizör görevi gördü. Ona göre; salgında ölenlerin sayıları kasıtlı bir şekilde abartılıyordu¹⁶, Bill Gates ve Anthony Fauci aşılama kampanyasından büyük karlar elde ediyorlardı ve en önemlisi aşı, otizme neden olmaktaydı.¹⁷ Bunlara ek olarak daha önce de ifade ettiğimiz üzere Trump virüsü "Çin Virusü" olarak nitelendirmekte ve böylece dış politikada benimsediği anti-Çin söylemini pekiştirmekteydi. Trump 2021 yılında başkanlık koltuğundan kalksa da Cumhuriyetçi Parti ile bağı kopmadı ve hatta daha da yoğunlaştı. 2024 seçimleri için yapılan ön seçimlerin de gösterdiği üzere Trump partinin üzerinde mutlak bir hakimiyet kazanmış durumda. Dolayısıyla Cumhuriyetçi Parti'nin bir müddet daha komplo güdümlü bir yönelime sahip olacağını söyleyebiliriz.

Pandemi sırasında dünyanın başka yerlerinde de komplo güdümlü partiler ortaya çıktı. Yeni Zelanda, Avustralya, İzlanda, Almanya, Slovenya ve Finlandiya bu ülkelerin başında gelmektedir. Aşı/Virüs şüpheliği ve kapanma karşıtlığından yakıtını alan bu partiler bu hassasiyetlere ekoloji, göç ve din içerikli farklı komplo teorileri de eklemektedir. Çoğunluğu niş parti (single issue party) kategorisine giren bu oluşumlar şu ana kadar girdikleri seçimlerde pek bir başarı gösterememekle birlikte çatı örgütler altında bir araya gelmeye çalışmaktadırlar.

¹⁵ "Donald Trump absolutely did say global warming is a Chinese hoax" <https://www.vox.com/policy-and-politics/2016/9/26/13067910/presidential-debate-clinton-trump-global-warming-hoax>

¹⁶ "Debunking the False Claim That COVID Death Counts Are Inflated" <https://www.scientificamerican.com/article/debunking-the-false-claim-that-covid-death-counts-are-inflated1/>

¹⁷ "Trump's claim that there's 'tremendous amount of increase' in autism cases" <https://www.washingtonpost.com/news/fact-checker/wp/2017/02/16/trumps-claim-that-theres-tremendous-amount-of-increase-in-autism-cases/>

Tablo 1. Pandemi Döneminde Kurulan Komplo GÜdümlü Partiler (Wikipedia'dan Derlenmiştir)

ÜLKE	PARTİ ADI	KURULUŞ YILI	İDEOLOJİSİ
İTALYA	3V Movement	2022	Aşı Karşıtlığı Bilim Karşıtlığı Avrupa Şüpheliği
YENİ ZELANDA	Advance New Zealand	2020	Covid 19 Şüpheliği Sağ Popülizm
YENİ ZELANDA	New Zealand Public Party	2020	Aşı Karşıtlığı 5G Teknolojisi Karşıtlığı
ÇEK CUMHURİYETİ	Czech Republic in First Place	2021	Aşı Karşıtlığı Avrupa Şüpheliği Rusya Taraftarlığı
YENİ ZELANDA	DemocracyNZ	2022	Aşı Karşıtlığı İklim Değişimi İncarlığı
ALMANYA	Democratic – Neutral – Authentic	2024	Aşı Karşıtlığı İklim Değişimi İncarlığı Rusya Taraftarlığı
FINLANDIYA	Freedom Alliance	2022	İklim Değişimi İncarlığı Avrupa Şüpheliği
ALMANYA	Grassroots Democratic Party of Germany	2020	Aşı Karşıtlığı Alternatif Tıp Ezoterizm
AVUSTURALYA	Health Australia Party	2023	Aşı Karşıtlığı Alternatif Tıp
AVUSTURYA	MFG Austria – People Freedom Fundamental Rights	2021	Aşı Karşıtlığı
YENİ ZELANDA	New Nation Party	2022	Aşı Karşıtlığı
AVUSTURALYA	No Mandatory Vaccination Party	2021	Aşı Karşıtlığı
YENİ ZELANDA	NZ Outdoors & Freedom Party	2015	Aşı Karşıtlığı 5G teknolojisi Karşıtlığı
LIHTENŞTAYN	People at the Center	2022	Aşı Karşıtlığı
FINLANDIYA	Power Belongs to the People	2021	Aşı Karşıtlığı Rusya Taraftarlığı
SLOVENYA	Resni.ca	2021	5G teknolojisi Karşıtlığı Aşı Karşıtlığı
ŞİLİ	United Centre	2021	Avrupa Şüpheliği Aşı Karşıtlığı

Tablodan da anlaşılacağı üzere komplo güdümlü partilerin büyük çoğunluğu Okyanusya ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Avustralya ve Yeni Zelanda uzun zamandır florürlü içme suyu tartışmasının içindeydi. İki hükümetin de sağlık için içme sularına florür katılmasını zorunlu kılması komplo teorileri için verimli bir zemin oluşturmuştu. Bu tartışmanın üzerine aşı, maske ve kapanma zorunluluğu da eklenince 2020'den itibaren iki ülkede toplam 10'a yakın komplo güdümlü parti doğdu. Doğu Avrupa'da ise özellikle Rusya'nın etki alanı içinde olan ülkelerde var olan batı karşıtı komplo teorileri, pandemi ile daha yüksek sesle dile getirilir olmuş ve böylece komplo güdümlü partiler ortaya çıkmıştır. Türkiye bu iki bölgeye de dahil olmamakla birlikte özellikle sağ siyasal geleneğinde güçlü bir anti-siyonist ve batı karşıtı damar bulunduğu için halihazırda komplo teorileri için uygun bir zemine sahipti. Bu geleneğin içine doğan Yeniden Refah Partisi de pandemi döneminde rotasını tam anlamıyla komplo teorilere çevirecek tarihi bir fırsat yakalayacaktı.

5. Yeniden Refah Partisi'nin Söylemlerinde Komplo Teorilerinin Yeri:

Yeniden Refah Partisi (YRP) 2018 yılında, Millî Görüş geleneğinin bir takipçisi olarak ortaya çıktı. Ancak parti Siyasal İslamcılığın genel anlatısına birçok mikro politika önerisini dahil etti. Bu biraz da iktidar partisi AKP'nin siyasal alandaki hakimiyeti karşısında zorunlu bir tercihti. Parti böylece sokak hayvanları, nafaka mağduru erkekler, İstanbul Sözleşmesi gibi iktisadi yaşamla ilgisi olmayan mikro alanlarda politikalar

üretmeyi tercih etti (Esin & Altundağ, 2024). Parti bu politika tercihleriyle iktidarı hedefleyen bir kitle partisi olmaktan ziyade pazarlıkla iktidardan pay almak isteyen bir tür *üçüncü parti* olarak görüldü. Ancak YRP bu aykırı politik çıkışlarına rağmen 2020 yılına kadar medyada pek bir görünürlük elde edemedi, ta ki Covid-19 pandemisine kadar. Parti o zamana kadar düşük bir kamusal görünürlüğe sahipken, bir anda ilgi odağı haline geldi. Pandemi ile partinin genel başkanı Fatih Erbakan önce iktisadi, sosyal ve siyasal hayatın girdiği dönüşüm üzerinden alternatif anlatılar üretmeye başladı ve ardından aşının bulunması ile bu anlatıları daha şüpheli bir içerikle zenginleştirerek takipçi kitlesini artırdı.

Pandemi ilk duyurulduğu anda ve kapatılma önlemleri uygulanmaya başladığında Fatih Erbakan "Pandemi Siyonizm'in amaçlarına hizmet ediyor" açıklaması ile ortaya çıktı.¹⁸ Çin'in Wuhan kentinden ortaya çıktığı kabul edilen Covid-19'un, Siyonistler ile bağdaştırılması ve Çin'in hiç adının zikredilmemesi ilginçtir. Zira daha önce de gördüğümüz üzere Batı dünyasının radikal sağ siyasetçileri ve partileri Covid için Çin'i suçlamış ve bunun Çin tarafından üretildiğini iddia etmişlerdir hatta Trump açıkça Covid-19'u "Çin Virüsü" olarak etiketlemiştir. Ancak Türkiye'de başta YRP olmak üzere aşı karşıtı topluluklar Çin'i hiç zikretmemiş ve Batı dünyası ile Siyonistleri suçlamışlardır. Bunun YRP özelindeki nedenini anlamak için partinin dahil olduğu Millî Görüş geleneğine bakmak gerekmektedir. Millî Görüş ortaya çıktığı 70'li yıllardan beri kendisine kurucu öteki olarak "Siyonizmi" seçmiştir.¹⁹ Özellikle hareketin mimarı olan Necmettin Erbakan (1926-2011) hemen hemen tüm konuşmalarında ve yayınlarında Siyonizmi hedef almıştır, ona göre Siyonizm: "Yahudilerin insanlara karşı duyduğu nefret ve üstünlük hirsının adı"dır (Erbakan, 1996, s. 26). Onun nazarında modern politik ve iktisadi sistemin arkasında Siyonistler bulunmaktadır ve milliyetçi gayeleri için tüm dünyada komplolar üretmektedirler. Onun bu pozisyonu Türk Sağ'ında da oldukça belirleyici olacaktır. Öyle ki, Millî Görüş'ün öne çıkardığı anti-siyonist duruşun Türkiye'de anti-semitizmi beslediğini ve Türk Sağındaki anti-semitist refleksin bizatihi Erbakan'ın ürünü olduğunu iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır (Landau, 1988, s. 292). Çin ise Türkiye kamuoyunda her ne kadar Uygur bölgesindeki Türklere uyguladığı sert asimilasyon politikalarından tepki çekiyor olsa da Rusya ile Batı karşıtlığının sembol ülkesi olarak görüldüğü için hem iktidar hem ulusalcılar hem de burada görüldüğü üzere YRP nezdinde bir hasım olarak görülmemektedir. Bu nedenle Türkiye'de aşı karşıtlığı ve pandemi tartışmalarında Çin üzerinden komplo teorisi üretilmemiş ve yaygın bir tavır olarak Batı dünyası suçlanmıştır. YRP de hem içinde yer aldığı Millî Görüş geleneği hem de Türkiye'deki güçlü Batı karşıtlığı nedeniyle Çin yerine Siyonizmi hedef tahtasına oturtmuştur.

YRP öncelikle aşı ile insanların denetim altına alınacağını ve "küresel güçlerin" arzuları doğrultusunda manipüle edileceklerini savundu. Buna göre aşılarda içinde çipler vardı ve aşı olanlar bu çipler aracılığıyla birer *cyborg'e* dönüştürülecekti. Erbakan bu noktada teknoloji şirketlerinin aşı meselesine dönük bir ilgisi olduğunu iddia edip, Bill Gates'i ve Rockefeller Vakfını suçlayacaktı.²⁰ Partinin genel başkan yardımcılarında Şerif Menteşe aşının insanları kontrol etmek için kullanılacağı iddiasını şu şekilde dile getiriyordu:

"İTİRAZIM VAR!!! Corona gribini bahane ettiler Toplumunu her şeye EVET dedirtecek noktaya getirdiler. Bu benim şahsi görüşüm ve her platformda görüşümü savunmaya hazırım..İşsiz, açsız, borçlu ve çaresiz insanları ölümlü tehdit edip Sıtmaya razı edecekler..İktidarlar bu kirli oyuna bir şekilde ikna edilmiş olabilirler; BİZ DUR DEMELİYİZ. Ağırlaştırılmış bir Gribi bize ÖLÜMCÜL PANDEMİ DİYE DAYATILAR; yersen KEK VAR. Aşı arayışları ve çalışmalarının tam bir tiyatro olduğuna ve ÇİP'Lİ

¹⁸ Fatih Erbakan Corona virüsünün arkasında işgalci Siyonistlerin olduğunu söyledi

<https://ilkha.com/guncel/fatih-erbakan-corona-virus-unun-arkasinda-igalci-siyonistlerin-oldugunu-soyledi-117309>

¹⁹ Antisemitism and the Turkish Islamist "Millî Gorus" Movement: Zionists/Jews "Bacteria," "Disease" [https://www.memri.org/reports/antisemitism-and-turkish-islamist-milli-gorus-movement-zionistsjews- "bacteria"- "disease"](https://www.memri.org/reports/antisemitism-and-turkish-islamist-milli-gorus-movement-zionistsjews-)

²⁰ Pandemi - Bill Gates - Aşı | Hepsini şüpheli görüyorum! <https://www.youtube.com/watch?v=BwkAfubQ2II>

ENJEKTÖRLERİN hazır bekletildiğine inanıyorum..ÇİP takmayanın yaşam alanı daraltılacak; iş bulması dahi imkansız hale gelecek..Tüm Batı ülkelerinde halk ayaklanmaları ve itirazları başladı. Küresel oyuna dur diyelim..İNSANLIĞI kurtarmak için ben de varım diyelim.."21 (İmla hataları ve büyük harf tercihlerine dokunulmamıştır - Yazar)

Erbakan ayrıca aşı ile insanların DNA'larında mutasyon yaratılacağını iddia etmiştir. mRNA teknolojisini sorgulayan Erbakan şunları söyleyecekti: "'mRNA demek insanın hücre çekirdeğine girmek demektir. Yarı insan yarı maymun çocuklar doğurmasına sebep olabilirsiniz. 3 kulaklı 5 gözlü yaratıklar doğmasına yol açabilir"'22. 2021 yılında iki tıp doktoru ile yaptığı basın toplantısında ise medya mensuplarına aşı sonrasında kuyruklu, tüylü ve çok uzuvlu doğan genetiği bozulmuş bebek resimleri göstermiştir.23 Sonradan bu resimlerin sahte olduğu anlaşılmış olsa da Erbakan takipçilerine inanmak istedikleri kanıtları sunabilmiştir.

Erbakan aşının başka hastalıkların da kaynağı olacağını iddia etmiştir. Ona göre mRNA, hücre çekirdeğine gireceği için özellikle kanser ve kısırlık gibi hastalıklarda artış görülecektir. Erbakan bu noktada aşı ile bağlantılı bir başka komplo teorisine sızramaktadır:

"Bill Gates olsun, bunların önde gelenleri olsun. 'Efendim kaynaklar yetmiyor', 'Gıda imkanı yetmiyor', su kaynağı yetmiyor' 'Onun için nüfus çok fazla, azaltmak lazım' diye zaten söylüyorlar. Pandemi azaltılsa bile yapılacak aşılarda birlikte böyle bir şey yapılması mümkün olabilir. Allah göstermesin yani kısırlaştırıcı..." 24

Görüldüğü üzere Erbakan "Küresel güçlerin" nüfus artışından rahatsız oldukları ve dünyanın sürdürülemez bir noktaya doğru ilerlediği iddiası üzerinden dünya genelinde bir "nüfus azaltma politikasının" yürütüldüğünü savunmaktadır. Bu politikanın biyolojik silahlarla ve GDO'lu tohumlarla sürdürüle geldiğini iddia eden Erbakan, Korona'nın da bir çeşit yeni biyolojik silah olabileceğini iddia etmektedir. Covid-19 virüsü nüfusu azaltırken, onun tedavisi olarak sunulan aşı da kısırlığa neden olup, küresel güçlerin nihai hedefini gerçekleştirecektir. "Nüfus Azaltma", onlara göre Siyonizm'in politik hedefleri ile de örtüştüğü için pandeminin, Siyonizm'in hedeflerine hizmet ettiği iddiası daha da ikna edici hale gelmektedir. Erbakan GDO'lu tohumların da bu misyon ile *Rockefeller* ve *Rotschild* gibi ailelerin şirketleri tarafından üretildiğini söyleyecektir. Bu tohumlar ile kanser, kısırlık ve sakat doğum oranlarının da arttığını belirten Erbakan'a göre "dış güçlerin" her apartmana "bir kanser, bir kısırlık" projesi bulunmaktadır.25

Nüfus azaltma projesinin ekonomik krizler ile de yürütülmeye çalışıldığını belirten Erbakan, pandemideki "kapatmaları" da aynı meşum planın uzantısı olarak görmektedir. Yine GDO'lu tohumların kısır olması ve her sene yeniden satın alınması da, onun nezdinde ülkeleri ekonomik olarak zayıflatma hedefi ile bağlantılıdır.

Pandemiden 2 yıl sonra katıldığı bir canlı yayında ise bu sefer "küresel ısınma" meselesine değinmiş ve bu olgunun abartıldığını iddia etmiştir. Küresel ısınma üzerinden hayvancılığın hedef alınacağını ve sera gazı ürettikleri iddiası ile hayvan üretiminin azaltılacağı ve insanların yapay et/gıda üreten şirketlere muhtaç hale getirileceğini savunmuştur. Yine "küresel ısınma" bahanesi ile yeni kapanmaların yürürlüğe girebileceğini ve motorlu taşıtların kullanımını azaltmak için insanların evden çıkmalarına sınırlama getirilebileceğini söylemektedir. Üretim alanında getirilecek

21 <https://www.instagram.com/p/CAHoxS4nNIB/>

22 "Fatih Erbakan aşı karşıtı açıklamalar yaptı" <https://www.gazeteduvar.com.tr/fatih-erbakan-asi-karsiti-aciklamalar-yapti-haber-1534827>

23 Fatih Erbakan'ın 'kuyruklu bebek' videosu sosyal medyada viral oldu <https://www.gazeteduvar.com.tr/fatih-erbakanin-kuyruklu-bebek-videosu-sosyal-medyada-viral-oldu-haber-1610292>

24 "Fatih Erbakan: 'Kaynaklar yetmiyor, nüfusu azaltmak lazım' diye zaten söylüyorlar; yapılan aşılarda kısırlaştırıcı olabilir" <https://t24.com.tr/haber/fatih-erbakan-kaynaklar-yetmiyor-nufusu-azaltmak-lazim-diye-zaten-soyluyorlar-yapilan-asilar-kisirlastirici-olabilir,946633>

25 "Pandemi - Bill Gates - Aşı | Hepsini şüpheli görüyorum!" <https://www.youtube.com/watch?v=BwkAfubQ21I>

düzenlemeler ile de gelişmekte olan ülke ekonomilerine büyük bir darbe vurulacağını belirtmektedir.²⁶

YRP ayrıca CEDAW'ı (Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi) ve İstanbul Sözleşmesi olarak da adlandırılan "Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi"ni de şeytanlaştırarak siyasal söyleminin içine yerleştirmiştir. 2011 yılında İstanbul'da Türkiye'nin ev sahipliğinde imzalanan bu sözleşme 45 ülke tarafından imzalanmış ve 39 ülke tarafından onaylanmıştır. Türkiye'de de 2014 yılında yasalaşan 6284 sayılı kanun ile sözleşme fiilen yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten itibaren özellikle muhafazakâr çevreler tarafından, aile yapısına zarar verdiği iddiası üzerinden tartışmaya açılan bu sözleşmeden nihayet 2021 yılında Türkiye geri çekilmiştir. Çekilme nedeni olarak da "İstanbul Sözleşmesi, Türkiye'nin toplumsal ve ailevi değerleriyle bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmeye çalışan bir kesim tarafından manipüle edilmiştir" iddiası gösterilmiştir.²⁷

Kurulduğu günden itibaren sözleşmenin iptali için propaganda yapan YRP'ye göre bu sözleşme bir komplonun ürünüdür ve "dış güçlerin laboratuvarında maksatlı olarak üretilmiş bir zehirdir".²⁸ Erbakan özellikle sözleşmenin orijinal metnindeki ifadelerin Türkçe'ye farklı şekilde çevrildiğinden hareketle vatandaşların aldatıldığını iddia etmekte ve sözleşmenin çevirisinin değil, aslının geçerli olduğunu belirterek sözleşme ile "neslin ifsat edilmek" istendiğini savunmuştur. Parti, sözleşmeden çıkıldıktan sonra da sözleşmeye istinaden çıkarılan 6284 sayılı kanunun ilgası için mücadele etmeye başlamıştır. Hatta bu kanunun ilgası YRP'nin, Cumhuriyet İttifakına (iktidar bloğuna) girme şartlarından biri olmuştur.²⁹ YRP'ye göre bu kanun ile kadına yönelik şiddet azalmamış aksine artmıştır; boşanma oranları da aynı oranda yükselmiş ve aileler dağılmıştır ayrıca 2 milyona yakın erkek evden uzaklaştırılmıştır; bunun yanında kanun kadına dönük şiddet türlerini çeşitlendirmiş ama bunları netleştirmeyerek "suçun belirliliği" ilkesini ihlal etmiştir; son olarak kanun kadının beyanını esas tutarak, masumiyet karinesini ihlal etmiştir.³⁰ Fatih Erbakan 6284 sayılı yasanın bu sakıncalarının haricinde, "küresel bir komplonun" ürünü olduğunu da iddia etmektedir:

"İnsanları bir arada tutan en temel yapı taşı olan aileyi ve ailenin çekirdeğini oluşturan 'kadın ve erkeği' birbirinden koparıp dağıtmak istiyorlar... Bu nedenle kendileri dışındaki toplumlarda, 'ülkelerde aile yapısını ortadan kaldırmamız lazım' diye düşünüyorlar. Aile yapısını, birliğini bozup dağıttıktan sonra sağlıklı bir toplum yapısı da sekteye uğrayacak ve ülkeler kolay yutulacak lokmalar haline gelecektir. Bu noktada CEDAW, İstanbul Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmeleri devletlere dayatmaktadırlar. 'Bu uluslararası sözleşmelere imza atacaksınız. Kendi iç hukukunuzu buna göre düzenleyeceksiniz. Zaten iç hukuk bunlara uymasa bile uluslararası sözleşme iç hukukun üstünde olduğu için burada bizim yazdığımız maddeler, kurallar geçerli olmuş olacak.' Ancak her zaman yaptıkları gibi bunun üzerine de bir kılıf örtüyorlar. Bu planlarını da bir kılıfla saklıyorlar. Diyorlar ki 'biz kadını korumak için bunu yapıyoruz. Biz şiddeti önlemek için bunu yapıyoruz.' Aynen Irak'ı işgal ederken 'biz demokrasi ve özgürlük götüreceğiz oraya' dedikleri gibi... Kur'an'ı Kerim'de de işaret edilen gerçekte olduğu gibi 'hayır biz islah ediyoruz, kadını koruyoruz, şiddet önüyoruz, kadın erkek eşitliğini sağlıyoruz, adaleti tesis ediyoruz' derken aslında bunlarla sinsi bir şekilde aile yapısının yıkılması için çalışıyorlar."

Fatih Erbakan bu sözleşme üzerinden LGBT topluluklarını da hedef almakta ve onların da dış güçlerin elinde bir maşa olarak kullanıldığını iddia etmektedir. Ona göre eşcinsellik, "Kurtuluş Savaşı'nda ülkeyi mağlup edemeyen dış güçlerin, aile kurumunu çökertmek, nüfus artışını azaltmak için ortaya koydukları bir zehirdir. Bu zehri enjekte

²⁶ "Kübra Par ile Farklı Açılar | 13 Eylül 2023" <https://www.youtube.com/watch?v=0qdwF5I7WZ0>

²⁷ "Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı'ndan İstanbul Sözleşmesi açıklaması" <https://t24.com.tr/haber/cumhurbaskanligi-iletisim-baskanligi-ndan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi,940584>

²⁸ "İstanbul Sözleşmesi' maksatlı bir zehirdir" <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=I7mPVpVxkf0>

²⁹ "Yeniden Refah'la protokol: 6284 yerine 'mevcut yasa'" <https://www.diken.com.tr/yeniden-refahla-protokol-6284-yerine-mevcut-yasa/>

³⁰ "6284 Sayılı Kanun ile İlgili Görüşlerimiz" <https://yenidenrefahpartisi.org.tr/page/6284-sayili-kanun-ile-ilgili-goruslerimiz/2464>

etmek için de Avrupa Birliği ve BM şırıngaları kullanılmaktadır".³¹ Buradan hareketle LGBT derneklerinin kapatılmasını öncelikli bir hedef olarak belirleyen Erbakan ayrıca muhalefet partilerinin de "LGBT propagandasına" alet olduklarını belirtmektedir: "Bunların hepsi LGBT'ci... İYİ Parti'siyle, HDP'siyle ve CHP'siyle; hepsi de (amaçları) toplumun temeli ailenin yapısına, ahlakın ve maneviyatın yeni nesillerin temelini dinamik koymak olan dış güçlerin operasyonu LGBT akımlarına destek oluyor."³²

Görüldüğü üzere YRP ve partinin lideri küresel düzeyde trend olan komplo teorilerinin hemen hemen hepsini benimsemiş ve propaganda repertuarına katmıştır. Bu durum YRP'nin de bileşenlerinden biri olduğu *Dünya Çocuk ve Aile Koruma Platformu*'nun web sitesinden rahatlıkla takip edilebilir.³³ Site özellikle Amerikan Sağ'ın üretmiş olduğu komplo teorilerini çevirerek yayınlamaktadır.³⁴ Bu tip siteler üzerinden Türkiye'ye kazandırılan komplo teorileri de YRP tarafından yaygınlaştırılmaktadır. Covid 19 virüsü, Aşı, GDO, 5G teknolojisi, LGBT bu ithal komplo teorilerinin başında gelmektedir. Parti her ne kadar Qanon, Pizzagate ve Great Replacement gibi ABD'ye has teorilere doğrudan referans vermese de pedofili ve göçmen karşıtlığı gibi söylemler üzerinden benzer hedeflere ulaşmaya çalışmaktadır. Elbette tüm bu ithal komplo teorileri, partinin dahil olduğu Millî Görüş geleneğindeki anti-siyonist dünya görüşünün içine yerleştirilmekte ve böylece anlatının zemini sağlamlaştırılmaktadır.

YRP, 2023 yılında ilk ulusal seçimine iktidar bloğu ile ittifak halinde girdi ve %2,8 ile 5 sandalye kazanarak, altıncı parti oldu. Parti 2024 yılında ise bu defa ittifaka dahil olmadan yerel seçimlere girdi ve %6,2 ile üçüncü parti oldu. Partinin bu başarısının ardından aynı gelenekten geldikleri iktidar partisinin son dönemdeki kötü ekonomik performansı kadar seçmene yönelttikleri niş politik önerilerin de etkili olduğu söylenebilir. Ama hiç şüphe yok ki, partiye dinamizm kazandıran ve medya görünürlüğünü artıran etken komplo teorilerine gösterdikleri büyük ilgidir. Propaganda açısından komplo teorileri partiye ve lidere "cesaret" ve "ahlaki üstünlük" kazandırmıştır.

6. Sonuç

Liberal demokrasi modelinin ve de neoliberal piyasa kapitalizminin krize girdiği bir momentte genel olarak post-truth'dan, özel olarak da komplo teorilerinden beslenen popülist bir siyaset tarzı doğmuş ve küresel anlamda da hegemonik bir konuma ulaşmıştır. Tüm dünyada bu tip siyasal partiler ya iktidara gelmekte ya da iktidara en büyük alternatif olmaktadır. Bu tip siyasal oluşumların sayısının pandemi ile daha da arttığını ve çok daha fazla komplo teorisinden beslenmeye başladıklarını görüyoruz. Öyle ki artık komplo güdümlü siyasal partilerden söz edilmekte. Biz de bu çalışmamızda Türkiye'nin son yerel seçimine damgasını vuran Yeniden Refah Partisi'ni bu çerçevede ele aldık ve onu küresel örneklerine yaklaştıran ve farklılaştıran veçheleri ile değerlendirdik.

Popülist ve radikal sağ partilerin hiç şüphesiz ki, komplo teorilerinden beslenen bir muhteviyatı vardır. Siyasetin biz-onlar ikiliği üzerinden ahlaki bir savaşa indirgendiği bu siyaset tarzında komplo teorilerinden uzak durulması zordur. Ancak komplo güdümlü siyasal partiler, bu geniş ailenin içinde daha radikal bir içeriğe sahiptir. Zira sıradan bir sağ popülist partide komplo teorileri geniş söylem repertuarı içinde bir renkken, bu partiler için komplo teorisi partinin varlık sebebi haline gelmektedir. Öyle ki, komplo teorisi partiyi ortaya çıkaran ana söylem olduğu gibi partinin tüzüğüne ve programına dahi girmektedir. Bu çalışmada da gösterdiğimiz üzere Trump döneminde Cumhuriyetçi Parti böylesine irrasyonel bir yöne doğru savrulmuştur. Pandemi ile bu fenomen küresel

³¹ "Lgbt Derneklerini Kapatacağız" <https://yenidenrefahpartisi.org.tr/page/lgbt-derneklerini-kapatacagiz/1354>

³² "İYİ Parti'siyle, HDP'siyle, CHP'siyle bunların hepsi LGBT'cidir!" <https://yenidenrefahpartisi.org.tr/page/iyi-parti-39-siyle-hdp-39-siyle-chp-39-siyle-bunlarin-hepsi-lgbt-cidir-/2542>

³³ <https://dunyacakop.com>

³⁴ Tuzcuoğlu, Özlem (2023) "Büyük Aile Buluşması ve ithal komplo teorileri" <https://yetkinreport.com/2023/09/19/turkiyede-komplo-teorileri-ve-buyuk-aile-bulusmasi/>

bir ivme kazanmış ve birçok farklı yerde onlarca komplo güdümlü parti ortaya çıkmıştır. Özellikle Okyanusya ve Doğu Avrupa bölgelerinde bu fenomen önemli bir trend kazanmıştır. Okyanusya ülkelerinde uzun yıllardır kamusal tartışmalara konu olan içme suyuna zorunlu florür katılması uygulaması, pandemi dönemindeki hükümet politikalarına tepki ile de birleşince bir anda 10'a yakın komplo güdümlü parti ortaya çıkmıştır. Doğu Avrupa'da ise Rus etnik grubunun bulunduğu ülkelerde güçlü bir batı karşıtlığı ve bundan neşet eden komplo teorileri etkiliyken, pandemi ile getirilen düzenlemeler ve aşı uygulamaları ile bu şüphe daha üst bir seviyeye taşınarak komplo güdümlü partilerin doğuşuna neden olmuştur.

Çalışmamıza konu edindiğimiz Yeniden Refah Partisi ise her ne kadar pandemiden önce kurulmuş olsa da Millî Görüş geleneğinden tevarüs ettiği "anti-siyonizm" ile komplo teorilerine alan açan bir söyleme sahip olmuştur. Bu eğilime pandemi ile virüs ve aşı şüpheliği de eklenince parti önemli bir kamusal görünürlük kazanmış ve bundan sonra da komplo teorilerine çok daha yoğun bir şekilde sarılmıştır. YRP bu noktada küresel trendi çok yakından takip etmiş ve özellikle Batı kamuoyunda etkili olan komplo teorilerinin hemen hemen hepsini nakletmiştir. YRP'nin tercih ettiği komplo teorilerinin arkasındaki temel motif ise "küresel elitlerin nüfusu azaltma hedefi" olmuştur. Diğer tüm teoriler bu nihai amaca hizmet etmektedir; Covid 19, Aşılama, GDO'lu tohumlar, Küresel Isınma, LGBT ve Kadın Hakları Mücadelesi elitlerin lehine nüfusu azaltma misyonunu gütmektedir. Ancak YRP komplo teorilerini inşa ederken zaman zaman Batı'dan ayrılmaktadır da. Öyle ki, Amerika ve Brezilya'da virüsün kaynağı üzerinden komplo teorileri üretilip, Çin şeytanlaştırılırken (Kalil vd, 2021); Türkiye'de kaynaktan ziyade aşı ve aşılama prosedürü politikleştirilmiş ve bunun üzerinden Batı şeytanlaştırılmıştır. YRP aynı zamanda göçmen/sığınmacı karşıtı bir tutuma sahip olsa da İslamcı bir gelenekten geldiği için Batı'daki *Great Replacement* anlatısından uzak durmuş ve bunu komplo teorilerine başvurmadan siyasallaştırmıştır.

YRP'yi diğer komplo güdümlü partilerden ayıran en önemli yönü ise seçimlerde göstermiş olduğu başarıdır. Tablo 1'de gösterdiğimiz partilerin hiçbirinin kayda değer bir başarısı bulunmazken, YRP son yerel seçimlerde önemli belediye başkanlıkları kazanmış ve seçimi de üçüncü parti olarak tamamlamıştır. Bu başarısının ardında hiç şüphesiz somut politika önerileri ve benimsediği stratejiler bulunmaktadır. Parti özellikle önerdiği mikro politikalar ile kendisinden bahsettirmiştir. Ana akım partilerin ya ahlaki nedenlerle ya da hitap ettiği kesimin darlığı nedeniyle gündemine almadığı "sokak hayvanları ve nafaka mağdurları" gibi meseleler partinin seçmen tabanını genişletmiştir. Yine iktidar partisi ile karşı karşıya gelmeden, onun izin verdiği "meşru" zeminde politika üretmesi de iktidar partisinden oy devşirebilmesini sağlamıştır. Ancak yine de bu stratejilerin sonuç verebilmesinde, komplo teorilerinin sunduğu yakıt ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Komplo teorileri YRP'nin medyadaki görünürlüğünü artıran ve böylece geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan en önemli faktör olmuştur.

Kaynakça

- Aaronovitch, D. (2010). *Voodoo histories: How conspiracy theory has shaped modern history*. Random House.
- Alsan, M., Eriksson, K., & Niemesh, G. (2020). Understanding the success of the know-nothing party (No. w28078). National Bureau of Economic Research.
- Butter, M. (2022). Conspiracy theory after Trump. *Social Research: An International Quarterly*, 89(3), 787-809.
- Cinelli, M., Etta, G., Avalle, M., Quattrociocchi, A., Di Marco, N., Valensise, C., ... & Quattrociocchi, W. (2022). Conspiracy theories and social media platforms. *Current Opinion in Psychology*, 47, 101407.
- Del Vicario, M., Bessi, A., Zollo, F., Petroni, F., Scala, A., Caldarelli, G., Stanley, H.E. and Quattrociocchi, W. (2015). 'Echo chambers in the age of misinformation', *Computers and Society*, 5(43), 1-6.

- Douglas, K. M., & Sutton, R. M. (2015). Climate change: Why the conspiracy theories are dangerous. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 71(2), 98-106.
- Esin, A. & Altundağ, M. (2024). DEVA ve Gelecek'in Yapamadığını Yeniden Refah Nasıl Yaptı. *Birikim Dergisi*. <https://birikimdergisi.com/guncel/11668/deva-ve-gelecekin-yapamadigini-yeniden-refah-nasil-yapti>
- Erbakan, N. (1996). *Gizli Dünya Devleti*, İstanbul: Milli Gazete Yayınları.
- Gera, M. (2023). "Here, the Hungarian people will decide how to raise our children": Populist rhetoric and social categorization in Viktor Orbán's anti-LGBTQ campaign in Hungary. *New Perspectives*, 31(2), 104-129.
- Harper, S., & Sykes, T. (2023). Conspiracy Theories Left, Right and... Centre: Political Disinformation and Liberal Media Discourse. *New Formations*, 109(109), 110-128.
- Kalil, I., Silveira, S. C., Pinheiro, W., Kalil, Á., Pereira, J. V., Azarias, W., & Amparo, A. B. (2021). Politics of fear in Brazil: Far-right conspiracy theories on COVID-19. *Global Discourse*, 11(3), 409-425.
- Kessel, Hannah. (2022). "Backsliding: Donald Trump, Conspiracy Theory, & Democratic Decline". Senior Theses. Trinity College, Hartford.
- Hauwaert, S.V. (2012) 'Shared dualisms: on populism and conspiracy theory', Counterpoint. Available at: <https://counterpoint.uk.com>
- Hellinger, D. C. (2018). *Conspiracies and conspiracy theories in the age of Trump*. Springer.
- Karabell, Z. (2021). Here's What Happens to a Conspiracy Driven Party. *Politico*.
- Kelley-Romano, S., & Carew, K. L. (2017). Make America hate again: Donald Trump and the birther conspiracy. *J. Hate Stud.*, 14, 33.
- Kuźelewska, E., & Tomaszuk, M. (2022). Rise of conspiracy theories in the pandemic times. *International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique*, 35(6), 2373-2389.
- Lakoff, R. T. (2017). The hollow man: Donald Trump, populism, and post-truth politics. *Journal of Language and Politics*, 16(4), 595-606.
- Landau, J. M. (1988). Muslim Turkish Attitudes towards Jews, Zionism and Israel. *Die Welt des Islams*, (1/4), 291-300.
- Levine, B. (2001). Conservatism, nativism, and slavery: Thomas R. Whitney and the origins of the know-nothing party. *The Journal of American History*, 88(2), 455-488.
- Montgomery, M. (2017). Post-truth politics? Authenticity, populism and the electoral discourses of Donald Trump. *Journal of Language and Politics*, 16(4), 619-639.
- Mortimer, K. (2017). Understanding conspiracy online: social media and the spread of suspicious thinking. *Dalhousie Journal of Interdisciplinary Management*, 13.
- Owen, D. (2022). A Global Crisis of Liberal Democracy?: On Autocratic Democracy, Populism and Post-Truth Politics. *Journal of Social and Political Philosophy*, 1(1), 30-46.
- Önnerfors, A. (2021). Conspiracy theories and COVID-19: The mechanisms behind a rapidly growing societal challenge. *Myndigheten för Samhällsskydd och Beredskap*.
- Papaioannou, K., Pantazi, M., & van Prooijen, J. W. (2023). Is democracy under threat? Why belief in conspiracy theories predicts autocratic attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 53(5), 846-856.
- Pigden, C. (1995). Popper revisited, or what is wrong with conspiracy theories? *Philosophy of the Social Sciences*, 25, 3-34. <https://doi.org/10.1177/004839319502500101>
- Pirro, A. L., & Taggart, P. (2023). Populists in power and conspiracy theories. *Party Politics*, 29(3), 413-423.
- Rutjens, B. T., Van der Linden, S., & Van der Lee, R. (2021). Science skepticism in times of COVID-19. *Group Processes & Intergroup Relations*, 24(2), 276-283.
- Ren, Z. B., Carton, A. M., Dimant, E., & Schweitzer, M. E. (2022). Authoritarian leaders share conspiracy theories to attack opponents, galvanize followers, shift blame, and undermine democratic institutions. *Current Opinion in Psychology*, 46, 101388.
- Siraki, A. T., & Mohammad, M. H. (2023). Bill Gates and the 'new normal' COVID-19 conspiracy theories: 'it's a new thing' or nothing new under the sun?. *Journal for Cultural Research*, 27(2), 136-153.
- Sismondo, S. (2017). Post-truth?. *Social studies of science*, 47(1), 3-6.
- Stoica, M.S. (2017) 'Political myths of the populist discourse', *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 16(46), 63-76.

Suiter, J. (2016). Post-truth politics. *Political insight*, 7(3), 25-27.

Van Prooijen, J. W., & Douglas, K. M. (2018). Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European journal of social psychology*, 48(7), 897-908.

Van Prooijen, J. W. (2018). Populism as political mentality underlying conspiracy theories. In *Belief systems and the perception of reality* (pp. 79-96). Routledge.

Vassiliou, P. (2017) 'Enemies of the people: Latin-American populism, political myth, and the psychodynamics of conspiracy thinking', *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 35, 135-59.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mustafa Cem OĞUZ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mustafa Cem OĞUZ (100%)

Endüstri 4.0 için SWOT Analizi

Begümhan TURGUT¹

¹Dr., bturgut@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7594-9128

Öz: Endüstri 4.0 için SWOT Analizi, Endüstri 4.0'in benimsenmesi ve uygulanmasıyla ilişkili güçlü yönleri, zayıf yönleri, fırsatları ve tehditleri değerlendiren stratejik bir çerçeve görevi görür. Bu dönüştürücü konsept, bilgi teknolojisi (IT) sistemlerinin fiziksel sistemlerle kusursuz entegrasyonu ile karakterize edilen ve siber-fiziksel sistemlerle sonuçlanan dördüncü sanayi devrimini temsil ediyor. Endüstri 4.0'in genel hedefi, gerçek zamanlı veri paylaşımı ve fiziksel nesnelere birbirine bağlanması yoluyla endüstrileri daha akıllı, dinamik ve esnek hale getirerek geliştirmektir. Endüstriyel uygulayıcılar, SWOT faktörlerini anlayarak Endüstri 4.0'i stratejik olarak uygulayabilir, güçlü yönlerinden ve fırsatlarından yararlanabilir, zayıf yönlerini proaktif olarak ele alabilir ve potansiyel tehditleri azaltabilir. Endüstri 4.0 birçok sektörde ve iş alanında gelişmiş durumdadır. Son zamanlarda yeni iş modelleri sağlayan, süreçlerin etkinliğini ve verimliliğini artıran bu trend bazı teknolojileri etkin olarak kullanmaktadır. Bu çalışmada Endüstri 4.0 ve ana bileşenleri olan Siber-Fiziksel Sistemler, Nesnelere İnterneti, Akıllı Fabrikalar ve Büyük Veri üzerine literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması sonucunda, endüstri 4.0'in uygulanmasında SWOT analizi kullanılarak endüstri 4.0'in bazı özellikleri değerlendirilmektedir. Endüstri 4.0 ile ilgili güçlü yönleri, zayıf yönleri, fırsatları ve tehditleri tanımlanmaktadır. Bu dört faktör grubunun dikkate alınmasıyla endüstriyel uygulayıcılar Endüstri 4.0'in nasıl uygulanacağını anlayabilirler. Ayrıca endüstriyel uygulayıcılar, endüstri 4.0'in sunduğu güçlü yanları/fırsatları kullanarak endüstri 4.0'in getirdiği tehditlerin/zayıflıkların etkisini azaltacak stratejik kararlar alabilirler.

Anahtar Kelimeler: Endüstri 4.0, SWOT Analizi, Bilgi Yönetimi

Jel Kodları: L1, M2

SWOT Analysis for Industry 4.0

Abstract: SWOT Analysis for Industry 4.0 serves as a strategic framework that assesses the strengths, weaknesses, opportunities, and threats associated with the adoption and implementation of Industry 4.0. This transformative concept represents the fourth industrial revolution, characterized by the seamless integration of information technology (IT) systems with physical systems, resulting in cyber-physical systems. The overarching goal of Industry 4.0 is to enhance industries by making them more intelligent, dynamic, and flexible through real-time data sharing and the interconnection of physical objects. By comprehending the SWOT factors, industrial practitioners can strategically implement Industry 4.0, leveraging its strengths and opportunities while proactively addressing weaknesses and mitigating potential threats. Industry 4.0 is advanced in many sectors and business areas. In this study, a literature review has been conducted on Industry 4.0 and its main components, including Cyber-Physical Systems, the Internet of Things, Smart Factories, and Big Data. The results of the literature review indicate that a SWOT analysis is used to assess certain features of Industry 4.0 during its implementation. The strengths, weaknesses, opportunities, and threats related to Industry 4.0 are identified. By considering these four groups of factors, industrial practitioners can understand how to implement Industry 4.0. Additionally, industrial practitioners can make strategic decisions that mitigate the impacts of the threats and weaknesses brought by Industry 4.0 by leveraging its strengths and opportunities.

Atf: Turgut, B. (2024).
Endüstri 4.0 için SWOT Analizi,
Politik Ekonomik Kuram, 8(3),
863-877.
<https://doi.org/10.30586/pek.1435359>

Geliş Tarihi: 11.02.2024
Kabul Tarihi: 18.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Industry 4.0, SWOT Analysis, Information Management

Jel Codes: L1, M2

1. Giriş

Üretim alanında, fabrikalara sürekli üretim ve sıfır aksama süresi sağlamak için üretim alanına bilgi teknolojileri (Information Technology - BT) uygulamaları yaklaşımı getirilmesi gereklidir. Bu nedenle Siber-Fiziksel Sistemler'in (Cyber Physical Systems - CPS) üretim, lojistik ve hizmetlere entegrasyonu, fabrikalara kendi kendini tanıyan ve kendini uyarlayan makineler ve üretim modelini akıllıca kullanacak kapsamlı bilgiler sağlayacaktır. Bu özellikler günümüzün fabrikalarını önemli ekonomik potansiyele sahip bir Endüstri 4.0 fabrikasına dönüştürecektir. Lee vd., (2013), günümüzün üretim fabrikaları ile endüstri 4.0 fabrikası arasındaki temel farkı üç düzeyde bileşen, makine ve üretim sistemi şeklinde sınıflandırdı. Endüstri 4.0, CPS'rin sanal ve fiziksel dünyadan elde edilen verileri kullanarak fiziksel süreçleri takip eden dijital teknoloji ve akıllı fabrika kavramlarından oluşur. Endüstri 4.0 teknolojileri, belirli İnternet ağlarını kullanarak birbirine bağlanan ve birbirleriyle etkileşimde bulunan çeşitli sensörler, BT sistemleri ve makinelerden oluşur (Aceto vd., 2019, ss. 3467-3501). Endüstri 4.0 iyileştirme kapsamını belirleyerek karar süreçlerini daha bilgilendirici, yenilikçi hale getirebilir (Kamble vd., 2020, ss. 1319-1337). BT, müşteri taleplerine karşı, karar almayı optimize etme ve üretim sistemlerinde esneklik yaratma kapasitesine sahiptir (Zheng vd., 2021, ss. 1922-1954). Dolayısıyla, üretim verimliliği ve endüstriyel büyümeyi artırır.

Hofmann ve Rüsche (2017) göre (Siber-Fiziksel Sistemler) CPS'ler Endüstri 4.0'ın ilk bileşenidir. Kagermann vd. (2013), makinelerin, depolama sistemleri ve üretim tesislerinin birleştirilmesi bir CPS'yi tanımlamaktadır. Bu sistemler küresel ağlarla birbirine bağlanır ve Nesnelerin İnterneti (Internet of Things - IoT) ile senkronize edilmiş bir bilgi alışverişi gerçekleştirerek bağımsız, kontrollü ve bilinen eylemlerin oluşturulmasına olanak tanır. Bu sistemler, dijital ve gerçek dünya arasında fiziksel iletişime olanak sağlayan, tek ve akıllı bir sistem oluşturan, birbirine veya internet üzerinden bağlanan entegre yazılımlara sahip nesnelere (Kamble vd, 2018, ss. 408-425). Entegre elemanları ve aktüatörleri, CPS'yi dış dünyaya yerleştirmek amacıyla bir mekanizmayı hareket ettirmek veya kontrol etmek için kullanılan sensörler ve bileşenlerdir. Sensörler verileri toplayarak bunların işlenmesine ve bir ağda kullanılabilir olmasına olanak tanır. Ghobakhloo'ya (2018) göre CPS, kullanıcılarıyla (nesnelere, insanlar ve makineler) internet aracılığıyla sıkı bir şekilde bütünleşmektedir ve hesaplamalı algoritmalar tarafından kontrol edilip izlenmektedir. Schwab (2016)'a göre, makineler arasındaki bağlantıyla, gerçek ve sanal dünyayı birbirine bağlayan bir CPS ortamı yaratılır ve bu, üretkenlik ve karar vermede merkezi olmayan yönetim açısından büyük kazanımlarla sonuçlanabilir. Dijitalleşmenin, tüketicilerin ihtiyaçlarına ulaşmak için endüstriyel sektörlerin verimliliğini ve diğer yönetim göstergelerini artıracaklarını, dolayısıyla Büyük Veri tarafından sağlanan gerçek zamanlı yanıt ve büyük veri depolama kapasitesinin, yeni dönemde daha büyük bir fark oluşturacağı beklenmektedir (Davies vd., 2017, ss. 1288-1295).

2. Literatür Taraması

Akıllı fabrikalara, akıllı hizmetlere, akıllı ürünlere sahip olan endüstri 4.0'da makineler, insanlar ve çevre tarafından üretilen birçok veri vardır. Bu verilere büyük veri adı verilir. Dolayısıyla bu veriler kullanılarak akıllı kararlar alınabilir (Bojana vd., 2017, s. 797). Endüstri 4.0 iş modellerinde birçok değişikliği beraberinde getirecektir. Endüstri 4.0 yardımıyla taleplere karşı daha kaliteli kişileştirilmiş ürünler sunulacaktır.

Endüstri 4.0 ile birlikte küresel iş kaybı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yeni beceri ve bilgiye duyulan ihtiyaçlar artmıştır. Dünya çapında yapılan bir araştırmaya göre, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde Endüstri 4.0'ın kullanımına bağlı olarak, çalışanların işlerini kaybetmemeleri için yeni becerileri öğrenmesi gerekiyor (Shank, 2016, s. 2). Sanayi 4.0 ile yeni teknolojilerin ortaya çıkması, insan emeğinin yerini alırken aynı zamanda kamu yönetiminin de geleceğini tehdit edecektir (Shava ve Hofisi, 2017, s. 209). Endüstri 4.0, yerel ve merkezi yönetimlerin yeni ve gelişmiş teknolojileri kullanarak daha iyi hizmet

vermesini sağlar (McKinsey, 2016). Endüstri 4.0'ın tüm zayıf yönlerine ve tehditlerine karşı sunduğu pek çok fırsat vardır. Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 Sürdürülebilirlik raporuna göre sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma, sektörde dikkate alınması gereken bir kavramdır. Kalkınma "Gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden, bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınmadır" (WCED., 1987). Sürdürülebilir kalkınmada endüstri 4.0 önemli rol oynayarak, makinenin yaşam döngüsünü artıracak, endüstriyel atıkları azaltacak ve daha verimli süreçlere katkıda bulunacaktır (Carvalho., 2018, s. 672).

Endüstri 4.0'da makinelerle etkileşim, robotik veya diğer evrimsel ilerlemelerle artırılabilecektir (Shafiq vd., 2015, s. 1149). Tüm üretim süreçlerinde esneklik yönetimini mümkün kılan, işletmenin değişen piyasa koşullarına, üretim sistemini geliştirme ve yenileme stratejisi ile; tasarım, ürün, iş akışı, sürekli etkinlik ve verimlilik alanlarındaki gelişmelerle, müşteri istek ve ihtiyaçları göz önüne alınarak başarılabılır (Kagermann vd., 2013). Ayrıca, öngörülebilirlik ve gerçek zamanlı kontrolün birleşimiyle karar verme süreci daha da geliştirilebilir. Bu bağlamda müşteri ve tedarikçi memnuniyetinde artış gibi avantajlar sağlanabilir (Muller ve Voigt, 2018, s. 124). Örneğin, üretim kolayca değiştirilebildiğinden ve ürünlerde farklı kişiselleştirmelere uyum sağlanabildiğinden müşteri, belirtilen tüm gereksinimlerini karşılayacak kişiselleştirilmiş çözümlere sahip olabilir (Kagermann vd., 2013). Yeni hizmetlerin geliştirilmesinin iş-yaşam dengesini, ekonomik rekabeti etkileyebileceği dikkate alındığında avantajları ve demografik değişiklikleri olumlu yönde etkilemektedir (Garcia ve Garcia, 2019, s. 417).

Yeni dönem, dijitalleşme sadece modern teknolojinin sunduğu imkanlardan yararlanmakla kalmaz, aynı zamanda teknolojik yeniliklerle başlayan bir sürecin sonucudur (Dalenogare vd., 2018, ss. 383-394). Endüstri 4.0, organizasyonu yüksek teknolojik araçlarla uzaktan yönetilebilen ve izlenebilen bir zincir olarak görülmektedir (Rajpurohit ve Arvid, 2016, ss. 535-541). Çalışanlar uzaktan görevlerini yerine getirerek süreçleri kontrol edebilecektir (Weking vd., 2018, s. 317). Horvath ve Szabo (2019) göre, Endüstri 4.0'ın güçlerinin artan rekabet, artan inovasyon kapasitesi ve üretkenlik, artan müşteri beklentileri, enerji tasarrufu ve sürdürülebilirliği iyileştirme ihtiyacı, yönetim faaliyetlerini destekleyen finansal ve performans faktörleri ve iş modeli inovasyonu fırsatı yaratır. Endüstri 4.0'ın kullanılması sadece yeni teknolojiler ve/veya araçlar ve/veya üretim yöntemleri meselesi değildir. Aynı zamanda tüm yönetim yönlerinde değişiklikler anlamına gelir ve sektörün faaliyet gösterdiği ekosistemin tüm yönlerini kapsar (Piccarozzi vd., 2018, s. 6).

Yaratılan fırsatlara rağmen, Endüstri 4.0'ın uygulanması söz konusu olduğunda şirketlerin yanıt vermesi gereken birçok zorluk vardır. Öncelikle Endüstri 4.0'ı uygulamak isteyen her ülke için yasa ve yönetmeliklerin mevcut olması gerekmektedir (Muller, 2019, ss. 2189-2194). Temel endişelerden biri mevcut BT altyapısının ve donanımının konsept kapsamındaki süreçleri yönetememesidir (Hamzeh vd., 2018, ss. 49-57). Bu nedenle, sektörlerin büyük miktarda harcama gerektiren yenilikçi teknolojik çözümler elde etmesi gerekecektir. Gecikmeleri, arızaları ve bilgi güvenliği sorunlarını önlemek için sistemlerin istikrarını ve güvenilirliğini sağlamak önemlidir (Sung, 2018, ss. 40-45). Ayrıca bilgi güvenliği genel olarak büyük bir risk olarak kabul edildiğinden, uygun ölçümlerle etkin bir şekilde ele alınması gerekmektedir (Sung, 2018, ss. 40-45). İlk aşamalarda uzman bilgi teknolojilerine sahip kişilere ihtiyaç olacaktır (Muller ve Voigt, 2018, ss. 122-127). Vasıflı işgücü eksikliğinin hayati önem taşıması ve uygulamaları etkilemesi nedeniyle insan kaynaklarında zorluklar olacaktır (Sung, 2018, ss. 40-45.). Organizasyon kültürünün tüm bölümlerde akıllı teknolojiye dönüştürülmesi önemlidir. Organizasyonel faaliyetleri otomatikleştirecek yüksek teknolojilerin kullanılması, genel olarak dijitalleştirilmiş bir organizasyon kültürünü gerektirir (Kagermann vd., 2013). Endüstri 4.0'ın hedefleri belirlenmeli ve paydaşlar bunu kabul etmeli ve üzerinde düşünmelidir (Muller, 2019, ss. 2189-2194). Süreçlerin ve makinelerin izlenmesi yoluyla veriler toplanır ve istatistiksel modellere yansıtılabilir ve böylece akıllı bir fabrika oluşturulur (Wang vd., 2018; Dalenogare vd., 2018, ss. 383-394). Büyük veri depolama ve veri madenciliği, rekabet

avantajı yarattığı için başarının temel faktörü olarak kabul edilmektedir (Frank vd., 2019, ss. 15-26).

2.1. Endüstri 4.0'da Akıllı Teknolojiler

Endüstri 4.0, değer zinciri boyunca birbirleriyle otonom olarak iletişim kuran teknolojilere ve cihazlara dayalı üretim süreçlerinin organizasyonunu ifade etmektedir. Kendi kendini yapılandırma, kendi kendini izleme ve kendi kendini geliştirme gibi otonom özelliklere sahip akıllı sistemler tarafından yönlendirilen üretim eko sistemleri oluşturulur. Tedarik sürecinden üretim sürecine kadar pek çok akıllı fabrikada Endüstri 4.0 teknolojileri ile maksimum kapasitede daha verimli üretim yapılmaktadır. Endüstri 4.0 teknolojileriyle akıllı üretim, akıllı ürün ve akıllı tedarik gibi kavramlar kullanılmaya başlamıştır (Brettel vd., 2014, ss. 37-44). Simülasyon ve bazı sistem entegrasyon araçları da Endüstri 4.0'ın kapsamı içindedir (Landriscina, 2013, ss. 27-35). Maddi varlıkların internete bağlanması, verilere uzaktan erişmeyi ve nesnelere kontrol etmeyi mümkün kılar. İnternetteki mevcut verileri birleştirmek için Nesnelere İnterneti gibi sinerjik sistemlere ihtiyaç vardır (Kopetz, 2011, ss. 307-323). Dördüncü Nesil Uzun Vadeli Evrim (4G Long-Term Evolution - 4G-LTE) kablosuz internet erişimi ve Wi-Fi (Wireless Fidelity - Wi-Fi) teknolojilerinin kullanımıyla, iletişim ağlarının kullanımı zorunlu hale gelmiştir. İnternetin yayılmasıyla birlikte yeni modeller ortaya çıkmış; en önemlisi Nesnelere İnterneti teknolojisi olmuştur (Lee vd., 2013, ss. 257-282). Nesnelere İnterneti, nesnelere manuel veri girişi gerektirmeden iletişim kurduğu akıllı bir ağ yapısı olarak tanımlanabilir (Akta vd., 2016, ss. 37-54). Aynı zamanda, Nesnelere İnterneti, adreslenebilir ve nesnelere belirli bir protokolle iletişim kurması anlamına gelir (Yang vd., 2014, ss. 2180-2191).

2.2. Endüstri 4.0'da Büyük Veri

Büyük Veri teknikleri, Endüstri 4.0'da üretim eko sisteminde üretilen büyük miktardaki verinin analiz edilmesini sağlar. Tahmine dayalı ve tanımlayıcı analiz gibi teknikler, üretim süreçlerinde, kontrolde ve izlemede yer alan makinelerin durumunu ve çalışmasını değerlendirmeyi sağlar (Yin ve Kaynak, 2015, ss. 143-146). Arızaların önceden tespitinde veri analizi, verimsizlikleri ve maliyetleri azaltır. Aynı zamanda, endüstriyel süreçlerin geliştirilmesinde desenlerin tanımlanması ve verilerin ilişkilendirilmesi, operasyonel verimlilikte anlık kararların alınması, müşteri davranışına dayalı yeni iş modellerinin oluşturulması, mevcut ürünlerle ve makine öğrenimiyle ilişkili yeni hizmetlerin tasarlanmasında kullanılır (Mourtzis vd., 2016, ss. 290-295).

Günümüzde pazarda kalabilmek ve büyüebilmek için yapılacak stratejik dönüşümlerin başında büyük veri yatırımları gelmektedir. Büyük veri analitiğinin sağlayabileceği değerli bilgilere ve olumlu etkilere rağmen, bu tür uygulamalarda dikkate alınması gereken sınırlamalar ve zorluklar da vardır (Gao vd., 2015). geleneksel veri işleme yöntemlerinin ötesine geçer ve işletmelerin daha doğru kararlar vermesine yardımcı olabilir. Büyük veri gizli kalıpları, trendleri ve ilişkileri ortaya çıkararak işletmelerin rekabet avantajı elde etmelerine katkıda bulunabilir (Campos vd., 2017, ss. 143-149).

Verilerin yapısı değişiklik gösterir; yapılandırılmamış veya yarı yapılandırılmış olabilir ve konu analitik olduğunda bunların dönüşümü önemlidir.

Organizasyonel kaynaklar tarafından üretilen verilerin yorumlanması analitikler aracılığıyla sağlanır ve performans iyileştirmeleri üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir (Hamalainen ve Inkinen, 2019). Veri analitiği, ürün ömrünün farklı aşamalarında maliyetleri azaltan çözümlerin oluşturulmasına olanak tanıdığından imalat sektörü için avantajlar yaratmaktadır (Fahmideh ve Beydoun, 2019, ss. 948-963). Tedarik zinciri ve üretim, imalatçıların ve akademisyenlerin temel odak noktasıdır; çünkü operasyonlarının en büyük bölümünü temsil eder ve dolayısıyla insan kaynakları ve harcama tahsisini sağlarken aynı zamanda ürünün tüm yaşam döngüsünü de etkiler. Etkin yönetim, sektörlerin temel amacı olan maliyetlerin azalmasını ve gelir fazlalığını beraberinde getirir. McKinsey araştırmasına göre büyük veri projelerinin uygulanması, işletme

sermayesinde %7'lik bir azalmaya yol açabilir (Mourtzis vd., 2016, ss. 290-295). Sensörler ve makinelerden gelen heterojen veriler toplanıp araştırıldığından, değerli bilgiler üretmek ve aynı zamanda gerçek zamanlı izlemeye olanak sağlamak amacıyla sistemler arasındaki bağlantılar ve iletişim, büyük veri analitiğinde önemli bir rol oynamaktadır. CPS uygulamaları aracılığıyla makineler arasındaki veri akışı, sistemlerin birlikte çalışabilirliğini kolaylaştırmaktadır (Lee vd., 2015). Endüstri 4.0'ın temel amacı, üretimin optimizasyonu ve sistemler arası veri alışverişinde gerçekleştirilen verimlilik artışını sağlamaktır (Golzer vd., 2015, s. 61). Büyük veri analitiği, daha iyi kalite ve daha düşük maliyetler elde etmek amacıyla tedarik zinciri operasyonlarının çeşitli aşamalarını kolaylaştırır. Büyük veri analitiği, tedarik zinciri yönetiminde daha doğru ve etkin planlama yapılmasını sağlayarak tedarik zinciri zorluklarına karşı çözümler geliştirebilir (Moktadir vd., 2019, ss. 1063-1075).

Veri analitiği aynı zamanda verinin bilgiye dönüştürülmesini desteklemektedir (Campos vd., 2017, ss. 143-149; Lakshmi ve Raghunandhan, 2011, ss. 27-35). Ylijoki ve Porras'a (2019) göre veriler, bilgi haline dönüştürülmesi için işlenmesi gereken ham sembollerdir. Lakshmi ve Raghunandhan'a (2011) göre müşteriler için daha önceden tespit edilmemiş gerçeklerin ortaya çıkarılması, maliyetlerin azaltılması, mevcut kullanılan altyapının otomasyonunu içeren veri analitiği faydalarının ortaya çıkarılmasıdır. Analitik sonuçlarının illüstrasyonu kullanıcı odaklı olmalıdır. Yani görselleştirme kullanıcılar tarafından anlaşılabilir şekilde geliştirilmelidir. Kullanıcıların bilgiyi kararlarında temel olarak kullanacakları göz önüne alındığında, başarılı bir şekilde yorumlayabilmeleri kritik önem taşımaktadır. Veri setlerinin verimli bir şekilde kullanılması hayati önem taşımaktadır (Jukic vd., 2015, ss. 200-209). Sektörler, operasyonları sırasında karar almada kullanılan veriler üretir (Campos vd., 2017, ss. 143-149). Sorunlarla yüzleşmek veya fırsatlardan yararlanmak için gerçek zamanlı olarak toplanan ve analiz edilen veriler karar almada, iş dünyası için çok önemlidir (Lakshmi ve Raghunandhan, 2011, ss. 27-35). Pazar ortamı giderek daha fazla sürekli değişimlerle karakterize edildiğinden, kuruluşların rekabetçi kalabilmeleri için esnek olmaları ve bunlara zamanında yanıt vermeleri gerekmektedir. Verilerin gerçek zamanlı olarak bilgiye dönüştürülmesi başarının anahtarıdır (Bumblauskas vd., 2017, ss. 703-720). Örneğin, üretimde verilerin yoğun şekilde büyümesi kesinlikle kaçınılmazdır ve kusurları hızlı bir şekilde ele almak ve geleceğe yönelik olası önleyici eylemleri belirlemek için bir araç olabilir (Mousannif vd., 2016, ss. 260-288).

Büyük verileri yönetmek, dayanıklı, akıllı ve kendi kendini uyarlayabilen makineler hedefine ulaşmak için makinelerin birbirine bağlanabilirliğinden yararlanmak için bir CPS daha da geliştirilebilir (Lee vd., 2015, ss. 18-23). Büyük verinin kullanılması, uyumlu eko ürünlerin tasarımına, daha az hammadde tüketimine ve daha fazla ürünü geri dönüştürmesine imkan sağlar (Zhou vd., 2017, ss. 50-56). Witkowski'ye (2017) göre Büyük Veri, mevcut mağaza sistemlerine kıyasla daha hızlı ve daha verimli bir şekilde veri toplama ve işleme yeteneğine sahiptir. Büyük Veri, şirket düzeyinde karar verme sürecini daha iyi desteklemek için en önemli bilgileri en az önemli olanlardan ayırabilir (Huxtable ve Schaefer, 2016, ss. 46-51).

2.3. Endüstriyel Nesnelerin İnterneti (Industrial Internet of Things - IIoT)

IIoT'nin entegrasyonu performansı, ölçeklenebilirliği artırır ve kullanıcılar arasındaki boşluğu daraltarak endüstri şirketlerine operasyonlarının nasıl geliştiğine dair daha net bir görüş sağlar ve işlerini geliştirmelerine yardımcı olur. Üreticiler için IIoT, özellikle tedarik zincirinin kalite kontrolü ve izlenebilirliği açısından önemli bir potansiyel barındırıyor. IIoT'nin benimsenmesi endüstrilerin çalışma biçiminde devrim yaratabilir, ancak asıl zorluk, artan bağlantı yoluyla güvenliği korurken dijital dönüşüm çabalarını güçlendirecek stratejileri uygulamaya koymaktır. Odaklanmamız gereken üç ana alan ölçeklenebilirlik, güvenlik ve kullanılabilirliktir. Akıllı cihazların çoğalması güvenlik açıkları ve güvenlik sorunları yarattı. IIoT'yi benimseyen endüstriler ve işletmeler, fiziksel ve dijital bileşenleri güvenli bir şekilde yönetmek için bir dereceye kadar teknoloji şirketleri olarak planlamalı ve faaliyet göstermelidir.

2.4. Endüstri 4.0'da Bulut Bilişim

Büyük hacimli verilerin analizi, kullanıldığı alanların depolanması ve takibi önemlidir. Bu takibin gerçekleştirilmesinde teknolojilerden faydalanılması gerekmektedir. Bilgi işlem teknolojisi, verilerin ne zaman ve kim tarafından saklandığının anlık olarak takip edilmesini sağlar. Bulut bilişim teknolojileri eğitimde bireylerin verilerini/anlık verilerini izlemek ve eğitim süreçlerini kontrol etmek için kullanılmaktadır. Bulut bilişim ayrıca kullanıcıların bilgi teknolojisi maliyetlerini azaltır (Mladen, 2008, ss. 235-246).

Bulut bilişimin endüstri 4.0'da hayati bir rol oynaması beklenir ve CPS temel unsurlarından biri olarak kabul edilir. Bulut bilişim, sahip olduğu büyük paylaşım yetenekleriyle CPS içerisindeki üretimin verimliliğini artıracak ve çok uluslu sektörler makine arıza nedenleri bulut platformu üzerinden diğer çok uluslu kuruluşlarıyla paylaşılabilir. Givhchi, Trsek ve Jasperneite (2013) tarafından endüstriyel otomasyon sistemlerindeki potansiyeller hakkında yapılan bir çalışma, mobil bilişim ve nesnelerin interneti gibi bilgi teknolojilerini endüstriyel otomasyon fonksiyonlarına entegre etmek için bir bulut platformunun hayati bir rol oynadığını ortaya çıkardı. Diğer yandan bulut bilişim, BT hizmetlerinin imalat sanayine sunulmasında ele alınması gereken bazı zorlukları beraberinde getirecektir. Ayrıca, Givhchi, Trsek ve Jasperneite (2013) tarafından yapılan araştırmaya göre, gelecekte bulut bilişimin daha başarılı kullanımı ve benimsenmesi için ele alınması gereken bazı gereksinimler vardır: maliyet azaltma, uyarlanabilirlik, bilgi entegrasyonu gibi. Dillon, Wu ve Chang'a (2010) göre güvenlik kaygıları, bulut bilişimle ilgili temel zorluklardır ve veri kaybı, kimlik avı gibi bulut bilişimin getirdiği yeni güvenlik sorunları vardır.

2.5. Endüstri 4.0'da Blok Zinciri (Blockchain)

Blockchain, farklı işlem aşamalarında, tüm işlemleri ve zaman çizelgelerini işaretleyen güvenilir bir çerçeve içinde Endüstri 4.0'da merkezi olmayan işlemlere ve bilgi paylaşımına olanak tanır. Blockchain, sektörlerin yalnızca güvenle çalışmasına değil, aynı zamanda bunları da test etmelerine olanak tanır. Sensörlerden ve makinelerden elde edilen verileri kullanarak sistemleri ve üreticileri önemli ölçüde tasarruf sağlayacak şekilde optimize etmek için kritik bilgiler kullanılabilir. Mevcut dijital devrime, blockchain teknolojilerinin de eklenmesi yenilikleri beraberinde getirecektir. Tüketim malları sektörü tedarik, üretim ve perakende satışta en etkili sektördür (Ammar vd., 2021, ss. 5089-5096; Hathaliya vd., 2019, ss. pp. 87-91.).

2.6. Endüstri 4.0'da Siber-Fiziksel Sistemler (Cyber Physical Systems - CPS)

CPS, endüstri 4.0'ın temel bileşenleridir. CPS'ler, dördüncü sanayi devriminin teknolojik varlığını temsil eder. Fiziksel ve siber alanı bütünleştiren bu tür sistemler, ürün ve süreç yaşam döngüleri boyunca veri/bilginin dijital temsilini destekleyebilen yaygın ve işbirliğine dayalı bir endüstriyel altyapı sağlar (Rajkumar vd., 2020, ss. 731-736). Artan özerklik talebi ve hem karar alma süresini hem de bant genişliğini azaltma ihtiyacı, tasarımcıları CPS'leri akıllı mekanizmalarla entegre etmeye zorluyor. Böyle yeni nesil sistemler, doğrudan CPS birimlerinde arıza tahminini, yeni çalışma koşullarına/ihtiyaçlarına kendi kendini uyarlamayı ve otonom davranışı destekleyebilecektir (Sarma vd., 2015, ss. 625-628). Teknolojilerin gelişimiyle birlikte bilgi teknolojileri ve CPS önemi ortaya çıkmaktadır. CPS'lerin teknolojiyle birlikte gelişmesi, makinelerin gelişimini etkilemiş ve makinelerin insan yaşamındaki rolünü artırmıştır. Makineler birçok sektörde insanların işini kolaylaştırmaktadır (Cross, 2018, s. 575). CPS gömülü sistem ve sistemlerle gerçek zamanlı sistemlerin entegrasyonudur. Bu tür bir entegrasyonda bilgiye dayalı mühendislik sistemleri, yapay zeka, mevcut kurulu sistemler gibi çok sayıda araç ve sistemi bir araya getirilerek CPS adı verilen yeni bir sisteme dönüştürür (Raj vd., 2010, ss. 731-736).

2.7. Endüstri 4.0'da Artırılmış Gerçeklik (Augmented Reality - AR)

“Artırılmış gerçeklik” Endüstri 4.0'da doğru bilgilerin doğru zamanda, doğru kişilere ulaştırılmasında önemli rol oynar. Bu, üretim sistemlerinin daha uyarlanabilir ve esnek olmasını sağlayarak daha az kusur ve daha iyi kararlar alınmasına olanak sağlar. Gerçek dünya ile sanal dünya arasında geçiş yapan artırılmış gerçeklik teknolojisinde görüntü kalitesini grafik, ses sistemleri ve animasyonla artırmaya yönelik teknoloji sıklıkla kullanılmaktadır. Endüstriyel Artırılmış Gerçekliği (Industrial Augmented Reality - IAR), Endüstri 4.0'ın temel elemanlarından biridir. AR pazarı hızlı bir şekilde yükselse de endüstrideki geniş çapta kullanımı azdır. Endüstriyel dijitalleşme ve Endüstri 4.0 genel olarak yeni ortaya çıkan teknolojilerin fırsatlarından yararlanır. Akıllı otomasyonun artan önemine rağmen işçiler üretim operasyonlarının önemli bir parçasıdır. Endüstri 4.0'ın temel ilkelerinden biri üretim süreçlerinin otomasyonunu ve dijitalleşmesini sağlamak olsa da, çalışanların önemi, onların bilgileri ve akıllı üretim ortamlarına sahip akıllı fabrikalarda çalışabilme olasılığı güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır (Masood ve Egger, 2019, ss. 181-195). AB, 2015 yılında IAR, akıllı fabrikaların gelişimini yönlendirecek ana teknolojilerden biri olarak sınıflandırmıştır (Longo vd., 2017, ss. 144–159). Günümüzde birçok sektör IAR'yi müşterilerine ürünleriyle ilgili yeni hizmetler sunmak için önemli bir fırsat olarak görüyor. Wang'a göre IAR, esnek gerçek zamanlı bilgiler edinme olanağı sunarak önemli bir verimlilik avantajı sağlıyor. IAR aynı zamanda hata oranının azalmasına da katkıda bulunur. Üstelik teknik destek konusunda uzmanlarla iletişim kurmanın kolay bir yolunu sunmaktadır (Wang vd., 2016, ss. 1-22.).

2.8. Katmanlı Üretim (Additive Manufacturing - AM)

Katmanlı üretim taşınması kolay, hafif ürünler gibi çeşitli avantajlara sahip, küçük partiler halinde özel ürünler üretmek için kullanılır. Aynı zamanda envanter ve nakliye maliyetlerini de azaltır. Katmanlı üretim, ürünlerin çok yüksek miktarda kişiselleştirilmesini sağlar. Katmanlı üretim, geleneksel üretim süreçleriyle karşılaştırıldığında özelleştirilmiş, karmaşık parçalar üretmek, teslim süresini kısaltmak, sürdürülebilirliği geliştirmek ve malzeme israfını azaltmak gibi birçok özellik sağlar. Endüstri 4.0'ın en büyük hedefi, üretimde insan emeği ve katkısını minimuma indirerek, hatasız, mükemmel ürünler üretebilmektir. Üç boyutlu yazıcılar bu hedefe ulaşmak için kullanılacak en güçlü araçlardır. Kullanıldıkları alanlarda insan emeğini yaklaşık sifıra indirebilmektedirler. Dolayısı ile 3D yazıcılar, Endüstri 4.0 devrimi için son derece önemli cihazlardır. Üç boyutlu yazıcılar, bilgisayarlarda saklanan bilgilerin sanal nesnelere doğal nesnelere dönüştürülmesini sağlar (Barnatt, 2013, s. 1120). Üç boyutlu üretime imkan sağlayan bu teknolojiye literatürde katmanlı imalat da denilmektedir (Kneissl, 2013, s. 4). Gelecekte IIoT ve CPS yardımıyla, üç boyutlu yazıcı olarak bilinen makine, tüm dünyayla iletişim kurabilecek veya internet erişimi olan her yerden kontrol edilebilecektir. Günümüzde kişiselleştirilebilirlik kavramı önem kazanmaktadır. Sektörlerin faaliyet gösterdikleri ortama uyum sağlamaları, ve farklı pazarlarda tüketicileri memnun etmeleri gerekmektedir.

3. SWOT Analizi

İngilizcede yer alan Weaknesses (Zayıf Yönler), Strengths (Güçlü Yönler), Threats (Tehditler) ve Opportunities (Fırsatlar) kelimelerinin baş harflerinin kısaltılması şeklinde literatürde yer alan SWOT analizi; işletmenin iç güçlü ve zayıf yönlerini, dış fırsat ve tehditlerini belirleyen bir tekniktir. SWOT Analizi, Stanford Araştırma Enstitüsü'nde (Stanford Research Institute) 1960 tarihinden 1970 tarihine kadar Albert Humphrey ve ekibinin yaptığı çalışmaların ürünüdür. Ekip tarafından yapılan analizde, "Şu anda iyi olan tatmin edicidir, gelecekte iyi olan bir fırsattır; şu andaki kötü bir hata ve gelecekteki kötü bir tehdittir" şeklinde belirtilmiştir (Thompson vd., 2007).

Bir sektörün küresel stratejik analizi, Güçlü Yönler, Zayıf Yönler, Fırsatlar ve Tehditler kısaltmasından elde edilen bir araç olan SWOT matrisi aracılığıyla

gerçekleştirilebilir (Batalha ve Rachid, 2008). Güçlü ve zayıf yönler iç çevre ile ilgilidir ve fırsatlar ve tehditler dış çevreden gelir, çevreyi makro ve mikro düzeyde analiz edebilir (Harrisson, 2010).

SWOT analizi iki bölümden oluşur; iç ve dış analizler. İç analiz; kaynakları, yetenekleri, temel yetkinlikleri ve kuruluşa özgü rekabet avantajlarını tanımlar. Dış analiz; Rakiplerin kaynaklarına, sektör ortamına ve genel çevreye bakarak pazar fırsatlarını ve tehditlerini belirler. SWOT analizinin temel amacı, bir kuruluşun iç ve dış çevresi hakkında sahip olduğu bilgileri kullanmak ve stratejisini buna göre belirlemektir. Bu bağlamda, SWOT analizi, sektörlerin büyümesini sağlamak amacıyla stratejik plan hazırlamakta kullanılan iç ve dış çevreyi analiz ederek kuruluşların rekabetçi konumunu değerlendirilmekte kullanılan güçlü bir metottür.

3.1. Endüstri 4.0 için SWOT Analizi

Her sanayi devriminin ortaya çıkmasıyla birlikte toplum ve endüstride iyimserlik ve kötümserlik vardır. Sanayi devrimi endüstrilerin çalışma biçimini değiştirmektedir (Lasi vd., 2014, ss. 239-242). Dördüncü sanayi devrimini temsil eden Endüstri 4.0 istisnai bir durum değildir. Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından yapılan bir ankete göre, endüstri 4.0 ile ilgili en büyük endişelerden biri küresel iş kaybıdır; çünkü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki insanların çoğunluğu, işlerini tehdit eden teknolojik gelişmelerden korkmaktadır (Shank, 2016). Endüstri 4.0'ın kullanılması halinde dünya çapında çok fazla iş kaybı yaşanacaktır (World Economic Forum (WEF), 2016). Aynı şekilde sanayide de Endüstri 4.0, üçüncü sanayi devriminde olduğu gibi uzun vadede insan emeğinin yerini alacak yeni teknolojilerin ortaya çıkmasıyla kamu yönetiminin geleceğini tehdit edecektir (Shava ve Hofisi, 2017, ss. 203-215). Ancak endüstri 4.0, yerel ve merkezi yönetimlerin yeni ve gelişmiş teknolojileri kullanarak daha iyi hizmet vermelerine yardımcı olabilir (McKinsey, 2016). Endüstri 4.0'ın tüm zayıf yönleri ve tehditlerinin yanı sıra endüstri 4.0'ın sunduğu pek çok fırsat da vardır. Endüstri 4.0'ı akıllı makineleri birbirine bağlayan bir üretim sürecini birleştiren bir model olduğunu varsayarsak, Endüstri 4.0 ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki bağlantı kurulabilir. Sürdürülebilirliği çevresel, sosyal ve ekonomik ilişkiler üzerindeki olumsuz etkileri en aza indirme şeklinde özetleyebiliriz. Bu bağlamda, iklim değişikliği, kirlilik ve çevreye özen gösterilmesi, doğal kaynakların sorumlu bir şekilde kullanılması hedeflenir. Endüstri 4.0, sürdürülebilir kalkınmada hayati bir rol oynayabilir. Endüstri 4.0'ın kullanıma başlamasıyla endüstriler, makine yaşam döngüsünü artırabilir, endüstriyel atığı azaltabilir ve daha verimli süreçlere sahip olabilir (Carvalho vd., 2018, ss. 671-678). Endüstri 4.0'ı ve endüstri üzerindeki etkisini anlamak için, SWOT analizini kullanarak endüstri 4.0 ile ilgili güçlü yönler, zayıf yönler, fırsatlar ve tehditler araştırılmıştır.

Güçlü Yönler (Strengths):

- Endüstrilerin aynı işlevleri yerine getiren makine ve ekipmanları paylaşmalarına fırsat tanır
- Makinelerin müşteri taleplerine göre üründe değişiklik yapabilmelerini sağlar
- Ürün tasarımı veya mevsimsel değişimlerde ortaya çıkan değişikliklerde üretim sisteminin esnek olmasını sağlar
- İşletme, insan ve CPS'lerin birbirleriyle etkileşim içinde bulunmasını sağlar
- Tüketiciler için daha fazla değer yaratır. Bunun içinde internet hizmetleri ve hizmetlerin internetini kullanır
- Akıllı teknolojilerin kullanımı sayesinde verimliliği artırarak, hammadde ve enerjide tasarruf sağlar
- CPS kullanımıyla üretim sistemlerinin esnekliğini artırır
- Müşteriyi bir ağ üzerinden üretim döngüsüne entegre ederek müşteri memnuniyetini artırır
- Ekipmandan gelen tüm gerçek zamanlı veriler sayesinde, arıza sürelerinin azaltılması, ekipmanın üretkenliğini artırır

- Her türlü hasarın veya planlanmamış bakımın azaltılmasını sağlayarak masrafları ve kalite kontrolün artırılmasını sağlayarak ekstra hammadde satın alma maliyetini azaltır
- Gerçek zamanlı izleme ve kalite kontrol, üretimin her noktasından veri toplanmasına olanak tanır. İade ve hasar gören ürünleri azaltarak maliyetlerin düşmesini sağlar
- Bireysel ve kişiye özel ürünlerin uygun fiyatlarla üretilmesi müşteri memnuniyetinin artmasını sağlar
- Artan ürün çeşitliliği, en son veri teknolojilerini kullanarak yeni iş modellerinin geliştirilmesine katkı sağlar
- Küreselleşme ile endüstriler, rekabet gücünü korumak ve artan müşteri taleplerini karşılamak için üretim çeşitliliğini ve kaliteyi artırarak yatırım yaparlar
- Sürekli azalan kar oranlarını kontrol altına alarak, sektörü iyileştirmek için teknolojiyi kullanır. İsrâfları azaltmak, ekipman kullanılabilirliğini iyileştirmek üretim istatistiklerinin kontrolü altında sağlanır
- Piyasaların durgunlaştığı zamanlarda rakiplerle baş edebilmek için stratejiler oluşturma, yatırım yapma gibi iyileştirme yöntemleri geliştirilebilir
- Endüstri 4.0'ın değer zincirlerinin optimizasyonu ve yalın üretim sistemlerinin geliştirilmesi, firmanın uzun vadede daha sürdürülebilir bir iş planı ve daha düşük maliyetler sunabileceğini göstermektedir.
- Endüstri 4.0, insan işgücünün daha zor/teknik/olmayan işlere odaklanmasını, makinelerin daha rutin işleri yapmasını, kaynaklarını daha uygun kullanımını hedefliyerek firmanın verimliliğinin artmasını ve maliyetlerin azalmasını sağlar.
- Endüstri 4.0, müşterilerin tasarım sürecine doğrudan girdi sağlamalarına olanak tanır. Bu bağlamda standart seri üretim teknikleriyle karşılaştırıldığında döngü sürelerini ve maliyetleri azaltır (Wang vd., 2017).

Zayıf Yönler (Weaknesses):

- Operatörlerin eğitimi ve dijital işleri yönetme becerilerinin geliştirilmesi
- Rekabet eden farklı endüstriler arasında veri ve bilgi paylaşımının sağlanması
- Endüstri bileşenlerini akıllı hale getirmek için büyük yatırımın yapılması
- Kurumun rekabet gücünü etkileyen gizli verilerin sızmasını önlemek için bilgisayar verilerinin güvenliği ve akıllı sistemler arasındaki iş birliğinin sağlanması
- BT sektör için çok pahalı bir yatırımdır. Endüstri 4.0 için doğru yapılmayan yatırımlar sektör için iflasa sebebiyet verebilir
- IIoT, operasyonların yeni boyutlara taşınmalarına yardımcı olan güçlü bir araç olabilir. Fakat küçük ve orta ölçekli değişikliklerde büyük kapasiteli üretimler kadar fayda sağlamaz
- Günümüzde çoğu IIoT uygulaması, veri depolama/işleme için merkezi sunuculara ve veri iletimi için araçlara güvenmektedir; bu da verileri güvenlik risklerine maruz bırakır ve aynı zamanda yüksek işletim maliyeti ve gecikmeye neden olur (Miller, 2018, ss. 15-18; Liang vd., ss. 261-266; Aitzhan & Svetinovic, 2018, ss. 840-852; Teslya, & Ryabchikov, 2017, ss. 321-329). Bu nedenle veri güvenliği ve verimliliği IIoT için kritik öneme sahiptir (Kang vd., 2018, ss. 3690-3700).
- En büyük sorunlardan biri sektörlerde uygulanan otomasyon nedeniyle, daha az eğitilmiş çalışanlar için iş gücü kaybıdır
- IoT özellikli sensörler, sektörlerden oluşan endüstriyel verileri toplar. Bu veriler, yapılandırılmamış büyük verilerin bulunmasında oldukça karmaşıktır. Dolayısıyla farklı sektörlerin verileri arasında karmaşık bir ilişki bulunmaktadır. Verilerin organizasyonel amaçla kullanımı için ekiplerin verileri sınıflandırılması mümkün değildir
- IoT çözümlerinin özelliklerine uzun vadeli bir perspektiften bakıldığında, IoT cihazlarının maliyetleri azaltma ve verimliliği artırma potansiyeline sahip olduğu görülebilir.

- Şeffaflık bir güçlülük olarak görülse de aynı zamanda bir zayıflıktır. Bunun nedeni CPS'nin süreç ve faaliyetlerin yönetimini çalışanlar için daha zorlu hale getirmesidir. Karar vermeden önce çok daha fazla bilginin işlenmesi gerekir, bu da kafa karışıklığına ve yanlış karar vermeye yol açabilir (Strupczewski, 2015). İşin karmaşıklığının artmasının bir sonucu olarak, daha yüksek vasıflı uzmanlara ihtiyaç olacak ve bu da düşük vasıflı işlerin miktarını azaltacaktır (Walwei, 2016; Nübler, 2016).

Fırsatlar (Opportunities):

- Endüstrilerin verimliliğini, üretkenliğini ve esnekliğini artmasıyla sürdürülebilir kalkınmaya ve eko-sürdürülebilir üretime büyük katkı sağlayabilir olması
- Müşteri etkileşimi ile müşteri memnuniyetinin artırılması
- Verimlilik ve üretkenliğin artmasıyla ürün maliyetinde azalma
- Yatırımcılar ve pazarlar arasındaki engellerin kaldırılması
- Ürün ve hizmetlerin kişiselleştirilmesi
- Atıkların azaltılması
- Yüksek verimlilik nedeniyle enerji tüketimi ve maliyetlerde azalma
- Kısa teslimat süreleri
- Yeni iş modellerinin geliştirilmesi
- Üniversite ve Teknoloji enstitüleri ile ortak çalışma
- Sanal prototip oluşturma, yeni bir ürün geliştirme
- Yeni veri trendleri, üreticilerin makine verilerini hızlı bir şekilde yakalamasına, temizlemesine ve analiz etmesine ve performansı arttırmalarına yardımcı olur
- Makine arızalarının erken tespiti için toplanan verilerin analizi akıllı karar desteği sağlayarak bakım zamanlarının belirlenmesinde destek sağlar
- Mal ve hizmetlerde yeni lider pazarlar oluşturmak amacıyla imalat sanayinde daha yüksek düzeyde karlılık ve iş gücü verimliliği sağlanır
- Otomasyon ve veri entegrasyonu ile imalat sanayi sektöründe işleyiş dinamiklerinin değiştirilmesi
- Dijital dönüşüm endüstrilerde modern işgücü becerilerini geliştirir
- Verilerin yeniden yorumlanması ve analiz edilmesi sektörlerde yeni bir pazar fırsatı yaratır

Tehditler (Threats):

- İş kayıplarının artması, bilgisayar ve dijitalleşme ile vasıflı çalışanlara ihtiyaç duyulması
- İş gücünde yeteneklerin artmasıyla toplumda psikolojik baskının artması
- Veri ve bilgi önemli olduğunda, veri ve bilginin saklanması büyük endişe kaynağıdır
- Siber terörizm, bilgisayar korsanlığı ve siber suçlar endüstri 4.0'ın uygulanabilirliğine engel teşkil edebilecek güçlerdir
- Müşteri gizliliğini tehdit eden, nesnelere interneti yoluyla her şeyin dijitalleşmesi ve birbirine bağlanabilir olması düşüncesinin artması
- Endüstri 4.0'ı uygulamaya geçirirken firmaların aklını karıştıran bir unsur da çok fazla teknoloji seçeneğinin bulunmasıdır. Günümüzün artan değişim hızıyla, üreticilerin bu teknolojilerin desteklediği iş fırsatlarını anlamaları ve tanımları zordur.
- Uygun bilgi yönetimi sistemleri ve platformlarının noksanlığı
- Büyük miktarda verinin toplanması ve yönetilmesi ile ilgili algoritmaların geliştirilmesinde zorluklar
- Hacking, IoT platformunun en büyük güvenlik açığıdır. Özellikle siber saldırganlar tarafından ele geçirilerek hedef seçilen kurbanlara karşı yapılan saldırılarda kullanılan zombi ağların içerisine dahil edilen IoT cihazları olduğu görülmektedir. Verilerin çalınması organizasyon için büyük bir kayıptır. Dolayısıyla pazarda firmanın rekabet avantajlarını kaybettirecektir
- Pek çok üretici hala geleneksel yöntemlerin etkisinde kalarak, otomasyon teknolojisini benimsemek yerine insan emeğine inanmaktadır

- Verilerin entegrasyonu ve tüm verilerin merkezi bir komuta merkezinde alınması kolay bir yöntemdir. İş verileri analiz etmeye ve ondan sonuç çıkarmaya geldiğinde birçok şirket zorluk yaşamaktadır. Trendleri belirleyip eyleme geçirilebilir rapor hazırlarken hata yapmak çok kolaydır
- Eski teknolojiden en son teknolojiye geçişte, her kuruluşta çok çeşitli farklı standartlar ve tasarım ilkeleriyle karşılaşılır

4. Sonuç

Küreselleşme ile endüstri 4.0'ın ya da dördüncü sanayi devriminin sanayiye, topluma ve ekonomiye etkisi artıyor ve herkes endüstri 4.0'ın kendilerini nasıl etkileyeceğinden endişe ediyor. Endüstri 4.0 önümüzdeki yıllarda endüstriler tarafından uygulanacak ve müşteriyi memnun etmek için daha fazla üretkenliğe, esnekliğe ve kişiselleştirmeye olanak sağlayacaktır. Kuruluşlar çalışanlarına bütçe ayırarak eğitim vermeli ve becerilerini geliştirmelidir. Ancak tüm bunlarla birlikte endüstri 4.0, iş piyasasındaki değişiklikler, endüstrideki radikal değişiklikler gibi zorlukları ve sorunları da beraberinde getirecektir. Endüstri 4.0'ı kendi bünyelerine dahil etmek isteyen örgütlerin, başka örgütlerin benzer teknolojileri uygularken karşılaştıkları problemleri de değerlendirmeleri, incelemeleri gerekmektedir (Sreedharan ve Unnikrishnan, 2017, ss. 929-936.).

Kısacası bu çalışmada endüstri 4.0 ile ilgili SWOT analizi kullanılarak endüstri 4.0'ın güçlü, zayıf yönleri, fırsat ve tehditleri belirlenmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda endüstri 4.0'ın sektöre dezavantajlarından çok avantajlar sunduğu görülmektedir. Endüstri 4.0'ın en önemli güçlerinden bazıları, endüstrileri daha verimli hale getirmek, üretkenliği artırmak, üretim sistemini daha esnek hale getirmek, özelleştirme kolaylığı ve müşteri memnuniyeti sağlamaktır. Bunun yanı sıra sürdürülebilir kalkınma, müşteriyle doğrudan etkileşim ve yeni hizmetler, akıllı ürünler, enerji tüketiminin azaltılması, atıkların azaltılması, daha hızlı bağlantı ve yeni iş modelleri yaratılması gibi genel faydalarına daha fazla değer katan çeşitli fırsatlar da sunuyor olacaktır. Zayıf yönlerin ve tehditlerin çoğu, doğru yaklaşım ve planlama ile kontrol edilebilir ve/veya diğer sektörlerle göre rekabet avantajı olarak kullanılabilir. Endüstri 4.0'ın hayata geçirilmesi, yüksek otomasyon ve dijitalleşme nedeniyle iş kayıplarına ve küresel krize neden olma olasılığını barındırır. İş kaybının etkisini azaltmak için endüstriler, endüstri 4.0'ın sunduğu yeni iş modellerinden yararlanarak yeni iş fırsatları yaratabilirler. Ayrıca bilgisayar korsanlığı ve veri sızıntısı (siber güvenlik) riski de dikkate alınmalıdır.

Çalışmadaki SWOT Analizi bilgileri endüstri uygulayıcılarına fikir sunmaktadır. İlk önce endüstri 4.0'ın zayıf yönleri ve tehditleri tespit ediliyor. Uygulayıcılar bu zayıf yönleri ve tehditleri dikkate alarak bunlara çözüm üretir. İkinci olarak endüstri uygulayıcıları endüstri 4.0'ın zayıf yönleri ve tehditlerine karşı endüstri 4.0'ın güçlü yönlerini ve fırsatlarını tanımlar. endüstri 4.0'ın bir bileşeni olan doğru bilgi yönetimi gibi uygulayıcıların da endüstri 4.0'ı kolaylıkla uygulayıp kullanabilecekleri model ve sistemleri tasarlamaları ve geliştirmeleri gerekmektedir. Bu çalışmanın sektör uygulayıcılarına sağladığı başka fayda çalışanlarının endüstri 4.0'ı uygulama becerilerinin geliştirilmesidir. Çalışanların iş yeteneklerini geliştirecek bir eğitim programından yararlanılmalıdır. Sonuç olarak endüstri 4.0'ın sektöre/sektörlere dezavantajlardan çok avantajlar sunduğu görülmektedir. Endüstri 4.0'ın çevre dostu, kaynakların sürdürülebilir ve sistemin arıza teşhisinin ve izlenmesinin daha kolay olması ve yeni iş modellerinin, yeni hizmet anlayışının geliştirilmesiyle üretimde kalite ve esnekliğin artırılmasıdır.

Kaynakça

Aceto, G., Persico, V., & Pescapè, A. (2019). A survey on information and communication Technologies for industry4.0: state-of-the-art, taxonomies, perspectives, and challenges. *IEEE Communications Surveys andTutorials*, 21(4), 3467-3501

- Akta, S. F., Çeken, C., & Erdemli, Y. E. (2016). Nesnelerin interneti teknolojisinin biyomedikal alanındaki uygulamaları. *Düzce Üniv. Bilim ve Teknol. Derg.*, 4, 37–54.
- Aitzhan, N. Z. & Svetinovic, D. (2018). Security and privacy in decentralized energy trading through multi-signatures, blockchain and anonymous messaging streams, *IEEE Trans. Dependable Secure Comput.*, 15(5), 840–852.
- Ammar, M., Haleem, A., Javaid, M., Walia, R., Bahl, S. (2012). Improving material quality management and manufacturing organisations system through Industry 4.0 technologies Mater. Today: Proceedings, 45(6), pp. 5089-5096
- Avventuroso, G., Foresti, R., & Morosini, E. F. (2017). Production Paradigms for Additive Manufacturing Systems: a Simulation-based Analysis.
- Barnatt, C. (2013). 3D printing: The Next Industrial Revolution. In ABD: Create Space Independent Publishing Platform; CreateSpace Independent Publishing Platform: Scotts Valley, CA, USA, p. 11120.
- Batalha, M. O., & Rachid, A. (2008). Estratégias e organizações. In M. O. Batalha & A. Rachid, Introduction in production engineering. Rio de Janeiro: Elsevier
- Brettel, M., Friederichsen, N., Keller, M., Rosenberg, M. (2014). How virtualization, decentralization and network building change the manufacturing landscape: An industry 4.0 perspective. *Int. J. Sci. Eng. Technol*, 8, 37–44.
- Bojana, N., Jelena, I., Nikola, S., Branislav, S., & Aleksandar, R. (2017). Predictive Manufacturing Systems In Industry 4.0: Trends, Benefits And Challenges. International Symposium on Intelligent Manufacturing and Automation.
- Bumblauskas, D., Nold, H., Bumblauskas, P., & Igou, A. (2017). Big data analytics: transforming data to action. *Business Process Management Journal*, 23(3), 703–720. <https://doi.org/10.1108/bpmj-03-2016-0056>
- Campos, J., Sharma, P., Gabiria, U. G., Jantunen, E., & Baglee, D. (2017). A Big Data Analytical Architecture for the Asset Management. *Procedia CIRP*, 64, 369–374. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2017.03.019>
- Campos, J., Sharma, P., Jantunen, E., Baglee, D., & Fumagalli, L. (2017). Business Performance Measurements in Asset Management with the Support of Big Data Technologies. *Management Systems in Production Engineering*, 25(3), 143–149. <https://doi.org/10.1515/mspe-2017-0021>
- Carvalho, N., Chaim, O., Cazarini, E., & Gerolamo, M. (2018). Manufacturing in the fourth industrial revolution: A positive prospect in sustainable manufacturing. *Procedia Manufacturing*, 21, 671-678
- Cross, T. (2018). Human obsolescence, science and technology. In *The Economist: The World in 2018*; The Economist Newspaper Limited: London, UK, 2018. 114. Shaywitz, S. A new and complete science-based program for reading problems at any level. *Overcoming Dyslexia* 2005, 28, 575.
- Dalenogare, L. S., Benitez, G. B., Ayala, N. F., & Frank, A. G. (2018). The expected contribution of Industry 4.0 technologies for industrial performance. *International Journal of Production Economics*, 204, 383–394.
- Davies, R., Coole, T., & Smith, A. (2017). Review of socio-technical considerations to ensure successful implementation of Industry 4.0. *Procedia Manufacturing*, 11, 1288-1295. <http://dx.doi.org/10.1016/j.promfg.2017.07.256>
- Dillon, T., Wu, C., Chang, E. (2010). Cloud Computing: Issues and Challenges. In *IEEE International Conference on Advanced Information Networking and Applications*, 27–33.
- Fahmideh, M., & Beydoun, G. (2019). Big data analytics architecture design—An application in manufacturing systems. *Computers & Industrial Engineering*, 128, 948–963. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2018.08.004>
- Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F. (2019). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. *International Journal of Production Economics*, 210, 15–26. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.01.004>
- Gao, J., Koronios, A., & Selle, S. (2015). Towards a process view on critical success factors in big data analytics projects. In: 21st Americas Conference on Information Systems (AMCIS 2015). Fajardo, Puerto Rico, 13-15 August 2015.
- García, S. G., & García, M. G. (2019). Industry 4.0 implications in production and maintenance management: An overview. *Procedia Manufacturing*, 41, 415–422. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2019.09.027>
- Ghobakhloo, M. (2018). The future of manufacturing industry: a strategic roadmap toward Industry 4.0. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 29(6), 910-936.
- Givhchi, O., Henning, T., & Juergen, J. (2013). Conference Program. In *Conference on Emerging Technologies & Factory Automation (ETFA)*, 1–37.
- Golzer, Cato, & Amberg, M. (2015). Data processing requirements of industry 4.0-use cases for big data applications. In: *ECIS 2015 Research-in-Progress Papers*, Munster Germany, 26-29 May, 61.

- Hamzeh, R., Zhong, R., & Xu, X. W. (2018). A Survey Study on Industry 4.0 for New Zealand Manufacturing. *Procedia Manufacturing*, 26, 49–57. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2018.07.007>
- Hämäläinen, E., & Inkinen, T. (2019). Industrial applications of big data in disruptive innovations supporting environmental reporting. *Journal of Industrial Information Integration*, 16, 100105. <https://doi.org/10.1016/j.jii.2019.100105>
- Harrison, J. P. (2010). *Strategic planning and SWOT analysis*. In J. P. Harrison, *Essentials of strategic planning in healthcare*. Chicago: Health Administration Press.
- Hathaliya, J., Sharma, P., Tanwar, S., & Gupta, R. (2019). Blockchain-based remote patient monitoring in healthcare 4.0. *IEEE 9th International Conference On Advanced Computing (IACC)*, pp. 87-91.
- Hofmann, E., & Rüsçh, M. (2017). Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics. *Computers in Industry*, 89, 23-34. <http://dx.doi.org/10.1016/j.compind.2017.04.002>.
- Huxtable, J., & Schaefer, D. (2016). On servitization of the manufacturing industry in the UK. *Procedia CIRP*, 52, 46-51. <http://dx.doi.org/10.1016/j.procir.2016.07.042>.
- Jukić, N., Sharma, A., Nestorov, S., & Jukić, B. (2015). Augmenting Data Warehouses with Big Data. *Information Systems Management*, 32(3), 200–209. <https://doi.org/10.1080/10580530.2015.1044338>
- Kagermann, H., Helbig, J., Schuh, G., & Wahlster, W. (2013). Securing the future of German manufacturing industry. Recommendations for implementing the strategic initiative Industrie 4.0. Final report of the Industrie 4.0 Working Group München: Acatech.
- Kamble, S. K., Gunasekaran, A., & Gawankar, S. A. (2018). Sustainable Industry 4.0 framework: A systematic literature review identifying the current trends and future perspectives. *Process Safety and Environmental Protection*, 117, 408-425. <http://dx.doi.org/10.1016/j.p>
- Kamble, S., Gunasekaran, A., & Dhone, N.C. (2020). Industry 4.0 and leanmanufacturing practices for sustainable organisational performance in Indian manufacturing companies. *International Journal of Production Research*, vol. 58, no.5, pp. 1319-1337.
- Kneissl, W. (2013). 3D printing 2014-2025: Technologies, markets, players. In *ABD: ID Tech Ex; IDTechEX: Boston, MA, USA*, p. 4.
- Kopetz, H. (2011). *Internet of things*. In *Real-Time Systems*; Springer: New York, NY, USA, pp. 307–323.
- Lakshmi, B. & Raghunandhan, G. (2011). A conceptual overview of data mining. In: National conference on innovations in emerging technology, Erode India, 17-18 February, 27-35.
- Landriscina, F. (2013). *Simulation and Learning a Model-Centered Approach*; Springer: New York, NY, USA.
- Lasi, H., Fettke, P., Kemper, H. G., Feld, T., & Hoffmann, M. (2014). Industry 4.0. *Business & Information Systems Engineering*, 6(4), 239-242.
- Lee, J. (2013). Industry 4.0 in Big Data Environment. *German Harting Magazine*, 8–10.
- Lee, J., Bagheri, B., & Kao, H. A. (2015). A Cyber-Physical Systems architecture for Industry 4.0-based manufacturing systems. *Manufacturing Letters* 3, 18–23.
- Lee, J., Lapira, E., Bagheri, B., & Kao, H. A. (2013). Recent advances and trends in predictive manufacturing systems in big data environment. *Manufacturing Letters*, 1(1), pp.38–41. Available at: <http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S2213846313000114> [Accessed July 14, 2014].
- Lee, G. M., Crespi, N., Choi, J.K., & Boussard, M. (2013). Internet of things. In *Evolution of Telecommunication Services*; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, pp. 257–282.
- Lee, J., Ardakani, H. D., Yang, S., & Bagheri, B. (2015). Industrial Big Data Analytics and Cyber-physical Systems for Future Maintenance & Service Innovation. *Procedia CIRP*, 38, 3 7. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2015.08.026>
- Liang, X., Zhao, J., Shetty, S & Li, D. (2017). Towards data assurance and resilience in IoT using blockchain, in *Proc. IEEE Mil. Commun. Conf.*, Baltimore, MD, USA, pp. 261–266.
- Li, Z., Kang, J., Yu, R., Ye, D., Deng, Q. & Zhang, Y. (2018). Consortium blockchain for secure energy trading in industrial Internet of Things, *IEEE Trans. Ind. Inform.*, vol. 14, no. 8, pp. 3690–3700.
- Longo, F., Nicoletti, L., & Padovano, A. (2017). Smart operators in Industry 4.0: A human centred approach to enhance operators' capabilities and competencies within the new smart factory context. *Computers & Industrial Engineering*, 113, 144–159.
- Masood, T., & Egger, J. (2019). Augmented reality in support of Industry 4.0: Implementation challenges and success factors. *Robotics and Computer Integrated Manufacturing*, 58, 181–195. <https://doi.org/10.1016/j.rcim.2019.02.003>.

- McKinsey, C. (2016). *Public Sector Information Technology*. Chicago: McKinsey & Company.
- Mladen, A.V. (2008). Cloud computing-issues, research and implementations. *Journal of Computing and Information Technology*, 16(4):235-246.
- Miller, D. (2018). Blockchain and the Internet of Things in the industrial sector, *IT Professional*, 20(3), 15–18.
- Müller, J. M., & Voigt, K.-I. (2018). The Impact of Industry 4.0 on Supply Chains in Engineer-to-Order Industries - An Exploratory Case Study. *IFAC-Papers On Line*, 51(11), 122–127. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2018.08.245>.
- Müller, J. M. (2019). Assessing the barriers to Industry 4.0 implementation from a workers' perspective. *IFAC Papers On Line*, 52(13), 2189–2194. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2019.11.530>
- Moktadir, M. A., Ali, S. M., Paul, S. K., & Shukla, N. (2019). Barriers to big data analytics in manufacturing supply chains: A case study from Bangladesh. *Computers & Industrial Engineering*, 128, 1063–1075. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2018.04.013>
- Mourtzis, D., Vlachou, E., & Milas, N. (2016). Industrial Big Data as a Result of IoT Adoption in Manufacturing. *Procedia CIRP*, 55, 290–295. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2016.07.038>
- Mousannif, H., Sabah, H., Douiji, Y., & Oulad S. Y. (2016). Big data projects: just jump right in! *International Journal of Pervasive Computing and Communications*, 12(2), 260–288. <https://doi.org/10.1108/ijpcc-04-2016-0023>
- Nübler, I. (2016, November). New technologies: A jobless future or a golden age of job creation? Retrieved May 19, 2018, from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/--inst/documents/publication/wcms_544189.pdf
- Raj, R., Lee, I., & Stankovic, J. (2010), Cyber-Physical Systems: The Next Computing Revolution. *Design Automation Conference (DAC)*, pp. 731–736.
- Rajkumar, R.R., I. Lee, I., Sha, L & J. Stankovic, J. 2010, Cyber-physical systems: The next computing revolution, in *Proceedings of the 47th Design Automation Conference*, pp. 731–736.
- Rajpurohit, L., & Arvid, V. K. (2016). Industrie 4.0: An overview. *International Journal of Advance Engineering and Research Development*, 3, 535–541
- Reddy, B. R. (2018). A Comprehensive Literature Review on Data Analytics in IIoT (Industrial Internet of Things). *HELIX*, 8(1), 2757–2764. <https://doi.org/10.29042/2018-2757-2764>
- Rehman, M. H., Yaqoob, I., Salah, K., Imran, M., Jayaraman, P. P., & Perera, C. (2019). The role of big data analytics in industrial Internet of Things. *Future Generation Computer Systems*, 99, 247–259. <https://doi.org/10.1016/j.future.2019.04.020>
- Industry 4.0 in Management Studies: A Systematic Literature Review
- Piccarozzi, M., Aquilani, B., & Gatti, C. (2018). *Industry 4.0 in Management Studies: A Systematic Literature Review*, 1-24
- Sarma, S., Dutt, N., Gupta, P., Venkatasubramanian, N & Nicolau, A. (2015). Cyberphysical-system-on-chip (cpsoc): A self-aware mpsoc paradigm with cross-layer virtual sensing and actuation, in *Design, Automation Test in Europe Conference Exhibition*, pp. 625–628
- Schwab, K. (2016). *The fourth industrial revolution* Geneva: World Economic Forum.
- Scott, J., Gupta, N., Wember, C., & Newsom, S., & Caffrey, T. (2012). *Additive Manufacturing: Status and Opportunities*, 1-29.
- Shafiq, S. I., Sanin, C., Szczerbicki, E., & Toro, C. (2015). Virtual Engineering Object / Virtual Engineering Process: A specialized form of Cyber Physical System for Industrie 4.0. *Procedia Computer Science*, 60, 1146-1155. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.08.166>
- Shamim, S. E. A. (2016). Management Approaches for Industry 4.0 – A human resources management perspective. *IEEE Congress on Evolutionary Computation (CEC)*, <https://www.researchgate.net/publication/311251654>, pp. 5309-5314.
- Shank, P. 2016. The Fourth Industrial Revolution: What Happens With Employment? <https://www.td.org/Publications/Blogs/Learning-Executive-Blog/2016/05/The-Fourth-Industrial-Revolution-What-Happens-with-Employment>. Accessed 10-9-2019.
- Shava, E., & Hofisi, C. (2017). Challenges and opportunities for public administration in the Fourth Industrial Revolution. *African Journal of Public Affairs*, 9(9), 203-215.
- Strupczewski, L. (2015, January 10). Big Data or Big Confusion? Retrieved May 29, 2018, from <https://www.business2community.com/big-data/big-data-bigconfusion-01118253>
- Sreedharan, V. R. & Unnikrishnan, A. (2017). Moving towards industry 4.0: a systematic review. *International Journal of Pure and Applied Mathematics*, 117(20), 929-936.

- Sung, T. K. (2018). Industry 4.0: A Korea perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 132, 40–45. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.11.005>
- Teslya, N & Ryabchikov, I. (2017). Blockchain-based platform architecture for industrial IoT, in Proc. 21st Conf. of Open Innovations Assoc., Helsinki, Finland, pp. 321–329.
- Thompson, A. A., Strickland, A. J. & Gamble, J. E. (2007). *Crafting and Executing Strategy Concepts and Cases*, (15th Edition), USA: McGraw-Hill/Irwin
- Xu, L. D., & Duan, L. (2018). Big data for cyber physical systems in industry 4.0: a survey. *Enterprise Information Systems*, 13(2), 148–169. <https://doi.org/10.1080/17517575.2018.1442934>
- Walwei, U. (2016, September). Digitalization and structural labour market problems: The case of Germany. Retrieved May 19, 2018, from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--dgreports/---inst/documents/publication/wcms_522355.pdf
- Wang, X., Ong, S. K., & Nee, A. Y. C. (2016). A comprehensive survey of augmented reality assembly research. *Advances in Manufacturing*, 4, 1–22.
- Wang et al. (2017, November 28). Industry 4.0: A way from mass customization to mass personalization production. Retrieved June 16, 2018, from https://link.springer.com/article/10.1007/s_40436-017-0204-7
- WCED, S. W. S. (1987). World commission on environment and development. *Our common future*, 17, 1-91.
- Witkowski, K. (2017). Internet of things, big data, Industry 4.0 – innovative solutions in logistics and supply chains management. *Procedia Engineering*, 182, 763-769
- World Economic Forum (WEF). (2016). Five Million Jobs by 2020: The Real Challenge of the Fourth Industrial Revolution. Available at <https://www.weforum.org/press/2016/01/five-million-jobs-by-2020-the-real-challenge-of-the-fourth-industrial-revolution>. Accessed 15-9-2019.
- Yang, G., Xie, L., Mantsalo, M., Zhou, X., Pang, Z., Xu, L., Kao-Walter, S., Chen, Q., & Zheng, L. (2014). A Health-IoT Platform Based on the Integration of Intelligent Packaging, Unobtrusive Bio-Sensor and Intelligent Medicine Box. *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, 10, 2180–2191.
- Yin, S., & Kaynak, O. (2015). Big Data for Modern Industry: Challenges and Trends, *Proc. of IEEE*, 103(2), 143–146.
- Ylijoki, O., & Porras, J. (2018). A recipe for big data value creation. *Business Process Management Journal*, 25(5), 1085–1100. <https://doi.org/10.1108/bpmj-03-2018-0082>
- Verl, A. Robotics & Industrie 4.0. (2017). In IFR-International Federation of Robotics. Available online: https://scholar.archive.org/work/q26zts5rhjd5jhfbjzv6dhi62u/access/wayback/https://ifr.org/img/uploads/Presentation_Industry_i4.0_Rob_Alexander_VERL_29_9_16.pdf (accessed on 7 February 2022).
- Zhang, Y., Ma, S., Yang, H., Lv, J., & Liu, Y. (2018). A big data driven analytical framework for energyintensive manufacturing industries. *Journal of Cleaner Production*, 197, 57–72. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.06.170>
- Zheng, T., Ardolino, M., Bacchetti, A. & Perona, M. (2021). The applications of Industry4.0 technologies in manufacturing context: a systematic literature review. *International Journal of Production Research*, 59(6), 1922-1954.
- Zhou, C., Damiano, N., Whisner, B., & Reyes, M. D. (2017). Industrial Internet of Things: (IIoT) applications in underground coal mines. *Mining Engineering*, 69(12), 50-56.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Begümhan TURGUT (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Begümhan TURGUT (100%)

Türkiye’de Konut Fiyatlarını Belirleyen Makroekonomik Göstergeler: Uyarlanabilir LASSO Yaklaşımı

Nurhan Hande SEVGİ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ufuk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, hande.sevgi@ufuk.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2347-5503

Öz: 2007 yılı Ekim ayı ve 2024 yılı Mayıs ayı dönemine ait verileri kullanarak Türkiye’de konut fiyat enflasyonunun makroekonomik belirleyicilerini araştırmakta olan bu çalışma, Geleneksel LASSO, Elastic Net ve Square-root LASSO yöntemleri ile toplam kredi hacmi, konut kredisi faiz oranı, ikinci el konut satışlarının yeni konut satışlarına oranı, reel GSYİH, yabancı konut satışları ve döviz kurları gibi temel faktörlerin etkili olduğu bulgularını elde etmektedir. Çalışma, konut fiyatlarını etkileyen temel faktörlerin toplam kredi hacmi, ikinci el konut satışlarının birinci el konut satışlarına oranı, reel GSYİH büyümesi, yabancı konut satışları, TCMB ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti (AOFM), konut kredisi faiz oranları ve USD/TL kuru olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, kredi hacmi, ekonomik büyüme ve yabancıya satışların konut fiyatlarını olumlu etkilediğini, yüksek fonlama maliyetleri ve döviz kurundaki değer kaybının olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır. Sonuçlar, politika yapıcılar ve yatırımcılar için kritik bilgiler sunmakta ve bu faktörlerin konut piyasası politikalarını şekillendirmedeki önemini vurgulamaktadır. Bu faktörleri anlamak, etkili ekonomi politikaları tasarlamak ve bilinçli yatırım kararları almak için oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Konut Fiyatları, Makroekonomik Göstergeler, LASSO

Jel Kodları: R30, C51, E31

Macroeconomic Indicators Determining Real Estate Prices In Türkiye: Adaptive Lasso Approach

Atf: Sevgi, H. N. (2024).

Türkiye’de Konut Fiyatlarını Belirleyen Makroekonomik Göstergeler: Uyarlanabilir LASSO Yaklaşımı, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 878-892. <https://doi.org/10.30586/pek.1531369>

Geliş Tarihi: 10.08.2024

Kabul Tarihi: 18.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: This study investigates the macroeconomic determinants of housing inflation in Türkiye using data from October 2007 to May 2024. By employing traditional LASSO, Elastic Net, and Square-root LASSO methods, the study finds that key factors such as total loan volume, mortgage interest rate, the ratio of second-hand house sales to new house sales, real GDP, foreign house sales and exchange rates are effective. The study reveals that the main factors affecting house prices are total loan volume, the ratio of second-hand house sales to first-hand house sales, real GDP growth, foreign house sales, CBRT weighted average funding cost (WAFC), mortgage loan interest rates, and USD/TRY exchange rate. The findings reveal that loan volume, economic growth, and foreign sales positively impact house prices, while high funding costs and exchange rate depreciation negatively impact. The results provide critical information for policymakers and investors and emphasize the importance of these factors in shaping housing market policies. Understanding these factors is crucial for designing effective economic policies and making informed investment decisions.

Keywords: Housing Prices, Macroeconomic Indicators, LASSO

Jel Codes: R30, C51, E31

1. Giriş

Konut piyasasında konut fiyatlarında görülen yüksek dalgalanma, konut enflasyonunu belirleyen değişkenlerin neler olabileceği sorusunu ortaya koymaktadır. Dünya genelinde, ekonomik, demografik ve finansal faktörlerin konut fiyatları üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Türkiye'de ise küresel ekonomik, demografik ve finansal faktörlerin yanı sıra ülkeye özgü dinamikler de konut fiyatlarını etkilemektedir. Ekonomik büyüme, gelir düzeyi, enflasyon oranları gibi makro ekonomik göstergelerin yanı sıra maliye ve para politikaları da konut fiyatları üzerinde belirleyici olmaktadır. Türkiye'de ve dünyada konut fiyatlarını etkileyen faktörlerin daha detaylı incelenmesi ve konut piyasası politikalarının geliştirilmesi için önem taşımaktadır.

Çalışmada konut enflasyonunu hangi makroekonomik faktörlerin etkilediğini belirlemek için 2007:10-2024:05 dönemi verileri kullanılarak geleneksel LASSO (Least Absolute Shrinkage and Selection Operator), Elastik Net ve Square-root LASSO yöntemleri kullanılmıştır. LASSO modelinin geleneksel EKK yöntemine göre çeşitli avantajları vardır. Öncelikle değişken seçimi yaparak yalnızca belirli değişkenlerin modelde yer almasını sağlama yeteneğine sahiptir. İkinci olarak yüksek boyutlu veri setlerinde kullanılabilen, üçüncü olarak kısmi ayırma ve çapraz uyum gibi çıkarım yöntemlerinin uygulanmasına izin vermektedir. Dördüncü olarak model seçim hatalarına karşı dayanıklıdır. Ayrıca LASSO, öngörü performansını artırarak sıradan en küçük kare tahminlerinden daha az varyans sergileyerek bir yanlılık-varyans seçimi ortaya koyar. Sonuç olarak, LASSO çeşitli avantajlarıyla birlikte değişken seçimi, yüksek boyutlu modellerin ele alınması, tahminin iyileştirilmesi ve hesaplama verimliliği açısından güçlü bir çıkarım aracıdır.

Bu çalışmada Türkiye'de konut fiyatlarını belirleyen makroekonomik göstergelerin uyarlanabilir LASSO yaklaşımı ile analiz edilmiş, 2007:10-2024:05 dönemi için konut fiyat endeksi ve TÜFE alt endeksindeki konut harcamaları bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bu bağlamda, geleneksel LASSO, Elastik Net ve Square-root LASSO yöntemleri kullanılmıştır. Konut fiyatlarını etkileyen temel faktörlerin ise toplam kredi hacmi, ikinci el konut satışlarının birinci el konut satışlarına oranı, reel GSYİH büyüme oranı, yabancılara konut satışı, TCMB ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti (AOFM), konut kredisi faiz oranı ve USD/TRY döviz kuru olduğu bulgularına ulaşılmıştır. Toplam kredi hacmi, konut fiyatları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Ayrıca ikinci el konut satışlarının birinci el konut satışlarına oranı, yabancılara yapılan konut satışları ve ekonomik büyüme de konut fiyatlarını artırmaktadır. Ancak AOFM'deki artış konut kredisi faiz oranlarını yükselterek konut fiyatlarını olumsuz etkilediği görülmektedir.

Konut fiyatlarını etkileyen faktörleri anlamak, ekonomik politikaların doğru bir şekilde tasarlanmasına yardımcı olabilecektir. Yatırımcılar açısından ise konut fiyatlarını etkileyen faktörlerin bilinmesi, daha doğru yatırım kararları alabilmelerini sağlayabilecektir. Konut fiyatlarındaki dalgalanmalar, bireylerin yaşam standartlarını doğrudan etkileyebilmektedir. Konut fiyatlarını belirleyen unsurların anlaşılması, konut erişilebilirliğinin artırılması ve uygun fiyatlı konut politikalarının geliştirilmesi açısından önemlidir. Konut fiyatları, bankalar ve finansal kurumlar için de önem taşımaktadır, çünkü ipotek kredileri gibi finansal ürünler konut fiyatlarına bağlıdır. Konut fiyatlarını belirleyen faktörlerin bilinmesi, finansal sistemin daha istikrarlı olmasına katkıda bulunabilecektir. Bu bağlamda çalışma, konut piyasası politikaları geliştirilirken etkili faktörlerin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Gelecek çalışmalarda bu faktörlerin daha detaylı incelenmesi ve politikaların geliştirilmesi önem taşımaktadır.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra, Bölüm 2'de konut piyasasında konut fiyatlarının belirleyicilerine ilişkin teorik arka planı ve literatür incelemesi yer almaktadır. 3. ve 4. bölümlerde çalışmanın verileri ve metodolojisi açıklanmıştır. Model tahminleri Bölüm 5'te sunulmuş ve 6. bölümde çalışmanın sonuç kısmına yer verilmiştir.

2. Literatür

Konut fiyatlarının belirlenmesinde çeşitli ekonomik, demografik ve finansal faktörler rol oynamaktadır. Konut fiyatlarının en temel belirleyicileri arasında ekonomik faktörler yer almaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gerçekleştirilen araştırmalar, ekonomik büyüme, gelir düzeyi, faiz oranları ve enflasyon gibi makroekonomik değişkenlerin konut fiyatları üzerinde önemli etkiler yarattığını göstermektedir.

Capozza, Hendershott, Mack ve Mayer (2002), konut fiyatlarının dinamiklerini incelemiş, ekonomik büyüme ve gelir artışının konut fiyatlarını artırıcı etkide bulunduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, faiz oranlarının konut talebi ve dolayısıyla fiyatlar üzerindeki belirleyici rolü de vurgulanmıştır.

Demografik değişkenler de konut fiyatları üzerinde önemli etkilere sahiptir. Nüfus artışı, kentleşme oranı ve hanehalkı büyüklüğü gibi faktörler, konut talebini doğrudan etkilemektedir. Gyourko ve Linneman (1993), ABD'de nüfus artışının konut fiyatları üzerindeki etkisini incelemiş ve nüfus artışının konut fiyatlarını artırdığı sonucuna varmıştır.

Finansal piyasalar ile konut fiyatları arasındaki ilişki, özellikle 2008 küresel finansal krizi sonrasında daha fazla önem kazanmıştır. Finansal şoklar, ipotekli konut piyasaları (mortgage) ve kredi koşulları, konut fiyatlarının belirlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Aoki, Proudman ve Vlieghe (2004), konut fiyatlarının değişiminde teminat ve hanehalkı borçlanmasının etkisini araştırmış ve kredi piyasasındaki gelişmelerin konut talebini artırarak fiyatları etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Bjornland ve Jacobsen (2010), İngiltere, İsviçre ve Norveç'te yurtiçi ve yurtdışı faiz oranları, enflasyon, çeyrek dönemlik büyüme oranları, reel konut fiyatları, reel döviz kuru değişkenleri arasındaki ilişkiyi VAR modeli kullanarak araştırmış; uzun dönem ve kısa dönemde karşılıklı bağımlılık olduğunu gözlemlemiştir. Para politikasındaki beklenmedik değişiklikler karşısında konut fiyatlarının anında tepki verdiği görülmüştür.

Catte, Girouard, Price ve Andre (2004) konut fiyatlarındaki değişkenliğin nedenlerine odaklanarak, konut sektörünün tüketime olan etkisinin ve istikrar sağlayıcı rolünün incelenmesini amaçlamakta, konut servetinden kaynaklanan marjinal tüketim eğilimi tahminlerini sunarak önemli bulgular ortaya koymaktadır. İyi işleyen ve duyarlı ipotek piyasalarına sahip olan ülkelerde konut servetine bağlı tüketim üzerinde daha güçlü etki olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Özellikle, ipotekli konut piyasasının çeşitli ürünler sunma kapasitesi ve çeşitli borçlu profillerine hizmet edebilmesi bu etkiyi belirlemede, konut fiyatlarındaki değişkenlik ise makroekonomik ve yapısal faktörlere bağlı olarak değişmektedir. Esnek olmayan konut arzına ve konut sermayesini teşvik eden vergi düzenlemelerine sahip ülkelerde daha büyük fiyat dalgalanmalarının yaşandığı görülmektedir. Sonuç olarak, etkin kaynak tahsisi ve makroekonomik dayanıklılık için yapısal politika ayarlarına ihtiyaç olduğu belirtilmektedir.

Case, Goetzmann ve Rouwenhors (2000), piyasa davranışını belirlemek için farklı ülkelerdeki gayrimenkul fiyat hareketlerini analiz etmektedir. Çalışmada enflasyon, faiz oranları ve ekonomik büyüme gibi ekonomik faktörlerin gayrimenkul fiyatlarını nasıl etkilediğini ve bu faktörlerin gayrimenkul piyasalarının döngüsel yapısına nasıl katkıda bulunduğunu ayrıca bu döngülerin yatırımcılar ve politika yapımcılar için ne anlama geldiği tartışılmakta ve küresel ölçekte gayrimenkul yatırımıyla ilişkili riskler ve fırsatlar hakkında içgörüler sunulmaktadır.

Gayrimenkul fiyatları ile makroekonomi arasındaki bağlantılara bir başka yaklaşım da Adams ve Füß (2010) tarafından ortaya konulmaktadır. Uluslararası konut fiyatları üzerindeki makroekonomik değişkenlerin uzun vadeli etkileri ve kısa vadeli dinamikleri incelendiği çalışmada ekonomik faaliyet, inşaat ve faiz oranları gibi makroekonomik değişkenlerin konut fiyatlarını önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ekonomik faaliyetteki %1'lik bir artışın konut fiyatlarının uzun vadede %0.6 oranında artmasına yol açmakta, inşaat maliyetlerinin %0.6 ve uzun vadeli faiz oranının ise %0.3 oranında ortalama uzun vadeli etkilere sahip olduğu belirlenmiştir.

Beltratti ve Morana (2009), G-7 ülkeleri için genel makroekonomik koşullar ile konut piyasası arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. GSYİH büyüme oranı, özel tüketim, özel yatırım, enflasyon oranı, faiz oranları seviyeleri, nominal para büyüme oranı, konut fiyatlarının değişim oranları, döviz kurları, hisse senedi fiyatları ve petrol fiyatlarını içeren geniş bir makroekonomik değişken setinin konut fiyatları üzerindeki etkisini incelemiştir. Buna göre ABD'nin sadece reel faaliyet, nominal değişkenler ve hisse senedi fiyatları için değil, aynı zamanda reel konut fiyatları için de küresel dalgalanmaların önemli bir kaynağı olduğu ve özellikle, küresel arz yönlü şokların G-7 konut fiyatlarındaki dalgalanmaların önemli bir belirleyicisi olduğu bulgusunu elde etmiştir. Bununla birlikte, reel konut fiyatları ile makroekonomik gelişmeler arasındaki bağlantı çift yönlüdür; yatırımlar genel olarak konut fiyat şoklarına tüketim ve üretimden daha güçlü bir tepki göstermektedir.

Taltavull ve White (2016) varlık fiyatları kanalının M1 para arzındaki değişiklikleri Birleşik Krallık ve İspanya'daki konut fiyatlarına nasıl ilettiğini incelemiş, aynı politikanın farklı konut piyasalarında farklı etkiler yarattığını bulmuş ve bu nedenle uygun politika müdahalelerini belirlemek için her piyasayı ayrı ayrı incelemenin önemini vurgulamıştır. Araştırma, para politikası müdahalelerinin konut fiyatlarına etkisini analiz etmektedir ve her iki ülkedeki farklı para politikası planlarına dair ampirik kanıtlar sunmaktadır. Çalışma, Varlık Enflasyonu Kanalı'nın konut fiyatları üzerindeki etkisini test etmek için VAR metodolojisini kullanmakta; ilk olarak uzun vadeli konut arzı ve konut fiyatları arasındaki ilişkiyi tahmin etmektedir. Ardından, konut fiyatlarındaki değişiklikleri açıklamak için bir tahmin yapmaktadır. Sonuçlar, piyasadaki likiditedeki bir artışın konut fiyatlarını etkileyeceğini göstermektedir. Ayrıca, İspanya'da konut arzının fiyat değişikliklerine daha büyük tepki verdiği ve İngiltere'de ise kısa vadeli etkiler olduğu görülmektedir. İspanya'da ise likidite ve konut fiyatları arasındaki uzun vadeli ilişkilerin olduğu ve fiyatlar ile likiditenin birbirini beslediği gösterilmektedir. Ancak, İngiltere'de likidite konut fiyatlarını etkilese de ters bir etki görülmediği sonucuna ulaşmışlardır.

Türkiye'de para politikalarının konut fiyatları üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. TCMB politika faiz oranları, ipotekli konut kredileri ve kredi koşulları, konut fiyatlarının belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Özçim (2022), 2013:01-2021:09 dönemi için Türkiye'de konut satışı ile TCMB politika faizi ve konut fiyat endeksi arasındaki ilişkiyi incelemiş ve politika faiz oranlarının konut satışlarını ve fiyatlarını nasıl etkilediğini göstermiştir. Buna göre politika faizi arttıkça konut satışlarının düştüğü gözlenmiştir.

Öztürk ve Özkul (2022), Covid-19 salgınının Türkiye'deki konut piyasasına etkisini incelemektedir. Araştırmada toplam konut satışlarına odaklanılmış ve çeşitli makroekonomik faktörler analiz edilmiştir. Bulgular, salgın döneminde TÜFE, konut kredisi faiz oranı ve altın fiyatlarının konut satışlarını olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte tahvil getirisi, BIST100 ve istihdam oranının pozitif bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Dilber ve Sertkaya (2016), 2008-2014 dönemi için Türkiye'deki konut fiyat endeksini etkileyen değişkenleri analiz etmiş ve konut fiyat endeksi ile döviz kuru arasında çift yönlü, faiz oranı ve enflasyon oranı arasında tek yönlü bir ilişki olduğunu belirlemiştir.

3. Veriler

Bu çalışmada, konut fiyatlarını belirleyen unsurların neler oldukları araştırılmaktadır. Analiz 2007:10-2024:05 dönemini kapsamakta ve veriler aylık frekasta kullanılmıştır. Konut enflasyonunun belirleyicileri incelenirken Konut Fiyat Endeksi ve TÜFE içerisinde yer alan Konut Harcamaları iki ayrı bağımsız değişken olarak değerlendirilmiş ve iki farklı model oluşturulmuştur. Bu bağlamda TCMB ve TÜİK tarafından yayımlanan Konut Kredisi (TL Üzerinden Açılan, Akım Veri,%), Tüketici Kredisi (TL Üzerinden Açılan, Akım Veri, %), Yurt İçi Kredi Hacmi (Miktar), M1 Para Arzı, M2 Para Arzı, Cumhuriyet Altını Satış Fiyatı, Döviz Kuru (USD/TL), Toplam Konut Satışı, İkinci El Konut Satış İstatistikleri (konut satış sayısı), Tüketici Fiyat Endeksi, İTO Tüketici Fiyat Endeksi, Piyasa Katılımcılarının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri,

Reel Sektörün 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri, Hanehalkının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri, TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti, Mevduat Bankaları Konut Kredileri (Miktar), Toplam Sanayi Üretim Endeksi, 3 Aya Kadar Vadeli Mevduatlar (TL Üzerinden Açılan Mevduatlar, Akım Veri, %), İnşaat Maliyet Endeksi, Kredi Kartlarına Uygulanan Azami Akdi Faiz Oranı, Kredi Kartlarına Uygulanan Azami Gecikme Faiz Oranı, Gayrisafi Yurtiçi Hasıla¹, Konut Satış Sayıları Toplam, Yabancılar Yapılan Satışlar verileri dikkate alınmıştır. Analize dahil edilen tüm veriler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Bu çalışmada, konut enflasyonunun makroekonomik belirleyicilerini tespit etmek için kullanılan üç farklı yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemler geleneksel LASSO, Elastik Net ve Square-root LASSO yöntemleridir. Tahminler büyük ölçüde lambda seçimine bağlıdır ve farklı seçim kriterleri olan CV, Adaptive, Plug-in ve BIC kullanılmıştır.

Tablo 1. Değişkenler ve Zaman Aralığı

Veri	Frekans	Kullanım Şekli	Başlangıç	Bitiş
Konut Fiyat Endeksi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Konut Harcamaları (İTO 1995=100)	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Konut Kredisi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Tüketici Kredisi (TL)	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Yurt İçi Kredi Hacmi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
M1 Para Arzı	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
M2 Para Arzı	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Cumhuriyet Altını Satış Fiyatı USD/TL	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Toplam Konut Satışı	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
İkinci El Konut Satış İstatistikleri	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Tüketici Fiyat Endeksi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
İTO Tüketici Fiyat Endeksi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Piyasa Katılımcılarının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri	Aylık	Orijinal Gözlem	2007:10	2024:05
Reel Sektörün 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri	Aylık	Orijinal Gözlem	2007:10	2024:05
Hanehalkının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri	Aylık	Orijinal Gözlem	2007:10	2024:05
TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti	Aylık	Orijinal Gözlem	2007:10	2024:05
Mevduat Bankaları Konut Kredileri	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Toplam Sanayi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
3 Aya Kadar Vadeli Mevduatlar (TL)	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Toplam Yurt İçi Kredi Hacmi	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
İnşaat Maliyet Endeksi 2015=100	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Azami Akdi Faiz Oranı	Aylık	Orijinal Gözlem	2007:10	2024:05
Azami Gecikme Faiz Oranı	Aylık	Orijinal Gözlem	2007:10	2024:05
Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Bin TL)	Üç Aylık	Aylık Interpole	2007:10	2024:05
Konut Satış Sayıları Toplam	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05
Yabancılar Yapılan Konut Satışları	Aylık	Yüzde Değişim	2007:10	2024:05

4. Metodoloji

Çalışmada yer alan analizler, LASSO, Elastik Net ve Square-root LASSO'ya odaklanarak ele almaktadır. LASSO, regresyon modellerinin tahmin gücünü ve yorumlanabilirliğini artırma amacıyla geliştirilmiş bir yöntemdir. EKK (En Küçük Kareler) yöntemine dayanır ve regresyon analizinde kullanılan yöntemlerden bir tanesidir. EKK, regresyon modelinin katsayılarını tahmin etmek için gözlenen ve tahmin edilen değerler arasındaki karesel farkların toplamını en aza indirmeyi hedeflerken,

¹ Çeyreklik frekansta hesaplanan seri aylık frekansa interpolate edilmiştir.

LASSO regresyon modellerinde daha az regressör kullanarak tahmin gücünü geliştirmeyi amaçlar.

LASSO özellikle yüksek boyutlu veri kümelerinde etkilidir, çünkü bu tür veri kümelerinde modeller aşırı uyma eğilimindedir ve gürültüyü yakalar. LASSO, bazı katsayıları sıfıra indirerek, değişken seçimini etkili bir şekilde gerçekleştirir. LASSO'nun optimizasyon problemi, katsayıların mutlak değerlerinin toplamının bir sabitten küçük olması koşuluyla artık karelerin toplamını en aza indiren bir doğrusal regresyon problemidir. LASSO, katsayıların mutlak değerlerinin toplamının bir sabitten küçük olması koşuluyla artık kareler toplamını en aza indiren doğrusal regresyon için bir düzenleme tekniğidir. LASSO için optimizasyon problemi 1 nolu denklemde yer almaktadır. Burada β ilgili değişkenlerin katsayılarını, λ regularizasyon parametresini ve n gözlem sayısını p ise değişken sayısını temsil etmektedir.

$$\left(\frac{1}{2n} \sum_{i=1}^n (y_i - \beta_0 - \sum_{j=1}^p \beta_j x_{ij})^2 + \lambda \sum_{j=1}^p |\beta_j|\right) \quad (1)$$

İkinci olarak kullanılan Elastic Net, yüksek korelasyonlu değişkenlere sahip veri kümeleri için yararlı olan LASSO ve Ridge regresyonda yer alan parametrelerin karelerinin toplamını da içermektedir. Elastic Net için optimizasyon problemi denklem 2'de gösterilmektedir. Burada λ_1 ve λ_2 sırasıyla LASSO ve Ridge cezaları için regularizasyon parametreleridir.

$$\min_{\beta} \left(\frac{1}{2n} \sum_{i=1}^n (y_i - \beta_0 - \sum_{j=1}^p \beta_j x_{ij})^2 + \lambda_1 \sum_{j=1}^p |\beta_j| + \lambda_2 \sum_{j=1}^p \beta_j^2\right) \quad (2)$$

Üçüncü ve son yöntem olan SQRTLASSO, hata terimlerinde değişen varyansa dayanlı bir LASSO çeşididir ve artık kareler toplamının karekökü artı bir LASSO cezasını en aza indirir. SQRTLASSO optimizasyon problemi 3 nolu denklemde yer almaktadır. Burada λ_1 ve λ_2 regularizasyon derecesini belirler.

$$\min_{\beta} \left(\sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - \beta_0 - \sum_{j=1}^p \beta_j x_{ij})^2} + \lambda \sum_{j=1}^p |\beta_j|\right) \quad (3)$$

LASSO'nun EKK'ya kıyasla bazı avantajları vardır. LASSO, değişken seçimi yaparak yüksek boyutlu verilerdeki varyansı azaltır. Bununla birlikte, LASSO yüksek korelasyonlu değişkenler grubundan yalnızca bir değişken seçebilir ve tahmin ediciler kararsız² olabilir.

L1 düzenlemesi olarak da bilinen LASSO regresyonu, ortaya çıkan modelin tahmin doğruluğunu ve yorumlanabilirliğini artırmak için değişken seçimi ve düzenlemeyi birleştirir. Ridge regresyonu gibi, katsayıları cezalandırarak karesel hataların toplamını en aza indirir. Bununla birlikte, Ridge regresyonundan farklı olarak ise LASSO regresyonu alakasız değişkenlerin katsayılarını sıfıra eşitleyerek bunları modelden etkili bir şekilde çıkarır.³

Elastic Net ise LASSO ve Ridge regresyonunun cezalarını birleştirerek korelasyonlu değişkenleri ele alır ve ilişkili değişken gruplarını seçme yeteneği vardır. Ancak Elastic Net'in iki parametre ayarı gerektirir ve optimizasyon problemini karmaşıktırabilir. SQRTLASSO ise tutarlı değişken seçimi sağlar ve değişkenlerin değişen varyansa karşı dayanıklı olmasını sağlar.

² Doğrusal regresyon modelinin önemli varsayımlarından açıklayıcı değişkenler arasında ilişki olmadığı varsayımından sapılması durumunda çoklu bağlantı sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu ise, parametre tahminlerinin oldukça istikrarsız olmasına neden olabilmektedir.

³ L2 düzenlemesi olarak da bilinen Ridge regresyonu, çok değişkenli regresyon verilerini analiz etmek için kullanılır. Bu katsayıları bir ceza uygulayarak karesel hataların toplamını en aza indiren katsayıları bulmayı amaçlar. Bu teknik aşırı öğrenmeye (overfitting) karşı dirençlidir ve çok boyutluluğa bir çözüm sağlar. Diğer regresyon yöntemlerinden farklı olarak, modele tüm değişkenleri dahil eder ve ilgisiz değişkenleri çıkarmaz; bunun yerine katsayılarını sıfıra yaklaştırır.

Bununla birlikte, hesaplama açısından düzenleme parametresinin (λ) belirlenmesi önemlidir. Düzenleme parametresi (λ) seçimi için çeşitli yöntemler kullanılabilir. LASSO regresyon modeli, değişken seçimi ve düzenleme amacıyla kullanılan etkili bir yöntemdir. Modelin performansını ve genelleştirilebilirliğini optimize etmek için kritik bir bileşen, düzenleme parametresi olan λ 'nın uygun değerinin belirlenmesidir. Optimum λ değerini seçmek için çeşitli yöntemler kullanılmaktadır ve bu yöntemlerin her biri, farklı veri setleri ve problem türleri için uygunluk gösterebilir. LASSO'nun yanlış tahminler üretmesi, klasik istatistiksel çıkarım yöntemlerinin doğrudan uygulanmasını zorlaştırır. Ancak bu, hiçbir şekilde çıkarım (inference) yapılamayacağı anlamına gelmez. Bununla birlikte Post-LASSO yönteminin de kendi sınırlamaları vardır ve tamamen unbiased tahminler üretmezler. Post-LASSO yöntemi LASSO'nun yanlışlık (bias) etkisini azaltmak ve çıkarım (inference) yapmayı mümkün kılmak için geliştirilmiştir (Wüthrich and Zhu, 2023).

Birincil yöntemlerden biri olan çapraz doğrulama, λ seçiminde yaygın olarak kullanılmaktadır. K-katlı çapraz doğrulama (K-fold cross-validation), veri setini K alt kümeye bölerek her bir alt kümeyi sırasıyla test veri seti olarak kullanır ve kalan K-1 kümeyle modeli eğitir. Bu süreç K kez tekrarlanarak her bir lambda değeri için ortalama hata ölçütü hesaplanır. Alternatif olarak, Leave-One-Out Cross-Validation (LOOCV) yöntemi, her bir veri noktasını test seti olarak kullanarak benzer bir değerlendirme yapar, ancak hesaplama maliyeti daha yüksektir.

Bir diğer yaygın yaklaşım, modelin uyumunu ve karmaşıklığını dengeleyen bilgi kriterlerini kullanmaktır. Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Bayes Bilgi Kriteri (BIC), bu tür kriterler arasında yer alır. AIC, modelin uyumunu ve karmaşıklığını dengeleyerek düşük bir değer elde etmeyi amaçlar. BIC ise benzer bir dengeyi gözetirken daha büyük bir cezalandırma terimi içerir, dolayısıyla daha az karmaşık modelleri tercih eder.

BIC ve çapraz doğrulama kombinasyonunu içeren bir yaklaşım da kullanılabilir. Bu yöntem, önce K-katlı çapraz doğrulama ile en iyi lambda aralığını belirler, ardından bu aralıkta BIC kullanarak en uygun lambda değerini seçer. Bu yaklaşım, her iki metodolojinin avantajlarını birleştirir.

Son olarak, doğrulama seti yöntemi de λ seçiminde etkili bir araçtır. Bu yöntemde, veri seti eğitim ve doğrulama seti olarak ikiye bölünür. Eğitim seti ile model eğitilirken, doğrulama seti ile modelin hata ölçütü hesaplanır. Farklı lambda değerleri için bu süreç tekrarlanarak en iyi sonucu veren lambda değeri belirlenir.

Tüm bu yöntemler, LASSO modelinde optimum λ değerini belirlemek için literatürde geniş kabul görmüş yaklaşımlardır. Hangi yöntemin kullanılacağı, veri setinin büyüklüğüne, yapısına ve ele alınan problemin özelliklerine bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Çalışmada düzenleme parametresi için çapraz doğrulama, BIC ve AIC gibi bilgi kriterleri ile farklı λ değerleri değerlendirilmiştir.

5. Model Sonuçları

Bu çalışmada, konut enflasyonunun alt bileşenlerini belirlemek için kullanılan üç farklı yöntemden bahsedilmektedir. Bu yöntemler geleneksel LASSO, Elastik Net ve Square-root LASSO yöntemleridir. LASSO tahmini, üç adımdan oluşur. İlk adımda, maksimum λ (λ_{gmax}) ve minimum λ (λ_{gmin}) değerleri belirlenir. İkinci adımda, her bir λ için sıfır olmayan katsayılar tahmin edilir ve iterasyon durumlarına göre durdurma kuralı belirlenir. Üçüncü adımda ise, λ^* olarak adlandırılan bir λ seçilir ve bu seçimi yapmak için CV, adaptive, plugin, bic veya none gibi seçenekler kullanılır. CV yöntemi, her bir λ için bir model uydurularak CV fonksiyonunun minimum değerinin belirlenmesiyle λ^* 'in seçilmesini sağlar. Adaptive yöntemi ise bir λ^* seçerek ceza ağırlıklarını kullanarak başka bir λ^* seçer. Plugin yöntemi yalnızca bir λ için katsayı tahminlerini kullanır. BIC yöntemi ise BIC fonksiyonunun minimum değerine sahip olan bir λ^* seçer.

Konut fiyat enflasyonunu belirleyen değişkenlerin neler olduğunun belirlenmesinde dokuz spesifikasyonun tahmin edilmesinde üç model kullanılmıştır. Bununla birlikte her bir model için düzenleme parametresinin (λ) seçiminde farklı kriterler dikkate

alınmaktadır. Buna göre tüm modellerde LASSO modelinde K'nın 10 olarak alındığı çapraz doğrulama CV(10), Adaptive, Plugin ve BIC; Elastic Net modelinde CV(10) ve BIC ve Square-root LASSO CV(10), Plugin ve BIC kriteri kullanılmıştır.

Bağımlı değişkenin Konut Fiyatları Endeksi olduğu spesifikasyonda en geniş veri seti kullanılmıştır. İlgili değişkenler ve tahmin edilen katsayıları bağımlı değişkenin Konut Fiyatları Endeksi (Tablo 2) ve TUFİ Alt Endeksi'nde yer alan Konut Harcamaları (Tablo 3) ise olduğu spesifikasyonda yer almaktadır. Bununla birlikte, D_{Ocak} , $D_{Şubat}$, D_{Mart} , D_{Nisan} , $D_{Mayıs}$, $D_{Haziran}$, D_{Temmuz} , $D_{Ağustos}$, $D_{Eylül}$, D_{Ekim} ve $D_{Kasım}$ her ay için kukla değişken olarak analize dahil edilmiştir.

Tablo 2. Bağımlı Değişkenin Konut Fiyatları Endeksi Olduğu Model

	LASSO	LASSO	LASSO	LASSO	Elastic Net	Elastic Net	Square-root LASSO	Square-root LASSO	Square-root LASSO
	Cv(10)	Adaptiv	Plugin	BIC	Cv(10)	BIC	Cv(10)	Plugin	BIC
Sabit	11,674	10,942	-2,538	-1,374	11,678	-1,374	11,674	-3,265	-1,282
D_{Ocak}	-0,809	-0,696			-0,828		-0,809		
D_{Şubat}				0,995	0,190	0,995			1,024
D_{Mart}	-0,836	-0,786			-0,502		-0,836		
D_{Nisan}	-1,532	-1,494			-1,254		-1,532		
D_{Mayıs}	0,317	0,324		1,237	0,808	1,237	0,317		1,189
D_{Haziran}	-0,738	-0,674					-0,738		
D_{Temmuz}	-1,085	-1,028			-0,702		-1,085		
D_{Ağustos}	-1,083	-1,053			-0,733		-1,083		
D_{Eylül}	-1,780	-1,706		-1,026	-1,518	-1,026	-1,780		-0,917
D_{Ekim}	-1,573	-1,518			-1,280		-1,573		
D_{Kasım}	-0,291						-0,291		
Toplam Kredi Hacmi	0,241	0,266		0,137	0,160	0,137	0,241		0,141
M2 Para Arzı	0,027				0,099		0,027		
Tüketici Fiyat Endeksi	0,357	0,343			0,390		0,357		
İTO Tüketici Fiyat Endeksi	0,335	0,344	0,618	0,587	0,351	0,587	0,335		0,628
AOFM	-2,638	-2,473		-1,582	-2,237	-1,582	-2,638		-1,436
Konut Kredisi Faizi	-1,671	-1,464			-1,258		-1,671		
USD/TL	-0,155	-0,147			-0,158		-0,155		
Konut Kredisi Faizi	-0,002	-0,002			-0,002		-0,002		
Tüketici Kredisi Faizi					0,003				
Cumhuriyet Altını Satış Fiyatı	0,036	0,035			0,045		0,036		
İkinci El Konut Satışı / Birinci El Konut Satışı	0,013	0,013	0,023	0,017	0,017	0,017	0,013	0,029	0,009
12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon	0,263	0,252		0,129	0,131	0,129	0,263		
Reel sektörün 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon	-0,106	-0,097					-0,106	0,043	
Hanehalkının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon				-0,052	-0,036	-0,052			0,029
3 Aya Kadar Vadeli TL Mevduat Faizi	0,271				-0,218		0,271		
İnşaat Maliyetleri	-0,001				-0,001		-0,001		
Kredi Kartı Azami Akdi Faiz	2,244	2,150			2,374		2,244		
Reel GSYH	0,109	0,120		0,047	0,073	0,047	0,109		0,053
Likit Olmayan Para Arzı					-0,020				
Yabancılar Yapılan Konut Satışı / Toplam Konut Satışı	9,063	87,387		54,851	85,612	54,851	90,631		39,923

Tablo 3. Bağımlı Değişkenin Konut Fiyatları Endeksi Konut Harcamaları (TUFE Alt Endeksi) Olduğu Model

	LASSO	LASSO	LASSO	LASSO	Elastic Net	Elastic Net	Square-root LASSO	Square-root LASSO	Square-root LASSO
	Cv(10)	Adaptive	Plugin	BIC	Cv(10)	BIC	Cv(10)	Plugin	BIC
Sabit	2,008	1,273	-0,331	-0,167	2,008	-0,167	-0,652	-0,782	-0,167
D_{Ocak}	0,627	0,606			0,627		1,020		
D_{Şubat}	-2,270	-1,926			-2,270				
D_{Mart}	-2,231	-1,848			-2,231				
D_{Nisan}	-3,099	-2,735			-3,099		-1,045		
D_{Mayıs}	-1,806	-1,359			-1,806				
D_{Haziran}	-0,553				-0,553		1,180		
D_{Temmuz}	-0,471				-0,471		1,256		
D_{Ağustos}	-1,123	-0,757			-1,123				
D_{Eylül}	-1,426	-1,092			-1,426				
D_{Ekim}	-1,981	-1,685			-1,981		-0,528		
D_{Kasım}	0,291	0,346			0,291		0,769		
Toplam Kredi Hacmi	0,426	0,435			0,426		0,138		
M1 Para Arzı	0,017				0,017				
Tüketici Fiyat Endeksi	-0,226	-0,244			-0,226				
İTO Tüketici Fiyat Endeksi	1,270	1,297	0,893	0,907	1,270	0,907	0,893		0,907
AOFM	0,206				0,206				
USD/TL	-0,040	-0,036			-0,040				
Konut Kredisi Faizi	-0,001	-0,001			-0,001				
Tüketici Kredisi faizi	0,026	0,020			0,026				
Cumhuriyet Altını Satış Fiyatı	-0,058	-0,056			-0,058				
İkinci El Konut Satışı / Birinci El Konut Satışı	0,002	0,002	0,001		0,002				
12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon	-0,080	-0,093			-0,080				
Hanehalkının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon								0,046	
3 Aya Kadar Vadeli TL Mevduat	-0,291				-0,291				
Toplan Yurtiçi Kredi Hacmi								0,000	
İnşaat Maliyetleri	0,002	0,002			0,002				
Kredi Kartı Azami Akdi Faiz Oranı	1,406	1,412			1,406				
Reel GSYH	0,184	0,142			0,184				
Likit Olmayan Para Arzı	-0,099	-0,096			-0,099				
Yabancılara Yapılan Konut Satışı / Toplam Konut Satışı	18,810	19,636			18,810				

Tablo 4. Bağımlı Değişkenin Konut Fiyatları Endeksi Olduğu Model (TÜFE Tüketici Hariç)

	LASSO	LASSO	LASSO	LASSO	Elastic Net	Elastic Net	Square-root LASSO	Square-root LASSO	Square-root LASSO
	Cv(10)	Adaptiv	Plugin	BIC	Cv(10)	BIC	Cv(10)	Plugin	BIC
Sabit	7,826	8,126	-3,138	8,932	11,603	10,449	1,030	1,030	1,030
D_{Ocak}	-0,661	-0,687			-0,831	-0,756			
D_{Şubat}	0,224	0,525		0,597	-0,696	0,186			
D_{Mart}	-0,489				-1,435	-0,542			
D_{Nisan}	-1,157	-0,785		-0,877	-2,124	-1,265			
D_{Mayıs}	0,837	1,228		1,090	-0,250	0,772			
D_{Haziran}					-1,320				
D_{Temmuz}	-0,651				-1,737	-0,748			
D_{Ağustos}	-0,583				-1,436	-0,734			
D_{Eylül}	-1,471	-1,116		-1,006	-2,197	-1,497			
D_{Ekim}	-1,220	-0,891		-0,834	-2,015	-1,291			
Toplam Kredi Hacmi	0,212	0,272		0,282	0,184	0,167			
M2 Para Arzı	0,050				0,048	0,033			
Tüketici Fiyat Endeksi	0,387	0,429	0,495	0,275	0,439	0,379	0,801	0,801	0,801
İTO Tüketici Fiyat Endeksi	0,351	0,312		0,453	0,306	0,363			
AOFM	-2,145	-2,281		-1,614	-2,221	-2,187			
Konut Kredisi Faizi	-1,150	-1,372			-1,328	-			
USD/TL	-0,121	-0,127		-0,099	-0,153	-0,147			
Konut Kredisi Faizi	-0,002	-0,002		-0,002	-0,002	-0,002			
Tüketici Kredisi faizi				-0,017					
Cumhuriyet Altını Satış Fiyatı					0,041	0,041			
İkinci El Konut Satışı / Birinci El Konut Satışı									
Konut Satışı	0,014	0,013	0,028	0,007	0,013	0,014			
12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri	0,078	0,073		0,054	0,079	0,078			
3 Aya Kadar Vadeli TL Mevduat	-0,306				-0,189	-0,300			
İnşaat Maliyetleri	-0,001				-0,001	-0,001			
Kredi Kartı Azami Akdi Faiz Oranı	2,379	2,432			2,516	2,470			
Reel GSYH	0,075	0,037		0,077	0,182	0,081			
Likit Olmayan Para Arzı				-0,006	0,031	0,044			
Yabancılara Yapılan Konut Satışı / Toplam Konut Satışı	75,760	81,168		60,520	82,955	77,229			

Tablo 5. Bağımlı Değişkenin Konut Fiyatları Endeksi Konut Harcamaları (TUFE Alt Endeksi) Olduğu Model (TÜFE Tüketici Hariç)

	LASSO	LASSO	LASSO	LASSO	Elastic Net	Elastic Net	Square-root LASSO	Square-root LASSO	Square-root LASSO
	Cv(10)	Adaptive	Plugin	BIC	Cv(10)	BIC	Cv(10)	Plugin	BIC
Sabit	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088	0,088
Tüketici Fiyat Endeksi	0,857	0,857	0,857	0,857	0,857	0,857	0,857	0,857	0,857

Tablo 2 analizlere dahil edilen Konut Fiyat Endeksi dokuz spesifikasyondan elde edilen parametre değerlerini vermektedir. Boş bırakılan hücreler LASSO spesifikasyonunun sıfıra zorladığı parametre değerlerini vermektedir. Tablo 3 aynı set analizleri TÜFE altındaki Konut Harcamaları için tekrarlamaktadır.

Tablo 3 ise TÜFE'de yer alan konut harcamaları için Tablo 2'deki çalışmaların tekrarları olarak sağlamlık istatistiklerini göstermektedir. Türkiye yüksek ve kalıcı enflasyona sahip bir ülkedir, bu nedenle Tablo 2 ve Tablo 3'teki tahminlere her spesifikasyonda TÜFE enflasyonunu dahil edilmektedir.

Konut Fiyat ve Konut Harcamalarının TÜFE enflasyonuna göre hareketini görmek için Reel Konut Fiyatları ve Reel Konut Harcamaları Endeksi yani enflasyondan arındırılmış konut fiyat enflasyonu ve TÜFE enflasyonu bağımlı değişken olarak kullanıldığı analizler Tablo 4 ve 5 tekrarlanmıştır. Bu tablolarda sadece analize dahil edilen parametre değerlerini içerirken, Tablo 6, her bir değişken için her dört tabloya dahil edilen 36 (4 Tablo ve 9 ayrı spesifikasyon) spesifikasyon için kaç tanesinin %5'te istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Değerlendirmeye alınan 36 spesifikasyondan 10 tane ve daha fazlasını %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunan değişkenler Post-LASSO analizine dahil edilmiştir.

Tablo 6. Değişken Seçimi

	Tablo 2	Tablo 3	Tablo 4	Tablo 5	Toplam	2+3	4+5	2+4	3+5
D Ocak	4	4	4		12	8	4	8	4
D Şubat	4	3	5		12	7	5	9	3
D Mart	4	3	3		10	7	3	7	3
D Nisan	4	4	5		13	8	5	9	4
D Mayıs	7	3	5		15	10	5	12	3
D Haziran	3	3	1		7	6	1	4	3
D Temmuz	4	3	3		10	7	3	7	3
D Ağustos	4	3	3		10	7	3	7	3
D Eylül	7	3	5		15	10	5	12	3
D Ekim	4	4	5		13	8	5	9	4
D Kasım	2	4			6	6	0	2	4
Toplam Kredi Hacmi	7	4	5		16	11	5	12	4
M1 Para Arzı		2			2	2	0	0	2
M2 Para Arzı	3		3		6	3	3	6	0
Tüketici Fiyat Endeksi	4	3	9	9	25	7	18	13	12
İTO Tüketici Fiyat Endeksi	8	8	5		21	16	5	13	8
12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri / 12					0	0	0	0	0
AOFM	7	2	5		14	9	5	12	2
Konut Kredisi Faizi	4		4		8	4	4	8	0
USD/TL	4	3	5		12	7	5	9	3
Konut Kredisi Faizi Mevduat	4	3	5		12	7	5	9	3
Tüketici Kredisi Faizi	1	3	1		5	4	1	2	3
Cumhuriyet Altını Satış Fiyatı	4	3	2		9	7	2	6	3
Toplam Satış/ İpotekli Satış		4			4	4	0	0	4
İkinci El Konut Satışı / Birinci El Konut Satışı	9	4	6		19	13	6	15	4
12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon Beklentileri	6	3	5		14	9	5	11	3
Reel sektörün 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon	4				4	4	0	4	0
Hanehalkının 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon	4	1			5	5	0	4	1
Reel Sektörün 12 Ay Sonrası Yıllık Enflasyon					0	0	0	0	0
3 Aya Kadar Vadeli TL Mevduat Faizi	3	2	3		8	5	3	6	2
Toplan Yurtiçi Kredi Hacmi		1			1	1	0	0	1
İnşaat Maliyetleri	3	3	3		9	6	3	6	3
Kredi Kartı Azami Akdi Faiz Oranı	4	3	4		11	7	4	8	3
Kredi Kartı Azami Gecikme Faiz Oranı					0	0	0	0	0
Reel GSYH	7	3	5		15	10	5	12	3
Likit Olmayan Para Arzı	1	3	3		7	4	3	4	3
Yabancılara Yapılan Konut Satışı / Toplam Konut Satışı	7	3	5		15	10	5	12	3

Tablo 7. Konut Fiyatlarının Belirleyicileri

	Panel A. Konut Fiyat Endeksi		Panel B. Konut Harcamaları	
	Katsayı	t-istatistiği	Katsayı	t-istatistiği
Sabit	7.082	1.23	4.267	0.94
D Ocak	-0.688	-1.58	0.375	0.77
D Şubat	0.084	0.13	-2.086 ***	-4.87
D Mart	-0.528	-1.49	-2.034 ***	-6.3
D Nisan	-1.188 ***	-2.95	-2.999 ***	-5.92
D Mayıs	0.736	1.46	-1.448 ***	-2.9
D Haziran	-0.683 **	-2.1	-0.249	-0.47
D Temmuz	-0.520	-0.89	-1.068 **	-2.05
D Ağustos	-1.561 ***	-4.05	-1.148 ***	-3.49
D Eylül	-1.354 ***	-3.65	-1.923 ***	-4.93
Toplam Kredi Hacmi	0.291 **	2.26	0.308 ***	3.46
Tüketici Fiyat Endeksi	0.355	1.18	-0.262	-1.18
İTO Tüketici Fiyat Endeksi	0.376	1.56	1.332 ***	6.31
TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti	-2.898 ***	-6.91	0.013	0.04
USD/TL	-0.116 *	-1.91	-0.064	-1.45
Konut Kredisi Faizi	-0.002 ***	-4.09	0.000	-1.06
İkinci El Konut Satışı / Birinci El Konut Satışı	0.014 ***	3.56	0.002	0.65
12 Ay Sonrası Yıllık Yıllık Enflasyon Beklentisi	0.034	1.43	-0.097 ***	-4.04
İnşaat Maliyetleri	-0.001	-0.69	0.002	0.77
Kredi Kartı Azami Akdi Faiz Oranı	2.227 ***	4.34	1.390 ***	2.68
Reel GSYH	0.095 **	2.58	0.145 ***	3.77
Yabancılara Yapılan Konut Satışı / Toplam Konut Satışı	82.817 ***	4.14	17.552	1.3
R Square	0.891		0.871	
Root Mean Square	1.106		1.078	

Not: ***, ** ve * sırasıyla yüzde 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7’de Post-LASSO ile tahmin edilen Konut Fiyatlarının Belirleyicilerine yer verilmiştir. Panel A, konut fiyat endeksi üzerinden takip edilen konut fiyatlarını belirleyen parametre tahmin sonuçlarını göstermektedir.

Buna göre, toplam kredi hacmi, ikinci el konut satışının birinci el konut satışına oranı, GSYH büyümesi ve yabancılara konut satışı, konut fiyatlarını daha hızlı artırdığı görülmektedir. Toplam kredi hacmi, krediye erişimi olanların ev alabilmesini sağlamaktadır. Yabancılara konut satışı da konut fiyatlarını artırmaktadır. Vatandaşlık almak isteyen yabancıların özellikle ikinci el konutlara olan talebinin yüksek olmasıyla birlikte ikinci el konut satışının birinci el konut satışına oranı konut fiyatlarını artırmaktadır; enflasyonun artacağına yönelik beklentiler ise konut almayı tercih etmeleri nedeniyle konut fiyatlarını artırmaktadır. Bu faktörlerden toplam kredi hacmi, ikinci el konut satışları, kredi kartı azami faiz oranı, büyüme ve yabancılara konut satışı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

TÜFE ve İTO-TÜFE değişkenleri de konut fiyatlarını pozitif yönde etkilemekle birlikte, bulgular istatistiksel olarak anlamlı değildir. AOFM ve konut kredisi faiz oranlarının artması ise finansman maliyetini artırarak konut fiyatlarını düşürmekte; her iki bulgu da %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Para biriminin değer

kaybetmesi ile insanlar konut alımını ertelemektedir; bu durum negatif katsayıya sahip olup %10 düzeyinde anlamlıdır. Her ne kadar inşaat maliyetlerinin konut fiyat endeksini düşürdüğü gözlenirse de, bu etki istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Konut fiyatlarını TÜFE içerisindeki konut kaleminden de takip etmek mümkündür. Panel B'de sunulan tahminlere bakıldığında, bulguların sağlam (robust) olduğu görülmektedir.

6. Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'de konut fiyatlarını belirleyen makroekonomik göstergeler uyarlanabilir LASSO yaklaşımı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada 2007:10-2024:05 dönemi için konut fiyat endeksi ve TÜFE alt endeksinde yer alan konut harcamaları bağımlı değişken olarak alınmıştır. Araştırmada Geleneksel LASSO, Elastik Net ve Square-root LASSO yöntemleri kullanılmıştır. Bu yöntemler, yüksek boyutlu veri setlerinde değişken seçimini ve model tahmin doğruluğunu geliştirmek için tercih edilmiştir.

Tablo 7'de konut fiyatlarını etkileyen başlıca faktörler arasında toplam kredi hacmi, ikinci el konut satışlarının birinci el konut satışlarına oranı, reel GSYH, yabancılara yapılan konut satışı, TCMB ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti (AOFM), konut kredisi faizi ve USD/TL kuru olduğu görülmektedir. Toplam kredi hacmi, konut fiyatları üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.

Krediye erişim kolaylaştıkça, konut talebi artmakta ve bu durum konut fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır. İkinci el konut satışlarının birinci el konut satışlarına oranı da konut fiyatlarını artıran bir diğer faktördür. Yabancılara yapılan konut satışları, konut fiyatları üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Yabancı yatırımcıların konut piyasasına olan ilgisi, fiyatları artırmaktadır. Özellikle yabancıların ikinci el konutlara olan yüksek talebi, bu etkiyi güçlendirmektedir. Ekonomik büyüme ise konut fiyatlarını yukarı yönlü etkilemektedir. Bu dönemlerde gelir düzeyinin yükselmesi ve buna bağlı talep artışı yine konut fiyatları üzerinde yukarı yönlü bir etki yaratmaktadır.

AOFM'deki yükseliş, konut kredisi faiz oranlarının artmasına neden olarak konut fiyatlarını negatif yönde etkilemektedir. Finansman maliyetlerinin yükselmesi, konut talebini azaltarak fiyatları düşürmektedir. AOFM'nin konut fiyatları üzerindeki etkisi, %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Türk lirasının değer kaybetmesi, konut alımını ertelleyen bir etki yaratmakta ve bu durum konut fiyatlarını düşürmektedir.

Bu çalışma, Türkiye'de konut fiyatlarını belirleyen makroekonomik göstergeler için detaylı analiz sunarak, politika yapımcılar ve yatırımcılar için önemli bulgular ortaya koymaktadır. Konut piyasası politikalarının geliştirilmesinde toplam kredi hacmi, ekonomik büyüme ve yabancılara yapılan konut satışları gibi faktörlerin konut fiyatları üzerindeki belirleyici etkileri dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte, finansman maliyetlerinin konut fiyatları üzerindeki negatif etkisi, para politikalarının konut piyasasına olan etkilerini anlamak için önemli bir bulgu olarak öne çıkmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, bu faktörlerin daha ayrıntılı incelenmesi ve konut piyasasına yönelik politikaların geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Adams, Z. ve Füss, R. (2010), Macroeconomic Determinants of International Housing Markets, *Journal of Housing Economics*, 19, 38-50.
- Aoki, K., Proudman, J., ve Vlieghe, G. (2004). House Prices, Consumption, and Monetary Policy: A Financial Accelerator Approach. *Journal of Financial Intermediation*, 13(4), 414-435.
- Beltratti, A. ve Morana, C. (2009), International House Prices and Macroeconomic Fluctuations, *Journal of Banking and Finance*, 34, 533-545.

- Bjørnland, H. C. ve Jacobsen, D. H. (2010). The Role of House Prices in the Monetary Policy Transmission Mechanism in Small Open Economies. *Journal of Financial Stability*, 6(4), 218-229.
- Capozza, D. R., Hendershott, P. H., Mack, C., ve Mayer, C. J. (2002). Determinants of Real House price dynamics. *NBER Working Paper*, No. 9262.
- Case, B. Goetzmann, W.N. ve Rouwenhorst, K.G. (2000). Global Real Estate Markets – Cycles and Fundamentals, NBER Working Paper, Vol. 7566.
- Catte, P. Girouard, N., Price, R. ve Andre, C. (2004), Housing Markets, Wealth and the Business Cycle, *OECD Working Paper*, 394.
- Dilber, İ. ve Sertkaya, Y. (2016). 2008 Finansal krizi sonrası türkiye’de konut fiyatlarının belirleyicilerine yönelik analiz. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 11-29.
- Gyourko, J., ve Linneman, P. (1993). The Affordability of the American Dream: An Examination of the Last Thirty Years. *Journal of Housing Research*, 4(1), 39-72.
- Özçim, H. (2022). Türkiye’deki Konut Satışı ile TCMB Politika Faiz Oranı ve Konut Fiyat Endeksi Arasındaki İlişkinin Analizi. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(1), 523-533.
- Öztürk, A., ve Özkul, G. (2022). Covid-19 Pandemi Döneminde Makroekonomik Değişkenlerin Konut Piyasasına Etkisi. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 355-380.
- Taltavull de La Paz, P. and White, M. (2016), “The sources of house price change: identifying liquidity shocks to the housing market”, *Journal of European Real Estate Research*, 9(1), 98-120.
- Wüthrich, K., ve Zhu, Y. (2023). Omitted Variable Bias of LASSO-Based Inference Methods: A Finite Sample Analysis. *The Review of Economics and Statistics*, 105(4), 982–997.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Nurhan Hande SEVGİ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Nurhan Hande SEVGİ (100%)

Time Series Chain Graphical Models in the Inference of Economic Data: A Case Study from S&P 500

Hajar FARNOUDKIA¹, Ayşegül AK²

¹Dr. Öğretim Üyesi, Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, hajerfarnoudkia@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9201-663X

²Dr. Öğretim Üyesi, Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, aysegulak@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1434-3103

Abstract Main purpose of this study is the investigation of the relationships between economic and financial variables. This subject is well documented in the literature for both emerging and developed markets but, the contribution of this study to the literature is that the direction of the relationships is investigated by using a different method. In this study, the time series chain graphical model is utilized to examine the relationship between selected economic and financial variables over time. Time Series Chain Graphical Model enables to explore the conditional dependence among variables that are repeatedly measured at different time points. Our research validates the accuracy of the proposed model by segmenting the data by year. Additionally, graphical models are employed for precision and autocorrelation matrix analysis. We use the USA dataset, which can be found in the study of Gloyal and Welch (2021), there exist 16 variables that exhibit occasional conditional dependence and infrequent temporal dependence. This analysis, which is important in showing policy makers whether there is a relationship between variables, can also be applied to Turkish data at later stages.

Keywords: S&P500, Time Series Chain Graphical Model, Investment, Financial Markets

Jel Codes: G15, F65, C13, C19

Ekonomik Verilerin Analizinde Zaman Serisi Zinciri Grafik Modelleri: S&P500 Üzerine Bir Vaka Çalışması

Öz: Bu çalışmanın amacı, ekonomik ve finansal değişkenler arasındaki ilişkilerin araştırılmasıdır. Bu konu hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülke piyasaları için literatürde çokça tartışılmıştır ancak bu çalışmanın literatüre katkısı, ilişkilerin yönünün farklı bir yöntem kullanılarak araştırılmasıdır. Yapılmış çalışmalarda seçili farklı finansal ve ekonomik değişkenler arası ilişkiler araştırılırken regresyon, var analizi ve Granger nedensellik gibi doğrusal modellerin kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, zaman serisi zinciri grafik modeli, seçilen ekonomik ve finansal değişkenler arasındaki ilişkiyi zaman içinde incelemek için kullanılmıştır. Zaman serisi zinciri grafik modeli, farklı zaman noktalarında tekrar tekrar ölçülen değişkenler arasındaki koşullu bağımlılığın keşfedilmesini sağlamakta ve verileri yıla göre segmentlere ayırarak analiz edildiğinde de önerilen modelin doğruluğu ortaya koyulmuş olmaktadır. Ek olarak, grafik modeller hassasiyet ve otokorelasyon matrisi analizi için kullanılmıştır. Gloyal ve Welch'in (2021) çalışmasındaki Amerika Birleşik Devletleri'ne ait veri setindeki aralıklı koşullu bağımlılık ve seyrek zamansal bağımlılık gösteren 16 değişken için uyguladığımız bu çalışma, politika yapıcılara değişkenler arası ilişkinin var olup olmadığını göstermesi açısından önemlidir ve daha sonraki aşamalarda Türkiye verilerine de uygulanabilir.

Atıf: Farnoudkia, H.; Ak, A. (2024). Time Series Chain Graphical Models in the Inference of Economic Data: A Case Study from S&P 500, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 893-905.
<https://doi.org/10.30586/pek.1531696>

Geliş Tarihi: 11.08.2024

Kabul Tarihi: 20.09.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Anahtar Kelimeler: S&P500, Zaman Serisi Zinciri Grafik Modeli, Yatırım, Finansal Piyasalar

Jel Kodları: G15, F65, C13, C19

1. Introduction

The significance of time series data in economic analysis has grown remarkably in recent years. Understanding the intricate relationships between different variables within time series data is crucial for making informed inferences in the field of economics. In this context, the application of Time Series Chain Graphical Models (TSCGM) has emerged as a powerful tool, enabling the simultaneous estimation of precision and autocorrelation matrices. This capability provides a comprehensive understanding of the underlying data dynamics and enhances the accuracy of economic inference.

As Mishkin (2018, p.208) mentioned the financial system is complex in structure and function throughout the world. It includes many different types of institutions, banks, insurance companies, mutual funds, stock and bond markets. The financial system channels trillions of dollars per year from savers to people with productive investment opportunities. Therefore, no matter how much time passes, the investigation of the relationships between economic variables will remain an ageless subject and will continue to be researched. One of these relationships is between macroeconomic variables and the stock market is a topic that is widely discussed in the literature.

The seminal study by Abegaz and Wit (2013, p.587) laid the groundwork for the utilization of TSCGM in economic data inference, marking a pivotal moment in the exploration of this methodology's potential. Subsequent studies conducted after 2013 have further expanded upon the application of TSCGM in analyzing economic time series data, demonstrating its efficacy in capturing complex relationships and dynamics within economic variables. TSCGM have gained significant attention in various domains for their utility in analyzing complex temporal relationships within data. The Gaussian graphical model (GGM) is one such model that has been extensively discussed for its ability to represent an undirected network of partial correlation coefficients. Epskampa, Waldorpa, Mōttusb, and Borsbooma (2018, p.468) elaborate on the GGM's potential as an exploratory data analysis tool, showcasing its effectiveness in revealing intricate dependencies among variables in cross-sectional and time-series data.

2. Literature Review

Depending on the complexity of the financial markets; no matter how much time passes, the investigation of the relationships between economic variables will remain an ageless subject and will continue to be researched. One of these relationships is between macroeconomic variables and the stock market is a topic that is widely discussed in the literature. Stock market returns and economic activities relationship is well documented and modeled by a fair sum of studies. (Chen, 1991 p. 529; Fama, 1990 p.1089; Huang and Kracaw, 1984 p.267; Wei and Wong, 1992, p.77; Kwon, 1999, p.71). There are various studies in the literature investigating different models on this subject. literature provides evidence of strong linkages between fundamental economic activities and stock market returns in both developed countries and emerging markets. However, no study has been conducted to investigate potential relations between the S&P stock market index and related variables by using sparse data analysis.

In the context of causal inference, Runge, Nowack, Kretschmer, Flaxman, and Sejdinovic (2019, p. 4) address the detection and quantification of causal associations in large nonlinear time series datasets. They emphasize the representation of time series variables in a graphical model, highlighting the significance of uncovering causal relationships and dependencies within complex temporal data. Moreover, Su, Zhao, Niu, Liu, Sun, and Pei (2019, p. 2831) introduce a robust anomaly detection method for multivariate time series using a stochastic recurrent neural network, where a chain of invertible mappings is employed within a graphical model to capture complex distributions of time series data. This demonstrates the applicability of graphical models in capturing intricate dependencies for anomaly detection in multivariate time series.

In a survey conducted by Nascimento, Pinto-Orellana, Leite, Edwards, Louzada, and Santos (2020, p. 5), the authors examine the susceptibility of sparse dynamic models, particularly the Time Series Chain Graphical Model (TSCGM), to manipulation within the context of brain experimentation. This research underscores the significance of TSCGM in neurobiological settings, where comprehending the dynamics of brain connectivity is essential. The findings indicate that TSCGM is capable of effectively modeling brain networks, thereby providing critical insights into their temporal behaviors. Furthermore, Farnoudkia (2020, p: 31-39) presents TSCGM as a generalized form of Gaussian graphical models, situating it within the broader category of graphical models utilized for biological network inference. This research demonstrates how TSCGM can derive meaningful connections between variables in complex biological datasets, thereby facilitating a more nuanced understanding of genetic interactions. Building on this foundation, Xu, Wang, Wu, Zhao, Zhang, and Wang (2021, p. 713) introduce a behavioral model based on TSCGM designed for detecting semantic attacks in SCADA systems. This application illustrates the adaptability of TSCGM in the field of cybersecurity, showcasing its potential for modeling complex interactions within critical infrastructure. Furthermore, Kapita (2022, p: 1-7) explores the application of TSCGM in studying time-varying genetic networks. This research emphasizes the model's capability to analyze multivariate time series data, thereby enhancing the understanding of dynamic relationships within biological systems. The TSCGM framework enables researchers to capture temporal dependencies and interactions among genes, yielding insights into underlying biological processes. Finally, Van der Tuin, Balafas, Oldehinkel, Wit, Booij, and Wigman (2022, p. 97) apply Sparse Time Series Chain Graphical Models to analyze dynamic symptom networks across various at-risk stages of psychosis. Their work exemplifies the versatility of TSCGM in clinical psychology, aiding in the identification of contemporaneous and temporal correlations among symptoms. This application highlights the model's potential to advance diagnostic and therapeutic strategies in mental health.

3. Method

This section will begin with the copula Gaussian graphical model which is the single case of TSCGM. Then, TSCGM will be explained in detail.

This model has a $(n \times p)$ -dimensional data set where n is the sample size and p is the number of variables. To explore the association among variables in a multivariate context, the multivariate linear regression serves as a valuable model for expressing each variable in terms of another variable, given the remaining variables, using the following formula.

$$Y_i = \alpha + \beta Y_{j|s-\{i,j\}} + e \quad (1)$$

For $s = \{1, 2, \dots, p\}$. Here, β signifies the measure of the conditional dependence between Y_i and Y_j . The estimation of these coefficients is achievable by utilizing the components of the precision matrix, which is the inverse of the covariance matrix. The zero components of the precision matrix correspond to the conditional independence of two entire variables.

Dobra and Lenkoski (2011, p.976) introduced a three-step reversible jump Markov chain Monte Carlo (RJ-MCMC) approach for estimating the precision matrix to construct the undirected graph of a sparse network. Within this graph, the variables are denoted by nodes, and an undirected edge represents the conditional dependence between entire nodes.

In this methodology, the assumption of normality is imperative for employing a G-Wishart prior distribution for the precision matrix. To ensure this, a Gaussian copula can be applied to the data to maintain the normality assumption. This is why the approach is referred to as the copula Gaussian Graphical Method. Further details can be found in Dobra and Lenkoski's (2011, p.971) study.

TSCGM is the generalized version of CGGM in which the data are repeated at different times T . So the data set is a $(n \times p \times T)$ -dimensional. The vector autoregressive with lag 1 VAR(1) equation of this model is

$$X_t = \Gamma X_{t-1} + \epsilon_t \quad (2)$$

Where Γ is a non-symmetric autoregressive matrix that represents the relationship of the variables with all variables (including itself) during the time. Furthermore, $\epsilon_t \sim N(0, \Omega)$, where the inverse of Ω is the precision matrix which is explained in the previous part.

So, in this model, two matrices will be estimated: a) the non-symmetric autoregressive matrix which represents the first-degree autoregressive coefficients of the variables, and b) the symmetric precision matrix which is related to the conditional dependence between the variables. The graphical model will consist of two networks: a) the network with directed graphs which shows the relationship during the time, and b) the undirected network which explains the conditional relationship between the nodes. Abegaz and Wit (2013, p.588) smoothly clipped absolute deviation (SCAD) penalized likelihood estimation for the precision and autoregressive coefficient matrices tested in terms of the precision for the real data and simulated data set in the same study.

In this section, we will elucidate the characteristics of the extensive monthly real dataset meticulously curated by Welch and Goyal (2008, p.1457-1461). Subsequently, we will expound upon the application of the TSCGM to analyze and derive insights from this substantial dataset

Data

The dataset utilized in this study comprises monthly data spanning from 1961 to 2021, focusing on the S&P 500 index and several associated variables, the details of which will be outlined in Table 1.

Table 1. The description of the names of the variables in the data set.

Name	Explanation
D12	Dividends are the 12-month moving sum of dividends paid on the index.
E12	Earnings are a 12-month moving sum of earnings on the S&P interpolation of quarterly earnings by the S&P Corporation.
b/m	Investment of Capital Ratio is the ratio of aggregate investment to aggregate capital for the whole economy.
tbl	treasury bill rates from 1920 to 1933 are the US yield on short-term United States securities.
AAA	AAA-rated bonds are considered the highest quality, indicating a very low risk of default
BAA	BAA-rated bonds are lower in quality and carry slightly higher risk compared to AAA-rated bonds.
lty	Long-term government bond.
ntis	The ratio of twelve-month moving sums of net issues by NYSE-listed stocks divided by the total market capitalization of NYSE stocks.
Rfree	The risk-free that is 005 is the Treasury bill rate.
infl	Inflation is the Consumer Price Index (All Urban Consumers.)
ltr	Long-term government bond returns.
corpr	Corporate Issue activity: ntis and percent equity issuing.
svar	Stock Variance is computed as the sum of squared daily returns on the S&P 500.
csp	The cross-sectional beta premium measures the relative valuations of high- and low-beta stocks.
CRSP_SPvw	value-weighted return obtained from the Center of resource in security press (CRSP)
CRSP_SPvwx	Extended (Adjusted) value-weighted return obtained from CRSP.

More details about the data and their resources can be found in the study of Welch and Goyal (2008). In this dataset, there exist 16 variables that exhibit occasional conditional dependence and infrequent temporal dependence.

The greatest coefficient is -2.715 indicating the strong dependence between CRSP_SPvw and CRSP_SPvwx that is completely reasonable because CRSP_SPvwx is an adjusted version of CRSP_SPvw.

Figure 2 would help us to see all edges of the network in a nutshell.

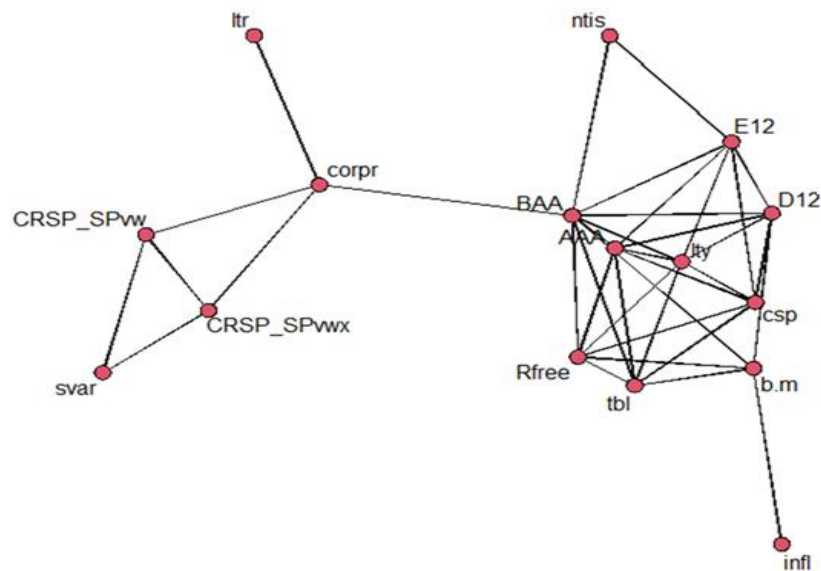

Figure 2. The estimated precision graph

Notably, when considering all time points collectively, no temporal dependencies were observed.

Based on Figure 1, to calculate the sparsity rate of a network with 40 edges among 16 nodes, the Number of Possible Edges is $\frac{p(p-1)}{2} = 120$. So the sparsity Rate = $73 / 120 \approx 0.61$ indicates that a relatively high proportion of all possible connections between the nodes are present in the network. This level of sparsity suggests that the network is densely connected, with a significant number of missing edges compared to the total possible connections. Such a sparse network structure may imply specific patterns or characteristics in the relationships between the nodes, highlighting potential areas of interest for further analysis and interpretation.

The number of edges for each node is represented as a bar chart in Figure 3.

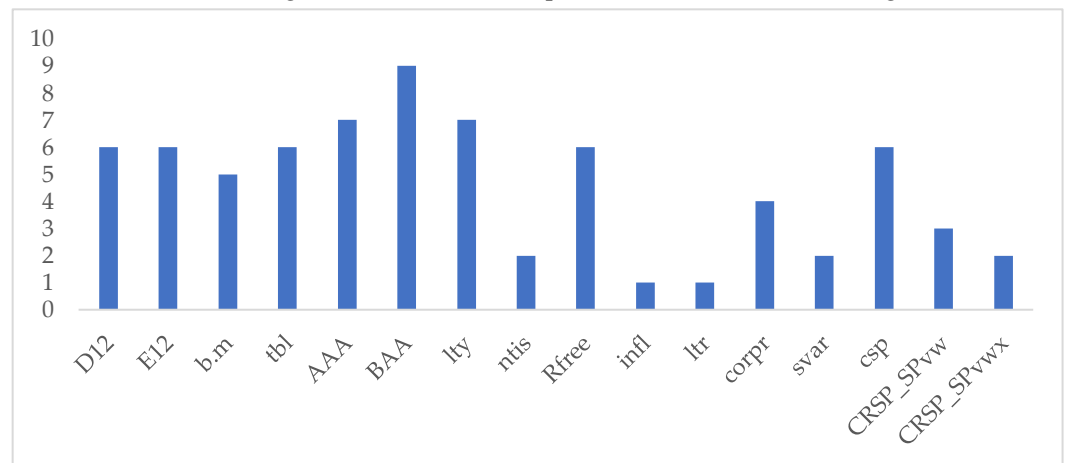

Figure 3. The bar chart of the number of the edges(connections) of each node (variable).

Based on the bar chart, it can be seen that BAA is the most connected variable with 9 edges followed by AAA and lty with 7 connected edges. On the other hand, infl and Itr are the variables with only one connected edge.

Given the null autoregressive matrix across all time points, the 61-year dataset was partitioned into six distinct periods: five 10-year segments and a final 11-year segment as presented in Table 3:

Table 3. The start and end of each six-time section.

Period	From	To
1	1961	1970
2	1971	1980
3	1981	1990
4	1991	2000
5	2001	2010
6	2011	2021

The periodic mean of the variables is represented in Table 4.

Table 4: The mean of all variables in each period.

Var \ Period	1	2	3	4	5	6
D12	2.627	4.105	8.325	14.191	21.377	43.931
E12	4.730	9.547	17.075	32.391	50.486	106.689
b.m	0.555	0.855	0.660	0.267	0.271	0.292
tbl	0.043	0.068	0.084	0.047	0.021	0.005
AAA	0.054	0.086	0.111	0.076	0.057	0.037
BAA	0.060	0.098	0.125	0.083	0.069	0.046
lty	0.049	0.080	0.104	0.068	0.048	0.025
ntis	0.022	0.023	-0.002	0.023	-0.001	-0.007
Rfree	0.003	0.005	0.007	0.004	0.002	0.000
infl	0.002	0.006	0.004	0.002	0.002	0.002
ltr	0.001	0.004	0.011	0.008	0.006	0.005
corpr	0.002	0.004	0.012	0.007	0.007	0.006
svar	0.001	0.002	0.002	0.002	0.004	0.002
csp	0.000	0.000	-0.002	-0.001	-0.002	*
CRSP_SPvw	0.007	0.008	0.012	0.014	0.002	0.013
CRSP_SPvwx	0.005	0.004	0.009	0.013	0.001	0.011

It can be seen that the increase in D12 and E12 was smooth and parallel over time as presented in Figure 4 where the time series plot shows how they both increased over time.

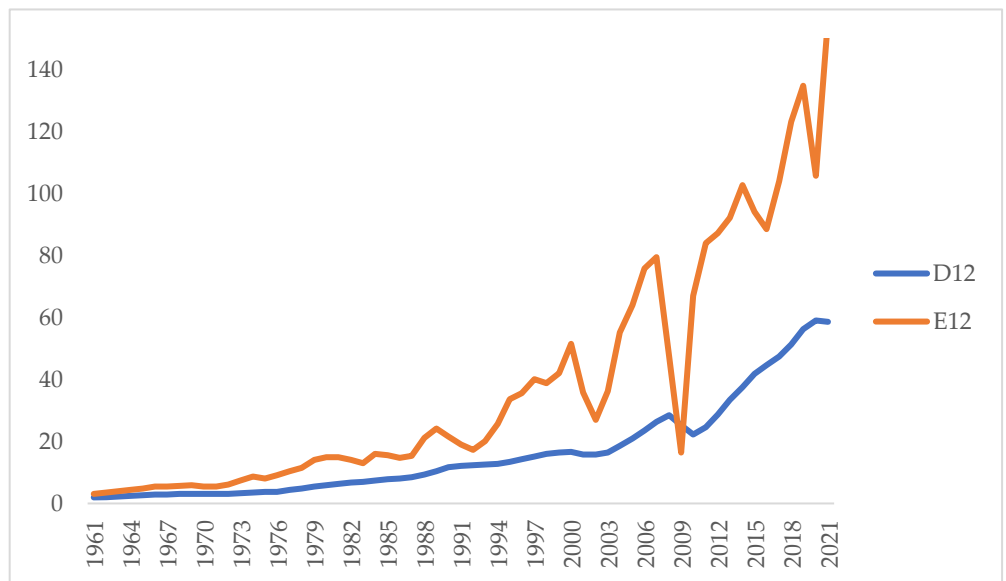

Figure 4. The time series plot of D12 and E12.

However, for some variables such as b.m, infl and csp, the greatest mean is related to the second period as plotted in Figure 5.

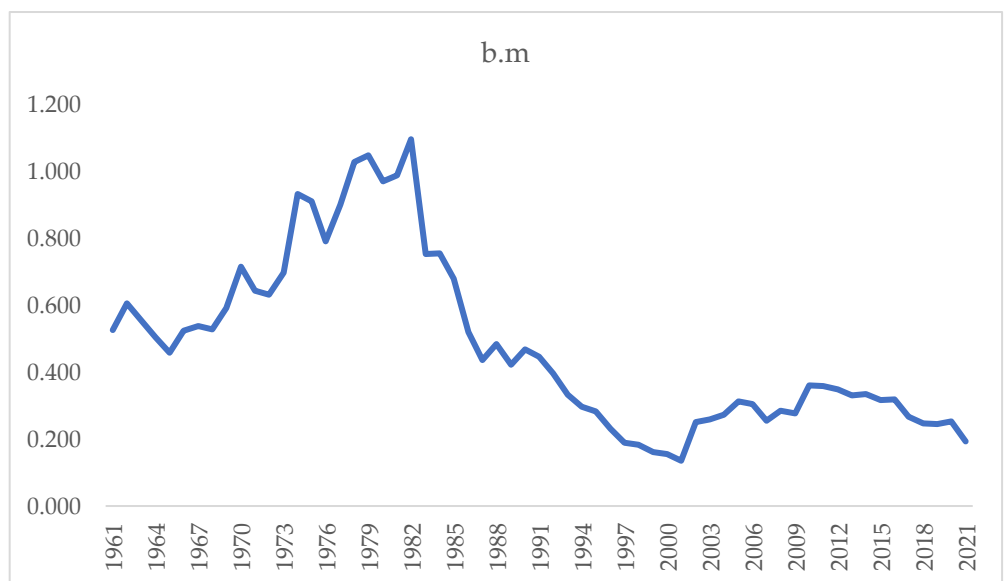

Figure 5. The time series plot of b.m.

Generally, it can be concluded that the third period 1981-1990 is the summit for most of the variables. To see the trend of change in some of these variables, the following time series plot can help.

In can be concluded that in the first 10 years, there is a negative connection between the first lag of D12 and inf and another negative connection from the first lag of lty to inf. Figure 7 shows the relationship between the variables over time in the first period.

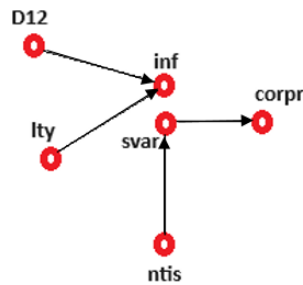

Figure 7. The estimated autocorrelation matrix in the first period i.e., 1961-1970.

Similarly, during the fifth period (2001 to 2010), a temporal relationship was identified from 'corpr' to 'csp' with a coefficient of -0.045 that is represented in Figure 8.

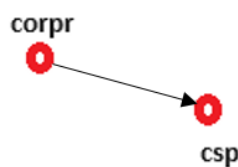

Figure 8. The estimated autocorrelation matrix in the fifth period i.e., 2001-2010.

In the subsequent 11-year period from 2011 to 2021, notable time dependencies were observed from 'b.m' to 'svar' with a coefficient of -0.73.

Figure 9. The autocorrelation matrix in the last period i.e., 2011-2021.

Furthermore, an investigation was conducted on the estimation of the precision matrix across the six distinct time sections. It was established that variables exhibiting connections 3 times or more within the six-time sections were consistent with those identified as related in the original 61-year dataset. Employing this criterion, a confusion matrix was constructed, where True Positives (TP) represent variables connected in the overall graph and in more than 3 instances within the segmented time graphs. False Negatives (FN) denote variables linked in the comprehensive timeline from 1960 to 2021 but exhibit connections in 0, 1, or 2 cases only. Utilizing these values, the confusion matrix was computed accordingly.

Table 6. Confusion Matrix

	1	0
1	TP=35	FN=4
0	FP=2	TN=79

Two different overall accuracy measures F_1 – score and Mathew Correlation Coefficient (MCC) can compare the consistency between the divided times with the original one as below.

$$F_1 = \frac{2TP}{2TP+FP+FN} = 0.92 \quad (3)$$

For F_1 – score, a value of 1 represents perfect precision and recall, while a score of 0 signifies poor performance. In this context, the F1 Score of 0.92 suggests a strong overall performance in correctly identifying positive instances while minimizing false positives and false negatives.

$$MCC = \frac{TP \times TN - FP \times FN}{\sqrt{(TP+FP)(TP+FN)(TN+FP)(TN+FN)}} \approx 0.885 \quad (4)$$

Similarly, for this measure the value of 1 signifies a perfect prediction, 0 indicates no better than a random prediction, and -1 represents total disagreement between prediction and observation. In this scenario, an MCC of 0.885 suggests a high level of agreement between the predicted and actual classifications, reflecting a robust model performance in capturing both true positives and true negatives while accounting for false positives and false negatives.

The FP pairs ntis-E12, BAA-copr which are related in the general network represented for 61-year but connected only in two-time sections, and similarly, the FN pairs are E12-Rfree, b.m-csp, ltr-CRSP_vw, and ltr-CRSP_vwx those are not connected in the general case but are recognized connected in three or more cases within six-time sections.

5. Conclusion

TSCGM was employed in the study to capture the dynamic behavior of the variables and provide more information about the linkages between them. Literature provides evidence of strong linkages between fundamental economic activities and stock market returns in both developed countries and emerging markets. Mainly different economic activities are production rates, productivity, growth rate of gross national product, unemployment, yield spread, interest rates, inflation, dividend yields, and so forth. One of the earliest studies; Fama (1990, p.1089) revealed that there is a strong positive relationship between stock returns and real economic activities such as industrial production, and capital expenditures, and GNP. Bhunia (2013, p.8) analyzed crude oil prices, local gold prices, and exchange rates using daily data. Anlaş (2012, p.34), examined the relationship between TL, CHF/TL, USD/TL, CAD/TL, SA/TL) and ISE100. According to the results of the study, changes in the US dollar and Canadian dollar ISE100 Dritsaki (2005, p.45), Greek stock market index and inflation, industrial production, and interest rate. Humpe and Macmillan (2009p.111, investigate Japan and US stocks in their study on the market, they found a same-directional relationship between stock prices and industrial production for the USA and an inverse relationship between the consumer price index and long-term interest rate. Additionally, there is a positive but insignificant interaction with the money supply. According to Japanese data, a positive effect was revealed on the stock market index and industrial production, and a negative effect on the money supply. Kwon and Shin (1999, p71) investigate whether economic activities can explain current stock market returns in Korea based on the response of stock prices to macroeconomic fluctuations. Kwon finds that; the model shows that stock prices are cointegrated with several macroeconomic variables; exchange rates, trade balance, production level, S and money supply. The cointegration relationship shows direct long-term and equilibrium relationships with them.

It is seen that similar studies have been conducted for different countries with different methods. In this study, where the TSGM method was used with similar

macroeconomic and financial variables, it was revealed that the data were divided into two groups and the link between them was provided by corporate issue activity and BAA bonds. An interesting point in this study conducted for the US data is that long-term government bond returns are only related to corporate issue activity. Another data that stands out in the relationship network is inflation. It was expected that inflation data would be related to all other macroeconomic and financial variables due to its effect on return rates, but it is seen that it is separated from the others and is only connected to the system with the investment of capital ratio. Contrarily, as expected, the risk-free rate, which represents the treasury bill rate, is shown to be closely correlated with AAA and BAA rated bonds.

References

- Abegaz, F., & Wit, E. (2013). Sparse time series chain graphical models for reconstructing genetic networks. *Biostatistics*, 14(3), 586-599.
- Anlas, T. (2012). The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates on ISE100 Index. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 2(1), 34-45
- Barbic, T. ve Jurkic, I. C. (2011). Relationship between Macroeconomic Fundamentals and Stock Market Indices in Selected CEE Countries. *Ekonomski Pregled*, 62(3-4), 113-133.
- Bhunia, A. (2013). Cointegration and Causal Relationship Among Crude Price, Domestic Gold Price and Financial Variables: An Evidence of BSE and NSE. *Journal of Contemporary Issues in Business Research*, 2(1), 1-10
- Chen, N.-F. (1991). Financial investment opportunities and the macroeconomy. *Journal of Finance*, 46, 529-554
- Dritsaki, Melinda (2005). Linkage Between Stock Market and Macroeconomic Fundamentals: Case Study of Athens Stock Exchange. *Journal of Financial Management & Analysis* 18(1), 38-47.
- Dobra, A., & Lenkoski, A. (2011). Copula Gaussian graphical models and their application to modeling functional disability data.
- Epskamp, S., Waldorp, L. J., Möttsus, R., & Borsboom, D. (2018). The Gaussian graphical model in cross-sectional and time-series data. *Multivariate behavioral research*, 53(4), 453-480.
- Fama, E. F. (1990). Stock returns, expected returns, and real activity. *Journal of Finance*, 45, 1089-1108
- Farnoudkia, H. (2020). Graphical models in inference of biological networks (Doctoral dissertation, Middle East Technical University).
- Farnoudkia, H., & Purutcuoglu, V. (2021). Vine copula graphical models in the construction of biological networks. *Hacettepe Journal of Mathematics and Statistics*, 50(4), 1172-1184.
- Huang, R. D., & Kracaw, W. A. (1984). Stock market returns and real activity: a note. *Journal of Finance* 39, 267-273.
- Humpe, Andreas & Macmillan, Peter (2009). "Can Macroeconomic Variables Explain Long-Term Stock Market Movements? A Comparison of the US and Japan". *Applied Financial Economics* 19, 111-119.
- Kapita, J. (2022). Application of Time Series Chain Graph Model (TSCGM) for Time-Varying Genetic Network Inference (Master's thesis, Saint Louis University).
- Kwon, Chung S. & Shin, Tai S. (1999). Cointegration and Causality between Macroeconomics Variables and Stock Market Returns. *Global Finance Journal* 10(1), 71-81.
- Mishkin, F. S. (2018). *Economics of money, banking and financial markets* (12th ed.). Pearson.
- Runge, J., Nowack, P., Kretschmer, M., Flaxman, S., & Sejdinovic, D. (2019). Detecting and quantifying causal associations in large nonlinear time series datasets. *Science advances*, 5(11), eaau4996.
- Su, Y., Zhao, Y., Niu, C., Liu, R., Sun, W., & Pei, D. (2019, July). Robust anomaly detection for multivariate time series through stochastic recurrent neural network. In *Proceedings of the 25th ACM SIGKDD international conference on knowledge discovery & data mining* (pp. 2828-2837).
- van der Tuin, S., Balafas, S. E., Oldehinkel, A. J., Wit, E. C., Booij, S. H., & Wigman, J. T. (2022). Dynamic symptom networks across different at-risk stages for psychosis: An individual and transdiagnostic perspective. *Schizophrenia Research*, 239, 95-102.

Welch, I., & Goyal, A. (2008). A comprehensive look at the empirical performance of equity premium prediction. *The Review of Financial Studies*, 21(4), 1455-1508.

Wei, K. C. J., & Wong, K. M. (1992). Tests of inflation and industry portfolio stock returns. *Journal of Economics and Business*, 44(1), 77-94.

Xu, L., Wang, B., Wu, X., Zhao, D., Zhang, L., & Wang, Z. (2021). Detecting semantic attack in SCADA system: A behavioral model based on secondary labeling of states-duration evolution graph. *IEEE Transactions on Network Science and Engineering*, 9(2), 703-715.

The Big Picture by Investments Illustrated, Erişim Adresi: <https://www.investmentsillustrated.com/clients/crsp/bp/graph.html> (Erişim Tarihi:05.05.2024)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval : None.

Author Contributions: Hajar FARNOUDKIA (50%), Ayşegül AK (50%)

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hajar FARNOUDKIA (%50), Ayşegül AK (%50)
